

SUOMI TIELLÄ SIVISTYSKIELEKSI

**Suomenkielisen maantieteen sanaston
kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla**

Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja

Publications of the Department of Finnish and General Linguistics
of the University of Turku

-77-

Päivi Laine

SUOMI TIELLÄ SIVISTYSKIELEKSI

**Suomenkielisen maantieteen sanaston
kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla**

Turku 2007

ISBN 978-951-29-3251-1

ISSN 0356-8490

Painosalama Oy, Turku 2007.

ESIPUHE

Käsillä olevan väitöskirjan teko on ollut kuin karkuteille hajaantuneen katraan kiertämistä. Suomenkielistä maantieteen sanastoa on pitänyt saada edustava määrä saarretuksi kronologian, maantieteen ja sananmuodostuksen moninaisiin aitauksiin. Kun on onnistunut pitelemään eräitä kurissa ja toisia kuvitellut jo sitoneensa, on yllätyksekseen havainnut, että ilo ja varmuus on ollut ennenaikaista. Tulkaa apuun kylänmiehet ja -naiset – niin on täytynyt huudahtaa, sillä ilman kollegoiden apua katras olisi saattanut jäädä aitaamatta. Osittain avunhuudahdukseksi olen tosin tämänkertaisen toteamukseni julkisuuteen päästämisenkin osin tarkoittanut. Ottakaamme karkulaiset yhteistoimin kiinni. Jälkiä on näkyvissä.

Edellä olen kuvannut väitöskirjaprosessini tunnelmia arvostetun sanaston-tutkijan, professori Martti Rapolan yli 40 vuotta aikaisemmin kirjoittamia sanoja mukailten (Rapola 1960, 9). Katrasta kiertämään minut innostivat opettajani, professorit Aimo Hakanen ja Päivi Rintala. Aimoa minun pitää kiittää tutkijanuralle ohjaamisesta ja maantieteen antoisan sanaston valikoitumisesta tutkimuskohteekseni. Aimon ansiota on, että saarrettava katras tuli silmiäni eteen ja alkoi ryhmittyä järjestelmällisesti aitauksiinsa. Aimo on kaikki vuodet jaksanut kiinnostuneena seurata katraan kiertämistä ja tullut apuun aina, kun karkulaisia on tarvinnut aidata yhdessä. Kaimani Päivi on tarjonnut kullannarvoista oppia sananmuodostuksen aitauksen rakentamisessa. Hänen kurssinsa ovat antaneet vankan perustuksen. Päivin kanssa käydyt keskustelut suuntasivat tutkimukseni heti 1800-luvun aineistoon ja avasivat keskeisen variaation näkökulman, josta olen katrasta alusta asti pyrkinyt kiertämään. Myös Päiville olen kiitollinen vuosia jatkuneesta avusta ja kiinnostuksesta tutkimukseeni. Ilman hänen viisaita huomautuksiaan en olisi saanut kaikkia karkulaisia aitauksiinsa.

Aimo Hakasen ja Päivi Rintalan lisäksi väitöstyötäni on alusta asti ohjannut professori Kaisa Häkkinen. Aluksi Kaisa antoi 1800-luvun kirjakielen tutkijana korvaamattomia ohjeita katraan rajaamiseen ja jäljittämiseen. Melko pian Kaisasta tuli työni innostunut ohjaaja, jonka esimerkkiä sanastokatraan saartamisessa olen voinut seurata. Kaisalle olen erityisen kiitollinen tekstini lukemisesta ja käydyistä keskusteluista. Ilman Kaisan viisautta, apua ja vihjeitä minulle olisi jäänyt paljon karkulaisia.

Olen kiitollinen monille kollegoilleni, joiden kanssa käydyt keskustelut ovat auttaneet eteenpäin aineistokatraan ja tutkimuksen metodien ja ratkaisujen hiomisessa. Erityisesti haluan kiittää Wanhan suomen seminaarin jäseniä, joilla on riittänyt aikaa ja intoa tutkimusongelmieni pohtimiseen. Puimurilaiset Tommi Kurki, Arja Lampinen, Krista Ojutkangas ja Paula Sjöblom ovat korvaamattomalla tavalla paneutuneet tutkimukseni rakenteeseen ja antaneet paljon hyödyllisiä ehdotuksia tekstin parantamiseen. On ollut antoisaa ja opettavaista tarkastella yhdessä tekstejä ja kuulla huomioita omista ajatuksistani. Puimuria parempaa kirjoittajakoulua en olisi osannut toivoa. Kiitos myös Arjalle ja Paulalle

lounaskeskusteluista tieteestä, kirjoittamisesta ja elämästä yleensä. Ne ovat tehneet yksinäisestä väitöskirjan puurtamisesta mitä suurimmassa määrin yhteisöllistä. Kiitän myös tutkijakollega Kaarina Pitkästä antoisista keskusteluista, joita olemme voineet käydä tutkimustemme teoreettisista lähtökohdista. Oman aineistokatraan kaitseminen on tuntunut helpommalta, kun on tiennyt, että toinen tutkija kaitsee omaa, samantapaista katrastaan ja että toisen ongelmat ovat osin samanlaisia.

Väitöskirjani esitarkastajina ovat toimineet professori Sirkka-Liisa Hahmo ja dosentti Oili Karihalme. Katraan lopullisessa saartamisessa heidän paneutuvat kommenttinsa ovat olleet ensiarvoisen tärkeitä. Maantieteen asiantuntemustaan ovat tarjonneet kokeneet maantieteilijät Pentti Tapanen ja Jorma Kytömäki. Ilman heitä olisi maantieteen aitous jäänyt puutteelliseksi. Omasta maantieteellisestä yleissivistyksestäni kiitän lukioaikaista biologian ja maantiedon lehtoriani Heikki Teiron.

Katraan kiertäminen ja aitaukseen saartaminen ei olisi ollut mahdollista ilman suomen kielen oppiaineen työyhteisöä. Oppiaine on tarjonnut minulle eväät tutkimuksen tekemiseen. Tässä työyhteisössä on ollut hienoa olla mukana, koska aina on riittänyt kannustuksen ja innostuksen sanoja. Marja-Liisa Helasvuon, Tuomas Huumon, Leena Kytömäen ja Kirsti Siitosen kanssa olemme käyneet monia hyödyllisiä keskusteluja tutkimuksesta, ja Marja-Berit Rokka ja Hannele Pajula ovat junailleet käytännön asioita parhaansa mukaan. Te oppiaineen kylämiehet ja -naiset olette tulleet aina apuun, kun olen tarvinnut neuvoja ja vahvistusta tutkimuksessani ja tutkijanurallani. Kiitos teille kaikille. Kiitän tutkimukseni rahoittamisesta myös Uskelan opintorahastosäätiötä, Turun Yliopistosäätiötä, Suomen Kulttuurirahaston Varsinais-Suomen maakuntarahastoa, Alfred Kordelinin Säätiötä ja Suomen Akatemiaa. Kiitos suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitokselle väitöskirjani ottamisesta julkaisusarjaan.

Lopuksi erityinen kiitos kuuluu aviomiehelleni Janille, joka on jaksanut elää arkea välillä omiin ajatuksiinsa vaipuneen tutkijanalan kanssa. Kotona on onneksi ollut muuta katrasta kaitsettavana ja ajatuksia viemässä. Ilman Jania, koiria ja rakasta tytärtämme Taimia olisi tutkija voinut uupua sanastokatraan kaitsemiseen. Omia vanhempiani Sinikka ja Harri Peltosta haluan kiittää loputtomasta kannustuksesta ja tavasta katsoa maailmaa tutkijan silmin uteliaasti ja kyseenalaistaen. Kiitos myös lähimmille sukulaisille ja ystäville, jotka ovat pitäneet huolta tutkijan ruumiin- ja sielunvoimista.

Paraisilla Taimin päivänä 8. syyskuuta 2007

Päivi Laine

ABSTRACT

Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla.

Finnish on its way to the civilized language. Developing Finnish geographical lexicon during 19th century.

Päivi Laine

University of Turku, Finland

My research concerns Finnish lexicon development in 19th century, during period when Finnish evolved to multidimensional civilized language. As a special field sample material operates geographical lexicon.

Finnish literary language was born in 16th century, but in the beginning written language was needed mainly in religious purposes. During 19th century language's range of usage became more versatile and new lexicon was required for the needs of different special fields. Translation of non-fiction literature was wilfully started and there were more and more writings about very different topics. My research straightens out geographical lexicon development through one century especially in the geographical school books.

Research describes lexicon development from the new starting points by considering lexical variation. Variation has been described in detail by considering both development of single concepts' naming and also by considering variation as a general occurrence. Research also exploits cognitive approach, especially theory of the sociocognitive terminology. The conception about lexicon development and becoming stable raises from the material analysis. Research further describes ways how new concepts were named. It also considers relationship of different naming practises and the role of writers and contemporary in the process of lexicon coming more stable.

There are lots of variations in the geographical lexicon of the 19th century; only very rare concepts' naming becomes stable quickly. Describing of the variation as a lexical variation proved to be a good method. Because literary language was unestablished, there are lot of contextual variation in the naming e.g. in the orthographic of words. Writers also consider illustrative way to name concepts and this produces onomasiologic variations. Semasiologic variation for one's part explains fluidity of the concept system. The starting point of the lexicon material is in the old Finnish literary language, but from this base is created enormous amount of new lexicon or old words are taken into use with a new meaning. There's important role both in wordforming from the original Finnish substances and also via translation, where pattern comes from another language, but substances of the namings are original.

SISÄLLYS

I TUTKIMUKSEN TEOREETTINEN TAUSTA	13
1 JOHDANTO	15
1.1 Tutkimuksen tavoitteet	15
1.2 Tutkimuksen teoreettiset lähtökohdat ja keskeiset käsitteet	17
1.3 Tutkimusaineisto	22
1.4 Maantiede tieteenalana ja kouluaineena	25
1.4.1 Maantieteen tutkimuskohde	25
1.4.2 Maantieteen tieteenhistoria Suomessa	26
1.4.3 Suomenkielinen maantieteellinen kirjallisuus ennen 1900-lukua	30
2 SANASTO JA ERIKOISKIELI TUTKIMUSKOHTENA	34
2.1 Leksikologia	34
2.1.1 Sanasto ja sen tutkimus	34
2.1.2 Kategoriointi ja prototyypisyys	37
2.1.3 Leksikaalinen variaatio	43
2.1.3.1 Variaation muodot	43
2.1.3.2 Semasiologinen variaatio	45
2.1.3.3 Onomasiologinen variaatio	49
2.1.3.4 Kontekstuaalinen variaatio	55
2.2 Terminologia	57
2.2.1 Erikoiskieli ja sen tutkimus	57
2.2.2 Termi ja käsite	61
2.2.3 Kategoriointi ja nimeäminen terminologiassa	67
2.3 Leksikologian ja terminologian yhdistäminen	72
2.3.1 Leksikologian tutkimusmenetelmät tässä tutkimuksessa	72
2.3.2 Terminologian tutkimusmenetelmät tässä tutkimuksessa	76
2.4 Käsitteiden nimeäminen ja sanastonkehitys prosessina	77
2.4.1 Sanastonkehitys suomen kirjakielissä	77
2.4.2 Uuden käsitteen nimeäminen	82
2.4.2.1 Vanhan nimityksen hyödyntäminen	82
2.4.2.2 Sananmuodostus	83
2.4.2.3 Sepittäminen	85
2.4.2.4 Kääntäminen	86
2.4.2.5 Lainaaminen	88
2.4.2.6 Nimeämistapojen jatkumo	89
2.5 Kokoavaa tarkastelua	91

II MAANTIETEEN NIMITYKSET JA NIIDEN VARIAATIO	93
3 SANASTON KEHITYKSEN LÄHTÖKOHDAT JA AINEISTON KÄSITTELY	95
3.1 Maantieteelliset käsitteet ja nimitykset vanhassa kirjasuomessa	95
3.2 1800-luvun aineiston luokittelu	98
4 TIETEENALAN NIMITYKSET	100
5 MAAPALLOA KUVAAVAT NIMITYKSET	104
5.1 Yleistä	104
5.2 Vakiintuneet nimitykset	104
5.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset	105
6 MAAN PINNANMUOTOJA JA ILMIÖITÄ KUVAAVAT NIMITYKSET	146
6.1 Yleistä	146
6.2 Vakiintuneet nimitykset	146
6.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset	150
7 VESISTÖNIMITYKSET	211
7.1 Yleistä	211
7.2 Vakiintuneet nimitykset	211
7.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset	213
8 ILMASTONIMITYKSET	226
8.1 Yleistä	226
8.2 Vakiintuneet nimitykset	226
8.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset	227
9 SUOMEN MAANTIETEELLE VIERAIDEN ILMIÖIDEN NIMITYKSET	245
9.1 Yleistä	245
9.2 Vakiintuneet nimitykset	246
9.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset	247
10 KEHITYKSEN AJALLINEN KOKONAISKUVA	279
10.1 1800-luvun alussa esiintyvät käsitteet	279
10.2 Käsitteet 1820-luvun sanomalehtiaineistossa	280
10.3 Käsitteiden kehitys 1830-luvulla	282

10.4 Käsitteet ensimmäisissä oppikirjoissa 1840-luvulla	283
10.5 Käsitteiden kehityksen pysähtyminen 1850-luvulla	286
10.6 Käsitteiden määrän räjähdysmäinen kasvu 1860-luvulla	286
10.7 Erikoiskäsitteiden aika 1870-luvulla	289
10.8 Vakiintuvan erikoiskielen kehitys 1880-luvulla	290
10.9 Tieteellisten käsitteiden synty 1890-luvulla	292

III SANASTON VAKIINTUMISEEN VAIKUTTAVAT TEKIJÄT 295

11 SEMANTTISTEN ILMIÖIDEN VAIKUTUS VAKIINTUMISEEN	297
11.1 Polyseemisyys ja sen merkitys vakiintumiseen	297
11.2 Synonyymisyys ja sen merkitys vakiintumiseen	300
12 SANASTON RAKENTEEN VAIKUTUS VAKIINTUMISEEN	304
12.1 Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneet nimitykset	304
12.1.1 Johtamattomat ja yhdistämättömät perussanat	304
12.1.2 Johdokset	308
12.1.3 Yhdyssanat ja sanaliitot	311
12.1.4 Vierassanat	313
12.2 1800-luvulla muodostetut ja sepitetyt nimitykset	315
12.2.1 Johdokset	315
12.2.2 Yhdyssanat	322
12.2.2.1 Määriteosan muoto ja rakenne	323
12.2.2.2 Edusosan rakenne	330
12.2.3 Sanaliitot	334
12.2.3.1 Yksiosaiset määriteosat	335
12.2.3.2 Moniosaiset määriteosat	339
12.2.3.3 Edusosan rakenne	339
12.3 1800-luvun käänöslainat	342
12.3.1 Johdokset	342
12.3.2 Yhdyssanat	343
12.3.3 Sanaliitot	352
12.4 1800-luvun vierassanat	355
12.4.1 Yleislainat	355
12.4.2 Erikoislainat	355
12.4.3 Sitaattilainat	358
12.5 Maantieteen sanaston rakenteen kokoavaa tarkastelua	361

13 KIELENKÄYTTÄJIEN VAIKUTUS VAKIINTUMISEEN	370
13.1 Kääntäjien ja teosten vaikutus	370
13.2 Ensiesiintymät ja niiden vakiintuminen	374
13.3 Ajan ideologian näkyminen sanastossa	379
14 LOPUKSI	381
14.1 Huomioita leksikologian ja terminologian metodeista	381
14.2 Sanaston kehittymisen variaatio	383
14.3 Maantieteen sanaston merkitys suomen kielen kehittämisessä sivistyskieleksi	386
LÄHTEET JA LYHENTEET	388
1 Aineslähteet ja niistä käytetyt viitetiedot ja lyhenteet	388
2 Muut lähteet ja niistä käytetyt lyhenteet	394
LIITTEET	
Liite 1. Aineiston oppikirjat ja lukemistot	410
Liite 2. Aineiston nimitykset ja nimitysten lähdetiedot käsitteittäin	422
Liite 3. Aakkosellinen sanahakemisto	500
Liite 4. Aineiston ensiesiintymät	529

I TUTKIMUKSEN TEOREETTINEN TAUSTA

1 JOHDANTO

”Kielen kulttuurikelpoisuuden mittapuista tärkeimpiä on sen sanasto, tarkemmin sanoen keskeisiin kulttuurialoihin liittyvien sanojen määrä ja käytettävyys. Vastaavasti on kielen kulttuurikieleksi kasvun ja kypsymisen aikataulu ulkokohdaisimmin luettavissa sen sanaston vaiheista. Tässä mielessä sanaston historian selvittäminen on paitsi kielen historian myös kieltä puhuvan ja kirjoittavan yhteisön sivistyshistorian tutkimusta.”

Martti Rapola, 1960.

Väitöstutkimukseni aiheena on suomen kielen kehittyminen sivistyskieleksi. Sivistyskieleksi kehittyminen tarkoittaa tutkimuksessani erikoisalojen sanaston tietoista kehittämistä, jotta suomen kieltä voitaisiin käyttää kaikilla yhteiskunnan osa-alueilla. Tarkastelen sanaston kehitystä maantieteen esimerkkiaineiston avulla. Työni johdannossa esittelen tutkimukseni tavoitteet (luku 1.1), kuvaan teoreettiset lähtökohtani ja määrittelen työni keskeisiä käsitteitä (luku 1.2). Esittelen myös tutkimusaineistoni keräämistä ja käsittelyä (luku 1.3). Tavoitteiden ja lähtökohtien lisäksi luonnehdin maantiedettä tieteenalana ja kouluaineena erityisesti 1800-luvulla ja esittelen työni aineistona olevia keskeisiä maantieteen oppikirjoja ja muita julkaisuja (luku 1.4).

1.1 Tutkimuksen tavoitteet

Tutkimukseni tarkoituksena on kuvata suomen kirjakielen sanaston kehitystä 1800-luvulla. Tarkastelen uusien käsitteiden nimeämistä, nimitysten rakennetta ja alkuperää, nimitysten vaihtelua ja tietyn nimityksen vakiintumista osana prosessia, jonka myötä syntyy tietyn erikoisalan sanasto. Tarkemmin tutkin suomenkielisen maantieteen sanaston kehitystä mutta pyrin analysoimaan maantieteen sanaston avulla kirjakielen sanaston kehitystä myös yleisemmin. Tutkimus kartuttaa 1800-luvun sanakokoelmaa ja selvittää tuon ajan kirjakielen ja tieteellisen kulttuurin tilaa.

Tutkimukseni ajallinen rajaus on koko 1800-luku. Suomen kirjakieli syntyi 1500-luvulla, mutta monipuolinen ja monialainen sivistyskieli siitä tuli vasta 1800-luvulla, kun suomen kieli sai virallisen aseman ja sitä alettiin käyttää hallinnossa, kouluissa, sanomalehdissä ja kirjallisuudessa. Koko vuosisata oli voimakkaan sanastonkehityksen aikaa. 1800-luku tuo tutkimukseni tarkasteltavaksi sanaston kehittymisen yleiset periaatteet ja erityisesti suomalaisen sanastonkehityksen linjat sekä historialliset ja kulttuuriset taustat. Maantieteen sanasto tarjoaa tutkittavaksi palan koko sanaston kehityksestä. Varhaisnykysuomen ajaksi kat-

sottu aika noin vuodesta 1810 vuoteen 1880¹ on tutkimuksessani mukana kokonaan, mutta lisäksi olen laajentanut tutkimusaineistoani maantieteen tieteenhistoriaan sopivien rajausten mukaan siten, että tutkimusajanjaksoni on myös maantieteen näkökulmasta motivoitu. Ensimmäinen suomenkielinen maantieteen oppikirja on vuodelta 1804, kyläräätäli Samuel Rinta-Nikkolan käsin kirjoittama käännös Daniel Djurbergin oppikirjasta *Geografi för begynnare*², *Geografia alkavillen*³, ja viimeiset tutkimuksessani mukana olevat teokset ovat vuodelta 1899. Tällöin ilmestyi Suomen kartasto ja sen tekstiosa, joka merkitsi Suomessa tieteellisen maantieteen lopullista kehittymistä ja suomalaisen tutkimuksen kansainvälistä läpimurtoa. Kehityksen myötä myös koulumaantieteen tavoitteet muuttuivat. 1800-luku onkin suomalaisen maantieteen tieteenalan kehityksessä oma kautensa, jota leimaavat kansallishenkiset aatteet. Tarkemmin kuvaan maantieteen kehitystä ja kouluopetusta luvussa 1.4.

Yhdistän tutkimuksessani uudella tavalla kognitiivisen leksikologian ja terminologian metodeja. Selvitän aineistoni avulla, millaisia käsitekategorioita ja käsitteiden nimityksiä 1800-luvun alun maantieteen sanastoon kuului ja miten käsitteiden ja nimitysten määrä ja suhteet muuttuivat sadan vuoden kuluessa. Analysoin maantieteen sanaston rakennetta, nimitysvarianttien vaihtelua, nimitysten vakiintumista sekä vakiintumista selittäviä tekijöitä. Määrällisen ja rakenteellisen analyysin lisäksi pyrin selvittämään, erikoistuvatko ja täsmentyvätkö sanojen merkitykset ja miten päällekkäisiä tai erillisiä käsitekategorioiden merkityspiirteet ovat eri aikoina. Teoreettisesti keskeisiä kysymyksiä ovat myös erikoiskielen ja sen sanaston määrittely ja suomen kielen tutkimuksessa uusien leksikologisten ja terminologisten tutkimusmetodien hyödyntäminen. Kirjakielen sanaston kehityksen ja vakiintumisen prosessin lisäksi tarkoitukseni on analyysin avulla tehdä huomioita prosessin ideologisesta taustasta. Kirjakieleen aiemmin vakiintunut ilmaus voi kulttuurin ja ilmaisutarpeiden muutoksen myötä joutua uudelleen arvioitavaksi. Esimerkiksi 1800-luvun vakiintunut ilmaus voi puuttua nykykielestä kokonaan tai sen rinnalle on voinut vakiintua jokin toinen nimitys. Etsin vakiintumiselle syitä ja tarkastelen sanan semanttisten ja rakenteellisten piirteiden vaikutusta sekä kielenkäyttäjien ja ajan aatemaailman roolia. Vakiintumisessa on kyse myös erikoiskielen synnystä.

Käsittelen aineistoani eri näkökulmista. Tutkimuksen II osassa *Maantieteen nimitykset ja niiden variaatio* esittelen aineistoni nimitykset maantieteellisen

¹ Suomen kirjakielen kehitys jaetaan neljään kauteen. Varhaissuomen kausi sijoittuu ennen Mikael Agricolan työtä ja päättyy vuoteen 1540. Vanhan kirjasuomen kausi ulottuu 1540-luvulta noin vuoteen 1810. Sitä seuraa lyhyt varhaisnykysuomen kausi, jonka katsotaan vaihtuvan nykysuomen ajaksi joko 1870- tai 1880-luvulla. (Aikakausien piirteistä ja eroista sekä rajankäynnistä ks. tarkemmin luku 2.4.1; Ikola 1965, 38–39; Häkkinen 1994a, 12–13, 15.)

² Selvyiden vuoksi olen kursivoinut teosten nimet työn I osassa. Pääasiassa samoja teosten nimiä esiintyy työn II ja III osassa, mutta näissä osissa olen jättänyt teosten nimet kursivoimatta, jotta kursivoitujen kielenaineukset erottuvat.

³ Suomalaisen Kirjallisuuden Seura julkaisi Rinta-Nikkolan käännöksen 1999 Esko M. Lai-
neen toimittamana (Djurberg 1999 [1804]).

luokittelun ja vakiintumisen avulla siten, että olen ryhmitellyt ne merkityksen perusteella käsiteryhmiksi. Siten tarkastelen samassa yhteydessä esimerkiksi kaikkia PÄIVÄNTASAAJAN⁴ nimityksiä. Päähuomio on nimitysten variaatiossa ja eri nimitysvarianttien esiintymissä. Olen poiminut 1800-luvun maantieteellisestä kirjallisuudesta nimitysten esiintymiä ja tarkastelen, millaista maantieteellistä sanastoa 1800-luvulla käytetään ja millaisia eri nimityksiä käsitteet saavat. Aineisto on esitelty luvuissa tarkasti ja yksityiskohtaisesti, mutta tavoitteeni on tehdä aineistosta lisäksi yleisiä havaintoja sanaston kehityksestä ja vakiintumisesta. Vakiintumisen syihin keskityn kootusti tutkimuksen III osassa *Sanaston vakiintumiseen vaikuttavat tekijät*. Luvussa 11 tarkastelen semanttisten ilmiöiden ja erityisesti polysemian ja synonyymisen variaation vaikutusta sanaston muodostumiseen. Luvussa 12 tarkastelen maantieteellisen sanaston alkuperää ja rakennetta ja niiden merkitystä vakiintumisessa. Luvussa 13 pohdin kielenkäyttäjien ja ajan aatemaailman merkitystä sanaston vakiintumiseen.

1.2 Tutkimuksen teoreettiset lähtökohdat ja keskeiset käsitteet

Tutkimukseni teoreettisia kehyksiä ovat leksikologia ja terminologia. Leksikologia eli sanasto-oppi tutkii sanoja, sanojen välisiä suhteita ja sanojen suhdetta maailmaan (Häkkinen 1985, 23). Sen tutkimuskohteita ovat sanojen rakenne, merkitys ja käyttö mutta myös sanojen ymmärtäminen sekä käsitteiden luokittelu ja nimeäminen (Schippa 1992, 1). Suomen kielen leksikologisen tutkimuksen osa-alueita ovat leksikografia, etymologia, leksikaalinen morfologia ja leksikaalinen semantiikka (Häkkinen 1985, 24; Häkkinen 1990, 9; vrt. Hakulinen–Ojanen 1993, s. v. *leksikologia*). Leksikografia eli tieteellisen sanakirjan kirjoitus pyrkii kuvaamaan kielen koko sanastoa. Etymologia selvittää yksittäisten sanojen alkuperää ja kehitystä. Leksikaalinen morfologia eli sananmuodotusoppi voidaan katsoa myös osaksi morfologiaa (esim. Penttilä 1963; Ikola 2000; vrt. kuitenkin ISK, 7), sillä sen tutkimuskohteena on sanojen rakenne. Leksikaalinen semantiikka puolestaan kuvaa sanojen merkityksen osatekijöitä sekä sanojen ja tarkoitteiden välisiä suhteita. (Häkkinen 1985, 24; Häkkinen 1990, 9.) Semantiikan osa-alueita ovat onomasiologia eli nimitysoppi, joka tutkii tarkoitteen eli referentin mahdollisia nimityksiä, ja semasiologia, joka selvittää sanojen käyttömahdollisuuksia. Eri kielten tutkijat suhtautuvat eri tavalla onomasiologisen ja semasiologisen tutkimuksen asemaan leksikologian osa-alueena⁵. Suomen kielen tutkimuksessa molemmat osa-alueet on katsottu osaksi sanasemantiikan tutkimusta (Häkkinen 1985, 24). Eurooppalaisessa tutkimus-

⁴ Kapiteelit erottavat työssäni käsitteen tai kategorian kursivoidusta nimityksestä. Esimerkiksi käsitteestä PÄIVÄNTASAAJA käytetään useita nimityksiä, kuten *ekvaattori* ja *päiväntasaaja*.

⁵ Esimerkiksi Erkki Itkonen (1966, 342) pitää *semantiikkaa*, *semasiologiaa* ja *merkitysoppia* synonyymisinä termeinä, ja hänellä leksikologian alalajit ovat leksikografia, onomasiologia, semantiikka ja etymologia.

perinteessä ne ovat kuitenkin kehittyneet itsenäisinä leksikologian osa-alueina (esim. Schippan 1992; Geeraerts 1997; Blank 2001).

Suomen kielen leksikologinen tutkimus on viimeisen kymmenen vuoden aikana keskittynyt aineistopohjaiseen tutkimukseen: erityisesti etymologiaan (esim. SSA; NES), lainasanoihin (esim. Jarva 2003; Pantermöller 2003), semantiikkaan (esim. Jääskeläinen 2004; Sivonen 2005; Tuovila 2005) ja ekspressiivisänastoon (esim. Mikone 2002; Jarva 2003). Yleistä leksikologian teoriaa näissä tutkimuksissa ei käsitellä, vaan huomio on esimerkiksi tarkemmin kognitiivisessa semantiikassa⁶. Teoreettinen leksikologinen tutkimus on ollut vilkasta muualla Euroopassa, ja siinä on hyödynnetty kielentutkimuksen muita teoreettisia lähtökohtia (erityisesti systeemis-funktionaalista⁷ ja kognitiivista kielitiedettä sekä prototyypisemantiikkaa). (Díaz Vera 2002.) Pysin omassa tutkimuksessani soveltamaan eurooppalaisen tutkimuksen metodeja suomen kielen sanastontutkimukseen. Esittelen leksikologista tutkimusta ja työni teoriataustaa tarkemmin luvussa 2.1. Varhaisnykysuomen ja koko 1800-luvun sanasto on toistaiseksi melko vähän tutkittua, sillä ajanjakson kielen tutkimus on jäänyt vanhan kirjasuomen ja nyky-suomen (ks. alaviite 1) tutkimuksen väliin. Kiinnostus tämän aikakauden sanastoon on kuitenkin lisääntynyt. Aikakautta ovat käsitelleet esimerkiksi Kaisa Häkkisen (2004) etymologinen tutkimus linnun nimien historiasta, Sirkka Paikkalan (2004) onomastinen tutkimus suomalaisen sukunimikäytännön modernisoitumisesta sekä Katja Huumon (2005) historian alaan kuuluva tutkimus suomesta tieteen kielenä. Tulossa on Kaarina Pitkäsen väitöskirja Elias Lönnrotin kasvitieteen sanastosta (esim. Pitkänen 2003). 1800-luvun tutkimushankkeet Turussa ja Helsingissä ovat julkaisseet kaksi ajanjakson kieltä käsittelevää artikkelikokoelmaa: *Suomettaren helmoista* (2003) ja *Yhteistä kieltä tekemässä* (2004).

Terminologian eli termiopin⁸ tutkimuskohteena on erikoiskieli ja erityisesti sen sanasto. Erikoiskieliä ovat tieteen-, ammatti- ja harrastusalojen kielet, jotka poikkeavat yleiskielestä etenkin sanastoltaan. (Esim. Karihalme 1996, 34–35; Karihalme 1997, 255.) Suomessa terminologinen tutkimus on pitkään ollut normatiivista ja sen tavoitteena on ollut termistön standardointi ja konkreettinen sanastotyö (esim. Haarala 1981). Viime vuosina terminologia on Suomessakin lähentynyt muuta kielitieteellistä tutkimusta (esim. Karihalme 1996) ja saanut vaikutteita sekä kognitiivisesta että sosiolingvivistisestä kielentutkimuksesta (esim. Nuopponen 2003, 3–4; Pihkala 2001, 7). Nykyinen terminologinen tut-

⁶ Käsitellen suomalaista leksikologista tutkimusta tarkemmin luvussa 2.1.1.

⁷ Engl. *functional grammar* (esim. Halliday 1976, 24–25; Halliday 1985, xiii–xiv).

⁸ Käytän termejä tutkivasta tieteenalasta nimitystä *terminologia*, koska se esiintyy työssäni *leksikologian* parina. Terminologiasta käytetään nykyään yleisesti myös nimityksiä *termioppi* (esim. Kapijala 2003) ja *terminologiaoppi* (TSK; Pitkänen (tulossa)), jotta välttytään *terminologia*-sanan ja *termistö*-sanan päällekkäisten merkitysten sekoittumiselta. Tässä tutkimuksessa *terminologia* tarkoittaa aina tieteenalaa ja termistöä käytetään nimityksiä *termistö* tai *erikoiskielen sanasto*. Myös *CD-Perussanakirja* (1997) pitää *terminologian* ensisijaisena ja suositeltavan merkityksenä tieteenalaa.

kimus onkin deskriptiivistä ja analysoivaa. Sen teoreettisia lähtökohtia on kehittänyt erityisesti eurooppalainen sosiokognitiivinen terminologia (Temmerman 2000). Suomalaisessa terminologisessa tutkimuksessa keskeisessä roolissa on VAKKI eli Vaasan yliopiston käännösteorian, ammattikielten ja monikielisyyden tutkijaryhmä, joka järjestää vuosittain symposiumin ja julkaisee alan artikkeleita. Käsiteteoreettista tutkimusta tekevät Suomessa lisäksi yhteiskuntatieteiden tutkijat: poliittisten käsitteiden historiaa on esitelty teoksessa *Käsitteet liikkeessä* (2003). Terminologisen tutkimuksen teoriaa ja metodeja käsittelemme tarkemmin luvussa 2.2.

1800-luvun kirjakielen sanaston kehityksen tutkimus kuuluu laajasti leksikologiseen tutkimukseen, sillä siinä voidaan hyödyntää etymologian, leksikaalisen morfologian ja leksikaalisen semantiikan, erityisesti onomasiologian ja semasiologian metodeja. Aineiston analyysiin saadaan välineitä myös terminologiasta, koska tarkasteltavana on maantieteen kehittyvä erikoissanasto. Suomen kielen tutkimuksen lähtökohdat ovat kuitenkin erilaiset kuin esimerkiksi indoeurooppalaisten kielten, koska kirjallinen perinne on erilainen. Indoeurooppalaisten kielten historiallinen leksikologian tutkimus on keskittynyt kaunokirjalliseen aineistoon ja esimerkiksi kirjureiden variaation vertailuun (esim. Black Stenroos 2002). 1990-luvulla sekä sanojen semasiologian että onomasiologian tutkimus on alkanut kiinnostaa uudelleen, koska prototyypiteoria ja kognitiivinen kielitiede ovat avanneet uusia mahdollisuuksia. Prototyypiteorian lisäksi leksikologeja on kiinnostanut leksikaalinen semantiikka, erityisesti metaforatutkimus. (Geeraerts ym. 1994, 3.) Tämä George Lakoffin ja Mark Johnsonin (1980) kehittämä metaforateoria ja etenkin metaforisten skeemojen eli ns. käsitteellisten metaforien teoria korosti sanojen ja idiomien taustalla olevaa käsitettä. Edelleen metaforien ja käsitteiden tutkimus kehittyi kognitiivisen kielitieteen ja kognitiivisen leksikologian tutkimukseksi. Kognitiivisen kielitieteen näkemys kielestä onkin hyvin samanlainen kuin esimerkiksi perinteisen onomasiologisen tutkimuksen. (Blank 2001, 6.) 2000-luvulla onomasiologian tutkimus on keskittynyt kontrastiiviseen tyypologiseen tutkimukseen (Blank 2001; Koch 2001).

Väitöstutkimukseni kannalta keskeistä on onomasiologinen tutkimus, joka syntyi 1800-luvun lopussa erityisesti latinan kielen kehitykseen pohjaavan romanistiikan tutkimuksessa. Tämä *Wörter und Sachen* -tutkimusperinne pyrki selvittämään käsitteen eri nimitykset, nimitysten alkuperän ja syntymotivaation yhdessä tai useammassa kielessä. (Blank 2001, 6.) Suomessa tutkimussuunnan edustajia olivat R. E. Nirvi, Veikko Ruoppila ja Kustaa Vilkuna (tarkemmin ks. luku 2.1.1). Onomasiologia tutkii erityisesti synonyymeja. Tarkastelun kohteina ovat synonyymien synty, esiintymisedellytykset sekä synonyymien välinen kilpailu. (Itkonen, E. 1966, 342–343.) Nykytutkimuksessa synonymian käsite on kuitenkin ongelmallinen. Kognitiivisen semantiikan näkökulmasta täydet synonyymit ovat kielessä lähes mahdottomia, koska nimitysten merkitys tai käyttömahdollisuudet eroavat aina jonkin verran. Kognitiivisessa leksikologiassa puhutaankin synonyymiasta varauksin ja kuvataan leksikaalista variaatiota, jolloin

käsitteellä on nimitysvariantteja. Nämä variantit voivat olla lähes täysin tai vain osittain synonyymisia. (Langacker 1988, 10–11; myös Sivonen 2006, 405–406.)

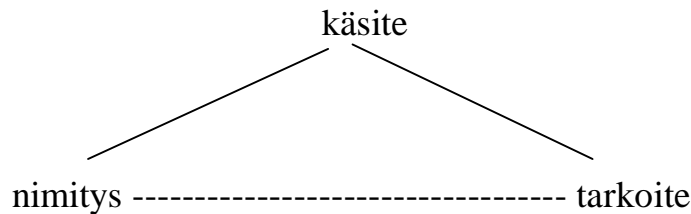
Onomasiologisen näkökulman lähtökohtana on sisältö: tutkimuksissa pyritään selvittämään, millaisilla lekseemeillä jotakin käsitettä voidaan nimittää. Tutkimuskohteena ovat käsitteet ja niiden nimitykset. Semasiologinen näkökulma lähtee muodosta: sen avulla analysoidaan, millaisia merkityksiä tietyllä lekseemillä voi olla. Onomasiologia keskittyy nimitysvarianttien, nimeämisen sekä nimityksen valinnan tutkimukseen. Semasiologian tyypillisiä tutkimuskohteita ovat polysemia ja lekseemien monikäyttöisyys. (Geeraerts 1997, 17.) Onomasiologinen tutkimus tarkasteleekin nimitysten muodollista variaatiota ja semasiologinen tutkimus semanttista variaatiota (mt., 29, viite 9). Diakroninen onomasiologinen tutkimus keskittyy yksittäisiin sanoihin tai käsitteisiin tai teoreettisemmasta näkökulmasta laajemmin onomasiologisiin prosesseihin. Diakroninen onomasiologia on kiinnostunut yksittäisen sanan ja sen takana olevan käsitteen näkökulmasta siitä, millaisia nimityksiä käsitteestä eri aikoina käytetään ja millaisia alkuperäisiä käsitteitä nimitysten takana on. Laajemmin onomasiologinen tutkimus pyrkii leksikaalisten muutosten motivaation yleisten, typologisten piirteiden selvittämiseen. (Blank 2001, 7–8.) Diakronisen semasiologian tutkimuskohteina ovat sanojen tai käsitteiden semanttiset muutokset tai laajemmin näiden muutosten mekanismit ja syyt. Diakroninen semasiologia on kiinnostunut yksittäisen sanan tai käsitteekategorian näkökulmasta siitä, millaisia yhteisiä ja erottavia merkityspiirteitä kategoriolla on ja miten merkityspiirteet ovat suhteutuneet toisiinsa eri aikoina. Tämän tutkimuksen luvuissa 4–9 keskeinen näkökulma on onomasiologinen. Semasiologinen näkökulma on esillä erityisesti luvuissa 10 ja 11. Onomasiologisen ja semasiologisen tutkimuksen teoriaa ja metodeja käsittelemme tarkemmin luvussa 2.1.3.

Tutkimukseni yhtenä tarkoitukseni on testata eurooppalaisen kognitiivisen leksikologian metodien soveltumista suomen kielen ja erityisesti 1800-luvun kirjasuomen aineiston tutkimukseen. Kognitiivisen sanastontutkimuksen metodeja on kehitetty etenkin Dirk Geeraertsin johtamassa tutkimusryhmässä (esim. Geeraerts ym. 1994; Geeraerts 1997). Työni keskeisiä teoreettisia lähteitä ovat myös George Lakoffin kategoriointiin liittyvät tutkimukset (Lakoff 1987) ja John R. Taylorin prototyypiteoria (Taylor 1995), jota Geeraerts on kehittänyt edelleen (esim. Geeraerts 1997). Geeraertsin ym. kehittämä tutkimusmetodi hyödyntää perinteistä strukturaalista semantiikkaa mutta täydentää sitä käyttämällä prototyypisemantiikkaa. Strukturalistinen perinne on korostanut leksikaalisten kategorioiden ulkoista rakennetta ja kognitiivinen kielitiede leksikaalisten kategorioiden sisäistä rakennetta. Kun nämä ja prototyypisyys yhdistetään, syntyy kognitiivinen leksikologia, joka tarkastelee sekä sanojen leksikaalisia suhteita toisiinsa että sanojen suhdetta maailmaan. Geeraerts ym. liittävät kognitiivisen leksikologian tutkimukseen myös kontekstuaalisen eli puhuja- tai tilannekohtaisen variaation näkökulman. Siten kognitiivinen leksikologia liittyy sosiolingvistiseen tutkimusperinteeseen. Tarkoituksena on ollut kehittää prag-

maattinen, kielenkäyttöön pohjautuva leksikologisen tutkimuksen malli. Näkökulma on siis kokonaisuudessaan enemmän nimeämisessä kuin merkityksessä eli siinä, miksi *x* valitaan tietyn tarkoitteen nimitykseksi. (Geeraerts ym. 1994, 192–193.)

Koska kirjasuomen kehitys eroaa esimerkiksi monien eurooppalaisten kielten kirjakielten kehityksestä, kirjakielten kehityksen erityinen luonne tulee ottaa tutkimuksessa huomioon. Geeraertsin tutkimusmetodeja voi 1800-luvun kirjasuomen aineiston tutkimukseen hyödyntää vain osittain, koska saatavilla olevat aineistot ovat hyvin erilaisia. Kun anglistisen historiallisen leksikologian keskeisiä tutkimusalueita ovat vanhan kielen sanakirjat (esim. Oxford English Dictionary) ja tekstikorpuksiin perustuvat sanaston kehitykseen, sanojen merkitäisiin ja merkitysten muutoksiin keskittyvät tutkimukset, 1800-luvun tutkimukseen ei aivan samanlaisia aineistoja voi käyttää, koska korpusmuotoista aineistoa on saatavilla vähän. Suomen kirjakieli syntyi melko myöhään, ja se kehittyi satoja vuosia vain uskonnollisen ja hallinnollisen kielen tarpeista. Sivistyskieli kirjasuomesta tuli harvinaisen lyhyessä ajassa, käytännössä 1800-luvun kuluessa. Silloin kirjakieltä kehitettiin hyvin tietoisesti. Tietoinen kehityksen ohjailu ja prosessin nopeus tekevät kirjasuomen kehityksestä monessa mielessä ainutlaatuisen. 1800-luvun maantieteelliset lähteet ovat lisäksi pääasiassa suomennoksia, ja tämä vaikuttaa sanaston luonteeseen väistämättä. 1800-luvun sanaston kehityskulkuun eivät pädekään samat lainalaisuudet, joita luonnollisen kielen kehityksestä ja nykykielestä on tehty (esim. Zgusta 1990; Geeraerts ym. 1994). Sanojen käänösalkuperä ja tietoinen sanojen muodostaminen vaikuttavat esimerkiksi sanaston rakenteeseen. Myös alueellinen variaatio on nykyistä kirjakieltä tavallisempaa, koska 1800-luvun kirjasuomi on vakiintumatonta. Esimerkiksi Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalainen sanakirja vuosilta 1867–1880 ei tee eroa puhe- ja kirjakielen sanaston välille.

Terminologinen tutkimus keskittyy yleensä nykykielen aineistoihin ja on perinteisesti nähnyt termistön varsin muuttumattomana (Temmerman 2000, 14–15). Tutkimuksen teoreettisia lähtökohtia voidaan kuitenkin käyttää myös erikoissanaston historian tutkimukseen. Nykyinen terminologinen tutkimus yhdistyy sekä onomasiologiseen että semasiologiseen sanastontutkimukseen. Terminologian tutkimuskohteena vain on erikoiskielen sanasto, ja sen näkökulmat eroavat jonkin verran yleiskielen sanaston tutkimuksesta. Onomasiologinen tutkimus selvittää käsitteen mahdollisia nimityksiä ja nimitysten kehitystä, ja semasiologisessa tutkimuksessa huomio on itse termeissä ja niiden merkityksissä. Tässä tutkimuksessa käytetäänkin sekä leksikologian että terminologian käsitteitä. Terminologiassa on perinteisesti tehty selkeä ero yleiskielen sanaston ja erikoiskielen termistön välille. Käytän tutkimuksessani käsitteitä kuitenkin rinnakkain, koska ei ole olemassa selkeitä kriteereitä sille, milloin erikoiskielen sanastoa voidaan alkaa nimittää vakiintuneeksi termistöksi. Siksi käytän rinnakkain *sanaa* ja *termiä*; molemmat voivat olla *nimityksiä*. Nimityksen merkitys muodostuu käsitteen, tarkoitteen ja nimityksen suhteesta (ks. kuvio 1).

KUVIO 1. Nimityksen ja maailman suhde (Ogdenia ja Richardsia (1979 [1923], 11) mukaillen; ks. myös Kostera 1985, 9).

Käsitettä voidaan pitää nimityksen merkityksenä, jolloin se on kielellistä ja ensyklopedista tietoa yhdistävä ajattelun yksikkö. Nimityksellä on välillinen suhde itse reaali maailman tarkoitteeseen ja suurempi suhde käsitteeseen. Käsite eli merkitys on tässä tutkimuksessa muuttuva, sillä termin tai sanan merkitystä ei nähdä muuttumattomana ja tarkasti määriteltynä. Siten tarkasti määritelty merkitys, joka ei muutu kontekstin mukaan, ei ole termin ehdottomana kriteerinä. Ymmärrän sekä lekseemin että termin merkityksen tutkimuksessani kategorisena. Käsitteiden merkitykset voivat olla kategorioita, ja todellisessa käytössä merkitys saattaa vaihdella. Toiset käsitteet kuuluvat merkityskategoriaan prototyyppisemmin kuin toiset. (Ks. myös Temmerman 2000, 34, 36.) Tämä tarkoittaa, että käsittelen kaikkien aineiston nimitysten merkitystä tutkimuksessani jossain määrin kontekstista riippuvana.

1.3 Tutkimusaineisto

Tutkimukseni keskeisinä aineslähteinä ovat suomenkieliset maantieteen oppikirjat. Valfrid Vaseniuksen bibliografiassa (1878–1901) näitä oppikirjoja mainitaan noin 50, mutta Vasenius ei ole maininnut kaikkia oppikirjoja eikä kaikkia painoksia. Todellisuudessa 1800-luvulla ilmestyi noin 100 maantieteen oppikirjaa. Maantieteen oppikirjoja ilmestyi niin paljon, että vuoden 1862 Mehiläisessä todetaan, että ”oppi-kirjoja maan-tieteessä ei tosin Suomessa puututa, vaan on juuri se tiede-haara parhaiten edustettuna”.

Ensimmäiset oppikirjat olen ottanut aineistooni mukaan kaikki mutta myöhemmässä vaiheessa olen joutunut karsimaan. Kaikkia painoksia en ole voinut käsitellä. Keskeisiä 1800-luvun oppikirjojen tekijöitä olivat A. G. J. Hallstén ja A. E. Modeen (Lappalainen 1984, 107; Blåfield 1988, 53), joiden oppikirjoista ilmestyi jopa yksitoista painosta. Olen käynyt läpi oppikirja-aineiston siten, että olen poiminut lähteistä maantieteellistä sanastoa ja sanojen esiintymäkontekstit. Jokaisesta lähteestä olen kirjannut vain sanan ensimmäisen esiintymän. Oppikirjoja täydentävänä aineistona olen poiminut sanastoa sanomalehdistä, matkakerptomuksista, maantieteellisistä kirjoista ja lukemistoista sekä sanakirjoista. Tutkimuksen aineslähteet on esitelty tarkemmin luvussa 1.4.3 ja liitteessä 1. Perusaineistoa täydentävää aineistoa olen saanut Kotimaisten kielten tutkimuskeskuk-

sen 1800-luvun korpuksesta sekä Martti Rapolan kokoamasta merkityksen mukaan järjestetystä 1800-luvun lipustosta (myöhemmin RAPOLA). Sanaston rakennetta ja merkitysten kehittymistä tarkastelen käännettyjen oppikirjojen osalta jonkin verran myös alkuperäisteosten näkökulmasta (ks. lähteet ja liite 1) ja ruotsin kielen historiallisen sanakirjan, *Svenska Akademiens ordbokin* (SAOB) avulla. Merkityksen analyysissä olen kontekstin lisäksi käyttänyt apunani nykymaantieteen oppikirjoja ja sanakirjoja sekä 1800-luvulta että nykysuomesta. Yleiskielistä vakiintumista olen tarkastellut etenkin *Nykysuomen sanakirjan* (1951–1961) avulla, sillä ajallinen rajaukseni päättyy *Nykysuomen sanakirjan* (NS) aineiston aikaan, ja siksi sanakirjan tekijöiden arvio senaikaisen nykysuomen maantieteellisestä sanastosta ja maantieteen termistöstä⁹ on hyvä vakiintumisen heijastaja. Täydentävinä nykykielen sanakirjoina olen käyttänyt *Nykysuomen sivistyssanakirjaa* (NSS) ja *CD-Perussanakirjaa* (CD-PS). Keskityn analyysissäni kirjakielen kuvaamiseen ja käytän siksi apunani ensisijaisesti kirja- ja yleiskielen lähteitä.

Sanaluokaltaan kaikki aineistoni noin 1 770 nimitystä¹⁰ ovat substantiiveja. Adjektiivit määrittävät yleensä jotakin aineistooni kuuluvaa substantiivia, eikä niillä ole termimäistä määriteltävää ja itsenäistä merkitystä. Koska pyrin tarkastelemaan kehittyvää erikoissanastoa, olen jättänyt nämä adjektiivit tarkastelun ulkopuolelle¹¹. Läpikäymissäni lähteissä esiintyy vain yksi maantieteen termiksi katsottava verbi, *kartoittaa* 'laatia kartta' (Kartasto 1899), joten olen joutunut jättämään myös verbit tutkimuksestani pois. Sananmuodostustavaltaan aineistoni sanat ovat johtamattomia ja yhdistämättömiä perussanoja, johdoksia, yhdysanoja ja sanaliittoja. Erikoiskielen kohdalla sanaliittojen mukaanotto on perusteltua, vaikka niitä ei tavallisesti katsota osaksi sanastoa. Monet sanaliitot ovat kuitenkin yhtä termimäisiä kuin yhdyssanat. (Ks. Karihalme 1996, 84.)

Aineisto muodostuu lähinnä nykyisen luonnonmaantieteen ja matemaattisen maantieteen alaan kuuluvista nimityksistä. Lähteissä esiintyy muutakin sanastoa, esimerkiksi hallitsijoiden, heimojen ja uskontojen nimityksiä. Olen rajannut käsittelemäni aineiston ulkopuolelle myös maantieteen lähitieteiden sanastoa. 1800-luvun lähteissä keskeisessä asemassa ovat tähtitieteen nimitykset, mutta osassa lähteistä mukana on lisäksi biologian ja geologian sanastoa, jotka

⁹ Sanakirjassa on käytetty lyhennettä *maant.*, jos sanakirjan tekijät ovat katsoneet sanan tai sen jonkin merkityksen erityisesti maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi.

¹⁰ Aineiston nimitysten määrä on tulkinnanvarainen, koska nimitysten eri kirjoitusasujen kirjaaminen eri nimityksiksi riippuu aineiston tarkastelutavasta. Esimerkiksi nimitys *joki* on kirjoitettu yhdessä lähteessä asussa *ioki*, jota ei esimerkiksi sanan rakenteen tarkastelussa voi pitää erillisenä nimityksenä mutta sanan nimitysvarianttien tarkastelussa kyllä. Nimitysten määrät on laskettu liitteessä 2 erillisiksi tulkituista nimityksistä.

¹¹ Toisenlaisissa aineistoissa adjektiivit voivat olla tasaveroisia termejä. Näin on esimerkiksi kasvitieteen sanastossa (ks. Pitkänen 2005, 8).

olen rajannut pois aineistostani. Käsittelyn helpottamiseksi olen luokitellut aineiston seuraaviin maantieteellisiin luokkiin¹²:

1. Tieteenalan nimitykset, joihin kuuluvat nykykielen nimityksiä *geografia*, *maantiede* ja *maantieto* vastaavat nimitykset. Ryhmään kuuluvia nimityksiä on aineistossa yhteensä 30.

2. Maapalloa kuvaavat nimitykset eli kartografinen sanasto ja ilmansuuntien nimitykset, joihin kuuluvat esimerkiksi nykykielen termit *kääntöpiiri*, *leveyspiiri*, *maan akseli*, *maannapa*, *maanosa*, *napapiiri*, *pallonpuolisko*, *pituuspiiri* ja *päiväntasaaja*. Vanhastaan tätä maantieteen osa-aluetta on kutsuttu matemaattiseksi maantieteeksi (esim. Leiviskä 1938). Aineistossa tähän ryhmään kuuluvia nimityksiä on 400.

3. Maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavat nimitykset eli geomorfologinen sanasto, johon kuuluvat kaikki maan ja veden keskinäisiä suhteita kuvaavat nimitykset, esimerkiksi *lahti*, *manner*, *meri* ja *niemi*, maankamaraan ulkoisia piirteitä eli pinnanmuotoja ja korkeussuhteita kuvaava sanasto, esimerkiksi *alanko*, *laakso* ja *vuori*, sekä maankamaraan liittyvien ilmiöiden nimitykset, esimerkiksi *eroosio*, *maanjäristys* ja *maankohoaminen*. Geomorfologiset nimitykset muodostavat aineiston suurimman ryhmän; niitä on yhteensä 680, mikä on lähes 40 prosenttia kaikista aineiston nimityksistä.

4. Vesistönimitykset, joihin kuuluvat itsenäiset vesistöjen nimitykset, esimerkiksi *joki* ja *järvi*. Tämä sanasto voisi kuulua myös osaksi geomorfologista sanastoa, eikä se sisällä nykymaantieteen vesistöjen tutkimukseen eli hydrologiaan liittyvää sanastoa. Olen kuitenkin erottanut nämä 170 nimitystä omaksi ryhmäkseen, jotta geomorfologinen sanasto ei sisältäisi monia erillisiä alaryhmiä.

5. Ilmastoa kuvaavat eli klimatologiset nimitykset, joihin kuuluvat esimerkiksi ilmastovyöhykkeet ja merivirrat. Ilmastonimityksiä on aineistossa yhteensä 200.

6. Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset, joihin kuuluu Suomen maantieteelle 1800-luvulla vieraiden käsitteiden nimitykset, esimerkiksi *aavikko*, *jäätikkö*, *nousuvesi* ja *tulivuori*. Kaikki tämän ryhmän 290 nimitystä voisivat kuulua myös edellisiin ryhmiin, mutta olen halunnut tarkastella niitä erillisinä luokkana niiden erityislaatuisuuden vuoksi.

Käytän maantieteellistä luokittelua erityisesti luvuissa 3–9, kun selvitän, millaista maantieteen sanastoa 1800-luvulla käytettiin.

Olen järjestänyt aineiston tietokannaksi¹⁴, jonne olen kirjannut lekseemin esiintymiskontekstin ja lähteen sekä tiedot sanan sanaluokasta, rakenteesta, ety-

¹² Kiitän avusta filosofian tohtoria, biologian ja maantieteen lehtoria Pentti Tapanaa, joka on uhrannut lukemattomia tunteja aineistoni läpikäymiseen ja luokitteluni tarkastamiseen.

¹⁴ Tietokantani on saatavissa tutkimuskäyttöön Turun yliopiston suomen kielen oppiaineesta ja tekijältä. Tutkimuskäyttöön luovutettuun tietokantaan sisältyvät nimitysten lähde- ja kontekstitiedot sekä sanan nykykielen merkitys. Väitöstutkimuksen tarpeisiin tietokantaan kirjattu analyysitieto on saatavissa sähköisessä muodossa tekijältä.

mologiasta ja saman lähteen synonyymeista. Lisäksi nykykielessä esiintyvistä lekseemeistä on kirjattu nykykielen merkitys ja mahdollinen käännöksen alkukielen konteksti, jotta lekseemin käännöslaina-alkuperää voidaan selvittää. Lekseemit olen luokitellut tietokantaan edellä esitellyn maantieteellisen jaotteen mukaan. Tietokantamuoto on mahdollistanut suuren aineiston käsittelyn, koska ohjelman avulla voi tehdä erilaisia kokoavia hakuja. Olen voinut tarkastella yhdessä esimerkiksi kaikkia aineiston yhdyssanoja tai ensiesiintymiä. Tietokannasta on ollut apua myös aineiston havainnollistamisessa taulukoin, mutta varsinaisesti laskemisen apuna en ole tietokantaa juurikaan käyttänyt. Tämä johtuu valitsemastani tallennusmuodosta. Olen kirjannut jokaisen nimityksen esiintymän omaksi tiedokseen, koska olen halunnut tarkastella jokaisen esiintymän kontekstia. Tietokannassa näkyvät siis esiintymien määrät, ja todellisten nimitysvarianttien määrä on huomattavasti pienempi. Aineistoon kuuluu noin 1 770 nimitystä, mutta tietokannassa on esiintymiä 6 822. Esiintymien määrä on kuitenkin tärkeä, kun arvioidaan nimityksen vakiintumista 1800-luvulla.

1.4 Maantiede tieteenalana ja kouluaineena

1.4.1 Maantieteen tutkimuskohde

Maantieteen tutkimuskohde on laaja. Se tutkii sekä maapallon luonnonoloja että ihmisen toimintaa maapallolla. Koko maapallon tarkastelun lisäksi kiinnostuksen kohteina ovat pienemmät alueet, kuten maanosat, valtiot ja jopa kylät ja korttelit. Perinteisesti maantiede on vuosisatoja pyrkinyt selvittämään, mitä maapallolla on ja missä ilmiöt esiintyvät. Uudempi tutkimus pyrkii selvittämään myös eri ilmiöiden vaikutusta toisiinsa ja syitä joillekin alueille tyypillisille piirteille. Nykytutkimuksen huomio on siirtynyt yhä enemmän ihmisen toiminnan vaikutusten selvittämiseen. Vanhastaan maantiede on jaettu koko maapallon ilmiöitä tutkivaan yleismaantieteeseen ja yksittäistä aluetta tutkivaan aluemaantieteeseen. Yleismaantieteeseen ovat kuuluneet esimerkiksi tähtitiedettä lähellä olevan varsinaisen matemaattisen maantieteen ja kartografian lisäksi fyysinen maantiede, johon ovat sisältyneet geomorfologia ja klimatologia, sekä eliömaantiede, jonka osina ovat kasvi- ja eläinmaantiede (Rosberg 1919, 21). Myöhemmin yleismaantiede on jakautunut luonnonmaantieteeseen ja kulttuurimaantieteeseen. Nykyään luonnonmaantieteen tutkimuskohteisiin kuuluvat maanpinnan rakenteen tutkimus eli geomorfologia, ilmaston tutkimus eli klimatologia, vesistöjen tutkimus eli hydrologia ja kasvillisuuden tutkimus eli biogeografia. Kulttuurimaantiede puolestaan tutkii väestöä, asutusta, taloutta ja muita yhteiskunnallisia ilmiöitä. (Ervasti ym. 1995, 7–8; Tiitta 2000, 307.)

Maantieteen tieteenhistoriallinen tausta onkin moninainen, ja maantieteeseen sekoittuvat nykyään lähitieteet geologia, limnologia, meteorologia ja biologia (Ervasti ym. 1995, 8–9), joiden kaikkien temaattinen rajaus on maantiedettä

huomattavasti tarkempi. Maantiedettä voidaan historiatieteiden tapaan nimittää synteetitieteeksi, jolla ei ole selvää temaattista rajausta (mm. Löytölä 1987, 26). Synteetitieteen erikoiskieli eroaa erikoistumisasteeltaan monista muista erikoiskielistä. Synteetitieteen kohdalla termistö on rajattava ensinnäkin yleiskielestä ja toiseksi lähitieteistä. (Laine 2000, 589, 595.) Maantiedettä voidaankin luonnehtia sekä idiografiseksi eli ilmiöitä kuvailevaksi että nomoteettiseksi eli luonnontieteiden tapaan luonnonilmiöitä selittäväksi tieteenalaksi. Kouluaine maantieto on kuitenkin luonteeltaan erilainen, sillä sitä voidaan sanoa vain idiografiseksi: se ei pyri omien teorioiden luomiseen vaan tarvitsee teorioidensa ja metodiensa tueksi lähitieteiden tutkimuskäytänteitä ja -tuloksia ja siten termistöä. (Laurén ym. 1997, 36–39.)

1.4.2 Maantieteen tieteenhistoria Suomessa

Nykyaikaisen maantieteen tieteenhistorian voidaan katsoa Suomessa alkavan tieteellisen tutkimuksen vakiintumisesta 1800- ja 1900-luvun vaihteessa¹⁵. Tieteellinen tutkimus ei kuitenkaan vakiintunut tyhjiössä. Alan suomalaista pohjaa luotiin jo 1500-luvulla, sillä silloin esimerkiksi Mikael Agricola oli kiinnostunut maantiedosta. Hänen aikanaan Suomen kouluissa luettiin ns. pallo-oppia ja ajanlaskentaa 1200-lukulaisen Sacroboscon oppien mukaan Philip Melanchthonin oppikirjasta sekä tutustuttiin varhaiseen Pohjoismaiden karttaan ja kuvaukseen muun muassa Jacob Zieglerin (1532) mukaan. Maantieteen historian alku, keskiaika olikin matemaattisen maantieteen valtakautta. Heti alusta saakka oltiin kiinnostuneita myös Raamatussa kuvatun alueen maantieteestä, ja siihen oli perehtynyt myös Agricola. Eurooppalaisen keskiajan jälkeen, vuonna 1544 ilmestyi Suomessakin paljon käytetty Sebastian Münsterin *Cosmographia*, jonka ote oli aluemaantieteellinen ja josta saatiin pohja myöhemmille kartastoille ja oppikirjoille. Münsterin kirjan tunsivat myös Mikael Agricola. Maantiedettä opetettiin Suomessa Saksan mallin mukaisesti, mutta virallisissa ohjeissa sitä ei vielä mainita, ja opetus oli sirpaleina muun opetettavan aineksen joukossa. (Tarkiainen 1958, 72–73; Rikkinen 1980, 89, 90, 96; Pekkanen 1985, 6; Tiitta 1994, 23.)

Suomalaisessa koulujärjestyksessä maantiede mainittiin ensimmäistä kertaa vuonna 1649, jolloin matematiikan lehtoria neuvottiin opettamaan maantietoa karttojen avulla (Tiitta 1999, 263). Aluemaantiedettä alettiinkin korostaa 1600-luvulla matemaattista maantiedettä enemmän, vaikka maantieteen opetus oli muun muassa Turun akatemiassa matematiikan professorin vastuulla. Vuonna 1672 piispa Johannes Gezelius kirjoitti opetuksen avuksi kotimaisen, latinankielisen pallo-oppia käsittelevän teoksen, josta tuli pian merkittävin maantieteen oppikirja (Rikkinen 1980, 92, 97). Sitä ennen teki suurtyön Ruotsin kartografian isäksi sanottu Anders Bure, joka julkaisi 1626 Pohjoismaiden kartan ja kuvauk-

¹⁵ Esimerkiksi *Suomen tieteen historia* -teos aloittaa maantieteen historian käsittelyn 1870-luvulta (Tiitta 2000).

sen (Pekkanen 1985, 10–13). Kartoitus tuli myös koulujen opetusohjelmaan 1600-luvun loppupuolella (Tiitta 1999, 263), sillä realistisen mutta pietistisen suuntauksen mukaisesti oman maan tuntemusta ja etenkin sen menneisyyttä alettiin pitää tärkeänä. Tämän suuntauksen hengessä laadittu vuoden 1693 koulujärjestys olikin takaisku kaikille luonnontieteille. (Rikkinen 1980, 91.)

1700-luvulla kiinnostus maantiedettä kohtaan lisääntyi uudelleen (Tiitta 1999, 269), ja Turun akatemian antaman mallin mukaisesti paikalliskuvaukset ja kartoitus tulivat yhä tärkeämmiksi (Rikkinen 1980, 95). Vuonna 1724 maantiede vakiintui osaksi opetusohjelmaa maanmittauksen ja tähtitieteen ohella. Suomen kouluihin valittiin käyttöön saksalaisen Johann Hübnerin oppikirja, ja tästä oppikirjasta sai alkunsa ajatus historian ja maantieteen yhdistämisestä. Maantieteen ja historian opetukselle oli tärkeintä palvella käytännön elämää, ja siksi maiden, kaupunkien ja maantieteellisen nimistön tuntemusta pidettiin maantieteen opetuksen keskeisenä sisältönä. (Tiitta 1999, 263–264.) Varsinaisesti sidokset historian, maantieteen ja taloustieteen välille syntyivät Suomessa 1700-luvun loppupuolella. Suomen kartoitus edistyi 1700-luvulla hyvää vauhtia, ja 1760-luvulle tultaessa 66 pitäjää oli kartoitettu. (Rikkinen 1980, 95.) Oppikirjoja alettiin tehdä Ruotsissa, ja 1770-luvulta alkoi Daniel Djurbergin oppikirjojen aika. Djurbergin oppikirjojen tyyli oli kuvaileva mutta luettelomainen, ja hän painotti matemaattista ja valtiollis-poliittista maantiedettä. Luonnonmaantiede jäi sivurooliin. Hänen teoksestaan *Geografie för Begynnare* otettiin useita painoksia, ja teosta käytettiin ahkerasti myös Suomessa. (Tiitta 1999, 265–267.) Se loi mallin Suomen maantieteen oppikirjoille pitkäksi aikaa.

Aluemaantieteellisestä painotuksesta huolimatta klimatologia alkoi kehittyä 1700-luvun lopussa (Rikkinen 1980, 95). Suomessa 1700-luvun loppu leimautui Henrik Gabriel Porthanin ajaksi. Porthan otti kantaa maantieteen tilaan ja totesi, että tiedoissa oli oikaistavaa ja parannettavaa. Porthanille tärkeitä olivat nimenomaan oman maan maantiede ja kartat. Tämä tarkoitti Suomen kouluissa sitä, että matemaattinen maantiede sai lopullisesti antaa tilaa historiaan ja tilastotieteeseen kytketyille maantieteelle. Porthan kirjoitti Suomen maantiedettä käsittelevän osan Eric Tuneldin Ruotsin maantieteen oppikirjaan vuonna 1792 ja uudisti tätä osaansa vuoden 1795 painokseen. Tämä täysin uudistettu osa *Om Storfurstendömet Finland* on ensimmäinen perusteellinen luonnon- ja kulttuurimaan-tieteen esitys Suomesta¹⁶. (Tiitta 1999, 267, 269.)

1800-luvulle tultaessa maantieteellinen tietämys oli edistynyt niin, että mannerten ääriiviivat oli osattu kartoittaa nykykäsityksen mukaisesti (Hakulinen, K. 1978, 92). Kaiken kaikkiaan maantieteen historiassa tapahtui merkittävä käänne 1800-luvun alussa. Ennen 1800-lukua maantiede kattoi kaikki maapalloa tutkivat tieteenalat. Maantiede oli yleistiede, joka tutki maapallon kokoa, muotoa, karttakuvaa, liikettä, ilmiöitä ja tapahtumia. Tiedon lisääntyminen 1800-luvulla johti siihen, että maantieteen osa-alueet alkoivat jakautua. (Tiitta 1994,

¹⁶ Porthanin Suomen maantiedettä ja taloutta koskevat artikkelit julkaistaan Porthanin tuotantoa kokoavan *Opera Omnia* -sarjan XIII osassa 2007.

7, 19; Tiitta 2000, 306.) Vielä vuonna 1844 maantieteen tutkimuskohde esitellään *Maamiehen ystävässä* (nro 23) varsin laajaksi:

– – sitä oppia, jonka kautta tulemme tuntemaan koko maanpiirin¹⁷ laadun, muodon, suuruuden ja muut ominaisuudet; mitä maita ja vesiä sillä löytyy; minkälaisia aineita kussakin maanpaikassa tavataan, niinkuin eläviä, puita, hedelmiä, metalleja ja muita semmoisia; kuinka se on erityisiin suurempiin sekä pienempiin valtakuntiin jaettuna; mitä näissä valtakunnissa asukastensa, uskonsa, hallituksensa, kaupunkinsa ja muiden laitostensa puolesta on enimmäen mainittavata, ynnä muuta samankaltaista.

Suomessa käytettiin 1800-luvun alussa ruotsinkielisiä ja pääosin Ruotsissa kustannettuja oppikirjoja, joista Christian Stenhammarin *Lärobok i Geographien*, W. F. Palmbladin *Lärobok i den äldre och nyare fysiska och politiska geografien* ja Grunddragen till den matematiska och fysiska geografien sekä Daniel Djurbergin kirjat olivat suosituimpia¹⁸. Esimerkiksi Djurbergin *Geografie för Begynnare* määrättiin triviaalikoulujen käyttöön. Myös Suomessa alettiin kirjoittaa maantieteen oppikirjoja: vuonna 1806 ilmestyi Gabriel Israel Hartmanin ruotsinkielinen yleisen maantieteen oppikirja *Lärobok uti allmänna Geografien för svenska Barn*. Autonomian aika asetti oppikirjoillekin uusia vaatimuksia, ja ruotsalaisista oppikirjoista pyrittiin luopumaan, sillä Suomi käsiteltiin niissä virheellisesti Ruotsin yhteydessä, ja siksi Venäjän viranomaiset vaativat uusiin käytettävät oppikirjat. (Tiitta 1999, 271.) Pallo-oppi säilyi 1800-luvun maantieteen opetuksen sisällöistä erillään koulujen ohjelmassa aina vuoden 1843 koulujärjestykseen saakka, ja sen jälkeen sen keskeiset sisällöt sisällytettiin maantieteeseen (Rikkinen 1980, 98). Kaikissa suomeksi käännettyissä yleismaantieteen oppikirjoissa pallo-oppi on jossain määrin mukana, koska ne käännettiin vasta muutoksen jälkeen.

1800-luvulla maantieteen yliopisto-opetus kehittyi paljolti Zachris Topeliuksen ansiosta. Myös Topelius piti maantiedettä historian aputieteenä ja tarpeellisenä kouluaineena mutta korosti maantieteen kansallista merkitystä ja siten Suomen maantiedettä. Topeliuksen teokset, erityisesti *Maamme kirja*, ja yliopistoluennot lisäsivät merkittävästi kiinnostusta Suomen maantieteeseen. (Tiitta 2000, 308.) Tieteenalana maantiede oli sisällöltään epämääräinen aina 1800-luvun loppuun asti, vaikka 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä maantiede alkoi Keski-Euroopassa kehittyä itsenäiseksi tieteenalaksi. Suomessa seurat-

¹⁷ *Maanpiiri* tarkoittaa tässä maapalloa.

¹⁸ Tiitta (1999, 271) nimeää nämä oppikirjat suosituiksi muttei anna viitettä tai perusteita, miten suosittu oppikirjat on määritetty. Käsitykset 1800-luvun oppikirjoista vaihtelevat eri tutkijoilla. Tapanen (2003, 35) ei ota kantaa oppikirjojen suosioon mutta listaa 17 tärkeää 1800-luvulla julkaistua oppikirjaa. Merkittävät kirjat on ilmeisesti valittu sen perusteella, miten nykyaikaisia ne rakenteellisesti ja sisällöllisesti ovat. Tapanen (mt., 35–36) ei ole pitänyt Palmbladin oppikirjaa merkittävänä, vaikka hän sen esittelee (pääpaino on Suomen maantieteen esityksissä ja monet yleismaantieteen oppikirjat on jätetty pois merkittävien listasta). Oppikirjoja voi arvioida myös sanastonkehityksen näkökulmasta (ks. erityisesti luku 13).

tiin hieman perässä, ja esimerkiksi Helsingin yliopiston maantieteen laitos perustettiin vasta 1893. (Maat ja kansat 1980, 1640; Tiitta 2000, 308.) Maantieteen kehittyminen itsenäiseksi yliopistoaineeksi 1800-luvun ja 1900-luvun taitteessa muutti tieteenalan aseman ja profiilin, ja tästä alkoi koulumaantieteen uusi kehitys. Maantieteestä tuli ennen kaikkea luonnontiede ja sen sidos historiaan höltyi. (Tiitta 1999, 277–278.) Suomessa maantieteen kehitys oli voimakkaasti sidoksissa ruotsalaiseen ja yleensä eurooppalaiseen maantieteen perinteeseen. Maantiedettä tutkittiin Euroopassa koko 1800-luvun ajan, mutta tieteenalan luonne ja merkitys olivat toisenlaisia kuin nykyisin. Maantiede oli myös eurooppalaisessa traditiossa ennen kaikkea historian aputiede. Euroopassa maantieteellinen tutkimus vakiintui ja yliopistollistui 1800-luvun lopulla. Saksassa tilanne muuttui 1870-luvulla, kun maantieteen opetuksesta ja tutkimuksesta vastaavien muuttaman professorin ja tieteellisen seuran tilalle perustettiin uusia maantieteen professuureja ja tieteellisiä seuroja. Saksan mallia seurattiin nopeasti muualla Euroopassa. Taustalla olivat poliittis-taloudelliset muutokset ja koulutusjärjestelmän uudistaminen. Tieteenalan aseman muuttuminen teki koulumaantieteestä entistä tärkeämmän oppiaineen. (Tiitta 2000, 307–309.)

Suomessa maantieteen asema oli 1880-luvulle saakka samanlainen kuin muualla Euroopassa ennen Saksan uudistusmallin leviämistä. Maantiede oli yleishyödyllinen historian aputiede. Vasta ensimmäisen suomalaisen maantieteilijän Ragnar Hultin ansiosta maantiede kehittyi eurooppalaisempaan suuntaan: kansallisromanttisen kulttuurin kehitystä korostavan maantieteen tilalle tuli maapalloa tutkiva tiede. Sen ytimenä oli fyysinen maantiede, erityisesti maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä tutkiva geomorfologia, joka oli 1800-luvun lopun keskeisin tutkimussuunta etenkin Saksassa. Hult piti Topeliuksen tapaan tärkeänä maantieteen kansallista merkitystä mutta katsoi Topeliuksen edustaman environmentalistisen eli luonnonympäristöjen vaikutusta kulttuurien kehitykseen korostavan perinteen kuuluvan vain historian, ei maantieteen tutkimukseen. Maantieteen kehitys 1800-luvun ja 1900-luvun vaihteessa on osa yleistä tieteidен eriytymiskehitystä. Suomessa kehitys oli osittain erilainen kuin monissa muissa Euroopan maissa, sillä yliopistollinen maantiede sidottiin Hultin vaikutuksesta luonnontieteisiin ja yhteys historiantutkimukseen ja ihmistä tutkiviin tieteisiin katkesi. Esimerkiksi Saksassa historiaan sidottu maantiede säilyi toisena pääsuuntana ja synnytti 1800-luvun lopussa poliittisen maantieteen tutkimuksen. (Tiitta 2000, 307–309.)

1800-luvulla ja pitkälti 1900-luvullakin maantieteen oppikirjat ja tutkimusperinne voidaan jakaa yleismaantiedettä tai aluemaantiedettä käsitteleviin teoksiin ja tutkimuksiin. Yleismaantiede tutkii ilmiöiden esiintymistä koko maapallolla ja aluemaantiede jotakin yksittäistä aluetta. 1900-luvun puoliväliin saakka yleismaantiede jakautuu lähinnä fyysiseen ja matemaattiseen maantieteeseen. Vasta vuosisadan puolivälin jälkeen yleismaantiede kehittyy luonnontiedepainotteiseksi luonnonmaantieteeksi ja humanistisia ja yhteiskuntatieteitä lähellä olevaksi kulttuurimaantieteeksi. Kulttuurimaantieteen kehitys on tapahtunut

myöhään. Aluksi se keskittyi ihmismaantieteeseen eli antropogeografiaan ja vasta 1960-luvulla vakiintui kulttuurimaantieteen tutkimukseksi. (Tiitta 2000, 307.) Tutkimusaineistoni edustaa pääosin luonnonmaantieteen sanastoa, mutta 1800-luvun aineistossa keskeinen asema on myös matemaattisella maantieteellä.

1.4.3 Suomenkielinen maantieteellinen kirjallisuus ennen 1900-lukua

Suomenkielisen maantieteen kehittyminen alkoi varsinaisesti 1800-luvulla. Kehityksellä oli juurensa 1700-luvulla, sillä 1700-lukua voi pitää valistuksen ja luonnontieteiden kukoistuksen aikana (mm. Häkkinen 1994a, 126), ja maantieteellistä tietoa pidettiin kaikille hyödyllisenä. Ruotsissa alkoi ilmestyä kotimaassa kirjoitettuja maantieteen oppikirjoja 1770-luvulla, eikä suomeksikaan ilmestynyt maantieteellisiä kirjoituksia ennen 1770-lukua (Tiitta 1999, 265–267). Uskonnollisissa teksteissä joitakin maantieteellisiä sanoja oli luonnollisesti tarvittu jo aiemmin, ja kun kiinnostus maantieteeseen lisääntyi, sitä alettiin käsitellä myös suomeksi. Maantieteelliset kirjoitukset alkoivat 1770-luvulla ensimmäisessä suomenkielisessä sanomalehdessä Antti Lizeliuksen *Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa*.

Suomenkielisten Tieto-Sanomien maantieteellinen artikkelisarja Tiedustus Maan-piirin paikkakunnista julkaistiin vuonna 1776 useissa eri numeroissa, ja Tiitta (1999, 269–270) pitää artikkelia ensimmäisenä suomenkielisenä maantieteen oppikirjana. Artikkelin rakenne onkin hyvin samanlainen kuin myöhemmin suomennettujen oppikirjojen: ensin on lyhyt yleismaantieteellinen johdanto maapallon rakenteesta ja maanosista ja sen jälkeen tarkempi esittely maista. Artikkelisarja jäi kesken, ja maista ehdittiin esitellä vain Venäjä, Turkki, Saksa ja Ruotsi. Maat esitellään tässä järjestyksessä ja Suomi käsitellään luonnollisesti osana Ruotsia. (Tarkemmin ks. Laine 2003b, 87–90.) Malli oppikirjamaisen artikkelin julkaisemista saatiin ruotsinkielisistä sanomalehdistä, joissa maantieto kuului osana lehtien yleissivistävään aineistoon (Tommila 1988, 56).

Suomenkielistä luonnontieteellistä kirjallisuutta alkoi ilmestyä 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. 1800-luvulla käytettiin edelleen yleisesti ruotsinkielisiä oppikirjoja ja suomenkieliset oppikirjat olivat käännöksiä tai mukaelmia. Tällaisia oppikirjoja ilmestyi 1800-luvulla noin 100¹⁹. Ensimmäinen suomeksi kirjoitettu maantieteen oppikirja oli vuonna 1804 valmistunut Samuel Rinta-Nikkolan käsikirjoitus Daniel Djurbergin oppikirjasta *Geografia alkavillen*. Ensimmäinen julkaistu käännös ilmestyi 1844, jolloin August Ahlqvist käänsi norjalaisen Ludvig Stoud Platoun oppikirjan *Geografia eli Maan Opas*.

¹⁹ Tapanan (2003, 34, liite 3) mukaan 1800-luvulla ilmestyi ”puolisen sataa uutta historiaa ja maantiedettä tai pelkästään maantiedettä sisältävää oppikirjaa”. Toisin kuin omissa laskelmissani Tapanan luvussa on mukana myös ruotsinkielisiä oppikirjoja. Pääosin hän on laskenut mukaan vain ensimmäiset painokset, joskin muutamista kirjoista on huomioitu vain yksi myöhempi painos ja osasta useita painoksia.

Djurbergin oppikirja muistuttaa sisällöltään Lizeliuksen sanomalehtiartikkelia, joskin käsikirjoitus on huomattavasti laajempi; siinä käsitellään maanosat ja Euroopan maat tarkasti. Alussa on lyhyt yleismaantieteellinen osa, jossa opetetaan keskeiset maapalloon liittyvät käsitteet, ja maiden esittely keskittyy kaupunkien ja muun maantieteellisen nimistön esittelyyn. Kirja on kokonaisuudessaan luettelomainen, mutta sen ansiona voidaan pitää tarkkaa Ruotsin ja samassa yhteydessä myös Suomen esittelyä. Ahlqvistin käännös ilmestyi aikana, jolloin oppikirjojen luettelomaiseen sisältöön oli jo kiinnitetty huomiota, ja siksi siinä pyritään enemmän kuvailuun, vaikka kokonaissivumäärä on suppea. Tämäkin oppikirja alkaa käsitteitä määrittelevällä johdanto-osalla, joka on edellisiä vastaavia tekstejä laajempi. Kirjan loppuosa keskittyy maanosien ja maiden tarkempaan esittelyyn, ja maista laajimmin on kuvattu Suomen suuriruhtinaskunta.²⁰

Rinta-Nikkolan ja Ahlqvistin käännösten välissä maantieteellisiä artikkeleita ilmestyi suomeksi sanomalehdissä, muun muassa Reinhold von Beckerin *Turun Viikko-Sanomissa* 1820 ja *Oulun Viikko-Sanomissa* 1840. Varsinkin laajemmat artikkelit olivat Lizeliuksen lehden tapaan oppikirjamaisia. (Tarkemmin ks. Laine 2003b.) 1840-luvun jälkeen suomennoksia alkoi ilmestyä tasaisesti, sillä siirtyminen Venäjän vallan alle oli lisännyt tarvetta uudistaa oppikirjoja. Samaan aikaan maantieteen asema parani edelleen, koska se koettiin kansallisesti tärkeäksi tieteenalaksi ja oppiaineeksi. (Tiitta 1999, 274.) Myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seura tuki maantieteen oppikirjan suomentamista, ja hankkeen rahoituksella J. F. Granlund suomensi 1849 A. G. J. Hallsténin oppikirjan *Lyhy Suomen Historia ja Maantiede* (Tiitta 1999, 274). Nimensä mukaisesti Granlundin käännös on Suomen maantieteen esitys, mutta kirjassa on määritelty alaviitteissä myös yleismaantieteellisiä peruskäsitteitä.

1850-luvulla Suomessa tehtyjä oppikirjoja ilmestyi useita, mutta niiden taso ei tyydyttänyt (Tiitta 1999, 173). Sensuuriasetuksen vuoksi oppikirjat olivat aiemmin ilmestyneiden oppikirjojen uusia painoksia. 1850-luvulla maantieteen vaikuttajaksi tuli Zachris Topelius, joka käsiteli maantiedettä historian professorin viran virkaanastujaisesityksessään (*Maat ja kansat* 1980, 1641). Paljolti Topeliuksen vaikutuksesta maantieteen oppikirjoihin alkaa 1860-luvulla tulla lisää kuvailevaa ainesta. Ensimmäisen suomeksi kirjoitetun oppikirjan teki vasta 1862 Lavus Korander. (Tiitta 1999, 271–274, 276.) Koranderin oppikirjan ensimmäinen painos on alaotsikoitu *Luonnollinen Maantiede ynnä Venäjän valtakunta, Euroopassa olevine alusmainensa, valtiollisesti*, ja alaotsikko kertoo oikeastaan hyvin tarkasti oppikirjan sisällöstä. Toinen painos *Yleinen Maa-tiede* vuodelta 1868 on täydennetty siten, että oppikirja sisältää aiempien yleismaantieteen oppikirjojen tapaan kaikki maanosat, ja tässä kirjassa maanosat on käsitelty aiempaa laajemmin. Ahlqvistin suomennokseen verrattuna Koranderin kirja sisältää enemmän kuvailevaa ainesta ja sen sivumääräkin on siksi suurempi.

²⁰ Tarkemmin aineiston oppikirjojen sisältöä on esitelty liitteessä 1.

1860-luvulla ilmestyi laajoja ja perusteellisia yleismaantieteen oppikirjojen käännöksiä. Laajin näistä oppikirjoista on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kustantama W. F. Palmbladin *Geografian eli Maantieteen Oppikirja*, jonka suomentamisen aloitti 1865 D. E. D. Europaeus ja lopetti Edvard Ervast. Oppikirjan rakenne noudattaa muita yleismaantieteen oppikirjoja: ensin on käsitteitä opettava teoreettinen osa, sitten maanosien ja maiden tarkempi esittely. Oppikirjan teoreettinen osa on perusteellinen ja niin laaja, että se on jaettu suureopillisen ja luonnonomaisen maantieteen osiin. Maiden esittely on tarkkaa, ja suomennoksessakin käsitellään laajimmin Ruotsia. Suomentaja on sijoittanut Venäjän ja Suomen suuriruhtinaskunnan esittelyn kuitenkin ennen Ruotsin käsittelyä, vaikkei osa pitkä olekaan. Lisäksi 1860-luvulla tehtiin kaksi suomennosta A. G. J. Hallsténin yleismaantieteen oppikirjasta. Ensimmäinen, Gustaf Cannelinin suomennos *Maantieto* ilmestyi 1860. Sen rakenne on Palmaldin oppikirjan mukainen, joskin suppeampi, ja lisäksi Suomen suuriruhtinaskunta on jätetty käsittelemättä kokonaan, koska esipuheen mukaan ”sen maantieto on erittäin prääntätty”. Toisen Hallsténin oppikirjan suomensi 1868 Anders Liljefors. Sen rakenne on hieman aiemmista oppikirjoista poikkeava, sillä kirja on jaettu kahteen jaksoon. Ensimmäinen osa on yleismaantieteen johdanto, jossa esitellään peruskäsitteet ja maanosat lyhyesti. Toisessa osassa sekä suureopillisen että luonnonomaisen maantieteen käsitteet opetetaan tarkemmin ja mukana on maanosien ja maiden tarkka käsittely. Liljeforsin suomennoksessa käsitellään myös Suomea – osana Venäjää.

Suosituimmista 1800-luvulla ilmestyneistä oppikirjoista otettiin useita painoksia, ja eniten, 11 painosta, otettiin 1800-luvun aikana Edvard Erslevin oppikirjan *Yleinen maantiede* suomennoksesta. Oppikirjan suomensi Alexander Edvard Modeenin Suomen oloihin mukailemasta versiosta Birger Ferdinand Salonen 1871. Teos on suppeahko alkeisopetukseen tarkoitettu yleismaantieteen oppikirja, jonka rakenne on perinteinen: alussa on käsitteitä opettava osa ja lopussa esitellään maanosat ja Euroopan maat. Viimeinen painos oppikirjasta otettiin vielä 1899. Laajemman Modeenin mukaileman Erslevin oppikirjan *Oppikirja Maantieteessä* suomensi 1872 Aleksander Rahkonen. Sen sisältö on aiempia oppikirjoja teoreettisempi, vaikka se rakentuukin yleismaantieteellisestä alkuosasta ja maanosien ja Euroopan maiden tarkasta esittelystä. Oppikirja sisältää paljon kuvailevaa ainesta, muun muassa Suomen ilmaston ja kasvillisuuden esittelyn. Näitä oppikirjoja käytettiin aluksi myös Jyväskylän opettajaseminaarissa (Halila 1963, 97), joten ne tulivat tuleville opettajille tutuiksi opiskeluaikana, mikä varmasti selittää niiden suosiota.

Kansakoululaitoksen synnyttyä sen maantieteen opetus painottui kotiseudun tuntemukseen, karttojen hahmottamiseen ja vuonna 1876 suomeksi ilmestyneen Zachris Topeliuksen *Maamme kirjan* lukemiseen (Halila 1949, 261). 1870-luvulla ilmestyi edelleen monia yleismaantieteen oppikirjoja, mutta vuosikymmenen loppupuolella oli oikeastaan pulaa Suomen maantieteen oppikirjoista. 1880-luvun alussa ilmestyi erityisesti Suomen maantieteen oppikirjoja, joista

pitkäikäisin oli K. J. Juutin *Suomen maantiede*. (Tapana 2003, 38.) Se keskittyy Suomen luonnonolojen, valtiollisten olojen ja läänijaon sekä asutushistorian ja kansan alkuperän kuvaamiseen. Oppikirjaa käytettiin Jyväskylän opettajaseminaarissa, joten sen asema tuli keskeiseksi myös sitä kautta (Halila 1963, 97).

1880-luvulla ilmestyi Modeenin mukailemien Erslevien oppikirjojen uusin-tapainosten lisäksi yksi merkittävä, uusi yleismaantieteen oppikirja, Oskar Dannholmin *Maantiede*, joka julkaistiin samaan aikaan, vuonna 1889 sekä ruot-siksi että suomeksi. Dannholm itse sanoo esipuheessaan pyrkivänsä vastaamaan muuttuviin vaatimuksiin, ja kirja keskittyykin aluemaantieteeseen ja paikkojen piirteiden ja olosuhteiden kuvaamiseen. Maanosista Aasian käsittely on laaja ja perusteellinen ja myös Afrikka ja Amerikka on käsitelty aiempia oppikirjoja seikkaperäisemmin. Oppikirjan yleismaantieteellinen, käsitteitä opettava osa on sijoitettu kirjan loppuun.

1890-luvun laajin Suomen maantieteen esitys on K. E. F. Ignatiuksen *Suo-men maantiede kansalaisille*, joka ilmestyi täydellisenä laitoksena Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kustantamana 1890. Ignatius korostaa teoksensa kansallista merkitystä ja tieteellisiä pyrkimyksiä, ja sillä tavalla Ignatius onkin yksi suomalaisen maantieteen uranuurtajia. Kirja on saanut vaikutteita sekä Topeliukselta että pitäjänkertomuksista, ja sen tyyli on kuvaileva. Kokonaisuudessaan ky-seessä on aikansa uusimman tiedon esittelevä perusteellinen, 587-sivuinen esitys Suomen maantieteestä. Tätä teosta juurikaan suppeammaksi ei jää ensimmäinen tieteellinen esitys Suomen maantieteestä, *Suomen kartasto*. Sen 400-sivuisessa tekstiosassa on keskitytty Suomea esitteleviin tilastoihin. Kolmas 1890-luvun merkittävä teos on Alli Nissisen suomentama Ragnar Hultin ja Petrus Nordmanin oppikirja *Kansakoulun maantiede*, jossa esitellään yksityiskohtaisesti kaikki maanosat. Oppikirja käytettiin myös Jyväskylän opettajaseminaarissa (Halila 1963, 99), joten Hultin uudistukset levisivät siten nopeasti kouluopetukseen. 1800-luvun lopussa maantieteen opetuksessa käytettiin useita oppikirjoja: ainakin Modeenin, Erslevin, Juutin sekä Hultin ja Nordmanin (Halila 1949, 163). 1800-luvun lopussa oppikirjoissa näkyi pyrkimys tehdä maantieteestä itsenäinen oppiaine ja vähentää sen kytköksiä historiaan (Tapana 2003, 42).

2 SANASTO JA ERIKOISKIELI TUTKIMUSKOHTEINA

Luvun 2 tavoitteena on esitellä tutkimukseni teoreettisia ja metodisia lähtökohtia sekä kuvata sanastonkehitystä prosessina. Ensin esittelen työni keskeiset teoreettiset näkökulmat, leksikologisen (luku 2.1) ja terminologisen (luku 2.2). Luvussa 2.1.1 kuvaan sanastoa tutkimuskohteena ja esittelen leksikologian tutkimusperinnettä Suomessa. Luvussa 2.1.2 hahmotan näkemystäni maailman kielentämisestä ja tarkastelen sanaston muodostamia semanttisia verkostoja ja kategorioita. Keskeisinä lähteinäni ovat tässä kognitiivisen kielitieteen ja kognitiivisen leksikologian tutkimukset. Luvussa 2.1.3 tarkastelen leksikaalista variaatiota. Esittelen erityisesti eurooppalaista leksikologian tutkimusta, jonka hypoteeseja ja havaintoja myöhemmin testaan omaan aineistooni. Teoreettisesti näkemykset leksikaalisesta variaatiosta ovat tutkimukseni keskeinen metodologinen lähtökohta. Näin laajasti niitä ei ole suomen kielen sanastontutkimuksessa käytetty.

Yhdistän leksikologiseen teoriaan näkemyksiä erikoiskielen sanaston tutkimuksesta eli terminologiasta luvussa 2.2. Kuvaan luvussa 2.2.1 erikoiskielen ja niiden sanastojen erityispiirteitä suhteessa yleiskieleen ja esittelen tutkimukselleni keskeisiä terminologisia lähtökohtia. Luvussa 2.2.2 tarkastelen termin suhdetta lekseemiin ja erityispiirteitä, jotka termeihin liittyvät. Luvussa 2.2.3 kuvaan kategoriointia ja nimeämistä erikoiskielessä. Luvussa 2.3 pyrin yhdistämään suomen kielen tutkimuksessa uudella tavalla leksikologian ja terminologian metodeja tutkimukseni työvälaineiksi. Luvussa 2.4 keskityn sanastonkehitykseen prosessina teoreettisesti. Tarkastelen luvussa suomen kirjakielen sanaston kehittymistä, nimeämisprosesseja ja sananmuodostusta. Yhdistän valitsemäni leksikologian ja terminologian metodit sanastonkehitykseen ja nimeämiseen vielä kokoavasti lopussa luvussa 2.5.

2.1 Leksikologia

2.1.1 Sanasto ja sen tutkimus

Leksikologia tutkii kielen sanoja, sanojen välisiä suhteita sekä sanojen suhdetta kielenulkoisiin tarkoitteisiin ja maailmaan. Leksikologia tutkii siten sanojen muodon lisäksi niiden merkitystä ja käyttöä. Terminä leksikologian tutkimuskohde *sana* on vaikeasti määriteltävä. Sillä tarkoitetaan yleensä kaikkea kielen sanastoa. Termi *lekseemi* on sanaa tarkempi; sillä tarkoitetaan sanaston, etenkin leksikon eli sanakirjan, perusyksikköä. (Esim. Häkkinen 1985, 23–25; Häkkinen 1990, 75; Hakulinen–Ojanen 1993.) Sanaston eli leksikon ydinosan muodostavat jakamattomat eli johtamattomat ja yhdistämättömät perussanat. Lisäksi leksikossa on äänteellisesti tai semanttisesti motivoituja onomatopoeettisia ja deskriptiivisiä sanoja sekä rakenteellisesti ja semanttisesti motivoituja johdoksia ja yhdys-

sanoja. Leksikkoon kuuluu myös muista kielistä lainattuja sanoja. (Häkkinen 1985, 17–19; Häkkinen 1990, 75.)

Suomen kielen sanastoa on tutkittu 1500- ja 1600-luvuilta saakka. Ensimmäiset sanastontutkimukset olivat sanavertailuja, joissa eurooppalaisia kieliä vertailtiin ja ryhmiteltiin kieliperheiksi. Myös sanakirjojen kirjoitus oli varhaista suomen kielen leksikologiaa. Kriittinen sanastontutkimus syntyi Suomessa kuitenkin vasta 1700-luvulla H. G. Porthanin vaikutuksesta. (Häkkinen (tulossa).) Porthan oli kiinnostunut sanojen etymologioista ja lainautumisesta, ja kielihistoriallinen sanastontutkimus yleistyi ja kehittyi 1700-luvun lopussa (tarkemmin ks. Ikola 1983, 12–14). 1800-luvun alussa huomio kiinnittyi kansankieleen ja kielen ilmaisuvarojen käytännölliseen kasvattamiseen. Erityisesti 1840-luvulta alkaen pyrittiin kehittämään kieltä julkaisemalla kielioppeja ja suomenkielistä kirjallisuutta. Varsinaista sanastontutkimusta teki 1800-luvulla ansiokkaasti August Ahlqvist, joka selvitti itämerensuomalaisten kielten sanaston lainautumista indoeurooppalaisista kielistä. 1800-luvun lopussa vallitsevaksi tutkimussuunnaksi tuli nuogrammaattinen äännehistorian tutkimus, ja sanastontutkimus alkoi ensisijaisesti palvella äännehistorian selvittämistä. (Häkkinen (tulossa).)

1800-luvun lopussa havaittiin, että murteiden sanasto oli pitkälti selvittämättä, ja murteiden sanastonkeruuta ryhdyttiin tekemään kootusti ja organisoidusti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ja Kotikielen Seuran yhteishankkeena. Vuonna 1924 työtä jatkamaan perustettiin Sanakirjasäätiö. Säätiö teki laajaa ja ainutlaatuista keruutyötä ja keräsi monipuoliset murreanakokoelmat, joita voitiin hyödyntää monenlaiseen sanastontutkimukseen. Sanakirjasäätiön työ uudisti Suomessa tehtävää leksikologista tutkimusta. Koska kokoelmat olivat laajoja ja alueittain tarkasti kerättyjä, oli mahdollista tehdä tutkimusta sanojen välisistä suhteista ja sanojen muodostamista järjestelmistä. Suomessa omaksuttiin eurooppalaisen *Wörter und Sachen* -tutkimussuuntauksen metodit ja alettiin tehdä onomasiologista ja semasiologista tutkimusta jonkin tarkoitteen eri nimityksistä. Näissä sanat ja asiat -tutkimuksissa sanoja tarkasteltiin suhteessa ympäröivään kulttuuriin. Sanojen diakroninen tutkimus oli suosittua erityisesti 1940–1960-luvulla. Onomasiologisen tutkimuksen uranuurtajia olivat esimerkiksi sukulaisten nimityksiä selvittänyt R. E. Nirvi (1952) ja kotieläinten nimityksiä tutkinut Veikko Ruoppila (1943, 1947). Sanakirjasäätiön apulaisjohtajana toiminut Kustaa Vilkuna oli kansatieteilijä mutta myös onomasiologi; hän kokosi agraarisanastoa (esim. 1930) ja esimerkiksi kansanomaista ajantietoa koskevia nimityksiä (1950). Semasiologisen tutkimuksen uranuurtaja oli Lauri Hakulinen (hänestä lisää myöhemmin). (Paunonen–Rintala 1984, 24–25; Häkkinen (tulossa).) Suomessa tehtyä onomasiologista tutkimusta voisi luonnehtia diakroniseksi leksikaaliseksi semantiikaksi, josta myöhemmin kehittyi Euroopassa strukturalistinen leksikaalinen semantiikka (Geeraerts ym. 1994, 6). Murteiden sanastontutkimus hyödytti myös yleiskielen sanaston tuntemusta, sillä murteet ja kirjasuomi olivat 1800-luvulle saakka eriytymättömiä. Nykykirjakielen sanavarat kirjattiin

Nykysuomen sanakirjaan vasta 1951–1961²¹. Sen normatiivinen luonne antoi ohjeita kirjakieleen kuuluvasta sanastosta. (Häkkinen (tulossa).) Sanat ja asiat -tutkimussuuntauksen mukaista sanastontutkimusta on 1900-luvun loppupuolella jatkettu erityisesti murremaantieteen tutkimuksessa, jossa on selvitetty esimerkiksi eri esineiden nimityksiä murteissa (Herlin 2003, 117).

Murteiden lisäksi 1800-luvun lopussa kiinnostuttiin vanhasta kirjasuomesta. Muun muassa August Ahlqvist julkaisi 1871 tutkimuksen Agricolan kielestä ja käsitteli myös sanastoa. 1900-luvun alussa vanhan kirjakielen tutkimus keskittyi äännehistorian tutkimiseen, mutta vanhan kirjasuomen sanastoa tutki Martti Rapola, joka selvitti erilaisten sanaperheiden, esimerkiksi *erän* ja *erämaan* (1936), kirjakielistä kehitystä. Rapolan tutkimukset olivat sekä sanahistoriallisia että sanasemanttisia. Rapola ryhtyi ajamaan myös vanhan kirjasuomen sanakirjan kokoamista. (Häkkinen (tulossa).) Tämä diakroninen onomasiologia nousi uudelleen keskeiseksi tutkimusalueeksi Euroopassa 1980-luvulla: tutkijoita kiinnostivat taas käsitteiden nimitysten historia ja nimitysten muutosten syyt.

Seuraava merkittävä suomen kielen sanastontutkija oli Lauri Hakulinen, joka aloitti murre sanojen kerääjänä, osallistui aktiivisesti Sanakirjasäätiön toimintaan ja toimi myöhemmin Sanakirjasäätiön johtajana (vuosina 1945–1962). Hakulisen semasiologian alalta tekemä väitöskirja itämerensuomalaisen kielten meteorologisista affektiivisanoista (1933) oli omana aikanaan poikkeuksellinen: sen semanttinen näkökulma poikkesi ajalle tyypillisestä äännehistorian tutkimuksesta. Väitöskirja sai kielteisen vastaanoton, ja sen hyväksymisestä keskusteltiin kiivaasti, koska tutkimuksen metodit tuntuivat vierailta (tarkemmin ks. Onikki 1996). Hakulinen on kirjoittanut lukuisia sanahistoriallisia artikkeleita, selvittänyt suomen kielen käänöslainoja (1969) ja kirjoittanut kokonaisuutensa suomen sananmuodostuksesta ja sanaston alkuperästä (esim. neljäs, korjattu ja lisätty painos 1979). (Paunonen–Rintala 1984, 25; Ikola 1985, 158–159.)

1900-luvun suomen kielen tutkimuksessa sanastontutkimuksella oli keskeinen rooli: ajan tutkimusta on luonnehdittu äännehistoria- ja sanastokeskeiseksi (Hakulinen, A. 1983, 21; Paunonen–Rintala 1984, 15). Sanakirjasäätiön työtä on jatkanut Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, joka ylläpitää laajoja sanakokoelmia. Näiden kokoelmien pohjalta ja pääasiassa tutkimuskeskuksen voimavaroin on tehty ja ollaan tekemässä laajoja sanakirjahankkeita. Nykykielen sanastosta on *Nykysuomen sanakirjan* lisäksi julkaistu 1990-luvulla *Suomen kielen perussanakirja*, josta tehdään päivitettyjä versioita. Sanakirjan uusin versio on julkaistu vuonna 2006 nimellä *Kielitoimiston sanakirja*. Murteiden sanastoa julkaistaan parhaillaan laajassa *Suomen murteiden sanakirjassa* (SMS, ensimmäinen osa 1985) ja vanhan kirjasuomen sanastoa *Vanhan kirjakielen sanakirjassa* (VKS, ensimmäinen osa 1985). Etymologisia sanakirjoja on julkaistu 1900-luvulla kak-

²¹ *Nykysuomen sanakirjan* aineistoa alettiin kerätä 1880-luvulta alkaen (ks. myös viite 1), ja sen ensimmäistä osaa työstettiin jo 1930-luvulla. Viimeiseen osaan tosin lisättiin täydennyksiä aiemmin tehtyihin osiin. (Turunen 1952, 44–46; Nuutinen, Olavi 1962, 84.) Nykyistä yleiskieltä eli todellista nykysuomea sanakirja ei kuitenkaan kuvaa.

si: *Suomen kielen etymologinen sanakirja* (SKES, 1974–1978) ja *Suomen sanojen alkuperä* (SSA, 1992–2000). 2000-luvulla on lisäksi ilmestynyt Kaisa Häkkinen *Nyky-suomen etymologinen sanakirja* (NES, 2004). Suuritonkin sanastohanke on myös itämerensuomen kielikartastoa kokoava *Atlas Linguarum Fennicarum* (ALFE). Kartaston ensimmäinen osa ilmestyi 2004. Mittavista sanakirjahankkeista huolimatta nykytutkijat ovat arvioineet, ettei sanasto ole tällä hetkellä suomen kielen keskeinen tutkimusala (Herlin 2003, 117), vaikka 1900-luvun lopussa ja 2000-luvulla on sanakirjojen lisäksi ilmestynyt joitakin sanastoa käsitteleviä tutkimuksia (ks. esim. luku 1.2).

Tämän väitöskirjan maantieteen sanaston ja kirjakielen sanaston kehityksen tutkimus jatkaa sanastonkehitystä käsittelevien tutkimusten perinnettä. Leksikologinen tutkimukseni yhdistyy suorimmin 1900-luvun puolivälin *Wörter und Sachen* -tutkimusten perinteeseen, vaikka lähestyn aihetta teoreettisesti toisenlaisista lähtökohdista. Yhtymäkohtia on myös Lauri Hakulisen tekemään tutkimukseen. Teoreettisesti nykytutkimus eroaa varhaisemmasta tutkimuksesta erityisesti kognitiivisen lähtökohdansa kielentämisen takia. Myös ajatukset variaatiosta ja prototyypisyydestä poikkeavat aiempien tutkimusten lähtökohdista. R. E. Nirvin, Kustaa Vilkun ja Lauri Hakulisen tutkimuksia on arvioitu uudelleen 1990- ja 2000-luvulla kognitiivisen semantiikan tutkimuksen näkökulmasta. Lauri Hakulisen kovaa kritiikkiä aikanaan osakseen saanutta väitöskirjaa on arvioinut Tiina Onikki (1996). Hän on todennut, että Hakulisen metodissa oli jo 1930-luvulla sukulaisuutta nykyiseen kognitiiviseen merkitysnäkemykseen, vaikka Hakulinen painotti asioita toisin. Hakulinen piti kielitieteellisenä merkitysentutkimuksena vain historiallis-vertailevaa etymologista tutkimusta. (Onikki 1996, 265.) Nykytutkimuksen näkökulmasta Hakulista pidetään merkittävänä suomen kielen semantiikan tutkijana, jonka tutkimuksen kaltaista teoreettis-metodologista tutkimusta alettiin tehdä Suomessa laajemmin vasta 1970-luvulta alkaen (Pietarinen 2006, 76, 80). Kognitiivisen semantiikan tutkijat ovat arvioineet uudelleen myös R. E. Nirvin ja Kustaa Vilkun tutkimuksia. Nykytutkimuksen edustajien voidaan katsoa olevan kiinnostuneita sanojen ja asioiden suhteista jossain määrin samalla tavoin kuin *Wörter und Sachen* -perinteen tutkijat. Yhteistä on erityisesti tavassa nähdä sanojen merkityksen yhteys kulttuuriin ja ensyklopediseen tietoon sekä kielen näkeminen metaforisena ja metonymisena (kognitiivisen kielitieteen näkemyksistä ks. tarkemmin luku 2.1.2). (Herlin 2003, 117–118; Sivonen 2006, 405–406.) Oma tutkimukseni pyrkii teoreettisesti nivomaan yhteen asioiden eri nimityksiä selvittävää tutkimusperinnettä ja uudemmaa kognitiivisen leksikologian eurooppalaista tutkimusta.

2.1.2 Kategoriointi ja prototyypisyys

Leksikologisen tutkimuksen taustalla on aina ajatus leksikon ja lekseemien järjestelmällisestä luonteesta. Ihminen pyrkii luonnostaan ja tiedostamattaan jäsen-

tämään maailman erilaisiksi kategorioiksi, joiden jäsenillä on yhteisiä ominaisuuksia. Uudet asiat ja niiden nimitykset suhteutuvat ihmisen mielessä olemassa olevaan tietoon, asioihin ja niiden nimityksiin. (Esim. Lakoff 1987, 5–6.) Tämä kognitiivinen käsitys ihmisen ajattelusta on tutkimukseni yksi lähtökohta.

1900-luvun lopussa kehittyneessä kognitiivisessa kielitieteessä kieli nähdään järjestämisen, prosessoinnin ja tiedonsiirron välineeksi. Kieltä tutkitaan ensisijaisesti kategorioina, jotka ovat käsitteellisiä ja joiden perusta on kokemusperäinen. Kieli heijastaa käsitteellistä järjestystä, kategoriointiperiaatteita ja prosessointimekanismeja, ja kieleen vaikuttavat kokemusperäinen tieto ja kielenulkoinen maailma. Kognitiivinen kielitiede tutkii kieltä sen kognitiivisen funktion kautta. Se korostaa semantiikan tärkeyttä lingvistisessä analyysissä ja huomioi kielen merkityksen kielenulkoisen eli ensyklopedisen luonteen sekä merkityksessä näkyvän näkökulman eikä erottele toisistaan kieltä ja ajattelua sekä havaittuja ja kielennettyjä käsitteitä ja kategorioita. Semantiikan korostaminen on seurausta näkemyksestä, jonka mukaan kielen ensisijainen tehtävä on kategoriointi, ja siten merkitys on kielenilmiönä keskeisin. Myös merkityksen ensyklopedinen luonne on seurausta kielen kategoriointitehtävästä: jos kieli on maailman kategorioinnin järjestelmä, merkityksen systemaattinen tai rakenteellinen taso ei voi erota tasosta, jossa tieto maailmasta on liitetty kielen muotoihin. Merkityksen näkökulma puolestaan korostaa, ettei maailmaa voida objektiivisesti kuvata kielessä, vaan jokainen kulttuuri ja yksilö organisoii tietoa omien tarpeidensa, intressiensä ja kokemuksensa kautta. Kognitiivisessa kielitieteessä kielen yksiköiden kategoriointifunktiota tarkastellaan kolmesta näkökulmasta: 1) analysoimalla yksittäisen kategorian sisäistä rakennetta, 2) selvittämällä käsitteellisiä rakenteita, jotka yhdistävät laajemmat yksilölliset kategoriat mentaaliksi malleiksi, sekä 3) analysoimalla muodon ja merkityksen suhdetta. Erityisesti kategorian sisäistä rakennetta voidaan kuvata prototyypiteorian avulla. (Yhteenveto kognitiivisen kielitieteen luonteesta Geeraerts 1997, 7–9; ks. myös Lakoff 1987.)

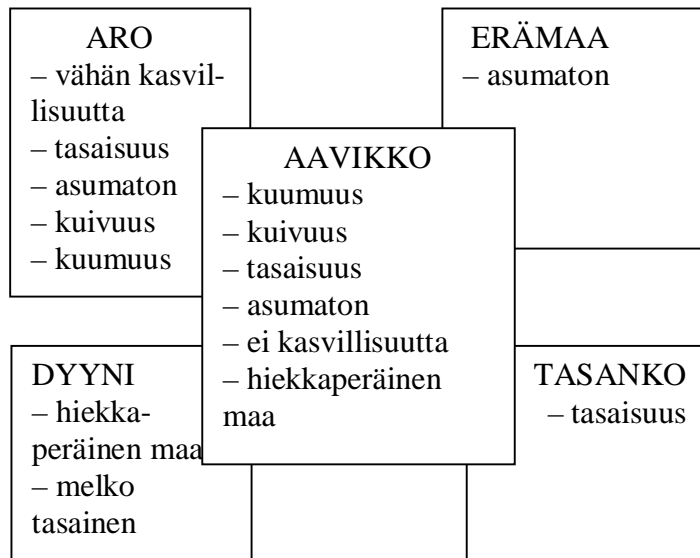
Leksikologiaa voidaan nimittää kognitiiviseksi, kun pääpaino on kategorioinnissa ja kategorioiden rakenteen ja vaihtoehtoisten kategorioiden analyysissä. Keskeinen ei ole perinteinen onomasiologinen kysymys, miksi jotakin nimitetään jollakin, vaan kategorian rajoja pyritään selvittämään kysymyksillä, mitkä ovat nimitykselle vaihtoehtoiset nimitykset ja miten valintaa kategorioiden ja nimitysten välillä voi ennustaa (Georges Kleiberin (1991) lainauksen englanninos Geeraerts ym. 1994, 12). Lisäksi tarkastellaan, millaisin ehdoin ja rajoituksin käsitettä nimitetään tietyn kategorian nimityksellä, kun valittavana on kahden tai useamman kategorian jäsen. Semasiologisesti keskeistä on, millaisin ehdoin käsite kuuluu tietyn nimityksen merkityskenttään ja millaisia rajoituksia nimityksen käytölle on. Molemmissa tapauksissa kysymys on kategorioinnista: kategorioiden määritelmistä, rakenteesta ja vaihtoehtoisten kategorioiden valinnasta. (Geeraerts ym. 1994, 12.) Sanasto muodostaa mentaalisen verkoston, jossa on erilaisia semanttisia, fonologisia ja symbolisia solmukohtia. Verkostossa

nämä solmukohdat ovat erivahvuisia: rinnasteiset sanat, esimerkiksi *itä* ja *länsi*, ja vakiintuneet yhdistelmät, esimerkiksi *eteläinen leveys*, muodostavat vahvan linkin, mutta hierarkkisesti eritasoisten nimitysten, esimerkiksi *ilmansuunta* ja *itä*, tai synonyymien välillä linkki on löyhempi. (Aitchison 1987, 74–75; Langacker 1991, 2–3; Raukko 1994, 51.)

Kognitiivisen leksikologian mukaan uusi käsite ja sen nimitys asettuvat joko olemassa olevaan kategoriaan tai luovat uuden kategorian, joka on suhteessa aiempiin kategorioihin. Leksikaalinen kategoria voidaan määritellä silloin lekseemin semanttiseksi rakenteeksi (Geeraerts 1997, 20). Kategoriat perustuvat kokemukseen maailmasta ja epistemologiseen suhteeseen käsitteen ja maailman välillä. Kategorioita ei siten voi tarkastella irrallaan kokemuseräisestä kontekstista. (Lakoff 1987, 172; Geeraerts ym. 1994, 47.) Kaikki kategoriat eivät kuitenkaan ole luonteeltaan samanlaisia. Toiset ovat luonnollisia ja tarkemmin rajattavissa siten, että joku tai jokin joko kuuluu kategoriaan tai ei kuulu. Toiset jaottelevat kielenulkoista maailmaa, mutta jaottelu ei ole olemassa todellisuudessa vaan pohjautuu ajatteluun. Esimerkiksi maastojen muodot, vuoret, tunturit, mäet, kukkulat ja kumpareet, ovat olemassa, mutta kielenkäyttäjät voivat luokitella ne oman kokemuksensa perusteella eri tavoin. Osa kategorioista on puhtaasti sopimuksenvaraisia ja kulttuurikohtaista, ja silloin kategorian jäsenillä ei todellisuudessa ole selviä yhteisiä piirteitä. (Kangasniemi 1997, 32.) 1800-luvun aineistossa kategorioiden rakenteeseen vaikuttaa se, että ne otetaan osittain valmiina, sillä huomattava osa käsitteiden nimityksistä käännetään ruotsista. Lisäksi 1800-luvun alun aineistossa kategoriat rakentuvat olemassa olevan raamatullisen maailmankuvan pohjalle, mutta kun käsitykset maailmasta muuttuvat ja maantieteellinen tieto lisääntyy, kategoriatkin alkavat muuttua.

Kategoriat ovat muuttuvia ja kategoriointi on jatkuvasti liikkeessä oleva prosessi. Käsitteet kuuluvat kategoriaan eriasteisesti: toiset ovat kategorian tyyppisempiä jäseniä kuin toiset, ja toiset merkityspiirteet ovat kategoriassa keskeisempiä kuin toiset. Osa käsitteistä on prototyyppisesti kategorian edustajia, ja osa kuuluu kategoriaan sopimuksenvaraisesti. Käsitteet ovat siten eriasteisesti keskeisiä, salienteja: mitä lähempänä kategorian ydintä sanan merkitysrakenne on, sitä keskeisempi se on kognitiivisesti. Kategorian rakenteesta voidaan erottaa ydin ja sitä ympäröivä periferia, johon kuuluvat vähemmän keskeiset käsitteet tai merkityspiirteet. (Langacker 1991, 2–3; Geeraerts 1997, 20.) Kategoriat muodostavat jatkumon, jossa raja kategorioiden välillä on liukuva. Kategoriointi tehdään prototyyppiteorian mukaan hyvien ja selkeiden esimerkkien kautta. Näitä esimerkkejä käytetään vähemmän selkeiden esimerkkien kategoriointiin (Taylor 1995, 42). Esimerkiksi AAVIKON kategoriaan kuuluu sen keskiössä oleva prototyyppinen Afrikan hiekka-aavikkoa tarkoittava aavikon nimitys ja vaihteleva määrä eriasteisesti tällaista aavikkoa ja esimerkiksi asumatonta, kasvillisuudeltaan köyhää ja tasaista hiekkaista maata eri tavoin painottavia nimityksiä (ks. kuvio 2). Kategorioiden prototyyppisyys ei ole aina ollut itsestäänselvyys,

vaan perinteisesti kuulumisen kategorian jäseneksi on nähty joko–tai-ilmionä (Rosch–Mervis 1975, 573–574).

KUVIO 2. AAVIKON kategorian prototyypin ydin ja esimerkkejä perifeeristen merkitysten rajakategorioista.

Prototyypisillä kategorioilla on yhteisiä ominaisuuksia. Kategoriaa ei voida määrittellä yksittäisen jäsenen merkityksen perusteella, sillä kategorioiden rakenne perustuu perheyttäisyyteen²², mikä tarkoittaa, että kategorian merkityspiirteet ja tarkoitteiden viittausala ovat keskittyneitä ja päällekkäisiä. Kaikilla kategorian jäsenillä ei kuitenkaan välttämättä ole keskeisiä yhteisiä ominaisuuksia. Myös kategorioiden rajat voivat olla liukuvia ja epätarkkoja ja kategoriat itsessään sumeita joukkoja. Tarkoitteen kuulumisen tiettyyn kategoriaan ei siksi aina ole selvää. Lisäksi prototyypisen kategorian jäsenet ovat keskenään epätasasuhteissa ja edustavuudella on eri asteita. Rajatapauksia on myös luonnollisissa kategorioissa, esimerkiksi lintujen kategoriassa, jossa lentotaito on keskeinen merkityspiirre. Kategoriaan kuuluu kuitenkin myös lintuja, jotka eivät osaa lentää, ja toisaalta kaikki lentävät eläimet eivät ole lintuja. (Aitchison 1987, 46; Geeraerts ym. 1994, 45–46; Raukko 1994, 48; Geeraerts 1997, 11; Kangasniemi 1997, 33–34.) Prototyypiset kategoriat muodostavatkin jatkumon, jonka rajat ovat liukuvia ja yksilöllisiä (Leino 1993, 36). Taulukossa 1 on kootusti esitelty edellä kuvatut prototyypisyyden ominaisuudet:

²² Perheyttäisyyden käsitteen otti käyttöön ensimmäisen kerran Wittgenstein 1953 (ks. Wittgenstein 1981 [1953], § 67).

TAULUKKO 1. Prototyypillisyyden ominaisuudet (Geeraerts ym. 1994, 48; ks. myös Geeraerts 1997, 11).

	Epätasa-arvo	Joustavuus
Ekstentionaalinen	prototyypillisuus on as- teittaista	kategorioilla ei ole sel- viä rajoja
Intentionaalinen	merkitykset ovat pääl- lekkäisiä ja kasautuvat	klassinen määritelmä puuttuu

Prototyypillisuus näyttää kumoavan käsitystä, jonka mukaan kieli pyrkii luonnostaan isomorfiseen, yksi muoto, yksi merkitys -periaatteen mukaiseen tilaan. Prototyypillisuus suosii polysemiaa, koska se huomioi lekseemin assosiativisia merkityksiä. (Geeraerts 1997, 2.) Polysemia, joka voi olla synkroninen heijastuma diakronis-semanttisesta muutoksesta, onkin yksi keskeisimmistä kognitiivisen semantiikan tutkimuskohteista (Geeraerts 1997, 6; Suomessa esim. Leino 1993; Raukko 1994). Prototyypiteoriaa voidaan käyttää leksikaalisten kategorioiden semasiologisen rakenteen selvittämiseen, mutta leksikologian tutkimukseen kuuluu lisäksi onomasiologinen näkökulma. Prototyypistä keskeisyyden, salienttiuden käsitettä voidaan hyödyntää myös diakronisen onomasiologian tutkimuksessa. (Geeraerts 1997, 32–33.)

Kognitiivisen onomasiologian kiinnostuksen kohteena ovat kielen keskeiset, kognitiiviset käsitteet. Onomasiologisen analyysin lähtökohta ovat kategoriat eli käsitejärjestelmä, jonka jokainen kieliyhteisö luo ja kielentää. Käsitteet ovat kulttuurisidonnaisia ja siten jossain määrin kielenulkoisia ilmiöitä, eikä niitä siten voi pitää universaaleina eikä pelkästään kielikohtaisina. Käsitteiden nimitykset ja niiden määrä kertovat kuitenkin käsitteen asemasta kieliyhteisössä. (Blank 2001, 8, 11.) Jokainen käsite voidaan kielentää, mutta kieliyhteisön tavasta käsitteistää maailmaa kertovat käsitteet, jotka on nimetty toistuvasti tai pysyvästi. Kategoriat eroavat tarkkuudeltaan sen mukaan, miten keskeisiä käsitteet kieliyhteisössä ovat. Esimerkiksi säähän liittyvät kategoriat ovat sitä tarkempia, mitä olennaisempi sääilmiö alueen asukkaille on. (Leino 1983, 196; Blank 2001, 9.) Sanaston kehityksen tutkimuksen näkökulmasta tämä tarkoittaa kielennettävien käsitteiden lisääntymisen eli esimerkiksi tietyn erikoisalan käsitejärjestelmän laajenemisen tarkastelua. Leksikaalisten muutosten taustalla on prosessi, jossa kielenkäyttäjä yrittää kielentää uuden käsitteen assosioimalla jo tuntemansa käsitteen tai käsitteet ja sen tai niiden nimityksen tai nimitykset. (Blank 2001, 12.) 1800-luvun kielenkehitys tarjoaa käsitteiden kielentämisen tarkasteluun mielenkiintoisen aineiston, koska lyhyessä ajassa tapahtui suuria muutoksia. Kehittyvät erikoiskielet poikkeavat kehitykseltään jonkin verran yleiskielestä, sillä esimerkiksi ajatus käsitteen keskeisyydestä kielenkäyttäjille ei ole yhtä olennainen. Erikoiskielessä käsitteiden kielentäminen ja nimitysten vaikiintuminen on erilainen prosessi kuin yleiskielessä. Suomen kielen kohdalla käsitejärjestelmä ei synny tyhjästä, sillä monien erikoiskielten käsitteet olivat kielenkäyttäjille ja -kehittäjille tuttuja muilla kielillä. Näin on ollut erityisesti

1800-luvulla, jolloin suomen kielen ilmaisuvaroja tietoisesti monipuolistettiin. (Ks. myös Paloposki 2000, 22.)

Kun käsitteelle valitaan yleis- tai erikoiskielessä nimitys, valitaan myös kategoria, johon nimitys ja käsite kuuluvat, sekä nimityksen formaalinen asu eli esimerkiksi sanan tyyliväri (Geeraerts ym. 1994, 7). Kognitiivisesti hyödyllistä on sijoittaa samaan kategoriaan niin paljon tietoa kuin mahdollista. Prototyypillisesti rakennetut kategoriat saavuttavat tiedollisen tiheyden, koska ne ovat alakäsitteiden ja merkityspiirteiden keskittymiä. Tällaisen kognitiivisen systeemin pitää pystyä yhdistämään rakenteellinen vakaus ja joustavuus, mutta kategoria voi toimia tehokkaasti vain, jos muutokset eivät voi muuttaa koko kategorian rakennetta. Prototyypilliset kategoriat ovat tehokkaita, koska ne voivat tulkita uutta tietoa vanhojen käsitteiden avulla. (Geeraerts 1997, 112–113.) Kategorioiden pitää olla riittävän yleisiä, ja samaan aikaan niissä pitää olla mahdollisimman paljon tietoa. Kategoriaan kuuluvat käsitteet eivät voi olla liian erikoistuneita, jotta asioita voidaan yleistää, mutta kategoriaan ei myöskään voi kuulua vain yleisiä käsitteitä, sillä yläkäsitteet sisältävät usein liian vähän tietoa. Tarvitaan yläkäsitteitä, kuten *lintu*, ja alakäsitteitä, kuten *sinitiainen*. (Rosch ym. 1976, 388–389; Kangasniemi 1997, 33.) Käsitteiden nimeämisen näkökulmasta keskeinen on kuitenkin perustason kategoria, joka Berlinin (1978, 24) mukaan on hierarkkisen taksonomian käytetyin taso. Useimmin käsitteen nimitys valitaan tältä tasolta. Esimerkiksi yläkäsite *leveyspiiri* kattaa alakäsitteet *kääntöpiiri* ja *päiväntasaaja*, ja *kääntöpiiri* on yläkäsite *kravun kääntöpiirille* ja *kauriin kääntöpiirille*. Usein riittää, että nimitämme käsitettä *kääntöpiiriksi*. Perustaso on yleensä onomasiologisesti keskeinen, ja sillä on korkea kognitiivinen vakiintuneisuus. Perustason käsitteet ovat keskeisiä myös mentaalisessa leksikossa. (Lakoff 1987, 36; Geeraerts ym. 1994, 10.)

Uuden käsitteen syntyminen herättää kielitieteellisesti kiinnostavia kysymyksiä. Semasiologisesti mielenkiintoista on, miten nopeasti kategoriassa alkaa näkyä prototyypisyyteen pohjautuvaa joustavuutta. Onomasiologisesti kiinnostavaa on, paljastaako lingvistinen analyysi, että käsitteestä tulee todella suositumpi, kun käsite muodostaa itsenäisen kategorian, ja nimitetäänkö tätä kategoriaa vakiintuneemmin tietyllä lekseemillä. Näin voidaan selvittää neologismien eli uudissanonjen diakronista kehitystä. (Geeraerts 1997, 33.) Kun uusi kategoria syntyy, voidaan olettaa, että sen merkitykseltään ja käytöltään prototyypillisen ytimen ympärille alkaa syntyä kategoriaan kuuluvia mutta yhä kauempana ytimestä olevia esiintymiä²³. Kategorian joustavuuden kehitys korreloi suoraan esiintymien frekvenssin kanssa. (Mt., 41.) Onomasiologinen oletus on, että kategorian keskeiset ja merkitykseltään prototyypilliset lekseemit nimittävät kategoriaa useammin kuin merkitykseltään perifeeriset tai mahdollisesti myös muihin kategorioihin kuuluvat lekseemit. Kaikilla tarkoitteilla voi kuitenkin olla

²³ Tämä on kuitenkin mahdollista vasta, kun kategoria on vakiintunut ja sen nimeämä ilmiö tunnetaan hyvin. Esimerkiksi AAVIKON kategoria on syntynyt aiemmin tunnettujen lähikategorioiden pohjalta (ks. kuvio 2) eriytymällä ja monipuolistunut vasta tämän jälkeen.

vaihtoehtoisia nimityksiä, rinnakkaishyponyymeja, hyponyymeja tai hyperonyymeja. Onomasiologinen keskeisyys perustuu näin ollen puhtaasti esiintymien määrään. Kun lasketaan kaikki tarkoitteen esiintymät ja sitä nimittävän tietyn lekseemin esiintymät, voidaan nimetä onomasiologisesti keskeiset lekseemit eli tietyn lekseemin vakiintuneisuus. (Mt., 44.) 1800-luvun aineistossa prototyyppiisyys on kiinnostava kysymys, koska käsitejärjestelmä syntyy pitkälti olemassa olevan toisen kielen järjestelmän pohjalta. Siten onomasiologinen vakiintumisprosessi on erilainen kuin yleiskielessä. Esiintymien määrät kertovat joka tapauksessa myös tässä aineistossa lekseemin vakiintuneisuudesta ja keskeisyydestä.

2.1.3 Leksikaalinen variaatio

2.1.3.1 Variaation muodot

Metodologisesti on 1990-luvulla kehitetty voimakkaasti ns. leksikaalisen variaation tutkimusta (Geeraerts ym. 1994). Leksikaalisen variaation tutkimus voi olla semasiologista, ja silloin se selvittää, millaisia eri käsitteitä yksittäinen sana voi nimittää. Toisaalta leksikaalisen variaation tutkimus voi olla onomasiologista; silloin tutkimuskohteena ovat tarkoitetta nimittävät semanttisesti ja käsitteellisesti erilaiset leksikaaliset kategoriat ja kategorioihin kuuluvat nimitykset. Nämä eri nimitykset ovat usein toistensa synonyymeja, mutta pragmaattisesti samaa tarkoitetta voivat nimittää myös perusmerkitykseltään ei-synonyymiset nimitykset. Koska tarkoitteen eri nimitykset perustuvat kategorisiin eroihin, voidaan tarkoitetta nimittää myös hierarkkisesti eritasoisilla nimityksillä (edellä esim. *lintu* ja *sinitiainen*). (Geeraerts ym. 1994, 1–3.)

Geeraerts ym. mieltävät leksikaalisen variaation joko käsitteelliseksi tai kontekstuaaliseksi (ks. kuvio 3). Käsitteellinen variaatio on sekä semasiologista että onomasiologista. Molemmista näkökulmista tarkastellaan kategoriointia mutta eri tavoin. Semasiologinen variaatio on nimityksen kategorian vaihtelua, ja onomasiologinen variaatio on kategorioitujen nimitysten vaihtelua. Käsitteellisen variaation tutkimuksen lisäksi leksikaalisen variaation tutkimuskohteina ovat tarkoitetta nimeävien sanojen vaihtelu ja nimeämisessä tehtävät valinnat. Formaalin variaation tutkimus tarkastelee eri nimitysten valintaa muodon näkökulmasta, jolloin vaihtelu voi olla joko onomasiologista muodon erilaisuutta tai kontekstuaalista. Kontekstuaalinen variaatio voi olla esimerkiksi tyyllillisesti erilaisen nimityksen valintaa, mutta se voi olla myös muuta kuin semanttista, esimerkiksi alueellisesta tai sosiaalisesta vaihtelusta, joka on joko puhujasta tai tilanteesta riippuvaa. Erilainen leksikaalinen vaihtelu onkin jonkin verran päällekkäistä. (Geeraerts ym. 1994, 2–4.) Eri näkökulmista tarkasteltu leksikaalinen variaatio ja erilaisten variaatioiden suhteet on esitetty kuviossa 3.

käsitteellinen variaatio	semasiologinen variaatio	<i>hiiri</i> (1) eläin (2) tietokoneen osa	formaalinen variaatio
	onomasiologinen variaatio	<i>jyrsijä</i> tai <i>hiiri</i>	
kontekstuaalinen variaatio		<i>hiiri</i> versus <i>hiirulainen</i> (de-minutiivinen)	

KUVIO 3. Leksikaalinen variaatio. Suomenkieliseksi mukailtu Geeraertsin ym. (1994, 5) pohjalta.

Kuvion 3 mukainen leksikaalisen variaation jako on väitöstutkimukseni lähtökohta. Luonnehdin eri variaatiotyyppejä seuraavaksi Geeraertsin ym. (1994) mukaan yleisesti ja omissa alaluvuissa tarkemmin. Pyrin kuvaamaan Geeraertsin ym. (mt.) käyttämää metodologiaa melko tarkasti, koska sitä ei ole aiemmin hyödynnetty suomen kielen tutkimuksessa näin yksityiskohtaisesti. Pohdin samalla metodin soveltumista omaan aineistooni ja teen huomioita ja tarkennuksia, jotka kokoan lukuun 2.3.1.

Perinteinen onomasiologinen tutkimus on tarkastellut synonyymeja, mutta usein tarkasteltavana ovat olleet saman semanttisen kategorian nimitykset. Omassa tutkimuksessanikin aineiston käsittelyn lähtökohtana on tietyn käsitteen eli jollakin tavalla rajatun kategorian nimitysten variaatio. Geeraerts ym. (1994, 5) tarkastelevat myös eri kategorioihin kuuluvia saman käsitteen nimityksiä, jolloin onomasiologinen tarkastelu käsittää koko leksikaalisen kentän tarkastelun. Tällainen laajennus on tarpeen, jotta voidaan selvittää, milloin ja miksi vaihtoehtoista valitaan tietty tai tietyt jonkin käsitteen nimitykseksi. Näihin kysymyksiin vastaamiseen tarvitaan sekä semanttista että formaalista analyysiä eli laajasti käsitettyä onomasiologista tutkimusta. Onomasiologisesti käsitteen nimityksen valinnassa on kaksi puolta: valitaan sekä tarkoitteen käsitteellinen kategoria, joka yksilöi tai kuvaa tarkoitetta, että kategoriaa nimittävä lekseemi. (Mt., 7.)

Onomasiologian tapaan Geeraerts ym. hahmottavat semasiologisen tutkimuksen kohteen on perinteistä semasiologista tutkimusta laajemmaksi. Perinteinen tutkimus on keskittynyt polysemiaan, mikä myös omissa tutkimuksessani on keskeisin semasiologista variaatiota aiheuttava ilmiö. Geeraertsin ym. metodologiassa semasiologinen tutkimus on käsitteellistä variaatiota, ei pelkästään merkityksen monimuotoisuutta. Metodi laajentaa prototyypiteorian ja kognitiivisen semantiikan avulla semanttisen polyseemisen variaation tutkimuksen käsitteellisen variaation tutkimukseksi. Semasiologinen analyysi selvittää nimitystä vastaavia tarkoitteita. Formaalin ja onomasiologinen analyysi taas etsivät tarkoitteen vaihtoehtoisia nimityksiä, ja kontekstuaalisen variaation analyysi tar-

kastelee, onko nimityksen käytössä eroja esimerkiksi eri lähteissä. (Geeraerts ym. 1994, 6, 9.)

Saman kieliyhteisön variaation tarkastelu on kognitiivisessa leksikologiassa uutta, koska aiemmin on keskitytty kielen ja maailman suhteen kulttuurierojen tarkasteluun. Variaation tutkimus yhdistää kognitiivisen tutkimuksen sosiolingvistiseen tutkimukseen, koska kontekstuaalisen variaation puhuja- ja tilannekohdainen vaihtelu on samanlaista kuin sosiolingvistiikan tutkimuskohteet. (Geeraerts ym. 1994, 13.)

Seuraavissa alaluvuissa esittelen tarkemmin semasiologista, onomasiologista ja kontekstuaalista variaatiota ja variaation tutkimusmetodeja. Formaalin variaatio, joka voi olla joko käsitteellistä onomasiologista tai kontekstuaalista, on esitelty muun leksikaalisen variaation yhteydessä.

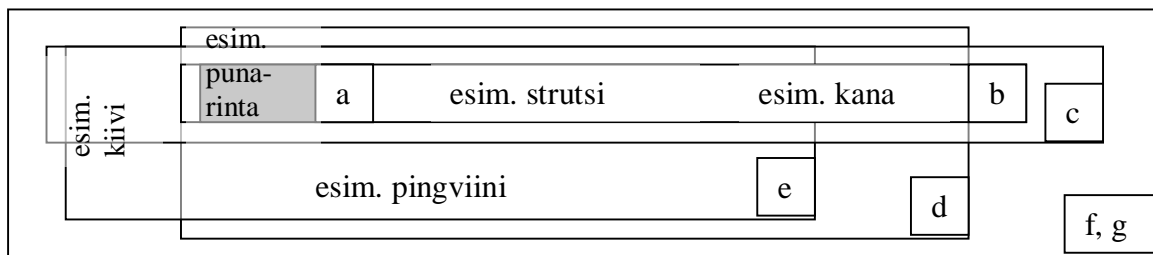
2.1.3.2 Semasiologinen variaatio

Perinteinen semasiologinen tutkimus on keskittynyt polysemiaan. Se on myös tässä tutkimuksessa keskeisin semasiologista variaatiota aiheuttava ilmiö. Perinteisesti polysemiolla on tarkoitettu saman sanan eri merkityksiä, ja sille vastakkainen ilmiö on ollut homonymia eli merkitykseltään erilaisten sanamuotojen samannäköisyys (ks. esim. Leino 1994; 13). Polysemia on nähty kielen marginaalisena ilmiönä, jota on pidetty sekä vältettävänä että nerokkaana ilmaisuvaimana (esim. Hakulinen, L. 1966, 6, 14–15). Kognitiivisessa kielitieteessä polysemiaa pidetään kielen tavallisena ominaisuutena (Leino 1993, 121). Polysemia nähdään siksi erilaisena ilmiönä kuin perinteisessä semantiikassa. Koska lekseemien merkitykset rakentuvat usein kategorioiksi, joiden merkitys on jäsentynyt prototyypiksi ytimeksi ja vähemmän prototyypiksi periferiaksi, polyseemisen sanan merkitykset kuuluvat samaan kategoriaan eriasteisesti. Polyseemisellä sanalla ei siten ole erillisiä merkityksiä, vaan sen merkitys muodostaa joustavan verkon. Tässä merkityksen verkostossa voi olla hierarkkisesti eritasoisia merkityksiä: ylimmällä tasolla on koko kategorian kattava merkitys, ja lisäksi kielihistoriallisesti jokin merkitys on yleensä ensisijainen. (Leino 1993, 128–130, 135; Raukko 1994, 36, 45.) Vastaavasti alakategoriat ovat elaboraatioita eli merkityksen täsmennyksiä, ja niiden rinnalla voi olla merkityksen laajentumia (Leino 1994, 15). Polyseeminen verkko on muuttuva ja yksilöllinen (Raukko 1994, 68). Kognitiivisen kielitieteen ajatukset polysemiasta sopivat oman tutkimukseni aineistoon hyvin. Polyseemisten sanojen merkitykset muodostavat usein merkityskerheen, eikä niitä ole luontevaa erottaa saman sanan erillisiksi merkityksiksi. Koska sanasto on vakiintumatonta, sanojen merkitykset ovat vakiintumattomia. Usein sanojen kategorioista on kuitenkin erotettavissa prototyypisin merkitys. 1800-luvun aineistossa polysemiaa aiheuttaa myös nimityksen puuttuminen suomen kielestä: kielessä aiemmin ollut nimitys voidaan yrittää vakiinnuttaa uuteen merkitykseen, joka jotenkin liittyy nimityksen aiem-

paan merkitykseen. Esimerkiksi *särkkä* on tarkoittanut murteissa 'harjua' ja 'matalikkoa', ja 1800-luvun aineistossa sitä käytetään 'dyynin' merkityksessä.

Geeraertsin ym. semasiologisen analyysin lähtökohtina ovat prototyyppi-teoria ja prototyyppisyyden ominaisuudet. Kategoriat ja merkitykset nähdään päällekkäisinä, kategorioiden rajat epätarkkoina ja tulkinnallisesti määriteltävinä sekä merkityspiirteiden asema kategorian sisällä epätasa-arvoisena (ks. taulukko 1, s. 41; Geeraerts ym. 1994, 45). Nämä ominaisuudet aiheuttavat polysemian lisäksi muunlaista semasiologista variaatiota.

Ensinnäkin semasiologista variaatiota aiheuttaa merkityksien päällekkäisyys, joka vaikeuttaa kategoriaan kuuluvien merkityspiirteiden kattavaa ja erottelevaa määrittelemistä. Perinteisesti määritelmän on ajateltu kattavan kaikki kategorian jäsenet ja vain ne. Silloin määritelmän on oltava yhtä aikaa riittävän yleinen ja erotteleva. Kun määritellään esimerkiksi kategoria LINTU, valitaan ominaisuudet, jotka ovat linnuille yhteisiä ja jotka erottelevat linnut esimerkiksi nisäkkäistä, matelijoista ja kaloista. (Geeraerts ym. 1994, 56–57.) Esimerkki LINNUN kategorian merkityspiirteiden eroista ja päällekkäisyyksistä kuviossa 4 havainnollistaa eri merkityspiirteiden esiintymistä.

- a. "Osaa lentää" e. "Ei ole kesytetty"
 b. "On höyhenet" f. "Syntyy munasta"
 c. "On s:n muotoinen" g. "On nokka"
 d. "On siivet"

KUVIO 4. LINTU-kategorian määritelmän merkityspiirteet ja piirteiden sopiminen eri tarkoitteiden ominaisuuksiksi (suomennettu Geeraerts ym. 1994, 52).

Geeraerts ym. käyttävät tarkoitteiden kuvaamiseen strukturalistista komponenttianalyysiä. Jokainen korpuksesta löytynyt nimitys kuvataan ensin yhden frekvenssiltään suurimman kategoriaan kuuluvan nimityksen avulla, esimerkiksi *takin* kaltaiset vaatteet, ja sitten tarkempien ominaisuuksien avulla. Näin jokainen esiintymä saa kirjaimesta ja numeroista rakentuvan komponenttikoodauksen. (Geeraerts ym. 1994, 22–26.) Geeraerts ym. yhdistävät siis strukturalistisen tutkimuksen metodia ja kognitiivista tutkimusta, sillä komponenttianalyysiä tarvitaan vertailevassa analyysissä. Komponenttianalyysi on kuitenkin vain ensimmäinen osa semanttista analyysiä. Komponentteja ei käytetä lekseemin määrittelemiseen vaan lekseemien tarkoitteiden käyttöalan rajaamiseen. Komponenttianalyysi kuvaa silloin enemmän tarkoitetta kuin merkitystä. (Mt., 37–38.) Komponenttianalyysistä on esitetty semantiikan tutkimuksessa paljon kritiikkiä.

Sen on katsottu antavan kielestä liian rajallisen kuvan, koska se on keskittynyt joko muutamien erottavien piirteiden tai yhdistävien piirteiden kirjaamiseen. Tätä on perusteltu kognitiivisen psykologian tulosten avulla: komponenttianaalyysin kuva kategorioista on psykologisesti virheellinen, sillä ihmiset eivät hahmota kategorioita merkityspiirteiden kautta vaan kategorian prototyypisten edustajien avulla. (Rosch 1978, 30; Leino 1993, 36.)

Merkityksen päällekkäisyyden lisäksi kategoriat ovat eriasteisesti päällekkäisiä, ja niillä saattaa olla osittain yhteisiä tarkoituksia tai osittain synonyymisia nimityksiä. Kategoriassa voi olla synonyymeja²⁴, hyperonyymeja ja hyponyymeja, mutta määritelmän erottelevuus ei tavallisesti koske kaikkia synonyymeja ja hyponyymeja. Päällekkäisiin ja hyperonyymisiin kategorioihin määrittelykriteereitä voidaan soveltaa vain, kun määritellään kategorioita kokonaisuudessaan eikä kategorian osia. (Geeraerts ym. 1994, 59.)

Kun tietyn nimityksen määriteltävyyttä aletaan selvittää, pitää ensin analysoida, onko tarkoitteella yhteisiä ominaisuuksia. Sen jälkeen on arvioitava, voidaanko ominaisuuksien perusteella tehdä määritelmä, joka erottaa nimityksen muista kategorioista. Hyponyymit ja synonyymit voivat kuitenkin sisältyä määritelmän alaan. Perinteisesti määriteltävällä nimityksellä voi siis olla useita onomasiologisia vaihtoehtoja, jotka ovat leksikaaliselta suhteeltaan nimityksen (osittaisia) synonyymeja, hyperonyymeja tai hyponyymeja. Määriteltävyyden kannalta ongelmallisia ovat hyponyymit. Jos A on B:n hyponyymi, B:n pitäisi olla vaihtoehtoinen nimitys kaikille A:n tarkoitteille. Näin ei kuitenkaan ole, ja silloin kaikkia kategorioita ei voida määritellä perinteisesti. (Geeraerts ym. 1994, 60, 65, 69, 75.)

Kategorioiden päällekkäisyyksien lisäksi semasiologista variaatiota aiheuttavat kategorioiden epätarkat rajat, koska merkityspiirteiden kuuluminen kategoriaan on epävarmaa ja tulkinnanvaraista ja siitä syntyy merkitysten ja kategorioiden sekoittumista. Kategoriaan voi kuulua tai olla kuulumatta sekä yksittäinen tarkoite että tarkoitejoukko. Semasiologisen variaation kautta pitää siten selvittää, kuuluuko esimerkiksi tarkoite A kategoriaan vai ei tai muodostaako tarkoitteiden joukko leksikaalisen kategorian. Tarkoitteet kuuluvat johonkin kategoriaan eriasteisesti. Ongelmallisia ovat hyponyymit. Hyponyymit eivät jaa kategoriaa kahtia, vaan kategorian hyponyymien status suhteessa toisiin voi olla asteittainen. Kategoria voi olla vaikea määritellä, koska sen tarkoitteiden vaikutusalat ovat epäselviä. (Geeraerts ym. 1994, 76–78.) Silloin tarkoitteiden taksonominen hierarkia voi olla epäselvä. Tarkoitteiden taksonomiset suhteet eivät todellisuudessa ole vakaita ja yksiselitteisiä, koska taksonomiat voivat olla joustavia myös ihmisten ajattelussa ja joustavuus kuuluu olennaisena osana kategoriointiin yleensäkin. Esimerkiksi yhdyssanojen osien tarkoitteilla ei välttämättä ole suhdetta yhdyssanan tarkoitteeseen eikä yhdyssanan morfologinen rakenne kerro suoraan hyponyymisestä suhteesta. Yhdyssanan edus- tai määriteosa ei

²⁴ Synonyymeiksi katsottavat ilmaukset eivät yleensä ole ns. täysiä synonyymeja vaan saattavat erota toisistaan joiltakin merkityspiirteiltään (Geeraerts ym. 1994, 178).

välttämättä ole yhdyssanan hyperonyymi, mutta näin tietysti voi olla. Yhdyssanaa ei voi esimerkiksi tekstissä korvata käyttämällä pelkkää edusosaa: *moottori-tiestä* voidaan puhua *tienä*, jos tarkoite on ensin nimetty tarkasti ja siten eroteltu muista teistä, mutta *puutarhasta* ei kovinkaan usein käytetä vain nimitystä *tarha*, vaikka tarkoite olisikin ensin tarkennettu. Vakiintuneet yhdyssanat saattavatkin muodostaa helpommin oman kategorian kuin kuulua yläkäsitteen kategoriaan. (Mt., 81–82, 87.) Yhdyssanojen rakennetta käsittelen tarkemmin luvussa 2.2.4 ja semantiikan ja rakenteen suhdetta myös luvussa 11.

Neljäs semasiologista variaatiota aiheuttava ilmiö on merkitysten epätasa-arvoisuus. Oletuksena on, että kategorian jäsenten tietyt merkityspiirteet ovat prototyyppisempiä kuin toiset. Yleisimmät piirteet ovat kategorian keskeisiä piirteitä, ja mitä lähemmäs kategorian rajaa tullaan, sitä enemmän harvemmin esiintyviä piirteitä on. Piirteiden merkitys on samanlainen, oli sitten kyse intensionaalisista tai ekstensionaalisista piirteistä: keskeiset intensionaaliset piirteet eli kuvailevat ominaisuudet ovat keskeisimpien ekstensionaalisten piirteiden eli tiheimmin esiintyvien kategorian jäsenten merkityspiirteitä. (Geeraerts ym. 1994, 89–91; intensiosta ja ekstensiosta tarkemmin myös luvussa 2.2.2.) Yksi prototyyppiteorian havaintoja onkin, että mitä enemmän tarkoitteella on yhteisiä ominaisuuksia muiden kategorian jäsenten kanssa, sitä helpommin se on kategorian keskeinen ja prototyyppinen jäsen (Rosch–Mervis 1975, 582). Intensionaalisen ja ekstensionaalisen keskeisyyden välisessä korrelaatiossa on Geeraertsin ym. havaintojen mukaan kuitenkin monenlaista vaihtelua. Keskeisen rakenteen syvyys tai laajuus voi vaihdella eri nimitysten ja tarkoitteiden välillä olennaisesti. Prototyyppinen keskusta voi olla toisilla leksemeillä suurempi kuin toisilla. Myös merkitysten muuttuminen prototyyppisistä, keskeisistä merkityspiirteistä vähemmän keskeisiin, perifeerisiin piirteisiin voi olla joka asteittainen tai hyvin jyrkkä. (Geeraerts ym. 1994, 102.) 1800-luvun aineistossa variaatiota on kategoriassa enemmän, jos merkityspiirteiden variaatioon on mahdollisuus. Yksiselitteiset käsitteet muodostavat yksiselitteisiä ja semasiologisesti melko tarkkarajaisia kategorioita, mutta merkityspiirteiltään moniulotteiset ja vakiintumattomat kategoriat sekoittuvat ja sisältävät enemmän variaatiota. Variaation vaikuttavat myös kielenkäyttäjien yksilölliset erot: eri lähteissä kategoriat hahmottuvat eri tavoin. Käsittelen ilmiötä luvuissa 10 ja 11.

Geeraerts ym. (1994) käyttävät semasiologisen variaation tutkimiseen korpusta ja siten eri lekseemien ja merkityspiirteiden esiintymisfrekvenssejä koko tekstimassasta. 1800-luvun oppikirja-aineistoon frekvenssianalyysia on vaikea soveltaa, koska korpusaineistoa on vähän. Semasiologisen variaation tutkimusmenetelmä sopii kuitenkin 1800-luvun aineiston kategorioiden päällekkäisyyden ja erillisyyden kuvaamiseen ja siten eri nimitysvarianttien merkityserojen ja -yhtäläisyyksien selvittämiseen. Koska frekvenssien laskeminen 1800-luvun tutkimusaineistosta on vaikeaa, ei merkityspiirteiden keskeisyyteen voida ottaa kantaa muuten kuin analysoimalla piirteiden esiintymisyleisyyttä eri lähteissä. Tämä näkökulma riittänee havainnollisesti kertomaan, miten merkityspiirteiden

keskeisyys 1800-luvun aikana kehittyy ja mitkä piirteet tarkoitteiden kuvaamisessa ovat keskeisiä. On kuitenkin huomattava, että merkityspiirre-analyysia voi 1800-luvun aineistosta tehdä vain esiintymistä, joissa lekseemi on jollakin tavalla määritelty. Yleensä sanojen merkityksiä ei tekstissä selitetä, mutta 1800-luvulla ja oppikirjatekstissä näin jonkin verran tehdään. Monia nimityksiä käytetään kuitenkin esimerkiksi paikannimien yhteydessä ilman määritelmiä, jolloin oletetaan, että lukija tuntee sanan merkityksen. Kontekstin eroja havainnollistavat esimerkit 1 ja 2. Esimerkissä 1 aavikkoa on kuvattu muutamilla määritteillä, mutta esimerkissä 2 nimitys yhdistyy vain paikannimeen. Silloin käsitteen oppiminen on jäänyt opettajan selittämisen varaan tai sitä on voitu havainnollistaa kuvan avulla.

(1) Wedenpuutteesta hedelmätöntä maanpaikkaa sanotaan aawikoksi – – (Liljefors 1868, 12).

(2) – – *Kobi-* eli *Shamo-* nimisessä erämaassa – – (Korander 1868, 32).

Merkityspiirteiden analyysi pitää tehdä 1800-luvun aineistossa vaihtelevien kontekstitietojen perusteella, eikä oppikirjoissa yleensä ole piirreanalyysia vahvistavia kuvia. Frekvenssin ja piirreanalyysin tarkkuuden suhteen ei tässä tutkimuksessa päästä Geeraertsin ym. (1994) korpustutkimuksen tasolle, mutta heidän käyttämiään metodeja voi silti hyödyntää tämänkin tutkimuksen tarpeisiin, koska niiden avulla saa havainnollisen kuvan kategorioiden merkityspiirteistä ja piirteiden vaihtelusta. 1800-luvun aineiston semasiologista variaatiota on tarkasteltu tutkimuksen luvuissa 4–9 ja kokoavasti luvussa 10.

2.1.3.3 Onomasiologinen variaatio

Onomasiologinen variaatio voi olla käsitteellistä tai formaalista (ks. kuvio 3, s. 44). Samalla tavalla kuin semasiologista variaatiota myös käsitteellistä onomasiologista variaatiota aiheuttavat prototyyppisyyden ominaisuudet: kategorioiden rajojen epätarkkuus ja jäsenten epätasa-arvoinen asema kategorian sisällä (ks. taulukko 1, s. 41).

Onomasiologista variaatiota aiheuttava kategorioiden rajojen epätarkkuus voidaan kuvata merkityskenttien avulla. Merkityskentät ovat ylileksikaalisia kategorioita. Tarkoitetta nimittävät sanat kuuluvat kategorian leksikaaliseen karttaan. Esimerkiksi kaikki paitaa tarkoittavat sanat, kuten *t-paita* ja *kauluspaita*, kuuluvat PAIDAN kategoriaan. Koska kyse on rajoiltaan epätarkasta ja rakenteeltaan epätasa-arvoisesta merkityskentästä, myös leksikaalisen kentän rajat ovat jossain määrin epätarkkoja ja kentän elementit keskenään epätasa-arvoisia. Onomasiologisella tasolla vaikuttavat siis samat ilmiöt kuin semasiologisellakin. Koska nämä ilmiöt vaikuttavat kategorioiden luonteeseen tietyn leksikaalisen

kategorian kohdalla, ne vaikuttavat kategorioihin myös ylileksikaalisella tasolla, merkityskentissä. (Geeraerts ym. 1994, 117.)

Leksikaalisten kenttien päällekkäisyys eli rajaamisen ongelma voi koskea sekä kenttää että kentän osia. Kentän rajaaminen edellyttää sen analysoimista, mistä kenttä alkaa ja mihin se päättyy. Keskeisiä kysymyksiä ovat, voiko lekseemi kuulua useaan kenttään samanaikaisesti ja voiko kenttien raja olla liukuva. Kyse on kentän ulkoisen rajan eli kategorian määrittelemisestä. Kentän osien rajaamiseksi on arvioitava, miten tarkkaan kentän leksikaaliset kategoriat on eroteltava toisistaan ja voidaanko kentän semanttinen tila erottaa selkeästi alakenttiin vai onko kentän rakenne epäselvempi. Osien rajaaminen on kentän sisäisen rakenteen eli alakategorioiden määrittelemistä. Onomasiologisen variaation tutkimus hyödyntääkin leksikaalisen kentän tutkimusperinnettä (Jost Trieristä (1931) alkaen²⁵). (Geeraerts ym. 1994, 118.) Kentän päällekkäisiä ja prototyyppejä merkityksiä on esittävän mallin avulla kuvannut ensimmäisen kerran Lehrer (1990, 368–370). 1800-luvun aineistossa kategorioiden rajat voivat olla epätarkkoja lisäksi siksi, että ne kuvataan eri tavalla. Vakiintumattomat käsittejärjestelmät voidaan hahmottaa lähteestä riippuen eri tavoin. Tämä vaikuttaa myös nimitysten valintaan (tarkemmin ks. luku 10).

Toinen onomasiologisen variaation muoto syntyy vakiintumisesta, joka aiheuttaa kategorioissa epätasa-arvoisuutta. Onomasiologisesti keskeisten erojen kuvaukseen on perinteisesti käytetty taksonomian perustasoon liittyvää hypoteesia, joka perustuu muutamaan taksonomiseen tasoon (esim. Berlin 1978). Yleinen perustaso on onomasiologisesti keskeisin. Perustason lekseemit omaksutaan varhaisvaiheessa, ja ne ovat morfologisesti usein yksinkertaisempia kuin muiden tasojen lekseemit. Käsitteellisesti perustaso on prototyyppejä, ja sen käsitteillä on eniten kategorialle yhteisiä ominaisuuksia ja vähiten muiden kategorioiden ominaisuuksia (Rosch ym. 1976, 383–384). Perustason kategoriat ovat siis kategorioita, joissa sisäinen koherenssi ja ulkoinen erottelevuus ovat suurimmillaan. (Geeraerts ym. 1994, 134–135.) Olen arvioinut maantieteen sanaston käsitteitä vakiintumisen ja myös tasojen perusteella luvuissa 3–10.

Perustason mallin heikkouksia onomasiologisen keskeisyyden analysoimisessa on oletus, että taksonomiat ovat selkeästi järjestyneitä. Jos nimityksen hyponyymien suhde on epäselvä, ei nimitystä voi yksinkertaisesti sijoittaa taksonomian tietylle tasolle. Perustason malli ei ota huomioon myöskään hierarkian päällekkäisyyttä eli sitä, ettei leksikko ole puhtaasti alaspäin kasvava ja selkeästi jäsentynyt taksonomia. Myös samalla tasolla olevien kategorioiden välillä saattaa olla eroja siinä, mikä kategorioista on ensisijainen. Onomasiologinen keskeisyys koskee siis tietystä mielessä minkä tahansa tason kategorioita. (Geeraerts ym. 1994, 136–137.) Yleinen onomasiologinen keskeisyys voidaan rinnastaa Langackerin (1987, 59–60) huomioihin vakiintumisesta. Langackerin mukaan uusi lingvistinen rakenne, esimerkiksi uusi yhdyssana, menettää vähitellen alku-

²⁵ Trierin kehittämää mosaiikkimallia ei kuitenkaan pidetty onnistuneena, koska se ei sallinut leksikaalisessa kentässä lainkaan aukkoja (Geeraerts ym. 1994, 121).

peräisen satunnaisen statuksensa, kun sitä käytetään toistuvasti, ja lopulta siirtyy normaaliksi, vakiintuneeksi osaksi kielen järjestelmää. Kielenkäyttäjät taas suosivat vakiintuneita käsitteitä. (Mt.) Näin ei kuitenkaan välttämättä ole, kun sanastoa kehitetään tietoisesti, koska vakiintuneidenkin nimitysten tilalle voidaan tarjota uusia, esimerkiksi rakenteeltaan yksinkertaisempia vaihtoehtoja. Termiksi voidaan esittää esimerkiksi sanaliiton tilalle yhdyssanaa (tarkemmin ks. luku 12, erityisesti 12.5).

Etnobiologinen perustason taksonomia ei aina ole yleinen, sillä todellisuudessa erikoistumisessa ja kategorian tuntemisessa on yksilöllisiä eroja, jotka vaikuttavat tietyn taksonomian tason keskeisyyteen. Toisille riittää puhuminen linnuista yleensä, ja toiset puhuvat linnuista luonnollisemmin tarkoilla lajinimillä ja erottelevat esimerkiksi *lokin* ja *pääskysen*. (Rosch ym. 1976, 388–389.) Erotteluun vaikuttaa tiedon tarve, tiedon määrä ja nimityksen käyttöyhteys. Maallikon voi olla hyödyllistä erottaa jollakin tasolla esimerkiksi petolintu *haukka* ja syötäväksi sopiva lintu *sorsa*, mutta hän ei tarvitse tarkempaa lajien erottamista. Maallikoilla on myös vähemmän tietoa lintujen erottamiseen kuin esimerkiksi lintutieteilijällä. (Häkkinen 2004, 17.) Kun tarkastellaan maantieteellisesti samalta alueelta olevaa tekstiaineistoa, ei onomasiologiseen variaatioon vaikuttavana kontekstuaalisena variaationa voida pitää suuria kulttuurisia eroja²⁶. Keskeinen lähtökohta kontekstuaaliselle variaatiolle onkin tekstin erikoistumisen aste. Suurempi erikoistuminen ja alan tuntemus tarkoittaa todennäköisesti sitä, että käytössä ovat perustasoa alemmat taksonomiset tasot eli erikoistuneemmat kategoriat. Erikoisalan käytössä keskeisiä ovat silloin alemmat taksonomian tasot. (Geeraerts ym. 1994, 146–147.) Tämä on keskeinen yleis- ja erikoiskielen erottava piirre. Toisaalta kielenkäyttäjä voi vähentää käyttämiensä käsitteiden erikoistumisastetta tietoisesti ja tuoda tekstiinsä näin tuttuutta. Tällöin käyttöyhteys vaikuttaa nimityksen valintaan (myös Häkkinen 2004, 17).

Geeraerts ym. (1994, 138) käyttävät onomasiologisen keskeisyyden määrittelyyn yleistä vakiintumisen käsitettä, joka lasketaan frekvenssien avulla. Kyse on silloin kategorian vakiintumisesta, ei tiettyjen sanamuotojen. Vakiintuminen on leksikaalista kategoriaa nimittävien jäsenten frekvenssi suhteessa kategorian esiintymiseen korpuksessa yleensä. Esimerkiksi kategoria LINTU on hyvin vakiintunut, jos sadasta lintua tarkoittavasta esiintymästä noin 60 prosenttia on nimityksen *lintu* esiintymiä eikä hyperonyymien, kuten *eläin*, tai hyponyymien, kuten *mustarastas*, esiintymiä. Vakiintuminen voidaan näin analysoida neljällä vaihtoehtoisella tavalla, kun huomioidaan intensionaalinen ja ekstensionaalinen näkökulma sekä yksileksikaaliset (monoleksikaaliset) nimitykset ja monileksikaaliset (polyleksikaaliset) nimitykset eli esimerkiksi parafrasit ja vakiintumattomat sanaliitot. (Mt.) Tässä tutkimuksessa olen arvioinut onomasiologista keskeisyyttä ottamalla huomioon luvuissa 4–9 eri nimitysvarianttien yleis-

²⁶ Asia ei kuitenkaan välttämättä ole näin yksiselitteinen 1800-luvun suomalaisessa aineistossa, sillä sääty-yhteiskunnassa koulutettu sivistyneistö ja kansa elivät kulttuurisesti melko eriytyntä elämää.

syiden eri lähteissä. 1800-luvun aineistoon tarkkaa frekvensseihin ja frekvenssiin suhteisiin perustuvaa vakiintumisen analyysiä on vaikea tehdä, koska tarkoitteen esiintymistä koko tekstimassassa ei ilman laajaa korpusta voi laskea.

Ekstensionaalinen lähtökohta perustuu tarkasteltavan kategorian piirre- ja nimitysvarianttien analysoimiseen (ks. Geeraerts ym. 1994, kuva 3.3(2), jossa jokainen nimitys on saanut tarkasti kirjatun ja numeroidun piirreanalyysin). Intensionaalisessa näkökulmassa tarkasteltavan kategorian määrittely rajaa, mitkä korpuksen tarkoitteista sopivat määritelmän alaan. Ekstensionaalinen ja intensionaalinen näkökulma suhtautuvat eri tavalla synonyymeihin, koska määritelmän näkökulmasta synonyymeja saattavat olla eri nimitykset kuin merkityspiirteiden näkökulmasta. Esimerkiksi *joki* ja *sivujoki* ovat molemmat virtaavia vesiä, mutta *sivujoelle* voidaan kirjata sellaisia merkityspiirteitä, joita ei yleensä kirjata *joelle*. Kun tarkastellaan merkityspiirteitä, täysiä synonyymeja on harvoin. (Geeraerts ym. 1994, 138–139.)

Vakiintumisen analysoiminen on tarpeen, koska se vaikuttaa leksikaaliseen valintaan. Tarkoitteet, jotka voivat kuulua kahteen kategoriaan, voidaan nimittää vaihtoehtoisesti jommankumman kategorian nimityksellä, ja valintaan voi vaikuttaa valittavien kategorioiden vakiintuneisuus. Vakiintumiseen voivat vaikuttaa myös kielenulkoiset, kontekstuaaliset tekijät. Vakiintumisen analysoiminen osoittaa perustason käsitteiden onomasiologisen keskeisyyden suhteellisuuden, koska samalla taksonomisella tasolla vakiintuneisuus ei ole samanlaista. Myös hyponyymien vakiintuneisuus voi olla yhtä suuri tai jopa suurempi kuin hyponyymeja vastaavien hyperonyymien. (Geeraerts ym. 1994, 144–145.) Nimityksen valintaan vaikuttaa näkökulma, josta asia halutaan kuvata sekä yksilölliset erot perustason käsitteiden nimityksissä. Tämä näkyy esimerkiksi yhdyssanojen edusosien vaihtelussa (ks. erityisesti luku 12.2.2).

Erot onomasiologisessa vakiintuneisuudessa eivät vaikuta vain tarkoitteen nimityksen valintaan vaan myös nimitysten ulkoasuun. Oletukseen taksonomian perustason keskeisyydestä liittyy oletus, että perustason nimitykset ovat lingvistisesti primaareja, lyhyitä ja yksimorfeemisiä lekseemejä eli perussanoja. Vaikka perustason käsitteet eivät kaikissa tapauksissa olekaan onomasiologisesti keskeisiä, vakiintuneisuuden ja yksinkertaisen muodon välillä on suhde. (Geeraerts ym. 1994, 172–173.) Mitä vakiintuneempi kategoria on, sitä todennäköisemmin sen nimitykset ovat muodoltaan yksinkertaisia²⁷. Yksi- ja monimorfeemisten nimitysten lisäksi nimitykset voivat olla monileksikaalisia eli esimerkiksi parafraseja ja vakiintumattomia sanaliittoja. Tavallisesti vakiintuneisuuden vähen-

²⁷ Yksinkertaisen muodon määrittelemine on hankalaa etymologisesti yksimorfeemisten vierassanojen kohdalla. Usein lainaajakielen puhuja ei tunnista vierassanojen rakennetta esimerkiksi yhdyssanaisiksi, ja tällaiset tapaukset Geeraerts ym. tulkitsevat yksimorfeemisiksi. (Geeraerts ym. 1994, 175.) Suomen kielessä vastaava tilanne voi olla myös sellaisten vanhojen omaperäisten sanojen kohdalla, jotka etymologisesti ovat johdoksia tai yhdyssanoja mutta joita ei tunnisteta muodostetuiksi, koska esimerkiksi johdin ei ole kielessä enää produktiivinen. Sanojen rakenteellinen rajankäynti on tarkemmin esillä aineiston analyysissä luvussa 12.

tyessä sekä monimorfeemisten että -leksikaalisten nimitysten määrä lisääntyy. Mitä vakiintuneempi kategoria on, sitä harvemmin sitä nimitetään monileksikaalisella ilmauksella. (Mt., 175.) Monileksikaaliset ilmaukset aiheuttavat merkittävästi variaatiota 1800-luvun aineistossa. Niillä on tekstissä kuitenkin erityinen funktio: ne selittävät vierasta käsitettä ja pyrkivät kuvaamaan sitä monipuolisemmin ja läpinäkyvämmiin kuin yksi termi kuvaisi.

Nimitysten vakiintuminen on kuitenkin edellä kuvattua monimutkaisempi ilmiö, eikä kaikkia vakiintuneita nimityksiä voi luokitella perustason nimityksiksi. Vakiintumiseen vaikuttavat myös formaalinen ja kontekstuaalinen variaatio sekä käsitteen ja nimityksen semasiologinen ja onomasiologinen rakenne. Semasiologisesti käsite sijoitetaan helpommin prototyyppisen kategoriaan, ja onomasiologisesti nimitykseksi valitaan mieluummin vaihtoehdoista vakiintunein. (Geeraerts ym. 1994, 10–11.) 1800-luvun aineistossa vakiintumattomilla ilmauksilla on toisenlainen merkitys kuin koko ajan tapahtuvassa leksikaalisessa valinnassa, koska kirjakieltä ja sen sanastoa pyrittiin tietoisesti kehittämään ja kartuttamaan. Silloin oli tarpeen ja pakollistakin tarjota kielenkäyttäjille vakiintumattomia uusia nimityksiä. Näiden vaihtoehtojen myöhempään vakiintumiskehitykseen vaikuttivat kaikki erilaisen leksikaalisen variaation muodot.

1800-luvun aineistossa erityisesti tekstin erikoistumisaste aiheuttaa onomasiologista variaatiota, koska eri lähteissä tarvitaan eritasoisia käsitteitä. Sanomalehtiartikkelissa tai esimerkiksi pitäjänkertomuksessa selvittäään lähes pelkästään perustason käsitteillä, kun taas vaativammat oppikirjat opettavat runsaasti ylä- ja alakäsitteitä. Lisäksi variaatioon vaikuttaa alueellinen vaihtelu. Eri murteissa saattaa olla eroja hyperonyymien ja hyponyymien käytön välillä. Geeraertsin ym. aineistossa alueellinen vaihtelu vaikuttaa vakiintumiseen huomattavasti vähemmän kuin pragmaattinen, tekstiyhteydestä johtuva vaihtelu. (Geeraerts ym. 1994, 152–153.) 1800-luvun aineistossa alueellisella vaihtelulla on kuitenkin huomattava merkitys, koska kirjakieli on vakiintumatonta eikä yhteistä yleiskieltä ole.

Onomasiologinen variaatio voi olla käsitteellisen lisäksi formaalista. Formaalista variaatiota aiheuttaa se, että samasta tarkoitteesta voidaan käyttää useita lekseemejä. Formaalin variaatio voi olla sekä semanttisista tekijöistä johtuvaa että kontekstuaalista variaatiota. Kontekstuaalista variaatiota käsittelem erikseen luvussa 2.1.3.4. Onomasiologisella formaalisen variaation analyysillä pyritään selvittämään, vaikuttavatko semanttiset tekijät leksikaalisiin valintoihin ja korreloiko leksikaalisen ilmauksen muoto semanttisten tekijöiden kanssa. Vaikuttaako esimerkiksi kategorian suuri onomasiologinen vakiintuneisuus siihen, että nimitykset ovat harvemmin yhdyssanoja tai johdoksia, ja saavatko perifeeriset, epäprototyyppiset kategorian jäsenet helpommin monileksikaalisen nimityksen? (Geeraerts ym. 1994, 155.)

Geeraerts ym. vertaavat formaalisen variaation analyysissä tarkoitteen tai tarkoitejoukon semasiologista statusta lekseemin semasiologiseen statukseen ja lekseemin onomasiologista statusta tarkoitteen tai tarkoitejoukon onomasiologi-

seen statukseen. Tämän selvittämiseen he käyttävät monimutkaista piirrearvojen (engl. *cue validity*) menetelmää. Yksinkertaisesti selitettynä se tarkoittaa tarkoitetta nimittävän sanan frekvenssin vertaamista samaan tarkoitteeseen viittaavien nimitysten kokonaisfrekvenssiin. (Geeraerts ym. 1994, 156.) Metodin soveltaminen muuhun kuin korpusaineistoon on mahdotonta, joten olen omassa tutkimuksessani huomionnut formaalista variaatiota vain kvalitatiivisesti ja jättänyt tilastollisen arvioinnin pois. Tämä antaa tutkimukseni tarpeisiin riittävästi tietoa, ja toisaalta Geeraertsin ym. metodin heikkous on se, että laskelmat kertovat todellisuudessa vain korpusaineistosta eivätkä ole välttämättä yleistettävissä muihin teksteihin.

Lekseemin valintaan tarkoitteen nimitykseksi vaikuttaa kaksi semanttista tekijää. Semasiologisesti on pyrkimys nimetä tarkoite lekseemillä, joka kuuluu prototyyppiseen ytimeen. Onomasiologisesti leksikaalisten kategorioiden vakiintuneisuus vaikuttaa valintaan. Semanttisten vaihtoehtojen lisäksi leksikaaliseen valintaan vaikuttavat myös kontekstuaaliset erot. (Geeraerts ym. 1994, 177–178.)

Sanaa käytetään nimittämään tiettyä tarkoitetta useammin, jos tarkoite kuuluu sanan prototyyppiseen ytimeen. Kun tarkoite on x:n prototyyppinen jäsen mutta y:n perifeerinen jäsen, tarkoitetta nimittää tavallisemmin x kuin y muttei välttämättä. Y:n selvästi suurempi onomasiologinen vakiintuneisuus saattaa lisätä y:n onomasiologista attraktiivisuutta siten, ettei x ole tarkoitteen todennäköinen nimitys. Esimerkiksi *koira* on todennäköisesti hallitsevampi kategoria kuin *collie* tai *lemmikkieläin*. *Collien* onomasiologinen piirrearvo suhteessa *koiraan* on kuitenkin suurempi kuin suhteessa *lemmikkieläimeen*. *Koira* on todennäköisempi kategoria puhuttaessa *collieista* kuin puhuttaessa *lemmikkieläimistä*. Onomasiologisen hallitsevuuden ja prototyyppisyyden eli esimerkiksi kategoriiaan kuulumisen tyypillisyyden välillä onkin selvä korrelaatio. Lekseemit, jotka ovat edustavimpia kategorian jäseniä, ovat myös vahvasti kategorian hallitsemia. Ne siis edustavat helpommin tätä kategoriaa kuin kategorioita, joissa ovat vähemmän edustavia. Mitä kauemmas kategorian keskustasta mennään, sitä vähemmän lekseemeillä on yhteisiä ominaisuuksia ja sitä hajanaisemmiksi, irralliseksi ja enemmän perheyhtäläisyyteen perustuviksi tulevat määritelmät. (Geeraerts ym. 1994, 156–159.) Semasiologinen prototyyppisyys vaikuttaa aina voimakkaasti onomasiologiseen nimitysten preferenssiin. Tarkoitteet nimitetään mieluummin tyypillisen kategorian merkityksillä. Myös monileksikaaliset ilmaukset nimittävät helpommin epäprototyyppisiä kuin prototyyppisiä arvoja. (Mt., 164–165, 169.) Arvioin ilmiötä omassa aineistossani luvussa 12.

Leksikaalisia valintoja määrää tarkoitteiden semasiologinen status. Tarkoite nimetään ensisijaisesti sellaisella nimityksellä, jonka kategorian keskeinen jäsen tarkoite on. On kuitenkin epätodennäköistä, että vain semasiologinen status vaikuttaa leksikaaliseen valintaan. Vaikutusta on myös vakiintuneisuuden eroilla. Oletus on, että lekseemien vakiintuneisuuden suhde korreloi päällekkäisten nimitysten yleisyyden kanssa. Vakiintuneisuuden osalta lekseemit ovat kategorioita, eivät yksittäisiä lekseemejä, ja kategoriaan kuuluvat myös synonyymiset

ilmaukset. Onomasiologisen ehdon mukaan lekseemi valitaan mieluummin tarkoitteen nimitykseksi vain, kun lekseemi on vakiintuneempi kuin vaihtoehdot. Semasiologisen ehdon mukaan lekseemi valitaan, kun lekseemin prototyypissä rakenteessa tarkoite on keskeisempi jäsen kuin vaihtoehtojen rakenteessa. (Geeraerts ym. 1994, 169–170, 172.)

2.1.3.4 Kontekstuaalinen variaatio

Semanttisten vaihtoehtojen lisäksi leksikaaliseen valintaan vaikuttavat kontekstuaaliset erot, jotka joissain tapauksissa ohittavat semanttiset tekijät. Esimerkiksi alueellinen vaihtelu vaikuttaa synonyymisten muotojen jakaumaan. Eroa on etenkin kategorioiden välillä, ei niinkään leksikaalisesti ensisijaisen ilmauksen valinnassa, koska kategorioiden vakiintuneisuus saattaa vaihdella alueellisesti. (Geeraerts ym. 1994, 177–178.) Alueellisen vaihtelun lisäksi formaaliseen variaatioon vaikuttavaa kontekstuaalista variaatiota on tyyllinen vaihtelu, joka voi näkyä esimerkiksi eri tarkoituksiin kirjoitettujen tekstien tyylieroina (mt., 181).

1800-luvun aineistossa kontekstuaalisella formaalisella variaatiolla on Geeraertsin ym. (1994) tutkimusta merkittävämpi asema. Geeraertin ym. esittämä kuva formaalisesta ja kontekstuaalisesta variaatiosta on oman tutkimukseni tarpeisiin liian yksipuolinen ja suppea. Alueellista variaatiota on aineistossa runsaasti, koska kirjakieli oli vakiintumatonta eikä yhteistä yleiskieltä vielä 1800-luvulla ollut. Kirjakielen pohja oli murteissa ja 1800-luvulla kirjakielen murrepohjasta käytiin myös voimakasta keskustelua. Vanhan kirjasuomen murrepohja oli hyvin länsimurteinen, ja 1800-luvulla sitä haluttiin puhdistaa vieraista vaikutuksista. Ryhdyttiin etsimään ns. puhdasta murretta ja ottamaan vaikutteita itämurteista. (Lauerma 2004, 162–163.) Kirjakielen murrepohjasta käytyä keskustelua on myöhemmin nimitetty murteiden taisteluksi (tarkemmin ks. luku 2.4.1; Rapola 1956; Häkkinen 1994a, 436, 447–451). Kirjakieleen haettiin tietoisesti aineksia eri murteista, mutta itämurteista kieleen vakiintui lähinnä sanastoa (Lauerma 2004, 164). Murteista käyty keskustelu näkyy tutkimukseni aineistossa kontekstuaalisena vaihteluna, vaikka Lauerma (mt., 163) on arvioinut yhtenäisen yleiskirjakielen alkavan hahmottua jo 1840-luvulla. Lähellä alueellista variaatiota on myös marginaalisempi vaihtelu onomatopoeettis-deskriptiivisissä sanoissa, joista eri lähteissä saattaa esiintyä alueellisista tai yksilöllisistä eroista johtuvaa vaihtelua (deskriptiivisen sanaston murteellisuudesta esim. Sivula 1989, 168).

Tyyllistä vaihtelua tässä 1800-luvun aineistossa vastaavasti on melko vähän. Tekstien erikoistumisen aste vaikuttaa jonkin verran myös tyyliin: toiset tekstit ovat kuvailevampia ja kaunokirjallisempia kuin toiset, ja toisissa teksteissä sanasto on terminäisempää kuin toisissa. Toisaalta suomenkielisessä 1800-luvun aineistossa esiintyy paljon sellaista kontekstuaalista variaatiota, jota Geeraerts ym. (1994) eivät mainitse lainkaan. Kontekstuaalinen variaatio on luon-

teeltaan kuitenkin toisenlaista kuin semanttinen semasiologinen tai onomasiologinen variaatio. Siinä ei enää useinkaan ole kysymys kategorian tai nimityksen valinnasta vaan valitun nimityksen asun valinnasta tai vakiintumattomuudesta.

Alueellisen variaation lisäksi aineistossa esiintyy runsaasti ortografista kontekstuaalista vaihtelua. Variaatiota on etenkin vierassanojen kirjoitusasuissa, esimerkiksi *poli – pooli* (tarkemmin ks. luvut 2.4.2.5 ja 12.4). Vierassanojen kirjoittamisesta käytiin 1800-luvun lopussa runsaasti keskustelua. 1800-luvun loppupuolelle saakka vierassanat kirjoitettiin yleensä ruotsin tai saksan kirjoitusasun mallin mukaisesti ja ääntöasusta poikkeavasti lyhytvokaalisina. Ääntämisen mukaista kirjoitusasua esitti joihinkin sanoihin ensimmäistä kertaa vasta Ferdinand Ahlman 1882.²⁸ (Ahlman 1882, 169–170; Itkonen, T. 1993, 17–18; Rahko 2005, 24–25.) Myös omaperäisten sanojen vokaalien ja konsonanttien pituudet voivat eri lähteissä vaihdella, esimerkiksi *mailma – maailma, koilinen – koillinen*. Vaihtelua oli esiintynyt kirjakielessä 1500-luvulta alkaen, mutta pitkien vokaalien kirjoittaminen vakiintui nopeasti 1800-luvun alussa (esim. Lehiäinen–Kiuru 1998, 72).

Alueellisen ja ortografisen vaihtelun lisäksi kontekstuaalinen variaatio voi olla morfologista, jolloin esimerkiksi yhdyssanojen ja sanaliittojen määriteosan asu ja muoto vaihtelevat. Määriteosa voi olla joko substantiivi tai adjektiivi, esimerkiksi *etelä – eteläinen*. Muodoltaan määriteosa voi olla nominatiivi- tai genetiivialkuinen tai erityinen yhdysosamuoto (tarkemmin ks. luvut 2.4.2.2 ja 12.2.2). Johdoksissa morfologista vaihtelua voi olla johtimen tai kantasanan muodon valinnassa, esimerkiksi *lahdelma – lahdeke*. Tällaista vaihtelua esiintyy myös Suomen paikannimistössä, ja ilmiöstä käytetään nimistöntutkimuksessa termiä *morfologinen variaatio* (esim. Ainiala 1997, 168).

Ilmiönä lähellä morfologista variaatiota on sanamuodostuksellinen variaatio, jolla tarkoitan aineistossa esiintyvää nimitysten sananmuodostustavan vaihtelua. Nimityksen näkökulma ja siten kategoria voi olla sama, mutta nimityksissä voi olla variaatiota esimerkiksi käänöslainasanaliiton ja omaperäisen sepitetyin yhdyssanan välillä, kuten sanoissa *tulta suitsuttava vuori – tulivuori*. Tähän ryhmään voisi liittää myös vierassanan ja omaperäisen nimityksen vaihtelun, jossa samasta käsitteestä käytetään sekä lainattua että omaperäistä nimitystä tai omaperäisistä aineksista muodostettua käänöslainanimitystä, esimerkiksi *ekvaattori – päiväntasaaja*. Kyse voi olla lisäksi lainanantajakielen vaihtelusta, jolloin suomen kieleen lainataan kaksi erilaista vierassanaa tai esimerkiksi sanaliittokäänöslaina ja yhdyssanakäänöslaina. Yhdessä sananmuodostuksen ja laina-alkuperän variaatiota voisi nimittää nimitysten etymologiseksi variaatioksi. Muodon vaihtelussa voi olla kyse myös samanlaisesta ilmiöstä kuin nimistöntutkimuksen epeksegeesi (esim. Ainiala 1997, 168), jolloin esimerkiksi perussa-

²⁸ Ymmärrän vierassanojen kirjoitusasujen eron erona kieleen mukauttamisessa. Usein ruotsin tai saksan kirjoitusasun mukainen sana on mukautettu suomen kieleen vain lisäämällä loppuun *i*. Ääntämisen mukaisissa kirjoitusasuissa mukauttamista on tehty enemmän. (Tarkemmin ks. luku 12.4.)

nainen tai lainattu nimitys saa jossain lähteissä selittävän edus- tai määriteosan (yhdyssanojen osien suhteista ks. luku 2.4.2.2), esimerkiksi *napa – maannapa*.

2.2 Terminologia

2.2.1 Erikoiskieli ja sen tutkimus

Terminologian tutkimuskohteena on erikoiskieli eli erikoisalan kieli, joka voidaan määritellä kahdella tavalla: yleiskielestä poikkeavaksi tieteen, ammattien ja harrastusalojen kieleksi tai yleiskielestä poikkeavaksi teknolektien eli teknisten erikoisalojen kielten joukoksi, jonka ulkopuolelle jäävät omaksi ryhmäkseen ammattikielit. (Ks. Karihalme 1996, 34–35.) Laajempi määritelmä on yleisempi (ks. myös TSK s. v. *erikoiskieli*), ja ymmärrän erikoiskielen siten myös omassa tutkimuksessani, koska käsittelen tieteenalan kieleksi kehittyvää erikoiskieltä.

Erikoiskieli on tutkimuskirjallisuudessa pyritty määrittelemään melko tulokinnanvaraisesti. Keskeisintä on ollut erottaa se yleiskielestä. Yleiskieli on koko kieliyhteisölle sanastollisesti tuttua, lauserakenteeltaan yksinkertaista ja sovittujen normien mukaista kieltä. Erikoiskieli eroaa yleiskielestä nimenomaan sanastollisesti, sillä sen sanasto on pääosin tuttua vain alan ammattilaisille tai harrastajille. (Koivusalo 1979, 220; Karihalme 1997, 255). Erikoiskielet ovat kuitenkin riippuvaisia erikoistumattomasta yleiskielestä ja päinvastoin. Erikoiskieli ja erityisesti sen sanasto saa aineksia yleiskielestä ja yleiskieli erikoiskielestä, eikä niiden välille voida vetää jyrkkää ja pysyvää rajaa. (Nuolijärvi 1999, 13.) On paljon sanastoa, joka esiintyy sekä erikoiskielessä että yleiskielessä (Karihalme 1996, 79). Periaatteessa erikoiskieli on kuitenkin sanastollisesti yleiskieltä tarkempaa (Erelt 1982, 23). Erikoiskielen ja yleiskielen rajankäynti on maantieteen kohdalla erityisen olennainen, koska tieteenalan syntyminen kouluopetuksen tarpeisiin ja nykyinen kouluopetuksen rooli tekevät maantieteen sanastosta osan yleissivistystä. Nykyistäkään maantieteen sanastoa ei voida tässä mielessä pitää puhtaasti erikoiskielenä tai sitä voidaan pitää vähän erikoistuneena erikoiskielenä. (Laine 2000, 592–593, 595.) Rajaa on vaikea tehdä myös historiallisesti, koska monet erikoiskielet ovat erikoistuneet ajan myötä ja niiden pohja on ajalta, jolloin varsinaista yleiskieltä ei vielä ollut. Tässä mielessä 1800-luvun maantieteen sanastoa kehitettiin ensisijaisesti yleiskielen eli kirjakielen sanavaraston kasvattamiseksi (ks. Laine 2003a, 165–167). Erikoiskielten erikoistumisaste vaihtelee, ja esimerkiksi lääketieteen sanasto on maantieteen sanastoon verrattuna varsin erikoistunutta. Erikoiskielet leksikaalistuvatkin eriasteisesti. Toiset alat leksikaalistuvat runsaasti ja toisten alojen leksikaalistuminen on vähäistä (ks. Karvonen 1995, 149).

Erikois- ja yleiskielen rajankäynnin lisäksi kaikkien erikoiskielten välille ei voida vetää selkeitä rajoja. Periaatteessa erikoiskielet voidaan erottaa toisistaan horisontaalisesti tai vertikaalisesti (esim. Hoffman 1985, 58). Koska maantiede

on synteetitiede, sen erikoiskielessä on luonnollisesti yhteistä ainesta lähitieteiden kanssa. Maantieteen kieli on myös pitkälti tuttua lähitieteiden asiantuntijoille. Maantieteen erikoiskielessä omaa ainesta on siten melko vähän, koska osa on yhteistä sekä yleiskielen että lähitieteiden erikoiskielten kanssa. (Laine 2000, 593–595.) Erikoiskielten rajaamisen ongelma ei kuitenkaan johdu ainoastaan maantieteen synteetitieteen luonteesta, sillä luonnontieteiden alatieteiden luokittelua voidaan pitää jossain määrin epämääräisenä. Monilla luonnontieteillä on paljon yhteistä, ja siten tieteenalatkin muodostavat vain prototyyppejä kategorioita. (Temmerman 2000, 47, 52.) Maantiede eroaa muista luonnontieteistä kuitenkin siinä, että se on luonteeltaan idiografinen eikä nomoteettinen, kuten muut luonnontieteet. Idiografiset tieteenalat eivät luo samassa määrin omia teorioita kuin nomoteettiset tieteenalat, vaan ne keskittyvät nimeämään ja kuvaamaan koettua maailmaa (ks. Wignell ym. 1993, 136–137). Siten ne käyttävät termistöä, joka kuuluu myös muiden alojen sanastoon. (Tarkemmin edellä luku 1.4.1; Laurén ym. 1997, 36–39.)

Erikoiskielen avulla kielenkäyttäjät jäsentävät, kuvaavat ja muokkaavat erikoisalan käsitemaailmaa. Erikoiskielen käytöllä on myös sosiaalinen funktio, sillä se antaa käyttäjilleen usein yhteiskunnallista statusta sekä luo ja ylläpitää ryhmäidentiteettiä. Sillä on siis omat erityiset sosiaaliset käyttöyhteytensä ja rajallinen käyttäjäryhmä. Sen ilmaisukyky rajoittuu tietynlaisiin sanomiin ja teemoihin, ja siltä puuttuu esimerkiksi esteettinen funktio. Erikoiskieli myös opitaan muusta kielenoppimisesta poikkeavalla tavalla. (Karihalme 1996, 36, 39.)

Erikoiskielten tietoinen kehittäminen alkoi Euroopassa 1400-luvulla, sillä muun muassa Leonardo da Vinci kehitti luonnontieteiden sanastoa. Tunnetuimpia varhaisia pioneereja on Carl von Linné, joka kehitti kasvitieteen sanastoa. (Haarala 1989, 260.) Hänen *Fundamenta botanica* -teoksensa vuodelta 1736 oli ensimmäinen systemaattinen erikoisalan sanasto (Laurén ym. 1997, 16). Varsinaisesti erikoisalojen sanastoja on tehty 1800-luvulta alkaen. 1800-luvulta alkaen sanastoja on pyritty tietoisesti standardoimaan, sillä kasvitieteen kongressi aloitti kasvien nimien yhdenmukaistamisen vuonna 1867 (Haarala 1981, 13). Suomessa kasvien nimistä esitti 1800-luvulla systemaattisia luetteloita Elias Lönnrot. Hänen kasvikon oppisanastonsa ilmestyi ensin 1858 ja uudelleen laajennettuna *Suomen Kasvistona* 1860. Tätä sanastoa selvittää tutkimuksessaan Kaarina Pitkänen (ks. Pitkänen 2003, 263–265). Muita esityksiä luonnontieteiden sanaston vakiinnuttamiseen olivat 1800-luvulla esimerkiksi Julius Krohnin kemian sanasto (1862, ks. myös Huumo 2005, 57–58) ja William Nylanderin linnunnimistö (1849, ks. myös Häkkinen 2004, 159).

Erikoiskieltä tutkivaa tieteenalaa kutsutaan *terminologiaksi* (vrt. *leksikologia*) tai *terminologiaopiksi* (termien eroista ks. luku 1.2; TSK s. v. *terminologia*). Terminologinen tutkimus ja teoria sai alkunsa vuonna 1931 Eugen Wüsterin teoksesta *Internationale Sprachnormung in der Technik. Besonders in der Elektrotechnik* (Picht–Draskau 1985, 27). Tutkimus oli lähtökohdiltaan ennen kaikkea onomasiologista mutta erosi leksikologian näkökulmasta siten, että kä-

sitteitä tarkasteltiin kielen ulkopuolella. Ensin ne pyrittiin määrittelemään ja vasta sitten kielellistämään. (Temmerman 2000, 5.) Terminologian voimakkaana pyrkimyksenä olikin erottautua muusta kielentutkimuksesta omaksi tieteenalaksi, yleiseksi terminologian teoriaksi, jonka tutkimuskohteena on erikoisalan termistö eli termijoukko. Perinteinen terminologia yhdistää kielitieteen, logiikan, ontologian ja informaatioteorian teoriaa ja metodeja. (Haarala 1989, 265.) Tarkastelun lähtökohtina ovat käsitteet ja käsitteen määrittely, koska käsitteet ovat teorian mukaan selkeästi määriteltävissä, rajattavissa ja sijoitettavissa käsitejärjestelmään ja tämän jälkeen nimettävissä termillä (tarkemmin ks. luku 2.2.2). (Temmerman 2000, 4–5.) Perinteinen terminologia palvelee ensisijaisesti termistön standardointityötä. Vaikka teoreettinen tutkimus määrittelee, kokoaa ja kuvaa termejä, se tähtää termistön standardointiin, ja siten metodit ovat alisteisia termistötyölle. Teorian lähtökohta on tekniikan termistö, jonka yhteys teknisten prosessien ja tuotteiden standardointiin helpottaa termistön standardointia. (Haarala 1989, 265; vrt. Temmerman 2000, 2, 18.) Perinteinen terminologia asettaa erikoiskielelle ja sen termistölle vaatimuksia. Erikoiskielen tulee olla yksiselitteistä, tarkkaa, loogista, selkeää, ymmärrettävää ja rakenteellisesti virheetöntä. Termistön tulee olla yhtenäistä ja uudet nimitykset on sopeutettava olemassa oleviin nimityksiin. Lisäksi erikoiskielen käsitteet tulee määrittellä mahdollisimman tarkasti. Normatiiviset vaatimukset palvelevat ennen kaikkea erikoiskielen käyttöä. (Haarala 1981, 11.)

Perinteinen terminologia on wüsteriläisen tutkimuksen jälkeen kehittynyt eri koulukunniksi, joiden tutkimukselliset painotukset ovat kehittyneet erilaisiksi. Kehitys on kuitenkin kulkenut yhtenäisesti kohti termin muuttumista yhä keskeisemmäksi tutkimuskohteeksi ja käsitteen ja termin näkemistä vähemmän erillisinä kuin Wüsterin perinteessä. Wüsteriläisen tutkimuksen muuttumiseen on vaikuttanut Ferdinand de Saussuren Wüsterin ajatuksia varhaisempi näkemys kielen ja maailman suhteesta. Saussurea mukaillen myös terminologiassa alettiin nähdä käsite ja termi kielellisen merkin kahtena eri puolena. Tästä huolimatta termejä ei tutkittu kielitieteellisesti, ja pitkään teoreettinen terminologia oli alisteinen käytännölliselle standardoinnille (vrt. Karihalme 1996, 24). Pyrkimys yleistää tekniikan termistön käsittelyperiaatteet kaikkien erikoiskielten analyysiin on käytännössä osoittautunut mahdottomaksi. (Temmerman 2000, 18–21.) Suomessa perinteinen terminologian tutkimus on pääasiassa jakautunut kolmeen suuntaukseen: normatiiviseen, deskriptiiviseen ja analysoivaan (Nuopponen 1987, 90–91).

Perinteistä terminologiaa on alettu arvostella Euroopassa voimakkaasti 1990-luvulla ja teoriaa on uudistettu tämän jälkeen voimakkaasti. Erityisesti perinteisen terminologian pyrkimystä kehittyä erilliseksi tieteenalaksi on kritisoinut Sager (1990, 1). Kritiikin lähtökohta on havainto, että termistöä voidaan teoreettisesti tarkastella eri näkökulmista: kognitiivinen näkökulma tarkastelee kielen yksiköitä, siis myös käsitteitä ja termejä, käsitejärjestelmän osina eli todellisen maailman tarkoitteina, kielitieteen näkökulma tarkastelee olemassa olevia ja

mahdollisia tapoja nimetä käsitteitä ja kommunikatiivinen näkökulma tarkastelee termien käyttöä (mt., 13). Kielentutkimuksen kehityksen, erityisesti kognitiivisen kielitieteen kehityksen ja sosiolingvistiikan tutkimuksen myötä terminologialle on pyritty hakemaan yhtymäkohtia kielitieteen tutkimukseen ja vaihtoehtoisia tutkimusperiaatteita ja -metodeja. Suomenkielisen termistön kielitieteellisen tutkimuksen uranuurtajia ovat olleet Vaasan yliopiston VAKKI-ryhmä ja esimerkiksi Oili Karihalme (1996).

Terminologian teoriaa uudistettiin yhtä aikaa eri maissa. Voimakkaimmin omiksi tutkimusteoreettisiksi suuntauksikseen ovat kehittyneet sosioterminologia ja sosiokognitiivinen terminologia. Sosioterminologista tutkimusta on tehty etenkin ranskankielisissä maissa ja Suomessa Turun yliopiston Kääntämisen ja tulkkauksen keskuksessa (Pihkala 2001, 7). Sosiokognitiivisen tutkimuksen kehittäjä on belgialainen Rita Temmerman (erityisesti Temmerman 2000). Sosiokognitiivisen terminologian lähestymistapa on lingvistinen, eikä Temmerman pyri perinteisen terminologian tapaan termistön standardointiin (Nuopponen 2003, 3–4). Molemmat uudet tutkimussuuntauokset pyrkivät tarkastelemaan erikoiskielten sosiaalisia funktioita ja kognitiivisia rakenteita (Pihkala 2001, 7). Sosiokognitiivista terminologiaa on kehitetty tieteen, erityisesti luonnontieteiden, erikoiskielten näkökulmasta. Omassa tutkimuksessani hyödynnän sosiokognitiivisen terminologian teoriaa, jota on Suomessa toistaiseksi käytetty vähän. Sosiokognitiivinen terminologia tarkastelee erikoiskieltä ja sen sanastoa semanttisista näkökulmista ja kontekstin eli kielenkäytön avulla. Semasiologisesti se pyrkii analysoimaan ymmärtämistä eli sitä, millaisia merkityksiä termillä kontekstissa on. Onomasiologisesti tarkastellaan, miten käsite nimitään. Onomasiologinen näkökulma ottaa huomioon sekä termien variaation²⁹ että polysemian, joiden kautta voidaan analysoida termin kehitystä ja ymmärtää termejä suhteessa tieteenalan historiaan. Termin diakroninen tarkastelu onkin teorian keskeisistä näkökulmista. Koska perinteinen terminologia pyrki standardointiin, se ei pitänyt tarpeellisena kielen kehityksen ja sanaston etymologian tarkastelua. Termien nimeämistä pyritään lisäksi selittämään metaforien avulla, koska ne yhdistävät kielen järjestelmän kokemusmaailmaan ja aivotoimintaan. Sekä diakroninen että metaforinen tarkastelu yhdistävät semasiologisen ja onomasiologisen näkökulman. (Temmerman 2000, 42.)

Sosiokognitiivisen terminologian keskeinen lähtökohta on tarkastella maailman ja kielen suhdetta toisiinsa eri näkökulmasta kuin strukturalismiin ja objektivismiin pohjautuva perinteinen terminologia. Lähtökohtana on silloin ajatus, että sanat eivät merkitse mitään objektiivisesti vaan että ne ymmärretään kommunikaatiossa kielen ulkopuolella ja ymmärtäminen on sidoksissa pyrkimykseen ymmärtää maailmaa yleensä. (Temmerman 2000, 14–15, 42, 44.) Perinteinen terminologia pyrki kuvaamaan termien merkitystä komponenttianalyy-

²⁹ Temmerman (2000, 10, 129) käyttää termiä *synonymia*, vaikka toteaaakin, ettei kyse ole yleensä täysistä synonyymeistä. Käytän tässä tutkimuksessa *synonymian* tilalla yleensä termiä nimitysten tai termien *variaatio* (vrt. luku 2.1.3).

sin avulla, mutta sosiokognitiivinen terminologia yhdistää komponenttianalyysiin ensyklopedisen tiedon ja kategorioinnin taustalla olevat kognitiiviset mallit. Käytetyt metodit ovat silloin prototyyppirakenteen analyysi, kognitiivisten mallien analyysi ja diakroninen analyysi. (Mt., 229, 231.) Kognitiivisia malleja, joiden avulla maailmaa ymmärretään, ovat ideaaliset kognitiiviset mallit (Lakoff 1987) ja kehukset (esim. Fillmore–Atkins 1992, 75–77). Tarkemmin esittelen sosiokognitiivisen terminologian metodeja luvuissa 2.2.2 ja 2.2.3.

Sosiokognitiivisen terminologian pyrkimyksenä on kehittää termistön kuvaamiseen teoria, jonka avulla kategorioita voidaan ymmärtää sekä nimeämisen ja kategorioinnin vuorovaikutusta kuvata (Temmerman 2000, 219–221). Kategorioinnin ja nimeämisen suhdetta voidaan tarkastella sekä onomasiologisesta että semasiologisesta näkökulmasta. Onomasiologinen tarkastelu keskittyy selvittämään, miksi prototyypin kategoria A nimetään x:nä, joukkona x:n variaatioita (x_1 , x_2 , johdoksia, yhdyssanoja jne.) tai joukkona osittaisia synonyymeja (x , y , z jne.). Semasiologinen tarkastelu keskittyy selvittämään, miten sanojen merkitys muuttuu. (Mt., 129–130.) Nämä kysymykset ovat oman tutkimukseni keskeisimmät tutkimuskysymykset. Palaan erikoiskielten kategorioinnin ja nimeämisen eri puoliin tarkemmin luvussa 2.2.3. Temmermanin ajatukset termistön luonteesta yhdistyvät erinomaisesti Geeraertsin ym. (1994) leksikologiseen tutkimukseen, joka on tämän tutkimuksen keskeinen leksikologinen teoriatausta. Yhdistän nämä teoreettiset lähtökohdat tutkimukseni metodeiksi luvussa 2.3.

2.2.2 Termi ja käsite

Terminologia keskittyy erikoiskielten ja erityisesti niiden sanaston tutkimukseen. Erikoissanasto eli termistö on erikoiskielen keskeisin tunnusmerkki. Se muodostuu alan oppi- tai ammattisanoista eli termeistä. Käsitys termistä vaihtelee tutkimuskirjallisuudessa sen mukaan, mistä näkökulmasta termiä tarkastellaan. Perinteinen terminologia näkee termit sanoina, joilla on erityisfunktio ja jotka ovat standardoituja, vakiintuneita ja tarkoin määriteltyjä. Termejä pidetään kontekstista riippumattomina, koska ne voidaan ymmärtää sellaisinaan määritelmän avulla. (Haarala 1981, 15–17; TS, 6.) Tämän näkemyksen perusteella termeillä on tekstissä valmiit merkityksensä, ja termit jopa luovat tekstille erikoisan merkityksiä (Karvonen 1995, 157). Termeihin sisältyy sekä vakiintunutta semanttista että pragmaattista tietoa. Käytännössä termien välittämän tiedon määrä vaihtelee eikä kaikilla erikoiskielen käyttäjillä ole samanlaisia tietoja termien merkityksestä ja käytöstä. (Karihalme 1996, 81–82; Temmerman 2000, 36.) Sosiokognitiivisen terminologian näkemys termeistä perustuu yleiseen käsitykseen sanoista. Sanat ovat jatkuvasti liikkeessä, ja siksi sanoja tai termejä ei voi standardoimalla pysäyttää tiettyyn merkitykseen tai käyttöyhteyteen. Sanat ja kieli muuttuvat, koska ihminen pyrkii koko ajan ymmärtämään maailmaa paremmin ja kehittämään uutta sekä kielentämään muuttuvat kognitiiviset ajattelun

mallinsa. Kieli ja siten sanat muuttuvat ja kehittyvät prototyypin hahmottamisen ja kategorioiden suhteiden muutosten takia. Sanat muuttuvat myös, koska ne ovat kommunikaation välineitä. (Temmerman 2000, 236–237.) Termistöä ei voida kehittää tyhjiössä. Termit eivät kehity vain standardoimalla, vaan kehitys riippuu erikoisalan sosiaalisesta, teknisestä ja kognitiivisesta kehityksestä. (Mt., 211–212.)

Monet erikoiskielet ovat termistöltään nopeasti kasvavia (Haarala 1981, 10). Uusia termejä saadaan monella tavalla. Yleiskielen pohjalta muodostetut sanat, johdokset, yhdyssanat ja sanaliitot, sopeutuvat termistöön helposti, koska niiden merkitys on usein läpinäkyvä. Tietoisesta termityön lähteenä onkin ensisijaisesti pidetty yleiskieltä. Myös murteista saadaan suomen kielessä erikoisalan termejä. Suuri määrä termeistä on vieraskielistä alkuperää. (Haarala 1981, 34–35; Haarala 1989, 270–271.) Näiden vierassanojen tilalla tai rinnalla erikoiskielessä voi olla käänöslainoja. Lisäksi termejä on mahdollista saada luomalla täysin uusi sana. Nykykielessä tätä terminmuodostustapaa pidetään harvinaisena, ja tällainen terminmuodostus on yleensä analogista. (Haarala 1981, 37–38.) 1800-luvulla uusien erikoisalan sanojen sepittäminen on ollut nykykieltä keskeisempi sanaston kasvattamisen keino ja myös käänöslainoilla on ollut nykykielen termistöjä keskeisempi asema (tarkemmin ks. luvut 2.4.2 sekä 12.2 ja 12.3).

Suomen kielessä termejä voivat olla perussanojen, johdosten ja yhdyssanojen lisäksi sanaliitot. Sanaliittoja voidaan pitää myös termiryhminä, ei varsinaisina termeinä. Erikoisalojen teksteissä ja sanakirjoissa sanaliitot ovat kuitenkin samanarvoisia termejä kuin yhdistämättömät sanat ja yhdyssanat. (Karihalme 1996, 84.) Omassa tutkimuksessa olen katsonut sanaliitot termeiksi. Sanaluokaltaan termit ovat pääasiassa substantiiveja; adjektiiveja ja verbejä on yleensä vain muutama prosentti. Substantiivinen termi on kuitenkin usein muodostettu johtamalla adjektiivista tai verbistä, sillä substantiivit ovat esimerkiksi erikoisalan sanakirjoissa helpommin määriteltävissä kuin adjektiivit ja verbit, esimerkiksi *tuliperäinen* vs. *tuliperäisyys*. (Haarala 1981, 18–19.) Myös maantieteen termien on todettu olevan pääasiassa substantiiveja. Verbitkin esiintyvät yleensä nominaalistetussa muodossa. (Wingell ym. 1993, 144–145.) Vaikka oma aineistoni on poimittu pääasiassa teksteistä, ei sanastoista tai sanakirjoista, se sisältää vain substantiiveja. Adjektiiveilla ei teksteissä ollut erikoistunutta käyttöä, vaan ne esiintyivät joko kiinteiden sanaliittojen osina tai epätermimäisinä määritteinä (ks. myös luku 1.3).

Perinteisen terminologian pyrkimys standardointiin näkyy termin määrittelyssä siten, että termi määritellään normatiivisesti, esimerkiksi kuvaamalla hyvä termi lyhyeksi, johdonmukaiseksi, kuvaavaksi, tarpeeksi erottuvaksi, kieliopillisesti moitteettomaksi sekä helposti ääntyväksi ja kirjoitettavaksi (Haarala 1981, 37; TS, 8). Wüsteriläisessä ajattelussa termin pitää olla myös läpinäkyvä ja kansainvälinen, jotta se on yhteinen mahdollisimman monelle indoeurooppalaiselle kielelle (Temmerman 2000, 19), mutta toisaalta suomenkielisessä termityössä on suosittu omakielisiä termejä (TS, 8). Erikoiskieli saattaa tarvita runsaasti vieras-

peräistä termistöä, jota yleiskielessä ei voi olla, koska yleiskielen tulisi olla yhteistä erilaisille kieliyhteisön jäsenille (Sajavaara 1989, 88–89). Käytännössä erikoisalojen termistöt muodostuvat joko pelkästään omakielisistä termeistä, pelkästään vierasperäisistä termeistä tai sekä oma- että vieraskielisistä termeistä. Omakielistä sanaa käytetään, kun puhutaan kansallisista aihepiireistä, koska niille on yleensä olemassa kansankielisiä nimityksiä. Pelkät vierassanat ovat käytössä silloin, kun on kyse suppean käyttäjäryhmän erikoiskäsitteestä tai erikoisolojen käsitteestä. (Erelt 1982, 71–76; Sajavaara 1989, 90.)

Perinteisessä terminologiassa termin merkitykset eli käsitteet nähdään abstrakteina elementteinä, jotka koostuvat tarkoitejoukkojen yhteisistä käsitepiirteistä ja joita käytetään tarkoitteiden luokittelun ja viestinnän perusvälineenä (Haarala 1981, 20; Haarala 1989, 266). Piirteet muodostavat käsitteen sisällön, intensiön. Käsitteen alaan, ekstensioon puolestaan kuuluvat ne tarkoitteet, jotka sopivat käsitteen sisältöön. Käsitteet liittyvät yhteen ja muodostavat käsitejärjestelmiä. Ne voivat olla yksinkertaisia tai mutkikkaita. Käsitteet muodostavat hierarkiajärjestelmän, kun yläkäsitteet saavat suppeampialaisia alakäsitteitä. Alakäsite saa yläkäsitteen kanssa samojen piirteiden lisäksi yhden tai useampia lisäpiirteitä. Koostumussuhteessa taas kokonaisuuskäsitteet saavat osakäsitteitä. Nämä käsitejärjestelmät esiintyvät usein sekoittuneina. (Wüster 1979, 7–9, 12; Haarala 1981, 20–25.)

Sosiokognitiivisessa terminologiassa tarkastelun lähtökohtana on termi, kun se perinteisessä terminologiassa on käsite eli termin merkitys. Lähtökohtien valinta perustuu leksikaalisen semantiikan tapaan erottaa toisistaan merkki eli sana, käsite ja tarkoite (vrt. Ogdenin ja Richardsin kolmio, kuvio 1, s. 22). (Temmerman 2000, 40.) Jako on jossain määrin ongelmallinen, koska on vaikea määritellä, onko sanan merkitys käsite vai kielenulkoisen tarkoite vai molemmat. Merkitys on osa kielen järjestelmää, mutta käsite kuuluu ajattelun maailmaan, eikä kielen ja ajattelun suhde ole yksiselitteinen. Kolmikantainen näkemys ei myöskään huomioi sosiaalisen kommunikaation merkitystä. Perinteisessä terminologiassa käsite katsotaan objektiiviseksi, ja se voidaan määritellä ja nimetä. Tästä näkökulmasta termin merkitys on käsite. Sosiokognitiivisessa terminologiassa termi pyritään ymmärtämään tekstiyhteydessä ja sijoittamaan kategoriaan. (Mt.)

Ennen Temmermania perinteisen terminologian pyrkimystä erottautua kielitieteestä nimittämällä käsitettä käsitteeksi eikä merkitykseksi on kritisoinut Kyo Kageura. Perinteisen terminologian tarkastelukohteena on kieli (*langue*), mutta Kageurasta huomiota pitää kiinnittää myös kielenkäyttöön (*parole*). Tätä kautta termejä pitäisi tutkia kielitieteellisessä kehyksessä. Samalla termien aineistopohjainen tutkimus voi tuoda lisätietoa kielen semanttisista periaatteista. Termien, käsitteiden ja käsitejärjestelmien tutkimus vastaa Kageuran mukaan täysin sanojen ja sanojen merkitysten tutkimusta, koska myös semantiikassa sanojen merkityksiä voidaan tarkastella merkityksistä käsin ja koska kielen ulkopuolelle perinteisessä terminologiassa jätetyt käsitejärjestelmät kuvataan kielen

avulla. (Kageura 1995, 253–255.) Temmerman (2000, 33) on tutkinut luonnontieteiden, etenkin biotieteiden termien käyttöä Kageuran mallin mukaan tarkastelemalla sekä termin että kategorian ymmärtämistä ja kategorian nimeämistä. Perinteisen terminologian pyrkimys järjestää käsitteet ensin käsitejärjestelmään ja nimetä vasta sitten ei tee käsitteistä täysin tarkkarajaisia ja yksimerkityksisiä. Käsitteet voidaan kategorioida, mutta kategoriat ovat aina joustavia ja rajoiltaan epätarkkoja. (Mt., 7–8.)

Sosiokognitiivisessa terminologiassa ’käsite’ määrittelyn kohteena pyritään korvaamaan ’ymmärtämisen yksiköllä’³⁰ (Temmerman 2000, 73–76). Ymmärtämisen yksikkö on käsitettä laajempi ja korostaa yhteyttä ajatteluun, vuorovaihtukseen ja aikaan. Käytössä ymmärtämisen yksikkö on monimutkainen käsite. Sen taustalla on todennäköisesti kognitiivisen kielitieteen ajatus symbolisesta yksiköstä, joka yhdistää esimerkiksi semanttista ja fonologista rakennetta (Leino 1993, 68–69). Olen tässä tutkimuksessa ymmärtänyt termin *käsite* laajasti siten, että se yhdistyy kielenulkoiseen tarkoitteeseen (vrt. Ogdenin ja Richardsin kolmio, kuvio 1, s. 22) ja pitää sisällään ajatuksen ihmisen ajatteluprosessin prototyyppisyydestä ja kognitiivisista malleista, joihin uusi tieto yhdistetään (tarkemmin tässä luvussa myöhemmin; Lakoff (1987)).

Käsitteen ymmärtäminen laajempaan ymmärtämisen yksikkönä tarkoittaa perinteisen termin määrittelyn korvaamista tai täydentämistä mallilla, joka mahdollistaa ymmärtämisen yksikön joustavuuden ja hajanaisuuden kuvaamisen. Määrittelmä on siten ymmärtämiseen tarvittava kuvaus, joka on löydettävissä tekstistä. Ymmärtämisen yksikön kuvaamisen periaatteiden ja metodien hahmottelemisessa pitää erottaa käsitteet ja kategoriat. Käsite voidaan määrittellä perinteisen terminologian periaatteilla intension ja ekstension kautta, ja silloin kyse on loogisesta (x on tyyppiä y) tai ontologisesta (x on osa y:tä) ymmärtämisestä. Ymmärtämisen yksikön määrittelemisessä hyödyllinen on ensyklopedisen tiedon abstraktio. Sosiokognitiivisen terminologian näkemys tieteen ja teknologian maailmasta on kokemuksellinen, ensyklopedinen (ks. Lakoff 1987; tässä tutkimuksessa myös luku 2.1.2). Kielellä nähdään kolme funktiota: kognitiivinen, tekstuaalinen ja kommunikatiivinen (ks. Halliday 1985, xiii–xiv). Sosiokognitiivinen terminologia korostaa kieltä keinona kategorioida maailmaa ja kategorioiden prototyyppistä luonnetta (tarkemmin ks. luku 2.1.2). Kategoriat ovat kaikki ymmärtämisen yksiköitä, joita ei ole mahdollista kuvata perinteisen terminologian antamien periaatteiden mukaan. Erityisesti mahdottomuus johtuu prototyyppisistä rakenteista, sekä kategorioiden sisäisistä että kategorioiden välisistä. (Temmerman 2000, 5, 61–62, 73–75.) Monet käsitteet ovat luonteeltaan prototyyppisiä, vaikka osa on rakenteeltaan epäprototyyppisiä, loogisesti tai on-

³⁰ Engl. *unit of understanding*. Temmerman (2000, 58) arvostelee strukturalistien pyrkimystä kehittää metakieltä, jolla luonnollisen kielen ominaisuuksia kuvataan. Tämä strukturalistinen pyrkimys näkyy perinteisessä terminologiassa erityisenä metakielenä, joka kuvaa erikoiskielen sanaston ominaisuuksia. Sosiokognitiivisen terminologian metakieli pyrkii siis jossain määrin lähemmäs kielitieteen muuta metakieltä (vrt. esim. *symbolinen yksikkö*).

tologisesti eli perinteisen terminologian metodein määriteltäviä. Sosiokognitiivinen terminologia pyrkii kategoriatyyppeiden ja eriaistisen prototyyppisyyden konvergenssiin. Prototyyppisiä ovat etenkin ensyklopediset kategoriat, koska ne eivät ole yksiselitteisesti määriteltävissä ilman tietoa käyttöyhteyksistä. Ensyklopedinen tieto rakentuu useista kognitiivisista malleista: prototyyppisen ytimen määrittelemisestä, historiallisesta tiedosta, käsitteiden sisällöstä sekä näkökulmasta, jonka kautta käsitteet nähdään. Tekstissä kategoria pyritään ensisijaisesti tekemään ymmärrettäväksi, ja siksi pelkkä intensionaalinen määritelmä ei riitä, vaan tarvitaan myös ensyklopedista tietoa. (Mt., 34, 36, 43.) (Kategoriointista terminologiassa ks. tarkemmin luku 2.2.3.)

Sosiokognitiivinen terminologia pyrkii tarkastelemaan kategorioita teksteistä. Analyysin kohteita ovat käsitteiden nimeämisen ja ajallisen kehityksen lisäksi niiden määrittelemisen eli käsitteellistäminen ja kategoriointi sekä metaforisten mallien merkitys tiedon kasvaessa. Tarkoitus ei ole selvittää kategorian paikkaa käsitejärjestelmässä, kuten perinteisen terminologian käsiteanalyysi pyrkii tekemään, vaan kuvata erilaisten kategorioiden käsitteellistämistä ja nimeämistä tekstissä. (Temmerman 2000, 45–46.) Tätä tutkimusmetodia käytän myös 1800-luvun maantieteen sanaston analyysissä. Koska terminologisen analyysin lähtökohta on termi, sillä saattaa tekstissä olla erilaisia tarkoitteita. Kategoria on usein mahdoton rajata tarkasti. Raja termin polyseemisuuden ja vakiintumattomuuden välillä on epäselvä. (Mt., 224–225.) Kategorioiden ja käsitteiden merkityksen rakentuminen on ajallinen prosessi. Prosessin selittäminen voi olla olennaista joidenkin termien nykyiselle ymmärtämiselle. Monien luonnontieteiden, esimerkiksi biotieteiden, kategoriat ovat niin uusia, että niiden syntyä on helpompi jäljittää kuin yleiskielen kategorioiden. (Mt., 45, 74.)

Perinteisessä terminologiassa termi voidaan määritellä kolmella tavalla: intensionaalisesti, ekstensionaalisesti tai osa–kokonaisuus-suhteen kautta. Kaikki määrittelytavat pyrkivät osoittamaan käsitteen paikan käsitejärjestelmässä. (Temmerman 2000, 76.) Sana määritellään sen mukaan, millaiseen asioiden luokkaan se kuuluu ja miten se eroaa muista saman luokan asioista (Landau 1989, 120). Perinteinen terminologia pyrkiikin käyttämään samoja periaatteita ja metodeja kaikkien käsitteiden määrittelemisessä mutta korostaa intensionaalista määritelmää (Temmerman 2000, 8–10). Määritelmä antaa termille kontekstista riippumattoman tarkan merkityksen ja käyttöalueen (Haarala 1981, 15–17). Intensionaalinen määritelmä antaa riittävän tiedon termin merkityksestä ja käytöstä kuitenkin vain alan asiantuntijalle, joka jo ymmärtää termin. Muut, jotka haluavat selvittää termin merkityksen, tarvitsevat sekä ensyklopedista että leksiikkaalis-semanttista tietoa. Toisaalta ekstensionaalisen määritelmän antaminen voi olla mahdotonta, koska ei ole mahdollista nimetä esimerkiksi kaikkia lajeja, jotka ovat samalla abstraktiotasolla tai kuuluvat määriteltävään käsitteeseen. Ekstension määrittely riippuu myös kontekstista ja näkökulmasta. (Temmerman 2000, 80, 93.) Osalle termeistä on käytännössä mahdotonta löytää yläkäsitettä, sillä etenkin yläkäsitteiden yläkäsitteet saattavat olla liian epämääräisiä tai yle-

siä käytettäväksi termin määritelmässä. Siten tällaisia yläkäsitteitä on mahdotonta määritellä loogisesti tai ontologisesti. Nämä yläkäsitteet saattavat olla erikoisalojen välisiä, ja erityisen tavallisia ne ovat lähialojen tai synteesiaalojen termistöissä. (Mt., 83–86.)

Käsitteet ovat siten luonteeltaan erilaisia. Osa käsitteistä voidaan erottaa objektiivisesti, osa voidaan kuvitella mielessä, ja osa mielessä syntyneistä käsitteistä voidaan konkretisoida ja niitä voidaan kehittää kokemuksen eli niistä tehtyjen havaintojen kautta. (Temmerman 2000, 118–119.) Sellaiset käsitteet, jotka voidaan historiallisesti määritellä objektiivisesti, voidaan määritellä perinteisen terminologian metodein, koska tällaisten käsitteiden kohdalla prototyyppisyys ei ole keskeinen ominaisuus. Muunlaiset käsitteet on määriteltävä toisin metodein. Metodeissa pitää ottaa huomioon, että kategoriat tuovat esiin prototyyppisesti rakentunutta merkitystä ja että olennainen tieto yksiköiden määrittelyssä on ensyklopedista. Käsitteet, jotka ovat ajatuksissamme kokemusten kautta, ovat selkeästi luonteeltaan prototyyppisiä. Tällaisten yksiköiden kohdalla ymmärrettäväksi tekemisen ja olennaisimpien ominaisuuksien sijasta on keskityttävä vähiten olennaiseen eli kategorioiden raja-alueisiin. Tällaisten kategorioiden määrittely tarpeellisten ja välttämättömien ominaisuuksien kautta on epäolennaista. Esimerkiksi joidenkin luonnontieteiden sanastosta on löydettävissä useita sellaisia esimerkkejä, jotka eivät sovi loogiseen tai ontologiseen systeemiin. Tällaisia ovat esimerkiksi toimintaa kuvaavat käsitteet ja yläkäsitteet, ja nämä käsitteet voidaan usein hahmottaa parhaiten prototyyppien kautta ja niiden rakenne on monimutkaisempi kuin loogisten tai ontologisten käsitteiden. Kaikki kategoriat, jotka ovat vain vähän tai ei ollenkaan prototyyppisiä, eivät kuitenkaan ole loogista tai ontologista systeemiä noudattavia entiteettejä. (Mt., 119–120.)

Yleisenä tendenssinä voidaan pitää sitä, että loogisesti tai ontologisesti rakentuneet käsitteet ovat useimmin tyypiltään entiteettejä eli olioita kuin muita tyyppisiä, esimerkiksi yläkäsitteitä. Historiallinen tieto tieteenalan kehityksestä taas on useimpien yläkäsitteiden ymmärtämiselle välttämätöntä mutta epäolennaista entiteettien ja toiminnan käsitteiden ymmärtämiselle. Toimintaa kuvaavien sanojen kohdalla olennaista tietoa ovat toiminnan laatua kuvaavat tasot. Perinteinen ero määritelmällisen tiedon ja ensyklopedisen tiedon välillä ei ole niin olennainen kuin ero olennaisen ja vähemmän olennaisen tiedon välillä. Olennaista on miettiä, mikä on tietyn näkökulman tai tilanteen kannalta tärkeää tietoa. Kategoriatyypistä riippuen olennainen tieto voi olla erilaista. Kun kategorian rakenne ymmärretään kognitiivisena mallina, sekä kategorian sisäinen että kategorioiden välinen tieto on olennaista. Lisäksi määrittäjän intentio vaikuttaa siihen näkökulmaan, josta määritelmä on tehty, ja määritelmässä tarvittaviin tietoihin. (Temmerman 2000, 121, 123.) Kategoriointia ja kategorioiden nimeämistä tarkastelen näistä lähtökohdista tarkemmin seuraavassa luvussa 2.2.3.

2.2.3 Kategoriointi ja nimeäminen terminologiassa

Sosiokognitiivisen terminologian mukaan jokainen kategoria ymmärretään kognitiivisten mallien avulla, mutta mallit voivat muuttua. Merkitys on siten kerrosittainen: käsitteiden rakennetta voidaan tarkastella sekä kategorian sisäisesti että kategorioiden välisesti, mutta lisäksi kategorioiden prototyypin rakenne on huomioitava. Kategorian sisäinen tieto voi vaihdella erityyppisissä kategorioiden käsitteen luonteesta riippuen. Eriasteisesti tärkeitä ovat tiedot piirteistä, ydinmääritelmästä, historiallisesta tiedosta ja prosessin kuvauksesta. Olen kuvannut erilaisia käsitteitä edellä luvussa 2.2.2. Kategorioiden välisen näkökulman, ekstension ja kognitiivisen mallin intension tulee olla läpinäkyviä. Koska kategoriat ovat tavallisesti prototyypisiä, vain muutamat kategoriat voidaan määrittellä intensionaalisesti. Suurin osa kategorioiden jäsenistä on rajoiltaan epätarkkoja. Ekstensionaalaisesti kategorian jäsenet ovatkin yleensä perheyhtäläisyysuhteessa toisiinsa ja kuuluvat kategoriaan eriasteisesti. (Temmerman 2000, 76, 225–226; ks. myös luku 2.1.2.)

Käsitteet kehittyvät koko ajan, ja kehitykseen vaikuttavat vuorovaikutuksessa olevat kognitiiviset mallit: pyrkimys ymmärtää paremmin ja enemmän, eri kielenkäyttäjien välinen interaktio sekä prototyypin kategorian itsenäinen ja luontainen kehitys. Kognitiiviset mallit ovat erityisen keskeisiä uusien ideoiden kehityksessä, ja ne myös selittävät nimeämisen motivaatiota. (Temmerman 2000, 227.) Suurin organisoitu aivojen tai mielen ymmärtämisen yksikkö on kehys (*frame*). Termin on kehittänyt Fillmore (1976), ja hänen käsityksensä mukaan kehys on käsitteellinen ehto sanan merkityksen ymmärtämiselle. Tästä ajatuksesta Fillmore kehitti 1985 kehysesemantiikan (*frame semantics*). Kehysesemantiikassa sanan merkitys voidaan ymmärtää vain taustalla olevien kokemusten, uskomusten ja käytäntöjen kautta siten, että nämä rakentavat käsitteelliset ehdot merkityksen ymmärtämiselle (Fillmore–Atkins 1992, 76–77). Fillmoren ajatuksia on edelleen kehittänyt Lakoff (1987). Hänen keskeisin ajatuksensa on, että ihmiset organisoivat tietonsa kognitiivisten mallien mukaan (*idealized cognitive models, ICMs*), ja kategorioiden rakentaminen ja prototyypisyyden havaitseminen ovat organisoinnin oheistuotteita (Lakoff 1987, 68). Tästä teoreettisesta pohjasta syntynyt ajatus semanttisista verkostoista on nykyään perusta esimerkiksi useimmille psykologisille merkitysteorioille (Johnson-Laird 1988, 328). Verkostoteoriat uskovat, että verkostot voivat edustaa sanojen merkityksiä. Useimmat kategoriat (sanat) voidaan ymmärtää prototyypisesti paremmin kuin ominaisuuksiensa kautta, ja ne voidaan esittää semanttisena verkostona. Kognitiivisista malleista ja sitä kautta käsitteistä riippuen kategorian sisäiset rakenteet voivat vaihdella samalla tavalla kuin kategorioiden väliset rakenteet. (Temmerman 2000, 95–96.) Temmermanin käyttämät esimerkit (*blotting* ja *biotechnology*) osoittavat, että kategorioiden väliset ja kategorian sisäiset rakenteet todistavat, ettei aina ole olemassa kahta erillistä käsitettä, jotka olisivat olemassa riippumattomasti ja objektiivisesti, kuten perinteisessä terminologiassa

on uskottu. Olemassa on vain tekstejä, joissa asiantuntijat todistavat, miten he ymmärtävät kategoriat kognitiivisten mallien kautta ja miten malli eroaa muiden asiantuntijoiden malleista. (Mt., 97.)

Kategorioiden kuvaaminen kognitiivisten mallien avulla on osoittautunut hedelmälliseksi tavaksi käsitellä systemaattisesti mutta joustavasti ensyklopedista tietoa. Perinteisesti määriteltävien käsitteiden kognitiiviset mallit ovat lähellä perinteisen terminologian tapaa kuvata käsitteitä hierarkkisina taksonomioina. Kategorioiden määrittelyssä kognitiiviset mallit mahdollistavat eri aikoina kehittyneiden merkityselementtien yhdistämisen. Näitä elementtejä ovat sekä kategorian sisäiset että kategorioiden väliset elementit. Mikäli looginen tai ontologinen käsitteen määritelmä ei ole mahdollinen, käsite on yleensä kuvattavissa prototyypin avulla, ja silloin määritelmä on tehtävä eri tavalla. (Temmerman 2000, 121–122.) Esimerkiksi biotieteen teksteissä käytetään yhtä aikaa sekä perinteisiä, intension ja ekstension kautta määriteltyjä että prototyyppisesti määriteltyjä käsitteitä. Ainakin biotieteissä määriteltävyys riippuu käsitteen luonteesta: entiteetit, toiminta ja kollektiiviset kattokäsitteet voidaan määritellä eri tavoin. (Mt., 74–75.)

Kategorian näkökulman ja taustalla olevan kognitiivisen mallin sekä kategorioiden suhteiden selvittämiseen Temmerman käyttää neljää erilaista analyysia: 1) prototyyppisen ytimen määrittelemistä, 2) historiallista tietoa, 3) kategorian sisäistä tietoa ja 4) kategorioiden välistä tietoa. Ytimen määrittelyssä huomiot merkityksen rakentamisesta ovat keskeisiä. Esimerkiksi kirjoittaja voi olla tietoinen ja tehdä myös lukijoille selväksi, että kategoria ei ole tarkkarajainen. Joitakin termejä voidaan jopa määritellä antamalla esimerkkejä kategorian rajojen liikkumisesta. Toiseksi asiantuntijat voivat pitää samaa käsitettä määritellesään eri komponentteja ydinkomponentteina ja vähemmän tärkeinä komponentteina. (Temmerman 2000, 111–112.)

Prototyyppisesti rakentuneita kategorioita voidaan nimittää eri tavoin käyttämällä osittaisia synonyymeja tai synonyymeja. Synonyymeja tarvitaan, kun kategoriaa halutaan kuvata eri näkökulmista. Prototyyppiset kategoriat voivat olla myös polyseemisiä, koska polysemiaa tarvitaan, kun maailma muuttuu esimerkiksi teknologian kehityksen myötä tai sosiaalisista tai kognitiivisista syistä, jolloin kategoria aletaan ymmärtää toisin kuin aikaisemmin. Polysemiaa syntyy lisäksi, kun prototyyppisten kategorioiden merkitys kehittyy yleisen merkityksen kehityksen tapaan tai kun kieli muuten kehittyy. (Temmerman 2000, 227.)

Sosiokognitiivisessa terminologiassa kategorian ekstensio voidaan määritellä kategoriaan kuuluvien yksittäistapausten kautta. Konkreettisten kategorioiden jäsenet ovat yksiköllisiä ja selkeitä tarkoitteita, mutta monimutkaisemmissa abstrakteissa kategorioissa jokainen konteksti, jossa kategoria esiintyy, voidaan nähdä kategorian esimerkkinä. Esimerkeistä muodostuu kategorian prototyyppinen ydin, vaikka kaikki esimerkit eivät yhtä prototyyppisiä olisikaan. Myös selvärajaiset käsitteet ovat Temmermanista prototyyppisiä, sillä ne kehittyvät kategorioissa, jotka ovat prototyyppisiä. Kysymys on jatkuvasta ymmärtämisen pro-

sessista. Keskeistä sosiokognitiivisen terminologian kritiikille perinteisen terminologian tavalle määritellä ovat huomiot, että kategoriat ovat prototyyppisiä ja että kategoriat, jotka ovat helposti ja selvärajaisesti määriteltävissä, ovat kehittyneet prototyyppisyyden pohjalta (Temmerman 2000, 87–88, 91, 94).

Optimaalinen ymmärtäminen ja kategorioiden funktionaalinen joustavuus tuovat terminologiaan sellaisia tutkimuskohteita, esimerkiksi polysemian ja merkitysten muutokset, jotka perinteisessä terminologiassa on jätetty huomiotta. Terminologian pitäisi tarkastella myös kognitiivisten kategorioiden rakentamisen prosesseja ja kielen merkitystä näissä prosesseissa (metaforat ja metonymia). Luonnontieteen teksteissä erityyppiset kategoriat sisältävät erilaisia tiedon elementtejä. Prototyyppinen kategorioiden ymmärtäminen auttaa tiedostamaan erilaista tietoa: historiallista, prosessiin liittyvää, kategorian sisäistä ja kategorioiden välistä. (Temmerman 2000, 123, 125.)

Perinteinen terminologia pyrkii isomorfian periaatteeseen, jossa yksi termi vastaa yhtä tarkoitetta, ja siten synonymiasta, homonymiasta ja polysemiasta pyritään eroon. Synonymiaa pidetään häiritseväenä erityisesti saman erikoiskielen sisällä, mutta yleiskielen ja erikoiskielen välillä synonymia nähdään sallittavana. Perinteisen terminologian näkemyksen mukaan synonymiset omakielinen sana ja vierassana ovat yleensä suuntautuneet erilaiseen viestintään: omakielinen sana erikoisalan ulkopuolelle ja vierassana alan sisäiseen käyttöön. Homonymiaa perinteinen terminologia pitää häiritseväenä, jos homonyymiset käsitteet esiintyvät samassa erikoiskielessä lähekkäin. Polysemiassa on kyse termin kuulumisesta kahden tai useamman käsitteen yhteyteen. Myös polysemia aiheuttaa normatiivisen näkemyksen mukaan ongelmia, jos sitä esiintyy erikoiskielen sisällä. (Haarala 1981, 39–40.) Polysemian esiintyminen on nähty myöhemmissä tutkimuksissa ymmärrettäväksi, jos yleiskielinen tai yleistieteellinen ilmaus ei ole vielä vakiintunut termiksi. Yleiskielestä lainatulla sanalla on usein niin väljä merkitys, että se voidaan tulkita monella tavalla. (Karihalme 1996, 188.) Yleiskielessähän isomorfista sanastoa ei mitenkään voi edellyttää (Temmerman 2000, 68). Tarkkarajaisten käsitteiden analysoimiseen isomorfian periaate sopii, mutta prototyyppisten ja ensyklopedisten kategorioiden analyysissä polysemia ja synonymia pitää sosiokognitiivisen näkemyksen mukaan ottaa huomioon. Silloin terminologian tutkimusmenetelmät voivat hyödyntää muuta diakronisen muutoksen tutkimusta, koska polysemia on usein jääne diakronisesta muutoksesta. Kategorian tiedollinen tiheys saattaa menettää ilmaisevuutensa ja tehokkuutensa sekä kategorian sisäisistä että kategorioiden välisistä syistä. Kategorian sisäisesti lekseemeistä voi tulla päällekkäisiä, koska ne lainataan metaforisesti erilaisiin yleiskielisiin konteksteihin. Kategorioiden välisesti käsite saattaa muuttua, koska se muuttuu erikoiskielen käytössä liian yleiseksi, kun esimerkiksi tutkimusmenetelmät laajenevat. Polysemia on funktionaalista, koska se on sidoksissa ymmärtämisprosessiin, joka pakottaa sanat joustavaan mukautumiseen. (Mt., 153–154.)

Prototyypillisille kategorioille ei pyrkimys isomorfiaan ole ensisijaista. Polysemia kertoo semasiologisesta näkökulmasta merkityksen kehityksestä. Prototyypisemantiikassa katsotaan, että kieli pyrkii lisäämään lekseemien polyseemistä luonnetta, ja siksi prototyypiset kategoriat hyödyntävät omaa polyseemistä potentiaaliaan. Uusi variantti voidaan ottaa osaksi kategoriaa, koska se on yhtäläinen prototyypin variantin kanssa. Polyseemiset termit syntyvät, kun semanttisia varianteja syntyy prototyypin ytimen ympärille. (Temmerman 2000, 138–139.) Tämä edellyttää kategorioiden joustavaa rakennetta (vrt. Geeraerts 1997, 11). Silloin uusi käsite ei välttämättä muuta käsitejärjestelmää, vaan se integroidaan osaksi olemassa olevaa rakennetta (mt., 112–113). Pyrkimys isomorfiaan on sidoksissa kielenkäyttäjiin. Ei ole olemassa objektiivista maailmaa, joka nimetään, vaan maailma, jonka erikoiskielen käyttäjät ymmärtävät, tulkitsevat ja luovat. Isomorfiaa on silloin olemassa vain ihmisen ajattelussa: tavassa prosessoida tietoa ja rakentaa kategorioita. (Temmerman 2000, 128.) Leksikaaliset kategoriat ovat prototyypisiä, ja ajattelussa pyritään prototyypiseen käsitteiden järjestämiseen, koska kategoriajärjestelmässä tavoitellaan tiedollista tiheyttä sekä rakenteellista vakautta ja joustavuutta (Geeraerts 1997, 112–113).

Sosiokognitiivinen terminologia on pystynyt osoittamaan, että synonymia ja polysemia ovat merkityksellisiä, kun tarkastellaan diakronisesti käsitteellistämistä, nimeämistä ja termin ymmärtämistä (Temmerman 2000, 37). Termi saattaa käytössä saada liikaa merkityksiä ja siksi ylikuormittua, jos se esimerkiksi on käytössä useassa eri teoriamallissa tai erityisesti jos se on lainattu myös yleiskielen. Liian monimerkityksisenä termi saattaa erikoiskielen käytössä alkaa tuntua epämääräiseltä, ja siksi se korvataan esimerkiksi synonyymillä tai hyperonyymillä. Polysemia saattaa siis todella tehdä termistä liian monimerkityksisen. (Mt., 145.) Kun erikoiskielen termi otetaan käyttöön yleiskielessä tai kun siitä tulee toisen erikoiskielen metafora, termin termistymisen aste pienenee, ja erikoiskielen käyttäjät haluavat eriyttää oman käsitteensä muusta käytöstä. Polysemia syntyy, koska ymmärtäminen on jatkuvasti muuttuva prosessi, joka vaikuttaa myös termeihin ja niiden merkitykseen. Semanttisen kolmion osat ovat siten jatkuvasti muutoksessa, koska kokemuksemme maailmasta muuttuu ja koska eri kieliyhteisön jäsenet ymmärtävät maailmaa eri tavoin. Kun sanoja siirtyy yleiskielestä erikoiskieleen, ne saattavat saada myös erikoismerkityksiä, joita yleiskielessä ei ole (Erelt 1982, 18). Tämäkin voi saada aikaan polysemian syntymistä.

Synonyymeja ja osittaisia synonyymeja syntyy, koska nimeämisprosessi voi mahdollistaa useita nimityksiä, esimerkiksi siksi, että nimeäjät tarkastelevat asiaa hieman eri näkökulmista. Silloin synonyymilla on funktio ja motivaatio. Kielenkäyttäjä voi valita synonyymin sen mukaan, mitä hän haluaa painottaa. (Temmerman 2000, 147–151.) Isomorfiaan pyrkivät etenkin tarkkarajaiset käsitteet, joilla ei nimeämisestä alkaen ole prototyypistä luonnetta. Erikoiskielen käyttäjät tavoittelevat isomorfiaa, ja kun käsitteen määritelmä on hyväksytty ja

sen nimitykseksi valittu sopiva, synonymiaa pyritään välttämään. Erikoiskielten pyrkimys noudattaa siten yleistä standardointiprosessia. Ensin määritellään käsite ja annetaan sille vaihtoehtoisia nimityksiä (synonyymeja), joista pyritään koh- ti yhtä tarkkamerkityksistä nimitystä eli isomorfiaa. (Mt., 133, 138.) Merkit- tyelementtien erilainen yhdistäminen tekee kategorioinnista ja nimeämisestä erilaista kategorian sisällä, sillä samaa käsitettä tai sen merkityspiirrettä voidaan nimittää osittaisilla synonyymeilla ja parafrasilla eli vain kuvaamalla. Myös kategorioiden väliset suhteet voivat olla erilaisia näkökulmasta riippuen, ja tämä vaikuttaa nimeämiseen. Näkökulman lisäksi nimeämiseen vaikuttaa ajateltu tekstin kohdeyleisö ja siten tekstin erikoistumisaste, sillä esimerkiksi laajalle yleisölle tarkoitettu tietosanakirjan artikkeleissa ei käytetä yhtä spesiaalistu- neita termejä kuin alan asiantuntijoille tarkoitettu tekstissä. Tällaisessa yhtey- dessä erikoistermit eivät auta asian ymmärtämistä. Kirjoittajan näkökulma ja intentio vastaanottajasta vaikuttavat siis ymmärtämiseen ja kategorioinnin ja ni- meämisen rajoituksiin. (Mt., 100–101, 103, 106.) Synonyymien valinta voi olla myös tietoista, jos sanastoa pyritään tietoisesti kehittämään. Näin toimittiin, kun suomenkielistä erikoisalojen sanastoa kehitettiin 1800-luvulla. Palaan kehityk- seen tarkemmin luvuissa 4–9 ja kokoavasti luvussa 10. Tarkastelen erilaisten tekstien kategoriointia ja nimeämistä lisäksi luvussa 13.1.

Synonymian ja polysemian lisäksi metaforisuus ja metonyymisyys ovat pe- rinteisessä terminologiassa jääneet huomiotta, koska niitä pidetään epätoivotta- vina ja kaunokirjallisuuteen kuuluvina. Kognitiivisessa semantiikassa ymmär- täminen ja kategoriointi nähdään kuitenkin empiirisenä ja pragmaattisena. John- sonin (1987) mukaan empirismi tuo kieleen ja sitä kautta kognitioon ja kommu- nikaatioon mielikuvituksen ja luovan ajattelun. Mielikuviutus ja luova ajattelu näkyvät metaforien käyttönä. Johnson käsittääkin metaforan ensisijaisesti kogni- tiivisena perusprosessina, ei niinkään kielen ilmiönä. Luonnontieteissä metafori- nen ajattelu voidaan havaita sellaisten metaforisten mallien kautta, jotka ovat hahmoina specialistien mielissä. Tieteenalan (uusien) kategorioiden ymmärtä- mistä auttaa aiempien metaforisten nimeämistapojen havaitseminen. Lakoff ja Johnson (1980) ja Lakoff (1987) ovat osoittaneet, että metaforat ovat keskeisiä jokapäiväisessä elämässä, eivät vain kielessä vaan myös ajattelussa ja toimin- nassa. (Temmerman 2000, 69.) Käsitejärjestelmän näkökulmasta on keskeistä, kuinka käsitteet on muodostettu, rakennettu, suhteutettu toisiinsa ja määritelty. Epätarkasti rakentuneet käsitteet saavat hahmonsä metaforan kautta. Metafora onkin tärkein keino yrittää käsittää osina sellaista, mitä ei voida käsittää koko- naisena. (Lakoff–Johnson 1980, 106, 193.)

Prototyypiset kategoriat mahdollistavat merkityksen laajentumisen tai uu- delleen nimeäminen eli yleistämisen, erikoistumisen, metonyymistymisen ja metaforistuminen. Näiden kautta on mahdollisuus kuvata taipumusta polysemi- aan. Voidaan siis löytää prototyypistä merkitystä kuvaavia kategorioita, jotka ovat alttiita polysemialle, ja käsitteitä, jotka eivät ole prototyypisiä. Oletus kui- tenkin on, että kielellisessä käsitteellistämässä on toisaalta pyrkimys yksiselit-

teisytyteen – jopa polyseemifobiaan ja homonyymifobiaan – ja toisaalta pyrkimys monipuolistamiseen, jotta asioita voidaan ymmärtää paremmin ja laajemmin (Temmerman 2000, 125–126).

Kategorioiden kuvaus ja nimeämisprosessi käyvät Temmermanin havaintojen mukaan ilmi diskurssista. Isomorfia liittyy selvärajaisiin kategorioihin, mutta myös joissakin luonnontieteissä, esimerkiksi biotieteissä, tarkkarajaiset kategoriat ovat harvinaisia. Lisäksi termi, joka nimittää tarkkarajaista kategoriaa, voi kehittyä polyseemiseksi. Polysemia aiheutuu kolmen tason muutoksista: ensiksi muutoksesta kategorian tai käsitteenmuodostuksen ymmärtämisessä, toiseksi muutoksesta kategoriassa, esimerkiksi teknologisesta tai sosiologisesta innovaatiosta, ja kolmanneksi muutoksesta ilmauksen merkityksessä. Jakoa kognitiivisesti ja ontologisesti rakentuneisiin prototyyppeihin kategorioihin voidaan hyödyntää erikoiskielen tutkimuksessa, koska keskeistä on erottaa prototyyppeistä rakentuneet käsitteet ja epäprototyypilliset, perinteisesti määriteltävät käsitteet. Sosiokognitiivinen terminologia siis yhdistää onomasiologisen näkökulman eli nimeämisprosessin tarkastelun ja semasiologisen näkökulman eli sanojen merkitysten muutoksen tarkastelun. (Temmerman 2000, 129, 132–133.) Onomasiologisesti olennaista on, miten käsitteet nimetään. Siten tärkeää on tarkastella myös synonyymien funktioita ja tekstejä, joissa ilmiötä on kuvattu ilman nimeämistä. Semasiologisesti keskeinen kysymys on, miten termit edustavat prototyyppeistä rakenteita. Tässä tarkastelussa huomio on erityisesti polysemiassa. (Mt., 97.) Tämä on 1800-luvun aineiston tutkimuksessa olennainen metodinen täsmennys. Perinteinen terminologia ei olisi kiinnostunut diakronisesta aineistosta, mutta sosiokognitiivisen terminologian periaatteet sopivat oman tutkimukseni lähtökohdiksi hyvin. Tutkimukseni pyrkiikin tuomaan uutta teoreettista sisältöä myös erikoiskielen kehittymisen näkökulmasta.

2.3 Leksikologian ja terminologian yhdistäminen

Pyrin tutkimuksessani yhdistämään leksikologian ja terminologian tutkimusmetodeja ja aiemman tutkimuksen havaintoja kielestä. Esittelen tässä luvussa edellä luvuissa 2.1 ja 2.2 esittelemäni teoreettisesti lähtökohdat kokoavasti ja suhteutettuna omaan tutkimukseeni. Esittelen tutkimuksessani keskeiset leksikologiset lähtökohdat luvussa 2.3.1 ja terminologiset lähtökohdat luvussa 2.3.2.

2.3.1 Leksikologian tutkimusmenetelmät tässä tutkimuksessa

Käytän tutkimuksessa laajasti leksikologian tutkimusmetodeja. Pohjana on suomen kielen Wörter und Sachen -tutkimusperinteen tapa kuvata synonyymisiä nimityksiä 1900-luvun alusta. Varhainen tutkimus oli sekä sanahistoriallista että sanasemanttista. Sen jälkeen suomen kielessä on tehty laajasti sekä diakronista

että semanttista sanastontutkimusta. Myös sananmuodostuksen tutkimus on ollut yksi keskeinen leksikologian tutkimusala Suomessa. Hyödynnän omassa tutkimuksessani etenkin etymologisen tutkimuksen, vanhan kirjasuomen sanaston-tutkimuksen sekä sananmuodostuksen ja lainasanatutkimuksen tietoja suomen kielen sanaston rakenteesta ja kehityksestä.

Pyrin käyttämään suomen kielen tutkimuksessa uusia metodeja. Yhdistän tietoon suomen kielen sanastonkehityksestä kognitiivisen käsityksen kielestä, prototyypisemantiikkaa ja eurooppalaisen semasiologisen ja onomasiologisen tutkimuksen uutta teoriaa. Kuvaan seuraavassa kokoavasti näiden näkökulmien teoreettiset lähtökohdat, jotka ovat pohjana väitöstutkimukseni tavalle tarkastella sanastoa.

1. Kielen yksi keskeinen tehtävä on kategorioida maailmaa.

2. Kategoriointi tehdään prototyypisten esimerkkien avulla siten, että uusi käsite ymmärretään olemassa olevien kognitiivisten mallien avulla. Uusi käsite voi kuitenkin muuttaa vanhoja kognitiivisia malleja ja kategorioita.

3. Kognitiivisesta näkökulmasta johtuen onomasiologisesti keskeistä on selvittää, miten tiettyä käsitettä nimitään ja millaisia vaihtoehtoisia nimityksiä käsitteellä on. Variaation lisäksi keskeistä on pyrkiä arvioimaan, miten ja miksi tietty nimitys kontekstissa valitaan. Tämä onomasiologinen näkökulma on tutkimuksessani keskeisin ja aineisto on laajimmin esitelty tästä näkökulmasta luvuissa 4–9.

4. Semasiologisesta näkökulmasta keskeistä on selvittää nimityksen ja käsitteen yhteyttä ja käsitteen kuulumista jonkin nimityksen alaan.

5. 1800-luvun aineistossa kategoriat ovat jossain määrin erilaisia kuin nykykielessä. Tavallisesti kategoriointi on yksilöllistä ja kielikohtaista. 1800-luvun aineistossa käsitteet ja koko kategoriajärjestelmä saatiin erikoiskieleen merkittävältä osiltaan valmiina. Monet uudet käsitteet ja kategoriat omaksuttiin ruotsista, koska ne olivat tuttuja kielenkäyttäjille sitä kautta ja koska monet ensimmäiset tekstit olivat käännöksiä. Tämä vaikuttaa väistämättä kategorioiden nimeämiseen, koska nimeämisen lähtökohtana ovat suomen kielen ilmaisuvarat ja kategoriat. Uudet käsitteet ja kategoriat muuttivat suomen kielen tapaa luokitella asioita voimakkaasti. Erikoiskielessä käsitteistä ja kategorioista eli käsitejärjestelmistä pyritään tekemään selkeärajaisia ja hierarkkisia. Näin on myös 1800-luvulla, mutta kategoriat ovat vakiintumattomia samoin kuin käsitteiden nimitykset. Kategorioissa tapahtuu sadan vuoden aikana suuria muutoksia. Palaan erikoiskielen merkitykseen analyysissä tarkemmin seuraavassa luvussa 2.3.2.

6. Nimitykset kuuluvat kategoriaan eriasteisesti. Onomasiologisesti toiset nimitykset ovat kategorian prototyypisiä nimityksiä ja toiset epäprototyypisiä. Usein epäprototyypiset nimitykset esiintyvät harvemmissä lähteissä kuin prototyypiset nimitykset. Prototyypisiä nimityksiä voi siten luonnehtia vakiintuneimmiksi nimityksiksi. Semasiologisesti nimitys voi prototyypisesti eli yleisemmin ja vakiintuneemmin tarkoittaa jotakin käsitettä, mutta nimitys voi olla polyseeminen, jolloin se voi nimittää muita joko yhtä yleisiä ja vakiintuneita tai

harvinaisempia ja epäprototyyppejä käsitteitä. Omassa tutkimuksessani on keskeistä selvittää, mitä eri käsitteitä nimitykset eri lähteissä ja eri aikoina nimeävät ja miten kategoriat muodostuvat. Analyysissä tulee huomioida kategorioiden jatkumoluonne.

7. Periaatteessa kategorioiden rakenne on erilainen perustason käsitteillä kuin hierarkkisesti perustason ylä- tai alapuolella olevilla käsitteillä. Erityisesti maan pinnanmuotoja ja vesistöjä kuvaavat perustason käsitteet ovat pitkälti vakiintuneet jo vanhassa kirjasuomessa. Muissa aineiston ryhmissä tällaista eroa perustason käsitteisiin ja muihin ei yhtä selvästi ole. Erikoiskielessä pelkät perustason käsitteet eivät ole riittävän tarkkoja, vaan kategoriat kuvataan yleensä tarkemmin. Erikoiskielen kategorioita käsittelemme kokoavasti tarkemmin luvussa 2.3.2.

8. Nimitysten ja niiden nimittämien käsitteiden variaatiosta käytetään yläkäsitettä leksikaalinen variaatio. Semasiologinen variaatio on nimityksen merkityksen variaatiota: nimitys voi olla polyseeminen ja kuulua useiden käsitteiden kategoriaan. Onomasiologinen variaatio on nimitysvarianttien variaatiota. Variantit voivat olla esimerkiksi osittain synonyymisiä tai nimetä käsitettä eri näkökulmista. Onomasiologinen variaatio voi olla joko käsitteellistä tai formaalista. Lisäksi leksikaalinen variaatio voi olla formaalista kontekstuaalista variaatiota. Erilainen leksikaalinen variaatio muodostaa jatkumon eikä eri variaatiotyyppien välillä ole selvää eroa. Tarkastelen tutkimuksessani variaation kaikkia muotoja. Kontekstuaalisella variaatiolla on vakiintumattomassa aineistossa kuitenkin nykykielen tutkimusta keskeisempi asema. Leksikaalisen variaation analyysiin jako semasiologiseen, onomasiologiseen ja kontekstuaaliseen on käytännössä liian karkea. Jokaisen variaation erilaiset muodot on tarpeen erotella tarkemmin, jotta analyysistä syntyisi tarkka kuva variaatiosta ja sen syistä.

9. Semasiologinen variaatio ilmenee ensisijaisesti polysemiana. Polysemiaa syntyy, kun kategorioiden rajat ovat epäselviä ja kun kategorioiden nimitykset ovat vakiintumattomia. Polysemia voi olla myös eri lähteiden välistä, koska kategoriat voivat olla eri lähteissä erilaisia. 1800-luvun aineistossa polysemiaa syntyy lisäksi käytössä olevien nimitysten vähyden vuoksi: uusia käsitteitä on helpompi yrittää kuvata olemassa olevien nimitysten avulla, koska niiden merkitysten kautta uusi käsite voidaan jotenkin ymmärtää. Polysemiassa on siten usein kyse merkityskerheydestä, ei kokonaan erillisistä merkityksistä, jolloin polyseemisen nimityksen antaminen uudelle käsitteelle motivoituu vanhoista merkityksistä. Tarkastelen aineiston polysemiaa näistä lähtökohdista erityisesti luvussa 11.1. Polysemian lisäksi semasiologista variaatiota aiheuttaa kategorian merkityspiirteiden vakiintumattomuus. Kategoriat voivat siten olla vaikeasti eroteltavissa ja nimettävissä. Kategorian merkityspiirteet ovatkin eriasteisesti prototyyppejä, ja epäprototyyppeiset merkityspiirteet voivat muodostaa myöhemmin uuden kategorian. 1800-luvun aineistossa kyse on usein kategorioiden tarkentumisprosessista. Lähellä näitä ilmiöitä on kategorioiden rajojen vakiintumattomuus, joka usein liittyy uusien kategorioiden syntyyn ja kategorioiden tarken-

tumiseen. Pyrin tarkastelemaan 1800-luvun aineiston kategorioita kootusti luvussa 10, jossa tarkastelen aineiston ajallista kehitystä. Teen huomioita kategorioiden kehityksen vaikutuksesta semasiologiseen variaatioon myös luvussa 11.

10. Onomasiologista käsitteellistä variaatiota aiheuttavat kategorioiden vakiintumattomat rajat ja prototyyppinen rakenne. 1800-luvun aineistossa kategoriat voidaan hahmottaa eri lähteissä eri tavoin ja siten nimetä esimerkiksi eri näkökulmista. Kategorian prototyyppinen rakenne suosii perustason käsitteitä, mutta näin ei välttämättä ole erikoiskielessä ja kategorioissa, jotka tuodaan kieleen tietoisesti. Kategorioiden kuvaaminen riippuu tekstin erikoistumisasteesta, mikä aiheuttaa nimitysten variaatiota, kun tarkastellaan koko aineistoa. Arvioin tutkimuksessani nimitysten prototyyppisyyttä ja vakiintuneisuutta sen perusteella, miten monessa lähteessä ne esiintyvät. Vakiintumisen tarkasteleminen on työni keskeisin näkökulma. Käsitteen eri nimitykset voivat olla keskenään erilaisissa semanttisissa suhteissa: ne voivat olla toistensa lähes täysiä tai osittaisia synonyymeja ja esimerkiksi hyperonyymeja ja hyponyymeja. Kuvaan käsitteellistä onomasiologista variaatiota aineistossa luvuissa 4–9. Eri nimitysvarianteilla voi olla tekstissä erilaisia funktioita: toiset nimittävät käsitettä läpinäkyvämmiin kuin toiset, joiden merkitys on termimäinen (ks. tarkemmin luku 2.3.2). Formaalin onomasiologinen variaatio liittyy tavallisesti sekä nimityksen funktion että vakiintuneisuuteen. Variaatiota syntyy, jos käsitteen kuvaamiseen tarvitaan esimerkiksi parafaaseja. Kuvaan formaalista variaatiota luvuissa 4–9 ja kokoaikaisesti tarkastelen nimitysten rakenteen vaikutusta vakiintumiseen luvussa 12.

11. 1800-luvun aineistossa kontekstuaalisella formaalisella variaatiolla on keskeinen rooli, koska suomen kirjakieli oli vakiintumatonta. Tämä näkyy aineistossa esimerkiksi alueellisena variaationa. 1800-luvulla kirjakieltä pyrittiin tietoisesti rikastamaan eri murteiden aineksilla; alueellinen variaatio saattoi siten olla kirjoittajien tietoinen valinta. Tarkastelen alueellista variaatiota nimitysvarianttien esittelyn yhteydessä. Huomioin alueellisen variaation jonkin nimitysvariantin valintaa selittävänä tekijänä, mutta muuten keskityn nimitysten esiintymiseen kirjakielessä. Toinen kontekstuaalista variaatiota aiheuttava tekijä, joka tulee huomioida nimitysvarianttien analyysissä, on tekstien erikoistumisaste, joka aiheuttaa variaatiota kuvailevien ja termimäisten nimitysten välillä. Kontekstuaalista variaatiota on runsaasti myös ortografiassa, erityisesti vierassanojen kirjoituksessa. Lisäksi kontekstuaalinen variaatio voi olla morfologista, jolloin esimerkiksi yhdyssanojen ja sanaliittojen määräosan muoto tai johdoksen johdin voi vaihdella. Aineistossa esiintyy myös sananmuodostuksellista kontekstuaalista variaatiota esimerkiksi yhdyssanaisen ja sanaliittoisen³¹ nimityksen välillä. Sananmuodostuksellinen variaatio on lähellä vierassanan ja omakielisen nimityksen variaatiota sekä epeksegeesiä eli selittävän edus- tai määräosan variaatiota. Käsitteelen sanaston rakennetta teoreettisesti tarkemmin luvussa 2.4.2.

³¹ Yhdyssanojen oikeinkirjoitus poikkesi 1800-luvulla nykykielestä, mutta olen aineiston käsitteilyssä jaotellut yhdyssanat ja sanaliitot nykykielen oikeinkirjoitussääntöjen mukaisesti.

Aineiston kontekstuaalisen variaation eri muotoja tarkastelen kootusti erityisesti luvussa 12 mutta arvioin variaation eri muotoja myös luvuissa 4–9.

2.3.2 Terminologian tutkimusmenetelmät tässä tutkimuksessa

Yhdistän tutkimuksessani leksikologian metodeihin erikoiskielten tutkimuksessa tehtyjä huomioita, koska katson, että 1800-luvun aineistoni edustaa kehittyvää erikoiskieltä. Siksi on hyödyllistä ottaa huomioon terminologiassa havaittuja termistön erityispiirteitä.

Suomessa erikoiskielten tutkimusta on tehty melko lyhyen aikaa, sillä tutkimus on ollut alisteista käytännön termityölle. Suomen kielen tutkimuksessa teoreettista lähestymistapaa on hyödynnetty vähän. Esitän seuraavassa kootusti ne keskeiset terminologiset periaatteet, joita hyödynnän aineistoni analyysissä.

1. Maantieteen sanasto muodostuu melko yleiskielisestä sanastosta ja erikoistermeistä. Synteesitieteenä siihen yhdistyy myös lähialojen sanastoa. Sanaston yleiskielistä osaa on 1930-luvulta alkaen pyritty tietoisesti määrittelemään erikoiskielen termistöksi siten, että monien termien merkitys on yleiskielen merkitystä tarkempi, esimerkiksi *vuori* on terminä määritelty tietyn korkeiseksi kohoumaksi (ks. Granö 1930). 1800-luvun aineistossa sanastoa kehitetään ensisijaisesti yleiskielen tarpeisiin. Aineisto on pääasiassa oppikirjoista, joita alkoi ilmestyä suomeksi 1840-luvulta alkaen. Varsinaisesta tieteenalan erikoiskielestä ei vielä voida puhua, mutta pohja erikoiskielelle ja sen termeille aineistossa rakennetaan. Tämä näkyy esimerkiksi pyrkimyksenä kuvata taksonomioita.

2. Terminologiaa ei ole syytä pitää erillään leksikologiasta, koska samat teoreettiset kysymykset koskevat osittain molempia. Teorioiden yhdistäminen sopii erinomaisesti aineistoon, jossa yleiskielen sanaston ja erikoiskielen termistön raja ei ole selvä.

3. Tarkastelen erikoiskielen sanastoa pääasiassa teksteistä. Sanasto on siten rakentunut eri tavoin kuin esimerkiksi sanakirjoissa. Kuvaan aineiston kategorioita eli käsitejärjestelmiä konteksteista saamieni tietojen perusteella. En pyri tekemään aineistosta tarkkaa merkityspiirreanalyysia vaan sijoittamaan nimityksen jonkin käsitteen kategoriaan.

4. Termistöä voidaan tarkastella semasiologisesta ja onomasiologisesta näkökulmasta jossain määrin samalla tavalla kuin yleiskielen sanastoa. Semasiologinen analyysi selvittää termien merkityksiä kontekstissa, huomioi termien mahdollisen polysemian ja etsii polysemialle syitä. Onomasiologinen analyysi selvittää käsitteiden eri nimitysvaihtoehtoja eli termien variaatiota. Myös termeistä voidaan selvittää niiden historiaa.

5. Termit, kuten sanatkin, ymmärretään kognitiivisten mallien avulla ja kategorioidaan olemassa olevien kategorioiden pohjalta. Termillä voi tosin olla vakiintunut merkityksensä, jonka lukija tietää, vaikkei merkitys kävisikään ilmi tekstiyhteydestä. Yhtenä termin keskeisenä erona yleiskielen sanaan on pidetty

merkitystä, joka ei ole erikoisalan tuntijoille riippuvainen kontekstista. Käytännössä termejä on tekstissä usein tarpeen määritellä. Tämä koskee erityisesti opikirjojen tekstejä, joissa käsitteitä opetetaan.

6. Erikoiskielen kategorioiden rakenne voi olla samalla tavalla prototyyppinen kuin yleiskielen. Tekstissä esiintyvä termi voi kuulua kategoriaan eriasteisesti: kaikkia termejä ei voida määritellä tarkasti joko loogisesti tai ontologisesti, vaan erityisesti ensyklopedista ymmärtämistä tarvitsevat termit muodostavat prototyyppisesti rakentuneita kategorioita. Erikoiskielessä kategoriat ovat siis kahdenlaisia: prototyyppisiä ja epäprototyyppisiä.

7. Rakenteeltaan termit voivat olla perussanoja, johdoksia, yhdyssanoja tai sanaliittoja. Termi voi olla joko omaperäinen tai lainasana. 1800-luvun aineistossa merkittävä termien muodostuskeino on kääntäminen. Termejä myös sepitetään jonkin verran ilman suoraa sanamuodostuksellista yhteyttä. Nimitysten rakennetta olen käsitellyt teoreettisesti tarkemmin luvussa 2.4.2.

8. Ymmärrän käsitteen ja tarkoitteen termin merkityksen kahtena puolena. Tarkoite on kielenulkoinen termin viittauskohde ja käsite ajattelussamme oleva termin merkitys, ymmärtämisen yksikkö. Usein käsite hahmotetaan kategoriana, joka voi olla joko tarkasti määritelty ja yksiselitteinen tai eriasteisesti hierarkkinen tai prototyyppisen ytimen ympärille rakentunut. Myös erikoiskielten kategorioiden rajat ovat joustavia jatkumoit.

9. Kehittyvässä erikoiskielessä ei välttämättä pyritä isomorfiaan, vaan tärkeintä on kuvata uutta käsitettä ja antaa tietoisesti vaihtoehtoja. Jos termi tai käsite ei ole vakiintunut, kielenkäyttäjät voivat olla erimielisiä hyvästä termistä tai käsitteen merkityksestä. 1800-luvulla suomen kielen ilmaisuvarat eivät vielä riittäneet nimeämään kaikkia maantieteen käsitteitä, ja siksi samaa nimitystä käytettiin nimeämään eri käsitteitä. Tämä voidaan nähdä kielen polyseemisen potentiaalinen hyödyntämisenä. Kielenkäyttäjät saattoivat tulkita käsitteen myös eri tavalla ja siten nimetä sen eri näkökulmista.

2.4 Käsitteiden nimeäminen ja sanastonkehitys prosessina

Luvuissa 2.1 ja 2.2 olen käsitellyt tutkimukseni yleistä teoriataustaa ja esitellyt teoreettiset ja metodiset valintani kootusti luvussa 2.3. Tässä luvussa 2.4 taustoitin tutkimustani edellisiä lukuja konkreettisemmin. Kuvaan suomen kirjakielen sanaston kehityksen historiaa (luku 2.4.1) ja tarkastelen sen jälkeen suomen kielen eri nimeämiskeinoja eli tapoja muodostaa uusia nimityksiä (luku 2.4.2).

2.4.1 Sanastonkehitys suomen kirjakielessä

Kirjakielen sanasto ei synny tyhjästä, vaan sen pohja on kaikissa kielissä puhutun kielen spontaanisti syntyneessä sanastossa. Kirjakielen sanastona puhekielen

sanastoa aletaan käyttää, kun kielen kirjallinen käyttö alkaa. Puhekielessä sanasto on tätä ennen saattanut elää jopa tuhansia vuosia. Puhekielen sanasto ei ole kaikilta osin kielenkäyttäjille yhteistä, ja siksi tarvitaan yleiskieltä eli kieliyhteisön jäsenille yhteistä kirjakieltä. (Hakulinen, L. 1979, 426–428; Häkkinen 2003, 42.) Kirjakieli tarvitsee myös toisenlaista sanastoa kuin puhekieli, sillä osittain kirjakieltä käytetään yhteyksissä tai tavalla, jota puhekieli ei ennen kirjakielen kehitystä ole tuntenut (ks. Häkkinen 2000, 254–255).

Suomen kirjakielen sanastonkehitystä voidaan tarkastella kirjakielen kehityskausien pohjalta. Kirjakieli syntyy vanhan kirjasuomen kaudella 1540-luvulta alkaen, mutta sitä ennen suomen kieltä esiintyy jo jonkin verran yksittäisissä asiakirjalähteissä. Ensimmäisiä suomenkielisiä teoksia ei siten kirjoiteta tyhjää, vaan jonkinlainen suomen kielen käytön traditio on kirkon piirissä olemassa. Tätä varhaista vaihetta nimitetään varhaisuomen kaudeksi. Seuraava, vanhan kirjasuomen kausi kestää aina 1540-luvulta 1800-luvun alkuun, noin vuoteen 1810 saakka. 1800-lukua nimitetään varhaisnykysuomen kaudeksi, ja se vaihtuu nykysuomen kaudeksi, kun kieli on yhteiskunnalliselta asemaltaan, käyttöalueiltaan ja sanastoltaan saavuttanut nykykielen tason. (Rapola 1962, 115–116; Ikola 1965, 38–39; Häkkinen 1994a, 12–13, 15). Nykysuomen kauden alkaminen on eri lähteissä ajoitettu hieman eri tavoin. Ikola (1965, 38–39) ja Rapola (1962, 115–116) katsovat rajaksi 1870-luvun, ja *Nykysuomen sanakirjassa* aineiston rajaksi on asetettu noin vuosi 1880. Häkkinen (1994a, 13, 15) pitää rajana 1880-lukua, jonka voi katsoa kuuluvan joko varhaisnykysuomen tai nykysuomen kauden.

Huomattava osa kirjakielen sanastosta luotiin vanhan kirjasuomen kaudella. Kirjakielen sanaston luoja oli 1500-luvulla erityisesti Mikael Agricola, jonka nimissä on tuhansia kirjakielessä ensimmäistä kertaa esiintyneitä sanoja. Agricolan käyttämässä kielessä on laskettu olleen noin 8 500 eri sanaa, joista 5 228 eli noin 62 prosenttia on käytössä nykysuomessa (Jussila 2000, 283). Valtaosa Agricolan keskeisestä sanastosta on peräisin puhutusta kielestä, erityisesti länsimurteista (esim. Ikola 1984, 122). Sanamäärä on pieni, jos sitä vertaa esimerkiksi *Nykysuomen sanakirjan* hakusanojen määrään (n. 210 000 hakusanaa), mutta Agricolan käyttämä sanasto rajoittui pääasiassa uskonnolliseen kieleen; hänen käänöksensä olivat erityisesti Raamatun ja kristinuskon muita tekstejä (tarkemmin ks. esim. Ikola 1984, 123; Häkkinen 1994a, 409). Mukana on silti myös muuta kuin Raamatun maailmaan liittyvää sanastoa (ks. luku 3.1). Vanhan kirjasuomen aikana sanasto kehittyi voimakkaimmin uskonnollisen kielen alalta, koska julkaistu kirjallisuus oli pääasiassa uskonnollista. Toinen keskeinen kielenkäytön alue oli lakikieli. Kaikissa kirjoituksissa kehittyi lisäksi ns. yleissanasto, nykyisen yleiskielen perussanasto³². Tämä yleissanasto oli keskeisintä ja

³² Suomen kieli voidaan jakaa yleiskieleen eli kirjakieleen ja puhekieleen vasta aivan 1800-loppupuolelta alkaen, sillä vanhan kirjasuomen ja varhaisnykysuomen ajan kieli oli niin vaikiintumatonta, ettei sitä voitu erotella omaksi puhekielestä eroavaksi standardikseen (Häkkinen 2000, 257; vrt. Lauerma 2004, 163).

suurtaajuisinta sanastoa myös Agricolan kielessä (Jussila 1988, 213, 216; Lehikoinen–Kiuru 1998, 139). Puhekielestä otettujen sanojen lisäksi Agricola käytti käänöslainoja, esimerkiksi suomensi indoeurooppalaisten kielten mallin mukaiset prefiksiverbit osa osalta, kuten *alaspainaa* ja *ylitsekäydä*. Agricola myös sepitti jonkin verran sanastoa. (Lehikoinen–Kiuru 1998, 140–141; myös Häkkinen 1994a, 407–423.)

1600- ja 1700-luvulla kirjakielen sanavarat kasvoivat hitaasti. Jokainen kirjoittaja ammensi sanastonsa puhekielestään ja käytti hyväkseen aiempien kirjoittajien käyttämää sanastoa. Erityisesti uskonnollisella kielellä oli jo osittain vakiintuneet konventionsa, joita kirjoittajat pyrkivät noudattamaan. Varsinaisia tutkimuksia 1600-luvun ja 1700-luvun sanaston kehittymisestä ei ole tehty (Lehikoinen–Kiuru 1998, 141), mutta yksittäisten kielenkäyttäjien kirjakieleen tuomia sanoja voi tarkastella sanojen ensiesiintymäluettelosta (Jussila 1998). Luetteloihin on kuitenkin poimittu vain nykykieleen asti säilynyt sanasto. Jussilan (2000, 280) laskelmien mukaan 1600-luvun sanasto kehittyi ensiesiintymien osalta vain vuoden 1642 *Biblian* ansiosta. *Biblian* kielestä tuli pitkäksi aikaa malli muille kirjoittajille (Häkkinen (tulossa)). 1700-luvulla runsaasti ensiesiintymiä on Daniel Jusleniuksen sanakirjassa (1740–) ja Henrik Gabriel Porthanin muistiinpanoissa (1770–) tähän sanakirjaan sekä Kristfrid Gananderin sanakirjassa (1780–). Näistä vain Jusleniuksen sanakirja on vaikuttanut painettuna teoksena omana aikanaan. Porthanin muistiinpanot ja Gananderin sanakirja ovat lähinnä ajan sanaston ja erityisesti kansankielen sanavaraston kuvaajia. Nykykieleen säilyneiden ensiesiintymien tuleminen kirjakieleen on vanhan kirjasuomen aikana ollut kausittaista. Agricolan jälkeen sanasto kehittyi hitaasti, samoin kuin *Biblian* ilmestymisen jälkeen ja 1700-luvun alussa. 1600- ja 1700-luvulla sanaston hitaaseen kehittymiseen vaikutti ennen kaikkea Ruotsin suurvaltapolitiikka ja isonvihan ankarat olot. Suomen kielellä ei ollut virallista asemaa, ja se eli pelkästään kansankielenä. (Jussila 2000, 280–282.) Ensiesiintymien perusteella vanhan kirjasuomen sanaston kehitys voidaan Jussilan (mt., 283–285) mukaan jakaa seuraaviksi kausiksi: Agricolan kausi vuosina 1543–1552, lainsuomennosten kausi vuosina 1553–1609, Raamatun kausi vuosina 1610–1649, asetusten kausi vuosina 1650–1709, valitusrunojen kausi vuosina 1710–1729, orastavan suomalaisuuden kausi 1730–1769, suomen murteiden varhaiskausi 1770–1789 sekä pienpainatteiden kausi vuosina 1790–1810.

Erityistä sanastonkehityksen kautta suomen kirjakielessä on ollut 1800-luku, kun suomen kieltä alettiin käyttää yhteiskuntaelämän, koulutuksen ja joukkoviestinnän kielenä. Ensimmäisenä ajatuksia suomen kielen käyttöalan lisäämisestä alkoivat esittää Turun romantikoiksi nimitetyn ryhmän jäsenet. Nämä Turun ruotsinkieliseen sivistyneistöön kuuluneet henkilöt vaativat muun muassa sanomalehtikirjoituksissaan sivistyneistöä käyttämään suomen kieltä. (Häkkinen 1994b, 150.) Vanhan kirjasuomen aikana oli luotu pohja ja osittain vakiinnutettu kirjakielen perussanaston lisäksi uskonnollista sanastoa, mutta tietoisesti sanastoa kehitettiin ja luotiin 1800-luvulla, jolloin myös pyrittiin syste-

maattisesti karsimaan kirjakielestä lainasanoja ja korvaamaan ne omaperäisillä sanoilla. Tarvittiin uusia sanoja, koska kirjakieltä alettiin käyttää uusilla aloilla eikä kansankielessä ollut tällaista käyttöä varten valmista sanastoa. Aihepiirit ja käsitteet olivat kuitenkin oppineille suomen kielen käyttäjille tuttuja jollakin muulla kielellä, usein ainakin ruotsiksi, vaikka käsitejärjestelmät kehittyivät vielä 1700- ja 1800-luvulla kaikissa kielissä. Erityisen voimakkaasti kehittyivät luonnontieteet. (Häkkinen 2000, 255–256.)

Uskonnollisissa yhteyksissä käytetty kirjakieli oli 1800-luvulle tultaessa eriytynyt liikaa kansan puhekielestä. Myös murteet olivat 1800-luvulla varsin erillisiä, koska eri murteiden puhujilla oli vähän yhteyksiä. Tarvittiin koko kansan yhteinen kieli, joka alkoi hahmottua 1840-luvulla ns. murteiden taistelun seurauksena. (Lauerma 2004, 162–164; Häkkinen (tulossa).) Yhteisen kirjakielen pohja ei kuitenkaan ollut yksiselitteinen. 1820-luvulta eteenpäin käytiin murteiden taistelu, jonka seurauksena kirjakielen länsimurteista perinnettä uudistettiin ottamalla tietoisesti mukaan itämurteisia rakenteita ja sanastoa. Ratkaisu oli kompromissi, vaikka aluksi etsittiin puhdasta murretta kirjakielen pohjaksi. Keskustelun aloittanut Reinhold von Becker piti kirjakieltä jäykkänä, jälkeenjääneenä ja ruotsinvoittoisena ja ehdotti puhtaan suomen pohjaksi savolaismurteita. Itämurteita pidettiin 1800-luvulla parempina ja puhtaampina paljolti siksi, että kirjasuomi oli eriytynyt kansan puhumasta kielestä. Myös kansanrunouden arvostus lisäsi itämurteiden painoarvoa. Lisäksi Turku oli menettänyt paikkansa hallinnon ja sivistyselämän keskuksena, kun pääkaupunki oli siirretty Helsinkiin. Kirjakielen perusteellinen muuttaminen ei kuitenkaan ollut mahdollista, sillä perinne oli 1800-luvulla jo liian vahva, vaikkakin sanastoltaan yksipuolinen. Ryhdyttiin luomaan uutta omista aineksista. 1800-luvun aikaa voikin purismin näkökulmasta nimittää täydellisiä muotoja ja puhdasta suomea tavoitteeksi luovan purismin ajaksi. (Rapola 1956; Häkkinen 1994a, 448, 451; Häkkinen 1994b, 150; Lauerma 2004.)

Osittain 1800-luvun kielen uudistamisessa oli muutenkin kyse purismista (Ikola 1984, 135). Puristisia ajatuksia on suomen kielen kehittäjillä ollut 1600-luvulta alkaen. Esimerkiksi *Bibliaa* 1642 varten Agricolan käännöksistä pyrittiin tietoisesti karsimaan lainasanoja, harvinaisia murre sanoja, vieraita lauserakenteita ja yhdysverbejä. (Häkkinen 1994a, 463; Lehikoinen–Kiuru 1998, 142–143; Häkkinen (tulossa).) 1800-luvulla purismi kohdistui yksipuolisen murteellisuuden lisäksi kielen vieraaseen ainekseen. Vierassanoista käytiin vilkasta keskustelua. 1800-luvun alussa vierassanoihin suhtauduttiin vielä positiivisesti: ne nähtiin yhtenä kielen mahdollisuutena saada uutta sanastoa, mutta ne haluttiin kirjoitus- ja äänneasultaan mukauttaa suomen kieleen täysin. Vasta 1800-luvun puolivälissä asenne vierassanoihin muuttui torjuvammaksi. (Pantermöller 2003, 325–327.) Kehittämistä motivoi etenkin kansallisromanttinen aatesuunta (tarkemmin esim. Paunonen 1996, 547). Purismilla ei tässä vaiheessa ollut pelkääntään karsivaa merkitystä, vaan sen pohjalta pyrittiin luomaan uutta sanastoa kielen omista aineksista (Rintala 1998, 56).

Kansallisatteen lisäksi suomen kielen kehitystä edisti 1800-luvulla kielen yhteiskunnallisen aseman paraneminen. Kehitys tapahtui pääasiassa 1800-luvun loppupuolella, jolloin suomen kielestä esimerkiksi tuli koulujen virallinen kieli. 1800-luvun alussa kehitys oli hidasta ja suomeksi kirjoittamista rajoitti merkittävästi Venäjän harjoittama, koko ajan kiristynvä sensuuri, joka rajoitti julkaistavien tekstien aiheita. Sensuuriasetus purettiin vasta vuonna 1860. Sanomalehdet toimivat kuitenkin tärkeinä suomen kielen kehittäjinä, erityisesti 1800-luvun alussa, sillä niissä voitiin kirjoittaa monista sellaisista aiheista, joista kirjakielillä ei aiemmin ollut kirjoitettu (sanomalehdistä oppikirjoina ks. Laine 2003b). Tärkeitä 1800-luvun alkupuolen suomenkielisiä sanomalehtiä olivat *Turun Viikko-Sanommat*, *Oulun Viikko-Sanommat*, *Sanan Saattaja Viipurista*, *Kanava* ja *Suometar*. Merkittävä lehti oli myös ensimmäinen aikakauslehti *Mehiläinen*. Suomenkielisillä paikkakunnilla virkamiehiltä alettiin vaatia suomen kielen taitoa vuonna 1851, ja vuonna 1863 suomen kieli sai 20 vuoden siirtymäajan jälkeen tasa-arvoisen aseman ruotsin kielen kanssa. (Häkkinen 1994b, 151–153, 156.)

Suomenkielistä tietokirjallisuutta alettiin julkaista 1830-luvulta alkaen selvästi enemmän kuin aikaisemmin. Ensimmäiset suomenkieliset tietokirjat olivat käännöksiä, mutta niillä oli merkittävä tehtävä sanaston kehityksessä, sillä niiden avulla kasvatettiin tietoisesti kirjakielen ilmaisuvaroja. (Paloposki 2000, 20–21.) Myös ensimmäiset kaunokirjalliset teokset olivat suomennoksia tai mukailtuja käännöksiä (tarkemmin Paloposki 2004). Aluksi suomeksi julkaistu tietokirjallisuus oli valistavaa: suomi nähtiin ensisijaisesti kansan kielenä eikä sillä ollut asemaa esimerkiksi tieteen kielenä (tarkemmin Huumo 2005, 56). Näin luotiin kuitenkin pohja monien erikoiskielten sanastoille.

Tärkeä merkitys sanastonkehityksessä oli tietokirjojen lisäksi kaksikielisillä sanakirjoilla, joita kääntäjät ja kielenoppijat käyttivät apunaan. Sanakirjat tosin vanhenivat 1800-luvulla nopeasti, kun kieli kehittyi koko ajan. Erityisen merkittäviä olivat Frans Ferdinand Ahlmanin ruotsalais-suomalainen sanakirja (1865, 1872; ks. Rahko 2005) ja Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalainen sanakirja, joka valmistui 1880. Molempiin sanakirjoihin on koottu edustava kokoelma varhaisnykysuomen kauden sanastosta, vaikka sanakirjat ovat varsin erilaisia: Ahlmanin sanakirja keskittyy käyttösanastoon, ja Lönnrotin esittelee suomen kielen sanaston mahdollisuuksia. (Häkkinen 1994b, 157–158.) Sanaston kehitys oli voimakasta ja jatkui koko 1800-luvun ajan. Ennen 1800-luvun loppua suomen sanastossa ei voi tehdä tarkkaa jakoa kirjakielen, murteiden ja yksilöllisten innovaatioiden välille (Häkkinen 2000, 257). Sanasto vakiintui epäsäännöllisesti. Esimerkiksi osa vakiintuneista sanoista saattoi jäädä myöhemmin käytöstä, kun tilalle kehitettiin paremmin tarkoitukseen sopivia uusia sanoja.

2.4.2 Uuden käsitteen nimeäminen

Kielen sanasto on syntynyt ihmisen tarpeesta nimetä asioita. Kielen sanasto muuttuu, kun ihmisen nimeämistarpeet ja tapa nähdä maailma muuttuvat. Sanaston uudistuminen on näiden muutosten takia nopeaa. (Esim. Itkonen, E. 1966, 390.) Sanasto on jatkuvassa semasiologisessa ja onomasiologisessa muutoksessa. Sanaston kehityksen näkökulmasta uusi käsite ja sen uusi nimitys muuttavat olemassa olevaa kategoriaa ja semanttista verkostoa. Ne voivat muuttua myös käsitteen tai nimityksen jäädessä käytöstä ja nimityksen merkityksen muuttuessa. Leksikaalinen muutos aiheutuu nimettävien käsitteiden muutoksesta. Muutos voi syntyä, kun 1) uusia käsitteitä syntyy tai keksitään, 2) käsite lakkaa olemasta ja/tai unohtuu tai 3) käsite muuttuu. (Vrt. Zgusta 1990, 389.) Keskityn omassa tutkimuksessani käsitteiden nimeämiseen ja käsitteiden muuttumiseen. Uusi käsite voidaan nimetä usealla eri tavalla. Karkeasti nimitys voidaan joko muodostaa entisistä aineksista tai lainata.

2.4.2.1 Vanhan nimityksen hyödyntäminen

Kielen sanastoa voidaan kasvattaa olemassa olevista sanavaroista monin tavoin. Nimitykseksi voidaan ottaa olemassa oleva lekseemi, jolloin nimitys saa kokonaan tai osittain uuden merkityksen. Joissakin tapauksissa olemassa oleva sana on voinut vanheta tai kadota aktiivisesta käytöstä kokonaan, ennen kuin se otetaan uuden käsitteen nimitykseksi. Molemmissa tapauksissa puhutaan merkityksen muutoksesta. (Itkonen, E. 1966, 367, 390–391.) Merkitys voi siirtyä uuden käsitteen nimitykseen kaikilla semanttisen muutoksen tavoilla, esimerkiksi metaforan tai metonymian kautta. Tavallaan merkityksen muutoksesta on kyse nimeämisessä, jossa uuden käsitteen nimitykseksi otetaan erisnimi. Se menettää silloin erisnimen funktion ja muuttuu yleisnimeksi. Käsitteen nimitykseksi voi tulla esimerkiksi sen keksijän tai alkuperän erisnimestä muodostettu nimitys. (Zgusta 1990, 390–391.) Maantieteen sanastossa tällaisia erisnimistä muodostettuja nimityksiä ovat jotkin paikallisia ilmiöitä kuvaavat appellatiivit, esimerkiksi *maremmi* 'Italian rämealue'.

Suomen kielessä merkitysten muutokset voivat koskea myös murteita: erityisesti 1800-luvulla murteista otettiin sanoja kirjakieliseen käyttöön, ja silloin sanan merkitys saattoi jonkin verran muuttua. Murteet olivat suosittu uusien sanojen lähde, koska sanastoa haluttiin kartuttaa omaperäisten sanojen avulla, ei lainaamalla sanoja vieraista kielistä. Uusia murre sanoja otettiin kirjakieleen etenkin itämurteista (esim. Lauerma 2004), esimerkiksi Kalevalan ja kalevalamittaisen kansanrunouden välityksellä. Kaikki murre sanat eivät kuitenkaan vakiintuneet kirjakieliseen käyttöön; kirjoittajat saattoivat käyttää kotimurteensa murre sanoja, joita kaikki lukijat eivät ymmärtäneet. Etenkin ruotsinkielisten oli vaikea ymmärtää murre sanoja, ja niiden käyttöä uusien käsitteiden nimityksinä

alettiinkin karsia jo 1840-luvulta alkaen. (Häkkinen 1994b, 158–159.) Suomen nyky-yleiskielessä omaperäisestä sanastosta vähintään 60–70 prosenttia on kuitenkin arvioitu suoraan murreperäiseksi. Tämä johtuu siitä, että kirjakieli syntyi 1500-luvulla pitkälti murteiden aineksista. (Tuomi 1989, 28–30.)

Erikoisalan uusi käsite voidaan nimetä kielessä olevien sanavarojen avulla lainaamalla se yleiskielestä. Silloin sanan merkitys usein tarkentuu. 1800-luvun erikoiskieleen sanoja ei otettu varsinaisesti yleiskielestä, sillä yleiskieli oli vasta muodostumassa, mutta erikoisalan tekstit hyödynsivät luonnollisesti aiempaa kirjallista traditiota ja kirjakielessä esiintynyttä sanastoa (ks. luku 12.1). Perustan tästä sanastosta muodostavat ikivanhat omaperäiset johtamattomat ja yhdistämättömät perussanat, joilla on yhteinen alkuperä suomen etä- tai lähisukukielten kanssa. Tähän ydinsanastoon kuuluu sukulaisten, ruumiinosien, tiettyjen eläinten ja kasvien, tuttujen luonnonilmiöiden ja tavallisten toimintojen nimityksiä. Perussanastoa ovat kasvattaneet myös vanhat indoeurooppalaiset, etenkin germaaniset ja balttilaiset lainat, joista on tullut erottamaton osa suomen kielen sanastoa. (Joki 1989, 12–13; Häkkinen 1994a, 407.) Uuden käsitteen nimitykseksi vakiintuvatkin helpoiten vanhat keskeiset perussanat ja laajalevikkiset murre sanat (Häkkinen 2000, 257), vaikka 1800-luvun sanastossa näin ei kaikkien käsitteiden kohdalla olekaan (tarkemmin luku 12.1.1).

2.4.2.2 Sananmuodostus

Uusi käsite voidaan nimetä vanhan nimityksen hyödyntämisen lisäksi kielessä olevien sananmuodostuskeinojen avulla, esimerkiksi johtamalla tai yhdistämällä, tai vakiinnuttamalla käytössä ollut sanaliitto kiinteäksi konstruktioksi (Zgusta 1990, 390–391). Sananmuodostuksen pohjana ovat usein vanhat, omaperäiset perussanat (Häkkinen 1994a, 407). Nykykielessä on *Nykysuomen sanakirjasta* tehdyn laskelman perusteella jakamattomia perussanoja 8,6 prosenttia. Johdoksia tässä aineistossa on hakusanoina 26,6 prosenttia ja yhdyssanoja 64,8 prosenttia. 1800-luvun sanakirjassa tilanne on hieman toisenlainen. Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalaisen sanakirjan hakusanamäärä on suurin piirtein sama kuin *Nykysuomen sanakirjassa*; siinä perussanoja on myös noin 8 prosenttia, mutta johdoksia peräti 72 prosenttia ja yhdyssanoja vain 20 prosenttia. (Mt., 419.) Kuvaan johtamista ja yhdistämistä erityisesti 1800-luvun sananmuodostuskeinoina seuraavaksi tarkemmin.

Johtaminen on suomen kielelle ominainen ja suosittu sananmuodostuskeino. Johdoksia kuuluu myös suomen kielen vanhimpaan sanastoon. (Häkkinen 1994a, 419.) Selvissä johdoksissa kantasana on lekseemi, johon liittyy selvästi erotettava pääteaines eli johdin. Johdosmaisista sanoja on kielessä muitakin, ja ne muodostavat johdosmaisuuuden jatkumon. Selvien johdosten lisäksi kielessä on hämäreitä tai mahdollisia johdoksia, joiden merkitys tai rakenne ei ole yhtä läpinäkyvä kuin selvien johdosten. Johtimia on suomen kielessä runsaasti, lähes

200. Ne voidaan jakaa substantiivi-, adjektiivi-, verbi- ja adverbijohtimiksi. (ISK, 173–174, 180.) Tässä tutkimuksessa keskeisiä ovat substantiivijohtimet³³.

Johdoksia on nykykielen sanakirjoissa yleensä noin 20–30 prosenttia (ISK, 170). 1800-luvulla johtaminen oli nykykieltä suositumpi sananmuodostuskeino. Lönnrotin sanakirjan johdosten suuri osuus (ks. edellä) ei kuitenkaan kerro kielessä käytössä olleiden johdosten määrästä: sanakirjoilla oli 1800-luvulla toisenlainen funktio kuin nykyään, sillä niiden avulla myös esiteltiin, millaisia sanoja kielessä voisi olla, kun taas nykykielen sanakirjat kuvaavat olemassa olevaa, vakiintunutta sanastoa. Toisaalta nykykielen yleisimpien sanojen joukossa johdoksia on enemmän kuin *Nykysuomen sanakirjan* hakusanoissa, 61 prosenttia. Näistä yleisistä johdoksista noin 300 on sellaisia, joita ei vielä käytetty vanhan kirjasuomen aikana. Valtaosa kielen yleisimmistä johdoksista luotiin 1800-luvulla. (Häkkinen 1994a, 420.) Kaiken kaikkiaan 1800-luvulla luotiin tuhatkunta uutta johdosta. Osa kielen uudistajista pyrki luomaan yleisiä sääntöjä ja vakiinnuttamaan johtimet tiettyyn merkitykseen, mutta osa kielen uudistajista seipitti sanoja ilman ajatusta selvistä sananmuodostussäännöistä. (Häkkinen 1994b, 159–160; johtamisesta 1800-luvulla käydystä keskustelusta ks. Vaitinen 2003.) 1800-luvulla suosittiin sekä ikivanhoja johtimia että uudempia muotijohtimia. Vanhoista johtimista ahkerasti käytössä olivat lokaalijohdin *-la*, tekijäjohdin *-ja*, teontuloksen johdin *-lma*, kollektiivijohdin *-stO*, välineenjohdin *-in* sekä teko-paikanjohdin *-mO*. Muodikkaita johtimia olivat myös merkitykseltään epämääräisemmät ja siten uudissanonien merkitykseen helposti sopivat johtimet, erityisesti *-e*, *-ke* ja *-iO*. (Mt., 160–161.) Omassa aineistossani esiintyviä johtimia ja johdoksia tarkastelen kootusti luvussa 12.

Yhdistäminen on suomen kielen tärkein sananmuodostuskeino; nykykielen sanoista on *Nykysuomen sanakirjasta* tehtyjen laskelmien perusteella yhdyssanoja noin 65 prosenttia (esim. Vesikansa 1989, 213). Todellinen luku on kuitenkin suurempi, koska yhdyssanoja voidaan muodostaa produktiivisesti. Yhdistämisestä on tullut kirjakielessä merkittävä sananmuodostuskeino pikkuhiljaa: Agricolaalla yhdyssanojen osuus on selvästi pienempi kuin nykykielessä; yhdyssanoja on vain noin 25 prosenttia, ja Lönnrotin sanakirjassakin hakusanoista vain noin 20 prosenttia on yhdyssanoja (Häkkinen 1994a, 414, 419). Myös murteissa on yhdyssanoja vähemmän kuin yleiskielessä (Tuomi 1989, 28). Yhdistäminen on yksinkertainen ja läpinäkyvä morfologinen prosessi, ja yhdyssanoja voidaan muodostaa ja purkaa tarpeen mukaan jatkuvasti (Häkkinen 1994a, 415).

Yhdyssana muodostuu tavallisesti kahdesta tai useammasta itsenäisestä sanasta, jotka voivat olla perussanoja, johdoksia tai yhdyssanoja (Vesikansa 1989, 213). Yhdyssanojen osat voivat olla keskenään symmetrisessä tai epäsymmetrisessä suhteessa. Symmetrisiä yhdyssanoja sanotaan summayhdyssanoiksi, koska yhdyssanan osat ovat keskenään samanarvoisia. Epäsymmetrisiä yhdyssanoja sanotaan määritys yhdyssanoiksi, koska yhdyssanan alku- eli määriteosa määrit-

³³ Johdintyyppit tulevat tarkemmin esille aineiston analyysiluvuissa, erityisesti luvussa 12 (ks. myös ISK, 185).

tää eli rajaa tai täsmentää aina yhdyssanan loppu- eli edusosaa³⁴. (ISK, 388; vrt. appositioyhdyssanat ISK, 407–408.) Valtaosa suomen kielen yhdyssanoista on rakenteeltaan epäsymmetrisiä (esim. Vesikansa 1989, 214). Määrittelyyhdyssanat ovat sillä tavalla endosentrisiä, että ne kuvaavat samaan luokkaan tai lajiin kuuluvaa entiteettiä kuin pelkkä edusosa. Usein edusosa onkin määrittelyyhdyssanan hyperonyymi (vrt. luku 2.1.3.2). (ISK, 396.) Yhdyssanoja voidaan muodostaa tilapäisiin käyttöyhteyksiin, mutta vakiintuneet yhdyssanat esiintyvät kielessä säännöllisesti ja ovat kirjattuina esimerkiksi sanakirjoihin. Tiiviisti yhdessä esiintyvät sanaliitot saattavat myös kiteytyä yhdyssanoiksi, jolloin ne voivat saada eriytyneen merkityksen. Tietyt sanat ovat rakenteeltaan luontaisesti yhdyssanoja. Tällaisia ovat sanat, joiden määriteosana on substantiivin nominatiivimuoto (*kasvi-*), erityinen yhdysosamuoto (*yleis-*), lekseminä esiintymätön nominivartalo (*sisä-*) tai adjektiivin tai numeraalin nominatiivimuoto silloin, kun määriteosa on edusosan kannalta pakollinen (*hyvä(sydäminen)*, *kaksi(vuotias)*)³⁵. (ISK, 388–389.) Myös 1800-luvulla uusia sanoja luotiin runsaasti yhdistämällä. Iso osa näistä yhdyssanoista oli käänöslainoja (kääntämisestä tarkemmin luvussa 2.4.2.4). (Häkkinen 1994b, 161.) Tarkastelen aineistoni yhdyssanojen rakennetta ja osuutta sananmuodostuksessa luvussa 12.

Erikoiskielten sanastoissa yhdyssanojen kaltaisia yhdistämällä muodostettuja sanoja ovat kiinteät sanaliitot. Niiden rakenne vastaa yleensä määrittelyyhdyssanojen rakennetta. Käsittelen sanaliittojen muodostamista aineistossa tarkemmin luvussa 12. Näiden sanamuodostuskeinojen lisäksi sananmuodostus voi olla myös ns. takaperoista tai lyhentävää sananmuodostusta. Silloin uudesta käsitteestä käytetty, kuvaileva sanaliitto lyhenee ellipsin, typistämisen tai lyhentämisen kautta. (Zgusta 1990, 390–391.) Suomen kielessä voidaan lyhentää myös yhdyssanoja ja johdoksia. Näin muodostettuja sanoja sanotaan typistesanoiksi ja takaperoisiksi johdoksiksi (Koski 1982, 12–14; ISK, 189–190). 1800-luvun aineistossa lyhentävä sananmuodostus näkyy nimitysvarianttien variaationa ja esimerkiksi sanaliittonimitysten tiivistymisenä yhdyssananimitykseksi. Olen käsitellyt ilmiötä aineistossani luvussa 12.

2.4.2.3 Sepittäminen

Uuden käsitteen nimitys voi syntyä kielessä olemassa olevista aineksista ilman normaalia derivaatioprosessia, esimerkiksi sepittämällä tai assosiaation kautta, kuten onomatopoeettisesti tai metaforisesti (Zgusta 1990, 390–391). 1800-luvun aineistossa sepittämällä on sanaston kehittämisessä suuri rooli, vaikka ensisi-

³⁴ Edusosasta on fennistiikassa käytetty perinteisesti nimitystä *perusosa*, mutta uusi termi *edusosa* on otettu käyttöön ISK:ssa, koska yhdyssanojen rakenne suhteutuu siten lausekkeen rakenteeseen; lausekkeen hallitsevaa jäsentä sanotaan *edussanaksi* (ISK, 393).

³⁵ Yhdyssanan osien rakennetta olen käsitellyt tarkemmin aineiston analyysin yhteydessä luvussa 12 (ks. myös ISK, 396–406).

jaisesti uudet sanat syntyivät silloinkin normaalin sananmuodostuksen keinoin. Kielessä on mahdollista tehdä sanoja tietoisesti johonkin syntyneeseen tarpeeseen. Näiden oppitekoisten sanojen merkitys on jo syntyessään vakiintunut. Sanoja voidaan sepittää myös olemassa olevien sanamuodostusmallien avulla. Silloin avuksi käytetään sanan muottia eli sanahahmoa, sanan rakennetta. Muotin avulla muodostettu sana ei välttämättä ole merkitykseltään yhtä läpinäkyvä kuin tavallisesti muodostettu sana. (ISK, 171–172.) Sepitettyjä sanoja muistuttavat esimerkiksi edellä esitellyt 1800-luvulla muodostetut *-e*-johtimiset sanat, joiden merkitys ei rakennu kantasanan ja johtimen merkityksestä. Sepitettyinä voidaan pitää myös esimerkiksi 1800-luvun uudissanoja *vety* ja *sähkö*, joista ensimmäinen on yhdistettävissä *vesi*-sanaan ja jälkimmäinen *sähähtämiseen* ja *säkenöintiin*. (Häkkinen 1994a, 422.) Ero sepittäminen ja sananmuodostuksen välillä on liukuva, enkä ole tutkimuksessani erottanut niitä aineiston käsittelyssä erillisiksi luvuiksi (ks. luku 12.2).

Deskriptiivisiä sanoja eli kuulo- tai näköhavaintoja jäljitteleviä sanoja erikoisanan sanastossa käytetään yleensä silloin, kun ne otetaan termistöön yleiskielestä tai murteista (deskriptiivisistä sanoista ks. esim. Sivula 1989; ISK, 178). Rakenteeltaan deskriptiiviset sanat muodostetaan usein muotteihin, jotka edustavat jotain johdostyyppiä. Näin muodostetuilla sanoilla ei yleensä ole kantasanana lekseemiä, joka olisi olemassa sellaisenaan. (ISK, 178.)

2.4.2.4 Kääntäminen

Käsitteen nimitys voidaan saada kieleen lainaamalla nimityksen malli kielestä, jossa käsite tunnetaan. Nämä käänöslainat voivat olla suoria käänöksinä, ja niissä voidaan hyödyntää kielen omia sananmuodostuskeinoja, mutta käänöslainat ovat myös pelkät merkityslainat, joissa nimitys saa uuden merkityksen toisen kielen mallin mukaisesti. (Zgusta 1990, 390–391.) Erityisesti, kun halutaan välttää vieraiden aineiden lainaamista kieleen, turvaudutaan kääntämiseen (Nuutinen, Olli 1989, 110). Käänöslainat vastaavat yleensä lainasanoja siinä, että niiden nimittämät käsitteet tulevat kieleen muista kielistä. Kääntää voidaan johdoksia, yhdyssanoja ja erikoiskielissä myös sanaliittoja. Käänöslainat on pidetty kielessä sekundaarina sananmuodostuksena, koska nimeäminen tapahtuu ensin toisessa kielessä ja tämän kielen mallin mukaan. Kyse on silloin oikeastaan vastineenmuodostuksesta, ei varsinaisesta nimeämisestä. (Kostera 1985, 12.) Raja omapohjaisten nimitysten ja käänöslainojen välillä ei ole selvä. Muiden kielten nimitystä vastaava nimitys on voinut syntyä itsenäisesti, ja toisaalta käänöslaina on voitu muodostaa melko vapaasti alkuperäistä nimitystä mukailleen. Varsinaiset käänöslainat jaetaan suoriin tai tarkkoihin käänöslainoihin, vapaisiin käänöslainoihin ja osittaisiin käänöslainoihin. Vapaissa käänöslainoissa sanaa ei ole käännetty sanasta sanaan ja osittaisissa käänöslainoissa sana

rakentuu sekä suoraan lainatusta että käännetystä osasta. (Kostera 1985, 51; Schippan 1992, 266–167; vrt. Pitkänen 2004, 255–256, 258–259.)

Varsinaisen kääntämisen lisäksi kyse voi olla merkityksen lainaamisesta, jolloin vanha omaperäinen sana saa uuden toisen kielen vastaavalta sanalta lainatun merkityksen. Esimerkiksi sanan *tähti* merkitys 'suosittu taitelija, urheilija yms.' on lainattu englannin sanalta *filmstar*. (Nuutinen, Olli 1989, 110–111.)³⁶ Merkityslainojen avulla saadaan myös erikoisalan sanastoa. Silloin yleiskielen sana termitetään eli lainataan erikoiskieleen ja sille annetaan yleiskielen merkitystä tarkempi merkitys. (Esim. Kostera 1985, 62.)

Käännöslainat on tutkimuskirjallisuudessa eroteltu varsin väljästi ja tulkinanvaraisesti. Olen aineistoni käsittelyssä (erityisesti luku 12) joutunut pohtimaan rajauksia tarkasti. Käännöslainatyypit muodostavat aineistossa jatkumon. Sen ääripäitä ovat täysin suorat, sanasta sanaan käännetyt nimitykset ja toisaalta hyvin tulkinnanvaraiset merkityslainat ja toisaalta vierassanoihin rinnastuvat osittaiset käännöslainat. Liukuvin on raja suorien ja vapaiden käännöslainojen välillä. Olen tulkinnut suoriksi käännöslainoiksi nimitykset, joiden osat vastaavat leksikaalisella tasolla toisiaan. Tämä tarkoittaa, että suoraa käännöslainoja ovat esimerkiksi yhdyssanat, joiden määriteosa on lainanantaja- ja lainaajakielessä eri sijamuodossa, tai nimitykset, jotka sanamuodostustavaltaan ovat kielissä erilaisia (yhdyssanoja tai sanaliittoja). Vapaat käännöslainat ovat tällaisen tulkinnan perusteella melko harvinaisia; niissä ei ole yhtä suorasti toisiaan vastaaviksi käännettyjä leksikaalisia yksiköitä. Vapaiden käännöslainojen erottaminen suorista käännöslainoista ei analyysin kannalta ole välttämätöntä, mutta osittaisten käännöslainojen erottaminen näistä käännöslainoista ja vierassanoista on perusteltua (tarkemmin ks. luku 2.4.2.6). Analysoin ja luokittelen aineistoni käännöslainoja näiden kriteerien pohjalta luvussa 12.3.

Suomen kieleen on lainattu käsitteiden nimityksiä kääntämällä erityisen runsaasti ruotsista. Käännöslainoja on tarvittu kirjakielen tarpeisiin. Alun perin hän suomen kirjakieli rakentui käännösten varaan, ja silloin myös sanastoa käännettiin runsaasti. (Nuutinen, Olli 1989, 111, 113.) 1800-luvun sanastonkehityksessä käännöslainoilla on suuri merkitys, sillä kääntäminen sopi ideologisesti ajan kansallishenkiseen aatteeseen paremmin kuin suora lainaaminen. Kaikkien käsitteiden uusia nimityksiä ei voitu luoda omapohjaisista aineksista, vaan usein luonteva malli saatiin muista kielistä. (Esim. Hakulinen, L. 1979, 484–485; Nuutinen, Olli 1989, 117.) Käännöslainoihin on 1800-luvun tutkimuksissa kuitenkin kiinnitetty melko vähän huomiota kootusti. Yleisesityksissä tyydytään usein vain toteamaan, että kirjakielen yhdyssanoista huomattava osa on käännöslainoja (esim. Häkkinen 1994a, 415). Omassa tutkimuksessani pyrin selvittämään käännöslainojen osuutta erikoisalan sanastosta (luvut 12.3 ja 12.5).

³⁶ Lauri Hakulinen ei käytä näin tarkkaa jaottelua vaan erottelee vain käännöslainat ja merkityslainat. Hän tosin esittelee saksalaisen Werner Betzin jaottelun varsinaisiin käännöslainoihin, siirtolainoihin, lainaluomuksiin ja merkityslainoihin. (Hakulinen, L. 1969, 13–14.) Tämä tarkempi jaottelu on myös Kosteran (1985) jaottelun lähtökohta.

2.4.2.5 Lainaaminen

Käsitteen nimitys voidaan lainata, ja tavallisesta se lainataan kielestä, jota uuden käsitteen löytäjät tai keksijät käyttävät (Zgusta 1990, 390–391). Nimitys kulkee tällöin käsitteen mukana. Myös vieraisiin maihin tai kulttuureihin liittyvät käsitteet voivat säilyttää omakielisen, alkuperäisen nimityksensä, joka lainataan sellaisenaan muihin kieliin. (Sajavaara 1989, 69–70.) Molemmissa tapauksissa kyse on sanojen suorasta lainaamisesta kielestä toiseen. Sanoja voidaan lainata myös esimerkiksi murteesta yleiskieleen tai yleiskielestä erikoiskieleen (mt., 65). Tällaista lainaamista olen käsitellyt vanhan nimityksen hyödyntämisenä (luku 2.4.2.1), koska on kyse saman kielen sanastosta. Varsinaisena lainaamisena käsittelen kielestä toiseen lainaamista.

Suomen ja sen sukukielten yhteiseen vanhaan sanastoon kuuluu runsaasti lainattua sanastoa: vanhoja germaanisista lainoja on yhteensä noin 500 ja huomattava määrä lainasanoja on saatu myös balttilaisista kielistä ja venäjältä. Lisäksi kielessä on vanhoja indoeurooppalaisia lainoja. Lainasanojen osuus on kokonaisuudessaan huomattava, vaikka enemmistö sanastosta onkin omaperäistä. (Esim. Häkkinen 1994a, 487.) Näitä kieleemme tulleita täysin äännejärjestelmään mukautuneita sanoja sanotaan yleensä yleislainoiksi. Tässä tutkimuksessa käsittelen niitä yhdessä vanhojen omaperäisten perussanojen kanssa (luku 12.1.1), koska kielenkäyttäjät eivät enää tunnista niitä lainatuiksi.

E erityisen runsaasti suomen kieli on lainannut sanastoa ruotsin kielestä, koska yhteydet ovat vuosisatoja olleet tiiviit ja koska sivistyneistö on pitkään ollut äidinkieleltään ruotsinkielistä tai kaksikielistä (Sajavaara 1989, 66). Monet uudet käsitteet tulivatkin tutuiksi ruotsin välityksellä. Lisäksi suomen kielessä on paljon länsimaiselle kulttuurille yhteistä lainasanastoa eli sanastoa, jota käytetään monissa eurooppalaisissa kielissä (mt., 67). Ruotsista tai ruotsin kautta lainatut sanat samoin kuin muut suomen erilliskehityksen aikana lainatut vierassanat kuuluvat yleis-, erikois- ja sitaattilainoihin (alun perin Tunkelo 1906; tarkemmin Tunkelo 1907³⁷). Nämä vierassanat on lainattu kieleen niin myöhään, että kielenkäyttäjät yleensä tunnistavat ne lainaperäisiksi. Tätä sanastoa nimitän myös tutkimuksessani varsinaisiksi vierassanoiksi.

Sitaattilainat on lainattu sellaisenaan eikä niitä ole mukautettu lainaavan kielen äänne- ja kirjoitussysteemiin. Erikoislainat on mukautettu lainaavan kielen systeemiin osittain, esimerkiksi lisäämällä sanaan loppuvokaali, esimerkiksi epenteettinen *i*, tai yhtenäistämällä ääntämis- ja kirjoitusasua, mutta niissä saattaa olla esimerkiksi vieraita äännteitä tai äänneyhtymiä. Yleislainat sen sijaan mukautuvat täydellisesti kielen äänne- ja taivutussysteemiin sekä oikeinkirjoitukseen. (Tunkelo 1907, 54–55; Sajavaara 1989, 65, 70–71; Häkkinen 1994a, 452–453.) Käsittelen tutkimuksessani yleislainoina (esim. luku 12.4.1) vain tun-

³⁷ Tunkelo (1907, 54) nimittää sitaattilainoja *vieraiksi* tai *vieraskielisiksi sanoiksi*.

nistettavia vierassanoja, en esimerkiksi vanhoja germaanisista tai balttilaisista lainoista.

Vierassanoista suurin osa on erikoislainoja: ne ovat sopineet suomalaisen kirjoitukseen hyvin ja säilyneet kirjallisessa traditiossa parhaiten, koska niiden yhteys lainanantajakielen sanaan on säilynyt. Nimityksen mukautumiseen kielen systeemiin vaikuttaa ensisijaisesti äänneasu, mutta vaikutusta on myös sanan levikillä, sillä usein käytetty ja laajasti tunnettu sana mukautuu helpommin kuin harvavalevikkoinen sana. Lisäksi mukautumiseen vaikuttavat sanan käyttöön liittyvät seikat, esimerkiksi tyyli ja erikoistumisen aste. (Sajavaara 1989, 71–72.)³⁸

1800-luvun aineistossa sitaattilainojen rajatapauksia ovat ns. koodinvaihdot, joissa hyödynnetään toisen kielen nimityksiä (ilmiöstä ks. Kovács 2001, 61–64). Kirjoittajat ja kääntäjät esimerkiksi esittelevät suomalaisille vieraita maantieteellisiä ilmiöitä käyttämällä paikallisia nimityksiä, esimerkiksi *klitter* 'dyyni', tai selittävät käyttäjille vieraiksi oletettuja nimityksiä esimerkiksi ruotsin vastineen avulla. Nämä koodinvaihtonimitykset on voitu kontekstissa osoittaa toisen kielen nimityksiksi, eivätkä ne siksi ole samalla tavoin lainattuja nimityksiä kuin sitaattilainat. Käsittelen lainaamisen ja koodinvaihdon rajankäyntiä aineistossa tarkemmin erityisesti luvussa 12.4.3.

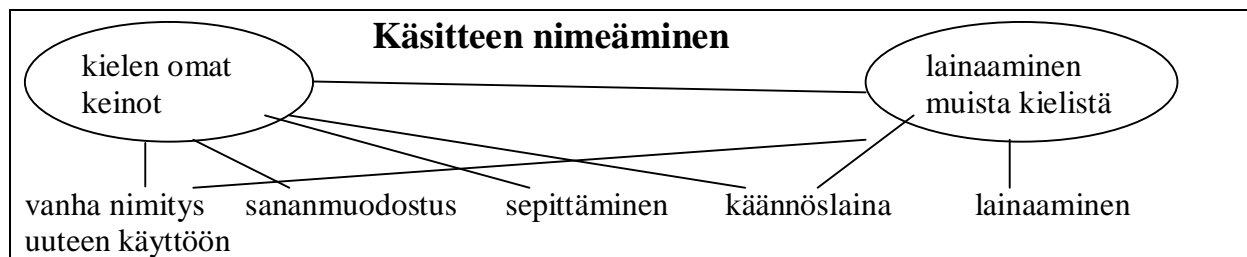
Vanhastaan vierassanoja on suomen kielessä vieroksuttu, sillä kielenhuollon eli kielenohjailun tavoitteena on pitkään ollut kielen puhdistaminen haitalliseksi katsottavista aineksista. Tämä johtui tarpeesta korostaa kansallista omaperäisyyttä aikana, jolloin kansallinen identiteetti syntyi. (Sajavaara 1989, 73–74.) Purismia harrastettiin suomen kielenhuollossa erityisesti 1900-luvun alussa, mutta myös 1800-luvulla suomen kielen sanastoa pyrittiin kehittämään omista aineksista (ks. luku 2.4.1). Kieleen hyväksytyjä lainoja yritettiin mukauttaa, mutta mukauttaminen ei ole ollut ongelmatonta, sillä monet ruotsin kautta lainatut sanat olivat alkuaan lähtöisin latinasta tai kreikasta. Sanan lähtöasu ei siten ollut itsestään selvä, ja valinta vaikutti erityisesti äänneiden keston merkitsemisen horjumiseen. (Sajavaara 1989, 88–89; Häkkinen 1994a, 463.) Erikoiskielissä vierassanoihin on perinteisesti suhtauduttu toisin kuin yleiskielessä. Pyrkimyksenä on jopa ollut luoda mahdollisimman kansainvälistä termistöä, jotta asiantuntijat voisivat ymmärtää toisiaan kielestä riippumatta. (Erelt 1982, 71–76; Temmerman 2000, 19; ks. myös luku 2.2.2.)

2.4.2.6 Nimeämistapojen jatkumo

Rajat eri nimeämistapojen välillä eivät ole jyrkkiä, vaan ne muodostavat nimeämistä jatkumon (ks. kuvio 5). Erityisen liukuva on raja sananmuodostuksen, sepittäminen ja käännöslainojen välillä. Sananmuodostuksessa nimeämisessä käytetään kielen olemassa olevia aineksia. Samoin tehdään sepitettäessä ja

³⁸ Vierassanojen mukautumiskeinoja käsittelen tarkemmin luvussa 12 aineiston käsittelyn yhteydessä.

käännettäessä nimityksiä. Sananmuodostuksen ja sepittämisen erona voidaan pitää morfologista säännönmukaisuutta ja läpinäkyvyyttä. Sananmuodostuksesta puhutaan, jos muodostetun uuden nimityksen rakenne on morfologisesti ja semanttisesti läpinäkyvä. Silloin sana muodostuu säännönmukaisista osista, esimerkiksi kantasanan ja johtimen tai yhdyssanan määrite- ja edusosan yhdistelmästä. Sepittämisessä käytetään yleensä sananmuodostuksen keinoja, mutta sanan johtosuhde tai yhdyssanan osien merkityssuhde ei ole samalla tavalla säännönmukainen tai läpinäkyvä kuin muodostetuissa sanoissa. Sana sepitetäänkin yleensä tiettyyn merkitykseen. Sananmuodostuksen ja sepittämisen yhdistämisestä käytetään nimitystä *lainaluomus*, kun käsite lainataan muusta kielestä mutta nimitys muodostetaan kielen omista lähtökohdista (Hakulinen, L. 1969, 14; Kostera 1985, 57)³⁹. Käännöslainat muodostetaan suoraan, vapaasti tai osittain kääntämällä, mutta sanan ainekset otetaan aina lainaajakielestä. Käännöslainojen muodostamiseen käytetään siten sananmuodostuksen normaaleja keinoja, johtamista, yhdistämistä ja erikoissanaston kohdalla myös sanaliittojen muodostamista. Käännöslainoilla on aina vastine toisessa kielessä, eikä kääntämisessä ole kyse varsinaisesta uuden käsitteen nimeämisestä vaan vastineenmuodostuksesta. 1800-luvun aineisto perustuu paljolti käännösaineistoon. Harvat erikoiskielen käsitteet ovat uusia; yleensä on tarve löytää nimitys olemassa olevalle käsitteelle, jolta puuttuu suomenkielinen vastine. Tähän käytetään kaikkia nimeämisen keinoja, enkä siksi ole tutkimuksessani erotellut toisistaan primaaria ja sekundaaria sananmuodostusta (vrt. esim. Kostera 1985, 12–13).

KUVIO 5. Käsitteen nimeämistavat suomen kielessä.

Kirjakielen sanasto voi siis kehittyä monella tavalla. Vakiintuakseen uudet käyttöön otettavat sanat tarvitsevat kieliyhteisön tuen. Siten uuden lekseemin on saatava kielenkäyttäjien hyväksyntä, ennen kuin se on osa kielen sanastoa. Kielen vanhat keskeiset perussanat kuuluvat yleisesti hyväksytyyn sanastoon, samoin kuin laajalevikkiset murre sanat. Uudet sanat hyväksytään sanaston osaksi helpoimmin, jos niiden takana on auktoriteetti. Esimerkiksi 1800-luvulla monet sanastonkehittäjät olivat muutenkin tunnettuja hengellisiä, henkisiä tai yhteiskunnallisia auktoriteetteja (tarkemmin ks. luku 13).

³⁹ En koe tutkimuksessani tarpeelliseksi käyttää *lainaluomus*-käsitettä, vaan erottelen aineistosta muodostetut ja käännettyt nimitykset. Lainaluomukset asettuvat jaotellussa käännettyihin nimityksiin.

Joskus uuden nimityksen vakiintuminen kestää. Vakiintumista voi hidastaa uuden käsitteen tuleminen kieleen useaa eri kautta. Vakiintuminen hidastuu erityisesti ennen nykysuomen kautta myös, jos murteissa käytetään käsitteestä eri nimityksiä tai jos samannäköinen sana merkitsee murteissa eri asioita. Myös sananmuodostus voi hidastaa vakiintumista, jos sananmuodostuskeinoina voidaan käyttää useita synonyymisiä elementtejä tai jos uudissana on semanttiselta tai morfologiselta motivaatioltaan epäselvä. (Häkkinen 2000, 256–257) Tietoinen kielen kehittäminen muuttaa edellä esitettyjä uuden nimityksen syntymisen tapoja, koska esimerkiksi kielen modernisointi ja uusien termien kehittäminen ovat muutosten tietoista suunnittelua. Välttämättä yhden, tarkan nimityksen vakiintumattomuus ja esimerkiksi useiden nimitysten käyttäminen ei kuitenkaan tarkoita käsitteen vakiintumattomuutta. (Zgusta 1990, 392–393.) Tarkastelen vakiintumisprosessia omassa aineistossani monesta näkökulmasta: semanttisesti luvussa 11, rakenteellisesti luvussa 12 ja teosten ja kääntäjien kautta luvussa 13. Eri nimeämistapojen vakiintumista tarkastelen luvussa 12.

2.5 Kokoavaa tarkastelua

Olen edellä luvussa 2 tarkastellut sanaston ja erikoiskielen tutkimuksen perinnettä ja metodeja sekä tutkimukseni metodisia valintoja. Lisäksi olen kuvannut suomen kirjakielen sanaston kehitystä ja tapoja kasvattaa kielen sanavaroja ja nimetä uusia käsitteitä. Esitykseni pohjalta hahmottuu kuva 1800-luvun sanastonkehityksestä, jota pyrin aineiston analyysin kautta seuraavissa luvuissa testaamaan.

1800-luvun sanastonkehityksen lähtökohtana on tarve julkaista suomeksi valistavaa ja opettavaa kirjallisuutta ja artikkeleita eri erikoisaloilta. Maantiede katsottiin tuolloin hyödylliseksi alaksi: jokaisen tuli tietää omasta maastaan, ja muista maista tarvittiin tietoa esimerkiksi kansainvälisiä yhteyksiä varten. Kun tietoa oli runsaasti saatavilla ruotsiksi, tarjoutui mahdollisuus kääntää tarvittavaa materiaalia suomeksi. Opettavainen sisältö ja siten käsitteet ja käsitejärjestelmät olivat valmiina, mutta käsitteiden suomenkieliset nimitykset puuttuivat.

Kääntäjät tekivät kääntäessään erilaisia ratkaisuja, jotta he saivat käsitteille suomenkieliset nimitykset. Kirjoittajat käyttivät vanhan kirjasuomen aikana luotua kirjakielen traditiota niin paljon kuin se oli mahdollista, mutta suomeksi oli tuona aikana kirjoitettu lähinnä uskonnollisista aiheista. Pohja otettiin esimerkiksi maantieteen sanaston luomiseen Raamatun maantieteellisistä kuvauksista. Kääntäjät hyödynsivät myös tuntemaansa puhekielen sanastoa. Osittain tätä sanastoa käytettiin murren sanan merkityksestä poikkeavassa merkityksessä. Lisäksi kääntäjät loivat valtavan määrän uutta sanastoa käyttämällä kielessä aiemmin esiintyneitä sanoja uudissanojen osina, joko kantasanoina tai määrite- tai edusosina. Osittain uudet sanat luotiin sepittämällä eli ilman suoraa merkitys- tai rakenneyhteyttä kantasanoihin. Yksi keskeinen tapa luoda käsitteille suomenkie-

lisiä nimityksiä oli kääntäminen: silloin hyödynnettiin valmista mallia mutta käytettiin kotoisia aineksia. Joissain tapauksissa tyydyttiin lainaamaan käsitteen nimitys toisesta kielestä, mutta kääntämistä pidettiin 1800-luvulla lainaamista parempana tapana kasvattaa sanastoa.

Koska kielessä on monia tapoja saada käsitteille nimityksiä, 1800-luvun kääntäjät ja kirjoittajat tulivat valinneiksi eri tapoja nimetä samoja käsitteitä. Syntyi leksikaalista variaatiota, joka johtui semasiologisista, onomasiologisista tai kontekstuaalisista syistä. Kaiken variaation taustalla on 1800-luvulla erikoisalan kielen kehittyminen: 1800-luvun aikana syntyy uusia käsitteitä ja kategorioita ja kategoriat eriytyvät edelleen. Kaikkeen variaatioon vaikuttaa myös kirja-kielen kehittymättömyys.

Sanastossa esiintyvä nimitysten variaatio tarkoittaa sitä, että nimitykset vakiintuvat käyttöön harvoin heti. Vakiintuakseen ne tarvitsevat kieliyhteisön hyväksynnän, ja tämä hyväksyntä näkyy esimerkiksi nimitysten esiintymien määrrien kautta. Vakiintumista hidastavat ja edistävät monet tekijät, mutta jossain määrin vakiintuminen on myös arvaamaton ajallinen prosessi. Työni seuraavissa aineistoluvuissa keskityn leksikaalisen variaation ja vakiintumisen kuvaamiseen tarkemmin. Tämän kuvauksen kautta pyrin hahmottamaan sanaston kehitysprosessia.

II MAANTIETEEN NIMITYKSET JA NIIDEN VARIATIO

3 SANASTON KEHITYKSEN LÄHTÖKOHDAT JA AINEISTON KÄSITTELY

Luvussa 3 esittelen tutkimukseni aineistolukujen käsittely- ja luokitteluperusteet. Aloitan kuitenkin taustoittavasta luvusta ja kuvaan ensin alaluvussa 3.1 vanhan kirjasuomen maantieteellistä käsitteistöä ja sanastoa. Tausta-aineistonani käytän Raimo Jussilan ensiesiintymäluetteloa Vanhat sanat (1998) ja 1700-luvun maantieteellisiä kirjoituksia. Varsinaisen aineistoni luokittelun esittelen luvussa 3.2.

3.1 Maantieteelliset käsitteet ja nimitykset vanhassa kirjasuomessa

Ihminen on aina tarvinnut sanoja, joilla kuvata ympäröivää maailmaa ja siten esimerkiksi maanpinnan muotoja, kohoumia, laskeumia, tasankoja ja maata ja vettä sekä maan kasvillisuutta ja sääoloja. Monet näistä peruskäsitteiden nimityksistä kuuluvat vanhaan omaperäiseen sanastoon, kuten sanat *joki*, *maa*, *ilma*, *jää*, *koski*, *louna* ja *laakso*. Itämerensuomalaisten kielten ja saamelaiskielten yhteiseen sanastoon kuuluvat esimerkiksi *salmi* ja *törmä* ja itämerensuomalaisten kielten yhteiseen sanastoon esimerkiksi *mäki*, *oja* ja *saari*. Myös vanhoissa lainasanoissa on maantieteellistä sanastoa. (Tarkemmin esim. Häkkinen 1990.)

Kielessä tuhansia vuosia olleet maantieteelliset sanat esiintyvät myös kirjakielissä, mutta sanastoa on otettu kirjakieliseen käyttöön eri aikoihin. Vanhassa kirjasuomessa on ollut maantieteellisiä käsitteitä alusta saakka. Uskonnollisen kielen pohjalle luotu kirjakieli tarvitsi erityisesti Raamatun maantiedettä kuvaavia, joskus Suomen maantieteelle hyvin vieraitakin käsitteitä. Tämä maantieteellinen käsitteistö esiintyi usein yhdessä maantieteellisen nimistön kanssa. Maantieteellisiä peruskäsitteitä on myös vanhoissa sanakirjoissa. Tässä luvussa tarkastelen vanhan kirjasuomen maantieteellistä sanastoa Raimo Jussilan (1998) ensiesiintymäluettelon avulla; siten varsinaiseen aineistooni kuuluvat nimitykset tulevat tarkasteltaviksi vasta luvuissa 4–10 ja 12.1. Olen poiminut luettelosta kaikki sellaiset maantieteen lekseemit, jotka esiintyvät myös 1800-luvun aineistossa. Jussilan luettelo rajoittuu kuitenkin nykykielessä esiintyvien sanojen ensiesiintymiin. Tällaisen otannan perusteella ehdottomasti eniten kirjakielisiä ensiesiintymiä on vanhan kirjasuomen maantieteen sanastossa Mikael Agricolan teksteissä. Toinen merkittävä maantieteen nimitysten kirjakielisten ensiesiintymien lähde on Daniel Jusleniuksen sanakirja Suomalaisen Sana-lugun Coetus vuodelta 1745 ja siihen tehdyt lisäykset.

Ennen ensimmäisiä varsinaisia maantieteellisiä kirjoituksia kirjakielissä tunnettiin ainakin seuraavat nimitykset⁴⁰: maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavat nimitykset *alanko*, *harja* 'korkein kohta', *harju*, *hietanummi*, *huippu*, *kalio*, *kankare*, *kari*, *kukkula*, *laakso*, *laaksomaa*, *lahti*, *lakeus*, *luoto*, *maanjäristys*,

⁴⁰ Nimitykset on kirjoitettu nykykielen mukaisissa asuissa.

maanselkä, mäki, mäkimaa, manner, mannermaa, merenlahti, merensaari, meri, niemi, niemimaa, ranta, saarento 'niemimaa', *saari, salmi, taipale* 'kannas', *tunturi, vaara, valtameri* ja *vuori*; Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset *aro* (tosin vanhassa kostean luonnonniityn merkityksessä), *jäätikkö, koralli, luode* 'nousuvesi' ja *tulivuori*; maapalloa kuvaavat nimitykset *avaruus* 'pinta-ala', *ekvaattori, etelä, itä, itäkaakko, itäpohja, kartta, länsi, länsilounas, länsipohja, latitudi, luode* 'ilmansuunta', *maailmanosa, maannapa, maanosa, maapallo, meridiaani* 'puolipäiväpiiri', *peninkulma, pohja* ja *pohjainen*; vesistönimitykset *eno* 'syvä joki', *järvi, joensuu, joki, kanaali, koski, kymi, lampi, puro, putous, vesistö* ja *virta* sekä ilmastonimitykset *ilma* ja *klimaatti* 'ilmasto' (Jussila 1998). Suurin osa vanhan kirjasuomen nimityksistä kuuluu maanpinnan muotoja ja ilmiöitä kuvaavaan geomorfologiseen sanastoon, vesistösanastoon tai karttoina maapalloa kuvaavaan kartografiseen sanastoon.

Ensimmäisenä suomenkielisenä maantieteellisenä kirjoituksena voidaan pitää Antti Lizeliuksen Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa julkaisemaa artikkelisarjaa Tiedustus Maan-piirin paikkakunnista vuodelta 1776 (ks. tarkemmin Laine 2003b, 87–90). Tässä oppikirjamaisessa artikkelisarjassa maantieteellisiä käsitteitä on vielä vähän. Oikeastaan artikkeleissa erotetaan vain käsitteet MAAILMA, MAAPALLO, MAANJÄRISTYS ja TULIVUORI. Käsitteistä prototyypisiksi kategorioiksi voidaan tulkita MAAILMA ja MAAPALLO, sillä ne saavat alakategorioikseen erilaisia luonnehtivia kategorioita, joita ei kuitenkaan juurikaan määritellä. MAAILMAN kategoria hahmotetaan TAIVAAN ja MAAN käsitteiden erona, mutta artikkelissa käsitellään tarkemmin vain MAAN kategoriaa. Kategorian kuvaamisen lähtökohta on alakategorioiden tarkempi erottaminen, ja siksi kategorian jakautuu MANTEREEN ja VEDEN (tai MEREN) kategorioihin. MANTEREEN kategoria puolestaan jaetaan MAANOSAN ja SAAREN käsitteiksi ja MAANOSIA luonnehditaan myös KANNAKSEN tai NIEMIMAAN käsitteillä. VEDEN kategorian prototyypisenä ytimenä on MERI, mutta kategoriaan kuuluvat myös erikokoisia JOKIA tarkoittavat käsitteet. Toisena kategoriana Lizeliuksella esiintyy MAAPALLON kategoria, jota kuvataan erityisesti PINTA-ALAN käsitteen kautta. PINTA-ALAN käsitteeseen liittyy artikkelissa mittayksikön, nelikulmaisen PENINKULMAN käsite. MAAILMAN ja MAAPALLON kategorioita yhdistää ILMANSUUNTIEN kategoria. Näiden kategorioiden lisäksi Lizeliuksella esiintyvät MAANJÄRISTYKSEN ja TULIVUOREN käsitteet, jotka ovat yksiselitteisempiä kuin kategorioiksi katsomani yksiköt.

Kaiken kaikkiaan edellä kuvattuihin kategorioihin sijoittuu 25 nimitystä. Lizeliuksella esiintyvät ilmansuuntien nimitykset *etelä, itä, itäilma, kakoi-ilma, länsi, luote, merenpuoli, meri* 'etelä', *merilänsi* ja *pohja*; maapalloa kuvaavat nimitykset *laveus* 'pinta-ala', *mailmanosa* ja *penikulma*; maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset *kuiva* 'manner', *luoto, maanjärinä, maanjäritys, mantere, meri, saarento* 'niemimaa', *saari, taipale* ja *vesi*; vesistönimitys *virta* sekä Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitys *tulta lennättävä vuori* 'tulivuori'. Kaikki artikkelien nimitykset ovat esiintyneet kirjakielellä aiemmin.

1700-luvun maantieteelliseen aineistoon kuuluu Lizeliuksen artikkelisarjan lisäksi osin luonnontieteellinen J. A. Frosteruksen Hyödyllinen Huwitus Luomisen Töistä vuodelta 1791 (ks. Kiuru 2000, 246). Teoksen maantieteelliset käsitteet voidaan nähdä Lizeliuksen teoksen tapaan kategorioina, joita nimitetään määrittelemättömillä ja kirjakielestä ennestään tutuilla peruskäsitteillä ja käytetään hyvin samantapaisissa konteksteissa kuin Lizeliuksellakin. Molemmissa teoksissa maailmankuvan lähtökohta on Raamatussa. Esimerkiksi MAAPALLON kategoriaa kuvataan seuraavasti:

- (1) Maan piirisä tawatan Mantere ja Wesi: Mantere kutzutan Raamatusa Kuiwaxi ja Wesi Merexi, 1. Mos. 1: v. 10. (STS1776-3).
- (2) Meidän maan piirimme sekä kuiwasta maasta että merestä yhteen on ymmyriäinen, pian sanoin kuin kerä (JAFro1791-34).

MANTEREEN kategoriaan kuuluu myös SAARI, mutta sitä ei erotella yleisestä MAAPALLON kuvauksesta:

- (3) Siellä näemme monet järwet, lahdet, saaret, jotka Herran woima on perustanut sywän weden keskelle (JAFro1791-41).

MANTEREEN kategorian lisäksi Frosterus käyttää VEDEN kategoriaa ja liittää siihen JÄRVEN, MEREN ja LAHDEN käsitteet. Näiden aiemmin esiintyneiden kategorioiden lisäksi Frosteruksella ovat MAAN alakategorioina myös KOHOUMA ja LASKEUMA⁴¹, sillä kontekstin perusteella kategorian jäsenet *kukkula* ja *laakso* ovat merkitykseltään yleisiä:

- (4) Noskam ylös wuorille: siellä on suloinen yhdessä silmän näösä lawialda katzoa moninaisia Herran suuria tekoja: siellä me näemme sekä monet korkiat kukkulat että matalat laxot, – – (JAFro1791-41).

Kategorioita yksiselitteisempiä, enemmän vain käsitteiksi katsottavia ovat Frosteruksella MAANJÄRISTYKSEN, MAANOSAN ja PENINKULMAN käsitteet. Frosteruksen aineistossa edellä kuvattuihin kategorioihin kuuluvia nimityksiä on 19: maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavat nimitykset *järvi* 'meri', *kuiva maa* 'manner', *kukkula*, *lahti*, *lakso*, *luoto*, *maanjäristys*, *maanselkä*, *meri*, *saari* ja *vuori*; vesistönimitykset *järvi*, *koski*, *lähte*, *oja* ja *virta* sekä maapalloa kuvaavat nimitykset *maakunta*, *maanpiiri* ja *penikulema*. Nimitykset eroavat Lizeliuksen nimityksistä lähinnä siinä, että kaikki termimäiset sanat puuttuvat. Frosteruksen tapa käsitellä asioita ei olekaan yhtä käsitteellinen ja oppikirjamainen kuin Lizeliuksen.

Vanhan kirjasuomen aikana maantieteellisestä sanastosta kehittyivät nykyiseen yleiskieleenkin kuuluvat peruskäsitteet, joita tarvittiin erityisesti maantie-

⁴¹ Maankamaran muotojen jakaminen kohoumiin, laskeumiin ja tasankoihin on peräisin J. G. Granöltä (1930).

teellisen nimistön yhteydessä sekä maapallon kuvaamisessa karttoina. Pääosa käsitteistä voidaan katsoa prototyyppisiksi kategorioiksi siinä mielessä, ettei niille ole vielä kehittynyt tarkkaa yksilöityä merkitystä vaan hyvin prototyyppisiä käyttökonteksteja. Käytetyt käsitteet olivat erityisesti maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimityksiä mutta myös maapalloa kuvaavia nimityksiä, ja siten näiden alojen kielen pohja syntyi kirjakieleen vahvimmin jo vanhan kirjasuomen aikana. Kategorioiden merkityspiirteiden ja luonteen arvioiminen vanhan kirjasuomen aineistosta on kuitenkin vaikeaa, koska kategorioita ei ole määriteltä eikä kuvattu tarkemmin. Vanhan kirjasuomen aineiston avulla voidaankin todeta vain, minkälaisia kategorioita ja käsitteitä ennen 1800-lukua ainakin esiintyi.

3.2 1800-luvun aineiston luokittelu

Esittelen luvuissa 4–9 1800-luvun aineistoni. Keskityn käsitteiden nimeämiseen ja aineistossa esiintyvään leksikaaliseen ja etenkin onomasiologiseen variaatioon. Tarkastelen, millaisia nimityksiä käsitteet saavat ja miten nimitykset kehittyvät. Päähuomioni on maantieteen sanaston vakiintumisessa. Olen jakanut aineiston maantieteellisen luokittelun perusteella seitsemään ryhmään: tieteenalan nimitykset (luku 4), maapalloa kuvaavat nimitykset (luku 5), maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavat nimitykset (luku 6), vesistönimitykset (luku 7), ilmastonimitykset (luku 8) sekä Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset (luku 9).

Edelleen olen ryhmitellyt aineiston vakiintumisen ja vakiintumattomuuden perusteella jo vakiintuneisiin tai nopeasti vakiintuviin käsitteisiin ja vakiintumattomiin käsitteisiin. Tätä jaottelua ei kuitenkaan ole luvussa 4, jossa käsitellään vain muutamaa tieteenalan nimitystä. Vakiintumisen perusteella ryhmitellyissä alaluvuissa nimityksiä tarkastellaan pääasiassa käsitteiden mukaisesti aakkostettuina, mutta olen poikennut aakkosjärjestyksestä joidenkin ylä- ja alakäsitteiden kohdalla, esimerkiksi käsitellyt KÄÄNTÖPIIRIN jälkeen sekä KAURIIN että KRAVUN KÄÄNTÖPIIRIN. Käsitteiden luvuissa 4–9 käsitteet, joiden variaatiota voi esiintymien perusteella arvioida. Otan kantaa variaatioon, jos käsitteen nimityksiä esiintyy useammassa kuin viidessä eri lähteessä. Esittelen saman käsitteen eri nimitykset yhdessä. Tämän jaottelun mukaisesti käsitteitä on luonnehdittu myös liitteessä 2, jossa aineisto on lueteltu käsitteiden mukaisessa aakkosjärjestyksessä siten, että jokaisen nimityksen yleisyys aineistossa ja lähdetiedot käyvät ilmi⁴². Liitteessä 2 on esitelty käsitteittäin myös aineisto, jota ei vähäisten esiintymien takia esiinny luvuissa 4–9. Liitteessä 1 on esitelty erityisesti aineistona olevien oppikirjojen sisältöä. Liitteessä 3 kaikki aineiston nimitykset ovat aakkosjärjestyksessä. Aineiston noin 1 770 nimityksestä luvuissa 4–9 jää tämän ra-

⁴² Viitteen lihavointi tarkoittaa liitteessä lähdettä, jossa nimityksen merkitys on selitetty tai kuvattu. Nuoli (<) viitteen edessä tarkoittaa lähdettä, jonka suomentaja ei ole tiedossa.

jauksen perusteella käsittelemättä 336 nimitystä. Kaikki nimitykset on huomioitu koko aineistoa tarkastelevissa luvuissa 10–13.

1800-luvun oikeinkirjoitus poikkesi nykykielen oikeinkirjoituksesta. Aineiston käsittelyluvuissa suoraan lainatut esimerkit on säilytetty 1800-luvun kirjoitusasussa, mutta käsittelytekstissä oikeinkirjoitus on muutettu nykykielen mukaiseksi. Varsinaisessa tekstissä kaikki *w*:t on muutettu *v*:iksi, selvät yhdys sanat on kirjoitettu yhteen, turhat yhdysmerkit poistettu ja kaikki sanat kirjoitettu pienellä alkukirjaimella. Pitkät ja lyhyet vokaalit on kuitenkin kaikissa sanoissa säilytetty alkuperäisessä asussa, sillä niiden kirjoittaminen oli 1800-luvulla tietoista ja vakiintunutta. Useimmissa tapauksissa onkin mahdollista, että nykykielestä poikkeavasti lyhytvokaaliseksi kirjoitettu sana on voitu myös ääntää lyhytvokaalisena, esimerkiksi *minutti* – *minuutti*.

4 TIETEENALAN NIMITYKSET

Maantieteen tieteenalan nimityksiin kuuluvat sekä yläkäsitteen MAANTIETEEDE nimitykset että maantieteen alatieteiden nimitykset. 1800-luvun aineistossa yläkäsite MAANTIETEEDE esiintyy kaikissa oppikirjoissa. Alatieteiden nimitysten esiintymää on huomattavasti vähemmän. Tieteenalan nimityksillä on koko aineistossa varsin marginaalinen asema: 6 822 esiintymästä tähän ryhmään kuuluu vain 129 esiintymää, mikä on alle kaksi prosenttia koko aineistosta. Noin 1 770 aineiston nimityksestä tieteenalan nimityksiä on 30 eli myös alle kaksi prosenttia. Nimitykset ovat kuitenkin kiinnostavaa tieteenalaa määrittävää ydinsanastoa. Tarkastelen seuraavaksi tarkemmin käsitteitä, joiden nimitysten vakiintumista voidaan arvioida. Harvinaiset käsitteet on esitelty vain liitteessä 2.

MAANTIETEEDE

MAANTIETEESTÄ käytetään nykykielessä sekä nimitystä *maantiede* että nimitystä *geografia* (NS; CD-PS). Lisäksi maantiedettä opettavaa kouluainetta nimitetään nykykielessä *maantiedoksi* (mt.). Maantiedon merkitys on myös vierassanalla *geografia* (mt.). Kaikki nykykielen synonyymiset nimitykset esiintyvät 1800-luvun aineistossa. MAANTIETEEN nimityksissä esiintyy kuitenkin runsaasti leksiikaalista variaatiota. Olen kuvannut variaation taulukkoon 2, jossa MAANTIETEEN nimitykset esiintyvät vuosikymmenittäin. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä olen koonnut liitteeseen 2. Maantieteen nimitysten variaatio on lähinnä onomasiologista – haetaan näkökulmaa, josta tieteenalaa suomeksi nimitetään. Toisaalta variaatio on kontekstuaalista – nimitysten asut vaihtelevat eri lähteissä. Ensimmäisenä nimityksenä Samuel Rinta-Nikkola käyttää 1804 vierassanaa *geografia*, joka esiintyy aineistossa tasaisesti myöhemmin. Kaiken kaikkiaan esiintymiä on 18 lähteestä.

Koulumaantieteen nimitys *maantieto* esiintyy kirjakielessä ensimmäistä kertaa Abraham Poppiuksella 1818 (Rapola 1960), mutta nimityksellä voidaan tarkoittaa maantiedettä yleensä eikä sillä ole nykykielen erityismerkitystä. Nimitys ei ole aineistossa kovin yleinen; se esiintyy vain yhdeksässä lähteessä. Vierassana *geografia* esiintyy asussa *geographia* 1830- ja 1870-luvulla, mutta asu jää harvinaiseksi. Johdos *maidelma* esiintyy lähteissä 1830- ja 1840-luvulla mutta jää kokeiluksi. 1830-luvun uusista nimityksistä kertamuodosteiksi⁴³ jäävät yhdyssanat *maakerto* ja *maakirjoitus*.

1840-luvulla MAANTIETEEN nimityksiksi esitetään useita kertamuodosteiksi jääviä nimitysvariantteja: *maakuntaintieto*, *maammeselitys*, *maanoppi*, *maanseelitys* ja asu *maatieto*. Pysyvämmän aseman saavat 1840-luvun nimityksistä *maanopas*, *maantiede* ja *maantiede*. Näistä *maanopas* jää harvinaisimmaksi: nimitys esiintyy vain seitsemässä lähteessä. Asu *maatiede* on melko yleinen aivan 1800-

⁴³ Kertamuodosteella tarkoitan nimitystä, joka esiintyy vain yhdessä lähteessä tai vain yhdellä vuosikymmenellä.

luvun loppua lukuun ottamatta; nimitys esiintyy 14 lähteessä. Genetiivialkuisesta asusta *maantiede* sen sijaan tulee aineiston yleisin ja siten vakiintunein MAANTIETEEN nimitys, sillä se esiintyy 33 lähteessä. 1840-luvulla nämä nimitykset esiintyvät esimerkiksi seuraavasti:

- (1) Maan-opas. M a a n o p a s - k i r j a k s i eli M a a n-opastajaksi sopisi sanoa sitä oppia, jonka kautta tulemme tuntemaan koko maan-piirin laadun, muodon, suuruuden ja muut omaisuudet; mitä maita ja wesiä sillä löytyy; – (MY 1844, no 23).
- (2) Kertoelma maasta – – kutsutaan Geografia’ksi, se on Maidelmaksi eli Maa-tieteeksi (< Modeen 1848, 3).
- (3) – – Luonnon tutkintoon eli’ Maantieteeseen kuuluvissa kirjoissa – – (SMTR1847-9-3).

1840-luvun nimitysten määriteosaksi on valittu sana *maa*, mutta sanan taivutuksessa on kontekstuaalista variaatiota nominatiivi- ja genetiivialkuisissa asuissa. Onomasiologista variaatiota esiintyy nimitysten edusosissa: toiset valitsevat näkökulmaksi maan selittämisen, toiset maata koskevan tiedon, opin tai oppaan. Ruotsissa tällaista variaatiota ei ole: kaikissa alkuperäisteoksissa käytetään vierassanaa *geografi*. Edusosa *tiede* on 1840-luvun uudissana: sen ensiesiintymä on Volmar Kilpiseltä vuodelta 1842 (NES).

TAULUKKO 2. MAANTIETEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MAANTIEDE	1800	1810	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
geografia									
maantieto									
geographia									
maakerto									
maakirjoitus									
maidelma									
maakuntaintieto									
maammeselitys									
maanopas									
maanoppi									
maanselitys									
maantiede									
maatiede									
maatieto									
mâtiede									

Viimeinen uusi MAANTIETEEN nimitysvariantti on 1860-luvulta, mutta kyse on aiemmin esiintyneen nimityksen uudesta kirjoitusasusta. Volmar Kilpinen

suosii 1800-luvulla kirjoituksissaan ns. venykekirjoitusta ja käyttää nimityksestä *maantiede* asua *mâtiede* (ks. Huumo 2005, 31; Häkkinen 1994a, 181, 428). Asu jää kertamuodosteeiksi. 1890-luvulla ovatkin enää käytössä nykykielen nimitykset *maantiede*, *geografia* ja *maantieto*, joista vakiintunein on *maantiede*.

LUONNONMAANTIETIEDE

Sellaisia maantieteen alatieteiden nimityksiä, joilla on vakiintumisen näkökulmasta riittävästi esiintymiä, ovat *luonnonmaantiede* ja *valtiollinen maantiede*, jotka esiintyvät lähes samoissa lähteissä. LUONNONMAANTIETEEN käsite esiintyy aineistossa 1860-luvulta alkaen, jolloin käytetään nimityksiä *luonnollinen geografia*, *luonnonomainen maantiede* ja *luonnonomainen maantiede*. Nimitysten esiintyminen vuosikymmenittäin on kuvattu taulukkoon 3. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. LUONNONMAANTIETEEN nimityksissä on sekä onomasiologista että etenkin kontekstuaalista variaatiota. Myöhemmin aineistossa esiintyy kuitenkin vain *luonnonomainen maantiede*, esimerkiksi

- (4) Geografia eli maantiede jaetaan kolmeen osaan: 1. Suure-opillinen Maantiede – – 2. Luonnon-omainen Maantiede eli oppi maanpinnasta, sen vesistä ja manterista, ilman-alasta ja hedelmistä – – (Elmgren 1867, 1).

1880-luvulla uutena nimitysvarianttina on asu *luonnollinen maantiede*, joka esiintyy saman lähteen uudessa painoksessa 1890-luvulla. Nykykielen yhdyssananimitystä *luonnonmaantiede* ei 1800-luvulla esiinny. LUONNONMAANTIETEEN nimityksissä on kyse kontekstuaalisesta variaatiosta. Vaihtelua on sekä määrite- että edusosan muodossa: määriteosasta käytetään eri johdosta, ja edusosassa vaihtelevat vierassana ja omaperäinen nimitys sekä omaperäisen nimityksen taivutusmuoto.

TAULUKKO 3. LUONNONMAANTIETEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LUONNONMAANTIETIEDE	1860	1880	1890
luonnollinen geografia			
luonnonomainen maantiede			
luonnonomainen maantiede			
luonnollinen maantiede			

VALTIOLLINEN MAANTIETIEDE

VALTIOLLISEN MAANTIETEEN käsitteellä tarkoitetaan 1800-luvun oppikirjoissa yleensä osuutta, jossa esitellään yksittäisten maiden maantiedettä. Käsitteen rinnakkaiskäsitteitä ovat usein MATEMAATTINEN MAANTIETIEDE ja HISTORIALLINEN

MAANTIETED⁴⁴. VALTIOLLISEN MAANTIETEEN käsite esiintyy aineistossa 1860-luvulta alkaen. Silloin nimityksinä ovat *valtiollinen geografia*, *valtiollinen maantiede* ja *valtiollinen maantiede* (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nimityksistä vain *valtiollinen maantiede* esiintyy aineistossa myös 1880- ja 1890-luvulla. 1860-luvulla nimitys määritellään seuraavasti:

(5) Kun taas katsellaan maata ihmisten asuntopaikkana ja jaettuna erinäisiin waltakuntiin ja kansakuntiin, sanotaan sitä waltiolliseksi maantieteeksi (Liljefors 1868, 25).

Kaiken kaikkiaan käsite esiintyy vain kuudessa lähteessä. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista, mutta variaatiota on vähemmän kuin LUONNONMAANTIETEEN nimityksissä. Sanaliiton määriteosassa ei ole vaihtelua. Edusosassa vaihtelua on vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä sekä edusosan taivutusmuodossa.

⁴⁴ MATEMAATTISEN MAANTIETEEN ja HISTORIAALLISEN MAANTIETEEN nimitykset ks. liite 2.

5 MAAPALLOA KUVAAVAT NIMITYKSET

5.1 Yleistä

Maapalloa kuvaaviin nimityksiin kuuluu aineiston matemaattisen maantieteen sanasto. Useimmissa 1800-luvun yleismaantieteen oppikirjoissa on osio, jossa opetetaan sekä kartografian että tähtitieteen peruskäsitteet. Näissä osissa termejä ja niiden määritelmiä on yleensä runsaasti. Maapalloa kuvaava sanasto onkin jo 1800-luvun aineistossa hyvin termittynyttä. Olen jättänyt tähtitieteen sanaston tutkimukseni ulkopuolelle ja keskityn seuraavassa kartografiseen sanastoon.

Koko aineiston 6 822 esiintymästä maapalloa kuvaaviin kartografisiin nimityksiin kuuluu 25 prosenttia eli 1 709 esiintymää. Aineiston noin 1 770 nimityksestä maapalloa kuvaavia on 400, mikä on noin 23 prosenttia nimityksistä. Maapalloa kuvaavat nimitykset jakautuvat karkeasti seuraaviin nykykielen merkitysryhmiin: 1) sijaintia asteina ilmaisevat nimitykset, 2) ilmansuuntien nimitykset, 3) maapallon nimitykset, 4) maapallon piirien nimitykset, 5) maannavan ja maan akselin nimitykset, 6) maapallon osien nimitykset sekä 7) pinta-alan nimitykset.

Osa maapalloa kuvaavista nimityksistä vakiintuu kirjakieleen heti 1800-luvun alussa, osa vakiintuu hyvin nopeasti ja synonyymeja esiintyy vähän (luku 5.2), mutta valtaosan kohdalla on runsaasti leksikaalista variaatiota (luku 5.3). Lisäksi aineistossa on nimityksiä, joita ei ole nykykielessä tai joiden vakiintumisesta ei vielä 1800-luvun esiintymien perusteella voi arvioida. Harvoissa lähteissä esiintyvät käsitteet on esitelty pelkästään liitteessä 2.

5.2 Vakiintuneet nimitykset

Vakiintuneisiin nimityksiin olen ryhmitellyt vanhassa kirjasuomessa vakiintuneet nimitykset sekä nimitykset, jotka vakiintuvat nopeasti, kun käsite tai kategoria aineistossa esiintyy. Maapalloa kuvaavissa nimityksissä vakiintuneita käsitteitä on vain kaksi: ITÄ ja LÄNSI.

ITÄ

Itä esiintyy vanhassa kirjasuomessa ensimmäistä kertaa Mikael Agricolalla 1544 (Jussila 1998). Nimitystä käytetään myös vuoden 1776 Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa, mutta siinä nimityksenä on *itäilma*, joka on aineiston ainoa *idän* synonyymi. Kaikissa muissa lähteissä käytetään vain nimitystä *itä* (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2).

LÄNSI

Ilmansuunnannimitys *länsi* esiintyy vanhassa kirjasuomessa ensimmäisen kerran Mikael Agricolalla 1544 (Jussila 1998) ja on käytännössä ainoa nimitys koko

1800-luvun aineistossa (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Sen varianttina esiintyy vain Turun Viikko-Sanomien asu *läntä* esimerkin 1 kontekstissa:

(1) – – muutamat Meri-kapteinit ovat niin kauan purjehtineet luoteeseen eli läntään päin, että viimen ovat Maan ympäri tulleet Itä-puolelta jälleen kotimaahansa (TVS1820-4-1).

5.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset

ASTE

Karttapallolla paikan sijaintia ilmaistaan asteina, ja nykymaantieteen termistössä tässä merkityksessä käytetään nimitystä *aste* (myös NS; CD-PS, molemmissa maant.). Sen synonyymeina on yleiskielessä käytetty nimityksiä *graadi* (NSS) ja *pykälä* (NS). *Aste* tunnetaan myös murteista mutta merkityksessä 'portaiden astinlauta tai -paasi, tikapuiden puola'. Sanan mittayksikkömerkitys on kirjakielen uudismuodoste. (SMS; NES; SSA.)

ASTEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 4. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1840-luvulla, ja siitä käytetään nimityksiä *graadi*, *askelma*, *aste*, *astelma* ja *pykälä* seuraavasti:

(2) Tämä Napa ei siis seiso kannallaan, waan kallistuupi, 23½ graadia (OVS1840-13-2).

(3) – – 360 Puoli-päivän-piiriä – – välille tulee – – matkaa kutsutaan Askelmaksi, taikka vieraalla kielellä Graadiksi (LSKH 1845, 87 (RAPOLA)).

(4) Grad, Askelma, (cirkel-) Aste, (termom.) askel, askelus, pykälä, gradi (Varelius 1856, Yhtäveroisten sanain osviitta).

Graadi esiintyy aineistossa joko asussa *gradi* tai *graadi* vielä 1850- ja 1860-luvulla muttei enää myöhemmin. *Askelmaa* käytetään aineistossa lisäksi 1850-luvulla; yhteensä se esiintyy seitsemässä lähteessä. Pysyvimmäksi ASTEEN nimitykseksi tulee jo 1800-luvulla *aste*, jota käytetään 1870-luvulta lähtien ainoana ASTEEN nimityksenä. Se esiintyy kaiken kaikkiaan 24 lähteessä. 1840-luvun nimityksistä *astelma* on kertamuodoste. *Pykälä* on käytössä myös 1850-luvulla. ASTEEN nimityksen kaikki variantit esiintyvät jo 1840-luvulla; myöhemmin ei uusia variantteja enää tule, ja synonyymien määrä vähenee vuosikymmenittäin. ASTEEN nimityksissä on sekä onomasiologista että kontekstuaalista variaatiota: omakielinen nimitys muodostetaan eri lähtökohdista, ja lisäksi variaatiota on vierassanan ja omakielisen nimityksen välillä, vierassanan kirjoitusasussa, omaperäisten nimitysten kantasanoissa sekä johtimissa.

TAULUKKO 4. ASTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ASTE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
askelma						
aste						
astelma						
graadi/gradi						
pykälä						

MINUUTTI

Paikan sijainti ilmoitetaan asteina, minuutteina ja sekunteina. Myös yleiskielen *minuutilla* (NS; CD-PS) on maantieteellinen kulma- tai kaariasteen merkitys. MINUUTIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 5. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäiset esiintymät ovat suomenkos *hetki* sekä vierassanaiset vastineet *minuti* ja *minuutti*, joista *minuti* on esiintynyt ajan ilmauksena jo Mikael Agricolaalla (SSA). 1800-luvun aineistossa lyhyt- ja pitkävokaalinen vastine ovat lähes yhtä yleisiä: *minuti* esiintyy seitsemässä lähteessä ja *minuutti* 11 lähteessä. Nykykielen asun ensimmäinen esiintymä on Maamiehen Ystävistä vuodelta 1845. Myöhemmin aineistossa esiintyvät asut *minutti* ja *minuuti*. 1850-luvulla uusia nimityksiä ovat suomenkokset *äske* ja *pienike*, jotka jäävät kertamuodosteiksi:

(5) – – ja graadi taas 60 minuuttiin (äskeen) – – (Ahlqvist 1855, 7).

(6) Minut (1/60 grad), pienike, minuutti (Varelius 1856, Yhtäveroisten sanain osviitta).

Pienike voi olla vapaa käännöslaina *minut*-sanasta. 1860-luvulta alkaen MINUUTIN nimityksissä on enää kyse vain kontekstuaalisesta kirjoitusasun valinnasta, sillä vierassana *minuutti* on kaikissa lähteissä vakiintunut käyttöön.

TAULUKKO 5. MINUUTIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MINUUTTI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
hetki						
minuti						
minuutti						
pienike						
äske						
minutti						
minuuti						

SEKUNTI

Paikan sijainti ilmoitetaan asteina, minuutteina ja sekunteina. Myös yleiskielen *sekunnilla* (NS; CD-PS) on maantieteellinen kulma- tai kaariasteen merkitys. 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1840-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Varhaisimmat esiintymät ovat asut *sekundi* ja *sekunti*. *Sekunti* esiintyy ensimmäisen kerran J. F. Granlundilla 1849. Nimityksen ainoat synonyymit esiintyvät 1850-luvulla: *lerkkaus* ja *toisike*, jotka jäävät kertamuodosteiksi:

- (7) – – ja joka äski 60 sekuntiin (lerkkaukseen) (Ahlqvist 1855, 7).
 (8) Sekund (cirkel-), *toisike*, (tids-) sekunti, lerkkaus (Varelius 1856, Yhtäveroisten sanain osviitta).

Toisike on vapaa käännöslaina *sekund*-vastineesta, ja Varelius erottaa sen *lerkkauksesta*, joka tarkoittaa aikaa ilmaisevaa sekuntia; sanan kantana on kellon heiluria tarkoittava *lerkku* (NS) (ks. esimerkki 8). 1860-luvulta alkaen *sekunti* on ainoa, vakiintunut käsitteen nimitys. Se esiintyy aineistossa 15 lähteessä. SEKUNNIN nimityksissä kyse on lähinnä vierassanan kirjoitusasun kontekstuaalisesta variaatiosta. Onomasiologisesta variaatiosta on kyse vain omaperäisten nimitysten variaatiossa, mutta nämä nimitykset eivät vakiinnu käyttöön.

ETELÄ

Ilmansuuntien nimityksistä *etelä* (NS; CD-PS) on käytössä vanhassa kirjasuomessa, mutta sillä on 1800-luvun aineistossa vielä useita nimitysvariantteja. *Etelä* esiintyy kirjakielessä ensimmäisen kerran Mikael Agricolalla 1544 (Jussila 1998), ja se on käytössä myös vuoden 1776 Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa. 1800-luvun aineistossa *etelä* esiintyy kaikkina vuosikymmeninä ja on yleisin ja vakiintunein ETELÄN nimitys (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Sen synonyymina esiintyy 1850-luvulla *päivä*, jonka merkityksenä on 'etelä' myös Nykysuomen sanakirjassa. 1860-luvulla synonyymina esiintyy *meri*, joka on käytössä myös vuoden 1776 Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa:

- (9) 6. Nyland, se on, Uusi-Maa, joka on Hämen-Maasta Meresä (STS1776-173).

Muut variantit ovat yksittäisiä ja selittyvät murteellisiksi ilmansuunnannimityksiksi. Ne kuvaavat toisenlaisia, maasto- ja aurinkovaltaista ilmansuuntien järjestelmiä, ja nimityksiä on käytetty eteläisessä Suomessa (ALFE, 348, 354). *Meren* ja *päivän* välinen variaatio on onomasiologista; ne nimittävät käsitettä eri näkökulmista. *Etelää* voidaan kuitenkin pitää melko vakiintuneena nimityksenä myös 1800-luvulla.

ETELÄINEN PALLONPUOLISKO

Maapallo jaetaan pituus- ja leveyspiirien avulla osiin, joita nimitetään *pohjoiseksi* ja *eteläiseksi* sekä *läntiseksi* ja *itäiseksi pallonpuoliskoksi*. Yleiskielessä maapallon eteläisestä puoliskosta käytetään nimityksiä *eteläpuolisko* (CD-PS s. v. *puolisko*; NS) ja *eteläinen pallonpuolisko* (NS s. v. *eteläinen*). ETELÄISEN PALLONPUOLISKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 6. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nykykielen nimityksistä *eteläpuolisko* on 1800-luvun aineiston ensimmäinen nimitys, ja se esiintyy 1840 Oulun Viikko-Sanomissa:

(10) Maa jaetaan kahteen yhtä suureen puoliskoon: Pohjas-Puoliskoon ja EteläPuoliskoon (OVS1840-13-2).

1800-luvulla *eteläpuolisko*a ei kuitenkaan juurikaan käytetä; se esiintyy lisäksi vain 1860-luvulla. 1840-luvun toinen nimitys on *etelänpuolikas*, joka esiintyy saman oppikirjan myöhemmässä painoksessa myös 1860-luvulla. Nykykielen toinen nimitys *eteläinen pallonpuolisko* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860:

(11) Equatori jakaa maan kahtia: pohjaiseen ja eteläiseen pallonpuoliskoon (hemisfer) (Cannelin 1860, 9).

Tämän jälkeen *eteläinen pallonpuolisko* esiintyy kaikkina vuosikymmeninä yhteensä 13 lähteessä ja on 1800-luvun vakiintunein ETELÄISEN PALLONPUOLISKON nimitys. 1860-luvulla sen uusina synonyymeina ovat kertamuodoste *eteläinen maapuoli* ja yhdyssana *eteläpallonpuolisko*. 1880-luvulla *eteläisestä pallonpuoliskosta* esiintyy nominatiivialkuinen asu *eteläinen pallopuolisko*, mutta se esiintyy kahdessa eri lähteessä vain tällä vuosikymmenellä. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista: variaatiota on yhdyssana- ja sanaliittonimitysten välillä, määriteosan taivutusmuodossa ja edusosan johtimissa.

TAULUKKO 6. ETELÄISEN PALLONPUOLISKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ETELÄINEN PALLONPUOLISKO

etelänpuolikas

eteläpuolisko

eteläinen maapuoli

eteläpallonpuolisko

eteläinen pallonpuolisko

eteläinen pallopuolisko

	1840	1860	1870	1880	1890
etelänpuolikas					
eteläpuolisko					
eteläinen maapuoli					
eteläpallonpuolisko					
eteläinen pallonpuolisko					
eteläinen pallopuolisko					

ITÄINEN PALLONPUOLISKO

Maapallo jaetaan pituus- ja leveyspiirien avulla osiin, joita nimitetään *pohjoiseksi* ja *eteläiseksi* sekä *läntiseksi* ja *itäiseksi pallonpuoliskoksi*. ITÄISEN PALLONPUOLISKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 7. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäisiä nimityksiä ovat *itäinen maapuolisko*, *itäinen puolisko* ja *itäinen maanpuolisko*. Kaikki nimitysvariantit esiintyvät aineistossa satunnaisesti myöhemmin. 1850-luvun uusia nimitysvariantteja ovat *itäinen puoliska*, *itäinen maapuolikko* ja *itäinen puolikko*, jotka kaikki jäävät kertamuodosteiksi. 1860-luvun uusista nimitysvarianteista *itäinen maapallonpuolisko* ja *itäpuolisko* jäävät kertamuodosteiksi, vaikka *itäpuolisko* esiintyy itäisen pallonpuoliskon merkityksessä myös Nykysuomen sanakirjassa. 1800-luvun aineistossa sen ensiesiintymä on Lavus Koranderilta vuodelta 1862:

(12) Siten jakaantuu maa uudelleen kahteen osaan. *Itä- ja Länsipuoliskoon* (Korander 1862, 16).

TAULUKKO 7. ITÄISEN PALLONPUOLISKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ITÄINEN PALLONPUOLISKO	1840	1850	1860	1870	1880	1890
itäinen maanpuolisko						
itäinen maapuolisko						
itäinen puolisko						
itäinen maapuolikko						
itäinen puolikko						
itäinen puoliska						
itäinen maapallonpuolisko						
itäinen pallonpuolisko						
itäpuolisko						
itäinen pallopuolisko						

Nykykielen toinen nimitys *itäinen pallonpuolisko* esiintyy ensimmäistä kertaa myös 1860-luvulla, Edvard Ervastilla 1865:

(13) Sitä maanpinnan puoliskoa, joka on itään päin ensimmäisestä [!] puolipäivänpiiristä 180:nteen asti, sanotaan *itäiseksi pallonpuoliskoksi* – – (Ervast 1865, 5).

Tämän jälkeen *itäisestä pallonpuoliskosta* tulee jonkin verran muita vakiintuneempi nimitys jo 1800-luvulla. 1880-luvulla nimityksen edusosa esiintyy nominatiivialkuisena, mutta yleisin asu on genetiivialkuinen. Nimitysten variaatio on onomasiologista ja kontekstuaalista. Onomasiologista on edusosien vari-

aatio, sillä nimitysten edusosien merkitysten läpinäkyvyys ja tarkkuus vaihtelevat *maapallonpuoliskosta puoliskoon*. Kontekstuaalista variaatiota on etenkin edusosien muodoissa: sekä johtimissa että nominatiivi- ja genetiivimuodoissa.

LÄNTINEN PALLONPUOLISKO

Maapallo jaetaan pituus- ja leveyspiirien avulla osiin, joita nimitetään *pohjoiseksi* ja *eteläiseksi* sekä *läntiseksi* ja *itäiseksi pallonpuoliskoksi*. LÄNTISEN PALLONPUOLISKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 8. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäistä kertaa 1840-luvulla, jolloin käsitteellä on kuusi erilaista nimitysvarianttia: *läntinen maapuolisko*, *läntinen puolisko*, *länteinen maapuolisko*, *länteinen puolisko*, *läntinen maapuoli* ja *läntinen maapuolisko*. 1850-luvulla uusia nimitysvariantteja ovat *länteinen maapuolisko*, *läntinen puoliska*, *länteinen maapuolikko* ja *läntinen puolikko*.

Nykykielen nimitys *läntinen pallonpuolisko* esiintyy 1800-luvun aineistossa ensimmäistä kertaa 1860-luvulla, Gustaf Cannelinilla 1860. Sen jälkeen nimityksestä tulee parhaiten vakiintunut 1800-luvun LÄNTISEN PALLONPUOLISKON nimitys; se esiintyy 11 lähteessä. Nykykielen mahdollinen synonyymi *länsipuolisko* esiintyy ensimmäisen kerran myös 1860-luvulla, Lavus Koranderilla 1862 (ks. esimerkki 12), mutta nimitys jää aineistossa kertamuodosteeksi. 1880-luvulla nykykielen nimityksestä *läntinen pallonpuolisko* esiintyy vielä nominatiivialkuinen asu *läntinen pallopuolisko*, mutta genetiivialkuinen asu on lähteissä selvästi yleisempi. Nimitysten määriteosissa on kontekstuaalista variaatiota, mutta edusosien variaatio on myös onomasiologista. Lisäksi edusosissa on kontekstuaalista variaatiota johtimissa ja nominatiivi- ja genetiivimuodoissa.

TAULUKKO 8. LÄNTISEN PALLONPUOLISKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LÄNTINEN PALLONPUOLISKO	1840	1850	1860	1870	1880	1890
länteinen maapuolisko						
länteinen puolisko						
läntinen maapuolisko						
läntinen maapuoli						
läntinen maapuolisko						
läntinen puolisko						
länteinen maapuolikko						
länteinen maapuolisko						
läntinen puolikko						
läntinen puoliska						
länsipuolisko						
läntinen pallonpuolisko						
läntinen pallopuolisko						

POHJOINEN PALLONPUOLISKO

Maapallo jaetaan pituus- ja leveyspiirien avulla osiin, joita nimitetään *pohjoiseksi* ja *eteläiseksi* sekä *läntiseksi* ja *itäiseksi pallonpuoliskoksi*. 1800-luvun POHJOISEN PALLONPUOLISKON nimityksissä on paljon horjuntaa sekä *pohjoinen*-alkuosan että *puolisko*-loppuosan takia. Nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 9. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista. Lisäksi käsitteen nimitysten edusosissa esiintyy onomasiologista variaatiota. Aineiston ensimmäisiä nimityksiä ovat 1840-luvun *pohjaspuolisko*, *pohjoinen maapuolisko*, *pohjoispuolisko* ja *pohjanpuolikas*. Näistä kertamuodosteiksi jäävät *pohjaspuolisko* ja *pohjoispuolisko*.

1860-luvulla uusia nimitysvariantteja on useita: *pohjainen pallonpuolisko*, *pohjoispuolisko*, *pohjaispallonpuolisko*, *pohjonen maapuolisko* ja *pohjospuolisko*. Näistä *pohjoispuolisko* olisi periaatteessa mahdollinen myös nykykielessä (vrt. *itä-* ja *eteläpuolisko* (NS)). Tämän nimityksen ensiesiintymä on Lavus Koranderilta 1862:

(14) Päiväntasaaja jakaa myös maapinnan kahteen yhtä suureen osaan, nimittäin: *Pohjois-* ja *Eteläpuoliskoon* – – (Korander 1862, 16).

1860-luvun nimityksistä myöhemmin käytetyin on *pohjainen pallonpuolisko*, joka esiintyy aineistossa myös 1870- ja 1880-luvulla. 1870-luvun uusi nimitysvariantti on tämän nimityksen nominatiivialkuinen asu *pohjainen pallopuolisko*, joka esiintyy myös 1880-luvulla. Nykykielen ensisijainen nimitys *pohjoinen pallonpuolisko* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran vasta 1890-luvulla, B. F. Salosen suomentamassa Erslevin oppikirjassa 1895.

TAULUKKO 9. POHJOISEN PALLONPUOLISKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOINEN PALLONPUOLISKO	1840	1860	1870	1880	1890
pohjanpuolikas					
pohjaspuolisko					
pohjoinen maapuolisko					
pohjoispuolisko					
pohjainen pallonpuolisko					
pohjaispallonpuolisko					
pohjoispuolisko					
pohjonen maapuolisko					
pohjospuolisko					
pohjainen pallopuolisko					
pohjoinen pallonpuolisko					

ILMANSUUNTA

Yläkäsitteestä ILMANSUUNTA käytetään nykykielessä nimityksiä *ilmansuunta* ja *suunta* (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa nimityksillä on lisäksi synonyymeina *ilma*, *ilmankulma* ja *tuuli*. ILMANSUUNNAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 10. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäistä kertaa 1820-luvulla, jolloin käytetään nimityksiä *ilma* ja *ilmapieli*, esimerkiksi:

(15) Egyptistä läntää eli luoteista ilmaa kohin löytyy muutamia Valtakuntia, – – (TVS1820-6-4).

Ilma esiintyy ILMANSUUNNAN nimityksenä 1880-luvulle saakka. *Ilmapieli* jää nominatiivialkuisena kertamuodosteeksi mutta esiintyy genetiivialkuisena 1830- ja 1860-luvulla; molemmat esiintymät ovat tosin sanakirjoista (Helenius 1838; Eurén 1860), eivät aidosta kielenkäyttökontekstista. Nimitysasujen välinen variaatio onkin kontekstuaalista.

TAULUKKO 10. ILMANSUUNNAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ILMANSUUNTA	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
ilma								
ilmapieli								
ilmankulma								
ilmanpieli								
ilmasuunta								
suunta								
ilmansuunta								
tuuli								

1830-luvulla muita uusia nimitysvariantteja ovat Heleniuksen ensiesiintymä (1838) *ilmankulma*, joka esiintyy aineistossa myös myöhemmin, ja *ilmasuunta*, joka esiintyy Lönnrotilla 1836 (Rapola 1960). Nykyasussa *ilman-suunta* esiintyy ensimmäisen kerran 1850-luvulla ja sen jälkeen kaikkina 1800-luvun lopun vuosikymmeninä. Ainoana nimityksenä se on vain 1890-luvulla. *Ilmansuunnan* ensiesiintymä on Daniel Europaeukselta vuodelta 1853 (mt.). Nimitys on käännöslaina ruotsin vastineesta *väderstreck*.

1840-luvun ainoa uusi nimitys on *suunta*, jota käytetään vain kyseisenä vuosikymmenenä. Nykysuomen sanakirjassa myös 'ilmansuunnan' merkityksessä esiintyvä *tuuli* esiintyy 1800-luvun aineistossa ensimmäistä kertaa 1850-luvulla. Myöhemmin nimitys on käytössä J. F. Granlundin suomentaman oppikirjan eri painoksissa 1860- ja 1870-luvulla:

(16) Niille, jotk'eivät tiedä tuulien eli ilmansuuntien nimistä – – (Granlund 1861, 136).

Yleisimpiä ILMANSUUNNAN nimityksiä 1800-luvulla ovat *ilma* ja *ilmansuunta*; *ilma* esiintyy 14 lähteessä, *ilmansuunta* 17 lähteessä. ILMANSUUNNAN nimitysten variaatio on sekä onomasiologista edusosan näkökulman vaihtelua että kontekstuaalista määriteosan muodon vaihtelua. *Ilman* vakiintumista ILMANSUUNNAN nimitykseksi vaikeuttaa sanan polyseemisyys. Variaation lähtökohta on siten semasiologinen.

KAAKKO

Ilmansuuntien nimityksistä väli-ilmansuunnat ovat 1800-luvun aineistossa vähemmän vakiintuneita kuin pääilmansuuntien nimitykset, jotka ovat olleet käytössä jo 1500-luvun kirjakielessä. Nykykielessä idän ja etelän välisestä ilmansuunnasta käytetään nimitystä *kaakko* (NS; CD-PS), mutta Nykysuomen sanakirja tuntee myös synonyymiset nimitykset *itäetelä* ja *kaakkoinen*.

KAAKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 11. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1844; nimityksenä on käännöslaina *eteläitä*. Käsite on esiintynyt myös Antti Lizeliuksen Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa 1776. Lizeliuksen nimitys on *kakoi-ilma*. 1840-luvulla KAAKON nimityksinä esiintyvät myös käännöslaina *itäetelä*, pitkävokaalinen *kaakko*, lyhytvokaalinen *kako* ja *koilinen*. *Itäetelän* ensiesiintymä on aineistossa Maamiehen Ystävästä vuodelta 1845 ja *kaakon* tässä asussa jo vanhasta kirjasuomesta, almanakasta vuodelta 1793 (Jussila 1998). *Itäetelä* esiintyy aineistossa vielä 1850- ja 1860-luvulla muttei enää myöhemmin, vaikka se Nykysuomen sanakirjaan on otettukin.

Nimitysten *kaakko* ja *kako* vaihtelu säilyy 1870-luvulle saakka; sen pohja on murteissa (NES). *Kaakosta* tulee ensisijainen KAAKON nimitys vasta 1880- ja 1890-luvulla. 1840-luvun nimitys *koilinen* on ehkä kääntäjän väärinymmärrys. Se esiintyy esimerkin 17 kontekstissa:

(17) – – ja Koilinen taas Etelän ja Idän keskellä (< Modeen 1848, 4).

Myöhemmissä lähteissä tällaista virhettä ei enää esiinny.

1850-luvulla ei uusia nimityksiä esiinny, mutta 1860-luvulla aiemmin esiintyneet nimitykset saavat kaksi uutta synonyymia: nimitykset *kaakkonen* ja *kaakkosilma*, joista *kaakkonen* esiintyy asussa *kaakkoinen* 1870- ja 1890-luvulla ja myös Nykysuomen sanakirjassa. Nykyasun ensiesiintymä on aineistossa vuodelta 1871, B. F. Saloselta. 1880-luvulla KAAKON nimityksistä on käytössä vain *kaakko* ja 1890-luvulla *kaakko* ja *kaakkoinen*. Nimitysten variaatio on paljolti kontekstuaalista sanan asun variaatiota, mutta myös valintaa käännöslainanimityksen ja omaperäisen nimityksen välillä.

TAULUKKO 11. KAAKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KAAKKO	1840	1850	1860	1870	1880	1890
eteläitä						
itäetelä						
kaakko						
kako						
koilinen						
kaakkonen						
kaakkosilma						
kaakkoinen						

KARTTAPALLO

Karttapalloa nimitetään nykykielessä *karttapalloksi* tai *pallokartaksi* (NS; CD-PS), Nykysuomen sanakirjassa myös *maapalloksi*, ja se määritellään pallon pintaan piirretyksi maapallon tai tähtitaivaan kartaksi (CD-PS s. v. *pallokartta*). KARTTAPALLON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 12. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Rinta-Nikkolalla 1804 ja nimityksenä on *kluutupallo*, jonka merkitys on suoraan käännettyä 'pallopallo', sillä ruotsin *klot* tarkoittaa palloa. Nimitys esiintyy seuraavassa kontekstissa:

(18) Maa on lähin yhden ymmyriäisen kluutu-pallon moinen Rumis (Rinta-Nikkola 1804, 4).

Nimitys jää kertamuodosteeksi, ja seuraavan kerran käsite esiintyy aineistossa vasta 1840-luvulla. 1840-luvun lähteissä KARTTAPALLOSTA käytetään nimityksiä *globi*, *maapallo*, *pallokartta* ja *kuvapallo*, esimerkiksi

(19) Sentähän on meillä suuret pallit eli kloomut, joita kuttutaan Globeiksi, joitten päälle on piirretty maita ja merejä – – (OVS1840-10-3).

(20) Maata kuvataan ympyräisellen pallolle, josta syntyy Kuwa-pallo – – (< Modeen 1848, 5).

Näistä *globi* ja *kuvapallo* jäävät kertamuodosteiksi. *Maapallo* esiintyy karttapallon merkityksessä August Ahlqvistin ensiesiintymän 1844 jälkeen muina vuosikymmeninä paitsi 1980-luvulla; 1890-luvulla sanan asuna on *maanpallo*. *Maapallo* on yksi vakiintuneimmista KARTTAPALLON nimityksistä 1800-luvulla; nimitys esiintyy kuudessa lähteessä. 1840-luvun nimityksistä *pallokarttaa* käytetään myös 1860- ja 1880-luvulla, mutta vakiintuneessa käytössä se ei 1800-luvulla ole; nimitys esiintyy silti seitsemässä lähteessä. Sen kirjakielinen ensiesiintymä on Maamiehen Ystävistä vuodelta 1845.

Nykykielen ensisijainen nimitys *karttapallo* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860 ja sen jälkeen kaikkina vuosikymmeninä, kaiken kaikkiaan 15 lähteessä. 1860-luvulla esiintyy myös *glob*, joka on kertamuodoste ja esimerkki koodinvaihdosta eli toisen kielen käyttämisestä apuna uuden termin merkitystä selitettäessä:

(21) – – kartta-palloja (glob) ja karttoja (Cannelin 1860, 8).

1890-luvun ainoa uusi nimitysvariantti on asu *maanpalo*, joka esiintyy Topeliuksella 1897. *Maapallo*–*maanpalo*-vaihtelu ja vierassanan ja omaperäisen nimityksen vaihtelu ovat käsitteen nimitysten kontekstuaalista variaatiota. Muu variaatio on onomasiologista: nimitykset kuvaavat käsitettä eri näkökulmista.

TAULUKKO 12. KARTTAPALLON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KARTTAPALLO	1800	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kluutupallo							
globi							
kuvapallo							
maapallo							
pallokartta							
glob							
karttapallo							
maanpalo							

KOILLINEN

Väli-ilmansuuntien nimityksistä *koillisella* (NS; CD-PS) on Nykysuomen sanakirjassa synonyymeina *itäpohja* ja *itäpohjoinen*. KOILLISEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 13. Tarkemat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys *itäpohiainen* on Samuel Rinta-Nikkolan suomennoksesta vuodelta 1804. Myöhemmin sama nimitys esiintyy lähteissä asussa *itäpohjainen*. 1820-luvulla nimitys esiintyy *i:ttömässä* asussa *itäpohjanen*, joka on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa Kristfrid Gananderilla 1786 (Jussila 1998). *i:tön* asu on käytössä myös 1860- ja 1870-luvulla. 1840-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodosteet *pohjaisitä* ja *kaakko*, joka on käännösvirhe (vrt. KAAKKO s. 113). *Pohjaisitä* on suora käänöslaina ruotsin koillista tarkoittavasta *nordost*-sanasta. Ensimmäistä kertaa 1840-luvulla esiintyy myös Nykysuomen sanakirjassa esiintyvä *itäpohja*, mutta 1800-luvun aineistossa nimitys on lisäksi vain yhdessä 1850-luvun lähteessä. *Itäpohja* on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricolalla 1548 mutta koillistuulen merkityksessä (SSA). Vakiintuneimmaksi KOILLISEN nimitykseksi tulee 1840-luvulta alkaen *koillinen*, joka esiintyy sen jälkeen säännöllisesti. *Koillisen* ensiesiintymä on Elias Lönnrotilta vuodelta 1836 (mt.), jolloin

Lönnrot kirjoitti Mehiläisessä ilmansuunnista ja pyrki vakiinnuttamaan niiden nimitykset. Vain 1850-luvulla sen rinnalla on yksinäis-*l*:llinen asu *koillinen*.

Viimeiset uudet nimitysvariantit esiintyvät aineistossa 1860-luvulla. Nimitykset *kesäpäivän nousu*, *itäpohjoinen* ja *itäpohjonen* jäävät 1800-luvulla kerta-
muodosteiksi, vaikka nimityksistä *itäpohjoinen* on otettu Nykysuomen sanakirjaan. Sen ensiesiintymä on todennäköisesti Fredrik Ahlqvistilta vuodelta 1861. Erikoisin 1860-luvun nimityksistä on *kesäpäivän nousu*, joka esiintyy Fredrik Ahlqvistin suomentamassa oppikirjassa 1861:

(22) – – lounaasta (talwipäiwän laskusta) koilliseen (kesäpäiwän nousuun)
– – (Ahlqvist 1861, 17).

Sen taustalla on itäsuomalainen tapa nimetä ilmansuunnat auringon mukaan (ALFE, 367).

1880- ja 1890-luvulla KOILLISEN nimityksenä esiintyy enää *koillinen*. Koillisen nimitysten variaation lähtökohtana on käänöslainanimityksen ja omaperäisen nimityksen valinta. Sen jälkeen nimitysten asuissa, erityisesti *pohjoinen*-loppuisissa sanoissa, esiintyy kontekstuaalista variaatiota, joka johtuu *pohjoinen*-sanan hitaasta vakiintumisesta (ks. POHJOINEN s. 140).

TAULUKKO 13. KOILLISEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KOILLINEN	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
itäpohjainen/-pohjainen								
itäpohjanen								
itäpohja								
kaakko								
koillinen								
pohjaisitä								
koillinen								
kesäpäivän nousu								
itäpohjoinen								
itäpohjonen								

KÄÄNTÖPIIRI

Pohjoisimman ja eteläisimmän leveysasteen yläkäsitettä nimitetään nykykielessä *kääntöpiiriksi* (MS; NS; CD-PS), ja sen synonyymina on Nykysuomen sanakirjassa *käännepiiri*. 1800-luvun aineistossa synonyymeja on enemmän. Nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 14. Tarkemat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1840-luvulla, jolloin käytetään nimityksiä *käännöspiiru*, *käännepiiri*,

*käännne'-ympyrä*⁴⁵ ja *tropiki*. *Käännöspiiru* esiintyy vain Oulun Viikko-Sanomissa, mutta *käännepiiri* on aineiston vakiintuneimpia nimityksiä; kaiken kaikkiaan se esiintyy kahdeksassa lähteessä. Nimityksen ensiesiintymä on August Ahlqvistilta vuodelta 1844:

(23) Käänne-piiriksi kutsutaan ne piirit, jotka kulkewat Maan ympäri – – (Ahlqvist 1844, 10).

Käänne'-ympyrä esiintyy 1860-luvulla ilman jäännöslopuketta osoittavaa puolilainausmerkkiä. Eriassuiset yhdyssananimitykset ovat suoria käännöslainoja ruotsin nimityksestä *vändkrets*. Myös vierassanalla *tropiki* on vastine ruotsissa. *Vändkrets*-nimityksen synonyymina on *tropik*, joka on suomalaistettu lisäämällä vierassanan loppuun *i*. *Tropiki* esiintyy tässä asussa myös 1860- ja 1880-luvulla.

1850-luvun uusia nimityksiä ovat *käännetpiiri*, *kääntöpiiri* ja *palauspiiri*. Nykytermi *kääntöpiiri* esiintyy ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1855 ja sen jälkeen kaikkina vuosikymmeninä *käännepiiri*-asun rinnalla. Yhteensä *kääntöpiiri*-nimityksen esiintymiä on aineistossa 14. *Käännetpiiri* ja *palauspiiri* jäävät aineistossa kertamuodosteiksi. KÄÄNTÖPIIRIN nimityksistä *palauspiirin* alkuperä on epäselvin. Nimitys on Antero Vareliukselta, ja jostain syystä hän on valinnut käännösvariantiksi alkuosaltaan erilaisen yhdyssanan.

Viimeiset aineiston uudet KÄÄNTÖPIIRIN nimitykset ovat 1860-luvulta: *kääntymäpiiri* ja vierassanan edelleen suomalaistettu asu *tropiikki*, joka tosin jää aineistossa kertamuodosteeksi, koska 1880-luvulla on käytössä lyhytvokaalinen asu *tropiki*. Yleisimmiksi nimityksiksi nousevatkin 1800-luvun aikana molemmat Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät nimitykset. Niiden välillä variaatio on kontekstuaalista, kuten käsitteen nimitysten variaatio muutenkin.

TAULUKKO 14. KÄÄNTÖPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KÄÄNTÖPIIRI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
käännepiiri						
käänneympyrä						
käännöspiiru						
tropiki						
käännetpiiri						
kääntöpiiri						
palauspiiri						
kääntymäpiiri						
tropiikki						

⁴⁵ Heittomerkki *käänne*-sanon lopussa osoittaa jäännöslopuketta.

KAURIIN KÄÄNTÖPIIRI

Kääntöpiirejä nimitetään maantieteen termistössä *kauriin* ja *kravun kääntöpiireiksi* (TN). KAURIIN KÄÄNTÖPIIRISTÄ käytetään myös nimitystä *eteläinen kääntöpiiri* (MS; CD-PS s. v. *kääntöpiiri*). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 15. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran vuoden 1840 Oulun Viikko-Sanomissa, jossa käytetään nimitystä *etelän käännöspiiru*:

(24) – – on jälleen kaksi piirua, jotka myös owat weetyt ympäri maattamme Lännestä Itään, ja mainitaan ne Käännös piiruiksi (Wänd-kretsar): Pohjasen Käännös piiru ja Etelän Käännös piiru (OVS1840-13-2).

Nimitys jää kertamuodosteeksi, ja muissa 1840-luvun lähteissä ehdotetaan muita nimitysvariantteja. Niistä *metsäkaurin käännepiiri* esiintyy asussa *metsäkauriin käännepiiri* myös 1850-luvulla. Muut 1840-luvun nimitykset, *kevätpäiväntasaa* ja käännöslaina *eteläinen käännepiiri*, jäivät kertamuodosteiksi. 1850-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodosteet *metsäkauriin käännepiiri* ja *kauriin käännepiiri*, joissa *-t käänne*-sanon lopussa osoittaa jäännöslopuketta.

1860-luvulla uusia KAURIIN KÄÄNTÖPIIRIN nimityksiä esiintyy peräti seitsemän. Kertamuodosteiksi jäivät käännöslaina *eteläinen kääntymäpiiri* sekä *kauriin käänneympyrä*. *Kauriin kääntymäpiiri* esiintyy myös 1870-luvulla ja *eteläkääntöpiiri* 1880-luvulla. Näitä yleisempään käyttöön otetaan uusista nimityksistä *kauriin käännepiiri*, *eteläinen kääntöpiiri* ja *kauriin kääntöpiiri*, joista *eteläinen kääntöpiiri* ja *kauriin kääntöpiiri* esiintyvät nykykielessä. *Eteläisen kääntöpiirin* ensiesiintymä on Edvard Ervastilta vuodelta 1865 ja *kauriin kääntöpiirin* K. L. Elmgreniltä vuodelta 1867. Jonkin verran muita nimityksiä vakiintuneemman aseman saa 1800-luvun aikana *kauriin kääntöpiiri*; 1890-luvulla sen synonyymina on vain *eteläinen kääntöpiiri*:

(25) Tärkeimmät niistä [leveyspiireistä] ovat *kravun* ja *kauriin kääntöpiirit* – – (Salonen 1895, 4).

(26) Molemmiin puolin ekvaattoria – – on *pohjoinen* ja *eteläinen kääntöpiiri* (Nissinen 1896, 179).

Synonyymit selittyvät ruotsin vastineilla, sillä molemmat ovat suoria käännöslainoja: 1800-luvun alkuperäislähteissä käytetään rinnan nimityksiä *den södra vändkretsen* ja *stenbockens* 'kauriin (tähtikuvio, horoskooppimerkki)' *vändkrets*. Näiden nimitysten välinen variaatio on onomasiologista, mutta niiden kirjoitusasujen variaatio on kontekstuaalista. Erityisesti kontekstuaalista variaatiota on sanaliittojen edusosien *kääntö*-johdosten asuissa.

TAULUKKO 15. KAURIIN KÄÄNTÖPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KAURIIN KÄÄNTÖPIIRI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
eteläinen käännepiiri						
etelän käännospiiru						
kevätpäiväntasaaja						
metsäkauri(i)n käännepiiri						
metsäkauriin käännetpiiri						
kauriin käännetpiiri						
eteläinen kääntymäpiiri						
eteläinen kääntöpiiri						
eteläkääntöpiiri						
kauriin käännepiiri						
kauriin käänneympyrä						
kauriin kääntymäpiiri						
kauriin kääntöpiiri						

KRAVUN KÄÄNTÖPIIRI

Pohjoisesta kääntöpiiristä käytetään nykyisessä maantieteen termistössä ja yleiskielessä nimitystä *kravun kääntöpiiri* (TN; NS; CD-PS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 16. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen, ja ensimmäisen vuosikymmenen aikana käytetään kuutta eri nimitystä: *pohjasen käännospiiru*, *pohjaskäännospiiru*, *krapun käännepiiri*, *syyspäiväntasaaja*, *pohjoinen käännepiiri* ja *kesäinen päivänseisanto*. Ainoastaan *krapun käännepiiri* esiintyy aineistossa myöhemmin:

(27) Se joka on pohjaisen puolella päivän-tasaajasta kutsutaan Krapun käänne-piiriksi (Ahlqvist 1859, 8).

Sanaliiton alkuosa *krapu* on lainattu ruotsin sanasta *krabba*. *Krapu* on säilyttänyt tämän asunsa tähtitieteen ja astrologian eläinradan merkin nimessä ja muokautunut edelleen *ravuksi* äyriäisen nimenä (NES s. v. *rapu*).

1850-luvulla uusia nimitysvariantteja ovat *krapun käännetpiiri*, *krapun kääntöpiiri* ja *äyriäisen käännetpiiri*. Kaikki nimitykset ovat asuina kertamuodosteita. Alkuosan *käännet -t* osoittaa nimityksissä jäännöslopuketta. 1860-luvulla uusia nimityksiä on kuusi; aikaisempien vuosikymmenten nimityksistä ei yksikään ole käytössä enää 1860-luvulla. Uudet nimitykset rakentuvat samoista aineksista kuin edelliset, vaikka ovat hieman eri asuissa. Kertamuodosteita 1860-luvun nimityksistä ovat *krapun kääntymäpiiri*, *ravun käännepiiri* ja *ravun käänneympyrä*. *Pohjainen kääntöpiiri* ja *pohjaiskääntöpiiri* esiintyvät myös 1880-luvulla. Vakiintuneimmaksi KRAVUN KÄÄNTÖPIIRIN nimitykseksi 1800-

luvun aineistossa tulee nykykielen nimitys *kravun kääntöpiiri*, jonka ensiesiintymä on K. L. Elmgreniltä vuodelta 1867:

(28) Pohjainen kääntöpiiri sanotaan myös *Kravun-kääntöpiiriksi* ja eteläinen *Kauriin-kääntöpiiriksi* (Elmgren 1867, 9).

1870-luvun uusi nimitys on kertamuodoste *kravun kääntymäpiiri* ja 1880-luvun kertamuodoste *kravun käännepiiri* sekä 1890-luvullakin esiintyvä *pohjoinen kääntöpiiri*, joka voisi olla myös nykykielessä käytössä oleva nimitys, vaikka sitä ei esimerkiksi MS:ssa esiinnykään (vrt. *eteläinen kääntöpiiri*). *Krapu-* ja *pohjoinen-*alkuisten nimitysten onomasiologinen vaihtelu selittyy ruotsin vastineiden vaihtelulla. Myös alkuperäislähteissä käsitteestä käytetään kahta nimitystä: *den norra vändkretsen* ja *kräftans* 'krapu, rapu (horoskooppimerkki)' *vändkrets*. Suomenkieliset nimitysvariantit ovat näin ollen suoria käännöslainoja, ja nimitysten muu variaatio on kontekstuaalista.

TAULUKKO 16. KRAVUN KÄÄNTÖPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KRAVUN KÄÄNTÖPIIRI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kesäinen päivänseisanto						
kravun käännepiiri						
pohjasen käännöspiiru						
pohjaskäännöspiiru						
pohjoinen käännepiiri						
syyspäiväntasaaja						
kravun käännepiiri						
kravun kääntöpiiri						
äyriäisen käännepiiri						
kravun kääntymäpiiri						
kravun kääntöpiiri						
pohjainen kääntöpiiri						
pohjaiskääntöpiiri						
ravun käännepiiri						
ravun käännempyrä						
kravun kääntymäpiiri						
kravun käännepiiri						
pohjoinen kääntöpiiri						

LEVEYS

LEVEYS tarkoittaa jonkin paikan sijaintia asteverkolla. Nykyisessä maantieteen termistössä käsitteestä käytetään nimityksiä *leveys* ja *latitudi* (CD-PS maant.; NS maant.). Nykysuomen sanakirjassa samassa merkityksessä esiintyvät myös *leveysaste* ja *napakorkeus*, joita ei nykyisessä termistössä voida pitää *leveyden* synonyymeinä. LEVEYDEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 17. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Volmar Kilpinen käyttää nimitystä *leve*, mutta nykyisen termin *leveys* ensiesiintymä on August Ahlqvistilta vuodelta 1844. Molemmat nimitykset ovat käännöslainoja ruotsin vastineesta *bredd*. *Leveys* esiintyy tämän jälkeen kaikkina 1800-luvun vuosikymmeninä 1890-luvun aineistoa lukuun ottamatta yhteensä 12 lähteessä – 1890-luvun aineistossa ei ole käsitteestä esiintymiä. 1840-luvulla esiintyy myös vierassana *latitud*, jonka käytössä on kyse koodinvaihdosta:

(29) Tasa-ympyrät osoittaawat taas paikka-kunnan Leweyden (Latitud) poikki maan – – (< Modeen 1848, 6).

Latitud esiintyy samanlaisessa koodinvaihtokontekstissa myös 1850-luvulla.

TAULUKKO 17. LEVEYDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LEVEYS	1840	1850	1860	1870	1880	1890
leve						
leveys						
latitud						
latitudi						
latitudo						
leveysaste						
napakorkeus						
poikki-ilma						
poikki-ilmasuunta						
poikkisuunta						

1860-luvulla uusia LEVEYDEN nimityksiä ja erilaisia nimitysvariantteja on seitsemän; lisäksi aiemmin esiintyneistä nimityksistä on käytössä *leveys*. Nimityksistä *poikkisuunta*, *poikki-ilma* ja *poikki-ilmasuunta* jäävät kertamuodosteiksi. Nämä nimitykset ovat kaikki Gustaf Cannelinilta vuodelta 1860. Vain yksi Cannelinin nimitysehdotus on käytössä myöhemmin: hänen ensiesiintymänsä on vierassanan nykyasu *latitudi*. Vierassanasta esiintyy 1860-luvulla myös asu *latitudo*, joka on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa, almanakassa 1708 (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa *o*-loppuinen asu esiintyy vain Collanin oppikirjan eri painoksissa. 1860-luvulla esiintyvät ensimmäistä kertaa myös käännöslainat

leveysaste ja *napakorkeus*, jotka esiintyvät leveyden merkityksessä Nykysuomen sanakirjassa. 1800-luvun aineiston vakiintunein LEVEYDEN nimitys on kuitenkin *leveys*. Sen polyseemisyys aiheuttaa semasiologista variaatiota. Käsitteen nimityksissä esiintyy myös kontekstuaalista variaatiota vierassanan ja kotoisesti muodostetun, käänöslainanimityksen välillä. Samanlaista variaatiota esiintyy ruotsinkielisissä alkuperäisteoksissa. Lisäksi kontekstuaalista variaatiota on vierassanan kirjoitusasussa ja käänöslainoissa käytetyissä johtimissa. Onomasio- logista variaatiota on vain Cannelinin nimiehdotuksissa 1860-luvulla: ne nimeävät käsitettä eri näkökulmasta kuin muut omaperäiset nimitykset.

POHJOINEN LEVEYS

Leveys eli paikan sijainti asteverkolla voidaan määritellä joko eteläiseksi tai pohjoiseksi leveydeksi. POHJOISESTA LEVEYDESTÄ käytetään nykykielessä nimitystä *pohjoinen leveys* (esim. NS s. v. *leveys*)⁴⁶. POHJOISEN LEVEYDEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 18. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1840-luvulla, ja ensin sitä nimitetään *pohjaislevyksi*. 1850-luvulla nimitysvariantteja ovat *pohjaisleveys* ja *pohjainen leveys*. Näistä *pohjaisleveys* on 1800-luvulla käytössä peräti 11 lähteessä, esimerkiksi

(30) Leweys luetaan taikka pohjaiseen (pohjais-leweys) taikka etelään (etelä-leweys) – – (Ahlqvist 1859, 9).

1860-luvun uusi nimitysvariantti on *pohjaslevy* ja 1870-luvun kertamuodoste *pohjoislevy* sekä *pohjoisleveys*. Nykykielen nimitys *pohjoinen leveys* esiintyy ensimmäisen kerran Oskar Dannholmilla 1889. Nimitys on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *nordlig bredd*. POHJOISEN LEVEYDEN nimityksissä on vain kontekstuaalista variaatiota yhdyssana- ja sanaliittonimitysten välillä sekä *pohjoinen*-määriteosan ja *leveys*-edusosan kirjoitusasuissa ja johtimissa.

TAULUKKO 18. POHJOISEN LEVEYDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOINEN LEVEYS	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pohjaislevy						
pohjaisleveys						
pohjainen leveys						
pohjaslevy						
pohjoislevy						
pohjoisleveys						
pohjoinen leveys						

⁴⁶ ETELÄISEN LEVEYDEN nimitykset ks. liite 2

LEVEYSASTE

LEVEYSASTEESTA käytetään nykymaantieteen termistössä nimitystä *leveysaste*, ja se esiintyy maantieteen termiksi luokiteltuna myös CD-Perussanakirjassa ja Nykysuomen sanakirjassa. *Leveysasteella* tarkoitetaan kulma-astetta vastaavaa pohjois-eteläsuuntaista matkaa maapallon pinnalla (CD-PS). LEVEYSASTEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 19. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy ensimmäisen kerran 1820-luvulla Turun Viikko-Sanomissa. Siinä nimitys on kertamuodoste *leveysviiva*, joka on otettu myös Nykysuomen sanakirjaan. 1840-luvun nimityksiä ovat kertamuodoste *sirkkelin graadi* ja *levyaste*:

(31) – – werkonsilmiä tulee ympäri koko maapallon, niin että niitä myöden sitte woi lukea jokaisen sirkkelin graadit, ja warsin tarkasti määrätä itse-kunki paikan sian (MY 1845, no 37).

(32) Kumpiki puolikas jaetaan päivän-tasaajan kanssa yhtä suuntaa kulke-willa wanoilla (idästä länteen) 90:neen yhtälaiseen osaan, joita kutsutaan lewy-asteiksi (Granlund 1849, 47).

Käännöslaina *levyaste* esiintyy aineistossa myös 1860- ja 1870-luvulla.

1860-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodoste *latitudi-gradi* ja nykykie-len termi *leveysaste*. *Leveysaste* esiintyy ensimmäisen kerran Edvard Ervastilla 1865, ja se on suora käännöslaina ruotsin nimityksestä *breddgrad*. *Leveysaste* on käytössä ensiesiintymänsä jälkeen kaikkina myöhempinä vuosikymmeninä, yhteensä 17 lähteessä, ja on aineiston vakiintunein LEVEYSASTEEN nimitys. Sen jälkeen aineistossa esiintyy vain kaksi vaihtoehtoista asua: *levytaste* 1870-luvulla ja *leveysasema* 1890-luvulla. Käsitteen nimitysten variaatio on aluksi vierassanan ja kotoisesti muodostetun käännöslainanimityksen kontekstuaalista vaihtelua ja myöhemmin omaperäisen nimityksen asun vaihtelua: vaihtelua on sekä määräteosan johtimissa että edusosassa.

TAULUKKO 19. LEVEYSASTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LEVEYSASTE	1820	1840	1860	1870	1880	1890
leveysviiva						
levyaste						
sirkkelin graadi						
latitudi-gradi						
leveysaste						
levytaste						
leveysasema						

LEVEYSPIIRI

LEVEYSPIIRISTÄ käytetään maantieteen termistössä kahta synonyymista nimitystä: *leveyspiiri* (MS; NS maant.; CD-PS maant.) ja *paralleelipiiri* (NS maant.). CD-Perussanakirjassa termi määritellään seuraavasti: 'maapallon kiertävä päiväntasaajan suuntainen piiri, paralleelipiiri'. LEVEYSPIIRIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 20. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen, ja siitä käytetään aluksi nimityksiä *rintaympyrä* ja *tasaympyrä*:

(33) Päivän-tasaajan molemmin puolin on wedetty rinnatusten kulkewia wiiwoja, jotka sen tähden kutsutaan Rinta- eli Tasa-ympyröiksi (< Modeen 1848, 6).

Molemmat nimitykset esiintyvät myös 1860-luvulla.

TAULUKKO 20. LEVEYSPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LEVEYSPIIRI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
rintaympyrä	■		■			
tasaympyrä	■		■			
leveyden piiri		■				
leveuspykälä		■				
leveyspiiri			■	■	■	■
leveysympyrä			■			
paralleli			■		■	
tasapiiri			■			
yhdensuuntainen piiri			■	■	■	
parallelipiiri					■	■
parallelli						■
yhdensuuntainen pyöriö						■

1850-luvulla käytössä ovat kertamuodosteiksi jäävät nimitykset *leveuspykälä* ja *leveyden piiri*. 1860-luvulla uusia nimityksiä ovat *paralleli*, *leveyspiiri*, *tasapiiri*, *yhdensuuntainen piiri* ja *leveusympyrä*. Nykykielen nimitys *leveyspiiri* esiintyy ensimmäistä kertaa Lavus Koranderilla 1862. Nimitys on suora kään­n­öslaina; ruotsissa käytetään nimitystä *breddcirkel*. 1860-luvun jälkeen nimitys esiintyy myös 1870-, 1880- ja 1890-luvulla. 1860-luvun nimityksistä *yhdensuuntainen piiri* on läpinäkyvin ja esiintyy 1890-lukua lukuun ottamatta lähteis­sä myöhemminkin. Sitä voidaan pitää kään­n­öslainana alkuteoksen *jembredd* nimityksestä.

Nykykielen synonyymi *paralleelipiiri* esiintyy aineistossa ensimmäistä ker­taa 1880-luvulla, tosin yksinäis-*e*:llisessä asussa *parallelipiiri*. Sen ensiesiinty-

mä on vuodelta 1882 Aleksander Rahkoselta. 1890-luvulla uudet nimitykset ovat aiempien kaltaisia: *parallelli* on kirjoitusasultaan aiemmista esiintymistä poikkeava ja *yhdensuuntainen*-alkuinen nimitys on *pyöriö*-loppuinen. Eniten käytetty LEVEYSPIIRIN nimitys on 1800-luvun aineistossa *leveyspiiri*. Ensin nimityksissä esiintyy onomasiologista variaatiota, kun käsitettä nimetään eri näkökulmista. Myöhemmin variaatio on kontekstuaalista vierassanan ja omaperäisen nimityksen ja nimitysten asujen variaatiota.

LOUNAS

Väli-ilmansuunnista LOUNAS esiintyy aineistossa 1800-luvun alusta alkaen. Käsitteen nimityksissä on paljon variaatiota, joka on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 21. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsitteellä on useita synonyymisia hieman eriasuisia nimityksiä Nykysuomen sanakirjassakin: *lounas*, *louna*, *lounat* (murt.) ja *länsietelä*. 1800-luvun ensimmäinen nimitys on Samuel Rinta-Nikkolan *etelälänsi*. Tämä käänöslaina esiintyy myös 1840-luvulla. 1820-luvulla esiintyvät nimitykset *lounasilma*, *talvipäivän lasku* ja *länsietelä*. Käänöslaina *länsietelä* on esiintynyt kirjakielessä myös 1700-luvulla, Kristfrid Gananderilla (Jussila 1998). 1800-luvulla *länsietelä* on käytössä vain seitsemässä lähteessä. Sitä ei esiinny enää 1880- ja 1890-luvulla. 1840-luvun uusia nimitysvariantteja ovat Nykysuomen sanakirjassakin esiintyvät *louna*, *lounat* ja *lounas*. *Lounat* jää 1800-luvun aineistossa kertamuodosteeksi. *Louna* ja *lounas* ovat esiintyneet kirjakielessä jo Mikael Agricollalla 1548 (Jussila 1998). Sekä *louna* että *lounas* ovat aineistossa koko 1800-luvun ajan yleisesti käytössä olevia LOUNAAN nimityksiä: *louna* esiintyy 14 lähteessä ja *lounas* 26 lähteessä, esimerkiksi

(34) Etelän ja lännen keskivälillä on louna (< Topelius 1897, 250).

(35) Pohjan ja idän välillä on *koillinen*, pohjan ja lännen välillä taas *luode*; etelän ja idän välillä on *kaakko* ja *lounas* taas etelän ja lännen välillä (Elmgren 1867, 3).

1850-luvun uusia nimityksiä ovat *lounapäivä*, *lounailma* ja asu *lounna*, jotka kaikki jäävät kertamuodosteiksi. Myös 1860- ja 1870-luvun nimitysvariantit *merilänsi*, *lounaissuunta*, *lounatsuunta*, *lounassuunta* ja *etelälänsipuoli* jäävät kertamuodosteiksi. *Merilänsi* on tosin esiintynyt jo 1700-luvulla, Suomenkielissä Tieto-Sanomissa. 1880-luvulla nimityksenä esiintyy vain *lounas* ja 1890-luvulla *lounas* ja *louna*. *Louna*-alkuisten nimitysten variaatio on kontekstuaalista asujen variaatiota mutta aluksi myös käänöslainanimityksen ja merkitykseltään vähemmän läpinäkyvän murrenimityksen onomasiologista variaatiota.

TAULUKKO 21. LOUNAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LOUNAS	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
etelälänsi	■		■					
lounasilma		■						
länsietelä		■	■	■	■	■		
talvipäivän lasku		■			■			
louna			■	■	■	■		■
lounas			■		■	■	■	■
lounat			■					
lounailma				■				
lounapäivä				■				
lounna				■				
lounaissuunta					■			
lounassuunta					■			
lounatsuunta					■			
merilänsi					■			
etelälänsipuoli						■		

LUODE

Väli-ilmansuunnista LUOTEELLA on nykykielessäkin useita nimityksiä: CD-Perussanakirjassa *luode* ja *luoteinen*⁴⁷ ja Nykysuomen sanakirjassa edellisten lisäksi *länsipohja* ja *länsipohjoinen*. LUOTEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 22. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. 1800-luvun ensimmäinen nimitys on *länsipohja*, tosin asussa *länsipohia*. Nimitys esiintyy vanhassa kirjasuomessa vuoden 1642 Bibliasta alkaen. 1800-luvun aineistossa nimityksen esiintymät loppuvat 1850-luvun jälkeen. 1800-luvun alussa on käytössä myös kertamuodoste *länsipohiainen*. 1820-luvun nimityksiä ovat *kesäpäivän lasku*, joka on erityisesti itäsuomalainen ILMANSUUNNAN nimitys, ja *luode*, joka on esiintynyt länsimurteissa ja kirjakielessä Mikael Agricolasta alkaen (ALFE, 379; Jussila 1998).

1840-luvun nimityksiä ovat kertamuodosteet *pohjaislänsi* ja *pohjoislänsi* ja 1850-luvun kertamuodoste *luodet* ja *luoteinen*, jonka kirjakielinen ensiesiintymä on Hallsténin oppikirjasta vuodelta 1859. *Luoteinen* esiintyy aineistossa myös 1860- ja 1890-luvulla. 1860-luvun nimityksiä ovat kertamuodosteet *länsipohjanen* ja *luodepohjanen* ja 1870-luvun kertamuodoste *luodeilma*. 1890-luvulla käytössä ovat nykykielen nimitykset *luode* ja *luoteinen* sekä uusi nimitys *luodepohjoinen*, joka ei tosin ole *luoteen* suora synonyymi (vrt. esimerkit 36 ja 37):

(36) Lännen ja pohjoisen keskivälillä on luode (< Topelius 1897, 250).

⁴⁷ *Luode* mainitaan tavallisemmaksi nimitykseksi (CD-PS s. v. *luoteinen*).

(37) – – on liikkunut luodepohjoisesta eteläkaakkoon (Kartasto/Sederholm 1899c, 6).

Vakiintunein nimityksistä on *luode*; se esiintyy kaiken kaikkiaan 40 lähteessä. Nimitysten variaatio on aluksi omaperäisen murrenimityksen ja käänöslainanimityksen välistä onomasiologista variaatiota mutta myöhemmin näiden nimitysten asujen kontekstuaalista vaihtelua.

TAULUKKO 22. LUOTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LUODE	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
länsipohja/-pohja								
länsipohiainen								
kesäpäivän lasku								
luode								
pohjaislänsi								
pohjoislänsi								
luodet								
luoteinen								
luodepohjanen								
länsipohjanen								
luodeilma								
luodepohjoinen								

MAAN AKSELI

Kuvitteellista maan pyörähdysakselia tarkoittavasta MAAN AKSELISTA käytetään nykykielessä sekä yhdyssana-asua *maanakseli* (NS) että sanaliittoasua *maan akseli* (NS s. v. *akseli*; CD-PS s. v. *akseli*). MAAN AKSELIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 23. Tarkemat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensin aineistossa käytetään pelkkää nimitystä *akseli*, jolla on jo vanhassa kirjasuomessa 'akselinpään' merkitys (SSA). Maan akselin merkityksessä *akseli* on käytössä 1800-luvulla pitkään; se esiintyy kaikkina muina vuosikymmeninä paitsi 1890-luvulla. 1840-luvulla MAAN AKSELIA nimitetään *navaksi* ja *maan akseliksi*. *Napa* on kertamuodoste mutta on kontekstissa selitetty kuten *maan akseli*:

(38) Se menee eteenpäin ja samalla pyöriipi ympäri niinkuin olisi Napa eli Akseli hänesä (OVS1840-11-4).

Nykykielen nimitys *maan akseli* esiintyy ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1844, ja siitä tulee *akselia* vakiintuneempi MAAN AKSELIN nimitys 1800-luvulla: *akseli* esiintyy yhteensä kymmenessä lähteessä ja *maan akseli* 24 lähteessä. *Maan akseli* on suora käänöslaina ruotsin nimityksestä *jordens axel*.

1860-luvulla näiden varianttina esiintyy enää nominatiivialkuinen käännöslaina *maa-akseli*, joka jää kertamuodosteeksi. Nimitysten variaation lähtökohta on semasiologinen: sekä *akseli* että *napa* (ks. MAANNAPA s. 128) ovat termeiksi polyseemisiä, ja *akseli* on siksi vakiintunut termiksi helpommin, kun siihen on liitetty tarkentava määräiteosa *maa*. Määräteosan muodossa esiintyy lisäksi kontekstuaalista variaatiota nominatiivi- ja genetiivialkuisuuden välillä.

TAULUKKO 23. MAAN AKSELIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MAAN AKSELI	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
akseli							
napa							
maan akseli							
maa-akseli							

MAANNAPA

MAANNAPA tarkoittaa maapallon (maantieteellistä) napaa, pyörähdysakselin ja maanpinnan leikkauspistettä. Siitä käytetään nykykielessä nimityksiä *maannapa* ja *napa* (NS; CD-PS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 24. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisenä nimityksenä aineistossa on 1804 Samuel Rinta-Nikkolan vierassana *poli*. Nimitys *maannapa* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran vuoden 1820 Turun Viikko-Sanomissa. Myös Rapolan (1960) mukaan nimityksen ensiesiintymä on Beckeriltä, mutta nimitys on esiintynyt maan keskipisteen merkityksessä jo 1700-luvulla (Jussila 1998). Nimitys on käännöslaina ruotsin vastineesta *jordpol* (SAOB). *Maannapa* on käytössä 1820-luvun jälkeen kaikkina vuosikymmeninä.

1840-luvun uusia nimityksiä ovat vierassanan asu *pooli*, joka jää kertamuodosteeksi, ja *napa*. *Navan* ensiesiintymä on jo vuodelta 1637 (SSA). 1800-luvun aineistossa se esiintyy vuonna 1845 useissa eri lähteissä. *Napa* ja *maan-napa* ovat aineistossa lähes yhtä käytettyjä synonyymeja: *napa* esiintyy 23 lähteessä ja *maannapa* 19 lähteessä, esimerkiksi

(39) – – ja sen [akselin] kumpasessa päässä olevan nawat, joitten warassa Maa kääntyilee ajatellun akselinsa ympäri (LSKH I 1845, 63 (Rapolan 1800-1))

(40) Maan-akselin molempia päitä nimitetään maan-nawoiksi (Ahlqvist 1861, 5).

Nimitysten variaation lähtökohta on semasiologinen: sekä *napa* että *akseli* (ks. MAAN AKSELI s. 127) ovat termeiksi polyseemisiä, ja *napa* on siksi saanut synonyymisen vastineen, johon on liitetty tarkentava määräiteosa *maa*. Lisäksi vierassanimitysten kirjoitusasuissa esiintyy kontekstuaalista variaatiota.

TAULUKKO 24. MAANNAVAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MAANNAPA	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
poli								
maannapa								
napa								
pooli								

ETELÄNAPA

Maapallon hahmottaminen napojen ja akselin avulla on mukana maantieteen oppikirjoissa heti 1800-luvun alussa. Maapallon akselin eteläpäätä tarkoittavan ETELÄNAVAN nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 25. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Aineiston ensimmäisenä nimityksenä esiintyy 1804 Samuel Rintan Nikkolan osittain käännetty ja osittain lainattu *eteläpoli*. Samaa nimitystä käytetään asussa *eteläpooli* vuoden 1840 Oulun Viikko-Sanomissa:

(41) – – sen [maamme] läpi Etelästä Pohjaseen on weetty piiru, joka kuttutaan Maan-Napa eli Akseli, jonka kumpasetki päät mainitaan Poolit, Etelä Pooli etelään päin, ja Pohjas Pooli pohjaseen päin – – (OVS1840-13-2).

Nykykielen (NS; CD-PS) nimitys *etelänapa* esiintyy ensimmäisen kerran 1820-luvulla, Reinhold von Beckerin Turun Viikko-Sanomissa. Sen jälkeen *etelänapa* on vakiintunein ETELÄNAVAN nimitys. 1820-luvulla sillä on kaksi synonyymistä asua: *eteläinen napa* ja *eteläinen maannapa*. *Eteläinen maannapa* jää kertamuodosteeksi, mutta *eteläinen napa* esiintyy aineistossa myöhemmin. 1840-luvulla uutena synonyymina on käytössä *eteläisnapa*, joka esiintyy myös 1850-luvulla.

Asu *etelänapa* on suora käännöslaina ruotsin nimityksestä *sydpol*. On mahdollista, että myös sanaliittonimitykset ovat suoria käännöslainoja ruotsin vastaavasta sanaliittonimityksestä. ETELÄNAVAN nimityksissä esiintyy kontekstuaalista variaatiota yhdyssana- ja sanaliittonimitysten välillä sekä määrite- ja edusosien muodoissa.

TAULUKKO 25. ETELÄNAVAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ETELÄNAPA	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
eteläpoli/eteläpooli								
eteläinen maannapa								
eteläinen napa								
etelänapa								
eteläisnapa								

POHJOISNAPA

Maapallon hahmottaminen napojen ja akselin avulla on mukana maantieteen oppikirjoissa heti 1800-luvun alussa. Maapallon akselin pohjoispäätä tarkoittavasta POHJOISNAVASTA käytetään nykykielessä nimitystä *pohjoisnapa* (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa suurin osa nimityksistä on lähellä nykynimitystä. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 26. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Variaatioissa on pitkälti kysymys eri asujen kontekstuaalisesta variaatiosta mutta jonkin verran myös rakenteeltaan erilaisista synonyymeista. Ensimmäinen aineiston nimitys on kertamuodoste *pohiapoli*. 1820-luvun nimitykset ovat *pohjainen napa*, *pohjannapa* ja *pohjainen maannapa*, ja ne esiintyvät aineistossa myös myöhemmin. 1840-luvun uusia nimityksiä ovat *pohjaspooli*, *pohjoisnapa*, *pohjaisnapa*, *pohjoinen napa* ja *pohoisnapa*. *Pohjaspooli*, *pohjoinen napa* ja *pohoisnapa* jäävät kertamuodosteiksi, mutta nykykielen *pohjoisnapa* ja *pohjaisnapa* esiintyvät tasaisesti koko 1800-luvun lopun ajan: *pohjoisnapa* 13 lähteessä ja *pohjaisnapa* 19 lähteessä, esimerkiksi

(42) – – maan akselin pohjois pää kutsutaan Pohjois-nawaksi, – – (Ahlqvist 1844, 9).

(43) Napa etelään päin meistä on etelänapa, pohjaiseen päin pohjaisnapa (< Dahm 1859, 1).

Pohjoisnapa esiintyy aineistossa ensimmäistä kertaa 1844 August Ahlqvistilla. 1860-luvun ainoa uusi nimitysvariantti on *pohjosnapa*, mutta se jää kertamuodosteeksi, ja 1870-luvulta eteenpäin käytössä ovat vain *pohjoisnapa* ja *pohjaisnapa*. Ne ovat käänöslainoja ruotsin vastineesta *nordpol*. Käsitteen nimitys valitaankin nopeasti, mutta sen asussa on runsaasti kontekstuaalista variaatiota, joka johtuu *pohjoinen*-sanana variaatiosta eri murteissa (ks. POHJOINEN s. 140).

TAULUKKO 26. POHJOISNAVAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOISNAPA	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pohiapoli	■							
pohjainen maannapa		■		■				
pohjainen napa		■	■	■	■			
pohjan napa		■	■	■				
pohjaisnapa			■	■	■	■	■	■
pohjaspooli			■					
pohjoinen napa			■					
pohjoisnapa			■	■	■	■	■	■
pohoisnapa			■					
pohjosnapa					■			

MAANOSA

Maapallon selvärajaista mannerosaa tarkoittavan *maanosan* (NS; CD-PS) synonyymina on Nykysuomen sanakirjassa *maailmanosa*. MAANOSAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 27. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Aineiston ensimmäinen MAANOSAN nimitys *mailmanosa* esiintyy Samuel Rinta-Nikkolalla 1804 seuraavassa kontekstissa:

(44) Mineralia löyty täsä – – enemmän kuin muisa mailman-osisa – – (Rinta-Nikkola 1804, 217).

Nimitys on esiintynyt kirjakielessä 1700-luvulla, Abraham Achreniuksella 1761 (Jussila 1998) ja Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa 1776. Alkujaan se on käännöslaina ruotsin vastineesta *världsdel*. 1800-luvun aineistossa yksinäis-*a*:llista asua ei myöhemmin enää esiinny. Rinta-Nikkolalla synonyymina on *mailman pääosa*, joka jää kertamuodosteeksi. 1820-luvun nimityksistä kertamuodosteeksi jää vain käännöslaina *pääosa*. Nimitys *maailmanosa* esiintyy pitkävokaalisena ensimmäistä kertaa Turun Viikko-Sanomissa 1821 ja sen jälkeen useina vuosikymmeninä. Myös toisen nykykielen nimityksen *maanosa* ensiesiintymä on 1820-luvulta, Turun Viikko-Sanomista 1825 (RAPOLA). Myös tämä nimitys on käännöslaina ruotsin vastineesta *jorddel* (SAOB).

Maanosasta tulee yleisin 1800-luvun MAANOSAN nimitys 1840-luvulta alkaen. 1830-luvulla siitä on käytössä suoraan käännetty nominatiivialkuinen asu *maaosa*. 1840-luvun ainoa uusi nimitys on *maakunta*, joka jää kertamuodosteeksi, mutta se on esiintynyt kirjakielessä *maanosan* merkityksessä myös vanhassa kirjasuomessa, Frosteruksella 1791. Viimeinen aineiston uusi nimitys, *maanpiirin osa*, esiintyy 1850-luvulla. 1880- ja 1890-luvulla ainoa nimitys aineistossa onkin vakiintunut *maanosa*. Nimitysten variaatio selittyy osin ruotsin variaatiosta: nimitykset on käännetty erilaisista ruotsin vastineista. Tätä variaatiota voidaan pitää onomasiologisena nimitysten valintana. Lisäksi varianttien asuissa on kontekstuaalista variaatiota vokaalien pituuksissa ja määriteosan taivutuksessa.

TAULUKKO 27. MAANOSAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MAANOSA	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
mailmanosa									
mailman pääosa									
pääosa									
maailmanosa									
maanosa									
maaosa									
maakunta									
maanpiirin osa									

MAAPALLO

MAAPALLOSTA käytetään nykykielessä nimitystä *maapallo* ja synonyymia *maa*, jolla tosin on monia muitakin merkityksiä (NS; CD-PS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 28. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys *maan kluutu* on Samuel Rinta-Nikkolalta:

(45) – – elää maan kluutun päällä – – (Rinta-Nikkola 1804, 5).

Nimitys on osittain käännetty ja osittain lainattu ruotsin vastineesta *jordklot*, mutta se jää kertamuodosteeksi, vaikka 1840-luvulla esiintyy samoin muodostettu nimitys *mailmanklootu*. *Maa* esiintyy maapallon merkityksessä 1820-luvulla ja 1860-luvulta eteenpäin. Muita 1820-luvun nimityksiä ovat *maanpiiri* ja Turun Viikko-Sanomien kertamuodoste *maailmanpiiri* (molemmat myös NS). 1830-luvulla nimityksenä on *maanpiirin* lisäksi *maapallo*, ja genetiivialkuinen *asu* esiintyy aineistossa myös myöhemmin. Sen kirjakielen ensiesiintymä on 1700-luvulta (Jussila 1998).

Loput uudet MAAPALLON nimitykset ovat 1840-luvulta. Niistä *globi*, *klootu*, *palli*, *mailma*, *mailman-klootu*, *maapalli*, *maapiiri*, *maankehä* ja *maailmanpallo* jäävät kertamuodosteiksi. Ainoastaan nykynimitys *maapallo* esiintyy aineistossa myöhemmin, ja siitä tulee *maan* lisäksi vakiintunein MAAPALLON nimitys 1800-luvulla. 1840-luvulla *maapallo* esiintyy samana vuonna, 1845, useissa lähteissä (Rapola 1960), esimerkiksi seuraavissa

(46) Näet tässä Maa-pallon kuvauksen – – (LSKH 1845 I, 66 (RAPOLA)).

(47) – – sen piirron kohdalla joka kappaleen painokeskeä vedetään Maa-pallon keskeä kohden (Roos 1845, 3 (RAPOLA)).

(48) – – meidän Maapallommekin? (Varelius 1845, 25)

(49) Tämän lehden mukana seuraa lupaamamme Maapallon Kartta (MY 1845, no 37)

Nimitys on suora käännöslaina ruotsin sanasta *jordklot*. Nykykielen synonyymia selittynee ruotsin kautta, sillä toinen ruotsin nimitys, *jorden*, vastaa suomen *maa*-synonyymia. Nimitysten välinen variaatio on onomasiologista, sillä sanojen suhdetta voidaan pitää hyponyymisena. Variaation lähtökohta voi olla semasiologinen: *maa* on termiksi liian polyseeminen. Lisäksi nimityksissä on kontekstuaalista käännöslainanimityksen ja vierassananimityksen ja nimitysten asujen vaihtelua: variaatiota on sekä määrite- että edusosien muodoissa. Osittain variaatio selittyy alueellisista eroista, sillä esimerkiksi *palli*- ja *pallo*-sanoilla selkeä murteellinen jakauma: *palli* esiintyy lounaimurteissa, Pohjois-Pohjanmaalla ja Peräpohjolassa ja *pallo* koko Suomessa (SSA).

TAULUKKO 28. MAAPALLON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MAAPALLO	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
maan kluutu	■								
maa		■		■		■	■	■	■
maailmanpiiri		■							
maanpiiri		■	■	■					
maanpallo			■	■		■			■
globi				■					
klootu				■					
maailmapallo				■					
maankehä				■					
maapalli				■					
maapallo				■	■	■	■	■	■
maapiiri				■					
mailma				■					
mailmanklootu				■					
palli				■					

NAPAPIIRI

Maantieteen termistön (TN; MS) *napapiiri* esiintyy nyky-yleiskielen sanakirjoissa maantieteen erikoissanastoksi määriteltynä: 'maapallon leveyspiiri, jonka kulmaetäisyys navasta on 23,5°' (NS maant.; CD-PS maant.). NAPAPIIRIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 29. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1840-luvulla. Kaikki 1800-luvulla käytössä olevat nimitykset esiintyvät jo tällä vuosikymmenellä. Nimityksistä vierassana-alkuiset *poolin sirkkilä* ja *poolin ympäristö* jäävät kertamuodosteiksi, ja *napaympyrä* esiintyy lisäksi vain 1860-luvulla. *Napapiiristä* tulee nopeasti ainoa NAPAPIIRIN nimitys, ja sitä voidaan pitää 1870-luvulta lähtien vakiintuneena. Termin ensiesiintymä on August Ahlqvistilta vuodelta 1844:

(50) Napapiiriksi kutsutaan niitä ymmyrjäisiä kaaria, jotka ajattelemme olevan weityt Maan ympäri samalle suunnalle kuin Päiwän tasaaja ja yhtä kaukana Maan nawoista kuin Käännepiirit owat Päiwäntasaajasta (Ahlqvist 1844, 10).

Nimitys on suora käännöslaina ruotsin *polkrets-* tai *polcirkklar-*nimityksistä. Käsitteen nimityksissä syntyy variaatiota, kun nimitys ensin lainataan ja sitten pikkuhiljaa käännetään osa osalta. Käännösvastineissa variaatio voi selittyä ruotsin vastineiden eroista.

TAULUKKO 29. NAPAPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NAPAPIIRI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
napapiiri						
napaympyrä						
poolin sirkkilä						
poolin ympäristö						

ETELÄINEN NAPAPIIRI

Eteläisen pallonpuoliskon napapiiriä kutsutaan nykykielessä *eteläiseksi napapiiriksi* (NS s. v. *eteläinen*; CD-PS s. v. *napapiiri*). Käsite esiintyy 1800-luvun aineistossa ensimmäistä kertaa 1840-luvulla asussa *eteläinen napapiiri*. Nimityksen ensiesiintymä on August Ahlqvistilta vuodelta 1844. Nimitys esiintyy sen jälkeen koko 1800-luvun ajan (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2), esimerkiksi

(51) – – *napa*-piirit, joista toista sanotaan *pohjoiseksi* toista *eteläiseksi* napapiiriksi (Korander 1862, 17).

(52) *Pohjoinen* ja *eteläinen napapiiri* ovat vedetyt – – asteen päähän ekvaattorista (Nissinen 1896, 179).

Nimityksellä on 1800-luvun aikana vain kaksi kontekstuaalista varianttia: *etelännapapiiri* 1850–1880-luvulla sekä *eteläinen napaympyrä* 1860-luvulla (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nimityksissä on variaatiota myös aineiston ruotsinkielisissä alkuteoksissa. Osassa lähteistä käytetään nimitystä *den södra polcirkeln*, osassa nimitystä *den södra polkretsen*. Ruotsin variaatio ei kuitenkaan selitä suomen kielen *piiri*- ja *ympyrä*-edusosien vaihtelua: myös *cirkeln* on lähteissä käännetty *piiriksi*. Käännöslainoista nimityksissä on joka tapauksessa kyse, ja niiden välinen variaatio on kontekstuaalista.

POHJOINEN NAPAPIIRI

Pohjoisen pallonpuoliskon napapiiriä kutsutaan nykykielessä *pohjoiseksi napapiiriksi* (CD-PS s. v. *napapiiri*). POHJOISEN NAPAPIIRIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 30. Tarkemat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäisistä, August Ahlqvistin nimityksistä *pohjanen napapiiri* jää kertamuodosteeksi mutta *pohjainen*-alkuinen nimitys esiintyy aineistossa myöhemmin. Nykykielen nimityksen asu *pohjoinen napapiiri* esiintyy ensimmäisen kerran Ahlqvistilla 1855 ja sen jälkeen tasaisesti 1800-luvun loppuun saakka, esimerkiksi

(53) Leveyspiireistä ovat tärkeimpiä molemmat kääntöpiirit, pohjoinen – –, eteläinen – – sekä molemmat napapiirit, pohjoinen – – ja eteläinen – – (Dannholm 1889, 152).

Nimitys on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *den norra polcirkeln*. 1860-luvulla käsitettä nimitetään *pohjoisen napapiirin* lisäksi *pohjaiseksi napaympyräksi*, *pohjaisnapapiiriksi* ja *pohjoseksi napaympyräksi*. Näistä vain *pohjaisnapapiiri* on käytössä myöhemmin. 1890-luvulla ainoana nimityksenä on *pohjoinen napapiiri*. Nimitysten välinen variaatio on kontekstuaalista: *pohjoinen*-määriteosan asu vaihtelee eri lähteissä, koska sanassa on alueellista vaihtelua (ks. POHJOINEN s. 140).

TAULUKKO 30. POHJOISEN NAPAPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOINEN NAPAPIIRI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pohjainen napapiiri						
pohjanen napapiiri						
pohjoinen napapiiri						
pohjainen napaympyrä						
pohjaisnapapiiri						
pohjonen napaympyrä						

NOLLAMERIDIAANI

Nollameridiaani tarkoittaa maantieteen termistössä ja yleiskielessä Lontoon Greenwichin kautta kulkevaa pituuspiiriä (CD-PS maant.; NS). NOLLAMERIDIAANIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 31. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsitettä nimitetään aluksi kertamuodosteilla *ensimmäiseksi puoliskaareksi* ja *Ferro-meridianiksi*:

(54) Ensimmäinen Puoliskaari eli Ferro-meridiani on wedetty aiwan Wanhan Mailman läns-reunatse Ferro-nimisen saaren halki (< Modeen 1848, 5).

Eniten NOLLAMERIDIAANIN nimityksiä esiintyy 1860-luvulla. Niistä *ensimmäinen meridiani*, *ensimmäinen puolipäiväpiiri*, *Ferron puolipäiväpiiri*, *ensimmäinen puolenpäivänkaari* ja *Ferron puolenpäivänkaari* jäävät kertamuodosteiksi. Myös 1880-luvulla esiintyy nimitys *ensimmäinen puolipäivänpiiri*. 1880-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodosteet *alkumeridiani* ja *nollameridiani* ja 1890-luvun *keskimeridiaani*. Yksikään nimitys ei 1800-luvun aikana ole yleisesti käytössä. Nykykielen nimityksen ensiesiintymä, vaikkakin lyhytvokaalisessa asussa, on vuodelta 1882, Aleksander Rahkosen suomentamasta Modeenin oppikirjasta. Se on lainattu ruotsin vastineesta *nollmeridian* (SAOB). Nimitysten vari-

aatio on sekä onomasiologista nimityksen näkökulman valintaa että kontekstuaalista nimitysten asujen variaatiota.

TAULUKKO 31. NOLLAMERIDIAANIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NOLLAMERIDIAANI	1840	1860	1880	1890
ensimäinen puoliskaari				
Ferro-meridiani				
ensimmäinen meridiani				
ensimäinen puolenpäivänkaari				
ensimäinen puolipäivänpiiri				
ensimäinen puolipäiväpiiri				
Ferron puolenpäivänkaari				
Ferron puolipäiväpiiri				
alkumeridiani				
nollameridiani				
keskimeridiaani				

PENINKULMA

PENINKULMAN käsitettä on käytetty vanhassa kirjasuomessa kuvaamaan pinta-alaa ja välimatkaa (SSA; Jussila 1998). 1800-luvun maantieteen oppikirjoissa käsite esiintyy nimenomaan pinta-alan mittayksikkönä, sillä nykyinen metrijärjestelmään perustuva järjestelmä tuli Suomessa käyttöön vasta 1800-luvun lopussa (VES s. v. *metri*). PENINKULMAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 32. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimityksissä aiheuttaa horjuntaa erityisesti nominatiivi- ja genetiivialkuisen nimityksen vaihtelu, jolla on juurensa vanhassa kirjasuomessa. Esimerkiksi Mikael Agricolalla on käytössä nominatiivialkuinen asu *penikulma* (SSA; Jussila 1998), mutta 1600-luvulla esiintyy myös genetiivialkuinen asu *peninkulma* (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa nimitykset esiintyvät lähes yhtä yleisesti: *penikulma* esiintyy 24 lähteessä ja *peninkulma* 30 lähteessä, esimerkiksi

(55) Penikulmalla tarkoitetaan Suomen penikulmaa – – (Dannholm 1889, 9).

(56) Sitä mittaa, jolla paikkain kaukaisuus toisista paikoista määrätään, kutsutaan peninkulmaksi (Ahlqvist 1844, 6).

Toinen samalla tavalla vaihteleva nimityspari on *penikuorma* – *peninkuorma*, mutta esiintymiä on vähemmän. Harvinainen on myös *peninkuulma*, joka esiintyy vain 1840-luvulla. Nykykielen nimitys *neliökilometri* esiintyy aineistossa vasta 1890-luvun lopussa, Alli Nissisellä 1896. Nykynimitystä lukuun otta-

matta variaatio on kontekstuaalista, alueellisesta variaatiosta johtuvaa määriteosan muodon vaihtelua.

TAULUKKO 32. PENINKULMAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PENINKULMA	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
penikulma									
peninkulma									
penikuorma									
peninkuorma									
peninkuulma									
neliökilometri									

PINTA-ALA

Esimerkiksi maan suuruutta kuvataan maantieteen termistössä PINTA-ALAN käsitteen avulla. Nyky-yleiskielessä PINTA-ALASTA käytetään nimityksiä *pinta-ala*, *ala* ja *avaruus* (NS; CD-PS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 33. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Aineiston ensimmäinen nimitys on Samuel Rinta-Nikkolan *avarus*, joka ei tässä asussa esiinny myöhemmin. Kirjakielissä sana on esiintynyt jo Mikael Agricolaalla (VKS; SSA). 1820-luvun lähteissä käytössä on nimitys *ala*, joka on esiintynyt määräsuuruuden alan merkityksessä kirjakielissä ensimmäisen kerran asetustekstissä 1762 (VKS). *Ala* esiintyy aineistossa säännöllisesti 1860-luvun jälkeen. 1840-luvulla esiintyvät nimitykset *laveus*, *pinnanala* ja *aluus*. *Laveus* ja genetiivialkuinen *pinnanala* esiintyvät aineistossa myös myöhemmin. *Laveus* esiintyy pinta-alan merkityksessä jo vuoden 1776 Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa. Nimitys *aluus* on kertamuodoste.

1850-luvun uusi nimitys on pitkävokaalinen asu *avaruus*, joka esiintyy ensimmäisen kerran vuonna 1860 Gustaf Cannelinilla. 1860-luvun uusia nimityksiä ovat *laajuus* ja *maanala*. Nykykielen nimitys *pinta-ala* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran vasta Aleksander Rahkosella 1872:

(57) Neliöpeninkuorma on neliskulmainen pinta-ala – – (Rahkonen 1872b, 1).

Rapolan (1960) mukaan sanan ensiesiintymä on kuitenkin Blomilta 1854. *Pinta-alan* lisäksi 1870-luvulla uutena nimityksenä on *pinta*. Eniten nimitysvariantteja on käytössä 1860- ja 1870-luvun lähteissä, ja variantit vähenevät 1800-luvun loppua kohti. 1890-luvulla käytössä ovat enää *ala*, *maanala* ja *pinta-ala*. Käsitteen nimityksissä on myös alkuperäisissä ruotsinkielisissä oppikirjoissa variaatiota. Suomen nimitystä *pinta-ala* vastaa alkuteoksissa *yta* tai *landets yta*, nimityksiä *laveus* ja *avaruus* usein *vidd*. Ruotsin kielen variaatio selittänee siis suo-

men onomasiologista variaatiota. Lisäksi nimitysten välillä on kontekstuaalista variaatiota vokaalien pituuksissa ja määriteosan taivutuksessa.

TAULUKKO 33. PINTA-ALAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PINTA-ALA	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
avarus/avaruus								
ala								
aluus								
laveus								
pinnanala								
laajuus								
maanala								
pinta								
pinta-ala								

PITUUS

PITUUS tarkoittaa jonkin paikan sijaintia asteverkolla suhteessa nollameridiaaniin, ja sitä nimitetään maantieteen termistössä *pituuiseksi* ja *longitudiksi* (NS maant.; CD-PS maant.). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 34. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäiset nimitykset ovat kertamuodoste *pitke*, *pituuus* ja *longitud*, esimerkiksi

(58) Meridiaanit osoittaawat [!] paikan Pituuden halk'maan (Longitud) – –
(< Modeen 1848, 6).

Pituuus esiintyy ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1844 ja sen jälkeen säännöllisesti yhteensä 11 lähteessä. 1890-luvulta ei aineistossa ole käsitteen esiintymiä. Sekä *pitke* että *pituuus* ovat käänöslainoja ruotsin vastineesta *längd*. Sitaattilaina *longitud* esiintyy sekä 1840- että 1850-luvulla koodinvaihtokontekstissa (ks. esimerkki 58).

1860-luvulla uusia nimityksiä on peräti kuusi: *pitkinsuunta*, *pitkinilma* ja *pitkinilmansuunta* jäävät kertamuodosteiksi ja *longitudi*, *longitudo* ja *pituuaste* esiintyvät myös 1880-luvulla. Nykykielen toinen nimitys *longitudi* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860. Vakiintunein PITUUDEN nimitys on aineistossa *pituuus*. Vierassanan ja omaperäisen nimityksen variaatio on suomen kielessä samanlaista kuin ruotsissa. Vierassana on haluttu molemmissa kielissä korvata omaperäisellä nimityksellä, mutta *pituuus* on termiksi saatanut vaikuttaa liian polyseemiseltä. Siksi nimityksestä on pyritty tekemään läpinäkyvämpi ja kuvaavampi. Kontekstuaalista variaatiota on lisäksi vierassanan kirjoitusasussa ja käytetyissä johtimissa.

TAULUKKO 34. PITUUDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PITUUS	1840	1850	1860	1870	1880
longitud					
pitke					
pituus					
longitudi					
longitudo					
pitkinilma					
pitkinilmasuunta					
pitkinsuunta					
pituusaste					

ITÄINEN PITUUS

Pituus eli jonkin paikan sijainti suhteessa nollameridiaaniin määritellään joko itäiseksi tai läntiseksi. Itäistä sijaintia nimitetään nykykielessä *itäiseksi pituudeksi* (NS s. v. *itäinen*; CD-PS s. v. *itäinen*)⁴⁸. ITÄISEN PITUUDEN käsite tulee 1800-luvun aineistoon 1840-luvulla, kuten monet muutkin käsitteet. Ensimmäinen käytetty nimitysvariantti on nykykielen nimitys *itäinen pituus*, jonka esiintymä on August Ahlqvistilta vuodelta 1844:

(59) Pituus on taikka itäinen eli läntinen – – (Ahlqvist 1844, 11).

1840-luvun jälkeen nimitys esiintyy säännöllisesti yhteensä kymmenessä lähteessä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Sillä on 1800-luvun aineistossa vain kaksi nimitysvarianttia: yhdyssanat *itäispituus* 1870- ja 1880-luvulla ja *itäpituus* 1880- ja 1890-luvulla (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nimitykset ovat käänöslainoja ruotsin vastineesta *östlig längd*, ja niiden välinen variaatio on kontekstuaalista yhdyssana- ja sanaliittonimityksen sekä yhdyssanan määriteosan taivutusmuodon vaihtelua.

PITUUSASTE

PITUUSASTE tarkoittaa maantieteen termistössä kulma-astetta vastaavaa itä-länsisuuntaista matkaa maapallon pinnalla, ja käsitettä nimitetään ainoastaan *pituusasteeksi* (NS maant.; CD-PS maant.). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 35. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Aineiston ensimmäinen nimitys on kertamuodoste *pituusviiva*. Nimitys *pituusaste* esiintyy ensimmäisen kerran J. F. Granlundin suomennoksessa 1849 mutta hieman eri merkityksessä kuin nykykielessä:

⁴⁸ LÄNTISEN PITUUDEN nimitykset ks. liite 2.

(60) Samalla lailla on koko maan-kartta jaettu pohjasesta etelään vedetyillä wanoilla 360 yhtäläiseen osaan, joita kutsutaan pituus-asteiksi (Granlund 1849, 47).

Pituusaste on käänöslaina ruotsin vastineesta *längdgrad*. *Pituusasteesta* tulee tämän jälkeen vakiintunein PITUUSASTEEN nimitys. Toinen yleisesti käytetty nimitys, *pituusväli* esiintyy ensimmäisen kerran myös 1840-luvulla. 1860-luvulla käytetään vain nimityksiä *pituusaste* ja *pituusväli*. Seuraava uusi nimitys on 1870-luvulta, kertamuodoste *pituuslevy*. 1880-luvulla esiintyy vain *pituusaste* ja 1890-luvulla lisäksi *longitudi-aste*. Vakiintuvana nimityksenä voidaan pitää *pituusastetta*. Varianttien kohdalla on lähinnä kyse kontekstuaalisesta variaatiosta, vaikka edusosien variaatiota voi pitää myös onomasiologisena.

TAULUKKO 35. PITUUSASTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PITUUSASTE	1820	1840	1860	1870	1880	1890
pituusviiva						
pituusaste						
pituusväli						
pituuslevy						
longitudi-aste						

POHJOINEN

Ilmansuunnan nimityksistä *pohjoisen* asu säilyy vakiintumattomana koko 1800-luvun ajan, ja myös Nykysuomen sanakirjassa on useita eri asuja: *pohjoinen*, *pohja* ja *pohjainen*⁴⁹. POHJOISEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 36. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Aineiston ensimmäinen esiintymä on Samuel Rinta-Nikkolan nimitys *pohja* (kirjoitusasu *pohia*), joka on esiintynyt jo Mikael Agricolalla 1544 (Jussila 1998). *Pohja* esiintyy 1800-luvun aineistossa tasaisesti koko vuosisadan ajan yhteensä 30 lähteessä, esimerkiksi

(61) Ilmat elikkä pää-suunnat maailman avaruudessa ovat neljä: *Pohja*, *Etelä*, *Itä* ja *Länsi*. Aurinko on k:lo 12 päivällä juuri etelässä ja jospa käännät selkääsi aurinkoa vastaan niin *pohja* on ihan edessäsi – –. (Elmgren 1867, 3.)

Toinen Rinta-Nikkolan käyttämä nimitys on *pohjainen* (kirjoitusasu *pohiainen*), joka on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen (Jussila 1998). Molemmat Rinta-Nikkolan variantit ovat länsimurteisia (ALFE, 349). *Pohjainen* esiintyy aineistossa yhteensä 28 lähteessä koko 1800-luvun ajan, esimerkiksi

⁴⁹ CD-Perussanakirjassa esiintyvät vain *pohjoinen* ja ylätuyliseksi määritelty *pohja*.

(62) (*Ilmansuunnat*: pohjainen, itä, etelä, länsi; koillinen, kaakko, lounas, luode) (Salonen 1895, 3).

POHJOISEN nimityksistä kertamuodosteeksi jäävät 1820-luvun nimitys *pohinen* ja 1840-luvun nimitykset *pohoinen* ja *pohonen*. Kaikki muut nimitysvariantit esiintyvät useammassa kuin yhdessä lähteessä. *Pohjan* ja *pohjaisen* lisäksi yleinen on variantti *pohjanen*, joka esiintyy aineistossa yhteensä 12 lähteessä 1820-luvulta alkaen. Myös *pohjanen* on esiintynyt kirjakielessä jo Agricolalla 1548 (Jussila 1998). Nykykielen ensisijainen nimitys *pohjoinen* esiintyy 1800-luvun aineistossa ensimmäisen kerran Paavo Tikkasella 1848, ja siitä tulee yksi 1800-luvulla usein käytetyistä nimityksistä; se 15 esiintyy lähteessä. Sen *i*:tön vastine *pohjonen* on aineistossa selvästi harvinaisempi. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista ja sen pohja on länsi- ja itämurteisen erossa: *pohjainen* on läntinen variantti ja *pohjoinen* itäinen (ALFE, 349). POHJOISEN vakiintumattomuus aiheuttaa aineistossa paljon muuta variaatiota, sillä vastaavaa vaihtelua on myös muissa *pohjoinen*-sanana sisältävissä nimityksissä (ks. KOILLINEN s. 115, LUODE s. 126, POHJOISNAPA s. 130, POHJOINEN LEVEYS s. 122, POHJOINEN NAPAPIIRI s. 134 ja POHJOINEN PALLONPUOLISKO s. 111).

TAULUKKO 36. POHJOISEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOINEN	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pohia/pohja									
pohiainen/pohjainen									
pohinen									
pohjanen									
pohjoinen									
pohjonen									
pohoinen									
pohonen									

PUOLIPÄIVÄPIIRI

Puolipäiväpiiri tarkoittaa maapallon napojen kautta kulkevaa isoympyrää (CD-PS). Sen synonyymeja ovat nykykielessä *meridiaani* (NS maant.; CD-PS maant.) ja *pituuspiiri* (NS maant.; CD-PS maant.). Maantieteen termistössä *meridiaani* on käsitteen ensisijainen nimitys (MS). PUOLIPÄIVÄPIIRIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 37. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa heti vuosisadan alussa. Samuel Rinta-Nikkolan nimityksistä *puolipäivän linia* ja *meridian* jäävät kertamuodosteiksi, mutta vierassana *meridiani* esiintyy lyhytvokaalissa asussa säännöllisesti 1800-luvun aikana. 1820-luvun nimitykset *puolipäivänviiva* ja *leveysviiva* jäävät molemmat kertamuodosteiksi, samoin kuin 1840-luvun nimitykset *puolipäiväpiiru*, *puolipäivänkaari* ja *puoliskaari*. 1840-luvun nimityksistä August Ahlqvistin (1844) *puoli-*

päivänpiiristä tulee 1800-luvun vakiintunein nimitys ja *puolipäiväke* esiintyy myös 1850-luvulla.

TAULUKKO 37. PUOLIPÄIVÄPIIRIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeni-

PUOLIPÄIVÄPIIRI	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
meridian								
meridiani								
puolipäivän linia								
leveysviiva								
puolipäivänviiva								
puolipäiväke								
puolipäivänkaari								
puolipäivänpiiri								
puolipäiväpiiru								
puoliskaari								
pituuden piiri								
diameteri								
läpimitta								
läpiviiva								
poikkiviiva								
puolenpäivänkaari								
puolenpäivänviiva								
puolipäiväkaari								
puolipäiväpiiri								
puolipäiväympyrä								
puolenpäivänpiiri								
meridiaani								
pituusaste								

1850-luvulla uutena nimityksenä esiintyy vain kertamuodoste *pituuden piiri*. Erityisen paljon uusia nimiehdotuksia on 1860-luvun lähteissä, kaikkiaan yhdeksän. Niistä kaikki muut paitsi nykykielen nimitys *puolipäiväpiiri* jäävät kertamuodosteiksi. Nominatiivialkuinen *puolipäiväpiiri* esiintyy ensimmäisen kerran Lavus Koranderilla 1862 ja sen jälkeen myös 1880- ja 1890-luvulla. 1870-luvun uusi nimiasu on kertamuodoste *puolenpäivänpiiri*. Nykykielen asu *meridiaani* esiintyy ensimmäisen kerran Oskar Dannholmilla 1889:

(63) Päiväntasaaja ajatellaan jaetuksi 360 yhtäsuureen osaan – –. Näitä viivoja nimitetään meridiaaneiksi eli puolipäivän piireiksi. (Dannholm 1889, 151.)

1890-luvun uusi nimitys on *pituusaste*, mutta nykykielen *pituuspiiri* ei meridiaanin merkityksessä aineistossa vielä esiinny. Vakiintunein nimityksistä onkin genetiivialkuinen *puolipäivänpiiri*. PUOLIPÄIVÄPIIRISTÄ käytetään ruotsinkielisissä alkuperäisteoksissa yleisimmin nimitystä *meridian*, mutta aineistossa esiintyy myös muita nimityksiä, jotka usein ovat suomen kielen nimitysten suoria vastineita. Meridiaaneista käytetään myös nimityksiä *längdgrad* ja *middagslinje*. Vakiintunein nimitys *puolipäivänpiiri* on genetiivialkuisuutta myöden suora käännöslaina. Käsitteen suomenkielissä nimityksissä on sekä onomasiologista että kontekstuaalista variaatiota. Nimityksissä haetaan näkökulmaa kuvata käsitettä, mutta samasta näkökulmasta kuvaavissa nimityksissä on runsaasti kontekstuaalista variaatiota: Vierassana mukautuu suomen kieleen vähitellen, ja siksi sen asu vaihtelee eri lähteissä. Lisäksi nykykielen *puolipäiväpiiri*-nimityksellä on useita eriasuisia nominatiivi- tai genetiivialkuisia variantteja.

PÄIVÄNTASAAJA

Maan keskipistettä ja maapallon akselia leikkaavasta viivasta PÄIVÄNTASAAJASTA käytetään maantieteen termistössä ja yleiskielessä nimityksiä *päiväntasaaja* ja *ekvaattori* (MS; NS; CD-PS) sekä Nykysuomen sanakirjassa myös harvinaiseksi todettua nimitystä *tasaaja*. Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 38. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. 1800-luvun alun nimitykset *æquator*⁵⁰, *auringon linea* ja *eqvator* ovat Samuel Rinta-Nikkolalta. Niistä *æquator* esiintyy asussa *æqatorin* (gen.) jo vuoden 1705 almanakassa (Jussila 1998), *auringon linea* jää kertamuodosteeksi ja *eqvator* esiintyy aineistossa myös myöhemmin. 1830-luvun nimityksiä ovat *päiväntasauskaari*, *päivätasauskaari*, *æqvatori*, *päiväntasauspiiri* ja *maanpallonkeskipiiru*. Näistä *päiväntasauskaari* ja *päiväntasauspiiri* esiintyvät myös 1840-luvulla.

1840-luvulla uusia nimityksiä on peräti 12. Kertamuodosteiksi jäävät *paalauspiiri*, *tasauskaari*, *maailmantasausviiva*, *päiväntasauspiiru*, *tasuuspiiri*, *keskupaikka*, *polttopiiri* ja *equator*. Nimityksistä *tasaaja* esiintyy ensimmäisen keran Maamiehen Ystävässä 1844 ja *päiväntasaaja* August Ahlqvistilla samana vuonna:

(64) Maan keski (tasaajan) paikoilla tämä lumi raja on ylempänä kuin siitälähtein pohjoiseen taikka eteläiseen maan napaan päin – – (MY 1844, no 42).

(65) Päiwän-tasaajaksi kutsutaan sitä ymmyrjäistä kaaria (sirkeliä), jonka me ajatuksissa kuwailemme olewan weitty aiwan maan yli, yhtä kaukana sekä Pohjois että Etelä nawasta (Ahlqvist 1844, 11).

⁵⁰ VKS:ssa *q*:n jälkeinen *u* on tulkittu vierassanoissa *v*:ksi latinan mukaan.

Molempia nimityksiä käytetään tämän jälkeen säännöllisesti, mutta *päiväntasaa-ja* on nimityksistä selvästi yleisempi: se esiintyy 43 lähteessä ja *tasaaja* 13 läh-teessä. Lisäksi 1840-luvun nimityksistä *tasauspiiri* esiintyy aineistossa myös 1850- ja 1860-luvulla ja asu *päiväntasaja* myös 1870-luvulla.

TAULUKKO 38. PÄIVÄNTASAAJAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeni-nä.

PÄIVÄNTASAAJA	1800	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
aequator								
auringon linea								
eqvator								
aeqvatori								
maanpallonkeskipiiru								
päiväntasauskaari								
päiväntasauspiiri								
päiväntasauskaari								
equator								
keskupaikka								
maailmantasausviiva								
palauspiiri								
polttopiiri								
päiväntasaja								
päiväntasaja								
päiväntasauspiiru								
tasaaja								
tasauskaari								
tasauspiiri								
tasauspiiri								
equatori								
päiväntasajaoviiva								
päiväntasaja								
ekvatori								
ekvaattori								

1850-luvulla ei uusia PÄIVÄNTASAAJAN nimityksiä esiinny, ja 1860-luvun nimitykset *equatori* ja *päiväntasajaoviiva* jäävät kertamuodosteiksi ja asu *päiväntasaja* esiintyy aineistossa lisäksi vain 1870-luvulla. Myöskään 1870-luvulla ei esiinny uusia nimityksiä. *Ekvatori* esiintyy tässä asussa ensimmäisen kerran 1880-luvulla ja nykykielen asussa *ekvaattori* samalla vuosikymmenellä. *Ekvaattorin* ensiesiintymä on Oskar Dannholmilta vuodelta 1889. Vuosisadan lopussa, 1890-luvulla esiintyvät vain Nykysuomen sanakirjaan otetut nimitykset *päiväntasaja*, *tasaaja* ja *ekvaattori*.

Alkuperäislähteissä ainoana terminä on vierassana *ekvator*, mutta variaatioita selittävät SAOB:sta löytyvät variantit, jotka ovat suomen kielen nimitysten suoria vastineita. PÄIVÄNTASAAJASTA on käytetty ruotsissa myös nimityksiä *dagjämna*, *dagjämningslinje* ja *jämna* (SAOB). Kyse onkin ruotsin kielen vaikutuksesta syntyvästä onomasiologisesta ja kontekstuaalisesta variaatiosta. Nimityksissä esiintyy myös onomasiologista variaatiota, joka ei selity ruotsin vastineista: nimitykset kuvaavat PÄIVÄNTASAAJAA sekä auringon liikkeiden että maapallon avulla. Kontekstuaalista variaatiota on vierassana *ekvaattori* kirjoitusasuissa sekä monien nimitysten määriteosan muodoissa.

PÄÄILMANSUUNTA

1800-luvun aineistossa ilmansuunnista käytetään harvoin käsitteitä PÄÄILMANSUUNTA ja VÄLI-ILMANSUUNTA. Näille yläkäsitteille ei ole tarvetta. Niissä lähteissä, joissa käsitettä käytetään, nimitysvaihtoehtoja on vain kolme (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). *Valtailma* esiintyy sekä 1840- että 1860-luvun lähteissä ja *pääsuunta* 1860- ja 1880-luvulla. Nykykielen (NS; CD-PS) nimitys *pääilmansuunta* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Oskar Dannholmilla vuonna 1889:

(66) Pää-ilmansuuntia on neljä – – (Dannholm 1889, 5).

Nimitys on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *hufvudväderstreck*. Käsitteen nimityksissä näkyvät kaikki ILMANSUUNNAN nykynimitykset: *ilma*, *ilmansuunta* ja *suunta*. Variaatio ILMANSUUNNAN nimityksissä selittääkin käsitteen edusosien variaatiota.

SIJAINTI

SIJAINTI on yläkäsite, joka kuvaa jonkin paikan asemaa. 1800-luvun aineistossa käsitettä ei nimitetä nykykielen *sijainniksi* (NS; CD-PS) vaan nimityksiä ovat *sia*, *asema* ja *asento* (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Näistä *sia* on käytössä 1840- ja 1860-luvulla, *asema* esiintyy 1860-luvulta eteenpäin ja *asento* vain 1870-luvulla, esimerkiksi

(67) Näillä ympyröillä määrätään kunkin paikan *sia* maalla (Ahlqvist 1861, 9).

(68) Yhdensuuntaiset piirit osoittavat paikan asemaa etelään ja pohjaiseen päin, jota sanotaan sen *leveydeksi* (*latitudiksi*) (Ervast 1865, 5).

(69) Brittein saarilla on oiwallinen *asento* – – (Rahkonen 1872b, 98).

Nimitysten välinen variaatio on sekä onomasiologista näkökulman valintaa että kontekstuaalista johdoksen asun valintaa.

6 MAAN PINNANMUOTOJA JA ILMIÖITÄ KUVAAVAT NIMITYKSET

6.1 Yleistä

Maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaava geomorfologinen sanasto kuuluu maantieteen ydinsanastoon. Sanastoa tarvitaan kaikissa 1800-luvun maantieteen oppikirjoissa maanosien ja maiden esittelyissä. Geomorfologinen sanasto muodostaakin luonnonmaantieteen sanaston ytimen. Sanastolla on vankka kirjakielinen ja murteellinen pohja, sillä ihmisellä on aina ollut tarve nimetä ympäristöään. Maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavaa sanastoa esiintyy tämän vuoksi oppikirjojen lisäksi runsaasti muissa tutkimuksen aineslähteissä, esimerkiksi sanomalehdissä ja pitäjänkertomuksissa. Sanasto on alkujaan vähän termittynyttä, mutta 1800-luvun oppikirjoissa sanastoa pyritään määrittelemään ja siten vakiinnuttamaan erikoiskieliseen merkitykseen.

Nykymaantieteen termistössä geomorfologinen sanasto voidaan edelleen jakaa maan ja veden keskinäisiä suhteita kuvaavaan sanastoon, maankamaran ulkoisia piirteitä eli pinnanmuotoja ja korkeussuhteita kuvaavaan sanastoon sekä maankamaraan liittyvien ilmiöiden nimityksiin. Nykytermistöön kuuluvat esimerkiksi termit *alanko*, *alppimaa*, *harjanne*, *jäämeri*, *kohouma*, *laakso*, *lahti*, *lakeus*, *laskeuma*, *mäki*, *rannikko*, *salmi*, *tasanko*, *vuori* ja *ylänkö*⁵¹.

Aineiston 6 822 esiintymästä maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavaan sanastoon kuuluu 2 744, mikä tarkoittaa noin 40 prosenttia kaikista esiintymistä. Aineiston noin 1 770 nimityksestä tähän ryhmään kuuluu 680 nimitystä, mikä on noin 38 prosenttia kaikista nimityksistä. Pieni ero voi selittyä aineiston vakiintuneisuudella: on mahdollista, että nimityksiä on suhteessa vähemmän kuin esiintymiä, koska esiintymät ovat kasaantuneet samoihin nimityksiin.

Maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaaviin nimityksiin kuuluu sekä vanhasa kirjasuomessa vakiintuneita, nopeasti 1800-luvulla vakiintuvia (luku 6.2) että runsaasti leksikaalista variaatiota sisältäviä (luku 6.3) käsitteitä. Lisäksi aineistossa on käsitteitä, joiden nimityksiä esiintyy vain viidessä tai harvemmassa eri lähteessä. Harvinaiset käsitteet on esitelty liitteessä 2.

6.2 Vakiintuneet nimitykset

Maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavassa sanastossa vanhassa kirjakielleessä käyttöön vakiintuneita nimityksiä on jonkin verran. Joitakin käsitteitä nimitetään myös 1800-luvulla ensimmäisestä tai lähes ensimmäisestä esiintymästä alkaen yhtenäisesti.

⁵¹ Kaikki nykymaantieteen termit on poimittu J. G. Granön teoksesta *Puhdas maantiede* (1930). Olen tarkastellut teoksen termistöä pro gradu -tutkielmassani (Peltonen 1998).

Vakiintuneina voidaan aineistossa pitää käsitteiden JÄÄMERI, KALLIO, MERI, MÄKIMAA, SISÄMERI ja VUONO nimityksiä.

JÄÄMERI

Jäämeri esiintyy 1800-luvun aineistossa sekä proprina että appellatiivina. Appellatiivinen on esimerkiksi sanan ensimmäinen esiintymä vuoden 1821 Turun Viikko-Sanomissa:

(1) – – niihin jää-meriin, jotka ovat pohjaisen ja eteläisen maan nawan tienoissa (TVS 1821, 55 (RAPOLA)).

Sen jälkeen käsite esiintyy melko tasaisesti 11 lähteessä koko 1800-luvun ajan; tosin sen käyttö vähenee 1800-luvun lopussa (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nimityksellä ei ole aineistossa synonyymeja, ja se on todennäköisesti suora käänöslaina ruotsin vastineesta *ishav*. *Jäämeri* esiintyy appellatiivina myös nykykielessä (NS; CD-PS).

KALLIO

Kallio esiintyy 1800-luvun aineistossa kahden erimerkityksisen käsitteen nimellä. Nimitys *kallio* tarkoittaa joko 'pientä vuorta tai kohoumaa' tai 'kallioperää'. Molemmat merkitykset esiintyvät myös nykykielessä (NS; CD-PS).

Kallio on vakiintunut kirjakieliseen käyttöön vanhassa kirjasuomessa. Sanan ensiesiintymä on Mikael Agricolalta vuodelta 1544 (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa nimitys esiintyy kohouman merkityksessä ensimmäisen kerran Suomettaressa 1847. Sen jälkeen nimitys esiintyy tässä merkityksessä harvakseltaan 1860-luvun loppuun saakka (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Kallioperän merkityksessä nimitys esiintyy 1800-luvun aineistossa ensimmäisen kerran K. A. Fineliuksella 1848. Sen jälkeen kallioperän merkitys esiintyy vasta 1870-luvulta alkaen, mutta merkitysten pitäminen erillään aineistossa ei aina ole yksiselitteistä:

(2) Matalimpia korkoja sanotaan kukkuloiksi, kallioiksi, mäiksi – – (Cannelin 1860, 14–15).

(3) Färsaaret ovat korkeita puuttomia kallioita (Salonen 1871, 25).

Esimerkki 2 tarkoittaa selvästi kohoumaa, mutta esimerkissä 3 on ehkä enemmän kyse saaren maaperästä. Käsitteet olisi 1800-luvun aineistossa voinut katsoa myös yhdeksi merkitykseltään eriytymättömäksi kategoriaksi, jossa esiintyy semasiologisen vakiintumattomuuden takia polysemiaa. Kategorioiden päällekkäisyyttä voi selittää se, että Suomessa peruskallio on näkyvissä ja sekoittuu siksi muihin kohoumiin.

MERI

Nimitys *meri* on vakiintunut kirjakieliseen käyttöön vanhassa kirjasuomessa. Nimityksen ensiesiintymä on Mikael Agricolaalta vuodelta 1544 (Jussila 1998). Maantieteellisessä kontekstissa nimitys esiintyy jo 1700-luvulla Suomenkielisisä Tieto-Sanomissa ja Frosteruksella 1791. Aineistossa käsite esiintyy koko 1800-luvun ajan ja lähes kaikissa lähteissä: esiintymiä on 47 lähteestä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Monissa lähteissä *meri* määritellään, vaikka nimitys onkin ollut käytössä:

(4) Meri, Waltameri, Ocean on summatoim, suolainen mannermaata piiritävä wesi (< Modeen 1848, 4).

(5) Meriksi, waltameriksi (ocean) kutsutaan maan suurimpia, toisiinsa yhtyviä wesiä (Cannelin 1860, 16).

Esimerkeissä 4 ja 5 *meren* synonyymeiksi nimetään *valtameri* ja *ocean* (toisessa todennäköisesti koodinvaihtona). Olen kuitenkin ryhmitellyt käsitteen VALTAMERI nimitykset erikseen (ks. VALTAMERI s. 196). Nykykielen sanakirjoissa *meri* määritellään mantereita ympäröiväksi yhtenäiseksi vesialueeksi tai sen (selvärajaiseksi) osaksi tai suurehkoksi suolaiseksi sisävedeksi (NS; CD-PS). *Merellä* ei selityksessä ole synonyymisiä nimityksiä.

MÄKIMAA

MÄKIMAAN käsite esiintyy 1800-luvun aineistossa 1840-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nimitys *mäkimaa* on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa 1600-luvun asetustekstissä (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa käsitettä nimitetään vain *mäkimaaksi*, joten sitä voidaan pitää vakiintuneena. Prototyypillisesti *mäkimaalla* tarkoitetaan mäkistä maata, joka on vuorista maata matalampaa. Merkitystä ei lähteissä kuitenkaan määritellä tarkasti, esimerkiksi

(6) – – hiekka-peräsiä mäki- ja vuorimaita (Tikkanen 1848, 15).

Rakenteensa perusteella nimitys voisi olla vapaa käännöslaina, jonka vastineeksi sopisi esimerkiksi ruotsin *jordbacke* (SAOB), mutta *mäkimaa* on esiintynyt pitkään myös murteissa. Nimitys esiintyy aineistossa tasaisesti koko vuosisadan ajan, ja sitä käytetään myös nyky-yleiskielessä (NS; CD-PS) ja maantieteen terministössä (Granö 1930).

SISÄMERI

Sisämeri on sekä Nykysuomen sanakirjassa että CD-Perussanakirjassa määritelty maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi. *Sisämeri* tarkoittaa jonkin maanosan sisään työntyvää laajaa, ahdassuista valtameren lahtea tai suolaista järveä tai kokonaan jonkin valtakunnan sisällä olevaa merta. Nykysuomen sanakirjassa *sisämeren* osittaisena synonyymina on *välimeri*, joka myös määritellään maan-

tieteen erikoissanastoon kuuluvaksi. 1800-luvun aineistossa *sisämeri* esiintyy ensimmäisen kerran K. A. Fineliuksella 1848. Sen jälkeen nimitystä käytetään 1860-luvulta eteenpäin useissa lähteissä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2), esimerkiksi

(7) *Sisämerekksi* sanotaan semmoista merta, jota maa kaikilla puolin ympäröi, niin että vaan salmi toiseen mereen sen yhdistää (Elmgren 1867, 12).

Sisämeri on todennäköisesti suora käännöslaina ruotsin vastineesta *innanhav*. Ainoana synonyymina esiintyy *välimeri*, mutta sitä käytetään vain 1860-luvulla kahdessa Hallsténin oppikirjan suomennoksessa. *Välimeren* ensiesiintymä on Gustaf Cannelinilta 1860. Nimitys on käännöslaina ruotsin vastineesta *medelhav* eikä sen merkitys ole täysin läpinäkyvä. Propriina *Välimeri* on esiintynyt kirjakielessä 1700-luvun lopusta alkaen (SSA). *Sisämeren* voi kuitenkin katsoa vakiintuvan käyttöön 1800-luvun aikana.

VUONO

Nykyisessä maantieteen termistössä *vuono* tarkoittaa syviä ja pitkiä u-laaksoja, jotka jatkuvat merenpinnan alapuolella (TN). Yleiskielessä *vuono* tarkoittaa yleisemmin (meren)lahtea (NS; CD-PS). Käsittelen tässä yhteydessä vain terminäisen vuonon merkityksessä esiintyviä nimityksiä. Yleiskielen merenlahden merkityksessä olevat *vuono*-nimitykset on käsitelty LAHDEN yhteydessä (ks. s. 166). Kirjakielessä *vuono* on esiintynyt ensimmäisen kerran Eurénin sanakirjassa 1860 (SSA). Sen jälkeen se on käytössä myös 1800-luvun oppikirja-aineistossa (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). *Vuono* on lainattu suomen kieleen saamen sanasta *vuotna*, ja kirjakieleen nimitys on otettu Pohjois-Suomen murteista (NES; SSA). 1800-luvun aineistossa *vuonoa* käytetäänkin pohjoisen ja erityisesti Norjan lahdista kerrottaessa lähes ainoana nimityksenä:

(8) Warangin vuono. Teno vuono. [Kohdassa Meriä ja merenlahtia] (Elmgren 1867, 22.)

(9) – – vajoaman synnystä, muodostui pitkin rannikkoviivaa lukuisia uurtaumia, Norjan vuonot, – – (Kartasto/Sederholm 1899c, 4).

Aineistossa on 1860-luvulla *vuonolle* vain yksi koodinvaihtona oleva synonyymi, *fjordi*. Se on erikoislaina ruotsin 'vuonoa' tarkoittavasta sanasta *fjord* ja esiintyy esimerkin 10 kontekstissa:

(10) – – saman nimellisen lahden (fjordin) rannalla [Norjassa] – – (Cannelin 1860, 56).

Vuonoa voi yhdestä synonyymista huolimatta pitää Norjan vuonojen merkityksessä 1800-luvulla vakiintuneena nimityksenä. *Vuonolla* on kuitenkin myös muita, polyseemisiä merkityksiä, ja VUONON ja LAHDEN kategoriat ovat osittain päällekkäiset.

6.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset

ALAMAA, ALANKO

ALAMAAN käsite esiintyy 1800-luvun aineistossa pinnanmuotoja kuvailevassa sanastossa alueellisten ilmiöiden nimityksenä. ALAMAALLA tarkoitetaan sekä alankoa että 'maantieteellisesti alempana olevaa seutua, rantaseutua; ylämaan vastakohtaa' (NS). Tästä käsitteestä on kontekstien perusteella vaikea erottaa nykykielen nimitystä *alatasanko*, joka tarkoittaa 'enintään 300 metriä merenpinnan yläpuolella olevaa tasankomaata' (NS, maant.). ALAMAAN nimitykset eivät ota kantaa alueen korkeussuhteisiin vaan kuvaavat maan pinnanmuotoja. Maantieteen termistössä *alanko* ja *alamaa* (NS; CD-PS) kuvaavat ensisijaisesti korkeussuhteita. *Alanko* määritellään silloin 0–200 metriä merenpinnan yläpuolella olevaksi alueeksi. 1800-luvun aineistossa ALAMAAN käsite kuvaa yleensä maan pinnanmuotoja. Korkeussuhteita kuvailevana käsitteenä sitä ei aina määritellä metreissä, mutta määritelmä perustuu korkeuseroihin, esimerkiksi

(11) Alangoiksi elikkä laksoiksi sanotaan sywiä paikkoja korkeampain välissä (Cannelin 1860, 15).

Joissakin konteksteissa esiintyy myös tarkkoja mittoja:

(12) – – sitä, joka ei ole päälle 500 jalan ylempänä meren pintaa, sanotaan alamaaksi; korkeampaa sanotaan ylämaaksi (Cannelin 1860, 14).

Nyky-yleiskielessä ALAMAASTA käytetään osittain synonyymisiä nimityksiä *alamaa* (NS; CD-PS), *alanko* (mt.) ja *alankomaa* (NS). Granön (1930) termistössä esiintyy vain *alanko*. Kirjakielessä *alanko* on esiintynyt ensimmäistä kertaa Ljungolla 1601 ja *alankomaa* Lizeliuksella 1776 (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa esiintyy semasiologista variaatiota, koska kategoria on osittain polyseeminen: *tasamaalla* ja *alangolla* on muita – tosin läheisiä – merkityksiä. Lisäksi aineistossa on kontekstuaalista variaatiota, koska käsitteestä käytetään eriasuisia johdos- ja yhdyssananimitysvariantteja. Käsitteen nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 39. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys on *alankomaa* vuoden 1823 Turun Viikko-Sanomissa. *Alankomaa* esiintyy aineistossa tämän jälkeen tasaisesti koko 1800-luvun ajan 31 lähteessä, ja se on prototyyppisin ja vakiintunein ALAMAAN nimitys. 1830-luvulla aineistossa esiin-

tyy vain kertamuodoste *aava maa*. Useita uusia ALAMAAN nimityksiä otetaan käyttöön 1840-luvulla. Niistä *alava* jää kertamuodosteeksi, mutta *tasamaa* ja *alanko* esiintyvät aineistossa myöhemminkin. Erityisesti *alangosta* tulee *alankomaan* yleinen synonyymi; se esiintyy 29 lähteessä. *Alamaa* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1850-luvulla, Dahmin oppikirjan suomennoksessa 1859:

(13) Länsipohjainen Asia on tasaista alamaata – – (< Dahm 1859, 25).

Myös *alamaata* käytetään tämän jälkeen *alankomaan* ja *alangon* synonyymina. Nimitys *alamaa* on todennäköisesti suora käännöslaina ruotsin vastineesta *lågland*. Alkuperäislähteissä ei kuitenkaan esiinny synonyymisiä ilmauksia, joten *lågland* on käännetty myös vapaammin *alangoksi* ja *alankomaaksi*.

1860-luvulla Gustaf Cannelin käyttää asua *alatasamaa*, joka esiintyy asussa *alatasanko* Anders Liljeforsin käännöksestä 1868 alkaen. Molempia nimityksiä voidaan pitää suorina käännöslainoina, koska ruotsin vastineena on *lågslätt* (SAOB). Niiden merkitys on lähellä alamaan merkitystä. *Alatasanko* lienee Liljeforsin uudismuodoste, sillä edusosa *tasanko* on esiintynyt kirjakielessä vasta D. E. D. Europaeuksella 1853 (Rapola 1960). Kolmas 1860-luvun uusi nimitys *alankopaikka* jää kertamuodosteeksi. Korkeussuhteita kuvaileva ALANGON käsite tulee aineistoon 1860-luvulla (ks. esimerkki 12). Koko aineistossa esiintyy tässä merkityksessä vain kaksi nimitysvarianttia: johdos *alanko* ja yhdyssana *alamaa*. Sekä *alanko* että *alamaa* esiintyvät korkeussuhteen nimityksenä 1860-luvun lisäksi 1880-luvulla. 1800-luvun lopussa ALAMAASTA käytetään rinnan nykykielen nimityksiä *alankomaa*, *alanko* ja *alamaa*.

TAULUKKO 39. ALAMAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ALAMAA	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
alankomaa								
aava maa								
alava								
tasamaa								
alanko								
alamaa								
alatasamaa								
alatasanko								
alankopaikka								

ALPPIMAA

Nykysuomen sanakirjan mukaan *alppimaa* tarkoittaa korkeaa vuoristomaata (NS). CD-Perussanakirjassa *alppimaa* ei esiinny, mutta se on mukana Granön (1930) termistössä. 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1860-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nykyasuinen nimitys *alppimaa* esiintyy ensimmäisen kerran Edvard Ervastilla 1865:

(14) Jos ylämaa on tasainen, sitä sanotaan *tasaiseksi ylämaaksi*; jos siinä on pieniä vaaroja, sitä sanotaan *vaaramaaksi*; jos siinä on korkeita vuoria, sitä nimitetään *vuori-* tai *alppimaaksi* (Ervast 1865, 16).

Sen jälkeen *alppimaa*-asu esiintyy 1860-, 1870-, 1880- ja 1890-luvulla seitsemässä lähteessä. Aineiston toinen asu *alpimaa* esiintyy ensimmäisen kerran myös 1860-luvulla mutta sen jälkeen vain 1880-luvulla saman lähteen toisessa painoksessa. Kaikki ALPPIMAAN nimitykset on muodostettu ruotsin mallin mukaan lainaamalla ja kääntämällä, sillä alkuperäisteosten ainoana vastineena on *alpland*. Nimitysten variaatio onkin kontekstuaalista: sanojen kirjoitusasu on mukautettu suomen kieleen eriasteisesti.

DYYNI

DYYNI tarkoittaa lentohiekkakinosta, ja siitä käytetään nykykielessä ensisijaisesti nimitystä *dyyni* (CD-PS) mutta myös nimityksiä *hiekkakin* (mt.), *lentohiekkakin* (NS) ja *lentohiekkakenttä* (mt.). 1800-luvun aineistossa lentohiekkakinoksen ja hiekkaisen tasangon merkitystä on vaikea erottaa. Siksi olen sijoittanut DYYNIN kategoriaan myös *hiekkatasangon* (NS) nimitykset. Käsitteen nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 40. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. DYYNI esiintyy ensimmäisen kerran Dahmin oppikirjan suomennoksessa 1859, jossa nimityksenä on *hiekk-aava*. Se jää aineistossa kertamuodosteeksi. Nimitys on oppikirjassa polyseeminen, koska se tarkoittaa sekä aavikkoa että dyyniä:

(15) – – hiekk-aava, Sahara nimeltä – – (< Dahm 1859, 29).

(16) – – soita, hiekk-aawoja ja metsiä [Puolassa] (< Dahm 1859, 9).

1860-luvulla DYYNISTÄ käytetään useita uusia nimityksiä (ks. taulukko 40), joista kaikki *hietasäikkää*, *hietatanteretta* ja *dyyniä* lukuun ottamatta jäävät kertamuodosteiksi. Nykykielen asu *dyyni* esiintyy ensimmäisen kerran Lavus Koranderin oppikirjassa 1868 ja uudestaan vasta Kartastossa 1899. Seuraavat, 1870-luvun uudet nimitykset puolestaan esiintyvät *lietselkkä*-asua lukuun ottamatta myös 1880- ja 1890-luvulla. Nimityksistä *Klitter* ja *Dünen* esiintyvät kontekstissa, jossa on kyse tietyn maan ilmiön kuvaamisesta alkukielisen vastineen eli koodinvaihdon avulla:

(17) Tanskalaiset ”Klitter”-nimiset hiekkasärkät jatkautuvat ”Dünen”-nimisinä – – (Salonen 1874, 28).

NS:n nimitys *hiekkatasanko* esiintyy aineistossa 1870- ja 1880-luvulla, saman oppikirjan eri painoksissa. Nimityksen ensiesiintymä on Aleksander Rahkoselta 1872. Ainakin nimitykset *hietatasanko* ja *hiekkatasanko* voivat olla suoria käännöslainoja ruotsin vastineesta *sandslätt* (SAOB).

TAULUKKO 40. DYYNIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

DYYNI	1850	1860	1870	1880	1890
hiekk-aava	■				
santakumpu		■			
düni		■			
hietatasanko		■			
hietasäikkä		■			■
hietatantere		■			■
dyyni		■			■
hiekkasalpaus		■			
hiekkämäki		■			
hietasärkkä			■	■	■
Klitter			■	■	■
hiekkatasanko			■	■	
hiekkasärkkä			■	■	■
lietselkä			■	■	
Dünen			■	■	■
lietselkkä			■		
särkkä				■	
hietanummi				■	■
Düne					■
juoksuhietasäikkä					■
ajohiekkakumpu					■
hiekkajoukko					■
hiekkakumpu					■
hiekkakinos					■
hiekkavalli					■
klitteri					■
lento- hiekkakenttä					■
kenttä					■
lento- hiekkavalli					■
hietakenttä					■

1880-luvun aineistossa esiintyy vain kaksi uutta DYYNIN nimitystä: *särkkä* ja *hietanummi*, mutta erityisen runsaasti uusia nimityksiä esiintyy vielä 1890-luvulla. Tämä kertoo siitä, ettei yleisesti hyväksyttyä vakiintunutta nimitystä ole. 1890-luvulla DYYNISTÄ käytetään seuraavia nimityksiä: *hietasäikkä*, *dyyni*, *hietasärkkä*, *Klitter*, *hiekkasärkkä*, *Dünen*, *hietanummi*, *juoksuhietasäikkä*, *ajohiekkakumpu*, *hiekkajoukko*, *hiekkakumpu*, *hiekkakinos*, *hiekkavalli*, *klitteri*, *lento-
hiekkakenttä*, *kenttä*, *lento-
hiekkavalli* sekä *hietakenttä*, esimerkiksi

(18) Länsi-Jyllanti on toisenlainen – – suuria lentohiekka-kenttiä – – (Nissinen 1896, 87).

(19) Kummallakin alueella esiintyy moni paikoin pitkäkkäitä *hietaharjuja* ja niiden yhteydessä useasti tasaisia *hietakenttiä*, jota Laatokan ja Suomenlahden välisellä seudulla ja Oulun tienoissa ovat laajimmilleen levenneet (Kartasto/Sederholm 1899c, 1).

Nimitysten runsaus ei selity ruotsinkielisten alkuperäisteosten synonymialla, sillä esimerkiksi Alli Nissinen (1896) on suomentanut nimitykset *klitter* ja *dyn hiekkakinokseksi*, *hiekkasärkäksi*, *hiekkavalliksi* ja *hietasärkäksi*. Ruotsissa käytetään kuitenkin myös vastineita *sanddyn* ja *flygsandsdyn* (SAOB), jotka ainakin selittäisivät *ajohiekkakummun*, *hiekkakummun*, *hiekkavallin* ja *hiekkakinoksen* suoriksi käänöslainoiksi. *Lentohiekkakenttä* on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *flygsandsfält* (myös mt.), ja sen ensiesiintymä on Nissiseltä vuodelta 1896. Myös *hietakenttä* on käänöslaina ruotsin vastineesta *sandfält* (mt.). Mikään nimityksistä ei vakiinnu muita yleisempään käyttöön. Poikkeuksellisen runsas variaatio selittyy sekä onomasiologisella että kontekstuaalisella variaatiolla. Käsitettä nimitetään eri alueilla eri tavoin ja kuvaamisen näkökulma vaihtelee. Variaation lähtökohta on kuitenkin semasiologinen: nimitykset ovat osittain polyseemisiä, ja niillä pyritään kuvaamaan vierasta ilmiötä murteista tutun merkityksen avulla. Osaksi kysymys on puhtaasti kontekstuaalisesta eri asujen vaihtelusta.

HARJANNE

Harjanne on määritelty Nykysuomen sanakirjassa osaksi maantieteen erikoissanastoa. *Harjanne* on vuoren tai vuorijonon ylin, pitkänomainen osa rinteeseen (NS). *Harjanne* esiintyy myös CD-Perussanakirjassa samassa merkityksessä, mutta sanaa ei ole määritelty maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi. Lisäksi *harjanne* voi tarkoittaa pitkänomaista kapeahkoa kohoumaa (NS; CD-PS). *Harjanne* esiintyy myös maantieteellisessä nimistössä (KH). Nykykielen sanakirjoissa sen synonyymisia ilmauksia voisivat olla *vuorenharja* (NS; CD-PS), *vuorenharjanne*, *vuoriharjanne*, *vuorenselkä*, *vuorenselänne* ja *vuoriselänne* (NS). Useimmat nimityksistä esiintyvät NS:ssa vain hakusanoina, joten niiden merkitys katsotaan läpinäkyväksi.

HARJANTEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 41. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäiset nimitykset *vuorenselkä*, *vuorenselkämä* ja *vuorenselänne* esiintyvät Modeenin oppikirjan suomennoksessa 1848:

(20) Wuori-kunnan ylimmäistä osaa kutsutaan Wuoren-seläksi eli -selkämäksi; jos se on kaita eli kapea, niin sitä sanotaan Wuoren-harjaksi;

jos se taas on leweä ja tasanen, niin sitä nimitetään Wuoren-selänneksi (< Modeen 1848, 20).

Kaikki nimitykset ovat suoria käännöslainavariantteja ruotsin vastineesta *bergsrygg*. 1840-luvun nimitykset esiintyvät aineistossa satunnaisesti myöhemmin. 1850-luvulla ainoa nimitys on *mäkiharjanne*, joka jää kertamuodosteeksi. 1860-luvulla esiintyvät uusina nimityksinä asut *vuoriselänne* ja *vuoriselkä* sekä nimitykset *vuorenharjanne* ja *vuorenharja*⁵². Nykysuomen sanakirjan nimityksistä *vuoriselänne* esiintyy ensimmäisen kerran Forsmanilla 1860, *vuorenharjanne* Carlssonilla 1862 ja *vuorenharja* tässä merkityksessä Ervastilla 1865. Kaikki 1860-luvun nimitykset esiintyvät aineistossa myöhemmin.

1870-luvun uusia nimityksiä ovat *vuoriharjanne*, *vuoriharju* ja *harjanne*. *Vuoriharjanne* esiintyy ensimmäisen kerran Rahkosella 1872 ja *harjanne* Jalavalla 1876. Rapolan (1960) mukaan *harjanne* on ollut käytössä kirjakeleessä ensimmäistä kertaa Polénilla 1847. Kaikki 1870-luvun nimitykset esiintyvät aineistossa myöhemmin. 1870-luvun jälkeen ei uusia nimityksiä tule. 1880-luvulla käytössä on kuitenkin kuusi synonyymista nimitystä. Määrä putoaa huomattavasti 1890-luvun lähteissä: synonyymeja on enää kolme. Kaikki 1890-luvun nimitykset *vuoriselänne*, *vuoriharjanne* ja *harjanne* otetaan Nykysuomen sanakirjaan. Yksikään nimityksistä ei kuitenkaan saa vakiintunutta asemaa. Eniten käytössä on *vuoriselänne*, jota voidaan pitää harjanteen prototyyppisenä nimityksenä 1800-luvulla, koska se on rakenteeltaan läpinäkyvä. Monet HARJANTEEN nimitykset ovat polyseemisiä, ja siksi aineistossa esiintyy semasiologista variaatiota. Toisaalta variaatiossa on kyse onomasiologisesta nimitysten vaihtelusta ja kontekstuaalisesta nominatiivi- ja genetiivimuodon ja johdinten variaatiosta.

TAULUKKO 41. HARJANTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

HARJANNE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuorenselkä						
vuorenselkämä						
vuorenselänne						
vuoriselkämä						
mäkiharjanne						
vuoriselänne						
vuorenharjanne						
vuorenharja						
vuoriselkä						
vuoriharjanne						
vuoriharju						
harjanne						

⁵² Esimerkin 18 *vuorenharjan* olen tulkinnut vuorenhuipuksi (ks. VUORENHUIPPU s. 199).

HARJU

Harju on määritelty Nykysuomen sanakirjassa maantieteen erikoissanastoksi. *Harju* tarkoittaa kohoumaa (NS; MS). CD-Perussanakirjassa *harju* on määritelty tarkemmin tietynlaiseksi kohoumaksi: 'maanpinnan pitkänomainen sora- t. hiekkaselänne; harjanne'. Harjun synonyymina esiintyvät myös nimitykset *hiekkaharju* (NS; CD-PS), *hietaharju* ja *hietaharjanne* (NS). Nykykielessä *hieta* ja *hiekk* ovat karkeudeltaan erilaisia kiviaineksia, mutta Nykysuomen sanakirjan HARJUN nimityksissä ei tällaista eroa ole tehty. Lisäksi *harjun* synonyymina on *harjanne*, joka ensisijaisesti tarkoittaa 'vuoren tai vuorijonon ylintä osaa' (ks. HARJANNE s. 154). Harjujen muodostuminen on tutkimuksessa selvitetty melko myöhään. 1800-luvun aineistossa HARJU alkaa tarkoittaa lähes nykyisenkaltaista sora- tai hiekkaselännettä vasta aivan 1800-luvun lopussa. Merkitystä ei kuitenkaan ole otettu vielä Nykysuomen sanakirjaan.

HARJUN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 42. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy kohouman merkityksessä 1840-luvulta alkaen. Silloin nimityksinä ovat *harjanne*, *harju*, *hiekkaharju*, *hietaharju* ja *maanniska*. *Harjanne* tulee kirjakieliseen käyttöön ensimmäisen kerran Polénilla 1847 (Rapola 1960), mutta *harju* on esiintynyt jo 1700-luvulla, Aspegreenilla 1745 (Jussila 1998). Aineiston ensimmäinen esiintymä on Suomettaresta:

(21) Monta ylhäistä harjua, monta korkiata kunnahata ja kukkulata, jotka sinne tänne juuri loitolle toisistansa täällä juoksevasta Maaselästä vetäyvät ja kohenevat, tulet samomaan; kauvaksi voit niiltä ympäristöäsi katsella (SMTR1847-34-4).

Hiekkaharjun ja *hietaharjun* ensiesiintymät ovat Paavo Tikkaselta vuodelta 1848. Molemmat nimitykset voivat olla suoria käännöslainoja ruotsin vastineesta *sandås*. *Hiekk*-alkuinen asu on hieman *hieta*-alkuista harvinaisempi; se esiintyy kuudessa lähteessä ja *hieta*-alkuinen kymmenessä lähteessä. Kyse on kontekstuaalisesta alueellisesta variaatiosta: *hiekk* on itämurteinen ja *hieta* länsimurteinen asu. 1840-luvun nimityksistä *maanniska* esiintyy aineistossa vain J. F. Granlundin suomennoksen eri painoksissa.

Seuraavat uudet nimitykset ovat 1860-luvulta: *hietavuori*, *santaharju*, *hietakunnas* ja *maaharju* jäivät kertamuodosteiksi, mutta *särkkä* esiintyy harjun merkityksessä myös 1880-luvulla. Nimitys ja sen merkitys on otettu murteista, joissa *särkkä* voi tarkoittaa pientä kukkulaa (SSA). Nimitys *harju* määritellään 1860-luvulla seuraavasti:

(22) – – sanotaan *vaaroiksi* ja metsättömät *kallioiksi*. Vieläkin matalampia ovat *mäet* ja *kukkulat*; jos nämät toisihinsa yhtyneinä kulkevat yhtä jonoa, niitä sanotaan *harjuiksi* ja *särkiksi*; jos ovat korkeammat, silloin niitä – – (Ervast 1865, 16.)

(23) *Vuorenseliksi*, *Tunturinseliksi* ja *Alpiseliksi* sanotaan toisiinsa yhtyneitä, yhtä jonoa kulkevia korkeita vuoria; jos ovat matalampia *harjuiksi* ja *särkiksi* (Elmgren 1867, 13).

Molemmat määritelmät kuvaavat kohoumaa tai pitkänomaista kohoumaa. Niissä ei esiinny *harjun* määritelmässä olennaista tietoa sora- tai hiekkamaaperästä.

1870-luvulla uutena nimityksenä esiintyvät asu *hietaharjanne* ja kertamuodoste *hölmä*, jonka murremerkitys 'järvimalmi' ei suoraan yhdisty harjun merkitykseen (SMS). *Hietaharjannetta* käyttää ensimmäisen kerran vuonna 1871 B. F. Salonen. 1880-luvulla uutena nimityksenä on *vuorenharju*, mutta se jää kertamuodosteeksi. 1890-luvulla käytössä ovat nimitykset *harjanne*, *harju*, *hiekkaharju*, *hietaharju* ja *hietaharjanne* ja uusia nimityksiä ovat *soramäki* ja *sorariutta*, joista ainakin *soramäki* on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *grusbacke* (SAOB). Vakiintuneimmat HARJUN nimitykset ovat kuitenkin polyseemiset *harju* ja *harjanne*, jotka esiintyvät aineistossa melko lailla yhtä usein. Vakiintunutta nimitystä ei ole myöskään ruotsinkielissä alkuperäislähteissä; niissä käytetään harjua ja harjannetta tarkoittavaa nimitystä *ås*, hiekkaharjua tarkoittavaa nimitystä *sandås* sekä nimitystä *landhöjd*. HARJUN nimityksissä on sekä semasiologista, onomasiologista että kontekstuaalista variaatiota. Semasiologista variaatiota aiheuttavat monimerkityksiset nimitykset, esimerkiksi *harju* ja *särkkä*, jotka pyritään ottamaan murteista. Onomasiologista variaatiota synnyttävät erilaiset käännösvastineet ja näkökulmat, joista käsite nimetään. Kontekstuaalista variaatiota aiheutuu alueellisista eroista ja eri johtimien käytöstä.

TAULUKKO 42. HARJUN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

HARJU	1840	1850	1860	1870	1880	1890
harjanne						
harju						
hiekkaharju						
hietaharju						
maanniska						
hietavuori						
maaharju						
hietakunnas						
särkkä						
santaharju						
hietaharjanne						
hölmä						
vuorenharju						
sorariutta						
soramäki						

HUIPPU

Käsite HUIPPU tarkoittaa 'luonnonmuodostuman korkeinta (suippenevaa) kohtaa, lakea, harjaa, kärkeä, latvaa' (CD-PS). Nykykielessä HUIPUSTA voidaan käyttää useita nimityksiä: *huipun* lisäksi *lakea*, *harjaa*, *kärkeä* ja *latvaa*. Erityisesti kothoumien huipuista käytetään nimityksiä *huippu*, *laki* ja *harja* (NS; CD-PS). Nyksuomen sanakirjassa on lisäksi *kukkulalla* merkitys 'mäen tai vuoren laki'.

HUIPUN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 43. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1820-luvulta alkaen. Silloin nimityksenä on *harja*, joka on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricolasta saakka (Jussila 1998). *Harja* esiintyy huipun merkityksessä 1820-luvun jälkeen säännöllisesti. 1830-luvulla ainoana nimityksenä on *kukkula*, joka on myös esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen (mt.). *Kukkulaa* käytetään aineistossa huipun merkityksessä kaikkina vuosikymmeninä yhteensä 17 lähteessä, esimerkiksi

(24) Nämät vuoret, joiden korkeimmat kukkulat ovat peitetyt ikuisella jäällä ja lumella, juoksevat mustan meren rannoilta Kaspien mereen asti ja ovat näin muodoin piammasti 1000 Venäjän virstaa pitkät ja toista sataa laviat (SSV 1833-20-1).

(25) Wuoren ylimmäistä osaa sanotaan kukkulaksi, huipuksi – – (Liljefors 1868, 12).

TAULUKKO 43. HUIPUN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

HUIPPU	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
harja								
kukkula								
nyppylä								
huippu								
hypäle								
kukkurainen								
tunturi								
kohta								
harju								
laki								
mäki								

1840-luvulla uusia nimityksiä on kolme, mutta vain nykynimitys *huippu* esiintyy aineistossa myöhemmin; esiintymiä on kaiken kaikkiaan 20 lähteessä. Ensimmäisen kerran *huippu* esiintyy aineistossa Antero Vareliuksella 1845, mutta kirjakielessä se on esiintynyt jo Daniel Jusleniuksen sanakirjassa 1745 (Jussila 1998). Seuraavat uudet nimitykset ovat 1860-luvulta, mutta *kukkurainen* ja *tunturi* jäävät kertamuodosteiksi. Samoin käy 1870-luvun uusille nimityksille

kohta ja *harju*. Viimeiset uudet nimitykset esiintyvät 1890-luvulla. Nykykielen *laki* esiintyy ensimmäisen kerran vasta Kartastossa 1899. Aineiston yleisimmät huipun nimitykset ovatkin *kukkula*, *harja* ja *huippu*, mutta *huippu* esiintyy 1800-luvun lopussa yleisimpänä nimityksenä. HUIPUN nimityksistä ainakin *harja*, *kukkula*, *tunturi*, *kohta*, *harju*, *laki* ja *mäki* ovat polyseemisiä, mikä vaikuttaa nimitysten vakiintumattomuuteen ja aiheuttaa runsaasti semasiologista variaatiota. Lisäksi nimitysten asuissa on kontekstuaalista variaatiota. Yleisestä HUIPUN käsitteestä erillisinä olen käsitellyt *tunturi*- ja *vuori*-alkuisten huippujen nimitykset (ks. TUNTURINHUIPPU liite 2 ja VUORENHUIPPU s. 199).

KALLAS

KALTAAN kategoriaan olen ryhmitellyt aineiston vesistön viertä tarkoittavat nimitykset. Nimityksistä *kallas* tarkoittaa 'äyrästä, parrasta, reuna(ma)a, rinnettä', ja se on määritelty CD-Perussanakirjassa yleiskielessä harvinaiseksi sanaksi. Tätä määritelmää ei ole Nykysuomen sanakirjassa. CD-Perussanakirjassa ja Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät myös *vieri*, *äyräs* ja *ahde* sekä pelkästään Nykysuomen sanakirjassa lisäksi *vieru* ja *kalta*. 1800-luvun aineistossa kategorian nimityksiä esiintyy erityisesti muissa kuin oppikirjalähteissä, esimerkiksi matkakertomuksissa ja pitäjänkuvauksissa. Kategoria on kuvaileva, eikä siihen kuuluvia nimityksiä käytetä termeinä. Yksikään esiintymistä ei ole kontekstissa, jossa sen merkitys olisi määritelty tarkasti. Nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 44. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Kategoria esiintyy 1820-luvulta alkaen: Oulun Viikko-Sanomissa esiintyy *ahde* vuonna 1829. Nimitys on ollut käytössä jo vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricolasta alkaen (SSA). Seuraavat esiintymät *kalta* ja *kallas* ovat 1840-luvulta. Nykysuomen sanakirjassa harvinaiseksi määritelty *kalta* esiintyy aineistossa vain Suomettaressa 1847. Myös *kaltaalla* on aineistossa vain yksi esiintymä, Modeenin oppikirjan suomennoksessa 1848.

TAULUKKO 44. KALTAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KALLAS	1820	1840	1850	1860	1890
ahde	■				
kalta		■			
kallas		■			
kalla			■		
hietakalla			■		
hietaäyräikkö			■		
rinne				■	
vieru				■	
vieri					■
äyräs					■

1850-luvun nimityksistä yksikään ei esiinny nykykielessä, ja ne ovat 1800-luvun aineistossakin kertamuodosteita. 1860-luvun nimitykset esiintyvät molemmat myös nykykielessä. *Rinteellä* on useita merkityksiä ja *vieru* esiintyy vain Nykysuomen sanakirjassa. *Vieru* esiintyy 1800-luvun aineistossa vain Carlssonilla 1869, mutta sanan ensiesiintymä on jo Jusleniukselta 1745 (Jussila 1998). 1890-luvun nimitykset *vieri* ja *äyräs* ovat molemmat Topeliukselta vuodelta 1897. *Vieri* on esiintynyt kirjakielessä jo Agricolalla ja on yleinen murteissa (SSA). Myös *äyrään* ensiesiintymä on vanhan kirjasuomen ajalta, Kollaniukselta vuodelta 1648 (mt.). Kategorialle ei voida aineiston perusteella määrittellä prototyyppistä ydintä, vaan se on kokonaisuudessaan vakiintumaton ja eriytymätön, ja siinä on sekä onomasiologista että kontekstuaalista alueellista variaatiota.

KANNAS

KANNAS on käsite, joka esiintyy lähes kaikissa 1800-luvun lähteissä. KANNAKSESTA puhutaan jo Lizeliuksen Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa 1776. Pääosin KANNAS mainitaan Panaman ja Suezin yhteydessä mutta myös Suomesta kerrottaessa. Nykykielessä käsitteestä käytetään nimitystä *kannas*. CD-Perussanakirja määrittelee sen kahden veden tai muun sellaisen väliseksi maakaistaleeksi. Nykysuomen sanakirjan määritelmä on varsin samanlainen. *Kannas* esiintyy myös maantieteellisessä nimistössä (KH). Nykysuomen sanakirjassa *kannaksella* on yksi synonyymi *taipale*, jolla tarkoitetaan kahden paikan väliä varsinkin kulkua silmällä pitäen. *Taipale* esiintyy KANNAKSEN nimityksenä myös vanhassa kirjasuomessa, sekä Jusleniuksella 1745 (Jussila 1998) että Lizeliuksella 1776. Asussa *taival* sana on esiintynyt kirjakielessä jo aiemmin 1700-luvulla, ensimmäisen kerran Simon Forsströmillä 1704 (mt.).

KANNAKSEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 45. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset esiintymät ovat Samuel Rinta-Nikkolalta heti 1800-luvun alusta. Hän käyttää nimitystä *soucka paicka* ja selittää sitä ruotsin vastineen *smalt ed* avulla:

(26) Columbia – – hän itzens eroittaa keskeldä yhtä (smalt Ed) souckaa paickaa – – (Rinta-Nikkola 1804, 169).

Smalt ed on todennäköisesti alkuperäisen ruotsinkielisen tekstin ilmaus, jolla Rinta-Nikkola selittää omaa suomennostaan, sillä *ed* tarkoittaa kannasta. Rinta-Nikkolan nimitykset jäävät kertamuodosteiksi.

1800-luvun aineistossa *taipale* esiintyy ensimmäisen kerran Turun Viikko-Sanomissa 1820. Sen jälkeen nimitystä käytetään tasaisesti koko 1800-luvun ajan; nimitys esiintyy yhteensä 30 lähteessä. Nykykielen nimitys *kannas* esiintyy ensimmäisen kerran Oulun Viikko-Sanomissa 1829. Se on todennäköisesti kirjakielen ensiesiintymä tässä merkityksessä. Seuraavan kerran *kannas* esiintyy Ahlholmilla 1830 (RAPOLA) ja tasaisesti koko 1800-luvun ajan (kaiken kaikkii-

aan 26 aineiston lähteessä). *Kannas* ja *taipale* ovat aineistossa siis lähes yhtä yleiset, ja niitä käytetään täysin synonyymisesti, esimerkiksi

(27) Taipaleeksi ja kannakseksi kutsutaan hienoa maasuikaletta, joka, eroittaen kaksi järweä, yhdistää kaksi maata (Ahlqvist 1855, 11).

Nimitykset ovat vakiintuneimmat KANNAKSEN nimitykset 1800-luvun aineistossa. Tosin muitakin nimityksiä käytetään; vain 1880-luvulla *kannas* ja *taipale* esiintyvät ainoina nimityksinä. Vastineena ruotsinkielisissä alkuperäisteoksissa on aina *näs*, eli variaatio ei selity ruotsin vastineista.

1840-luvulla uusia nimityksiä ovat kertamuodosteet *kannake*, *niemuke* ja *isthmus* sekä myöhemminkin esiintyvät *maasuikale* ja *maankannas*. Nimityksistä erikoisin on *isthmus*, joka esiintyy selittävänä latinan nimityksenä seuraavassa kontekstissa:

(28) Taipale (Lat. Isthmus) on kapea maa-suikale, joka, wesiä eroittaen, yhdistää kahta maata (< Modeen 1848, 7).

Seuraavat uudet nimitykset ovat 1860-luvulta, mutta *kaula*, *maankaula*, *maansoikale* ja asu *taival* jäävät kertamuodosteiksi. 1890-luvun uuden nimityksen, *kynnyksen* kohdalla vakiintumista ei voi arvioida. Nimityksissä esiintyy jonkin verran onomasiologista variaatiota, mutta pääasiassa variaatio on kontekstuaalista johdinten ja sanojen asujen alueellista vaihtelua.

TAULUKKO 45. KANNAKSEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KANNAS	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
soucka paicka									
smalt ed									
taipale									
kannas									
maasuikale									
kannake									
maankannas									
niemuke									
isthmus									
kaula									
maankaula									
maansoikale									
taival									
kynnys									

KARI

KARIN kategoriaan olen ryhmitellyt nykykielen karia, luotoa, kalliota ja kivikaria tarkoittavat nimitykset. Nykykielessä *kari* tarkoittaa 'lähelle veden pintaa t. hieman sen yläpuolelle ulottuvaa kalliota t. kivi(kko)a; pientä luotoa' (NS; CD-PS). *Luoto* on karin synonyymi nimenomaan pienen kallioisen karin merkityksessä (mt.). Nykysuomen sanakirjassa karin merkityksessä esiintyvät myös *kallio* ja *kivikari* ja CD-Perussanakirjassa vedessä olevaa kiveä tarkoittava *vesikivi*. KARIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 46. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1840-luvulla, ja silloin nimityksiä on useita. Nykykielen *kari* on vakiintunut kirjakieliseen käyttöön vanhassa kirjasuomessa: sanan ensiesiintymä on Mikael Agricolaalta vuodelta 1548 (Jussila 1998). *Kari* on vakiintunein KARIN nimitys myös 1800-luvulla, esimerkiksi

(29) Kariksi sanotaan pieniä kiwisiä saaria merellä (< Modeen 1848, 7).

Myös polyseeminen *luoto* on esiintynyt kirjakielessä Agricolan teksteistä alkaen. 1800-luvun aineistossa nimitystä käytetään karin merkityksessä 1870-luvulle saakka. Sekä *kari* että *luoto* esiintyvät 1840-luvulla myös yhdys-sananimitysten osina. Nimitys *kivikari* esiintyy aineistossa 1840- ja 1860-luvulla. Sen ensiesiintymä on Modeenin oppikirjan suomennoksesta 1848. *Salaluoto*, *vesikivi* ja *kiviluoto* esiintyvät aineistossa vain 1840-luvulla; *vesikiven* ensiesiintymä on Elias Lönnrotilta vuodelta 1847. Ainoa 1860-luvun uusi nimitys on *kallio*, joka sen jälkeen esiintyy karin merkityksessä 1800-luvun lopun kaikkina vuosikymmeninä. Myös polyseeminen *kallio* on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen (Jussila 1998). Synonymiaa selittävät suomennosten alkuperäistekstit, sillä niissä käytetään useita nimityksiä: *bank*, *klippa* ja *skär*. Nykyruotsissa varsinaista karia tarkoittaa esimerkiksi *grund*, *bank* on matala ja *klippa* ja *skär* tarkoittavat molemmat luotoa. KARIN kategoriassa variaatio onkin semasiologista, vaikka prototyypin kategoriaan edustaja on nimitys *kari*.

TAULUKKO 46. KARIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KARI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kari						
luoto						
salaluoto						
vesikivi						
kivikari						
kiviluoto						
kallio						

KUKKULA

Maantieteen erikoissanastossa *kukkula* määritellään tarkasti 10–25 metriä korkeaksi mäeksi (NS). Yleiskielessä *kukkulalla* tarkoitetaan pientä maan kohoamaa, pientä mäkeä (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa KUKKULAA ei määritellä tietyn korkuiseksi kohoumaksi vaan KUKKULALLA voidaan tarkoittaa erilaisia kohoumia. Polyseeminen *kukkula* esiintyy aineistossa myös huipun merkityksessä, mutta nämä esiintymät olen käsitellyt erikseen (ks. HUIPPU s. 158). Nykykielessä esiintyy myös muita pienen kohouman nimityksiä: *kumpu*, *kunnas*, *mäki*, *töyry*, *töyränne* (NS; CD-PS) ja *törmä* (CD-PS). Vaikka nimityksillä on pieniä merkityseroja, olen ryhmitellyt ne KUKKULAN käsitteen alle, koska 1800-luvun aineistossa eri kohoumien käsitteiden välillä ei ole tarkkoja eroja.

KUKKULAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 47. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1830-luvulta alkaen. Ensimmäinen nimitys *mäki* esiintyy sen jälkeen kaikkina vuosikymmeninä. *Mäki* on kirjakieleen vakiintunut nimitys; sitä on käyttänyt jo Mikael Agricola 1544 (Jussila 1998). Myös nimitys *kukkula* esiintyy jo Agricolalla (mt.). 1800-luvun aineistossa se on käytössä 1840-luvulta alkaen. 1840-luvulla KUKKULAN nimityksiä esiintyy valtavasti, peräti 12. Tämä on pitkälti Suomettaren ansiota, koska vuoden 1847 lehdessä luetellaan erilaisia kohoumien nimiä runsaasti. Näistä pieniksi kohoumiksi olen tulkinut kahdeksan (kursivoitu):

(30) Epätasaista vuorista maata osoittavia sanoja on kielessämme erinomaisen monta, niinkuin: vuori, tunturi, vaara, kallio, kalta, *mäki*, *köykämä*, *töykämä*, *töyry*, *kukkula*, *kunnas*, *kumpu*, *törmä*, ahde'rotko, notko, alho, laakso, onsi, ouru, luola, holma j.n.e. (SMTR1847-2-4).

1840-luvun nimityksistä myöhemmin aineistossa esiintyvät vain *kukkula*, *kumpu*, *kunnas* ja *töyry*, jotka on otettu myös nykykielen sanakirjoihin. *Kumpu*, *kunnas*, *töyry* ja *törmä* esiintyvät aineiston perusteella kirjakielessä ensimmäisen kerran juuri Suomettaressa. Nimitysten välillä saattaa olla kontekstuaalista variaatiota sen mukaan, miten niitä käytetään eri murteissa.

1850-luvulla uusia nimityksiä ei esiinny, mutta 1860-luvulla käytössä on kaksi uutta nimitystä: kertamuodoste *pylvänne* ja Anders Liljeforsilla 1868 ensimmäistä kertaa esiintyvä *töyränne*. Seuraavat uudet nimitykset esiintyvät vasta 1890-luvulla. Silloin *mäen*, *kukkulan* ja *töyränteen* lisäksi käytetään nimityksiä *vuorentöyry*, *ylänne* ja *vuorenkukkula*. Vakiintuneimpia kukkulan eli pienen kohouman nimityksiä ovat *mäki* ja *kukkula*, sillä ne esiintyvät aineistossa muita nimityksiä useammin. Näiden nimitysten kesken variaatio on semasiologista ja kontekstuaalista, sillä kategoria on eriytymätön ja nimitykset saattavat vaihdella murrealueittain.

TAULUKKO 47. KUKKULAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KUKKULA	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
mäki							
kukkula							
kumpu							
kunnas							
köykämä							
törmä							
töykämä							
töyry							
hyppyä							
vaara							
korkeus							
pättärä							
pylväanne							
töyräanne							
vuorentöyry							
yläanne							
vuorenkukkula							

LAAKSO

Laaksolla tarkoitetaan isohkoa, tavallisesti pitkänomaista maanpinnan laskeumaa, jota rajoittaa ainakin kahdelta vastakkaiselta sivulta korkeammalla oleva maa (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa hakusanana on lisäksi vanhahavaksi ja murteelliseksi määritelty asu *lakso*. Myös nykykielen *notkolla* (NS; CD-PS), *alholla* (CD-PS) ja *syvänteellä* (NS; CD-PS) on laskeuman merkitys.

LAAKSON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 48. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1830-luvulta eteenpäin. Ensimmäinen nimitys *laakso* on esiintynyt kirjakielessä jo Mikael Agricolasta alkaen (Jussila 1998). *Laakso* esiintyy aineistossa kaikkina vuosikymmeninä yhteensä 36 lähteessä, esimerkiksi

(31) Sywiä paikkoja korkeempain wälissä sanotaan laaksoiksi – – (Liljefors 1868, 12).

1840-luvulla uusia nimityksiä ovat asut *laksopaikka* ja *lakso*. Myös asu *lakso* on esiintynyt kirjakielessä Agricolasta alkaen (Jussila 1998), ja sitä käytetään rinnan *laakso*-asun kanssa murteissa (SSA). *Lakso* esiintyy aineistossa 1870-luvulle saakka. Seuraavat uudet nimitykset ovat 1860-luvulta, jolloin käytetään kuutta uutta nimitystä. Nimityksistä vain polyseemiset *alanko* ja *alanne* esiintyvät laakson merkityksessä aineistossa myöhemmin, molemmat 1880-luvulla.

Viimeiset uudet nimitykset esiintyvät 1890-luvulla. Silloin *laakson* synonyyminä ovat *aukko*, *laaksonotkelma* ja *laaksorotko*. Vakiintunein ja prototyyppisin LAAKSON nimitys on *laakso*, ja muiden nimitysten kohdalla on pääasiassa kyse kontekstuaalisesta variaatiosta, jossa nimityksen asu vaihtelee eri lähteissä: toisissa nimitys saa selittävän edusosan. Lisäksi käsitteen nimityksissä on onomasiologista variaatiota.

TAULUKKO 48. LAAKSON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAAKSO	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
laakso							
laksopaikka							
lakso							
alho							
alanko							
notko							
alanne							
syväne							
uurros							
laaksonsoikale							
aukko							
laaksonotkelma							
laaksorotko							

LAHDEKE

Nykykielessä nimityksillä *lahdeke*, *lahdelma* ja *poukama* tarkoitetaan pienehköä tai leveäsuista lahtea (NS; CD-PS). Granön (1930) termistössä nimityksistä esiintyvät *lahdeke* ja *poukama*. LAHDEKKEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 49. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisenä nimityksenä aineistossa esiintyy *poukama*, jonka kirjakielinen ensiesiintymä on Otto Tarvaselta vuodelta 1835 (Rapola 1960). *Poukama* esiintyy aineistossa tasaisesti tämän jälkeen lähes kaikkina vuosikymmeninä mutta vain kahdeksassa lähteessä. 1840-luvun uusia nimityksiä ovat *lahdeke* ja *lahdelma*. *Lahdeke* esiintyy ensimmäisen kerran Lukemisia Suomen kansan hyödyksi -teoksessa 1845 (RAPOLA). Tämä lienee sanan kirjakielinen ensiesiintymä. *Lahdelma* puolestaan esiintyy ensimmäisen kerran Elias Lönnrotin tulkisanakirjassa 1847. Sekä *lahdeke* että *lahdelma* esiintyvät tämän jälkeen synonyymeina koko 1800-luvun ajan: nimitykset ovat lähes yhtä yleiset, sillä *lahdeke* esiintyy 12 lähteessä ja *lahdelma* 16 lähteessä, esimerkiksi

(32) Jos lahti on pienenlainen, sitä nimitetään *lahdekkeeksi* eli *lahdelmaksiksi* elikkä *poukamaksi* (Elmgren 1867, 12).

Myöhemmin 1860-luvulla pienen lahden merkityksessä esiintyy myös *mutka*, mutta se ei vakiinnu käyttöön. 1800-luvun lopussa pienen lahden merkityksessä käytetäänkin vain nykykielen kolmea synonyymia, *lahdeketta*, *lahdelmaa* ja *poukamaa*. Ruotsinkielisissä alkuperäislähteissä ja esimerkiksi Lönnrotin tulkisanakirjassa nimityksiä ei erotella; vastineena on yleensä yksi nimitys, esimerkiksi *bugt* tai *vik*. Variaatio ei siis selity ruotsin variaation kautta. Kyse saattaa-kin olla kontekstuaalisesta variaatiosta, joka johtuu murre-eroista.

TAULUKKO 49. LAHDEKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAHDEKE	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
poukama							
lahdeke							
lahdelma							
mutka							

LAHTI

Lahti tarkoittaa merestä, järvestä tms. ranta-alueen sisään pistävää uloketta (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät myös nimitykset *lahtivesi*, *mutka* ja *vuono*. *Lahti* on vakiintunut kirjakieliseen käyttöön vanhassa kirjasuomessa, jossa se on esiintynyt jo Mikael Agricolalla (Jussila 1998). LAHDEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 50. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1800-luvun alusta alkaen. Samuel Rinta-Nikkola käyttää nykykielen nimitystä *lahti*, ja *lahti* onkin yleisin LAHDEN nimitys aineistossa. 1820-luvulla LAHDESTA käytetään kerran asua *laaksi* ja 1830-luvulla asuna on *laksi*. *Lahti*-sanana vanhempi asu *laksi* esiintyy aineistossa myöhemminkin. 1840-luvun uutena nimityksenä on *mutka*, joka ei ole *lahden* täysi synonyymi vaan tarkoittaa kontekstissa tietynlaista lahtea:

(33) *Mutka* on leweämpi, awonainen lahti (< Modeen 1848, 7).

Mutka esiintyy aineistossa myöhemmin mutta vain muutamassa lähteessä. Kirjakielissä *mutka* on esiintynyt Agricolasta alkaen (SSA) mutta muussa kuin lahden merkityksessä.

1860-luvun nimityksistä *lahtivesi* jää kertamuodosteeksi mutta *poukama* esiintyy aineistossa myöhemmin. Nykykielessä *poukama* tarkoittaa 'pientä lahtea, lahdeketta, lahdelmaa' (CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa *poukaman* merkitys on kuitenkin toisenlainen: 'leveäsuinen muttei kovin syvälle maahan pistävä lahti, lahdeke, lahdelma; lahden tapainen joen laajentuma'. 1800-luvun aineistossa *poukama* esiintyy joissakin lähteissä *lahden* synonyymina ilman pienen tai leveäsuisen lahden selvää merkitystä (vrt. LAHDEKE s. 165), esimerkiksi:

(34) – – ja sen lahti *Ranskan* – – poukama – – (Korander 1868, 147).

(35) – – niillä on nimittäin suuri poukama eteläpuolella (Guinean lahti) – – (Rahkonen 1872b, 194).

Kirjakielissä *poukama* on esiintynyt ensimmäisen kerran Otto Tarvasella 1836 (Rapola 1960; SSA) mutta todennäköisesti Nykysuomen sanakirjan mukaisessa merkityksessä.

1800-luvun lopun ainoaksi uudeksi nimitykseksi jää *vuono*, joka esiintyy *lahden* synonyymina ensimmäisen kerran B. F. Salosella 1871:

(36) Semmoista wettä, joka sillä tawoin tunkeupi maahan, että sillä on kolmella puolella maata, sanotaan lahdeksi (mutkaksi, suonoksi) (Salonen 1871, 4).

Vuono on esiintynyt kirjakielissä Eurénin sanakirjassa 1860 (SSA). Nykyyleiskielessä *vuonolla* on myös yleinen lahden merkitys (NS; CD-PS), vaikka sillä maantieteen termistössä onkin erityismerkitys (TN; ks. myös VUONO s. 149). 1800-luvun aineistossa *vuono* esiintyy yleisesti lahden merkityksessä lähinnä saman, Salosen suomentaman oppikirjan eri painoksissa.

1890-luvulla LAHDESTA käytetään edelleen aineistossa useita nimityksiä: *lahtea*, *mutkaa*, *poukamaa* ja *vuonoa*. Nämä nimitykset esiintyvät myös nykykielessä, tosin osittain tietynlaisen lahden nimityksinä. Vakiintuneimpana ja prototyypisimpänä LAHDEN nimityksenä voidaan 1800-luvulla pitää *lahtea*, jolla on aineistossa eniten esiintymiä. Nimitysten välinen variaatio on sekä kontekstuaalista asujen variaatiota että onomasiologista variaatiota.

TAULUKKO 50. LAHDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAHTI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lahti									
laaksi									
laksi									
mutka									
lahtivesi									
poukama									
vuono									

MERENLAHTI

Nykykielessä ei ole tarpeen erotella LAHTEA ja MERENLAHTEA, sillä LAHDELLA on ensisijaisesti merenlahden merkitys. *Merenlahti* esiintyy kuitenkin hakusanaana niin CD-Perussanakirjassa kuin Nykysuomen sanakirjassakin. Läheinen merkitys on myös NS:n hakusanoilla *merenlahdelma* ja *merenpoukama*. 1800-luvun aineistossa *merenlahti* esiintyy yleisesti, koska alkuperäisteoksissa esiintyvät sekä *vik* että *hafsvik*. Ruotsin molemmat vastineet tarkoittavat samaa, mutta nimitykset on silti yleensä käännetty sananmukaisesti. *Merenlahti* onkin suora

käännöslaina, ja sen kirjakielinen ensiesiintymä on vanhasta kirjasuomesta vuoden 1642 Bibliasta (Jussila 1998). MERENLAHDEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 51. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimitys *merenlahti* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Samuel Rinta-Nikkolalla 1804. Sen jälkeen *merenlahti* on käytössä koko 1800-luvun ajan. Nimityksellä on vain muutamia synonyymeja. 1860-luvulla käytetään lisäksi nimityksiä *merenmutka*, *valtamerenlahti* ja *merenvuono*, mutta ne jäävät kertamuodosteiksi. 1870-luvun uudet nimitykset *merenpoukama*, *merihaarukka* ja *merenlahdelma* esiintyvät saman oppikirjan myöhemmässä painoksessa 1880-luvulla. 1890-luvulla *merenlahden* synonyymina käytetään nimitystä *rannikkomeri* seuraavasti:

(37) Niemimaiden välissä on avonaisia merenlahtia eli n. s. rannikkomeriä, joiden edustalla on saaria pitkissä kaarissa (Nissinen 1896, 127).

Merenlahtea voi pitää 1800-luvun lopussa lähes vakiintuneena MERENLAHDEN nimityksenä, vaikka kontekstuaalista ja onomasiologista variaatiota nimityksissä ja erityisesti niiden edusosissa on jonkin verran.

TAULUKKO 51. MERENLAHDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MERENLAHTI	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
merenlahti								
merenmutka								
valtamerenlahti								
merenvuono								
merenpoukama								
merihaarukka								
merenlahdelma								
rannikkomeri								

LAKEUS

Lakeus tarkoittaa yleiskielessä lakeaa luonnonpaikkaa, kenttää, (pelto)aukeaa ja tasankoa (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa *lakeudelle* annetaan myös maantieteen erikoismerkitys 'alue, jonka korkeuserot ovat pienemmät kuin 10 metriä'. 1800-luvun aineistossa *lakeus* esiintyy yleensä yleisemmässä lakean luonnonpaikan merkityksessä eikä alueen korkeuseroille aseteta rajoituksia. LAKEUDEN käsite sekoittuu aineistossa TASANGON käsitteeseen, ja niitä voidaan käyttää täysin samanlaisissa konteksteissa (ks. TASANKO s. 191).

LAKEUDEN nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 52. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimitys *lakeus* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran vasta 1840-luvulla, vaikka se on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa vuoden 1642 Biblias-

sa. 1840-luvulla LAKEUDESTA käytetään useita nimityksiä. *Lakeuden* lisäksi käytössä ovat *lakea*, *auhto*, *laakamaa* ja *laakeus*, esimerkiksi

(38) Wuorten välissä löytyi ihanoita, laksoja ja lakeuksia – – (MY 1846, no 32).

(39) Isoin laaka-maa on Etelä Kainunmaa (Granlund 1849, 50).

Nimityksistä *lakea* ja *lakeus* ovat tämän jälkeen käytössä säännöllisesti 1880-lukua lukuun ottamatta ja *laakamaa* sekä asu *laakeus* jäävät harvinaisemmiksi mutta esiintyvät aineistossa myöhemminkin. Vain *auhto* jää kertamuodosteeksi. Se esiintyy Paavo Tikkasella erikoisessa substantiivisessa kontekstissa, sillä NS määrittelee *auhton* vain adjektiiviksi, ja se esiintyy adjektiivina myös Kalevalassa (Turunen 1949):

(40) – – suunnattomat hiekkameret ja auhtot (Tikkanen 1848, 6).

1860-luvun ainoa uusi nimitys on *laaka* ja 1890-luvun termimäinen *lietynnäismaa*. Nimityksistä eniten käytössä ovat *lakea* ja *lakeus*, jotka esiintyvät molemmat myös 1890-luvulla. Niiden ja muiden vastaavien nimitysten variaatio on kontekstuaalista. Onomasiologisenä voi pitää vain nimitysten *auhto* ja *lietynnäismaa* suhdetta muihin nimityksiin.

TAULUKKO 52. LAKEUDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAKEUS	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lakea						
lakeus						
auhto						
laakamaa						
laakeus						
laaka						
lietynnäismaa						

LIMAANI

Limaani on Nykysuomen sanakirjassa määritelty maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi, ja sen merkitys on lahdeksi levinnyt joen suu Mustan- ja Asovan meren rannikolla. CD-Perussanakirjassa *limaania* ei esiinny. Nykysuomen sanakirjassa *limaanin* synonyymina voidaan pitää *suulahtea*, joka tarkoittaa joen tai muun sellaisen suussa olevaa lahtea; *suulahden* merkitys on siis yleisempi kuin *limaanin*.

LIMAANIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 53. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1860-luvulta alkaen, jolloin käytetään nimityksiä *liman*, *suulahti* ja *limani*, esimerkiksi

(41) Kullakin näillä wirroilla on joltinenkin suu-lahti tahi liman (Cannelin 1860, 43–44).

Nykykielen nimitys *suulahti* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860, ja sen jälkeen nimitystä käytetään aineistossa kaikkina 1800-luvun lopun vuosikymmeninä. Se on käänöslainana ruotsin vastineesta *mynningsvik* (SAOB). Vierassanat *liman* ja *limani* jäävät käytössä harvinaisiksi. 1880-luvulla vierassana esiintyy asussa *limàni*, mutta varsinaista pitkävokaalista asua ei 1800-luvun aineistossa esiinny.

1870-luvulla esiintyvät uusina nimitykset *haff* ja *suulahdelma*:

(42) Joet muodostawat erinomaisia suulahdelmia nimellä ”Haff” – – (Rahkonen 1872b, 69).

Nykykielessä *limaani* tarkoittaa eri asiaa kuin *haffi*. *Haffi* tarkoittaa nykymaantieteen termistössä ’Itämeren – – rannan – – hiekkasärkän tai niemen ja rannan väliin jäävää – – laguunimaista lahtea’ (TN). Tämä merkitys on otettu myös Nykysuomen sanakirjaan, jossa *haffi* esiintyy maantieteen erikoissanastoon kuuluvana: ’kapean maakaistaleen t. saarijonon merestä erottama, tav. matala rannikkolahti t. järvi Saksan Itämeren-rannikolla’. NS:n määritelmän lähtökohta on sanan yleinen merkitys. Maantiedon sanastossa *haffi* määritellään kokonaan yleisesti ’maankielekkeen erottamaksi vesialueeksi’. CD-Perussanakirjassa *haffi* ei esiinny lainkaan. 1800-luvun aineistossa HAFFIN ja LIMAANIN merkitykset sekoittuvat.

1890-luvulla käytössä ovat enää nimitykset *suulahti* ja *suulahdelma*, jotka molemmat voivat olla käänöslainavariantteja. Nimitysten variaatio onkin kontekstuaalista vierassanan ja käänöslainanimityksen ja nimitysten asujen variaatiota.

TAULUKKO 53. LIMAANIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LIMAANI	1860	1870	1880	1890
liman				
suulahti				
limani				
haff				
suulahdelma				
limàni				

LUOTO

Luodolla tarkoitetaan nykykielessä pientä, puutonta saarta (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa *luoto* esiintyy usein tavallisen saaren merkityksessä, eikä merkityksiä voi yksiselitteisesti pitää erillään. Kategoriassa onkin polyseemisuuden vuoksi semasiologista variaatiota. LUODON nimitysten variaatio 1800-luvun ai-

neistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 54. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1840-luvulla. Silloin käytetään nimityksiä *luotomaa*, *luoto* ja *saari* tarkoittamassa pientä saarta:

(43) Luotoiksi, Luotomaiksi ja Saariksi kutsutaan pienemmät osat maasta, – – (Ahlqvist 1844, 13).

Nykykielen nimitys *luoto* on esiintynyt kirjakielessä ensimmäisen kerran Mikael Agricolalla 1548 (Jussila 1998). Kaikki 1840-luvun nimitykset esiintyvät aineistossa myöhemmin, eikä muita synonyymejä enää esiinny. Vakiintunein ja prototyyppisin LUODON nimitys on *luoto*. Ruotsinkielisissä alkuteoksissa *luodoksi* on yleensä käännetty *holm*, kerran myös *klippö*. Vastaavasti *saareksi* on yleensä käännetty ruotsin vastine *ö* (vrt. SAARI s. 181).

TAULUKKO 54. LUODON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LUOTO	1840	1850	1860	1870	1880	1890
luotomaa						
luoto						
saari						

MAANJÄRISTYS

Maanjäritys liittyy maan pinnanmuotojen sanastoon maankuoren ilmiönä. Jo 1800-luvun lopussa tiedettiin, että maanjärityksiä esiintyy myös Suomessa. Siksi en ole luokitellut käsitettä Suomen maantieteelle vieraisiin nimityksiin, vaikka pääosassa esiintymistä on kyse muualla kuin Suomessa esiintyvistä ilmiöistä. Nimitys *maanjäritys* esiintyy maantieteen termistössä (TN; MS) ja yleiskielessä (NS; CD-PS). Sekä maantieteen termistössä että yleiskielessä *maanjäritys* tarkoittaa maansisäisen jännityksen äkillisestä laukeamisesta johtuvaa kiinteän maankuoren tärinää (mt.). Käsite on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa: Mikael Agricolalla esiintyy 1544 asu *maan iäristoxella*, ja asu *maanjäritys* esiintyy Bibliassa 1642 (Jussila 1998).

1800-luvun aineistossa MAANJÄRISTYKSEN käsite esiintyy koko vuosisadan ajan. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 55. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisen kerran käsitettä käyttää Samuel Rinta-Nikkola, jonka asuna on *maan-iäristys*. Kirjoitusasu on vanhahtava, sillä asu *maanjäritys* on ollut kirjakielessä jo 1700-luvulla⁵³. 1820-luvulla käytössä ovat asut *maanjärinä*, *maanjä-*

⁵³ Samuel Rinta-Nikkola oli ilmajokelainen kyläräätäli, joka kuului ns. Pohjanmaan mystikoihin. Petri Lauerma (2001, 574–575) on todennut, että herännäisyyden piirissä julkaistut valistavat teokset säilyttivät joitakin vanhan kirjasuomen piirteitä, koska kirjoittajat tunsivat hengellistä kirjallisuuden perinteen.

räys, *maanjärähys* ja *maanjäristys*. Kaikki nämä asut esiintyvät aineistossa myöhemmin ja ovat ainoita nimitysvariantteja 1830-luvulla.

1840- ja 1850-luvun uusista nimitysvarianteista *maajäristys*, *maajäräys*, *maajäre'* ja *tärähtämä* jäävät kertamuodosteiksi, samoin kuin 1860-luvun *maanjärähdys*. 1840-luvun nimitysasusta *maantäräys* on käytössä aineistossa myös 1860- ja 1980-luvulla ja 1850-luvun asu *maantäristys* myös 1870-luvulla. 1880-luvun aineistossa esiintyy vain nimitys *maanjäristys*, mutta 1890-luvulla nimitysvariantteja on taas useita. *Maanjäristyksen* lisäksi käytetään asuja *maantäräys* ja *maantärinä*. *Maantärinä* tosin tarkoittaa lyhyttä maanjäristystä eikä ole täysin synonyyminen variantti:

(44) Tämä on ainoastaan maantärinä, jota ei kauan kestä (< Topelius 1897, 263).

MAANJÄRISTYKSEN yleisin nimitysasu on jo 1800-luvulla *maanjäristys*, ja se on myös ainoa nimitys, joka on otettu Nykysuomen sanakirjaan. Kaikki MAANJÄRISTYKSEN nimitykset ovat käänöslainoja: järähtämistä kuvaavien nimitysten vastineena on ruotsissa *jordbäfnig* (esim. Lönnrot 1847) ja tärähtämistä kuvaavien nimitysten *jordskakning* (mt.). Niiden välinen variaatio on onomasiologista, mutta muuten käsitteen nimityksissä esiintyy kontekstuaalista määriteosan taivutuksen ja edusosan sanamuodostuksen vaihtelua.

TAULUKKO 55. MAANJÄRISTYKSEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MAANJÄRISTYS	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
maanjäristys									
maantäräys									
maantäristys									
maantärähdys									
maantärinä									
maajäristys									
maajäre'									
maajäräys									
maantäräys									
maantäristys									
maanjärähys									
maantärinä									

MANNER

MANTEREEN käsitteestä käytetään nyky-yleiskielessä nimityksiä *manner* ja *mannermaa* (NS; CD-PS). Molemmilla tarkoitetaan suurta yhtenäistä maa-aluetta (saaren tai saariston vastakohtana). *Manner* esiintyy myös maantieteellisessä nimistössä (KH). Nykysuomen sanakirjassa mantereen synonyymina esiintyy vierassana *kontinentti*. MANTEREEN käsitettä on käytetty jo vanhassa kir-

jasuomessa. Nimitys *manner* esiintyy Agricolalla 1544, asu *mantere* Hemmingillä 1601 ja *mannermaa* asiakirjateksteissä 1771 (Jussila 1998). Nimityksistä *mannermaa* voisi olla ruotsin *fastland*-mallin mukaan muodostettu käännöslainana.

1800-luvun aineistossa MANNER esiintyy koko vuosisadan ajan. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 56. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset esiintymät ovat Samuel Rinta-Nikkolalta. Hän käyttää nimityksiä *kuiva maa* ja *vanha maa*, joista *kuiva maa* on esiintynyt myös Frosteruksella 1791. *Kuiva maa* esiintyy aineistossa lisäksi 1860- ja 1870-luvulla, esimerkiksi:

(45) Maanpallo on paljon suuremmalta osalta vedellä peitetty kuin kuivalla maalla – – (Ervast 1865, 15).

Nimitys on aina epätermimäinen. 1820-luvun ainoat nimitykset ovat *manteremaa* ja *mantere*, joista *manteremaa* jää kertamuodosteeksi. *Mantere* esiintyy aineistossa tasaisesti melkein koko 1800-luvun ajan.

1840-luvun uusia nimityksiä ovat *maa*, *manner*, *mannermaa*, *kuiva* ja *manter'-maa*. Näistä kertamuodosteita ovat *kuiva* ja *manter'-maa*, mutta *manner* ja *mannermaa* esiintyvät lähteissä yleisesti 1840-luvun jälkeen: *manner* 33 lähteessä ja *mannermaa* 38 lähteessä. Vierassana *kontinentti* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1860-luvulla, Edvard Ervastilla 1865. Toisen kerran nimitys esiintyy 1890-luvulla. Nimitysten variaatio on onomasiologista ja kontekstuaalista. Vaihtelua on sekä tavassa kuvata käsitettä että nimityksen asuissa.

TAULUKKO 56. MANTEREEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MANNER	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kuiva maa									
vahva maa									
manteremaa									
mantere									
maa									
manner									
mannermaa									
kuiva									
manter'-maa									
kontinentti									

MATALIKKO

Matalikko tarkoittaa laajahkoa matalaa kohtaa meressä, järvessä tai joessa (NS; CD-PS). *Matalikko* esiintyy myös maantieteellisessä nimistössä (KH). Sen synonyymina on CD-Perussanakirjassa *matala*. 1800-luvun aineistossa MATALIKON käsite esiintyy ensimmäisen kerran Oulun Viikko-Sanomissa 1832. Siinä

käytetään nimitystä *matala*. *Matala* esiintyy aineistossa myös 1840-, 1860-, 1870- ja 1890-luvulla (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2), esimerkiksi

(46) Matalaksi sanotaan sitä paikkaa, jossa meren pohja nousee lähelle veden pintaa – – (Cannelin 1860, 16).

Se voisi olla käännöslaina tai merkityslaina ruotsin vastineesta *grund* (SAOB), mutta todennäköisesti sana on ollut käytössä jo ennen kirjakielistä perinnettä: *matalalla* on vastineita lähisukukielissä, ja matalaa veden kohtaa tarkoittavaa sanaa on tarvittu kielessä jo varhain kulkureittien vuoksi (SSA). Ainoa synonyyminen nimitys *laaka* esiintyy Lönnrotin sanakirjassa 1847. Nykykielen *matalikko* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Topeliuksen Maamme kirjan suomennoksessa Paavo Cajanderilla 1878. Käsitteestä ei 1800-luvulla käytetä muita nimitysvariantteja: *matalan* ja *matalikon* variaatio on kontekstuaalista ja *laa'an* suhteessa niihin onomasiologista.

NIEMENNENÄ

Nykykielessä niemen kärjestä käytetään nimityksiä *niemennenä* ja *niemennokka* (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa nimityksenä on myös *niemenkärki*. NIEMENNENÄN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 57. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1830-luvulta alkaen. Ensimmäisenä nimityksenä käytetään *nenää*, joka esiintyy aineistossa myös myöhemmin, 1860-luvulta eteenpäin. 1840-luvulla uusia NIEMENNENÄN nimityksiä on peräti yhdeksän. Näistä kertamuodosteiksi jäävät johdos *nenäke* ja nominatiivialkuinen yhdyssana *niemikärki*. Nykynimitys *niemennenä* esiintyy ensimmäisen kerran Sanan Saattajassa 1841:

(47) Siinä on niin aavoja vesiä, että kuukausittain hyvällä tuulella yhtä juonta purjestiessa et näe muuta kuin päälläsi taivaan ja ympärilläsi veden, vaan ei pienoistakaan niemen nenää kullakaan kulmin (SSV1841-8-2).

Tämän jälkeen *niemennenä* esiintyy aineistossa 1870-luvulle saakka. Sen rinnalla käytetään nominatiivialkuista asua *nieminenä*. Myös polyseeminen *niemeke* esiintyy niemen kärjen ja pienen niemen merkityksessä 1800-luvun aineistossa (vrt. NIEMI s. 175). Pelkkä *kärki* esiintyy niemen kärjen merkityksessä harvoissa lähteissä. Nimitykset *nuha*, *sikko* ja *huippu* esiintyvät pääasiassa J. F. Granlundin suomennoksen eri painoksissa. 1860-luvulla käytössä on yhdeksän erilaista NIEMENNENÄN nimitystä. Niistä uusia ovat *nokka*, *kap* ja *niemi*:

(48) Pitkän-soikulaa ulos mereen pistävää maata sanotaan niemensoikaleeksi, lyhempää ja huippu-päistä nenäksi tahi nokaksi (kap) (Cannelin 1860, 14).

Nimityksistä ainoastaan koodinvaihto *kap* jää kertamuodosteeksi.

1870-luvun uusi nimitys *suippu* esiintyy myös nykykielessä mutta vain yleisen kärjen merkityksessä (NS; CD-PS). Polyseeminen nimitys *saarenne* on niemen kärjen merkityksessä kertamuodoste (vrt. NIEMIMAA s. 177). 1880-luvun uutena nimityksenä on nykykielen *niemennokka*, jota käyttää ensimmäisen kerran K. J. Juuti 1884. Nimitys esiintyy aineistossa vain yhden kerran. 1890-luvulla esiintyy vielä yksi uusi nimitys, *maankärki*. Vuosisadan lopussa käytetään edelleen useita nimityksiä: *nenää*, *niemekettä*, *kärkeä*, *suippua* ja *maankärkeä*. Mielenkiintoista on, ettei käytössä ole yhtään varsinaista nyky-yleiskielen nimitystä, vain yleistä *kärkeä* tarkoittava *suippu*. Nimitysten variaation lähtökohta on semasiologinen: nimityksistä ainakin *nenä*, *niemeke*, *kärki*, *nuha*, *huippu*, *nokka*, *niemi*, *suippu* ja *saarenne* ovat polyseemisiä, ja niiden vakiinnuttaminen on vaikeaa myös siksi, että kategoria sekoittuu NIEMEN kategoriaan. Lisäksi nimityksissä on kontekstuaalista muodon variaatiota ja todennäköisesti myös murre-eroista johtuvaa vaihtelua.

TAULUKKO 57. NIEMENNENÄN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NIEMENNENÄ	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
nenä							
nenäke							
niemennenä							
nieminenä							
niemeke							
niemikärki							
kärki							
nuha							
sikko							
huippu							
nokka							
kap							
niemi							
suippu							
saarenne							
niemennokka							
maankärki							

NIEMI

Veteen pistävää maaulkonemaa tarkoittava *niemi* (NS; CD-PS) esiintyy kirjakiellessä Mikael Agricolan teksteistä alkaen (Jussila 1998). Yleiskielessä sen osittaisena synonyymina voidaan pitää *niemekettä* (NS; CD-PS), vaikka nimityksillä on periaatteessa merkitysero: *niemeke* tarkoittaa pientä niemeä. *Niemi* esiintyy NIEMEN nimityksenä 1800-luvun alusta saakka, mutta sillä on aineistossa useita

synonyymeja. Nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 58. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Samuel Rinta-Nikkola käyttää 1804 ensimmäisinä nimityksinä *niemen* lisäksi nimityksiä *maan-sträi* ja *träi*:

(49) Tämä maa [Barbaria] ulos tekee yhden pitkän maan-sträin pitkin Medelhavia – – (Rinta-Nikkola 1804, 154).

(50) – – ulos tekee yhden pitkän träin liki Medelhavia (Rinta-Nikkola 1804, 156).

Nimitysten alkuperä on epäselvä. Alkuperäinen ilmaus voisi olla ruotsin *landsträcka*, joka tarkoittaa maakaistaletta tai -aluetta. Esimerkiksi linjaa ja viivaa tarkoittava sana *träki* esiintyy Etelä-Pohjanmaalla asussa *träi* (SKES), mutta *träki*-sanan merkitys sopii huonosti esimerkin 51 kontekstiin. Nimitykset jäävät aineistossa ainokaisiksi.

TAULUKKO 58. NIEMEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NIEMI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
maan-sträi									
träi									
niemi									
niemeke									
niementö									
nenä									
maakielukka									
niemimaa									
haikka									
niemisuikale									
maannuha									
niemensoikale									
huippu									
saarento									
merenniemi									
niemikkö									
nokka									
kulppo									
merenniemeke									

1820-luvulla esiintyy *niemen* synonyymina ensimmäisen kerran johdos *niemeke*. Sanan kirjakielinen ensiesiintymä on vuoden 1823 Turun Viikko-Sanomista (Rapola 1960). 1820-luvun jälkeen *niemeke* esiintyy aineistossa yleisesti. Se on *niemen* ohella vakiintunein NIEMEN nimitys 1800-luvulla: *niemeke*

esiintyy 28 lähteessä ja *niemi* 49 lähteessä. 1840-luvulla *niemellä* ja *niemekkeellä* on vielä useita synonyymeja. Niistä kertamuodosteeksi jäävät *niementö* ja *nenä*. Yleisimpään käyttöön 1840-luvun uusista nimityksistä tulee *niemimaa*, jota käytetään myös minkä tahansa niemen merkityksessä (vrt. NIEMIMAA s. 177). Vielä 1860-luvulla otetaan käyttöön useita uusia NIEMEN nimityksiä. Niistä *niemensoikale* ja *saarento* esiintyvät useimmin myöhempinä vuosikymmeninä. 1870-luvun uusia nimityksiä ovat *nokka* ja *kulppo* ja 1880-luvulla käänöslainana *merenniemeke*, mutta niitä ei oteta yleiseen käyttöön. Yleisimmät synonyymit ovat 1800-luvun ajan *niemi* ja *niemeke*. NIEMEN nimityksissä variaatio on ensisijaisesti semasiologista, koska kategorian nimitykset ovat polyseemisiä. Lisäksi nimitysten välillä on onomasiologista ja kontekstuaalista variaatiota nimitysten sananmuodostustavassa ja johtimissa.

NIEMIMAA

Niemimaa esiintyy nykykielessä sekä yleiskielessä että maantieteen termistössä ja nimistössä (NS; CD-PS; KH). Nykysuomen sanakirjassa *niemimaa* on määritelty maantieteen erikoissanastoksi. Käsite esiintyy jo vanhassa kirjasuomessa. 1700-luvulla siitä käytetään nimityksiä *niemimaa* (Jussila 1998), *saarento* (Jussila 1998; STS 1776) ja *saari* (STS 1776). NIEMIMAAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 59. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Aineiston ensimmäinen nimitys *maanniemi* jää kertamuodosteeksi. 1820-luvulla käytetään johdoksia *saareke* ja *saarento*. *Saareke* esiintyy tämän jälkeen vain Elias Lönnrotin sanakirjassa 1847, mutta vanhassa kirjasuomessakin esiintynyt *saarento* on käytössä koko 1800-luvun ajan, tosin vain seitsemässä lähteessä.

1840-luvulla NIEMIMAAN merkityksessä käytetään kerran nykykielessä pientä niemeä tarkoittavaa, polyseemistä *niemekettä* (vrt. NIEMENNENÄ s. 174 ja NIEMI s. 175). Aineistossa on 1840-luvulla ensimmäisen kerran myös nimitys *niemimaa*, joka on esiintynyt kirjakielessä jo Daniel Jusleniuksella 1745. *Niemimasta* tulee 1800-luvun vakiintunein NIEMIMAAN nimitys. 1860-luvun uusia synonyymeja ovat *niemensoikale* ja *niemi*, joista *niemensoikale* esiintyy myös 1880-luvulla. 1870-luvulla uutena nimityksenä on johdos *saarenne*, mutta se jää kertamuodosteeksi. 1890-luvulla käytetään enää nimityksiä *saarento* ja *niemimaa*, joista *niemimaa* on selvästi yleisempi, esimerkiksi

(51) Semmoista maankappaletta, jonka kolmella puolella on wettä, sanotaan niemimaaksi – – (Salonen 1895, 5).

NIEMIMAAN nimityksissä variaatio on polyseemisuuden vuoksi semasiologista mutta myös onomasiologista ja kontekstuaalista: nimitykset vaihtelevat lähteistä riippuen, ja olemassa oleville nimityksille tarjotaan uusia vaihtoehtoja.

TAULUKKO 59. NIEMIMAAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NIEMIMAA	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
maanniemi									
saareke									
saarento									
niemeke									
niemimaa									
niemensoikale									
niemi									
saarenne									

NOTKO

Notkolla tarkoitetaan nykykielessä ympäristöään alempana olevaa maaston koh-
taa (NS; CD-PS). Sanan merkitys on hyvin yleinen. *Notkolle* luetellaan myös
useita synonyymeja: *notkelma*, *noro*, *alanne* ja *painanne* (CD-PS); Nykysuomen
sanakirjassa lisäksi *alho* ja *laakso*. NOTKO on yleiskielen sanakirjossa siis jon-
kinlainen LASKEUMAA vastaava yläkäsite. 1800-luvun aineistossa NOTKO tarkoit-
taa yleensä laaksoa pienempää laskeumaa, esimerkiksi

(52) *Laaksoksi* sanotaan suurempaa alankoa kahden korkean paikan välis-
sä; pienempää *notkoksi*; lyhyttä ja kapeaa *onelmaksi* (Elmgren 1867, 13).

NOTKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosi-
kymmenittäin taulukossa 60. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä
on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1830-luvulta alkaen. Ensim-
mäinen nimitys *notko* on käytössä ensin sanomalehdistössä ja sen jälkeen useis-
sa oppikirjoissa 1840-luvulta eteenpäin. Erityisen paljon NOTKON nimityksiä
esiintyy vuoden 1847 Suomettaressa, jossa luetellaan erilaisia, pieneksi las-
keumaksi tulkittavia nimityksiä viisi (kursivoitu):

(53) Epätasaista vuorista maata osoittavia sanoja on kielessämme erinomai-
sen monta, niinkuin: vuori, tunturi, vaara, kallio, kalta, mäki, köykämä,
töykämä, töyry, kukkula, kunnas, kumpu, törmä, ahde'rotko, *notko*, alho,
laakso, *onsi*, *ouru*, *luola*, *holma* j.n.e. (SMTR1847-2-4).

Lisäksi Suomettaressa esiintyy toisessa kontekstissa nimitys *noro*. Nimityksistä
vain *notko* ja *noro* esiintyvät aineistossa myöhemmin. 1840-luvun jälkeen uusia
nimityksiä ei esiinny ja käytössä ovat vain nimitykset *notko* ja *noro*. Kaiken
kaikkiaan käsite esiintyy harvoissa lähteissä, ja nimitysten variaatio voi olla
kontekstuaalista ja esimerkiksi murre-eroista johtuvaa. Vakiintunein NOTKON
nimitys on aineiston perusteella *notko*.

TAULUKKO 60. NOTKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NOTKO	1830	1840	1860	1870	1880	1890
notko						
holma						
luola						
onsi						
ouru						
noro						

RANNIKKO

RANNIKOLLA tarkoitetaan meren tai suuren järven ja mantereen raja-alueita. Käsitteestä käytetään nykykielessä ja maantieteellisessä nimistössä nimitystä *rannikko* (NS; CD-PS; KH). 1800-luvun aineistossa käsitteellä on erilaisia samasta kannasta johdettuja nimitysvariantteja. Yleisimmin käytössä on nykykielen *rannikko*. Se esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). *Rannikko* on esiintynyt myös Kristfrid Gananderilla 1700-luvun lopussa (Jussila 1998). 1840-luvulla ja satunnaisesti myöhemmin käytetään myös asua *rannasto* (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2), esimerkiksi

(54) Pitkin rannastoa on karia ja saaria (Granlund 1849, 86).

Varianteista harvinaisin on *rannisto*, joka esiintyy vain kahden Aleksander Rahkosen suomentaman oppikirjan eri painoksissa 1870- ja 1880-luvulla. Nimitysten välinen variaatio on kontekstuaalista johdinten variaatiota.

RANTA

RANNALLA voidaan tarkoittaa sekä maata että vettä maan ja veden rajalla tai molempia. Nykykielessä nimityksenä on *ranta* (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa synonyymisena asuna on *ranne*. RANNAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 61. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisinä nimityksinä ovat *kusti* ja *ranta*, tosin kirjoitusasussa *randa*. Molemmat nimitykset jäävät näissä asuissa kertamuodosteiksi, mutta *rannasta* tulee yleisin RANNAN nimitys 1800-luvulla, ja sitä on käytetty myös vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricola alkaen (Jussila 1998). *Rannan* synonyymina on 1850-luvulta alkaen asu *ranne*, joka esiintyy ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1859:

(55) – – wasen – – ranne sitä vastaan hyvin matalaa – – (Ahlqvist 1859b, 84).

Nykykielessä *rannikolla* on erikoismerkitys meren tai suuren järven ja mantereen raja-alue (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa *rannikko* esiintyy kuitenkin

kerran joen rannan merkityksessä. Kertamuodosteiksi jäävät myös nimitykset *rantavieri* ja *vieremä*. Nimitysten variaatio on pääasiassa kontekstuaalista: ensin eri lainasanojen ja sitten nimitysten asun ja johdosten variaatiota. Vasta viimeiset uudet nimitykset edustavat onomasiologista variaatiota.

TAULUKKO 61. RANNAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

RANTA	1800	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kusti							
ranta							
ranne							
rannikko							
rantavieri							
vieremä							

RANTAMAA

Rantamaalla tarkoitetaan rantaa mutta myös rannikolla olevaa valtiota (NS). Jälkimmäinen merkitys voi olla merkityslaina ruotsin sanan *kustland* merkityksestä (SAOB). Nykykielessä *rantamaan* synonyymeina ovat *rannikkomaa* (NS) ja *rannikkoalue* (NS; CD-PS). RANTAMAAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 62. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsitteen ero RANTAAN ja RANNIKKON on aineistossa osittain epäselvä. Ensimmäisenä nimityksenä Samuel Rinta-Nikkola käyttää 1804 nimitystä *randamaa*, joka on esiintynyt myös vuoden 1796 almanakassa (Jussila 1998). Kontekstin perusteella kysymys voisi olla myös rannasta tai rannikosta:

(56) – – asettanut kansaa randa-maihin, ia muutamijn wähijn paickoihin liki wirtioia; – – (Rinta-Nikkola 1804, 219).

Asussa *rantamaa* nimitys esiintyy tämän jälkeen 21 lähteessä. Sen merkitys kuitenkin vaihtelee:

(57) Etelä-Wenäjä, rantamaa pohjaispuolella Mustaa merta – – (Ahlqvist 1859, 29).

(58) Lähinnä wettä olewaa maata sanotaan rannaksi; meren rantoja sanotaan myös rantamaaksi (Cannelin 1860, 14).

1840-luvulla *rantamaalla* on yksi synonyymi, *merimaa* ja 1860-luvulla joi-takin synonyymeja: *rannejakso*, *rannemaa*, *rantajakso* ja *merenranta*, mutta kaikki synonyymit jäävät käytännössä kertamuodosteiksi. 1870-luvulla synonyymeina ovat *rannikkolakso* ja *rannikkomaa*, joista Johan Bäckwallin esiintymä *rannikkomaa* esiintyy myös 1890-luvulla. 1890-luvulla synonyymeina käytetään *vierumaata* ja *rannikkoaluetta*, mutta ne esiintyvät vain yhdessä läh-

teessä. Nykysuomen sanakirjaan otettu *rannikkoalue* esiintyy Alli Nissisellä 1896. Aineiston perusteella RANTAMAATA ei voi pitää täysin itsenäisenä käsitteenä, ja nimitykset olisi voinut pääosin sijoittaa myös RANNAN tai RANNIKON käsitteiden alle. Kategorioiden päällekkäisyys aiheuttaa semasiologista vaihtelua. Lisäksi nimityksissä on onomasiologista variaatiota: ne nimittävät käsitettä eri näkökulmista. Nimitysten määriteosissa on myös kontekstuaalista variaatiota sanamuodostuksessa.

TAULUKKO 62. RANTAMAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

RANTAMAA	1800	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
rantamaa								
merimaa								
rannejakso								
rannemaa								
rantajakso								
merenranta								
rannikkolakso								
rannikkomaa								
vierumaa								

SAARI

SAARESTA käytetään nykykielessä ja maantieteellisessä nimistössä nimitystä *saari* (NS; CD-PS; KH). Pientä saarta voidaan nimittää *luodoksi* (NS; CD-PS), *saarekkeeksi* tai *saarenteeksi* (NS). Sekä *saari* että *luoto* ovat olleet kirjakielisessä käytössä jo Mikael Agricolalla (Jussila 1998), ja molemmat nimitykset esiintyvät myös 1700-luvun maantieteellisissä lähteissä, *luoto* sekä Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa 1776 että Frosteruksella 1791 ja *saari* 1791 Frosteruksella. 1700-luvun lähteissä *luotoa* käytetään saaren merkityksessä, ei erityisesti pienen saaren merkityksessä:

(59) Se tietty Mantere eroitetan neljään Osaan, joista on 1. Europa, 2. Asia, 3. Afrika, 4. Amerika: joitten ympäri on enämpiä ja vähempiä luotoja (STS1776-10).

(60) Tapahtuwat myös peljättäwät maan järistyhet, joisa wuoret, Kaupungit, Kylät owat maan sisälle uponnet, ihmiset eläwäldä maan sisälle mennet, meren luodot kadonnet ja toiset siaan ylösnosnet (JAFro1791-33).

SAAREN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 63. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisiä aineiston SAAREN nimityksiä ovat *holma*, *luoto* ja *saari*, joista *luoto* on aluksi ensisijainen käsitteen nimitys. *Saari* esiintyy Samuel Rinta-Nikkolalla vain kerran ja vierassana *holma* jää kertamuodosteeksi. Koko 1800-luvun aineistossa *saaresta* tulee kuitenkin yleisin SAAREN nimitys,

sillä se esiintyy kaikkina vuosikymmeninä ja ainoana nimityksenä 1880-luvulta alkaen (vrt. LUOTO s. 170). Nimityksen voidaan katsoa vakiintuvan käyttöön 1800-luvun aikana. *Luotoa* käytetään polyseemisesti minkä tahansa saaren merkityksessä 1870-luvulle saakka seitsemässä lähteessä, joista viimeisimmät esiintymät ovat saman oppikirjan uusia painoksia. 1840-luvulla *saarelle* esitetään kaksi uutta synonyymia: *luotomaa* ja *salo*. Molemmat jäävät aineistossa kertamuodosteiksi. SAAREN nimityksenä *salo* on vanha balttilainen, suurta saarta tarkoittava laina (NES). Aineistossa se esiintyy vain kahdessa lähteessä, Vikmanin sanakirjakäsikirjoituksessa (RAPOLA) ja Kanava-lehdessä 1845:

(61) Islanni on iso salo melkein keskimerellä Jäämeren ja Atlantinmeren välillä (Kanava 1845: 50 (RAPOLA)).

1860-luvulla uutena nimityksenä on kertamuodoste *saarenne* ja 1870-luvulla kertamuodoste *saareke* (vrt. NIEMIMAA s. 177). 1870-luvun jälkeen aineistossa esiintyy vain *saari*. *Saareksi* on yleensä suomennettu ruotsinkielisten alkuperäisteosten nimitys *ö* ja *holm* on yleensä käännetty *luodoksi*. Kategoriat ovat osittain päällekkäiset ja eriytymättömät myös ruotsissa, mikä osaltaan vaikuttaa suomen synonyymiaan ja *luoto*-sanon polyseemisyteen. Variaatio onkin ensisijaisesti semasiologista ja toiseksi kontekstuaalista vierassanan ja omaperäisen nimityksen sekä nimitysten johdinten ja sananmuodostustavan variaatiota.

TAULUKKO 63. SAAREN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SAARI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
holma									
luoto									
saari									
luotomaa									
salo									
saarenne									
saareke									

MERENSAARI

1800-luvun aineistossa esiintyy erillisenä käsitteenä MERENSAARI (vrt. SAARI s. 181). Myös nykykielen sanakirjoissa on hakusanana nimitys *merensaari* (NS; CD-PS). *Merensaari* on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa, vuoden 1762 asetuksentekstissä (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa nimitys esiintyy ensimmäisen kerran 1830-luvulla ja sen jälkeen myös August Ahlqvistin suomennoksessa 1850- ja 1870-luvulla sekä K. J. Juutilla 1895. *Merensaaren* synonyymina aineistossa esiintyy *merenluoto*, jota käytetään 1840-luvulta alkaen, esimerkiksi

(62) – – walta-kaupunki meren-luodossa – – (Granlund 1849, 78).

Myös *merenluoto* on käytössä vain J. F. Granlundin suomennoksen eri painoksissa 1840-, 1860- ja 1870-luvulla sekä Kartastossa 1899. Nimitysten variaatio selittyy *luoto*-sanana polyseemisyydestä ja variaatiosta aineistossa.

SAARIJONO

SAARIJONOSTA käytetään yleiskielessä nimitystä *saarijono* (NS; CD-PS). Maantieteen termi on kuitenkin *saarikaari* (TN), jolla voidaan tarkoittaa hieman eri asiaa kuin *saarijonolla*: saarikaaret ovat mannerlaattojen törmäysvyöhykkeiden saarijonoja. 1800-luvun aineistossa *saarikaarta* ei esiinny. SAARIJONON käsite tulee aineistoon 1860-luvulla. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 64. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimitys *saarijono* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860, mutta sitä käytetään seuraavan kerran vasta 1890-luvulla. Se on käänöslaina ruotsin vastineesta *ökedja*. 1860-luvun toinen nimitys *saarijakso* jää kertamuodosteeksi. 1870-luvulla ainoana nimityksenä on *saarisarja*, joka esiintyy aineistossa yleisimpänä SAARIJONON nimityksenä. Nimitys esiintyy kuitenkin pääasiassa vain kahden oppikirjan eri painoksissa. 1890-luvulla esiintyvät nimitykset *saaristo* ja *skärgård*, joista jälkimmäisessä on kyse koodinvaihdosta, ei varsinaisesta suomen kielen nimityksestä:

(63) – – saari- ja luoto-vyöllä, jota sanotaan *saaristoksi*, ruotsiksi ”skärgård” – – (Ignatius 1890, 78).

Vielä 1890-luvulla käytössä on useita nimityksiä: *saaristo*, *saarijono* ja *saarisarja*.

TAULUKKO 64. SAARIJONON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SAARIJONO	1860	1870	1880	1890
saarijono	■			■
saarijakso	■			
saarisarja		■	■	■
saaristo				■
skärgård				■

SAARISTO

SAARISTOSTA käytetään nykykielessä nimityksiä *saaristo*, *saariryhmä* (NS; CD-PS) ja *arkipelagi* (NS). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1800-luvun alusta alkaen. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 65. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset nimitykset *flocki*, *ioucko*, *kokous luotoia* ja *seura luotoia* jäävät kertamuodosteiksi ja ovat epätermimäisiä, esimerkiksi

(64) Westindia seisoo kolmesta seurasta eli kokouksesta luotoia – – (Rinta-Nikkola 1804, 181).

Nimitysten *kokous luotoia* ja *seura luotoia* rakenne on epäsuomalainen, ja ne onkin voitu muodostaa suoriksi käänöslainoiksi ruotsin vastaavista rakenteista.

TAULUKKO 65. SAARISTON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SAARISTO	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
flocki									
ioucko									
kokous luotoia									
seura luotoia									
saaristo									
luodosto									
saaresto									
saarimaa									
saarikisto									
merikulma									
merimaa									
saarikihermä									
saarirypälet									
luotomaa									
saarento									
arkipelag									
saariryhmä									
saarijoukko									
saarijakso									
arkipelagi									
luotoryhmä									

Nimitys *saaristo* esiintyy kirjakielessä ensimmäisen kerran 1826 Renvallin sanakirjassa (Rapola 1960). Maantieteellisessä aineistossa se esiintyy 1840-luvulla ja sen jälkeen kaikkina vuosikymmeninä. *Saaristo* onkin prototyypin ja vakiintunein SAARISTON nimitys jo 1800-luvulla. Sillä on kuitenkin koko vuosisadan ajan useita synonyymeja, joista monet jäävät käytössä harvinaisiksi. 1830-luvulla nimityksenä esiintyy ainoastaan kertamuodoste *luodosto*. 1840-luvulla uusia nimityksiä ovat *saaresto*, *saarimaa*, *asu saarikisto*, *merikulma* ja *merimaa*. Muut nimitykset kuin *saaresto* ovat Vikmanin sanakirjan käsikirjoituksesta. 1850-luvun uusia nimityksiä ovat *saarikihermä*, *saarirypälet*, ja *luotomaa*, joista vain *saarirypälet* jää kertamuodosteeksi. 1860-luvun uusia nimityksiä ovat *saarento*, *arkipelag* ja *saariryhmä*, joista *saariryhmä* on käytössä myös

1880- ja 1890-luvulla. Nykykielessäkin esiintyvän *saariryhmän* ensiesiintymä on Edvard Ervastilla 1865.

1870-luvun uusia nimityksiä ovat *saarijoukko* ja *saarijakso*, jotka molemmat esiintyvät aineistossa myöhemmin. 1880-luvulla uusia nimityksiä ei esiinny, mutta 1890-luvulla uusina nimityksinä ovat *arkipelagi* ja *luotoryhmä*. Asum *arkipelagi* ensiesiintymä on K. E. F. Ignatiukselta vuodelta 1890. Vuosisadan loppussa käytössä on siis edelleen useita SAARISTON nimityksiä: *saaristo*, *saariryhmä*, *saarijoukko*, *arkipelagi* ja *luotoryhmä*. Näistä *saaristo*, *saariryhmä* ja *arkipelagi* otetaan Nykysuomen sanakirjaan. Nimitysten variaatio on sekä onomasiologista että kontekstuaalista. Käsite nimetään eri näkökulmista, ja kontekstuaalista variaatiota on erilaisen johtamisen ja käännösvarianttien takia. Lisäksi on variaatiota vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä. SAARISTON nimityksissä esiintyy onomasiologista variaatiota aiheuttavaa synonymiaa myös ruotsinkielisissä alkuperäisteoksissa. Niissä vaihtelevat koko 1800-luvun ajan ainakin nimitykset *skärgård*, *arkipelag*, *ögrupp* ja *öflock*. Suomenkielisistä vastineista suoria käännöslainoja ovat *saariryhmä* ja *saarijoukko*.

SALMI

SALMEN nimitys *salmi* esiintyy jo vanhassa kirjasuomessa 1600-luvulla (Jussila 1998). Nykykielessä kahta vesistöä yhdistävästä kapeasta vesistöstä käytetään vain nimitystä *salmi* (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa SALMI esiintyy 1800-luvun alusta alkaen. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 66. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset nimitykset ovat Samuel Rinta-Nikkolan (1804) vierassanat *merensundi* ja *sundi*, joka on lainattu suoraan ruotsin vastineesta *sund*. Vierassanat jäävät aineistossa kertamuodosteiksi. 1820-luvulla nimityksiä ovat *suu* ja *salmi*, joista *salmesta* tulee 1800-luvun vakiintunein SALMEN nimitys. Se esiintyy ainoana nimityksenä 1830-, 1840- ja 1850-luvun aineistossa.

TAULUKKO 66. SALMEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SALMI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
merensundi									
sundi									
suu									
salmi									
luonnollinen kanava									
kanava									

1860-luvulla *salmella* on kaksi uutta synonymia *luonnollinen kanava* ja *kanava*, esimerkiksi

(65) Kaitaa vettä kahden aukeamman veden välissä sanotaan *salmeksi* eli *luonnolliseksi kanavaksi* (Ervast 1865, 15).

Kanava esiintyy synonyymina myös 1880-luvulla, mutta 1890-luvulla käytössä on vain nimitys *salmi* (vars. KANAVASTA ks. luku 7.3). Käsitteen nimityksissä on sekä onomasiologista näkökulman vaihtelua että kontekstuaalista asun variaatioita: sekä *sundi* että *kanava* saavat myös tarkentavan määriteosan.

SELÄNNE

Sekä *selkä* että siitä johdettu *selänne* on CD-Perussanakirjassa määritelty osaksi maantieteen erikoissanastoa. Molemmat tarkoittavat CD-PS:n mukaan pitkää ja kapeaa maankohoamaa. Nykysuomen sanakirjassa nimitysten merkitys on sama, mutta niitä ei ole määritelty maantieteen erikoissanastoon kuuluviksi. NS:ssa *selän* ja *selänte* synonyymina on johdos *selkämä*. 1800-luvun aineistossa SELÄNNE esiintyy 1840-luvulta alkaen. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 67. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys, Paavo Tikkasen *selkämä* vuodelta 1848 jää kertamuodosteeiksi, vaikka se esiintyy NS:ssa. Sen sijaan nykynimitys *selkä*, joka myös esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Tikkasella, esiintyy 1800-luvun aineistossa säännöllisesti. 1840-luvulla esiintyy ensimmäisen kerran myös asu *seljänne*, jota käytetään myöhemmin jonkin verran. Nykyasu *selänne* esiintyy ensimmäisen kerran 1850-luvulla, mutta Rapolan (1960) mukaan se on tullut kirjakieleen 1820-luvulla. Aineistossa *selänne* esiintyy yhtä usein kuin asu *selkä*, esimerkiksi

(66) Etelärannalla päättyvät selänteet jyrkkinä mereen – – (Rahkonen 1872, 4).

Nimityksien taustalla voi olla merkityslaina ruotsin vastineesta *rygg*, jota käytetään erityisesti yhdyssanoissa *landrygg* 'maaselkä' ja *bergrygg* 'vuoriselkä'. Kyse voi olla myös yleisemmästä, useassa kielessä esiintyvistä metaforasta: kohoama muistuttaa ihmisen selkää. Nimitysten välinen variaatio on kontekstuaalista sanamuodostustavan vaihtelua.

TAULUKKO 67. SELÄNTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SELÄNNE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
selkämä						
selkä						
seljänne						
selänne						

SOLA

Sola tarkoittaa nykykielessä paikkaa, jossa tie johtaa vuoriston tai harjanteen poikki lähekkäisten jyrkänteiden (tai jyrkänteen ja veden) välistä (NS; CD-PS). Nimityksen *sola* lisäksi CD-Perussanakirjassa ja Nykysuomen sanakirjassa esiintyy osittain synonyyminen nimitys *loma*, joka tarkoittaa yleisesti aukkoa tai välipaikkaa. Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät myös hakusanat *vuorensola* ja *vuorisola*. 1800-luvun aineistossa SOLAA ei määritellä tien kautta vaan maastonmuotojen näkökulmasta, esimerkiksi

(67) Wuoren-solaksi sanotaan sellaista laksoa, joka juurikuin katkaisee vuorijonon ja niin tavoin yhdistää molemmin puolin wuorta olewat maakunnat (Cannelin 1860, 15).

SOLAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 68. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite on käytössä aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäisistä nimityksistä *lumionelma* jää kertamuodosteeksi, mutta *onelma* esiintyy aineistossa myös 1850- ja 1870-luvulla August Ahlqvistin suomennoksen eri painoksissa. Nimitys *loma* esiintyy ensimmäisen kerran Ahlqvistin kääntämän oppikirjan toisessa painoksessa 1855 ja sen jälkeen vain saman teoksen myöhemmissä painoksissa. Nimitys *vuorensola* on yksi 1860-luvun uusista nimityksistä. Se on käytössä ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860 (ks. esimerkki 68) ja sen jälkeen myös myöhemmin. Muut 1860-luvun nimitykset *vuorikouru* ja *vuorilakso* jäävät kertamuodosteeksi.

TAULUKKO 68. SOLAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SOLA	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lumionelma						
onelma						
loma						
vuorensola						
vuorikouru						
vuorilakso						
alanne						
vuorisola						
solikko						
syvenne						
vuorisylvänne						
sola						
syvennys						

1870-luvulla uusia nimityksiä on viisi. *Alanne*, *solikko* ja *vuorisylvänne* jäävät kertamuodosteiksi, mutta *syvenne* esiintyy solan merkityksessä myös 1880-luvulla ja asu *vuorisola* 1880- ja 1890-luvulla. Nominatiivialkuinen *vuorisola* esiintyy ensimmäisen kerran 1871 B. F. Salosella. 1880-luvulla uusia nimityksiä on kaksi. Niistä *syvennys* jää kertamuodosteeksi. Nykynimitys *sola* esiintyy ensimmäisen kerran vasta 1889 Oskar Dannholmilla. 1890-luvulla ei uusia nimityksiä enää tule. Käytössä ovat nimitykset *vuorensola*, *vuorisola* ja *sola*, jotka kaikki otetaan Nykysuomen sanakirjaan. Nimityksissä on kyse kontekstuaalisesta variaatiosta, sillä *solan* perusmerkitykseen sisältyy *vuori*-alkuisen määriteosan tuoma lisämerkitys eikä sanojen välillä ole kyse hyponymisesta suhteesta. Käytössä yleisin ja pitkäikäisin on nimityksistä *vuorensola*. *Vuorensola* ja *vuorisola* ovat suoria käänöslainoja ruotsin vastineesta *bergpass*. Alkuperäisteoksissa vastineena on myös kolmatta 1890-luvun nimitystä vastaava nimitys, pelkkä *pass 'sola'*, joten variaatio on samanlaista ruotsissa. Aineiston muiden varianttien välillä on myös onomasiologista variaatiota: käsite nimetään eri näkökulmista ja kuvataan eri tavoin, esimerkiksi *solaksi*, *syvennykseksi* ja *onelmaksi*.

SUISTO

SUISTOSTA käytetään nyky-yleiskielessä ja maantieteen termistössä synonyymisiä nimityksiä *suisto* ja *delta* (TN; MS; NS; CD-PS). CD-Perussanakirjassa maantieteen erikoissanastoksi on määritelty lisäksi *suistomaa*, joka esiintyy myös Nykysuomen sanakirjassa. Molemmista sanakirjoissa *suistomaa* on määritelty *suiston* synonyymiksi. Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät lisäksi nimitykset *suistamo* ja *deltamaa*.

SUISTON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 69. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäiset nimitykset ovat *delta* ja *deltamaa*, joista *delta* esiintyy kirjakielessä ensimmäisen kerran Maamiehen Ystävässä 1845 ja *deltamaa* Modeenin oppikirjan suomennoksessa 1848:

(68) – – Egyptin hedelmällisintä osaa, niin kutsuttua Deltaa (MY 1845, no 3).

(69) Näiden haarojen välissä olevata maata sanotaan muukalaisella nimellä Delta-maaksi (< Modeen 1848, 31).

1850-luvulla käsitettä ei esiinny, mutta sekä vierassana *delta* että osittainen käänöslaina *deltamaa* esiintyvät aineistossa 1860-luvulta eteenpäin.

1860-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodosteet *suuhaarusmaa* ja *suu-maa* sekä nimitys *suuhaaramaa*, joka esiintyy myös 1870- ja 1880-luvulla. 1870-luvun uusia nimityksiä ovat *suisto* ja *suistomaa* sekä kertamuodosteeksi jäävä asu *suintomaa*. *Suisto* ja *suistomaa* esiintyvät ensimmäisen kerran 1872 Aleksander Rahkosella. 1880-luvulla ei uusia synonyymeja oteta käyttöön, mut-

ta 1890-luvulla uusina nimityksinä esiintyvät *suistamo* ja *asu deltta*. *Suistamo* esiintyy ensimmäisen kerran K. E. F. Ignatiuksella 1890, ja se on otettu myös Nykysuomen sanakirjaan. 1890-luvulla käytössä ovat lisäksi nimitykset *delta*, *suisto* ja *suistomaa*. *Delтта*-asua lukuun ottamatta kaikki 1890-luvun nimitykset esiintyvät nykykielen sanakirjoissa. SUISTON nimitysten variaatio on onomasio-logista: vakiintumattomalle ja vieraalle käsitteelle haetaan informatiivista tapaa nimetä se. Lisäksi nimityksissä esiintyy runsaasti kontekstuaalista variaatiota vierassanan ja käännöslainanimitysten välillä sekä sanojen kirjoitusasuissa. Näin runsasta variaatiota ei esiinny 1800-luvun ruotsinkielisissä alkuperäisteoksissa. Yleisin nimitys, jonka suomentajat ovat kääntäneet, on *delta*. Vain joissakin lähteissä esiintyy 1800-luvun puolivälissä *asu deltaland*, yhdessä myös *mynningsland*. Nimitys *suumaa* ja sen eri variantit ovatkin todennäköisesti käännöslainoja. Nimitystä *deltaland* ei ole aina käännetty *deltamaaksi*, vaan vastineena voi olla myös pelkkä *delta*.

TAULUKKO 69. SUISTON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SUISTO	1840	1860	1870	1880	1890
delta					
deltamaa					
suuhaarusmaa					
suuhaaramaa					
suumaa					
suisto					
suistomaa					
suintomaa					
suistamo					
delтта					

SÄRKKÄ

Särkällä tarkoitetaan vedenalaista tai matalana vedestä kohoavaa hiekka- tai muuta pohja-ainesten kasaumaa lähellä rantaa tai joen uomassa (NS; CD-PS). *Särkkä* esiintyy monikossa myös maantieteellisessä nimistössä (KH). Nykysuomen sanakirjassa hakusanoina ovat lisäksi *hietasärkkä* ja *hietamatalikko* sekä *säikkä*, joka määritellään kansankieliseksi. CD-Perussanakirjassa esiintyy hakusanan *särkkä* selityksessä myös yhdyssana *hiekkasärkkä*. Nykysuomen sanakirjassa *särkälle* mainitaan myös toinen kansankielinen merkitys '(hiekk)harju, harjanne'. Aineistossa käsite esiintyy 1800-luvun alusta alkaen. Nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 70. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisen kerran käsite mainitaan Samuel Rinta-Nikkolan käsikirjoituksessa 1804. Rinta-Nikkolan nimityksenä on *hietapakka*:

(70) Newfoundlandi – – on kuuluisa yhden hieta-pakan tähden kujn sijnä edesä makaa – – (Rinta-Nikkola 1804, 180).

Ensimmäinen nimitys esiintyy uudestaan vain kerran, 1830-luvulla. Nimityksen loppuosa *pakka* on voitu lainata ruotsin mäkeä tarkoittavasta sanasta *backe* tai särkkää tarkoittavasta sanasta *bank*. 1820-luvun nimitystä *hietakari* käytetään lähteissä myöhemmin 1870-luvulta alkaen. 1840-luvulla käytössä on vain uusia nimityksiä. Niistä *hiejjikko*, *hiekkakari* ja *hiekkaluoto* jäävä kertamuodosteiksi, mutta *hietaluoto* esiintyy uudelleen 1870-luvulla. Sekä *hiekkaluoto* että *hietaluoto* voivat olla käänöslainoja ruotsin vastineesta *sandö* (SAOB). Myös 1860-luvulla käytössä on vain uusia nimityksiä. Kertamuodosteeksi jää *hietamatala*, vaikka lähellä sitä oleva nimitys *hietamatalikko* on otettu Nykysuomen sanakirjaan. NS:n asua ei aineistossa kuitenkaan esiinny. Nimitys *hietasäikkä* on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa, tosin asussa *hiettasäikkä* Kristfrid Gananderin sanakirjassa (VKS).

TAULUKKO 70. SÄRKÄN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SÄRKKÄ	1800	1820	1830	1840	1860	1870	1880	1890
hietapakka								
hietakari								
hiejjikko								
hiekkakari								
hietaluoto								
hiekkaluoto								
hietasäikkä								
säikkä								
hietamatala								
nummi								
särkkä								
hietasärkkä								

1870-luvulla käytössä ovat nimitykset *hietakari* ja *hietaluoto*, mutta lisäksi aineistossa esiintyy kaksi uutta nimitystä: *nummi* ja *särkkä*. *Särkkä* esiintyy aineistossa siis vasta 1870-luvulla, Johan Bäckwallin suomentamassa Topeliuksen Maamme kirjassa 1876, vaikka nimitystä on käytetty jo vanhassa kirjasuomessa:

(71) Ja monissa paikoissa on hiekka kokounut särkiksi ja kankaiksi (Bäckwall 1876, 19).

Särkän ensiesiintymä on Porthanilta 1770-luvulta, ja sana esiintyy myös Renvalin sanakirjassa 1826 (SSA). 1880-luvulla uutena nimityksenä käytetään *hietasärkkää*. Se esiintyy ensimmäisen kerran 1889 Oskar Dannholmilla. 1890-luvulla SÄRKÄSTÄ käytetään edelleen useita nimityksiä: *hietakaria*, *hietasäikkää*,

säikkää, *särkkää* ja *hietasärkkää*. Ainakin osa nimityksistä on käänöslainoja ruotsin vastineesta *sandbank*. Nimityksissä on runsaasti onomasiologista ja kontekstuaalista vaihtelua. Mikään nimityksistä ei saa muita vakiintuneempaa asemaa. Variaation tausta voi olla semasiologinen: murteista otetuilla nimityksillä on eri merkityksiä, jotka vaikuttavat vakiintumiseen, sillä *särkkää* käytetään myös harjun merkityksessä. Lisäksi nimityksissä on onomasiologista vaihtelua etenkin yhdyssanojen edusosissa ja kontekstuaalista alueellista variaatiota.

TASANKO

TASANGOSTA käytetään nykykielessä nimityksiä *tasanko*, *tasamaa* ja *tasankomaa* (NS; CD-PS). Nimityksistä *tasanko* on määritelty maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi. *Tasanko* tarkoittaa suurehkoa maanpinnan aluetta, joka on pinnanmuodoltaan tasainen (CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa *tasanko* määritellään vielä tarkemmin: 'korkeussuhteiltaan enintään 10 metriä vaihteleva ja kaltevuudeltaan enintään 1:170-suhteinen'. 1800-luvun aineistossa TASANKO esiintyy yleensä NS:n määritelmää yleisemmässä merkityksessä: sitä ei määritellä tarkasti korkeussuhteiltaan tietynlaiseksi. TASANGON käsite sekoittuu koko 1800-luvun ajan LAKEUDEN käsitteeseen (ks. LAKEUS s. 168).

TASANGON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 71. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäisistä nimityksistä *kangas* jää kertamuodosteeksi, mutta *tasamaa* esiintyy aineistossa säännöllisesti 1880-luvulle saakka. Aineistossa *tasamaan* ensiesiintymä on Maamiehen Ystävästä vuodelta 1845:

(72) Ala-Egyptissä lewityksen se taas lawealle tasamaalle – – (MY 1845, no 3).

1850-luvun uusi nimitys on *tasanko*, jonka kirjakielinen ensiesiintymä on Daniel Europaeuksen sanakirjasta vuodelta 1853 (Rapola 1960). Sen jälkeen *tasangosta* tulee aineiston yleisin TASANGON nimitys, esimerkiksi

(73) Rantamaat Suomessa ovat kaikkialla tasankoja – – (Dannholm 1889, 10).

1860-luvun uusista nimityksistä polyseeminen käänöslaina *alamaa* jää kertamuodosteeksi mutta *tasankomaa* esiintyy aineistossa myös 1880- ja 1890-luvulla. Ensimmäisen kerran *tasankomaata* käyttää 1867 K. L. Elmgren. 1870-luvulla käytössä ovat vain nimitykset *tasamaa* ja *tasanko*, 1880-luvulla lisäksi *tasankomaa* ja 1890-luvulla vain *tasanko* ja *tasankomaa*. Prototyypisimpänä TASANGON nimityksenä voisi aineiston nimityksistä pitää läpinäkyvintä ja suoraan ruotsin *slättland*-nimitystä vastaavaa nimitystä *tasamaa*, mutta vakiintunein TASANGON nimitys on *tasanko*. Nimitysten variaatio on sekä onomasiologista

että kontekstuaalista; osassa nimityksiä myös polyseemisuuden ja kategorioiden eriytymättömyyden takia variaatio on semasiologista.

TAULUKKO 71. TASANGON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

TASANKO	1840	1850	1860	1870	1880	1890
tasamaa						
kangas						
tasanko						
alamaa						
tasankomaa						

TUNTURI

Maantieteen termistössä ja yleiskielessä *tunturilla* on sama merkitys: 'puurajan yläpuolelle kohoava vuori' (MS; NS; CD-PS). Tämä merkitys esiintyy myös 1800-luvun aineistossa, jossa TUNTURIA käytetään yleisesti VUOREN synonyymina, ei pelkästään Pohjoismaiden kohoumien nimityksenä. Nykykielessä *tunturin* synonyymina voi olla nimitys *tunturivuori* (NS).

TUNTURIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 72. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1820-luvulla. Silloin nimityksenä on jo 1600-luvulla kirjakielessä esiintynyt *tunturi* (Jussila 1998):

(74) Se [Euroopan, Aasian ja Afrikan manner, vanha maailma] on pienemmiltä meriltä ja isoilta tunturilta jaettu kolmeen pää-osaan, – – (TVS 1820-4-1).

(75) Sen läntinen puoli on itäisestä erotettu tuntureilta, jotka ovat ikuiselta jäältä peitetyt ja joittenka yli ei ole ollut mahdollinen matkustaa (TVS 1823-39-2).

Tämän jälkeen *tunturi* on käytössä aineistossa koko 1800-luvun ajan.

Ensimmäinen synonyyminen ilmaus esiintyy 1830-luvulla, mutta kontekstuaalinen synonyymi *tunturien kukkula* jää kertamuodosteeksi. Kertamuodosteita ovat myös 1840-luvun synonyymit *kukkula* ja *oivi*, joista *oivi* on lainattu saamasta. 1850- ja 1860-luvulla esiintyy vain nimitys *tunturi*, ja seuraava synonyymi *tunturiselkä* esiintyy vasta 1870-luvulla. *Tunturiselkä* esiintyy aineistossa myös 1880-luvulla. Useita uusia nimityksiä esiintyy aineistossa 1890-luvulla. Silloin käytössä ovat asut *tunturikukkula* ja *oaivi* sekä kokonaan uudet nimitykset *tunturivuori* ja *tunturilohko*. NS:n nimitys *tunturivuori* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran K. E. F. Ignatiuksella 1890 ja sen jälkeen samana vuosikymmenenä myös muissa lähteissä. Se on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *fjällberg* (SAOB). Vakiintunein TUNTURIN nimitys on koko 1800-luvun ajan *tunturi*; muiden nimitysten kohdalla kyse on yksittäisistä, epätermimäisistä kuvaavista ilmauksista, joissa on myös kontekstuaalista asujen variaatiota.

TAULUKKO 72. TUNTURIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

TUNTURI	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
tunturi								
tunturien kukkula								
kukkula								
oivi								
tunturiselkä								
tunturikukkula								
tunturivuori								
oaivi								
tunturilohko								

TUNTURIJONO

Tunturijonoa käytetään 1800-luvun aineistossa yleensä vuorijonon merkityksessä. Koska käsitteet TUNTURI ja VUORI eivät ole merkitykseltään erottuneet, tämä näkyy myös niistä muodostettujen yhdyssanojen merkityksessä. Ruotsinkielisten alkuperäisteosten *berg*-alkuiset nimitykset on voitu suomentaa joko *vuori*- tai *tunturi*-alkuisiksi. TUNTURIJONON vastineina esiintyvät siis esimerkiksi *bergsrygg* ja *fjällsträckning*. Nykykielen sanakirjoissa (NS; CD-PS) *tunturijono* esiintyy vain hakusanana. Lisäksi hakusanana esiintyy *tunturiselänne* (mt.).

Tunturi-alkuiset jonomaisen kohouman nimitykset alkavat esiintyä aineistossa 1840-luvulta alkaen. Nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 73. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys *tunturiselkämä* tarkoittaa vuorijonoa tai vuoristoja mutta jää kertamuodosteeksi:

(76) Wuoristo: Norjan tunturiselkämästä – – (Finelius 1848, 3).

Seuraavat esiintymät ovat 1860-luvulta. Nykykielen nimitys *tunturijono* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860 ja sen jälkeen kaikkina 1800-luvun lopun vuosikymmeninä. *Tunturijonosta* tuleekin vakiintunein *tunturi*-alkuinen kohoumajonon nimitys 1800-luvulla; tosin nimitys esiintyy vain kuudessa lähteessä. Se on todennäköisesti suora käänöslaina. Toinen 1860-luvun nimitys *tunturinselkä* esiintyy aineistossa myös 1880-luvulla.

1870- ja 1880-luvulla ei aineistossa esiinny uusia nimityksiä, mutta 1890-luvulla uutena nimityksenä on nykykielen nominatiivialkuinen *asu tunturiselänne*, joka esiintyy ensimmäisen kerran K. E. F. Ignatiuksella 1890. Toinen 1890-luvun nimitys, *tunturinselkä* esiintyy aineistossa vain kerran. *Selkämä*-, *selkä*- ja *selänne*-loppuiset TUNTURIJONON nimitykset ovat käänöslainoja: vastineena voi olla joko *bergsrygg* tai *fjällrygg* (SAOB). Nimitysten *jono*- ja *selkä*-edusosien vaihtelua voidaan pitää onomasiologisenä näkökulman valintana, mutta muuten variaatio on kontekstuaalista muodon ja edusosan sanamuodostuksen vaihtelua.

TAULUKKO 73. TUNTURIJONON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

TUNTURIJONO	1840	1860	1870	1880	1890
tunturiselkämä					
tunturijono					
tunturinselkä					
tunturiselänne					
tunturiselkä					

TUNTURISTO

Käsitteellä TUNTURISTO tarkoitetaan 1800-luvun aineistossa sekä tunturistoa että vuoristoa. Nimitys *tunturisto* esiintyy Nykysuomen sanakirjassa tunturialueen merkityksessä. Samantapainen kollektiivinen merkitys voisi olla Nykysuomen sanakirjan hakusanalla *tunturijakso*. 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1860-luvulta alkaen. Ensimmäinen nimitys *tunturijakso* tarkoittaa vuoristoa:

(77) – – *Pyreneitten tunturijakso* (Ervast 1865, 160).

Toinen 1860-luvun nimitys *tunturisto* esiintyy ensimmäisen kerran *tunturijakson* tapaan Edvard Ervastilla 1865. *Tunturisto* voisi tarkoittaa nimenomaan tunturien muodostamaa aluetta. Nimitys jää aineistossa kertamuodosteeksi.

Seuraavan kerran *tunturijakso* esiintyy aineistossa 1890-luvulla. Vuosikymmenen muita nimityksiä ovat *tunturijoukko* ja *tunturiryhmä*, joista *tunturijoukko* esiintyy kolmessa eri lähteessä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nykysuomen sanakirjaan sitä ei kuitenkaan ole otettu. 1800-luvun aineistossa se on esiintymien määrän perusteella yleisin nimitys. TUNTURISTON nimitysten variaatio on kontekstuaalista, mutta taustalla on myös kategorioiden eriytymättömyydestä ja vakiintumattomuudesta johtuvaa semasiologista variaatiota.

UOMA

UOMA on käsitteenä 1800-luvun aineistossa epämääräinen. Sen kohdalla voidaan puhua UOMAN kategoriasta, johon olen ryhmitellyt kaikki virtaavan veden maaperään uurtamaa tai muuta samantapaista uraa tarkoittavat nimitykset. Nykykielessä nimityksinä voivat olla *uoma* (NS; CD-PS), *juotti* ja *ojanne* (NS). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1840-luvulta alkaen. Nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 74. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys *vesijuova* jää kertamuodosteeksi, samoin kuin 1850-luvun nimitys *rotko* ja 1860-luvun nimitys *virranjuova*, joka on käännöslaina joko ruotsin vastineesta *strömbädd* tai *flodbädd* (SAOB). 1860-luvun nimitys *juova* esiintyy uudelleen 1890-luvulla.

Käsitettä ei esiinny 1870- ja 1880-luvun aineistossa, mutta 1890-luvulla nimityksiä on useita. *Juovan* lisäksi käytetään nimityksiä *ojanne*, *uoma*, *juotti* ja *virtauoma*. Nykysuomen sanakirjan *ojanne* esiintyy aineistossa K. E. F. Ignati-

uksella 1890 ja *juotti* Kartastossa 1899. *Uoma* esiintyy ensimmäisen kerran vasta Kartastossa 1899 kontekstissa:

(78) – – virtain uurtamat uomat (Kartasto/Sederholm 1899b, 2).

Kielessä *uoma* on ollut ennen, kuin se on päässyt kirjakieleen, sillä saamen metsäistä jokilaaksoa tarkoittava sana *vuopmi* on selitetty lainaksi itämerensuomalaisesta sanasta *uoma* (NES). Nimitysten variaatio saattaa olla murre-eroista johtuvaa kontekstuaalista variaatiota. Nimityksillä *vesijuova*, *virranjuova* ja *juova* sekä *uoma* ja *virtauoma* ei ole hyponymistä suhdetta, jolloin niidenkin välillä on kyse kontekstuaalisesta variaatiosta.

TAULUKKO 74. UOMAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

UOMA	1840	1850	1860	1890
vesijuova				
rotko				
virranjuova				
juova				
ojanne				
uoma				
juotti				
virtauoma				

VAARA

Nykykielessä *vaara* tarkoittaa tavallisesti loivarinteistä, luonnontilassa metsän peittämää korkeaa mäkeä mannerjään peitossa olleella alueella varsinkin Fennoskandiassa (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa VAARAN käsite esiintyy 1840-luvulta alkaen. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 75. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys on *vaara*, jota on käytetty vanhassa kirjasuomessa 1700-luvulta saakka vuoren ja mäen merkityksessä (SSA). Joissakin murteissa *vaara* on merkinnyt myös '(metsäistä) kukkulaa ja vuorta' (mt.). Aineistossa *vaaralla* on sekä vuoren (esimerkki 79) että metsäisen vuoren (esimerkki 80) merkitys:

(79) – – wuori-hyppylöitä, joita kutsutaan aina korkeutensa mukaan tuntureiksi, waaroiksi, ja Lappalaisilta oiwiki (Tikkanen 1848, 20).

(80) – – *tuntureiksi*; niitä matalammat metsäiset vuoret sanotaan *vaaroiksi* ja metsättömät *kallioiksi* (Ervast 1865, 16).

Vaara esiintyy aineistossa yleisesti 1840-luvulta eteenpäin, ja sillä on vain joitakin synonyymeja. 1860- ja 1890-luvulla käytetään läpinäkyvää kään-

lainanimitystä *metsävuori* ja 1890-luvulla lisäksi nimitystä *harjuselänne*, joka esiintyy hakusanana myös Nykysuomen sanakirjassa. Kartastossa (1899) *harjuselänne* on pyritty ottamaan murteellisen *vaara*-nimityksen tilalle:

(81) – – omituinen maanpinnan muodostus, maa kun täällä on ikäänkuin saumattu yhdensuuntaisesti kulkevilla pitkänkapeilla harjuselänneillä (Kartastossa tavallisesti ”vaaroiksi” sanottuja), jotka ovat 15–50 m korkeita – – (Kartasto/Sederholm 1899, 7).

Nykysuomen sanakirjassa tätä merkityksenselitystä ei esiinny, eikä nimitys ole vakiintunut käyttöön. Ehdottomasti yleisin ja vakiintunein VAARAN nimitys on jo 1800-luvulla murteista kirjakieleen saatu *vaara*. Muut eri näkökulmasta annetut nimitykset ovat onomasiologisia variantteja mutta jäävät harvinaisiksi.

TAULUKKO 75. VAARAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VAARA

vaara

metsävuori

harjuselänne

	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vaara						
metsävuori						
harjuselänne						

VALTAMERI

VALTAMERESTÄ käytetään sekä maantieteen termistössä että yleiskielessä ensisijaisesti nimitystä *valtameri*. Nykysuomen sanakirjassa sen synonyymina esiintyy vierassana *oseaani*. Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 76. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. VALTAMEREN käsite on käytössä heti 1800-luvun alussa. Samuel Rinta-Nikkola käyttää ensin nimitystä *oceanus*:

(82) Se suuri meri kujn ymbärijns pijrittää sen kujvan maan maan kluutun päällä kutzutan Oceanus (Rinta-Nikkola 1804, 6).

Rinta-Nikkolan nimitys jää tässä asussa kertamuodosteeksi. 1820-luvulta alkaen lähteissä esiintyy nimitys *valtameri*. Sen ensiesiintymä on jo vanhasta kirjasuomesta Procopaeukselta vuodelta 1681 (Jussila 1998). Nimitys on yleisin VALTAMEREN nimitys myös 1800-luvulla. 1840-luvulla sillä on kuitenkin kolme kertamuodosteiksi jäänyttä synonyymia: *mailmanmeri*, *oceani* ja *ocean*. *Mailmanmeri* on nimityksistä ainoa suora käännöslaina ruotsin vastineesta *världshav*. Vierassana *oseaani* esiintyy 1870-luvulla asussa *oseani* ja nykyisessä kirjoitusasussa 1880-luvulla Oskar Dannholmilla. Vierassana ei kuitenkaan vakiinnu 1800-luvulla yleiseen käyttöön, vaikka myös ruotsinkielisissä alkuperäislähteissä esitetään vierassana *ocean* yleensä synonyymiseksi nimitykseksi. Nimityksissä on vähän onomasiologista variaatiota ja runsaasti kontekstuaalista variaatiota vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä sekä vierassanan kirjoitusasussa:

Vierassana mukautetaan suomen kielen äänne- ja kirjoitusjärjestelmään 1800-luvun aikana pikkuhiljaa. Myös sanan lainanantajakieli vaihtelee.

TAULUKKO 76. VALTAMEREN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VALTAMERI	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
oceanus								
valtameri								
mailmanmeri								
oceani								
ocean								
oseani								
oseaani								

VEDENJAKAJA

Käsite VEDENJAKAJA tarkoittaa vesistöalueiden välistä ylänköä tai muuta sellaista rajaa, jonka eri puolilta vedet virtaavat eri suuntiin (CD-PS s. v. *vedenjakaaja*). Nykysuomen sanakirjassa käsite on määritelty suppeammin vain jokialueen väliseksi rajaksi. Käsitteestä käytetään nykykielessä ensisijaisesti nimitystä *vedenjakaaja* (NS; CD-PS), mutta Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät myös nimitykset *maanselkä* ja *maanselänne*. *Maanselkä* määritellään sanakirjassa *vedenjakaajan* täydeksi synonyymiksi: 'jono maankohoumia, jotka muodostavat vedenjakaajan, maanselänne' (NS). Nimitys *maanselkä* esiintyy jo vanhassa kirjasuomessa, 1700-luvulla Aspegreenilla (Jussila 1998) ja Frosteruksella.

VEDENJAKAJAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 77. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1820-luvulla. Silloin nimityksenä on *maanselkä*, joka on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *landrygg*. *Maanselkä* on käytössä 1840-luvulta eteenpäin kaikkina vuosikymmeninä, ja siitä tulee vakiintunein 1800-luvun VEDENJAKAJAN nimitys, esimerkiksi

(83) Maanselän harjanneet jakavat veden pitäjässä – – (SMTR 1847: 20, 4 (Polén) (RAPOLA))

1840-luvulla nimityksellä on kuitenkin useita synonyymisia asuja ja nimityksiä. Niistä kertamuodosteiksi jäävät *maanselkävä*, *maanselkän*, *vesijako*, *vuoriselkä* ja *maanseljänne*. Asu *maanselkä* esiintyy myös 1850-luvulla. 1840-luvun nimityksistä yleisimpään käyttöön tulee nimitys *maanselänne*, joka on otettu myös Nykysuomen sanakirjaan. Nimitys esiintyy ensimmäisen kerran 1848 Modeenin oppikirjan suomennoksessa. 1850-luvun uusi nimitys, käännöslaina *mäenselänne* jää kertamuodosteeksi.

1860-luvulla esiintyy ensimmäisen kerran nykynimitys *vedenjakaja*, joka myös on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *vattendelare*. *Vedenjakajan* kirjakielinen ensiesiintymä on todennäköisesti Gustaf Cannelinilta 1860:

(84) Wuori- ja muita korkomaita, jotka owat wirta-alain wälissä, kutsutaan weden-jakajiksi (Cannelin 1860, 17).

Nimitys esiintyy myös 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. 1860-luvun nimityksistä *maanharju* jää kertamuodosteeksi, mutta *maaharjanne* esiintyy aineistossa lisäksi 1890-luvulla. Molemmat nimitykset voivat olla käänöslainoja ruotsin vastineesta *jordås* (SAOB). 1870-luvulla uutena nimityksenä on vain asu *maaselänne*, joka jää kertamuodosteeksi. 1880-luvun uusi nimitys on *vuorenselänne* ja 1890-luvun *murtosoraselkä*. 1890-luvulla käytössä on vielä useita synonyymisiä VEDENJAKAJAN nimityksiä: *maanselkä*, *vedenjakaja*, *maaharjanne*, *vuorenselänne* ja *murtosoraselkä*. Näistä vain *maanselkä* ja *vedenjakaja* otetaan Nykysuomen sanakirjaan. Vaikka *maanselkä* on VEDENJAKAJAN yleisin nimitys 1800-luvulla, sitä ei voida pitää runsaan kontekstuaalisen ja onomasiologisen variaation takia vakiintuneena.

TAULUKKO 77. VEDENJAKAJAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VEDENJAKAJA	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
maanselkä							
maanselkävä							
maanselkäin							
maaselkä							
maanselänne							
vesijako							
vuoriselkä							
maanseljänne							
mäenselänne							
vedenjakaja							
maanharju							
maaharjanne							
maaselänne							
vuorenselänne							
murtosoraselkä							

VUORENHAARA

1800-luvun aineistossa käsitteellä VUORENHAARA tarkoitetaan selännteistä lähteviä vuorijonoja, haaroja, esimerkiksi

(85) – – jos ovat korkeammat, silloin niitä sanotaan *vuorenseliksi* ja *vuorenselän-teiksi*, *tunturiseliksi* ja *alppiselän-teiksi*; pienempiä vuorijonoja, jotka niistä lähtevät, sanotaan *vuorenharoiksi* (Ervast 1865, 16).

Nykykielen sanakirjoissa ei esiinny hakusanoja *vuorenhara* tai *vuorihaara*. Käsite on aineistossa kuitenkin selvästi eroteltu VUORIJONON käsitteestä (ks. VUORIJONO s. 204). VUORENHAARAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 78. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisen kerran käsite esiintyy 1840-luvulla. Silloin käytetään nimityksiä *vuoriselkämä*, *vuorihaara* ja *vuorenhara*. Nimityksistä *vuoriselkämä* jää vuorenharan merkityksessä kertamuodostekiksi, mutta *vuorihaara* ja *vuorenhara* esiintyvät aineistossa myöhemmin. Ensimmäisen kerran asu *vuorihaara* esiintyy Fineliuksella 1848 ja *vuorenhara* Granlundilla 1849. Molempia nimityksiä voi pitää ruotsin *bergarm*-nimityksen käännösvastaineina.

Käsitettä ei esiinny 1850-luvun aineistossa, joten seuraava esiintymä on 1860-luvulta. Silloin uutena nimityksenä esiintyy *tunturinhaara*. 1870-luvulta ei ole uusia nimityksiä, mutta 1880-luvulla esiintyvät nimitykset *vuorenharju* ja *vuoriharju* ja 1890-luvulla nimitys *vuorenharjanne*. Mikään nimityksistä ei saa aineistossa muita vakiintuneempaa asemaa. Esimerkiksi *vuorenhara* ei ole käytössä enää 1870-luvun jälkeen. Nimityksissä esiintyy runsaasti kontekstuaalista variaatiota sekä määriteosan taivutuksessa että edusosan sanamuodostuksessa.

TAULUKKO 78. VUORENHAARAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORENHAARA	1840	1860	1870	1880	1890
vuoriselkämä					
vuorihaara					
vuorenhara					
tunturinhaara					
vuorenharju					
vuoriharju					
vuorenharjanne					

VUORENHUIPPU

Vuorenhuippu esiintyy hakusanana sekä CD-Perussanakirjassa että Nykysuomen sanakirjassa. Molemmista nimitystä kuvataan adjektiivimääritteen *lumipeitteinen* avulla. Sanakirjoissa esiintyy hakusanana myös *vuorenharja*, jota voidaan pitää *vuorenhuipun* synonyymina. 1800-luvun aineistossa VUORENHUIPPUN käsite sekoittuu HUIPPUN (ks. HUIPPU s. 158) ja TUNTURINHUIPPUN (ks. liite 2) käsitteisiin siten, että sekä HUIPPU että TUNTURINHUIPPU tarkoittavat usein nimenomaan vuorenhuippua.

VUORENHUIPPUN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 79. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. *Vuori*-alkuisia HUIPPUN nimityksiä esiintyy aineistossa 1830-luvulta alkaen. Nykykielen nimitys *vuorenharja* esiintyy ensimmäisen kerran Oulun Viikko-Sanomissa 1831 ja sen jälkeen kerran 1840-luvulla. Muita esiintymiä aineistossa ei ole, mutta nimitys on silti otettu molempiin nykykielen sanakirjoihin. Toinen 1830-luvun nimitys *vuorenkukkula* sen sijaan esiintyy aineistossa kaikkina vuosikymmeninä. 1840-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodoste *vuorenlaki* ja asu *vuorikukkula*, joka esiintyy joissakin lähteissä myös myöhemmin. 1850-luvulla ainoa uusi nimitys on *vuoriselänne*. 1860-luvulla esiintyy ensimmäisen kerran nimitys *vuorenhuippu*, Edvard Ervastilla 1865:

(86) Jos joku vuoren osa kohoaa muita ympärillä olevia osia korkeammalle, sitä sanotaan *vuorenkukkulaksi* ja soukempana *vuorenhuipuksi* (Ervast 1865, 16).

Tämän jälkeen nimitys esiintyy aineistossa koko 1800-luvun ajan. Se on todennäköisesti suora käänöslaina ruotsin vastineesta *bergstopp* tai *bergspets*. Toinen 1860-luvun nimitys *vuoriharju* esiintyy aineistossa myös 1870- ja 1880-luvulla.

1870-luvulla uusia nimityksiä ovat asut *vuoriharja* ja *vuorihuippu*, joista käänöslaina *vuorihuippu* esiintyy aineistossa myös myöhemmin. 1870-luvun jälkeen aineistossa ei esiinny uusia nimityksiä. 1880-luvulla käytössä ovat nimitykset *vuorenkukkula*, *vuoriharju*, *vuorenhuippu* ja *vuorihuippu* ja 1890-luvulla enää *vuorenkukkula*, *vuorenhuippu* ja *vuorihuippu*. Mikään nimityksistä ei saa lähteissä muita yleisempää asemaa, vaan sekä onomasiologista että kontekstuaalista variaatiota esiintyy runsaasti. Variaation lähtökohta on semasiologinen, sillä edusosissa esiintyvät *harja*, *kukkula*, *selänne* ja *harju* ovat polyseemisiä.

TAULUKKO 79. VUORENHUIPPUN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORENHUIPPU	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuorenharja							
vuorenkukkula							
vuorenlaki							
vuorikukkula							
vuoriselänne							
vuoriharju							
vuorenhuippu							
vuoriharja							
vuorihuippu							

VUOREN JUURI

Nykykielessä *juuri* määritellään geologian erikoissanastoon kuuluvaksi ja silloin *juuri* esiintyy sanaliitossa *vuoren juuri* 'syvälle maan sisään ulottuva vuoren tai vuorijonon osa' (NS s. v. *juuri*; CD-PS s. v. *juuri*). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1840-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Silloin nimityksinä ovat *juuri*, *vuoren juuri* ja *alus*. *Juuri* esiintyy vuoren juuren merkityksessä ensimmäisen kerran Sanan Saattajassa 1841 ja myöhemmin 1850-, 1860-, 1880- ja 1890-luvulla. Se voisi olla merkityslainana ruotsin sanan *fot* 'jalka, juuri' merkityksestä 'vuoren alin osa' (SAOB), mutta *juurella* on ollut myös murteissa tyven ja kannan merkitys (SMS). Kirjakielessä *juuri* on esiintynyt Mikael Agricolan teksteistä alkaen (Jussila 1998). Sanaliitto *vuoren juuri* esiintyy ensimmäisen kerran Maamiehen Ystävissä 1845 ja sen jälkeen muutamassa lähteessä 1860-luvulle saakka, esimerkiksi

(87) – – lämpimissä laksoissa vuoren juurella kasvaa – – (Korander 1862, 15).

Vuoren juuri voisi myös olla suora käännöslaina joko ruotsin vastineesta *bergsfot* tai *bergsrot* (SAOB). Nimitys *alus* jää kertamuodosteeksi. 1850-luvulla Antero Varelius ehdottaa VUOREN JUUREN nimitykseksi *hedelmistöä*, mutta kasvillisuuteen perustuva nimitys jää myös kertamuodosteeksi. 1860-luvun jälkeen aineistossa esiintyy vain *juuri*, josta tulee yleisin VUOREN JUUREN nimitys 1800-luvulla.

VUORENRINNE

Nykykielen sanakirjoissa *vuorenrinne* esiintyy vain hakusanana (NS; CD-PS). Määriteltynä esiintyy yleisempi lekseemi *rinne*. *Vuorenrinteen* synonyymina voidaan pitää myös hakusanaa *vuorenkylki* (NS). Käsite on osittain päällekkäinen PENKEREEN käsitteen kanssa (ks. Penger liite 2). VUORENRINTEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 80. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Silloin ainoana nimityksenä on *rinne*, joka on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa, Kristfrid Gananderilla 1787 (SSA). Seuraavan kerran *rinne* esiintyy vuorenrinteen merkityksessä 1860-, 1880- ja 1890-luvulla. 1850-luvun ainoa nimitys on polyseeminen *kuve*:

(88) – – vuoren juurella on aina hyvin lämmin suvi, kesku-paikalla eli kupeilla kalpeempi – – (Varelius 1855, 59).

Kuve esiintyy aineistossa myös 1860-luvulla. Silloin uusia nimityksiä on peräti kuusi. Nykysuomen sanakirjassa esiintyvä *vuorenkylki* esiintyy ensimmäisen kerran J. O. Forsmanilla 1860, mutta 1860-luvun jälkeen se ei enää esiinny.

Nykykielen *vuorenrinne* esiintyy ensimmäisen kerran Edvard Ervastilla 1865 ja myöhemmin myös 1880-luvulla. Se on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *bergslutning* (SAOB). Nimitykset *kylki*, *vierre*, *vieru* ja *vuorenpenger* jäävät vuorenrinteen merkityksessä kertamuodosteiksi. 1860-luvun jälkeen uusia nimityksiä ei enää esiinny. Käsitettä ei käytetä lainkaan 1870-luvun lähteissä, ja 1880-luvulla esiintyvät vain nimitykset *rinne* ja *vuorenrinne*, joiden suhdetta voidaan pitää hyponymisenä ja vaihtelua siten onomasiologisena. 1890-luvulla esiintyy vain polyseeminen nimitys *rinne*, jonka prototyyppinen merkitys ei ole vuorenrinne. Nimityksissä esiintyy näkökulman valinnasta johtuvaa onomasio-logista variaatiota. Variaation lähtökohta on kuitenkin semasiologinen: nimitykset ovat merkitykseltään yleisiä tai polyseemisiä, eivätkä ne vakiinnu termeiksi.

TAULUKKO 80. VUORENRINTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORENRINNE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
rinne						
kuve						
kylki						
vuorenkylki						
vierre						
vieru						
vuorenpenger						
vuorenrinne						

VUORENSOLMU

Käsitteellä VUORENSOLMU tarkoitetaan 1800-luvun lähteissä jonkinlaista vuoris-ton keskusta, josta lähtee vuorijonoja eri suuntiin. Lähteissä merkitystä kuvataan esimerkiksi näin:

(89) Sitä vuoritukkuu, josta haaroja useammalle puolelle juoksee, nimitetään *vuorensolmuksi* (Ervast 1865, 16).

Nykykielen sanakirjoissa käsitettä ei esiinny. VUORENSOLMUN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 81. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsitettä käytetään 1860-luvulta alkaen. Nimityksistä *vuorensolmu* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860 mutta myöhemmin vain 1880-luvulla. Se on todennäköisesti suora käänöslaina ruotsin vastineesta *bergsknut*. 1860-luvun nimityksistä *tunturinsolmu* jää kertamuodosteeksi ja *vuoritukku* esiintyy aineistossa myös 1880-luvulla mutta vain Collanin oppikirjan uudessa painoksessa. *Vuoritukku* on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *bergstock* (SAOB).

1870-luvun uusia nimityksiä ovat nominatiivialkuiset asut *tunturisolmu* ja *vuorisolmu*, joista Aleksander Rahkosen käänöslaina *vuorisolmu* esiintyy ai-

neistossa myös 1880- ja 1890-luvulla mutta *tunturisolmu* jää kertamuodosteeksi. 1880-luvulla esiintyy Rahkosella tosin nimitys *tunturisolmu*, jota voidaan pitää nimityksen virheellisesti kirjoitettuna esiintymänä. Myös *tunturisolmu*-nimityksellä on suora käännöslainavastine ruotsissa, *fjällknut* (SAOB). 1800-luvun lähteissä yleisin VUORENSOLMUN nimitys on *vuorisolmu*, mutta tätä asua ei esiinny nykykielen sanakirjoissa. *Tunturi*- ja *vuori*-alkuisten varianttien vaihtelussa on kyse semasiologisesta variaatiosta, koska määriteosat ovat polyseemisiä ja eriytymättömiä. Lisäksi nimityksissä on kontekstuaalista variaatiota.

TAULUKKO 81. VUORENSOLMUN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORENSOLMU	1860	1870	1880	1890
vuorensolmu				
tunturinsolmu				
vuoritukku				
tunturisolmu				
vuorisolmu				

VUORI

Vuori määritellään nyky-yleiskielessä ja maantieteen termistössä hieman eri tavalla. Maantieteen termistössä *vuori* on yli 300 metriä korkea kohouma (TN). Yleiskielessä *vuorta* ei määritellä tarkasti korkeuden perusteella vaan selitetään vain korkeaksi kohoumaksi (NS; CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa *vuorelle* on annettu myös maantieteen erikoismerkitys, mutta tämä merkitys poikkeaa nykyisestä *vuoren* määritelmästä. NS:n mukaan *vuoren* pitää olla vähintään 50 metriä korkea kohouma. 1800-luvun aineistossa VUORI kuvaa korkeussuhteita, mutta sitä ei yleensä määritellä tarkasti tietynkorkuiseksi, ja siksi käsite sekoituu TUNTURIN käsitteeseen (ks. TUNTURI s. 192). VUORI esiintyy aineistossa kuitenkin koko 1800-luvun ajan. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 82. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2.

1840-luvulle saakka ainoana nimityksenä esiintyy *vuori*, joka on ollut käytössä myös vanhassa kirjasuomessa, esimerkiksi Mikael Agricollalla, korkean mäen merkityksessä (Jussila 1998). 1840-luvulla *vuorella* on kuitenkin useita synonyymeja. Niistä todennäköisesti alkuperältään ruotsista suoraan käännetyt *vuorihypylä*, *vuorihypäle*, *vuorinyppylä* ja *vuoriselkämä* jäävät kertamuodosteiksi. Nimitys *kukkula* esiintyy aineistossa 1840-luvun jälkeen kaikkina vuosikymmeninä. *Kukkulan* merkitys on usein tulkinnanvarainen: kyseessä voisi olla myös huippu eli korkein kohta:

(90) – – lumiset kukkulat meri-miehille jo kauwas merelle näkyvät – –
(Carlsson 1862, 6).

1840-luvun nimityksistä yhdyssanat *vuorikukkula* ja *vuorenkukkula* esiintyvät lähteissä myös myöhemmin. Ne ovat todennäköisesti suoria käänöslainoja ruotsin vastineesta *berghöjd* tai *berghöjning* (SAOB). Nimitys *vuorennuha* esiintyy vain Granlundin suomentaman oppikirjan eri painoksissa.

TAULUKKO 82. VUOREN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuori									
kukkula									
vuorihyppylä									
vuorihypäle									
vuorikukkula									
vuorinyppylä									
vuoriselkämä									
vuorenkukkula									
vuorennuha									
vuorennypylä									
vuorenselkä									
vuorenselänne									
vuorenharju									
vuorikunnas									
vuoriraade									
vuorennenä									
vuorenselkämä									
vuorilo									
vuorenharjanne									
vuoripaasi									

1850-luvulla uusia nimityksiä ovat *vuorennypylä*, *vuorenselkä* ja *vuorenselänne*, ja ne esiintyvät aineistossa vuoren merkityksessä myös myöhemmin. 1860-luvun uusista nimityksistä vain *vuorenharju* jää käyttöön ja muut ovat kertamuodosteita. 1870-luvun mielenkiintoinen johdos *vuorilo* on käytössä vain yhdessä lähteessä. Kertamuodosteiksi jäävät lisäksi 1880- ja 1890-luvun yhdys sanat *vuorenharjanne* ja *vuoripaasi*. Vakiintunein ja yleisin VUOREN nimitys onkin 1800-luvulla *vuori*. Toinen yleinen nimitys on *kukkula*, jolla voidaan tarkoittaa myös huippua. Muut VUOREN nimitykset ovat kuvailevia ja epätermimäisiä eikä niiden merkitystä määritellä kontekstissa tarkasti. Aineistossa esiintyy runsaasti sekä onomasiologista että kontekstuaalista variaatiota.

VUORIJONO

VUORIJONOLLA tarkoitetaan jonovuoristoa, jossa on useita yhdensuuntaisia vuoristoja (NS). Käsitteestä käytetään nyky-yleiskielessä nimityksiä *vuorijono* (NS;

CD-PS), *vuorenselkä* ja *vuorenselänne* (NS). Nimityksiä *vuorenselkä* ja *vuorenselänne* ei NS:ssa kuitenkaan määritellä, ja ne voisivat tarkoittaa nykykielessä myös yksittäistä, pitkänmuotoista vuorta.

1800-luvun aineistossa VUORIJONON käsite sekoittuu TUNTURIJONON käsitteeseen: TUNTURIJONO voi tarkoittaa myös VUORIJONOA, koska VUOREN ja TUNTURIN käsitteet sekoittuvat aineistossa muutenkin. Olen kuitenkin ryhmitellyt VUORIJONO-käsitteen alle vain *vuori*-alkuiset nimitykset. Niiden variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 83. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. *Vuori*-alkuisia, jonovuoristoa tarkoittavia nimityksiä esiintyy 1830-luvulta alkaen. Ensimmäinen nimitys *vuoriseljäke* jää kertamuodosteeksi. 1840-luvulla uusia nimityksiä on viisi: niistä vain *vuorenselkä* esiintyy aineistossa myöhemmin. Siitä tulee aineiston yleisin VUORIJONON nimitys. *Vuorenselkä* on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *bergsrygg* (SAOB).

TAULUKKO 83. VUORIJONON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORIJONO	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuoriseljäke							
vuorenselkä							
vuorijuna							
vuorikulma							
vuoririvi							
vuorikunta							
vuorijono							
vuorikaari							
vuorenselänne							
vuorensyrjä							
vuoriselänne							
vuorenharjanne							

Seuraavat uudet nimitykset ovat 1860-luvulta. Nykykielen *vuorijono* esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinilla 1860 ja sen jälkeen säännöllisesti koko 1800-luvun lopun ajan, esimerkiksi

(91) Pitempiä, yhteen jonoon kulkewia korkoja nimitetään saman korkomäärän mukaan: kukkula-, kallio-, mäki-jonoksi; wuori-, tunturi-jonoksi – (Cannelin 1860, 15).

(92) Suomen wuorijonot owat yleensä hywin waihtelegan muotoisia (Juuti 1881, 9).

Vuorijono on todennäköisesti suora käännöslaina ruotsin vastineesta *bergsträckning* (SAOB). Muut 1860-luvun neljä nimitystä jäävät kertamuodosteiksi. 1870-luvulla aineistossa esiintyy vain yksi uusi nimitys, *vuorenharjanne*, joka esiintyy

vuorijonon merkityksessä myös 1890-luvulla. 1880- ja 1890-luvulla uusia nimityksiä ei enää esiinny. Käytössä ovat nimitykset *vuorenselkä*, *vuorijono* ja *vuorenharjanne*, joista *vuorijono* on käytetyin; kaiken kaikkiaan se esiintyy 15 lähteessä. 1800-luvun lopussa *vuorijono* syrjäyttääkin aiemmin paljon käytössä olleen polyseemisen nimityksen *vuorenselkä*. Nimitysten välillä on variaatiota myös ruotsin vastineissa, mikä saattaa selittää suomen kielen variaatiota. Nimityksissä on sekä onomasiologista näkökulman variaatiota että kontekstuaalista variaatiota määriteosan taivutuksessa ja edusosan sananmuodostuksessa.

VUORIMAA

VUORIMAALLA tarkoitetaan maantieteen termistössä aluetta, jossa korkeusvaihtelut ovat 50–200 metriä (NS maant.; Granö 1930). *Vuorimaa* esiintyy myös maantieteellisessä nimistössä (KH). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 84. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. 1800-luvulla *vuorimaalla* on pääosin yleisempi, vuorisen alueen merkitys eikä kontekstista voi päätellä, onko kyse korkeusvaihtelultaan juuri tietynlaisesta maastosta:

(93) Jos ylämaa on tasainen, sanotaan sitä ylä-tasamaaksi; jos siinä on vähäisiä kallioita kalliomaaksi; jos siinä on wuria vuorimaaksi (Cannelin 1860, 14).

Osassa lähteistä *vuorimaa* määritellään myös korkeusvaihteluiden perusteella:

(94) *Ylämaaksi* sanotaan maata, joka on 500 jalkaa korkeampi; *Vuori-* eli *Alpimaaksi* jos siinä on korkeita wuria (Elmgren 1867, 14).

Vuorisen maan merkityksessä käytetään aineistossa lisäksi nimityksiä *tunturimuuri* ja *tunturimaa*, joka esiintyy myös nykykielessä (NS). Sanoilla ei ole selvää merkityseroa: *vuorimaalla* saatetaan tarkoittaa tunturimaata esimerkiksi Pohjois-Suomessa (esimerkki 95) ja *tunturimaa* voi olla esimerkiksi Armeniassa (esimerkki 96):

(95) Lappi – – owat vähäistä vuorimaata – – (< Hallstén 1859, 2)

(96) Armenian Tunturimaa (Elmgren 1867, 32).

Nimitykset muodostavatkin eriytymättömän vuorisen seudun kategorian, jossa on semasiologista vaihtelua. *Vuorimaa* vakiintuu tässä asussa käyttöön heti ensimmäisestä esiintymästään alkaen. Nimitys esiintyy ensimmäisen kerran vuoden 1833 Sanan Saattaja Viipurista -lehdessä. Sen jälkeen esiintymiä on 37 lähteestä kaikilta 1800-luvun vuosikymmeniltä. *Vuorimaa* on todennäköisesti suora käännöslaina ruotsin vastineesta *bergland*. *Tunturimaa* ja *tunturimuuri* esiintyvät vain harvoissa lähteissä: *tunturimuuri* on kertamuodoste ja *tunturimaa* esiin-

tyy viidessä lähteessä. *Tunturimaan* ensiesiintymä on Edvard Ervastilta vuodelta 1865. Sekin on käänöslaina ruotsin vastineesta *fjäll-land* (SAOB).

TAULUKKO 84. VUORIMAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORIMAA	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuorimaa							
tunturimuuri							
tunturimaa							

VUORISTO

Vuoristo määritellään Nykysuomen sanakirjassa korkeussuhteiltaan huomattavasti vaihtelevaksi, ympäristöstään selvin rintein erottuvaksi laajaksi ja korkeaksi kallioperän kohoamaksi. CD-Perussanakirjassa *vuoriston* määritelmä on yleisempi: 'vuorinen alue, vuoriryhmä'. *Vuoristo* esiintyy myös maantieteellisessä nimistöissä (KH). *Vuoriston* synonyymeina voidaan nykykielessä pitää sekä *vuoriryhmää* (NS; CD-PS) että *vuorijaksoa* (NS), joiden merkitys on sanakirjoissa katsottu läpinäkyväksi.

VUORISTON käsite esiintyy aineistossa koko 1800-luvun ajan. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 85. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys *vuorenselkä* on Samuel Rinta-Nikkolalta vuodelta 1804:

(97) Se näköisin wuoren Selkä on Andiska – – (Rinta-Nikkola 1804, 6).

Vuorenselkä esiintyy aineistossa satunnaisesti myöhemmin. Nykynimitys *vuoristo* on Otto Tarvasen uudissana vuodelta 1836 (Rapola 1960). Tämän jälkeen *vuoristo* esiintyy aineistossa kaikkina vuosikymmeninä. Nimitys saa nopeasti suosiota, sillä siitä tulee 1800-luvun vakiintunein VUORISTON nimitys. Kaiken kaikkiaan se esiintyy 25 lähteessä. Variaatiota esiintyy silti paljon.

1840-luvulla uusia synonyymeja tarjotaan peräti kuusi: *vuorikunta*, *vuoriselkänen*, *vuoriselkänne*, *vuorenselänne*, *vuorijakso* ja *vuorikinos*. Nimityksistä muut kuin *vuorikunta* ja *vuorijakso* jäävät kertamuodosteiksi. *Vuorikunta* esiintyy August Ahlqvistin suomentaman oppikirjan myöhemmissä painoksissa myös 1850- ja 1870-luvulla. Nykykielessä sanalla on vain merkitys 'vuoriteollisuutta harjoittava yhtymä' (NS), mutta edusosa *kunta* on kirjakielessä tarkoittanut myös esimerkiksi seuraa ja oliokokonaisuutta (NES), mikä selittää nimityksen vuoristo-merkitystä. *Vuorijakso* taas on käytössä joissakin lähteissä 1860-luvulta eteenpäin. Nykykielessäkin esiintyvä nimitys on ensimmäisen kerran kirjakielisessä käytössä Modeenin oppikirjan suomennoksessa ja Paavo Tikkasella 1848.

1850-luvulla ei uusia nimityksiä esiinny, mutta 1860-luvulla käytössä on *vuoriston* ja *vuorijakson* lisäksi viisi uutta nimitystä: *tunturinselänne*, *vuorijoukko*, *vuorimuuri*, *tunturinselkä* ja *vuoriryhmä*. Nimityksistä vain suorat käänöslainat *tunturinselänne* (ruotsin *fjällrygg* (SAOB)) ja *vuorimuuri* (*bergmur*

(SAOB)) jäävät vuoriston merkityksessä kertamuodosteiksi. *Vuorijoukko* esiintyy kerran myös 1890-luvulla, *tunturinselkä* myös 1870-luvulla ja *vuoriryhmä* kaikkina 1800-luvun lopun vuosikymmeninä. Ensimmäisen kerran *vuoriryhmä* esiintyy Edvard Ervastilla 1865. Myös *vuorijoukko* ja *vuoriryhmä* ovat suoria käänöslainoja; *vuorijoukon* vastineena voisi olla *bergmassa* tai *berggrupp* ja *vuoriryhmän berggrupp* (SAOB).

1870-luvulla uusia nimityksiä ei esiinny, mutta 1880-luvulla niitä otetaan käyttöön kolme. Nimityksistä vain *vuorijono* on käytössä vuoriston merkityksessä myös 1890-luvulla. 1890-luvulla uusia nimityksiä ovat *vuoriselänne* ja *tunturi*, jota myös käytetään kontekstissa vuoriston merkityksessä:

(98) Molemmissa seuduissa ovat useimmat vuoret kokoontuneet ryhmiksi eli *tuntureiksi* (Nissinen 1896, 7).

Käytetyimmät VUORISTON nimitykset ovat 1800-luvulla *vuoristo*, *vuorijakso* ja *vuoriryhmä*. Näistä vakiintunein on *vuoristo*, mutta kaikki nimitykset otetaan Nykysuomen sanakirjaan. Nimitysten runsautta selittää ruotsinkielisissä alkupe- räislähteissä esiintyvä synonymia. VUORISTOLLA ei ole ruotsinkielisessä aineis- tossakaan vakiintunutta nimitystä, vaan vastineina ovat esimerkiksi *massbärg*, *grupp af bärg* ja *bärg*. Variaatio on sekä onomasiologista että kontekstuaalista.

TAULUKKO 85. VUORISTON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VUORISTO	1800	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuorenselkä								
vuoristo								
vuorikunta								
vuoriselkänen								
vuoriselkänne								
vuorenselänne								
vuorijakso								
vuorikinos								
tunturinselänne								
vuorijoukko								
vuorimuuri								
tunturinselkä								
vuoriryhmä								
vuorijono								
tunturiselkä								
tunturiharjanne								
vuoriselänne								
tunturi								

YLÄNKÖ

Ylängöllä tarkoitetaan maantieteen termistössä yli 200 metrin korkeudella merenpinnasta olevaa aluetta (MS). Myös CD-Perussanakirjassa ja Nykysuomen sanakirjassa *ylänkö* on luokiteltu osaksi maantieteen erikoissanastoa, ja sille on annettu korkeuseroiltaan tarkasti määritelty merkitys. Yleiskielessä *ylänkö* tarkoittaa myös laajaa ylävää maa-aluetta ja ylämaata yleensä (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa YLÄNGÖLLÄ ei ole vielä tarkasti korkeuden mukaan määriteltyä merkitystä, vaan YLÄNKÖ tarkoittaa yleiskielen mukaisesti vain laajaa ylävää maa-aluetta. Nykykielessä *ylängön* synonyymeja ovat *ylämaa* (NS; CD-PS; KH), *ylänkömaa* ja *ylimaa* (NS).

YLÄNGÖN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 86. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisen kerran käsite esiintyy vuoden 1831 Oulun Viikko-Sanomissa. Lehdessä käytetään nimitystä *ylimaa*, joka on otettu myös Nykysuomen sanakirjaan. *Ylimaa* esiintyy aineistossa lisäksi 1850-luvulla muttei enää sen jälkeen. Eniten uusia nimitysvariantteja ehdotetaan 1840-luvulla. Silloin esiintyvät asut *ylävä*, *ylänne*, *ylänkö* ja *ylänkömaa*. Varianteista vain *ylävä* jää kertamuodosteeksi. Johdos *ylänne* esiintyy aineistossa 1800-luvun lopussa ja *ylänkö* ja *ylänkömaa* 1860-luvulta eteenpäin säännöllisesti. Rapolan (1960) mukaan *ylänkö* on Vareliuksen uudissana vuodelta 1848. Tässä aineistossa *ylänkö* esiintyy ensimmäisen kerran vuonna 1848 Modeenin oppikirjassa:

(99) – – meren rannasta korkeammalle nouseva maa saapi nimekseen Ylängön (< Modeen 1848, 19).

Ylänkömaa esiintyy ensimmäisen kerran J. F. Granlundilla 1849.

TAULUKKO 86. YLÄNGÖN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

YLÄNKÖ	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
ylimaa							
ylävä							
ylänne							
ylänkö							
ylänkömaa							
ylänköpaikka							
ylämaa							
maanselkämä							

1850-luvulla uusia nimitysasuja ovat kertamuodoste *ylänköpaikka* ja *ylämaa*, joka esiintyy kirjakielessä ensimmäisen kerran todennäköisesti Dahmin ja Hallsténin oppikirjojen suomennoksissa 1859. Tämän jälkeen *ylämaa* esiintyy aineistossa kaikkina vuosikymmeninä. 1860-luvulla uusia variantteja ei esiinny, mutta 1870-luvulla käytetään polyseemistä nimitystä *maanselkämä*, joka esiin-

tyy myös 1880-luvulla. YLÄNGÖN nimitysten kohdalla on pääasiassa kyse eri johdos- ja yhdyssana-asujen kontekstuaalista vaihtelusta, mutta *maanselkämä* eroaa tässä suhteessa muista nimityksistä. 1890-luvulla käytössä ovat nimitykset *ylänne*, *ylänkö*, *ylänkömaa* ja *ylämaa*. Nimityksistä *ylänkö*, *ylänkömaa* ja *ylämaa* ovat aineiston käytetyimmät YLÄNGÖN nimitykset. Niistä ainakin *ylämaa* on todennäköisesti suora käännöslaina ruotsin vastineesta *högländ*, mutta alkuperäisteosten *högländ* on suomennettu myös *ylängöksi* tai *ylänkömaaksi*.

YLÄTASANKO

Ylätasangolla tarkoitetaan maantieteen termistössä tasaista ylänköä (MS). Myös CD-Perussanakirjassa ja Nykysuomen sanakirjassa *ylätasanko* on määritelty maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi. Nykysuomen sanakirjan määritelmä on MS:n määritelmää tarkempi: *ylätasanko* on tasanko, jonka pinta on enemmän kuin 300 (200) metriä merenpinnan yläpuolella. 1800-luvun aineistossa YLÄTASANKO tarkoittaa tasaista ylänköä eikä sitä määritellä tarkemmin.

YLÄTASANGON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 87. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsité tulee aineistoon 1860-luvulla, jolloin sille annetaan myös seitsemän synonyymistä nimitystä. Nimityksistä *ylävä tasamaa*, *ylätasamaa*, *ylänkölakeus*, *lakeus*, *ylänkötasamaa* ja *yläinen tasanko* jäävät kertamuodosteiksi. Vain *tasainen ylämaa* esiintyy myös 1880-luvulla:

(100) Jos ylämaa on tasainen, sitä nimitetään *tasaiseksi ylämaaksi* (Collan 1881, 18).

Nykykielen termi *ylätasanko* esiintyy ensimmäisen kerran 1870-luvulla, Aleksander Rahkosella 1872. Sen jälkeen *ylätasanko* esiintyy myös 1880- ja 1890-luvulla, ja voidaan sanoa, että nimityksestä tulee vakiintunein YLÄTASANGON nimitys jo 1800-luvulla. Ruotsinkielisissä alkuperäislähteissä vastineena on ainakin *höglätt*, joten osa nimityksistä on suoria käännöslainoja. Variaatio on niiden välillä kontekstuaalista.

TAULUKKO 87. YLÄTASANGON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

YLÄTASANKO	1860	1870	1880	1890
ylävä tasamaa				
ylätasamaa				
ylänkölakeus				
lakeus				
ylänkötasamaa				
tasainen ylämaa				
yläinen tasanko				
ylätasanko				

7 VESISTÖNIMITYKSET

7.1 Yleistä

Vesistösanastoon olen ryhmitellyt kaikki sellaiset vesistökäsitteet, jotka eivät liity maan ja veden keskinäisten suhteiden kuvaamiseen vaan ovat puhtaasti vesistöihin liittyviä käsitteitä. Käsitteet eivät kuitenkaan juurikaan kuulu nykymaantieteen hydrologian sanastoon. Nykymaantieteen termistöön kuuluvat tästä ryhmästä esimerkiksi seuraavat J. G. Granön (1930) termit: *joki, järvi, koski, kymi, lampi, lähdejärvi, puro, vesistö, virrasto* ja *virta*. Aineiston vesistösanasto onkin pääasiassa hyvin yleiskirjakielistä. Oppikirjojen lisäksi vesistönimityksiä esiintyy sanomalehdissä ja esimerkiksi pitäjänkuvauksissa. Sanasto on koko 1800-luvun ajan melko epätermimäistä, vaikka käsitteitä määritellään oppikirjalähteissä jonkin verran. Varsinaisesti termistö vakiinnutettiin vasta 1900-luvulla.

Aineiston 6 822 esiintymästä vesistönimitysten esiintymiä on 828 eli noin 12 prosenttia. Aineiston noin 1 770 nimityksestä tähän ryhmään kuuluu puolestaan 170 eli noin kymmenen prosenttia. Prosenttilukujen ero voi johtua siitä, että samoilla nimityksillä, esimerkiksi *joella*, on runsaasti esiintymiä mutta nimitysvariantteja on suhteessa tässä ryhmässä vähemmän. Tarkemmin aineiston vesistönimityksiin kuuluu 1) erikokoisten virtaavien vesien nimityksiä, 2) merien, järvien ja lampien nimityksiä, 3) koskien ja putousten nimityksiä, 4) ihmisten rakentamien vesistöjen nimityksiä, 5) veden liikkeen nimityksiä ja 6) vesien kokonaisuuden nimityksiä.

Vesistönimityksiin kuuluu sekä vanhassa kirjasuomessa vakiintuneita, nopeasti 1800-luvulla vakiintuvia (luku 7.2) että runsaasti leksikaalista variaatiota sisältäviä (luku 7.3) käsitteitä. Lisäksi aineistossa on käsitteitä, joiden nimityksiä esiintyy vain viidessä tai harvemmassa eri lähteessä. Harvinaiset käsitteet on esitelty liitteessä 2.

7.2 Vakiintuneet nimitykset

Vakiintuneisiin nimityksiin olen ryhmitellyt vanhassa kirjasuomessa vakiintuneet nimitykset sekä nimitykset, jotka vakiintuvat nopeasti, kun käsite tai kategoria aineistossa esiintyy. Vesistönimityksissä vakiintuneiksi voi katsoa käsitteiden JOENSUU, JOKI, LÄHDE ja SUUHAARA nimitykset.

JOENSUU

Joensuu tarkoittaa nykykielessä joen laskukohtaa (NS; CD-PS). Sama merkitys on *suulla*, mutta *suulla* voidaan tarkoittaa mitä tahansa vesistön alku- tai loppukohtaa (mt.). 1800-luvun aineistossa JOENSUUN käsite esiintyy 1830-luvulta alkaen, mutta käsitettä käytetään kaiken kaikkiaan vain kymmenessä lähteessä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Näistä lähteistä yhdeksässä käyte-

tään nimitystä *suu*, ja *joensuu* esiintyy vain kerran Modeenin oppikirjan suomenoksessa 1848. *Joensuun* kirjakielinen ensiesiintymä on jo Aspegreenilta 1745⁵⁴ (Jussila 1998). Tästä huolimatta *suuta* voidaan pitää aineiston vakiintuneena JOENSUUN nimityksenä, koska se esiintyy aineistossa 1830-, 1840-, 1850-, 1860- ja 1890-luvulla, esimerkiksi

- (1) Wirran alkua sanotaan sen lähteeksi – – sen loppua sanotaan suuksi (Cannelin 1860, 17).

JOKI

Nimitys *joki* on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricolan teksteistä alkaen (Jussila 1998). Nyky-yleiskielessä *joki* tarkoittaa puoroa suurempaa luonnonuomassa liikkuvaa vesivirtaa (NS; CD-PS). Maantieteen termistössä *joki* määritellään 20–200 metriä leveäksi virraksi (Granö 1930, 73). 1800-luvun aineistossa *joki* esiintyy koko 1800-luvun ajan. Samuel Rinta-Nikkolalla kirjoitusasu on vielä *ioki*, mutta sen jälkeen asu *joki* on käytössä lähes kaikissa lähteissä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Vain Oulun Viikko-Sanomissa käytetään 1830-luvun taitteessa synonyymia *oja*. Ruotsinkielisissä alkuperäisteoksissa *joen* vastineena on säännöllisesti nimitys *flod*. Joen merkitys on kuitenkin läheinen ja osittain päällekkäinen VIRRAN käsitteen kanssa (ks. VIRTA s. 225). Missään lähteessä *jokea* ei määritellä tarkasti tietyn levyiseksi virraksi.

LÄHDE

Lähde tarkoittaa nyky-yleiskielessä paikkaa, missä pohjavettä pulppuaa maan pinnalle tai siinä olevaa vettä (NS; CD-PS). *Lähteellä* on myös joen alkukohdan merkitys (ks. LÄHDEJOKI s. 218). 1800-luvun aineistossa LÄHTEESTÄ käytetään vain nimitystä *lähde*, esimerkiksi

- (2) Lähteet ovat pienempiä wesikokouksia, jotka omasta voimastansa nousevat maasta (Ahlqvist 1855, 12).

Lähde on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricolan teksteistä alkaen (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa nimitys esiintyy vain yhdeksässä lähteessä eikä esiintymiä ole enää 1870-luvun jälkeen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Yleisesti maantieteen oppikirjojen sanastoon se ei siis kuulu.

SUUHAARA

Suuhaaralla tarkoitetaan nykykielessä haarajokia, jotka muodostuvat ennen joen laskemista mereen (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1860-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Ainoana nimityksenä

⁵⁴ Tarkastelen vain appellatiivien kirjakielisiä ensiesiintymiä. Jätän tarkastelun ulkopuolelle mahdolliset paikannimien esiintymät.

esiintyy *suuhaara*, joten nimitys vakiintuu käyttöön heti ensiesiintymänsä jälkeen. Kirjakieleen nimityksen tuo Edvard Ervast 1865:

(3) – – itse jokea kaikkine erinäisine lisäjokineen ja suuhaaroinen nimitetään yhteisellä nimellä *joki-vesistöksi* (Ervast 1865, 17).

Suuhaara on käänöslaina ruotsin vastineesta *mynningsarm*.

7.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset

AVOMERI

Nykykielessä *avomerellä* on useita synonyymeja. *Avomeri* voidaan määritellä parafrasilla *aava meri* ja siitä voidaan käyttää myös nimityksiä *ulappa*, *ulkomeri*, *merenselkä*, *selkä* (NS; CD-PS) ja *aukko* (NS). Granöllä (1930) näistä esiintyvät *ulappa*, *ulkomeri*, *selkä* ja lisäksi *selkävesi*. AVOMEREN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 88. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa harvoissa lähteissä 1840-luvulta alkaen. Ensimmäisistä nimityksistä *aava meri*, *veden aukko* ja *vesi* jäävät kertamuodosteiksi ja vain nykykielen sanakirjoissa esiintyvä *selkä* esiintyy aineistossa myöhemmin. Avomeren merkityksessä *selkä* esiintyy ensimmäisen kerran 1847 Elias Lönnrotilla. 1850-luvun uusi nimitys on *merenselkä*, joka esiintyy ensimmäisen kerran Hallsténin oppikirjan suomennoksessa 1859:

(4) Merkittävimmat ja lewiämmät merenselät Ahwenanmaan saariston keskellä ovat – – (< Hallstén 1859, 42).

Seuraavan kerran *merenselkä* esiintyy lähteissä vasta 1890-luvulla:

(5) Merenselkää äsken-mainittujen saarien ja manteren välillä – – (Ignatius 1890, 96).

AVOMEREN käsitettä ei esiinny lainkaan runsaassa 1860-luvun aineistossa. 1870-luvun aineistossa esiintymiä on vain yksi, mutta polyseeminen nimitys *aa-vikko* jää avomeren merkityksessä kertamuodosteeksi. 1880-luvulla esiintyy vain *selkä*, ja seuraavat uudet nimitykset ovat vasta 1890-luvulta. Silloin käytössä ovat nykykielen sanakirjoissakin esiintyvät nimitykset *ulappa* ja *aukko*. Tässä aineistossa *ulappa* esiintyy ensimmäisen kerran K. E. F. Ignatiuksella 1890 ja *aukko* K. J. Juutilla 1895. *Ulappa* on esiintynyt kirjakielessä jo 1700-luvulla Porthanilla ja Gananderilla (SSA). Kaikki 1890-luvulla käytössä olevat nimitykset otetaan Nykysuomen sanakirjaan. Yleisimmässä käytössä on AVOMEREN nimityksistä *selkä*. Nimitysten välisen variaation lähtökohta on semasiologinen:

monet nimitykset ovat polyseemisiä ja enemmän kuvaavia kuin termimäisiä. Nimityksissä on myös onomasiologista näkökulman variaatiota.

TAULUKKO 88. AVOMEREN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

AVOMERI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
aava meri						
selkä						
veden aukko						
vesi						
merenselkä						
aavikko						
aukko						
ulappa						

JÄRVI

JÄRVESTÄ käytetään nykykielessä ensisijaisesti nimitystä *järvi* (NS; CD-PS; Granö 1930). Sanakirjoissa esiintyy hakusanana lisäksi *sisäjärvi*, jota ei suositella käytettäväksi. Myös *sisämerellä* on sanakirjoissa ison järven tai suolaisen järven merkitys (NS; CD-PS).

1800-luvun aineistossa JÄRVI esiintyy koko vuosisadan ajan. Käsitteen nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 89. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset nimitykset ovat *järvi*, tosin asussa *iärvi*, ja *sisävesi*, jotka jäävät kertamuodosteiksi. Nykykielen mukainen asu *järvi* esiintyy aineistossa 1820-luvulta alkaen. Nimitys on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa 1500-luvulta saakka (Jusila 1998). 1820- ja 1840-luvulla *järven* synonyymina on *lampi*.

TAULUKKO 89. JÄRVEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

JÄRVI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
järvi									
sisävesi									
lampi									
sisäjärvi									
sisämeri									

1860-luvulla synonyymeina ovat nykykielen synonyymit *sisämeri* ja *sisäjärvi*. *Sisämeri* esiintyy ensimmäisen kerran Lavus Koranderilla 1862 ja *sisäjärvi* Wilhelm Carlssonilla 1869:

(6) Maan syvennöksiin seisattunutta ja seisovaa vettä kutsutaan järviksi, ja suurimpia sisämeriksi (Korander 1862, 35).

(7) – – ylänkömaan sisä- ja umpijärviä – – (Carlsson 1869, 31).

Molemmat nimitykset ovat käänöslainoja ruotsin vastineesta *insjö*. 1860-luvun jälkeen uusia nimityksiä ei enää esiinny, ja 1800-luvun lopussa ovat käytössä vain nykykielessä esiintyvät nimitykset *järvi*, *sisämeri* ja *sisäjärvi*. Nimityksistä *järvi* on selvästi muita yleisempi. Nimitysten variaatio on onomasiologista käänöslainanimitysten ja vanhan omaperäisen nimityksen variaatiota.

KANAALI

Nimitystä *kanaali* käytetään joistakin kapeista merensalmista, ja se on vakiintunut osaksi maantieteellistä nimitystä, esimerkiksi *Englannin kanaali* (NS; CD-PS). Vanhahtavassa merkityksessä *kanaali* voi tarkoittaa myös kanavaa (CD-PS). Nimitystä *kanaali* on käytetty vanhassa kirjasuomessa 1700-luvulta alkaen (Jussila 1998). 1800-luvun aineistossa KANAALI esiintyy 1820-luvulta alkaen. Tavallisesti KANAALIN käsitettä käytetään paikannimien osana, esimerkiksi

(8) Englannin Kanaali – – (TVS 1821, 31 (RAPOLA)).

(9) – – Mosambikin kanaalin (Rahkonen 1882, 7).

KANAALISTA käytetään aineistossa sekä pitkävokaalista asua *kanaali* että lyhytvokaalista asua *kanali* (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). *Kanaali* esiintyy aineistossa 1820-, 1860-, 1870-, 1880- ja 1890-luvulla ja *kanali* 1860-, 1870- ja 1880-luvulla. Asuista *kanaali* on siis yleisempi ja vakiintuneempi asu. Nimitysten asujen variaatio on kontekstuaalista.

KANAVA

Kanavalla tarkoitetaan liikennettä tai veden johtamista varten tehtyä vesiväylää tai -uomaa (NS; CD-PS). KANAVAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 90. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1820-luvulta alkaen. Ensimmäisiä nimityksiä ovat *kaivanto* Turun Viikko-Sanomissa 1820 ja *kaivantoväylä* Oulun Viikko-Sanomissa 1829.

(10) Sitä uutta kaivantoa ja niitä perattuja jokia myöten ovat pienemmät mylly-veneet päässeet Puulasta Ripatin myllyyn, jossa sitten menneen syksyn on ollut kyllältä vettä yli koko ajastajan (TVS1820-39-3).

(11) – – koski kuuluu paikkapaikoin olewan kaiwanto wäylää – – (OVS1829-25-2).

Kaivanto on esiintynyt kirjakielessä myös vanhassa kirjasuomessa, Ruotsin valtakunnan laissa 1759 (VKS; SSA), ja se on käänöslaina ruotsin *gräfning*-sanasta (esim. Ahlman 1872 (RAPOLA)). 1820-luvun jälkeen *kaivanto* esiintyy KANAVAN nimityksenä 25 lähteessä kaikkina vuosikymmeninä paitsi 1880-luvulla. 1830-luvulla uusina nimityksinä esiintyvät *kanaali*, *kanava*, *kaivos*, *vedenjohto* ja *vedenjuopa*. Nimityksistä *kaivos*, *vedenjohto* ja *vedenjuopa* jäävät

kertamuodosteiksi. *Kanaali* esiintyy KANAVAN nimityksenä myös 1840-luvulla ja nykyimitys *kanava* ensiesiintymänsä jälkeen kaikkina 1800-luvun vuosikymmeninä. Ensimmäisen kerran *kanava* esiintyy kirjakielessä Sanan Saattajas-
sa 1833. Sana on lainattu venäjältä ja otettu kirjakieleen itämurteista. Sanaa alettiin käyttää kirjakielessä yleisesti, kun Saimaan kanavan rakentaminen aloitettiin. (SSA.) *Kanavasta* tuleekin *kaivannon* lisäksi vakiintunein KANAVAN nimitys aineistossa; se esiintyy 34 lähteessä.

1840-luvulla aineistossa ei esiinny uusia nimityksiä. 1850-luvulla KANAVAN nimityksinä käytetään uusia nimityksiä *salmi* ja *uitti*. Seuraava ja viimeinen uusi nimitys esiintyy 1870-luvulla. Silloin nimityksenä on *vesikulkutie*. 1880-luvulla nimityksinä ovat vain *kanava* ja *vesikulkutie* ja 1890-luvulla lisäksi *kaivanto*. Näistä nimityksistä Nykysuomen sanakirjaan otetaan *kanava* ja *kaivanto*, ja *vesikulkutie* esiintyy sanakirjassa asussa *vesikulkuväylä*. Nimitysten välinen variaatio on sekä onomasiologista näkökulman valintaa että kontekstuaalista variaatiota. Kontekstuaalista variaatiota on eri tavoin ja eri kielistä lainattujen nimitysten välillä.

TAULUKKO 90. KANAVAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KANAVA	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kaivanto								
kaivantoväylä								
kaivos								
kanaali								
kanava								
vedenjohto								
vedenjuopa								
salmi								
uitti								
vesikulkutie								

KOSKI

1800-luvun aineistossa käsitteet KOSKI, PUTOUS ja VESIPUTOUS osittain sekoittuvat, koska käsitteet esiintyvät usein yhdessä ilmauksena *koskia ja putouksia*. Olen kuitenkin ryhmitellyt KOSKEN nimitykset erilleen VESIPUTOUKSEN ja PUTOUKSEN nimityksistä, koska nykykielessä niillä tarkoitetaan eri asiaa (ks. VESIPUTOUS s. 222). *Koskella* tarkoitetaan nykykielessä maaston kaltevuuden vuoksi vuolasta, aaltoilevaa ja kohisevaa joen osaa (NS; CD-PS; Granö 1930). KOSKEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 91. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteen 2. Käsite tulee aineistoon 1820-luvulta alkaen. Ensimmäisinä nimityksinä ovat *koski* ja *putous*. *Koski* on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa jo Mikael Agricollalla (Jussila 1998). *Putous* esiintyy kosken merkityksessä Renvallin sanakirjassa 1826 (RAPOLA). Nimityksistä *koski* on 1840-luvulta eteenpäin aineis-

ton yleisin KOSKEN nimitys. 1830-luvulla ainoana nimityksenä on kuitenkin ker-
tamuodoste *langetus*. 1840-luvulla *kosken* synonyymeja ovat *houru* ja *kuohu*.
Seuraavat synonyymit esiintyvät 1870- ja 1880-luvulla: synonyymina on laina-
sana *porogi*, joka esiintyy Aleksander Rahkosen suomennoksen eri painoksissa
kahdessa eri kirjoitusasussa. *Porogi* tarkoittaa vain tietyn alueen, Venäjän kos-
kia, ja nimitys on siksi lainattu venäjältä:

(12) Tämän seudun [Venäjän] pääjokia haittavat [!] kosket (porogit) – –
(Rahkonen 1872b, 17).

1890-luvulla käytössä on vain *koski*, joten sen voidaan katsoa vakiintuvan käyt-
töön 1800-luvulla. Nimitysten variaatio on sekä onomasiologista että kontekstu-
aalista. Näkökulman valinnan lisäksi variaatiota on vierassanan ja omaperäisen
nimityksen välillä. Osittain nimitysten variaatio voi olla myös alueellista.

TAULUKKO 91. KOSKEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KOSKI	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
koski								
putous								
langetus								
heitelmys								
houru								
kuohu								
porogi								
porògi								

LAMPI

Lampi tarkoittaa maantieteen erikoissanastossa veden täyttämää luonnon allasta,
jonka läpimitta on 10–200 metriä (NS maant.). Yleiskielessä *lampi* tarkoittaa
järveä pienempää (luonnon)vesiallasta (CD-PS). Nykysuomen sanakirjassa ha-
kusanana on myös *lammen* murteellinen asu *lammi*. LAMMEN nimitysten variaa-
tio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 92. Tar-
kemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite
esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Elias Lönnrotin sanakirjassa ruotsin
vastine *insjö* on sekä *järvi* että *lampi*, mutta sen jälkeen pienen järven tai vesial-
taan merkityksessä käytössä ovat vain nimitykset *lampi* ja *lammi*, esimerkiksi

(13) *Järveksi* sanotaan seisovaa vettä, jonka kaikilla puolin on maata; vä-
häisempänä *lammeksi* – – (Collan 1867, 14).

(14) Semmoista vesijoukkoa, joka ei edes minkään salmen kautta yhdisty
valtamereen, nimitetään *järveksi*, ja vähäisenä *lammiksi* (Ervast 1865, 15).

Varianteista *lammi* esiintyy aineistossa tasaisesti kaikkina vuosikymmeninä mutta *lampi* esiintyy useammassa lähteessä. Kumpaakaan nimitystä ei voi pitää toista vakiintuneempana. Asujen variaatio vaikuttaa kontekstuaaliselta alueelliselta vaihtelulta.

TAULUKKO 92. LAMMEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAMPI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
järvi						
lammi						
lampi						

LÄHDE(JOKI)

Lähteellä tai *lähdejoella* tarkoitetaan 1800-luvun aineistossa joen alkukohtaa. Tämä merkitys on *lähteellä* myös Nykysuomen sanakirjassa. Aineistossa joen alkukohdan nimityksiä esiintyy vain kuudessa lähteessä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Nimitysvariantteja on kaksi: *lähde* ja *lähdejoki*. *Lähde* esiintyy 1840-, 1860- ja 1890-luvulla, *lähdejoki* vain 1890-luvulla, esimerkiksi

(15) Joen alkua sanotaan lähteeksi – – (Liljefors 1868, 11).

(16) Kemijoki alkaa kolmesta suuresta lähdejoesta (Nissinen 1896, 9).

Lähde on esiintynyt kirjakielessä vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricolan teksteistä alkaen (Jussila 1998), ja *lähdejoki* on Alli Nissisen uudismuodoste vuodelta 1896. Se on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *källflod*. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista mutta johtuu *lähde*-sanon polyseemisuudesta: termiksi pyritään siksi esittämään 1800-luvun lopussa epeksegeesi-muotoa *lähdejoki*, joka on merkitykseltään *lähdettä* läpinäkyvämpi.

PURO

Nimitystä *puro* käytetään yleiskielessä kapeasta luonnonuomassa tavallisesti nopeasti liikkuvasta vähäisestä vesivirrasta (NS; CD-PS). Maantieteen erikoisanastossa *puro* määritellään tarkemmin keskimäärin enintään viiden metrin levyiseksi (NS). *Puron* osittaisina synonyymeina voidaan pitää *noroa* ja *ojaa* (NS; CD-PS).

PURON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 93. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1820-luvulta alkaen. Ensimmäisinä nimityksinä käytetään *noroa* ja *puroa*, jotka esiintyvät sen jälkeen aineistossa tasaisesti; *puro* tosin *noroa* selvästi useammassa lähteessä, esimerkiksi

(17) Wesi-juoksu lähteestä kutsutaan noroksi eli puroksi (Ahlqvist 1855, 12).

(18) Suurimmat juoksevat vedet sanotaan *jo'iksi*, *virroiksi*, *kymiiksi*; pienemmät *puroiksi* ja vielä pienemmät *ojiksi* (Elmgren 1867, 14).

Molemmat nimitykset ovat esiintyneet kirjakielessä 1700-luvulta alkaen: *noron* ensiesiintymä on Daniel Jusleniukselta ja *puron* almanakasta ja H. G. Porthanilta (Jussila 1998). Seuraava uusi nimitys *oja* on 1840-luvulta. *Oja* on esiintynyt kirjakielessä Mikael Agricolasta alkaen (mt.). Puron merkityksessä sitä käytetään aineistossa selvästi *noroa* ja *puroa* vähemmän mutta säännöllisesti. Viimeinen uusi nimitysvariantti esiintyy aineistossa 1860-luvulla, mutta *nuru* jää kertamuodosteeksi. 1800-luvun lopussa yleisin nimitys on *puro*, vaikka myös *noro* ja *oja* esiintyvät joissakin lähteissä. Nimitysten välinen variaatio vaikuttaa onomasiologiselta mutta voi olla myös alueellisista eroista johtuvaa kontekstuaalista variaatiota.

TAULUKKO 93. PURON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PURO	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
noro							
puro							
oja							
nuru							

PYÖRRE

Pyörteellä tarkoitetaan vesistösanastossa sekä ilmiötä, jossa (virtaava) neste kiertää kehässä ympäri, että paikkaa, jossa sellainen ilmiö esiintyy (NS; CD-PS; Granö 1930). Nykykielessä *pyörteen* osittaisena synonyymina voisi olla *kurimus* 'iso pyörre virtaavassa vedessä' (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa PYÖRRE esiintyy yleensä yhtenä meriveden liikkeen tyyppinä aaltoilemisen (ks. AALTOILEMINEN liite 2) ja merivirtojen (ks. MERIVIRTA luku 8.3) lisäksi.

PYÖRTEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 94. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäiset nimitykset ovat *merinielukka*, *kurimus*, *pyörre* ja *vedennapa*, joista *vedennapa* jää kertamuodosteeksi. *Kurimus* on esiintynyt kirjakielessä Daniel Jusleniuksen sanakirjasta 1745 alkaen ja *pyörre* Kreanderilla 1770-luvulla Jusleniuksen sanakirjan lisäyksissä (Jussila 1998). 1850-luvulla uutena nimitysvarianttina on *merinielu*, ja 1860-luvulla uusia nimityksiä ovat *merenkuohu*, *vedenpyörre* ja *merenpyörre*, esimerkiksi

(19) *Merenpyörteitä* tulee siitä, että erilaiset virrat kohtaavat toinen toisensa, tahi siinä, missä virrat lyövät kallioita eli karia vastaan (Elmgren 1867, 11).

Näistä nimityksistä *merenkuohu* ja *vedenpyörre* jäävät kertamuodosteiksi.

1860-luvun jälkeen uusia nimityksiä ei enää esiinny. 1870-luvulla käytössä ovat vielä nimitykset *pyörre* ja *merinielu*, mutta sen jälkeen enää vain *merenpyörre*. Sitä ei ole kuitenkaan otettu Nykysuomen sanakirjaan. Nimitys on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *hafshvirfla*. Nimitysten variaatio on onomasio-logista: haetaan näkökulmaa kuvata käsite. Lisäksi nimityksissä on kontekstuaalista variaatiota määriteosan taivutuksessa, edusosan sanamuodostuksessa sekä selittämissä määriteosissa (epeksegeesi).

TAULUKKO 94. PYÖRTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PYÖRRE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
merinielukka						
kurimus						
pyörre						
vedennapa						
merinielu						
merenkuohu						
vedenpyörre						
merenpyörre						

PÄÄJOKI

PÄÄJOEN käsite liittyy läheisesti SIVUJOEN käsitteeseen, sillä PÄÄJOELLA tarkoitetaan jokea, josta sivujoet lähtevät tai johon sivujoet yhdistyvät. PÄÄJOESTA käytetään nykykielessä nimityksiä *pääjoki*, *emäjoki* (NS; CD-PS) ja *valtajoki* (NS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 95. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Ensimmäiset nimitykset ovat *emävirta* ja *päävirta*, joista *emävirta* jää kertamuodosteeksi ja *päävirta* esiintyy myös 1860-luvulla. 1850-luvulla ainoa nimitys on *valtakymi*, joka esiintyy August Ahlqvistin suomennoksen uudessa painoksessa myös 1870-luvulla.

Nykyimitykset *pääjoki* ja *emäjoki* esiintyvät aineistossa ensimmäisen kerran 1860-luvulla, molemmat Edvard Ervastilla 1865. Nimitykset esiintyvät hie-man erilaisissa konteksteissa eivätkä ole merkitykseltään täysin synonyymisiä. Ensisijainen, määritelty nimitys on esimerkin 21 *emäjoki*:

(20) Maan pääjoki on Neckar – – (Ervast 1865, 133).

(21) Tavallisesti isompi vesi syntyy sillä tavoin, että emäjokeen yhdistyy monta pienempää, joita sanotaan *syryjäjo*'iksi, *lisäjo*'iksi eli *lisävesiksi* (Ervast 1865, 17).

Nimitykset ovat käytössä aineistossa myös myöhemmin. Nimitys *valtajoki* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran B. F. Salosen suomentamassa oppikirjassa 1880 ja sen jälkeen saman oppikirjan painoksissa myös 1890-luvulla. Mikään

nimityksistä ei ole muita yleisemmässä käytössä. Nimitysten variaatio on pääasiassa onomasiologista: vaihtelua on sekä määrite- että edusosan tavassa nimetä käsitettä. Edusosien vaihtelussa näkyy myös *virta-*, *kymi-*, ja *joki-*sanojen vaihtelu aineistossa, sillä VIRRAN nimityksissä ei ole selvää merkityseroa.

TAULUKKO 95. PÄÄJOEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PÄÄJOKI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
emävirta						
päävirta						
valtakymi						
pääjoki						
emäjoki						
valtajoki						

SIVUJOKI

Sivujoella tarkoitetaan nykykielessä suurempaan jokeen yhtyvää jokea (NS; CD-PS). *Sivujoella* on useita synonyymeja: *lisäjoki* (NS; CD-PS), *lisävesi*, *olkajoki*, *sivuhaara* ja *syrjäjoki* (NS). Nimityksistä *lisäjoki* määritellään Nykysuomen sanakirjassa osaksi maantieteen erikoissanastoa. 1800-luvun aineistossa SIVUJOEN käsite esiintyy 1840-luvulta alkaen. Lähteissä esiintyy runsaasti variaatiota. Nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 96. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2.

1840-luvulla nimityksiä ovat *sivujoki*, *pudas*, *haara*, *apuvirta*, *lisäjoki*, *sivuvirta*, *apujoki* ja *juoksuhaara*. Näistä kertamuodosteiksi jäävät *pudas*, *apuvirta* ja *juoksuhaara*. Nykykielen nimitys *sivujoki* esiintyy ensimmäisen kerran Oulun Viikko-Sanomissa 1840 ja sen jälkeen 1860-luvulta eteenpäin. Se on todennäköisesti suora käännöslaina ruotsin vastineesta *biflod* 'sivujoki'. Yhtä yleisesti 1840-luvulla esiintyy toinen nykykielen nimitys *lisäjoki*, jonka on käytössä useassa lähteessä vuonna 1848, esimerkiksi

(22) – – niitä – – sanotaan Siwu-wirroiksi, Lisä-jokiloiksi (< Modeen 1848, 31).

1850-luvun ainoa nimitys on käännöslaina *syrjäjoki*, joka esiintyy ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1856 ja sen jälkeen säännöllisesti, esimerkiksi

(23) Tavallisesti isompi vesi syntyy sillä tavoin, että emäjokeen yhdistyy monta pienempää, joita sanotaan *syrjäjo*'iksi, *lisäjo*'iksi eli *lisävesiksi* (Ervast 1865, 17).

1860-luvun nimityksistä *sisävirta* jää kertamuodosteeksi mutta *sivuhaara*, *lisävesi* ja *lisävirta* esiintyvät lähteissä myöhemminkin. *Sivuhaara* esiintyy aineis-

tossa ensimmäisen kerran Wilhelm Carlssonilla 1862 ja *lisävesi* Edvard Ervastilla 1865. Molemmat nimitykset otetaan Nykysuomen sanakirjaan. 1870-luvulla ainoa uusi nimitys on *haarajoki*, ja se esiintyy myös 1890-luvulla. 1880-luvun uusi nimitys on *lisähaara* ja 1890-luvun *luontainen kanava* ja *olkajoki*. Nykysuomen sanakirjaan otettu *olkajoki* esiintyy ensimmäisen kerran Topeliuksen Luonnonkirjan suomennoksessa 1897.

SIVUJOEN nimityksissä esiintyy koko 1800-luvun ajan runsaasti variaatiota. Vielä 1890-luvulla käytössä ovat nimitykset *sivujoki*, *haara*, *lisäjoki*, *apujoki*, *syrjäjoki*, *sivuhaara*, *lisävesi*, *lisävirta*, *haarajoki*, *lisähaara*, *luontainen kanava* ja *olkajoki*. Yleisimpiä nimityksiä ovat *sivujoki*, *lisäjoki* ja *syrjäjoki*. Nimitysten variaatio on etenkin onomasiologista: käsite nimetään eri näkökulmista ja lähteissä tarjotaan useita nimitysvariantteja. Tämä voi kertoa myös alueellisesta variaatiosta: kirjoittaja olettaa, että jokin nimityksistä on lukijalle tuttu. Alueellista voisi olla esimerkiksi *sivu-* ja *syrjä-*määriteosien vaihtelu.

TAULUKKO 96. SIVUJOEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

SIVUJOKI	1840	1850	1860	1870	1880	1890
sivujoki						
pudas						
haara						
apuvirta						
lisäjoki						
sivuvirta						
apujoki						
juoksuhaara						
syrjäjoki						
sisävirta						
sivuhaara						
lisävesi						
lisävirta						
haarajoki						
lisähaara						
luontainen kanava						
olkajoki						

VESIPUTOUS

Nykykielessä *vesiputous* ja *putous* tarkoittavat molemmat paikkaa, jossa virtaava vesi putoaa (NS; CD-PS). Kolmantena nimityksenä nykykielessä on *köngäs*, joka tarkoittaa jyrkkää, vaahtoavaa vesiputousta (mt.). Nykysuomen sanakirjassa esiintyvät lisäksi lekseemit *pudoke* ja *katarakti*.

1800-luvun aineistossa käsite sekoittuu usein KOSKEN käsitteeseen (ks. KOSKI s. 216). PUTOUKSEN käsite esiintyy aineistossa 1820-luvulta alkaen. Käsit-

teen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 97. Tarkeimmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen nimitys *putous* on esiintynyt kirjakielessä jo 1700-luvulla (Jussila 1998), ja aineistossa *putousta* käytetään 1820-luvun jälkeen tasaisesti koko 1800-luvun ajan. *Putous* onkin aineiston vakiintunein nimitys; se esiintyy 33 lähteessä, esimerkiksi

(24) Imatra on Suomen suurin ja ihanin koski. Se on woimallisin weden putous koko pohjois-Europassa. Schweitsin putoukset owat kyllä paljoa korkeammat, mutta weden paljous on niissä vähempi. Niagaran koski eli puotelmus Amerikassa on waan werrattoman suurempi. (Länkelä 1875, 22.)

1840-luvulla sen synonyymeja ovat *eno*, *vesiputooma*, *pudote*, *puote* ja *puotelmus*, mutta vain *pudote* ja *puote* esiintyvät lähteissä myöhemmin. 1850-luvun uusi nimitys on *vedenputous*, joka esiintyy aineistossa tämän jälkeen kaikkina vuosikymmeninä.

TAULUKKO 97. VESIPUTOUKSEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VESIPUTOUS	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
putous							
eno							
vesiputooma							
pudote							
puote							
puotelmus							
vedenputous							
virranputous							
pudoke							
katarakti							
vedenpudoke							
vesiputous							
putoelmus							
köngäs							

1860-luvulla uusia nimityksiä ovat *virranputous*, *pudoke*, *katarakti* ja *vedenpudoke*. Vain J. F. Granlundin uudissana *pudoke* esiintyy aineistossa myös 1870-luvulla. Nykysuomen sanakirjassa esiintyvä *katarakti* esiintyy tässä aineistossa vain kerran, Edvard Ervastilla 1865. 1870-luvun uusia nimityksiä ovat käänöslaina *vesiputous* ja kertamuodoste *putoelmus*. Nykynimitys *vesiputous* esiintyy ensimmäisen kerran Aleksander Rahkosella 1872.

(25) – – Imatran koskessa, Suomen merkillisimmässä wesiputouksessa – – (Rahkonen 1872b, 37).

Viimeinen uusi nimitys *köngäs* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran B. F. Salosen suomentamassa Erslevin oppikirjassa 1895, mutta kirjakielessä *köngäs* on esiintynyt jo 1700-luvulla (SSA). 1890-luvulla lähteissä esiintyy vielä useita nimityksiä: *putous*, *vedenputous*, *vesiputous* ja *köngäs*. Nimitysten välinen variaatio on sekä onomasiologista että kontekstuaalista. Osittain onomasiologiselta näyttävä variaatio saattaa olla myös kontekstuaalista alueellista variaatiota. Nimitysten näkökulman valinnan lisäksi VESIPUTOUKSEN nimityksissä on runsaasti kontekstuaalista vaihtelua vierassanan, käänöslainanimitysten ja omaperäisten nimitysten välillä sekä nimitysten asuissa. Nimityksissä vaihtelevat niin johtimet kuin määriteosan taivutusmuodotkin.

VESISTÖ

Nykykielessä (NS; CD-PS) yhteistä laskujokea myöten purkautuvien vesien kokonaisuutta tarkoittava *vesistö* esiintyy käsitteenä 1800-luvun aineistossa koko vuosisadan ajan. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 98. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. 1800-luvun alussa käsitteestä käytetään vain nimitystä *vesi*, joka on esiintynyt myös Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa 1776. *Vesi* esiintyy VESISTÖN nimityksenä koko 1800-luvun ajan. Variaatiota alkaa esiintyä 1840-luvulla. 1840-luvun varianteista kertamuodosteeksi jää vain *vesinielu* ja muut nimitykset *vesijoukko*, *vesikokous*, *vesikunta*, *vesijakso*, *vesistö*, *vesikulku* ja *vedestö* esiintyvät lähteissä myöhemminkin. Nimityksistä *vesijoukko* ja *vesijakso* ovat hakusanoina myös Nykysuomen sanakirjassa. *Vesijoukko* esiintyy ensimmäisen kerran August Ahlqvistilla 1844 ja *vesijakso* Paavo Tikkasella 1848:

(26) Kaikki ne wesijoukot – – (Ahlqvist 1844, 38).

(27) – – jokiloille ja wesi-jaksoille – – (Tikkanen 1848, 20).

Nykykielen nimitys *vesistö* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Tikkasella 1848, mutta kirjakielessä se on esiintynyt jo 1700-luvulla (Jussila 1998).

1850-luvulla uutena nimityksenä on *vesijohto* ja 1860-luvulla *vesiura*, mutta molemmat nimitykset jäivät kertamuodosteiksi. Viimeinen uusi nimitys on 1890-luvulta, *vesikkö*, mutta sekin vaikuttaa kertamuodosteelta. 1890-luvulla käytetään sen lisäksi edelleen useita muita nimityksiä: *vesi*, *vesijoukko*, *vesikunta*, *vesijakso* ja *vesistö*. Niistä vain *vesikunta* ja *vesikkö* puuttuvat Nykysuomen sanakirjasta. Nimityksissä esiintyvää, etenkin edusosien variaatiota voi pitää onomasiologisena, mutta lisäksi nimityksissä esiintyy kontekstuaalista variaatiota sananmuodostustavoissa ja johtimissa.

TAULUKKO 98. VESISTÖN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VESISTÖ	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vesi								
vesinielu								
vesijoukko								
vesikokous								
vesikunta								
vesijakso								
vesistö								
vesikulku								
vedestö								
vesijohto								
vesiura								
vesikkö								

VIRTA

Isosta joesta voidaan nyky-yleiskielessä käyttää sekä nimitystä *virta* että nimitystä *kymi*. Yleiskielessä nimityksillä ei ole selvää merkityseroa, mutta CD-Perussanakirjassa *kymi* määritellään ylätuuliseksi ja *virta* on ison joen ensisijainen nimitys. Nykysuomen sanakirjassa sekä *kymillä* että *virralla* on myös maantieteen erikoismerkitys. *Kymi* tarkoittaa silloin yli 200 metriä leveätä jokea ja *virta* on kymien, joen ja puron yhteisnimitys. Nykysuomen sanakirjan määritelmät noudattavat J. G. Granön (1930) määritelmiä. 1800-luvun aineistossa *kymiä* ja *virtaa* käytetään sekaisin eikä *kymillä* ole ylätuulista tai tarkasti joen leveyden perustella tehtyä määritelmää. Isosta joesta puhutaan lähteissä koko 1800-luvun ajan (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2).

Ensimmäisenä nimityksenä on *virta*, joka on esiintynyt kirjakielessä jo Mikael Agricolaalla 1544 (Jussila 1998). *Virta* esiintyy kaikkina vuosikymmeninä ja on aineiston yleisin VIRRAN nimitys, esimerkiksi

(28) – – useampien jokien yhdistyksestä wirta eli kymi (Ahlqvist 1844, 14).

Kymi esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1820-luvulla, mutta kirjakielessä sitä on käytetty jo Agricolan teksteistä alkaen (Jussila 1998). Nimitys on vanhassa kirjasuomessa melko harvinainen, sillä murteissa se esiintyy vain suppealla alueella Kymenlaaksossa ja Kaakkois-Hämeessä, Kymijoen läheisyydessä (VKS; NES). *Kymi* on kuitenkin yleisesti käytössä koko 1800-luvun ajan. 1840-luvulla ison joen merkityksessä käytetään myös nimityksiä *enojoki* ja *joki*, mutta ne jäävät kertamuodosteiksi. Nimitysten variaatiota voi selittää alkuperäisteosten onomasiologinen variaatio. Ruotsin vastineina esiintyvät aineistossa nimitykset *flod*, *älv* ja *ström*, jotka kaikki voivat tarkoittaa nykyruotsissakin virtaa. Näin nimitysten variaatio on onomasiologista, mutta sitä voivat selittää myös kontekstuaaliset alueelliset erot.

8 ILMASTONIMITYKSET

8.1 Yleistä

Ilmastosanastoon kuuluvat klimatologian käsitteet. Niitä esiintyy lähinnä yleismaantieteen oppikirjoissa erityisesti 1860-luvulta alkaen. Nykyisessä maantieteen termistössä tähän ryhmään kuuluvat esimerkiksi termit *mannerilmasto*, *meri-ilmast*, *lämpövyöhyke*, *tuulivyöhyke*, *vuodenaikaistuuli*, *maatuuli* ja *merituuli* (TN). Sanasto on varsin pitkälle erikoistermistöä jo 1800-luvun aineistossa, koska käsitteistä vain harvat kuuluvat ihmisten jokapäiväisten havaintojen piiriin tai ovat tuttuja suomalaisille ennestään. 1800-luvun aineistossa ilmastonimitykset kuvaavat 1) ilmastoa ja ilmastovyöhykkeitä, 2) ilmakehää, 3) tuulivyöhykkeitä, 4) lämpötilaa ja lämpövyöhykkeitä sekä 5) merivirtoja.

Aineiston 6 822 esiintymästä ilmastosanastoon kuuluu 566 esiintymää eli noin kahdeksan prosenttia. Aineiston noin 1 770 nimityksestä tähän ryhmään kuuluu puolestaan 200 nimitystä, mikä on noin 11 prosenttia kaikista nimityksistä. Tässä ryhmässä nimityksiä on siis suhteessa enemmän kuin esiintymiä, mikä voi tarkoittaa, että yhdestä nimityksestä on vähemmän esiintymiä kuin esimerkiksi vesistönimitysten ryhmässä.

Ilmastonimityksiin kuuluu sekä nopeasti 1800-luvulla vakiintuvia (luku 8.2) että runsaasti leksikaalista variaatiota sisältäviä (luku 8.3) käsitteitä. Lisäksi aineistossa on käsitteitä, joiden nimityksiä esiintyy vain viidessä tai harvemmassa eri lähteessä. Harvinaiset käsitteet on esitelty liitteessä 2.

8.2 Vakiintuneet nimitykset

Ilmastoa kuvaavissa nimityksissä ei ole yhtään jo vanhassa kirjakielessä tiettyyn käyttöön ja nimitykseen vakiintunutta käsitettä. Tämä johtuu siitä, että ilmastosanasto tulee oppikirjoihin pääasiassa vasta 1800-luvun puolivälin jälkeen. Vain yhtä käsitettä nimitetään ensimmäisestä esiintymästä alkaen yhtenäisesti.

KESÄMAA

Käsitteellä KESÄMAA tarkoitetaan 1800-luvun maantieteen oppikirjoissa aluetta, jolla ei ole varsinaista talvea eli kylmää vuodenaikaa. Nykysuomen sanakirjassa *kesämaalla* on eri merkitys, esimerkiksi lintujen kesäinen asuinpaikka ja kesänto. Nykyisessä maantieteen termistössä käsitettä nimitetään lähinnä *tropiikiksi*. Myös 1800-luvun aineistossa nimityksellä voidaan tarkoittaa kuumaa vyöhykettä. Käsitettä kuvataan 1820-luvun Turun Viikko-Sanomissa *kuumaksi maaksi*, mutta 1840-luvulta alkaen *kesämaaksi* (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2), esimerkiksi

- (1) Vaikkaki maan napojen keski välillä, niissä niin kutsutuissa kesä maissa – – (Korander 1862, 14).

Kesämaa esiintyy aineistossa viimeisen kerran 1881.

8.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset

ILMAKEHÄ

Maapalloa ympäröivästä kaasukehästä eli ILMAKEHÄSTÄ käytetään nykyisessä maantieteen termistössä nimityksiä *ilmakehä* ja *atmosfääri* (TN; MS; NS; CD-PS). ILMAKEHÄN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 99. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Antero Vareliuksella 1845. Hänen ensiesiintymänsä on nykykielen nimitys *ilmakehä*, joka esiintyy 1800-luvun aineistossa vain Vareliuksella. Nimitys on suora käännöslaina ruotsin 1800-luvun vastineesta *luftkrets*. Muita Vareliuksen nimityksiä ovat *atmosfer* ja *utukehä*:

- (3) – – tämä klöntti, jonka sisällä Maa on, kutsutaan Ilma-kehäksi (Atmosfer - Utu-kehä) (Varelius 1845, 83).

Atmosfer esiintyy myös 1860- ja 1880-luvulla, mutta tuolloin asuna on *atmosfeeri*. Nykykielen asu *atmosfääri* esiintyy vasta Brummerilla 1905 (VES). Muita ILMAKEHÄN nimityksiä ovat *ilma* ja *ilmapiiri*, joista *ilmapiiri* esiintyy vain 1850-luvulla ja *ilma* säännöllisesti myöhemmin. Nimitysten välinen variaatio on sekä onomasiologista nimeämisen näkökulman valintaa että kontekstuaalista vierassanan ja käännöslainanimityksen ja vierassanan kirjoitusasun variaatiota.

TAULUKKO 99. ILMAKEHÄN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ILMAKEHÄ	1840	1850	1860	1880	1880
atmosfer					
ilmakehä					
ilma					
ilmapiiri					
utukehä					
atmosfeeri					

ILMASTO

Maiden ja maanosien ilmastosta puhutaan lähes kaikissa 1800-luvun maantieteellisissä lähteissä. Nykyisessä maantieteen termistössä ja yleiskielessä jonkin paikan tai alueen säiden keskiarvosta käytetään nimitystä *ilmasto* (TN; NS; CD-PS), ja yleiskielessä sen synonyymina on *ilmanala* (NS; CD-PS). ILMASTON ni-

mitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 100. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset nimitykset ovat Samuel Rinta-Nikkolalta vuodelta 1804: *climati*, *ilman stäi* ja *ilma*.

(4) *Climati* eli Ilma on lämmin – – (Rinta-Nikkola 1804, 15).

(5) Suurin osa makaa keskinkertaisessa ilman stäisä (Rinta-Nikkola 1804, 170).

Rinta-Nikkolan nimityksistä *ilma* vakiintuu käyttöön koko 1800-luvun ajaksi. Nimitys on vakiintunut ilmaston merkitykseen jo vanhassa kirjasuomessa (Jussila 1998). *Climati* on puolestaan esiintynyt jo vuoden 1729 asetustekstissä (mt.), joten Rinta-Nikkolan käyttöön ottama vierassana se ei ole. *Ilman stäi* on alkuperältään ja rakenteeltaan hämärä. Todennäköisesti se vastaa jotakin ruotsin nimitystä, esimerkiksi sanaa *luftstreck* 'ilmastovyöhyke, ilmasto' (SAOB), mutta sanassa on painovirhe. Sanan merkitys voisi olla myös ilmastovyöhyke.

Seuraavat uudet ILMASTON nimitykset ovat 1830- ja 1840-luvulta. *Ilman* lisäksi käytetään nimityksiä *ilmapiiri*, *kliimat*, *ilmalaatu* ja *ilmanne*. Nimityksistä muut kuin *ilmanlaatu* ovat kertamuodosteita. *Ilmapiiriä* selitetään kontekstissa ruotsin vastineen *climat* avulla seuraavasti:

(6) – – itäisillä mailla, ehkä eri ilmapiiri (*climat*) nähtävästi muuttaa lääketysten vaikutukset (OVS 1830: 52, 2 (RAPOLA)).

Vierassana *kliimat* esiintyy Ahlholmilla *ilman* synonyymina:

(7) Ruumiin, vartalon, muodon, kunnan ja osittain sielun voimain erinkaltaisuus tulee enimmäkseen siitä, että toiset asvat kylmemmän toiset lämpyämmän ilman (Kliimatin) alla (Ahlholm YMM, 8 (RAPOLA)).

Ilmanlaatu on jo 1840-luvulla käytössä useissa lähteissä, ensimmäistä kertaa Elias Lönnrotilla 1847. Mielenkiintoinen johdos *ilmanne* on puolestaan Paavo Tikkaselta vuodelta 1848:

(8) – – waan erityiset ilmanneet – – ovat sälöneet sen moneen eri rotuun – – (Tikkanen 1848, 6).

1850-luvun nimityksiä ovat *ilman* ja *ilmanlaadun* lisäksi parafrasi *ilman ja säiden suhta*, nominatiivialkuinen *ilmalaatu* sekä *ilmanala*, joista jälkimmäinen on käytössä myös nykykielessä. *Ilmanalan* ensiesiintymä on tässä aineistossa D. E. D. Europaeukselta 1853. Synonyymina hän käyttää *ilmaa*. Europaeuksen jälkeen *ilmanala* on käytössä koko 1800-luvun ajan. 1860-luvun uusia nimityksiä ovat nykykielen *ilmasto*, nominatiivialkuinen *ilma-ala*, vierassana *klimati* sekä

kertamuodoste *keski-ilmanala*. *Ilmasto* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran Lönnotilla 1860 (RAPOLA). 1800-luvun lopussa ILMASTOSTA käytetään edelleen useita synonyymisiä nimityksiä: *ilmaa*, *ilmanlaatua*, *ilmanalaa* ja *ilmastoa* – yksittäisten *ilma-ala*- ja *klimati*-esiintymien lisäksi. Määriteltyä termimäistä käyttöä ei nimityksillä vielä ole. Nimityksissä on sekä onomasiologista että kontekstuaalista variaatiota: käsitettä kuvataan eri näkökulmista, ja lisäksi variaatiota on määriteosan taivutuksessa, sananmuodostuksessa ja johtimissa sekä vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä ja vierassanan kirjoitusasussa.

TAULUKKO 100. ILMASTON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ILMASTO	1800	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
climati								
ilma								
ilman stäi								
ilmapiiri								
ilmanlaatu								
ilmanne								
kliimat								
ilmalaatu								
ilman ja säiden suhta								
ilmanala								
ilma-ala								
ilmasto								
keski-ilmanala								
klimati								

ILMASTOVYÖHYKE

Viiden ilmastovyöhykkeen yläkäsite ILMASTOVYÖHYKE tulee maantieteen oppikirjoihin heti 1800-luvun alussa. Käsitteen nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 101. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisinä nimityksinä Samuel Rinta-Nikkola käyttää 1804 *ilma träkiä* ja *ilmanlineaa*:

(9) Africa makaa suurimmasta osasta sijnä kuumas ilman träkis – – (Rinta-Nikkola 1804, 153).

(10) Etelä-America makaa suurimmasta osasta sijnä kuumimmasa Ilman-Lineasa, – – (Rinta-Nikkola 1804, 217).

Molemmat nimitykset on osittain käännetty ja osittain lainattu ruotsista, mutta ne jäävät aineistossa kertamuodosteiksi; käsikirjoituksella ei ole vaikutusta myöhempään lähteisiin. 1840-luvun uusi nimitys on *ilmapiiri*, josta tulee 1800-luvun toinen melko vakiintunut ILMASTOVYÖHYKKEEN nimitys, esimerkiksi

(11) Ilmansa suhteen taitaa Europan jakaa 3 Ilmapiiriin – – (Ahlqvist 1855, 20).

1850-luvun uusi nimitys on *ilmavyö* ja 1860-luvun *ilmanala*, *ilma-ala* ja *ilmavyöhyke*. Nykykielen (NS; CD-PS) nimitystä *ilmastovyöhyke* ei 1800-luvulla esiinny lainkaan. Alkuosa *ilmasto* on Elias Lönnrotin uudissana vasta 1860-luvulta eikä sillä ole ILMASTONKAAN nimityksenä 1800-luvulla vakiintunutta asemaa. Muiden nimitysten käyttö on siis ymmärrettävää. 1800-luvun loppussa ainoa nimitys on *ilmavyöhyke*. Nimitysten edusosien variaatio on luonteeltaan onomasiologista, mutta muuten variaatio on kontekstuaalista määriteosan taivutusmuodon ja sananmuodostuksen variaatiota.

TAULUKKO 101. ILMASTOVYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ILMASTOVYÖHYKE	1800	1840	1850	1860	1870	1880	1890
ilman träki							
ilmanlinea							
ilmapiiri							
ilmavyö							
ilma-ala							
ilmanala							
ilmavyöhyke							

ISOTERMI

Isotermi tarkoittaa nykyisessä maantieteen termistössä 'kartassa niitä paikkoja yhdistävää käyrää, joiden lämpötila on sama, lämpökäyrää' (TN; MS; NS; CD-PS). 1800-luvun aineistoon käsite tulee vasta aivan 1800-luvun loppupuolella. Ensimmäisen kerran se esiintyy Aleksander Rahkosella 1872. Rahkosen käyttämät nimitykset ovat *vuoden lämpöviiva*, *vuoden lämpöviiva* ja *isotermi*:

(12) Ne seudut, joilla on sama keskilämpöisyys, yhdistetään kartalla wiiwojen kanssa, joita kutsutaan vuoden lämpöswiiwoiksi (isotermiksi) (Rahkonen 1872b, 18).

(13) – – sitä enemmän menewät vuoden lämpöwiiwat (isotermi) etelään päin (Rahkonen 1872b, 124).

Nyky nimitys *isotermi* esiintyy joissakin lähteissä myös 1880- ja 1890-luvulla, mutta käsitteen esiintymiä on kaiken kaikkiaan vähän (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Myös *vuoden lämpöviiva* esiintyy tässä asussa Rahkosen suomentaman oppikirjan toisessa painoksessa 1880-luvulla. 1890-luvulla esiintyy *isotermi* lisäksi nimitys *lämpöviiva*, mutta sitä ei ole otettu Nykysuomen sanakirjaan. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista vierassanan ja omaperäisen parafrasoinimityksen sekä parafrasoinimityksen sananmuodostuksen variaatiota.

KESKILÄMPÖTILA

Keskilämpötilasta eli jonkin ajanjakson keskimääräisestä lämpötilasta käytetään nykykielessä nimityksiä *keskilämpötila* (MS; NS; CD-PS) ja *keskilämpö* (MS; NS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 102. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsitettä aletaan käyttää 1860-luvulla. Silloin nimityksinä ovat *keskinkertainen lämpymyys*, *keskilämpömäärä*, *keskilämmin* ja *keskimääräinen lämpöys*. Näistä vain *keskimääräinen lämpöys* esiintyy aineistossa myöhemmin. 1870-luvun uusia nimityksiä ovat *keskilämpimyys*, *keskilämpö* ja *keskilämpöys* (ks. esimerkki 12). Nykykielen nimitys *keskilämpö* esiintyy ensimmäisen kerran Aleksander Rahkosella 1872, ja sitä käytetään sen jälkeen myös 1880- ja 1890-luvulla, esimerkiksi

(14) Vuoden keskilämmön voipi laskea mittaamalla lämmön jokaisena vuoden päivänä (Nissinen 1896, 19).

Myös *keskilämpöys* on käytössä 1800-luvun lopun vuosikymmeninä. Kaikki nimitykset voisivat olla käänösvariantteja ruotsin vastineesta *medelvärme* (SAOB). Seuraavat uudet nimitykset ovat 1890-luvulta. Näiden nimitysten vaihtumisesta käyttöön on mahdotonta sanoa mitään. Nykykielen nimitys *keskilämpötila* ei 1800-luvun aineistossa esiinny. 1800-luvun nimitysten vaihtelu on kontekstuaalista sananmuodostustavan variaatiota.

TAULUKKO 102. KESKILÄMPÖTILAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KESKILÄMPÖTILA

	1860	1870	1880	1890
keskilämmin				
keskilämpömäärä				
keskimääräinen lämpöys				
keskinkertainen lämpymyys				
keskilämpöys				
keskilämpimyys				
keskilämpö				
keskilämpö				
keskilämpömäärä				
keskimääräinen lämpö				
keskimääräinen vuosilämpö				

KUUMA VYÖHYKE

KUUMASTA VYÖHYKKEESTÄ käytetään maantieteen nykyisessä termistössä nimityksiä *kuuma vyöhyke* ja *trooppinen vyöhyke* (MS). Nimityksillä tarkoitetaan aluetta, missä kuukauden keskilämpötila on vähintään 18 astetta (mt.). Nykysuomen sanakirjassa *trooppinen vyöhyke* esiintyy vielä asussa *troopillinen*

vyöhyke (NS s. v. *troopillinen*). KUUMAN VYÖHYKKEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 103. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen, jolloin on käytössä monia eri nimityksiä. Näistä kertamuodosteiksi jäävät *kuuma vyöde*, *kuuma vyöteinen* ja *kuumma vyö*. *Lämmin vyö* esiintyy myös 1850-luvulla ja *kuuma piiri* myös 1860-luvulla. Nykikielen nimitys *kuuma vyöhyke* esiintyy ensimmäisen kerran Aejmelaeuksella 1847 (RAPOLA). Sen jälkeen nimityksestä tulee vakiintunein KUUMAN VYÖHYKKEEN nimitys 1800-luvulla, esimerkiksi

(15) *Kuumaksi vyöhykkeeksi* sanotaan sitä vyöhykettä, joka on molempain kääntöpiirien välissä molemmin puolin tasaajaa (Elmgren 1867, 9).

1850-luvun uusia nimityksiä ovat asu *kuuma vyö* ja *lämmin osa*. 1860-luvun uudet nimitykset *kuuma ilmanala*, *kuuma ilma-ala* ja *kuuma-ala* jäävät kertamuodosteiksi. Viimeinen uusi nimitys *tropillinen vyöhyke* on 1880-luvulta. Tämän lähellä Nykysuomen sanakirjan nimitystä olevan asun ensiesiintymä on Aleksander Rahkosen suomentaman Modeenin oppikirjan korjatusta painoksesta vuodelta 1882. *Trooppinen*-alkuista nimitystä ei 1800-luvun aineistossa esiinny; selvästi eniten on *kuuma*-alkuisia sanaliittonimityksiä. Käännöslaina *kuuma vyöhyke* on enää ainoa 1890-luvulla käytössä oleva nimitys. Nimitysten *lämmin*- ja *kuuma*-määriteosien vaihtelu sekä edusosien *piiri*, *ilma*, *osa*, *ala* ja *vyö* variaatio on onomasiologista, mutta muuten nimityksissä on paljon kontekstuaalista variaatiota etenkin *vyö*-kantaisen sanan sananmuodostuksessa.

TAULUKKO 103. KUUMAN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KUUMA VYÖHYKE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kuuma piiri						
kuuma vyöde						
kuuma vyöhyke						
kuuma vyöteinen						
kuumma vyö						
lämmin vyö						
kuuma vyö						
lämmin osa						
kuuma ilma-ala						
kuuma ilmanala						
kuuma-ala						
tropillinen vyöhyke						

KYLMÄ VYÖHYKE

Maapallo jaetaan viiteen ilmastovyöhykkeeseen siten, että eteläisellä ja pohjoisella pallonpuoliskolla on omat lauhkeat ja kylmät vyöhykkeensä. Käsite KYLMÄ VYÖHYKE on ETELÄISEN ja POHJOISEN KYLMÄN VYÖHYKKEEN yläkäsite. Nykyisessä maantieteen termistössä käsitteestä käytetään nimitystä *kylmä vyöhyke*, ja sillä tarkoitetaan aluetta, missä kuukauden keskilämpötila on 0–10 astetta (MS). KYLMÄN VYÖHYKKEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 104. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1840-luvulla. Ensimmäisistä nimityksistä *kylmä vyöde* ja *kylmä vyöteinen* jäävät kertamuodosteiksi mutta *kylmä piiri* esiintyy myös 1860-luvulla.

1850-luvun uusia nimityksiä ovat *kylmä osa* ja *pohjaisin osa*, jotka molemmat esiintyvät myös 1870-luvulla, tosin saman, August Ahlqvistin suomenoksen neljännessä painoksessa. Useita uusia nimityksiä esiintyy 1860-luvulla. Niistä vain ensimmäistä kertaa K. L. Elmgrenillä 1867 esiintyvä nykynimitys *kylmä vyöhyke* esiintyy aineistossa myöhemmin, esimerkiksi

(16) – – napapiirien ja napain välisiä osia sanotaan kylmiksi vyöhykkeiksi (< Topelius 1897, 307).

KYLMÄN VYÖHYKKEEN nimityksistä yksikään ei saa 1800-luvun aikana muita vakiintuneempaa asemaa. 1880- ja 1890-luvulla ainoa nimitys on kuitenkin *kylmä vyöhyke*, jota voidaan pitää suorana käänöslainana ruotsin vastineesta *den kalla zonen*. Nimitysten edusosien variaatio on onomasiologista mutta myös kontekstuaalista sananmuodostustavan ja taivutusmuotojen variaatiota.

TAULUKKO 104. KYLMÄN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KYLMÄ VYÖHYKE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kylmä piiri						
kylmä vyöde						
kylmä vyöteinen						
kylmä osa						
pohjaisin osa						
kylmä ala						
kylmä ilma-ala						
kylmä ilmanala						
kylmä vyöhyke						

ETELÄINEN KYLMÄ VYÖHYKE

ETELÄISESTÄ KYLMÄSTÄ VYÖHYKKEESTÄ käytetään nykykielessä nimitystä *eteläinen kylmä vyöhyke*. Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on

kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 105. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsité tulee aineistoon 1840-luvulla, ja ensimmäinen käytetty nimitys on *eteläpuolinen kylmä vyö*, joka esiintyy saman oppikirjan painoksissa myös 1850-luvulla:

(17) 5. Eteläpuolinen kylmä Wyö, eteläisen Napapiirin ja Etelänawan välillä (Ahlqvist 1844, 11).

1860-luvun nimityksiä ovat kertamuodoste *etelänpuolinen kylmä ilmanala*, nykynimitys *eteläinen kylmä vyöhyke* sekä yhdyssana *etelänvyöhyke*. *Eteläinen kylmä vyöhyke* esiintyy nykyasussa ensimmäisen kerran Edvard Ervastilla 1865:

(18) Etelänavan ympäristöä eteläiseen napapiiriin asti sanotaan *eteläiseksi kylmäksi vyöhykkeeksi* (Ervast 1865, 29).

Nimitys on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *den södra kalla zonen*. *Eteläisestä kylmästä vyöhykkeestä* tulee 1800-luvun lopun käytetyin käsitteen nimitys. Sen rinnalla esiintyvät nimitykset *etelänvyöhyke* ja *eteläinen kylmä vyö*, mutta nämä ovat käytössä vain oppikirjoissa, joissa vastaava nimitys on ollut aiemmissä painoksissa. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista asujen variaatiota: vaihtelua on sekä määriteosan että edusosan sananmuodostuksessa.

TAULUKKO 105. ETELÄISEN KYLMÄN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ETELÄINEN KYLMÄ VYÖHYKE

eteläpuolinen kylmä vyö
 eteläinen kylmä vyöhyke
 etelänpuolinen kylmä ilmanala
 etelänvyöhyke
 eteläinen kylmä vyö

	1840	1850	1860	1870	1880	1890
eteläpuolinen kylmä vyö	■	■				
eteläinen kylmä vyöhyke			■	■	■	■
etelänpuolinen kylmä ilmanala			■			
etelänvyöhyke			■		■	
eteläinen kylmä vyö				■		

POHJOINEN KYLMÄ VYÖHYKE

POHJOISESTA KYLMÄSTÄ VYÖHYKKEESTÄ käytetään nykykielessä nimitystä *pohjoinen kylmä vyöhyke*. Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 106. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsité tulee aineistoon 1820-luvulla, ja ensimmäinen käytetty nimitys on *pohjaispuoleinen kylmä tienoo*, joka jää kertamuodosteeksi. 1840-luvun nimityksistä *pohjasvyöteinen* on kertamuodoste ja *pohjaispuolinen kylmä vyö* esiintyy saman, August Ahlqvistin suomentaman oppikirjan myöhemmissä painoksissa 1850- ja 1870-luvulla. Seuraavat uudet nimitykset esiintyvät aineistossa 1860-luvulla: *pohjanpuolinen kylmä ilmanala* jää kertamuodosteeksi, *pohjainen vyöhyke* esiintyy Collanin oppikirjan myöhem-

mässä painoksessa 1880-luvulla, mutta *pohjainen kylmä vyöhyke* vakiintuu 1800-luvun nimityksistä parhaiten, esimerkiksi

(19) Pohjaisnavan ympäristöä pohjaiseen napapiiriin asti sanotaan *pohjaiseksi kylmäksi vyöhykkeeksi* (Ervast 1865, 29).

1870-luvun nimitys *pohjainen kylmä vyö* ja 1880-luvun nimitys *pohjoinen kylmä vyöhyke* jäävät kertamuodosteiksi. Nykykielen asun *pohjoinen kylmä vyöhyke* ensiesiintymä on Oskar Dannholmilta vuodelta 1889:

(20) – – ilmanalan suhteen 5:teen vyöhykkeeseen: 1) Kuuma vyöhyke – – 2) Pohjoinen lauhkea vyöhyke – – 3) Pohjoinen kylmä vyöhyke – – (Dannholm 1889, 152).

Nimitys on suora käänköslaina ruotsin vastineesta *den norra kalla zonen*. Nimityksissä näkyy *pohjoinen*-sanana variaatio (ks. POHJOINEN luku 4.3). Kontekstuaalista variaatiota on määriteosan lisäksi edusosan *vyö*-kantaisen sanan sananmuodostuksessa. Onomasiologisenä sen sijaan voi pitää *tienoo*-, *vyöhyke*- ja *ilmanala*-sanojen variaatiota.

TAULUKKO 106. POHJOISEN KYLMÄN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOINEN KYLMÄ VYÖHYKE

pohjaispuoleinen kylmä tienoo
pohjaispuoleinen kylmä vyö
pohjasvyöteinen
pohjainen kylmä vyöhyke
pohjainen vyöhyke
pohjanpuoleinen kylmä ilmanala
pohjainen kylmä vyö
pohjoinen kylmä vyöhyke

	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pohjaispuoleinen kylmä tienoo							
pohjaispuoleinen kylmä vyö							
pohjasvyöteinen							
pohjainen kylmä vyöhyke							
pohjainen vyöhyke							
pohjanpuoleinen kylmä ilmanala							
pohjainen kylmä vyö							
pohjoinen kylmä vyöhyke							

LAUHKEA VYÖHYKE

Maapallo jaetaan viiteen ilmastovyöhykkeeseen siten, että eteläisellä ja pohjoisella pallonpuoliskolla on omat lauhkeat ja kylmät vyöhykkeensä. Käsite LAUHKEA VYÖHYKE on ETELÄISEN ja POHJOISEN LAUHKEAN VYÖHYKKEEN yläkäsite. Nykykielessä talvettomasta vyöhykkeestä, jonka kylmimmän kuukauden keskilämpötila on 10–18 astetta, käytetään sekä nimitystä *lauhkea vyöhyke* (NS s. v. *lauhkea*; CD-PS s. v. *vyöhyke*) että nimitystä *lämmin vyöhyke* (MS). LAUHKEAN VYÖHYKKEEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 107. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1840-

luvulla. Ensimmäiset nimitykset *lauha vyöde*, *lauha vyöteinen* ja *lämmin vyöhyke* jäävät kuitenkin kertamuodosteiksi. Nykykielen toinen nimitys *lämmin vyöhyke* esiintyy ensimmäisen kerran Modeenin oppikirjan suomennoksessa 1848:

(21) – – Napa- ja Käänte-ympyröiden välillä olevat maat kutsutaan Lämmiksi Wyöhykkeiksi – – (< Modeen 1848, 6).

1850-luvun ainoa nimitys on kertamuodoste *lempiä osa*, ja 1860-luvun nimityksistäkin kertamuodosteiksi jäävät *lauha ilmanala*, *lempeä piiri* ja *lämmin ala*. Ainoastaan nykynimitys *lauhkea vyöhyke* on käytössä 1800-luvulla myöhemmin. Sen ensiesiintymä on K. L. Elmgreniltä vuodelta 1867, ja nimityksestä tulee 1800-luvun aikana vakiintunein LAUHKEAN VYÖHYKKEEN nimitys: 1880- ja 1890-luvulla se on ainoa käsitteen nimitys, esimerkiksi

(22) Käännepiirien ja napapiirien välisiä osia sanotaan lauhkeiksi vyöhykkeiksi – – (< Topelius 1897, 307).

1870-luvulla synonyymina on *lauhkea osa*, mutta tämäkin nimitys jää kertamuodosteeksi.

Ruotsissa käsitteestä käytetään nimitystä *den tempererade zonen*, jonka suora yhteys suomenkieliseen vastineeseen ei ole aivan yksiselitteinen. Suomen kielen nimitys on voitu rakentaa myös *kuuman* ja *kylmän vyöhykkeen* mallin mukaan. Nimityksissä on sekä onomasiologista variaatiota tavassa kuvata käsitettä että kontekstuaalista variaatiota sananmuodostuksessa ja johtimissa. *Lauha-*, *lauhkea-* ja *lempiä-*määriteosien variaatio voi olla myös alueellista kontekstuaalista variaatiota.

TAULUKKO 107. LAUHKEAN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAUHKEA VYÖHYKE	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lauha vyöde						
lauha vyöteinen						
lämmin vyöhyke						
lempiä osa						
lauha ilmanala						
lauhkea vyöhyke						
lempeä piiri						
lämmin ala						
lauhkea osa						

ETELÄINEN LAUHKEA VYÖHYKE

ETELÄISESTÄ LAUHKEASTA VYÖHYKKEESTÄ käytetään nykykielessä nimitystä *eteläinen lauhkea vyöhyke* (NS s. v. *lauhkea*). Käsitteen nimitysten variaatio

1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 108. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1840-luvulla, jolloin käytetään nimitystä *eteläpuoliuen lempiä vyö*. Se esiintyy aineistossa asussa *eteläpuolinen lempiä vyö* myös 1850-luvulla:

(23) 3. Eteläpuolinen lempiä Wyö, Metsänkaurin ja eteläisen Napapiirin välillä (Ahlqvist 1855, 9).

1860-luvun nimityksiä ovat kertamuodoste *etelänpuolinen lauha ilmanala*, nykynimitys *eteläinen lauhkea vyöhyke* ja *etelä lauhkea vyöhyke*. Nykynimitys esiintyy ensimmäisen kerran Edvard Ervastilla 1865:

(24) Eteläisen kääntöpiirin ja eteläisen napapiirin välistä vyöhykettä sanotaan *eteläiseksi lauhkeaksi vyöhykkeeksi* (Ervast 1865, 29).

Nimitys voisi olla käänöslaina ruotsin vastineesta *den södra tempererade zonen* tai muodostettu mallin mukaisesta (ks. LAUHKEA VYÖHYKE s. 235). *Eteläinen lauhkea vyöhyke* on ensiesiintymän jälkeen 1800-luvun lopun käytetyin käsitteen nimitys. Sen rinnalla esiintyvät nimitykset *etelä lauhkea vyöhyke* ja *eteläinen lauhkea vyö*, mutta nämä ovat käytössä vain oppikirjoissa, joissa vastaava nimitys on ollut aiemmissa painoksissa. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista määriteosan ja edusosan sanamuodostuksen variaatiota sekä *lauha-*, *lauhkea-* ja *lempiä-*sanojen alueellista variaatiota.

TAULUKKO 108. ETELÄISEN LAUHKEAN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ETELÄINEN LAUHKEA VYÖHYKE

eteläpuoliuen lempiä vyö
 eteläpuolinen lempiä vyö
 etelä lauhkea vyöhyke
 eteläinen lauhkea vyöhyke
 etelänpuolinen lauha ilmanala
 eteläinen lauhkea vyö

	1840	1850	1860	1870	1880	1890
eteläpuoliuen lempiä vyö						
eteläpuolinen lempiä vyö						
etelä lauhkea vyöhyke						
eteläinen lauhkea vyöhyke						
etelänpuolinen lauha ilmanala						
eteläinen lauhkea vyö						

POHJOINEN LAUHKEA VYÖHYKE

POHJOISESTA LAUHKEASTA VYÖHYKKEESTÄ käytetään nykykielessä nimitystä *pohjoinen lauhkea vyöhyke*. Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 109. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1840-luvulla, ja ensimmäinen käytetty nimitys on *pohjaispuolinen lempiä vyö*. Tämä nimitys esiintyy aineistossa myös 1850-luvulla sekä samassa asussa että asussa *pohjaispuolinen lempiä vyö*.

1860-luvun uusia nimityksiä ovat kertamuodoste *pohjanpuolinen lauha ilmanala*, *pohjainen lauhkea vyöhyke* ja vain Collanin oppikirjassa esiintyvä *pohjaislauhkea vyöhyke*. 1800-luvun aineiston vakiintuneimmaksi POHJOISEN LAUHKEAN VYÖHYKKEEN nimitykseksi tulee *pohjainen lauhkea vyöhyke*, esimerkiksi

(25) – – tämän [kuuman] vyöhykkeen pohjaispuolella alkaa *pohjainen lauhkea* ja eteläpuolella *eteläinen lauhkea* – – (Salonen 1871, 5).

1870-luvun uusi nimitys *pohjainen lauhkea vyö* jää kertamuodosteeksi, mutta 1880-luvulla ensimmäisen kerran esiintyvä nimityksen nykyasu *pohjoinen lauhkea vyöhyke* esiintyy myös 1890-luvulla. Asun ensiesiintymä on Oskar Dannholmilta vuodelta 1889:

(26) – – ilmanalan suhteen 5:teen vyöhykkeeseen: 1) Kuuma vyöhyke – – 2) Pohjoinen lauhkea vyöhyke – – (Dannholm 1889, 152).

Myös tätä nimitystä voidaan pitää käänöslainana tai ainakin muiden vastaavien käänöslainanimitysten mallin mukaan muodostettuna (vrt. LAUHKEA VYÖHYKE s. 235). Nimityksissä näkyy sama variaatio kuin *pohjoinen*-sanassa (ks. POHJOINEN luku 4.3). Lisäksi *vyöhyke*-sanassa on kontekstuaalista sanamuodostuksen variaatiota. *Lauha*-, *lauhkea*- ja *lempiä*-sanojen variaatio on todennäköisesti alueellisista eroista johtuvaa.

TAULUKKO 109. POHJOISEN LAUHKEAN VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POHJOINEN LAUHKEA VYÖHYKE

pohjaispuolinen lempiä vyö
pohjoispuolinen lempiä vyö
pohjanpuolinen lauha ilmanala
pohjainen lauhkea vyöhyke
pohjaislauhkea vyöhyke
pohjainen lauhkea vyö
pohjoinen lauhkea vyöhyke

	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pohjaispuolinen lempiä vyö						
pohjoispuolinen lempiä vyö						
pohjanpuolinen lauha ilmanala						
pohjainen lauhkea vyöhyke						
pohjaislauhkea vyöhyke						
pohjainen lauhkea vyö						
pohjoinen lauhkea vyöhyke						

LUMIRAJA

LUMIRAJAN käsitteellä tarkoitetaan lumipeitteen ja paljaan maan rajaa ja varsinkin vuoristossa rajaa, jonka kylmemmällä puolella lumipeite säilyy läpi vuoden (NS; CD-PS). Tässä merkityksessä käsite esiintyy aineistossa jo 1840-luvulla, ja siitä käytetään nimitystä *lumiraja*. Sen ensiesiintymä on August Ahlqvistilta vuodelta 1844, ja nimitys esiintyy sen jälkeen kaikkina seuraavina 1800-luvun vuosikymmeninä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2), esimerkiksi

(27) Lumirajaksi kutsumme sitä korkeutta ylempänä merta, jonka yläpuolella Lumi ja Jää eiwät koskaan sula (Ahlqvist 1844, 12).

(28) Lumiraja on niin korkealla, että ainoastaan Apenninein korkeimmat kukkulat sekä Etna owat lumella peitetyt (Rahkonen 1872b, 114).

Lumirajalla on aineistossa vain kaksi varianttia: genetiivialkuinen *lumenraja*, joka esiintyy 1860- ja 1890-luvulla, sekä *lumipiiri*, joka esiintyy 1860- ja 1880-luvulla (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). *Lumirajasta* tulee heti esiintymän jälkeen käsitteen vakiintunein nimitys. Se on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *snögräns*. Nimitysten variaatio on sekä onomasiologista (edusosissa) että kontekstuaalista (määriteosissa).

MANNERILMASTO

MANNERILMASTOLLA tarkoitetaan mantereilla, varsinkin niiden sisäosissa vallitsevaa ilmastoa (CD-PS). Nykyisessä maantieteen termistössä käytetään nimitystä *mannerilmasto* (TN; MS), ja sama nimitys on käytössä yleiskielessä (NS; CD-PS). MANNERILMASTON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 110. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite tulee aineistoon 1860-luvulla; ensimmäisiä nimityksiä ovat *mantereen ilmanala*, joka esiintyy kerran myös asussa *manteren ilmanala*, ja *mantereisilmasto*. Molemmat nimitykset esiintyvät aineistossa myöhemmin. 1870-luvun uusia nimityksiä ovat *mannermaan ilmanala*, *mannerilmasto* ja *mantereinen ilmanala*. Kaikki ovat käytössä myöhemmin. Nykykielen nimitys *mannerilmasto* esiintyy ensimmäisen kerran Aleksander Rahkosella 1872:

(29) – – (“meri-ilmasto” wastoin ”manner-ilmastoa”) (Rahkonen 1872b, 18).

1880-luvun uusia nimityksiä ovat *mantereinen ilmasto* ja *mannermaan ilmasto*, jotka jäävät kertamuodosteiksi. 1890-luvun uusien nimitysten vakiintumista on vaikea arvioida. Ainakaan Nykysuomen sanakirjassa *kontinentali-ilmanala*, *maa-ilmasto*, *sisämaan-ilmanala* ja *mannerilmanala* eivät esiinny. MANNERILMASTON nimityksistä yksikään ei saa 1800-luvun aikana muita vakiintuneempaa asemaa, mutta nykykielen nimitys *mannerilmasto* esiintyy *mantereisilmaston* lisäksi kolmena vuosikymmenenä. 1800-luvun MANNERILMASTON nimityksistä etenkin *mannermaa*-alkuiset nimitykset ovat suoria käännöslainoja ruotsin vastineesta *fastlandsklimat*. Tämän nimityksen vapaina käännöslainoina voidaan pitää myös *mannerilmastoa* ja *mannerilmanalaa*. Nimitysten välinen variaatio on *sisämaa*-nimitystä lukuun ottamatta kontekstuaalista: variaatiota on sekä koko nimityksen sananmuodostustavoissa että määriteosien ja edusosien sananmuodostuksessa.

TAULUKKO 110. MANNERILMASTON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MANNERILMASTO	1860	1870	1880	1890
mantereen ilmanala				
mantereisilmasto				
manteren ilmanala				
mannerilmasto				
mannermaan ilmanala				
mantereinen ilmanala				
mannermaan ilmasto				
mantereinen ilmasto				
kontinentali-ilmanala				
maa-ilmasto				
mannerilmanala				
sisämaan-ilmanala				

MERI-ILMASTO

MERI-ILMASTOLLA tarkoitetaan merillä ja niiden lähetyvillä vallitsevaa ilmastoa (CD-PS). Maantieteen nykyisessä termistössä käsitteestä käytetään nimitystä *meri-ilmasto* ja se esiintyy myös yleiskielessä (TN; MS; NS; CD-PS). MERI-ILMASTON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 111. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1860-luvulta alkaen. Ensimmäisiä MERI-ILMASTON nimityksiä ovat *meren ilmanala*, *valtameren ilmanala* ja *merenilmasto*, esimerkiksi

(30) Sentähden onkin eroitus mantereen ilmanalan ja meren ilmanalan välillä – – (Cannelin 1860, 34).

Näistä *valtameren ilmanala* jää kertamuodosteeksi, mutta muut esiintyvät aineistossa myöhemmin. 1870-luvun uusia nimityksiä ovat *merenilma*, *meri-ilma* ja *meri-ilmasto*. Nimitys *merenilma* jää kertamuodosteeksi, mutta *meri-ilma* ja *meri-ilmasto* esiintyvät 1880- ja 1890-luvulla. *Meri-ilma* on käytössä myös nykykielessä mutta eri merkityksessä kuin *meri-ilmasto*. *Meri-ilmasto* esiintyy ensimmäisen kerran Aleksander Rahkosella 1872 (ks. esimerkki 29). Nimitystä voidaan pitää käänöslainana ruotsin vastineesta *hafsklimat*, vaikka ruotsin yhdyssanan alkuosa onkin genetiivimuotoinen. Suoria käänösvastineita ovat esimerkiksi *merenilmasto* ja *merenilma*.

1880-luvun uudet nimitykset *rannikkoilmasto*, *rantailmasto* ja *rantamaan ilmasto* jäävät meri-ilmaston merkityksessä kertamuodosteiksi. Niitä voi pitää ruotsin vastineen *kustklimat* käänöksinä. 1890-luvun uusien nimitysten *rannikkoilmanalan* ja *meri-ilmanalan* vakiintumista myöhempään käyttöön ei aineiston perusteella voi arvioida; nykykielessä nimitykset eivät kuitenkaan esiinny. Va-

kiintuneimmat MERI-ILMASTON nimitykset 1800-luvun lopun aineistossa ovat *meri-ilma* ja *meri-ilmasto*. Käsitteen nimityksissä on sekä onomasiologista nimeämisen näkökulman variaatiota että kontekstuaalista variaatiota koko nimityksen sananmuodostustavassa, määriteosan taivutuksessa sekä edusosien ja *ranta-*, *rannikko-* ja *rantamaa-*määriteosien sananmuodostuksessa.

TAULUKKO 111. MERI-ILMASTON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MERI-ILMASTO	1860	1870	1880	1890
meren ilmanala				
merenilmasto				
valtameren ilmanala				
merenilma				
meri-ilma				
meri-ilmasto				
rannikkoilmasto				
rantailmasto				
rantamaan ilmasto				
meri-ilmanala				
rannikkoilmanala				

MERIVIRTA

Merivirralla tarkoitetaan nykymaantieteen termistössä meriveden liikettä, jota synnyttävät maapallon pysyväistuulet (TN; MS). Yleiskielessä sanalla on laajempi merkitys: 'pysyvän tuulen, maan pyörimisen t. veden erilaisen tiheyden aikaansaama meriveden liike' (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1840-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2)

(31) Mutta paitsi sitä juoksee muutamissa paikoin meressä vesi aina yhdä päin, tuulessa lukua pitämätä, ja se kutsutaan meren virraksi (SSV1841-8-3).

Koko 1800-luvun ajan käsitteestä käytetään kahta nimitysvarianttia: *merenvirta* ja *merivirta*. Niiden välinen variaatio on kontekstuaalista. Genetiivialkuinen asu on ensimmäinen; se esiintyy 1840-luvun lisäksi 1860-luvulla. *Merenvirran* ensiesiintymä on Lavus Koranderilta vuodelta 1862. Nominatiivialkuinen, nykykielen asu tulee aineistoon 1860-luvulla. 1870-luvulla käytetään vain asua *merenvirta* ja 1880- ja 1890-luvulla sekä *merenvirtaa* että *merivirtaa*. 1800-luvun lopussa *merivirtaa* voi pitää yleisempänä nimityksenä. Kaiken kaikkiaan *merivirta* esiintyy kymmenessä lähteessä ja *merenvirta* 12 lähteessä. Molemmat nimitykset ovat käänöslainoja ruotsin genetiivialkuisesta vastineesta *havsström* (esim. SAOB).

POUTA-AIKA

POUTA-AJALLA tarkoitetaan maantieteen termistössä vuodenaikaa, jolloin ei sada lainkaan. Nykysuomen sanakirjassa tästä vuodenajasta käytetään nimityksiä *pouta-aika*, *kuiva-aika* ja *poutakausi*, joista *kuiva-aika* tai *kuiva aika* on selkeimmin määritelty *sadeajan* vastakohtaksi. *Poutakausi* esiintyy sanakirjassa vain hakusanana. Nykyisessä maantieteen termistössä ja esimerkiksi CD-Perussanakirjassa *sadeajalla* tai *sadekaudella* ei ole *pouta-ajan* kaltaista vastakohtaa.

1800-luvun aineistossa POUTA-AIKA esiintyy 1850-luvulta alkaen. Käsitteen nimitysten variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 112. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimitys *pouta-aika* esiintyy ensimmäisen kerran Antero Vareliuksella 1855 ja myöhemmin 1860-luvulla. 1860-luvun uusista nimityksistä genetiivialkuinen *poudanaika* jää kertamuodosteeksi, mutta *poutakausi* esiintyy myös 1890-luvulla. Sen ensiesiintymä on Edvard Ervastilta vuodelta 1865:

(34) *Kuumassa vyöhykkeessä* on alituinen kuumuus, eikä siellä tunneta muita vuoden-aikoja kuin *sadekausi* ja *poutakausi* (Ervast 1865, 30).

Nimitys *kuiva aika* esiintyy 1800-luvun aineistossa ensimmäisen kerran Aleksander Rahkosella vuonna 1872, ja se on todennäköisesti käännetty suoraan, sillä alkuperäisteoksissa käytetään ilmausta *en torr tid*. Käsitteestä on vain yksi esiintymä 1890-luvun lähteistä, mutta silti Nykysuomen sanakirjaan on otettu kolme 1800-luvun nimityksistä. *Pouta-* ja *kuiva-*määriteosien ja *aika-* ja *kausi-*edusosien variaatio on onomasiologista, mutta nimityksissä on lisäksi kontekstuaalista variaatiota määriteosien taivutuksessa.

TAULUKKO 112. POUTA-AJAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

POUTA-AIKA	1850	1860	1870	1880	1890
pouta-aika					
poudanaika					
poutakausi					
kuiva aika					

SADEAIKA

SADEAJALLA tarkoitetaan varsinkin kuumen ja lauhkean vyöhykkeen vuodenaikaa, jolloin sataa suurin osa vuotuisesta sademäärästä (CD-PS). Käsitteestä käytetään nykykielessä nimityksiä *sadeaika* (CD-PS maant.; NS) ja *sadekausi* (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1850-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Ensimmäinen nimitys on nykykielen ensisijainen termi *sadeaika*, jonka ensiesiintymä on Antero Vareliukselta vuodelta 1855:

(35) Maan kesku-vyöhykkeellä, eli Tasaus-piirin lähemmällä paikoilla, ovat ilman muutteet vakavampia ja tietympiä. Siellä on vaan kaksi vuoden aikaa: Pouta-aika ja Sade-aika. (Varelius 1855, 54.)

1850-luvun jälkeen nimitys esiintyy myös 1860-, 1870-, 1880- ja 1890-luvulla. Sen synonyymeista 1860-luvun genetiivialkuinen nimitys *sateenaika* jää kerta-muodosteeksi ja nykykielessä esiintyvä *sadekausi* esiintyy 1860-luvun lisäksi 1870- ja 1880-luvulla. *Sadekausi*-nimityksen ensiesiintymä on Edvard Ervastilta vuodelta 1865 (ks. esimerkki 34). Vakiintuneimman aseman saa nimitys *sadeai-ka*, joka on käännöslaina ruotsin vastineesta *regntid*. Nimityksissä on kontekstuaalista variaatiota, ja lisäksi *aika*- ja *kausi*-edusosien vaihtelua voi pitää onomasiologisena.

TUULETON VYÖHYKE

1800-luvun aineistossa kerrotaan eri alueiden tuulten (ks. luku 9.3) lisäksi tuulivyöhykkeistä. Tuulivyöhykkeitä käsitellään kuitenkin vain muutamissa oppikirjoissa, ja johdonmukaisena, nykyisenkaltaisena järjestelmänä ne eivät vielä 1800-luvulla esiinny. Eniten esiintymiä on käsitteestä, jolla kuvataan täysin tuuletonta vyöhykettä (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Käsite tulee aineistoon 1860-luvulla, jolloin Lavus Korander nimittää sitä *tyyneen ilman alaksi*. Nimitys ei esiinny aineistossa myöhemmin. 1870-luvun uusi nimitys on *tyyni vyöhyke*, ja se esiintyy saman oppikirjan myöhemmässä painoksessa myös 1880-luvulla. 1880-luvun uusia nimityksiä ovat *tuuleton seutu* ja nykynimitys *tuuleton vyöhyke*, joka esiintyy ensimmäisen kerran Oskar Dannholmilla 1889:

(38) – – voidaan maan pinnalla eroittaa 5 tuulivyöhykettä – – tuuleton vyöhyke päiväntasaajan ympärillä – – (Dannholm 1889, 153).

Nimityksen vakiintumista kirjakieliseen käyttöön ei aineiston perusteella voi arvioida. Käsitteen nimitysten variaatio on onomasiologista: nimitykset ovat epätermimäisiä ja kuvaavia ja hakevat havainnollisinta tapaa nimetä ilmiötä.

VYÖHYKE

Maapallon erilaiset ilmasto-olot jaetaan useisiin eri tavalla perusteltuihin vyöhykkeisiin. VYÖHYKE on yksi ilmastosanaston keskeisistä yläkäsitteistä. Nykykielessä VYÖHYKETTÄ nimitetään *vyöhykkeeksi* (NS; CD-PS), ja vielä Nykysuomen sanakirjassa *vyöhyke* määritellään osaksi maantieteen erikoissanastoa. *Vyöhykkeen* synonyymina NS:ssa on vierassana *zooni*. Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 113. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy ensimmäisen kerran 1830-luvulla, jolloin käytetään nimitystä *kulma*, kun puhutaan vuoriston erilaisista ilmastovyöhykkeistä:

(39) Sitä ylempänä on kolmas osa eli luminen kulma, – – (SSV 1834, 2 (RAPOLA)).

Kulma jää VYÖHYKKEEN nimityksenä kertamuodosteeksi.

1840-luvun nimityksiä ovat *vyöde*, *maanvyö*, *vyöhyke* ja *piiri*. Näistä erityisesti nykykielen nimitys *vyöhyke* esiintyy aineistossa tasaisesti koko 1800-luvun ajan. Se on vakiintunein VYÖHYKKEEN nimitys jo 1800-luvulla. Nimityksen ensiesiintymä on Aejmelaeukselta vuodelta 1847 (RAPOLA). 1850-luvun uusia nimityksiä ovat *zoni* ja *ilmanala*, joista *zoni* esiintyy aineistossa myöhemmin. 1890-luvulla vierassana esiintyy asussa *zona*, mutta Nykysuomen sanakirjan pitkävokaalista asua ei 1800-luvulla vielä esiinny. Nimityksissä on semasiologista polyseemisyudesta johtuvaa variaatiota, onomasiologista näkökulman valinnasta johtuvaa variaatiota sekä kontekstuaalista variaatiota vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä, vierassanan kirjoitusasussa ja vyö-kantaisen sanan sanamuodostuksessa.

TAULUKKO 113. VYÖHYKKEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

VYÖHYKE

kulma

vyöde

maanvyö

vyöhyke

piiri

zoni

ilmanala

zona

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
kulma							
vyöde							
maanvyö							
vyöhyke							
piiri							
zoni							
ilmanala							
zona							

9 SUOMEN MAANTIETEELLE VIERAIDEN ILMIÖIDEN NIMITYKSET

9.1 Yleistä

Jokaisessa ns. yleismaantieteen oppikirjassa eli oppikirjassa, jossa esitellään Eurooppa ja mahdollisesti muutkin maanosat, käsitellään sellaisia maantieteellisiä ilmiöitä, joita ei tunneta Suomesta. Näiden ilmiöiden käsitteleminen erillään muista ryhmistä on kiinnostavaa, sillä usein kääntäjät ja kirjoittajat ovat joutuneet erityisen haastavaan tilanteeseen nimetessään tuntemattomia ilmiöitä. Näiden nimitysten kohdalla kääntäjät ovat olleet eniten riippuvaisia alkuperäistekstin kuvauksesta ja varhaisemmista oppikirjoista. Luonnollisesti kaikki tämän ryhmän termit olisi voinut luokitella edellisiin ryhmiin.

Suomen maantieteelle vieraita ilmiöitä esitellään oppikirjojen lisäksi matkakertomuksissa ja sanomalehdissä. Matkakertomuksissa näiden ilmiöiden kuvaukset on usein tuotettu suomeksi, mutta sanomalehtien artikkelit voivat olla oppikirjojen tapaan käännöksiä. Monissa sanomalehdissä ja lukemistoissa vierasta maista esitellään vain joitakin mullistavia ja suomalaisille vieraita ja erikoisia ilmiöitä. Esimerkiksi Turun Viikko-Sanomissa julkaistiin 1823 artikkelisarja ”Jäävuorista Grönlannissa”, ja Sanan Saattaja Viipurista julkaisi 1833 artikkelin ”Islannin kiehuvista lähteistä” ja kertoi uutisessa lumivyöryistä seuraavasti: *Tämän kaltainen iso lumi-palli eli Lavini, (joksi sitä myös kutsutaan), vieräi 13:tenä päivänä elokuussa 1832. Kasbek nimisestä vuoresta maahan.*

Nykymaantieteen sanastossakin esiintyy paljon Suomen maantieteelle vieraiden paikallisten maantieteellisten ilmiöiden nimityksiä. Tyypillistä tälle sanastolle on, että se on vierasperäistä. Eksoottisen, paikallisen ilmiön nimitystä ei ole tarpeen kääntää tai sepittää suomeksi, koska ilmausta ei tarvita Suomen olosuhteiden kuvaamiseen. Nykymaantieteessä tällaisia termejä ovat mm. *chapparal* ’Kalifornian ja Espanjan pensaikkokasvillisuus’, *pampa* ’Argentiinan ja Uruguayn aroalue’, *preeria* ’Pohjois-Amerikan aroalue’ ja *selva* ’Amazonin sademetsäalue’ (TN).

Koko aineiston 6 822 esiintymästä tähän ryhmään kuuluu noin 12 prosenttia eli 846 esiintymää. Aineiston noin 1 770 nimityksestä eksoottiseen sanastoon kuuluu 290, mikä on noin 16 prosenttia nimityksistä. Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset voi ryhmitellä seuraaviin merkitysryhmiin: 1) aavikon nimitykset, 2) arojen nimitykset, 3) jäätikön, jäävirran ja jäävuoren nimitykset, 4) keitaan nimitykset, 5) korallin, koralliriutan ja laguunin nimitykset, 6) kuumen lähteen nimitykset, 7) lumivyöryn nimitykset, 8) marskimaan nimitykset, 9) pengermaan nimitykset, 10) sademetsän nimitykset, 11) savannin nimitykset, 12) tulivuoren ja kraatterin nimitykset, 13) tuulten nimitykset sekä 14) vuorovesi-ilmiön nimitykset.

Osa esiintymistä vakiintuu kirjakieleen heti 1800-luvun alussa, osa vakiintuu nopeasti ja variaatiota esiintyy vähän (luku 9.2), mutta osan kohdalla leksi-

kaalista variaatiota on runsaasti (luku 9.3). Lisäksi aineistossa on nimityksiä, joita ei ole nykykielessä tai joiden vakiintumisesta ei vielä 1800-luvun esiintymien perusteella voi sanoa mitään. Harvinaiset käsitteet on esitelty liitteessä 2.

9.2 Vakiintuneet nimitykset

Vakiintuneisiin nimityksiin olen ryhmitellyt vanhassa kirjasuomessa vakiintuneet nimitykset ja sellaiset nimitykset, jotka vakiintuvat nopeasti, kun käsite tai kategoria aineistossa esiintyy. Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden sanastossa vakiintuneisiin kuuluvat vain SADEMETSÄN nimitykset.

SADEMETSÄ

Gustaf Eurén tuo sanakirjassaan 1860 kirjakieleen uudismuodosteen *aarniometsä* tarkoittamaan nykykielen sademetsää (Rapola 1960; SSA). Se on vapaa käännöslaina ruotsin sanasta *urskog*. Aineistossa *aarniometsä* esiintyy sademetsää tarkoittavana nimityksenä kaikissa 1800-luvun lopun lähteissä, joissa sademetsästä puhutaan (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Lähteissä on aina kyse muualla kuin Suomessa tai Euroopassa kasvavasta metsästä, esimerkiksi

- (1) – – joen [Amazon] reunalla, kasvaa niin tihyitä aarniometsiä – – (Ervast 1865, 271).
- (2) Indiassa on runsas kasvullisuus ja siellä tawataan koreita aarniometsiä (Rahkonen 1872b, 132).

Koko aineistossani *aarniometsällä* on vain yksi variantti, 1870- ja 1880-luvulla esiintyvä nimitys *dsjunglepensaikko*. *Aarniometsä* ja *dsjunglepensaikko* esiintyvät molemmat saman maanosan kuvauksessa:

- (3) – – siinä kasvaa dsjunglepensaikkoa ja elää joukko tiikerejä, jättiliskoja j. n. e. (Rahkonen 1872b, 130).

Dsjunglepensaikkoa nykyisin vastaava nimitys *viidakko* esiintyy 1800-luvun lähteissäni vain K. E. F. Ignatiuksella 1890 mutta ensisijaisessa ja murteissa esiintyvässä nuoria lehtipuita (varsinkin koivuja) tai pensaita kasvavan tiheän metsikön merkityksessä (NS).

Nykykielen sanakirjat (NS; CD-PS) antavat *aarniometsälle* ensin yleisemmän merkityksen 'luonnontilainen metsä' ja vasta sitten trooppisen sademetsän merkityksen. *Sademetsän* ja *aarniometsän* synonyymina yleiskielessä esiintyy *viidakko*. Maantieteen termistöstä *aarniometsä* on syrjäytynyt sademetsän merkityksestä kokonaan, ja nykyään käytetään vain nimitystä *sademetsä* (TN). 1800-luvun aineistossa sademetsä ei vielä esiinny.

9.3 Leksikaalisen variaation takia vakiintumattomat nimitykset

AAVIKKO

Nykykielen maantieteellistä termiä *aavikko* (TN; NS; CD-PS; KH) voidaan nimittää yleiskielessä ja maantieteellisessä nimistössä myös *autiomaaksi* (NS; CD-PS; KH). Yleiskielessä *erämaalla* on lisäksi CD-PS:ssa mainittu, joskin vanhahava, merkitys 'aavikko, autioma' ja NS:ssa sama mutta erikoismerkitykseksi nimitetty merkitys. NS mainitsee 1800-luvulla esiintyvistä *aavikon* nimityksistä myös *hietta-aavikon* ja *hietalakeuden*, NSS myös *hamadan* (*hamada* = *hammada* 'maant. kivi- ja louhikkoaavikko Saharassa') ja CD-PS *hiekk-aavikon* ja *hiekk-aerämaan*. Vanhassa kirjasuomessa Mikael Agricola käyttää aavikosta nimityksiä *erämaa* ja *aukiamaa* (RAPOLA; Jussila 1998). Näistä *erämaa* periytyy myös 1800-luvun alun oppikirjoihin. AAVIKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 114. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2.

Samuel Rinta-Nikkolan suomennoksessa 1804 AAVIKOLLA on monta nimitystä, vaikka muita Suomen maantieteelle vieraita nimityksiä suomennoksessa on vain kaksi. Hän nimittää AAVIKKOA uskonnollisen kielen mallin mukaisesti *erämaaksi*⁵⁵ mutta myös *korveksi*, *hietakankaaksi* ja *sandakorveksi*, esimerkiksi

(4) – – African (öde-markerne) erä-maat – – (Rinta-Nikkola 1804, 113).

(5) – – sen suuren sanda-korven (se muinainen Egyptin korpi) – – (Rinta-Nikkola 1804, 124).

Korpi periytyy Rinta-Nikkolan kieleen vanhasta kirjasuomesta. Se esiintyy ensimmäisen kerran jo Agricolalla 1544 (Jussila 1998). *Hietakankaan* ensiesiintymä on vuoden 1762 almanakassa (mt.). *Sandakorpi* ei ole esiintynyt kirjakielessä aikaisemmin.

Erämaa on käytössä koko 1800-luvun ajan ja on aineiston vakiintunein AAVIKON nimitys; kaiken kaikkiaan se esiintyy 38 lähteessä, esimerkiksi

(6) Jos sellainen tasamaa on kaswamatoin ja peitetty pieniltä kiwiltä taikka hiekalta, niin kutsutaan se Erämaaksi (Ahlqvist 1844, 13).

(7) Erämaaksi kutsutaan melkein kaikkea kaswillisuutta wailla olewia hietta- tahi kiwilakeuksia (Juuti 1884, 14).

Jossain määrin vakiintunut *erämaa* ei kuitenkaan jää 1800-luvun ainoaksi AAVIKON nimitykseksi, vaan nimityksissä on runsaasti variaatiota: kaiken kaikkiaan nimityksiä on 47. Vanhan kirjasuomen nimityksistä *korpi* esiintyy aineistossa lähes yhtä pitkään kuin *erämaa*: 1880-luvulle saakka. Myöhemmin aineistossa esiintyvät myös *sandakorpi* ja *hietakangas*.

⁵⁵ *Erämaa* on lainattu suomesta myös varhaisempaan uusruotsiin ja muinaisruotsiin, *erä-marck*, *aeremarck* jne. (SSA).

TAULUKKO 114. AAVIKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

AAVIKKO	1800	1820	1840	1850	1860	1870	1880	1890
erämaa								
hietakangas								
korpi								
sandakorpi								
autio								
hiekkaho								
hiekkaukko								
hiekkakangas								
hiekkameri								
hietaukko								
hietäerämaa								
hietalakeus								
hietameri								
sandalakeus								
aavikko								
hiekkaaava								
hiekkalakia								
hietaaava								
hietaaavikko								
hietikko								
aava								
aavikkomaa								
autiomaa								
autiopaikka								
hiekkalakeus								
hietajakso								
hietakenttä								
kiviaavikko								
santa-aava								
santameri								
someroaavikko								
eräalanko								
erähietikkö								
eräkivikko								
hamada								
hiedikko								
hiedikkoerämaa								
hiedikkomaa								

hiekkærämaa								
hieta-aro								
hieta-autio								
kivitasanko								
löysä hiekka								
kivilakeus								
hiekk-aavikko								
hietikko								
kivikkoerämaa								

Monia uusia aavikon nimityksiä otetaan käyttöön 1840-luvulla. Rinta-Nikkolan nimitysten lisäksi 1840-luvulla käytetään nimityksiä *sandalakeus*, *autio*, *hietaerämaa*, *hietameri*, *hiekk-aukko*, *hietalakeus*, *hieta-aukko*, *hiekk-aho*, *hiekkakangas* ja *hiekkameri*. Vain kerran esiintyvät nimitykset *sandalakeus*, *hiekk-aukko*, *hieta-aukko* ja *hiekk-aho*. *Autio* on käytössä yksittäisissä lähteissä myös 1860- ja 1870-luvulla, ja *hietaerämaa* esiintyy uudestaan 1870-luvulla. Varianteista *hieta-* ja *hiekkameri hietameri* esiintyy aineistossa useammin; 1840-luvun jälkeen vielä 1860-luvulla:

(8) – – se on ikäänkun wiheriöitsewä saari hieta-meressä (Cannelin 1860, 15).

Hiekkameri esiintyy vain Tikkasella 1848. Molemmat ovat käänöslainoja ruotsin vastineesta *sandhav* (SAOB). *Meri*-loppuinen yhdyssana on oppikirjoissa (ks. esimerkki 8) kuvainnollisessa käytössä, eikä sen ole tarkoituskaan olla termi. Joko ruotsin vastineesta *sandvidd* tai *sandslätt* (SAOB) todennäköisesti käännetty nimitys *hietalakeus* (myös NS) esiintyy kirjakielessä ensimmäisen kerran Suomettaressa 1847 ja uudelleen 1880-luvulla. Nimitys *hiekkakangas* on *erämaan* alakäsite:

(9) Wiljatoin kangas, jossa ei löydy asukkaita, kutsutaan erä-maaksi; jos pinta on hietanen, sanotaan sitä Hiekk-kankaaksi (< Modeen 1848, 19–20).

Nimitys esiintyy myös 1860-luvulla muttei varsinaisesti määriteltynä käsitteenä.

1850-luvulla esiintyvät aiemmin käytetyistä nimityksistä vain *erämaa* ja *korpi*. Muut nimitykset ovat uusia. Nimityksen *aavikko* ensiesiintymä on Daniel Europaeukselta 1853 (Rapola 1860; SSA). *Aavikko* esiintyy aineistossa myös myöhemmin, esimerkiksi

(10) Wedenpuutteesta hedelmätöntä maanpaikkaa sanotaan aavikoksi, hieta-aavikoksi, kun enemmiten on hietaista (Liljefors 1868, 12).

Muita 1850-luvun uusia nimityksiä ovat *hieta-aava*, *hieta-aavikko*, *hiekkalakia*, *hiekk-aava* ja *hietikko*. Esimerkissä 10 Liljefors määrittelee *aavikon* alakäsitteeksi *hieta-aavikon*, jonka ensiesiintymä on myös Europaeukselta 1853. *Hieta-aavikko* esiintyy 1850-luvun jälkeen kaikkina vuosikymmeninä, mutta sitä ei kaikissa lähteissä määritellä alakäsitteeksi. Nimitys *hieta-aava* esiintyy myös 1860- ja 1880-luvulla mutta hyvin epätermimäisissä konteksteissa. Joko ruotsin vastineesta *sandvidd* tai *sandslätt* (SAOB) todennäköisesti käännetty nimitys *hiekkalakia* esiintyy tässä asussa vain August Ahlqvistin suomentaman oppikirjan eri painoksissa 1850- ja 1870-luvulla. Nimitykset *hiekk-aava* ja *hietikko* esiintyy vain 1850-luvulla.

1860-luvulla esiintyy aiemmin käytettyjen nimitysten lisäksi paljon uusia nimityksiä. Niistä kertamuodosteita ovat *aava*, *autiopaikka*, *santa-aava*, *hiekkalakeus*, *hietajakso*, *hietakenttä*, *kiviaavikko*, *someroaavikko* ja *aavikkomaa*. Nykykielessä edelleen aavikkoa tarkoittava *autiomaa* esiintyy 1800-luvun aineistossa vain 1860- ja 1870-luvulla ja näinäkin vuosikymmeninä vain kahdessa lähteessä. *Autiomaa* esiintyy kirjakielessä ensimmäistä kertaa jo 1601 Ljungolla mutta autiotilan merkityksessä (Jussila 1998). Rapolan (1960) mukaan aavikon merkityksessä *autiomaa* esiintyy ensimmäisen kerran Reinhold vonBeckerillä 1821. *Kivi-* ja *someroaavikko* ovat AAVIKON alakäsitteitä. Niiden rinnakkaiskäsitteenä esiintyy 1850-luvulla käyttöön otettu *hieta-aavikko*. *Santameri* esiintyy 1860-luvun lisäksi 1880-luvulla. Sitä käytetään samaan tapaan kuvainnollisesti kuin 1840-luvulla käytettyä *hietamerta*.

1870-luvulta on käytössä yhdeksän aiemmin esiintynyttä AAVIKON nimitystä, mutta uusia nimityksiä esiintyy peräti 12. Nimityksistä *hiedikko*, *hiedikkoerämaa*, *hiedikkomaa*, *erähietikkö*, *hieta-aro* ja *hieta-autio* jäävät kertamuodosteiksi. Nimitys *kivitasanko* esiintyy myös 1880- ja 1890-luvulla, ja se on todennäköisesti käännöslaina alkuteoksen vastineesta *stenslätt*. *Eräalanko*, *eräkiwikko*, *hamada* ja *löysä hiekka* esiintyvät saman oppikirjan eri painoksissa sekä 1870- että 1880-luvulla:

(11) Sangen laweita osia Saharasta on kuitenkin autioita ja eräkiwikkoa, joiden yläisemmät paikat kutsutaan nimellä hamada, eli löysä hiekka, – – (Rahkonen 1872b, 157).

Hamadan ensiesiintymä on siis Aleksander Rahkoselta vuodelta 1872. Nimitys *hiekkäerämaa* esiintyy kahdessa lähteessä 1870-luvulla ja 1890-luvulla. Sen ensiesiintymä on Jaakko Länkelältä vuodelta 1875.

1880-luvulla uusia AAVIKON nimityksiä tulee vain yksi: *kivilakeus*. 1890-luvulla *erämaa* esiintyy aavikon merkityksessä enää Alli Nissisen suomentamassa Hultin ja Nordmannin oppikirjassa 1896. Muissa oppikirjoissa tilalle on tullut nykykielen *aavikko*, mutta variaatiota on edelleen jonkin verran. Uusia nimityksiä ovat *hiekk-aavikko*, *kivikkoerämaa* ja *hietikko*, esimerkiksi

(12) Jos tämä lakeus on niin kuiva, ettei siinä mitään kasva, nimitetään sitä hietikoksi (< Topelius 1897, 206–207).

1800-luvulla AAVIKOLLE on ollut tarpeen antaa monenlaisia nimityksiä. Olennaista on ollut alueen kuvaaminen ja esittelemine. Suomenkielisten nimitysten perinne tulee aiemmasta kirjakielisestä perinteestä, sillä jo Raamatun teksteissä on esiintynyt aavikkoa tarkoittavia sanoja. Ruotsin vastineet eivät variaatiota selitä, sillä alkuteoksissa ja sanakirjoissa vastineina ovat *öken* ja *sand-öken*. Yhteen tarkkamerkityksiseen termiin ei ole edes pyritty, ja siksi *erämaa* ei ole kirjoittajille ja suomentajille riittänyt, vaan olennaista on ollut kuvata aavikon tasaisuutta, hiekkaisuutta tai kivikkoisuutta. Monesti nimitykset ovat lähellä nykykielen hietikon merkitystä eikä eroa aavikon ja hietikon välille ole tekstiyhteydessä helppo tehdä. Usein oppikirjan alussa määritelty aavikkoa tarkoittava termi osoittautuu aavikoiden käsittelyssä riittämättömäksi, ja variaatiota syntyy sekä vakiintumattomuuden että elävöittämisen takia. Tämä variaatio on onomasiologista: haetaan tapaa kuvata ilmiötä havainnollisesti ja lukijalle tutuista lähtökohdista. Kaikki aavikkoa tarkoittavat sanat esiintyvät kuuman vyöhykkeen aavikoiden merkityksessä. Nykymaantieteen termistössä *aavikko* tarkoittaa sekä kuuman vyöhykkeen aavikkoa että kylmän vyöhykkeen lumiaavikkoa (TN). Nykymaantieteessäkin aavikko voidaan tarkemmin määritellä hiekka-, kivikko- tai suola-aavikoiksi (TN, 88). Olen ryhmitellyt nämä alakäsitteet AAVIKON käsitteen alle, koska 1800-luvun aineistossa hyponyminen suhde ei ole kaikissa lähteissä selvä. Hyponymia aiheuttaa aineistossa kuitenkin onomasiologista variaatiota. CD-PS:ssä on maantieteen termiksi määritelty aavikon erikoistyypeistä vain *suola-aavikko*, joka esiintyy myös 1800-luvulla Edvard Ervastilla 1865⁵⁶. Onomasiologisen variaation lisäksi nimityksissä on runsaasti kontekstuaalista variaatiota. Sitä syntyy esimerkiksi alueellisista eroista *hiekk-*, *hieta-* ja *santa-*sanojen käytössä sekä tarpeesta käyttää joissakin konteksteissa ns. epeksegeesimuotoja. Myös sananmuodostuksen variaatio esimerkiksi *lakeus-* ja *lakia-*sanoissa voi olla murre-eroista johtuvaa.

ARO

Runsasta variaatiota on 1800-luvun aineistossa nykykielen *arolla* 'ruohoa kasvava tasanko' (TN; NS; CD-PS; KH). Variaatiota on myös nykykielessä, sillä NS mainitsee 1800-luvun nimityksistä *aromaan*, *heinäaavikon*, *heinäaron* (myös CD-PS), *ruohoaron* ja *ruohotasangon*. Näistä *heinäaavikko*, *heinäaro* ja *ruohotasanko* ovat NS:n mukaan käyttöalaltaan maantieteellisiä. Nykyisen termin merkitys kuitenkin kattaa näiden NS:n nimitysten tuomat lisämerkitykset: aro kasvaa ruohoa ja on tasanko.

AROSTA aletaan puhua AAVIKON ja KEITAAN käsitteitä myöhemmin, eikä käytölle ole pohjaa vanhan kirjasuomen uskonnollisesta kielestä. Siksi kyse on

⁵⁶ *Hiekk-aavikko* ja *kivikko-aavikko* eivät varsinaisesti esiinny 1800-luvun aineistossani, vaikka läheisiä variantteja on useita.

puhtaasti maantieteellisestä käsitteestä. ARON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 115. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen AROA kuvaava konteksti on Modeenilta 1848:

(13) – – *nimitetään näitä heinä-maita nimellä Pampas* – – (< Modeen 1848, 29).

Tässä esitelty ARON alakäsite *pampa* kuvataan siis yleisesti *heinämaaksi*⁵⁷. *Heinämaa* esiintyy aineistossa uudestaan vain 1860-luvulla. Toinen Modeenin AROKSI tulkittava nimitys *niittulakeus* on myös ARON alakäsitettä kuvaavasta kontekstista:

(14) – – *äärettömiä niittu-lakeuksia sanotaan täällä Lanos- eli Ruohomeriksi* (< Modeen 1848, 29).

Nykykäsityksen mukaanhan llanos on savannin alatyyppejä, mutta 1840-luvulla savannia ja aroa ei osattu erottaa eri ilmastovyöhykkeiden kasvillisuusalueiksi⁵⁸. Siksi savannia tarkoittavia yleisnimityksiä on ollut mahdotonta erottaa aroa tarkoittavista yleisnimityksistä. *Niittulakeus* on aineistossa kertamuodoste.

1850-luvulla esiintyy aineistossani ensimmäisen kerran nimitys *aro* Antero Vareliuksella 1853, mutta esiintymän kontekstissa – – *corpina ja aroina* – – (s. 12) sana on todennäköisesti vielä ensiesiintymän (Juslenius 1745) tapaisessa kostean luonnonniityn merkityksessä (Jussila 1998). Nykykielen aron merkityksessä *aro* esiintyy vasta 1860-luvulla Eurénin sanakirjassa 1860 (SSA). *Aron* maantieteellinen murteiden merkityksestä eroava merkitys onkin kirjakielistä perua.

1860-luvun jälkeen *aro* esiintyy ARON nimityksenä kaikkina vuosikymmeninä. Vakiintumisesta ei kuitenkaan voida puhua, vaikka *aro* on pitkäikäisin ja pysyvin ARON nimitys; esiintymiä on kaikkiaan 23. Toisena yleisenä ARON nimityksenä esiintyy 1860-luvulta alkaen *aromaa*, jonka ensiesiintymä on Kristfrid Gananderilta vuodelta 1786 (Jussila 1998; VKS). *Aron* ja *aromaan* lisäksi 1860-luvulla otetaan käyttöön lukuisia ARON nimityksiä, joista muut kuin Edvard Ervastin ensiesiintymä *ruohotasanko* sekä *ruoholakeus* jäävät kertamuodosteiksi. *Ruohotasanko* on käytössä myös 1870- ja 1880-luvulla ja *ruoholakeus* 1870-luvulla. 1860-luvullakin yläkäsitteen nimitys oli vakiintumaton, esimerkiksi

(15) – – *tasamaata, jossa paikoin kasvaa laajoja ruoho-aukeoita (prairies-Sawannes)* – – (Cannelin 1860, 32).

⁵⁷ NS:ssä *heinämaalla* on eri merkitys, 'heinäniitty', ja tämä merkitys esiintyy jo vanhassa kirjakielessä 1700-luvulla (As 1743 ja Ganander) (VKS).

⁵⁸ Aro esiintyy lauhkeassa ja subtrooppisessa vyöhykkeessä ja savanni subtrooppisessa ja trooppisessa.

(16) Paikka paikoin on kuitenkin avaroita soita ja auhto-kankaita, joita täällä sanotaan ”*pustoiksi*” (Korander 1868, 139).

Preeriat ja pustat ovat nykykäsityksen mukaan aroja, mutta niitä ei lähteissä nimitetä *aroiksi*. 1860-luvun nimityksistä *kangas* on aron merkityksessä erikoisin. NS:n merkitys ’kova maa’ esim. suon vastakohtana on voinut johdattaa 1800-luvun kirjoittajat ja kääntäjät käyttämään *kangasta* aron merkityksessä. *Hieta-kangasta* on kuitenkin aiemmin käytetty kirjakielessä nykykielen mukaisessa ’mäntymetsää ja kanervaa kasvavan hietakankaan’ merkityksessä (NS; Jussila 1998), ja siksi sen yhdistäminen aron merkitykseen on epävarmaa. Kyse voi olla myös merkityslainasta, sillä nimityksen vastineena voidaan pitää ruotsin sanaa *sandhed* (SAOB).

1870-luvulla *aro* ja erityisesti *aromaa* esiintyvät yleisimpinä ARON nimityksinä, ja variaatiota on vähän: vain *ruohotasanko*, *ruoholakeus* ja uusi nimitys *erämaa* kontekstissa, jossa puhutaan *Mustanmeren erämaasta*. Myös 1880-luvulla *aromaa* on yleisin ARON nimitys. Uusia ARON nimityksiä on 1880-luvulla kolme: *heinäaavikko*, *heinäaro* ja *ruohoaro*, esimerkiksi

(17) Gobi on osaksi kuivaa ruoho-aroa, osaksi autiota hiekka- ja kiviperäistä erämaata (Dannholm 1889, 98).

Kaikki kolme uutta nimitystä esiintyvät Nykysuomen sanakirjassa. *Heinäaavikon* ja *heinäaron* ensiesiintymät ovat K. J. Juutilta vuodelta 1884 ja *ruohoaron* Oskar Dannholmilta vuodelta 1889. Vuosisadan lopussa, 1890-luvulla *aromaa* on edelleen yleisin ARON nimitys, mutta myös *aro* esiintyy kolmessa lähteessä. 1890-luvun ainoa uusi nimitys on *heinikkoaro*.

1800-luvun ARON nimitysten tarkastelu on kahdella tapaa ongelmallista. Ensinnäkin ARON ja SAVANNIN käsitteitä ei ole vielä eroteltu, ja siksi aron määritelmä ’ruohoa kasvava tasanko’ on merkinnyt kirjoittajille ja kääntäjille maantieteellistä sijaintia enemmän. Toisaalta oppikirjoissa esiintyy paljon määrittelemättömiä aroksi tai yleensä ruohoa kasvavaksi tasangoksi tulkittavia nimityksiä. Alkuteoksissa vastineina on ruotsin *stepp* tai *grässtepp*, joista jälkimmäinen selittää *ruoho-* tai *heinä-*alkuiset nimitykset käännöslainoiksi. Variaation lähtökohtana on semasiologinen kategorian eriytymättömyys ja vieraus kirjoittajille. *Aron* ja *aromaan* välinen variaatio on kontekstuaalista, sillä *aromaata* voi pitää epeksegeesi-muotona *arosta*. Muiden nimitysten välinen variaatio on sekä onomasiologista että kontekstuaalista, sillä esimerkiksi *ruoho-* ja *heinä-*määriteosien variaatio voi olla alueellista.

ARON alakäsitteistä eli erityyppisistä ja eri alueilla esiintyvistä aroista 1800-luvulla esiintyvät nykykielen Venäjän aro eli *mustamullan seutu* (NS; CD-PS) (ks. liite 2), Argentiinan ruohoaro eli *pampa* (TN; MS; NS; CD-PS) (ks. seur.), Amerikan aro eli *preeria* (mt.) (ks. liite 2) ja Unkarin aro eli *pusta* (NS; CD-PS) (ks. liite 2) sekä *suola-aro* (mt.) (ks. liite 2).

TAULUKKO 115. ARON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ARO	1840	1850	1860	1870	1880	1890
heinämaa						
niittulakeus						
aro						
aho						
aromaa						
auhtokangas						
heinikkö						
hietakangas						
hietanummi						
kangas						
niittytasanko						
nummi						
nurmikko						
ruohoaukea						
ruoholakeus						
ruohoniitty						
ruohotasanko						
erämaa						
heinäaavikko						
heinäaro						
ruohoaro						
heinikkoaro						

PAMPA

Arotyyppien nimityksistä *pampa* esiintyy maantieteen oppikirjoissa ensimmäisenä. *Pampa* on sitaattilaina ketšuan kielestä, jossa se tarkoittaa tasankoa, ja espanjassa sana on monikossa muodossa *pampas* (USS). Se onkin otettu 1800-luvun oppikirjoihin usein espanjalaisen asun mukaisena ja hyvin proprimaisena. PAMPAN nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 116. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nimityksen kirjoitusasuissa on runsaasti kontekstuaalista variaatiota. Vaikka ison alkukirjaimen käyttö 1800-luvulla poikkeaa nykyisistä suosituksista, on *pampa* kirjoitettu isolla myös sellaisissa oppikirjoissa, joissa muita termejä ei ole kirjoitettu isolla alkukirjaimella. PAMPA on useimmissa oppikirjoissa määritelty jotenkin ja rinnalla käytetään usein edellä kuvattuja yleisempiä ARON nimityksiä. Ensimmäisen kerran *pampa* esiintyy ruotsin mallin mukaisesti asus-

sa *pampas* 1848⁵⁹, ja myös 1850- ja 1860-luvulla. Kaikissa näissä esiintymissä kyse on proprimaisesta paikallisesta sitaattilainasta:

(18) – – nimitetään näitä heinä-maita nimellä Pampas, jotka ovat samallaisia, kun Sawannas-nimiset niityt – – (< Modeen 1848, 29).

(19) Etelä-Amerikan etelä-puolella, Plata-wirran rannoilla, on kans sellaisia nurmisia aawoja, jossa niitten nimi on Pampas (Cannelin 1860, 32).

1850-luvulla esiintyy yhdyssana *Pampas-tasamaa*; pelkkä *pampas* ei tekstiin ole sopinut. *Pampas-tasamaa* esiintyy myös 1860-luvulla, mutta sen varianttina on yhdyssana *pampas-tasanko*, joka esiintyy aineistossa myös 1870- ja 1880-luvulla. Molempia yhdyssananimityksiä voi pitää kontekstuaalisina epekegeesi-muotoina. Lisäksi 1860-luvulla esiintyy asu *pampos*. 1870-luvulla uutena varianttina esiintyy ensimmäistä kertaa nykyisen mukainen kirjoitusasu *pampa* Aleksander Rahkosella 1872. *Pampa* kirjoitetaan edelleen isolla alkukirjaimella. 1800-luvun lopun kirjoitusasuksi *pampa* ei vakiinnu.

TAULUKKO 116. PAMPAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PAMPA	1840	1850	1860	1870	1880	1890
pampas						
pampos						
pampas-tasanko						
Pampas-tasamaa						
pampa						

HARMATTAN

Nyky-suomen sivistyssanakirja määrittelee *harmattanin* alkuaan arabiankieliseksi maantieteen erikoissanaston sanaksi, joka tarkoittaa Pohjois-Afrikassa talvella puhaltavaa koillistuulta. 1800-luvun aineistossa HARMATTAN esiintyy 1840-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2); Maamiehen Ystäväs-sä 1846 sanan asuna on *harmatan*:

(2) Ne tuulet jotka usiammin puhuvat täällä ja jotka on waarallisimmat matkustajalle, owat H arm a ta n ja Kamsin (MY 1846, no 3).

Tämän jälkeen sana esiintyy myös 1850- ja 1860-luvulla mutta nykykielen asussa *harmattan*. Myöhemmin ainoana varianttina on yhdyssana *harmattan-tuuli*. Sanan asun vakiintumista 1800-luvulla ei kuitenkaan voi tehdä varmoja päätel-

⁵⁹ NES:n mukaan *pampas* esiintyy vasta Meurmanilla 1887, mutta esiintymiä on useita vuosikymmeniä aikaisemmin.

miä, kun esiintymiä ei ole vuoden 1868 jälkeen. Nimitysten välinen variaatio on kontekstuaalista vierassanan kirjoitusasun variaatiota.

JÄÄTIKKÖ

Varsin monimutkainen sanavyöhyke ovat erilaisia jäätiköitä tarkoittavat nimitykset, ja sanojen merkitysten selvittämistä 1800-luvun lähteistä vaikeuttaa nykykielen termistön sekavuus. TN:ssa *gletseri* tarkoittaa jäätikköä tai jäätikkövirtaa, MS:ssa jäävirtaa ja NS:ssa (geol.) vuoristojäätikköä tai jäävirtaa. *Jäätikkö* tarkoittaa TN:ssa ikuisesta lumesta ns. lumenkasautumisalueella syntyvää jäätä ja sanan englanninosa on *glacier*. Lisähuomautuksena todetaan, että ”vuoristojäätikkö liukuu kielekkeinä eli laaksojäätiköinä (valley glacier) alas laaksoihin”. NS:ssa *jäätikkö* määritellään ensisijaisesti maantieteen ja geologian termiksi, jonka merkitys on ’maan pintaa peittävä pysyvä jääkasauma vuoristossa t. muussa kylmässä seudussa, maajää; jäävirta’. CD-PS:ssa *jäätikkö* on käyttöalaltaan maantieteen termi ja sen ensisijainen merkitys on pysyvä jäämassa napa- ja vuoristoseudulla. *Jäävirta* määritellään MS:ssa (laaksojäätiköksi eli gletseriksi) vuorien väliseen laaksoon liukuvaksi jäätikönkielekkeeksi. NS:ssa *jäävirta* on maantieteen ja geologian termi, jonka merkitys on ’liikkuva, virtamainen jäätikkö, gletseri, glasieri, jöökeli’, ja CD-PS:ssa *jäävirta* on maantieteen termi, jonka merkitys on liikkuva virtamainen jäätikkö. Lisäksi NS:ssa määritellään *glasieeri* geologian termiksi, joka tarkoittaa jäävirtaa, *jöökeli* maantieteen ja geologia termiksi, joka tarkoittaa myös jäävirtaa, ja *jääkenttä* laajaksi jäätiköksi⁶⁰. *Jäälakeus* kuvataan esimerkkien avulla joko aavaksi, lumiseksi tai hohtavaksi, *lumiaavikko* aaltoilevaksi tai napamaiden tai vuoristojen lumiaavikoiksi ja *maajää* määritellään geologian termiksi M. Sauramolta lainatulla selityksellä ”[Pohjois-Siperiassa] routa säilyy ”ikuisena” m:nä vuodesta vuoteen” ja kakkosmerkitykseksi annetaan mannerjää(tikkö). Kaikki NS:n jollakin tavalla jäätikköä kuvaavat sanat esiintyvät myös 1800-luvun aineistossani.

Liikkuvaa jäätä tai jäätikköä voidaan nykykielessä nimittää *gletseriksi*, *laaksojäätiköksi*, *jäävirraksi* (kolme ensimmäistä ovat termistyneimmät nimitykset), *jäätiköksi*, *glasieeriksi* ja *jöökeliiksi*, ja paikallaan pysyvää jäätä *gletseriksi*, *jäätiköksi* (termistyneimmät nimitykset), *jääkentäksi* (jos se on laaja) tai *maajääksi*. 1800-luvulla nimitysvariantteja on vielä enemmän, 21. Variaatio on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 117. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2.

Aineistossa JÄÄTIKÖSTÄ aletaan puhua 1840-luvun oppikirjoissa. August Ahlqvist käyttää 1844 nimitystä *lumi- ja jäälakeus*:

(20) Lumija [!] Jää-lakeudet ovat suuret joukot lunta eli jäätä, jotka ovat aina sulamatta, korkiain wuorten päällä tai lomissa (Ahlqvist 1844, 13–14).

⁶⁰ CD-PS:ssa tätä merkitystä ei ole lainkaan vaan esimerkkinä on vain jääkenttä pelikenttänä

Lumi- ja jäälakeus esiintyy aineistossa myös myöhemmin. 1850-luvun painoksissa Ahlqvist käyttää edelleen nimitystä *lumi- ja jäälakeus*, mutta sen rinnalla esiintyy 1850- ja 1870-luvun painoksissa nimitys *lumijäätikkäjoukko*.

1860-luvulla käytetään kuutta uutta JÄÄTIKÖN nimitystä. Nimityksistä *lumi-aavikko* ja *iljanne*⁶¹ esiintyvät vain 1860-luvulla, samoin kuin *isbräer*, jota käytetään tekstissä koodinvaihtona seuraavasti:

(21) – – peitetyt ikuisilla lumi- ja jääjoukoilla, joiden nimi täällä on *isbräer*
– – (Ervast 1865, 111).

Muita myöhemmin aineistossa esiintyviä 1860-luvun nimityksiä ovat *lumi- ja jääjoukko*, *lumiaukio* ja *gletschi*. 1870-luvulla uusia jäätikön nimityksiä on neljä: *jääselkä*, *Gletscher*, *jäävirta* ja *jäätikkö*, esimerkiksi

(22) – – *ikuisella lumella* peitetyistä jääselistä (”Gletscher”-nimisinä tunnetut) (Salonen 1871, 27).

Salonen on lainannut *Gletscher*-sanan suoraan alkuperäisen saksankielisen asun mukaisena sitaattilainana (vrt. Korander 1868; USS) ja käyttänyt sitä proprimaisesti. *Jääselkä* jää näistä nimityksistä kertamuodosteeksi, mutta muut nimitykset esiintyvät aineistossa myöhemmin. Tähänastiset nimitykset ovat kuvanneet paikallaan pysyvää jäätä, jäätikköä, mutta *jäävirralla* on 1870-luvulla toisenlaisen merkitys. Sen ensiesiintymä on esimerkin 23 konteksti:

(23) Nämät, jotka owat jäätä ja joita woi pitää jääwirtoina, wyörywät hiljaa alas laaksoihin – – (Rahkonen 1872b, 72).

1870-luvun nimityksistä nykykielen *jäätikkö* on esiintynyt kirjakielessä jo 1770-luvulla sekä Porthanilla että Kreanderilla (Jussila 1998); aineistossa se esiintyy vasta 1800-luvun lopussa.

1880-luvulla uusia nimityksiä on vain kolme: *jäälakeus*, *glacieri* ja *jökel*. Vain *glasieri* esiintyy asussa *glacieeri* 1890-luvulla, ja muut nimitykset ovat kertamuodosteita. 1890-luvulla uusia nimityksiä käytetään edelleen useita: niitä ovat *jääkenttä*, *lumi- ja jääaavikko*, *kulkujää*, *lumikenttä*, *sisämaanjäät* ja *maajää*. Uusia nimityksiä on etenkin Alli Nissisen suomentamassa oppikirjassa (1896), josta nykykielen *maajään* ensiesiintymäkin on. *Kulkujää* on kontekstissa *jäätikön* ja *glacieerin* synonyymi:

⁶¹ *Iljanne* tarkoittaa CD-PS:ssa ja NS:ssa liukasta jääkerrosta varsinkin maassa. Tässä merkityksessä *iljanne* on esiintynyt kirjakielessä jo Porthanilla 1770-luvulla (Jusleniuksen sanakirjan lisäykset) ja Gananderilla 1784 (SSA). Yleiskielen merkitys on niin lähellä jäätikön merkitystä, että sanan käyttö myös JÄÄTIKÖN nimityksenä on ymmärrettävää.

(24) – – laajoja lumi- ja jää-aavikoita ja glacieereja eli kulkujäitä – – (Nissinen 1896, 79).

NS:ssa *kulkujää* on *ajojään* synonyymi ja *kiintojään* vastakohta. Keskenään synonyymeja ovat osittain *lumikenttä* ja *lumi- ja jääaavikko*. *Lumikenttä* esiintyy myös nykykielen sanakirjoissa ja sen ensiesiintymä on Nissiseltä 1896. Se on käänöslaina ruotsin vastineesta *isfelt*.

JÄÄTIKÖN nimityksiksi vakiintuvat 1800-luvulla parhaiten johdos *jäätikkö* ja sen vieraskieliseksi vastineeksi *gletsleri* joko asussa *gletschi* tai *Gletscher*. Liikkuvaa jäätä kuvataan nykytermin mukaisesti *jäävirraksi* mutta myös *jäälakeudeksi*. JÄÄTIKÖN nimityksissä on useita paikallisia nimityksiä, jotka hyväksytään omakielisten ilmausten rinnalle vielä 1800-luvulla, mutta nykytermistössä niitä ei enää *gletseriä* lukuun ottamatta ole. Käsitteen nimityksissä on runsaasti kontekstuaalista variaatiota vierassanan ja omakielisen nimityksen välillä ja vierassanan kirjoitusasussa. Muu nimitysten variaatio on onomasiologista: nimitykset kuvaavat käsitettä eri tavoin, ja lisäksi osa nimityksistä on termimäisiä ja osa kuvaavia parafrasainimityksiä.

TAULUKKO 117. JÄÄTIKÖN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

JÄÄTIKKÖ	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lumi- ja jäälakeus						
lumijäätikkäjoukko						
gletschi						
iljanne						
isbräer						
lumi- ja jääjoukko						
lumiaavikko						
lumiaukio						
Gletscher						
jääselkä						
jäätikkö						
jäävirta						
glacieri, glacieeri						
jäälakeus						
jökel						
jääkenttä						
kulkujää						
lumi- ja jääaavikko						
lumikenttä						
maajää						
sisämaanjäätä						

JÄÄVUORI

JÄÄTIKÖN nimitykset vakiintuvat kirjakieleen hitaasti (ks. JÄÄTIKKÖ s. 256), mutta JÄÄVUOREN nimitykset vakiintuvat suhteellisen nopeasti. *Jäävuori* esiintyy nykymaantieteen termistössä (MS) ja yleiskielessä meressä uivan jäisen vuoren merkityksessä (NS; CD-PS). Käsitteen nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 118. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa jo 1800-luvun alun sanomalehdissä ja silloin nimityksen asuna on *jäävuori*. Turun Viikko-Sanomissa kerrotaan 1823 ”Jäävuorista Grönlannissa”:

(25) – – jäävuoret liikkuvat veden liikunnosta, halkiavat suuren kohinan kanssa – – (TVS1823-39-2).

Jäävuori on käännöslaina ruotsin vastineesta *isberg*, ja sana siirtyy tässä asussa myöhempiin lähteisiin ja on vakiintunein JÄÄVUOREN nimitys 1800-luvulla. Nimityksiin tulee variaatiota vasta 1870-luvulla, jolloin uusia nimityksiä ovat *jäälohkare* ja *lumivuori*. Nykykielessä *jäälohkareella* ei ole jäävuoren merkitystä (NS; CD-PS). *Lumivuoren* merkitys voisi konteksti perusteella olla niin lumi-huippuinen vuori (tämä merkitys myös NS:ssa) kuin meressä uiva vuori:

(26) – – on Grönlanti täynnä korkeita lumivuoria – – (Rahkonen 1872b, 175).

1890-luvulla ainoa käytetty nimitys on *jäävuori*. Nimitysten variaatio on onomasiologista: käsite kuvataan eri näkökulmista ja toisten nimitysten merkitys on prototyypisempi kuin toisten.

TAULUKKO 118. JÄÄVUOREN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

JÄÄVUORI	1820	1840	1860	1870	1880	1890
jäävuori						
jäälohkare						
lumivuori						

KEIDAS

Aavikon yhteydessä maantieteen oppikirjoissa esiintyy heti 1800-luvun alussa myös KEITAAN nimityksiä. Nykykielessä *keidas* tarkoittaa esimerkiksi ympäristöään kosteampaa ja kasvillisuudeltaan rehevämpää aluetta aavikolla (NS; CD-PS). Sana on vanha germaaninen laina, joka on tarkoittanut suota ja suossa olevaa saarekettä (SSA). Maantieteenkin terminä *keidas* on ollut aavikon keitaan merkityksessä melko vähän aikaa, sillä NS määrittelee *keitaan* maantieteelliseksi merkitykseksi keidassuon, ja aavikon keitaan merkityksessä NS:ssa esiintyy myös *kosteikko*. *Keitaan* tai *kosteikon* vierassanavastineena käytetään nykykielessä *oaasia* (NS). KEITAAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on ku-

vattu vuosikymmenittäin taulukossa 119. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisen kerran käsite esiintyy Samuel Rinta-Nikkolalla 1804, jossa käytetään kertamuodostetta *mettäpuska*. Varsinaisesti KEITAAN nimitykset tulevat aineistoon vasta 1840-luvulla. Silloin esiintyvät nimitykset *oasi*, *oas*, *kangassaari* ja *ruohosaari*, esimerkiksi

(27) Hiekka-kankaassa löytyvä wesinen ja wihertävä kohta saapi nimen Oas (< Modeen 1848, 20).

Nimityksistä vain *oasi* vakiintuu käyttöön. Vierassanaa käytetään koko 1800-luvun ajan.

1850-luvulla uusina KEITAAN nimityksinä esiintyvät kertamuodoste *kosteipaikka* ja *kosteikko*, joka Rapolan (1960) mukaan on Daniel Europaeuksen uudismuodoste vuodelta 1853. *Kosteikko* otetaan nopeasti käyttöön, ja se esiintyy koko 1800-luvun lopun ajan KEITAAN nimityksenä. *Oasi* ja *kosteikko* ovatkin vakiintuneimmat KEITAAN nimitykset 1800-luvulla.

1860-luvulla esiintyy kirjakielessä ensimmäisen kerran nykytermi *keidas*, jota Ahlman käyttää 1865 oasin merkityksessä. Tätä ennen *keidas* on esiintynyt kirjakielessä 1745 Aspegreenilla, mutta NS:n mukaisessa suon merkityksessä. (SSA.) Aineistooni *keidas* tulee varsinaisesti vasta 1870-luvulla. Toinen 1860-luvun uusi nimitys *saareke* jää kertamuodosteeksi. 1870-luvun ainoa uusi nimitys on kertamuodoste *asunto*. 1880- ja 1890-luvulla ei uusia nimityksiä enää esiinny: käytössä ovat nimitykset *keidas*, *kosteikko* ja *oasi*. KEITAAN nimityksissä on sekä onomasiologista nimeämisen näkökulman variaatiota että kontekstuaalista vierassanan, aiemmin lainatun mukautuneen nimityksen ja omaperäisen nimityksen variaatiota sekä vierassanan kirjoitusasun vaihtelua.

TAULUKKO 119. KEITAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KEIDAS	1800	1840	1850	1860	1870	1880	1890
mettäpuska							
kangassaari							
oas							
oasi, oaasi							
ruohosaari							
kosteikko							
kostepaikka							
keidas							
saareke							
asunto							

KORALLIRIUTTA

KORALLIRIUTTAA nimitetään nykymaantieteessä *koralliriutaksi* (MS; NS; CD-PS) ja yleiskielissä myös *korallisaareksi* (NS; CD-PS). Käsite esiintyy 1800-luvun aineistossa 1860-luvulta alkaen. Nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 120. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisenä käsitteen nimityksenä on 1865 Edvard Ervastilla *korallisärkkä*:

(28) Monta tuliperäistä saarta – – ympäröi korallisärkkät (Ervast 1865, 282).

Korallisärkkä esiintyy myös NS:ssa *koralliriutan* synonyymina, vaikka aineistossa se esiintyy vain 1860-luvulla. Toinen 1860-luvun nimitys on *koralliluoto*. Osittain lainattu ja osittain käännetty nimitys esiintyy aineistossa myös muina vuosikymmeninä. Koralliriuttoja lähellä ovat korallisaaret, joista oppikirjoissa aletaan puhua samaan aikaan kuin koralliriutoista. Nykykielessä nimityksillä on merkitysero, jota ei 1800-luvun aineistossa vielä ole. *Korallisaaren* ensiesiintymä on myös Edvard Ervastilta vuodelta 1865, ja se esiintyy lisäksi 1890-luvulla.

Nykytermi *koralliriutta* esiintyy aineistossa ensimmäistä kertaa 1870-luvulla Aleksander Rahkosella. Sana esiintyy myös 1880-luvulla:

(29) Koralli-riutat ovat vedenalaisia kallioita, jotka ovat syntyneet äärettömän monista pienistä koralli-eläimistä (Dannholm 1889, 147).

Vakiintunein KORALLIRIUTAN nimitys on 1800-luvun aineistossa *koralliluoto*, joka nykykielen näkökulmasta tarkoittaa yleensä koralliriuttaa, ei korallisaarta. Kaikkiin KORALLIRIUTAN nimityksiin lainataan vierassana *koralli* samassa asussa; se on vakiintunut kirjakieliseen käyttöön vanhassa kirjasuomessa (Jussila 1998; SSA). Variaatiota on edusosissa. Tämä variaatio on sekä onomasiologista että kontekstuaalista. Käsite pyritään kuvaamaan nimityksellä, joka luo lukijoille tutun mielikuvan, ja tämä nimitys ja siten nimeämisen näkökulma vaihtelevat. Onomasiologisena voi pitää vanhan, kantaskandinaavisen lainasanan *riutta* ja omaperäisten varianttien välistä variaatiota. Todennäköisesti kontekstuaalisista, alueellisista eroista johtuu *luoto*- ja *saari*-edusosien vaihtelu.

TAULUKKO 120. KORALLIRIUTAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KORALLIRIUTTA	1860	1870	1880	1890
koralliluoto				
korallisaari				
korallisärkkä				
koralliriutta				

KUUMA LÄHDE

Kuumaa lähdettä tarkoittavia nimityksiä aineistossa esiintyy 1830-luvulta alkaen, sillä Islannin kuumia lähteitä esitellään 1800-luvun alun sanomalehdissä. KUUMAN LÄHTEEN nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 121. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Nykymaantieteen terminä käytetään *geysiriä* (TN; MS), ja sen merkitys voi olla varsin yleinen, sillä TN:ssa *geysir* määritellään ”kuumaksi lähteeksi, joka aika ajoin purkaa Maan sisäisen lämmön kuumentamaa pohjavettä maanpinnalle”. Yleiskielessä *geysir* määritellään erikoiskielen määritelmän tapaan, ja sana todetaan Nykysuomen sanakirjassa geologian ja maantieteen termiksi mutta CD-Perussanakirjassa täysin yleiskieliseksi. 1800-luvulla *Geysir* on propri, Islannissa olevan kuuman lähteen nimi. *Kuuma lähde* esiintyy nykykielessäkin TN:ssa ja CD-PS:ssa *geysirin* selityksessä. Ensimmäisen kerran kuumista lähteistä käytetään 1833 Sanan Saattaja Viipurista -lehdessä nimitystä *kiehuva lähde* otsikossa ”Islannin kiehuvista lähteistä”. Varsinaisessa tekstissä käytetään myös ilmausta *kiehuvaiset lähteet*:

(30) Tulta-tuiskuvaiset vuoret aina tuhkaa ja sauvu-pilviä puhaltavat, välitäkin pikiä ja tulikiveä sysävät; mutta erinomaiset tämän saaren [Islannin] ihmeet ovat kiehuvaiset lähteet, – – (SSV1833-49-1).

Näitä nimityksiä ei käytetä aineistossa myöhemmin.

Nykykielen asu *kuuma lähde* esiintyy ensimmäistä kertaa vuoden 1841 Sanan Saattajassa. *Kuuma lähde* esiintyy tämän jälkeen koko 1800-luvun ajan. Se on vakiintunein KUUMAN LÄHTEEN nimitys. Alkuperältään nimitys on todennäköisesti käänöslaina ruotsin vastineesta *het källa*. Suurimmassa osassa oppikirjoista ei kuumia lähteitä ole määritelty, vaan nimitys mainitaan maantieteellisen nimistön esittelyn yhteydessä. Osassa oppikirjoista *kuuma lähde* kuitenkin määritellään seuraavasti:

(31) Maan sisuksen tuliperäisyyttä todistavat vielä kuumat lähteet, joista melkein kiehuvaa wettä suihkuua ylös ilmaan (Juuti 1884, 13).

Oppikirjoissa esiintyy *kuuman lähteen* melko vakiintuneesta asemasta huolimatta jonkin verran variaatiota. 1840-luvulla käytetään vierassanaa *geyseri*, mutta se jää kertamuodosteeksi. 1870-luvulla KUUMAN LÄHTEEN nimityksinä esiintyvät kertamuodoste *kuohulähde* ja *lämmin lähde*, joka esiintyy aineistossa myös 1880- ja 1890-luvulla. Nimitysten variaatio on sekä onomasiologista että kontekstuaalista. Onomasiologista on määriteosien variaatio ja kontekstuaalista vierassanan ja kotoisesti muodostetun käänöslainanimityksen sekä sananmuodostuksen variaatio.

TAULUKKO 121. KUUMAN LÄHTEEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KUUMA LÄHDE	1830	1840	1860	1870	1880	1890
kiehuva lähde						
kiehuvaiset lähteet						
geyseri						
kuuma lähde						
kuohulähde						
lämmin lähde						

LAGUUNI

Lähinnä Venetsian yhteydessä esiintyvä *laguuni* on käytössä oppikirjoissa 1860-luvulta alkaen, mutta sanan kirjoitusasu vaihtelee sen mukaan, miten paljon vierassanaa mukautetaan suomenkieliseen asuun. Nykyisen maantieteen termistön kirjoitusasu on *laguuni* (KH), ja sanasta on tullut yleiskielinen, sillä Nykysuomen sanakirjassa *laguuni* määritellään vielä maantieteen termiksi, mutta CD-Perussanakirjasta käyttöala puuttuu ja *laguuni* määritellään 'särkän tai riutan merestä erottamaksi lahdeksi; atollin keskusjärveksi'. LAGUUNIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 122. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy ensimmäisen kerran Gustaf Cannelinin suomennoksessa 1860. Tässä oppikirjassa asuna on *laguna*, joka on sitaattilaina italiasta (SSA):

(32) Lagunat owat alhaisia ja wetisiä rantamaita, joista meri ja maa ikäänkuin riitelewät (Cannelin 1860, 16).

1860-luvulla käytetään myös kirjoitusasua *lagûni* ja 1870- ja 1880-luvulla asua *laguni*. Näiden kirjoitusasujen alkuperänä voi olla ruotsin asu *lagun* (NES), vaikka ^-merkki tarkoittaa todennäköisesti pitkää vokaalia. Nykykielen asu *laguuni* esiintyy ensimmäisen kerran K. J. Juutilla 1884, mutta myöhempisiin oppikirjoihin sitä ei oteta. 1890-luvulla sanan kirjoitusasuna on *laguuna*. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista vierassanan kirjoitusasujen variaatiota.

TAULUKKO 122. LAGUUNIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LAGUUNI	1860	1870	1880	1890
laguna				
lagûni				
laguni				
laguuni				
laguuna				

LASKUVESI

Vuorovesi-ilmiön, siis lasku- ja nousuveden, selittäminen on aiheuttanut 1800-luvun kirjoittajille päänvaivaa, eikä ilmiön nimittäminen nykykielessäkään ole aivan yksinkertaista. 1800-luvun oppikirjoissa vuorovesi-ilmiö käsitellään kokonaan Suomessa esiintymättömänä ilmiönä, vaikka nykykäsityksen mukaan lievää vuoroveden vaihtelua tavataan Itämeren vaikutuksesta myös Suomen rannikolla. Nyky-yleiskielessä käytetään vuoroveden laskuvaiheesta nimityksiä *laskuvesi*, *pakovesi*, *luode* (NS; CD-PS) ja *luodevesi* (CD-PS). Maantieteen termistölähteissäni nimityksiä ovat *laskuvesi* (TN) ja *luode* (TN; MS).

LASKUVEDEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 123. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Vuoroveden laskuvaihe nimetään ensimmäisen kerran Renvallin sanakirjassa 1826, jossa käytetään nimitystä *vuoksi* (RAPOLA). *Vuoksi* esiintyy tämän jälkeen laskuveden nimityksenä erityisesti 1800-luvun lopussa. Varsinainen ensimmäinen vuorovesi-ilmiön tekstiesimerkki on vuoden 1833 Sanan Saattaja Viipurista -lehdestä, jossa käytetään nimitystä *pakovesi*, ja tämä esiintymä on myös Rapolan (1960) mukaan kirjakielen ensiesiintymä. *Pakovedestä* tulee yksi 1800-luvun vakiintunein LASKUVEDEN nimitys; se esiintyy yhteensä 15 lähteessä. Vuorovesi-ilmiöstä on puhuttu kirjakielessä jo ennen 1800-lukua. *Vuoksi* esiintyy vuoroveden merkityksessä Kristfrid Gananderilla 1787 ja *luode* 1551 Mikael Agricolalla nykymerkityksestä poiketen murteiden mukaisessa nousuveden ja tulvan merkityksessä (Jussila 1998; NES). *Luode* esiintyy oppitekoisena vuoroveden laskuvaiheen nimityksenä kirjakielessä ensimmäistä kertaa 1838 Heleniuksella (SSA; NES). *Pakoveden* lisäksi *luode* onkin toinen yleisimmin LASKUVEDESTÄ käytetty nimitys koko 1800-luvun ajan; *luode* esiintyy yhteensä 16 lähteessä.

1840-luvulla *luode* esiintyy kerran muodossa *luodet* ja nimityksenä käytetään myös kertamuodostetta *laskeuminen*:

(33) Meri myös nousee joka vuorokaus, ja tätä kutsutaan wirtomiseksi, joka on 6 tuntia pitkä, ja laskeksen samoin, jota kutsutaan laskeumiseksi, ja on myös 6 tuntia pitkä (Ahlqvist 1844, 14).

1850-luvulla käytetyt nimitykset *vuoksi* ja *pakovesi* ovat molemmat aiemminkin esiintyneitä. Uusia nimityksiä otetaan käyttöön taas 1860-luvulla, jolloin *pakoveden* ja *luoteen* rinnalla esiintyvät nimitykset *vesipako* ja *veden lasku*. Nykykielen nimitys *laskuvesi* esiintyy aineistossa ensimmäisen kerran 1870-luvulla, B. F. Salosella 1871. Sen jälkeen nimitys on käytössä lähinnä saman oppikirjan myöhemmissä painoksissa. 1880-luvulla ovat edelleen käytössä nimitykset *vuoksi*, *pakovesi*, *luode*, *veden lasku* ja *laskuvesi*, ja 1890-luvulla jää pois vain nimitys *veden lasku*. *Vuoksi*- ja *luode*-sanojen variaatio voisi olla semasiologista. Nimitykset otetaan murteista ja niiden merkitykset vaihtelevat. Lisäksi sanojen merkitys ei ole kielenkäyttäjille läpinäkyvä, mikä vaikeuttaa vakiintumista.

Siksi tilalle haetaan nimityksiä, jotka havainnollistavat ja kuvaavat käsitettä suoremmin.

TAULUKKO 123. LASKUVEDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LASKUVESI	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
vuoksi								
luode								
pakovesi								
laskeuminen								
luodet								
veden lasku								
vesipako								
laskuvesi								

LUMIVYÖRY

Lumivyöryjen kuvauksen olen poiminut ensimmäisen kerran sanomalehtilähteistä, sillä vuoden 1833 Sanan Saattaja Viipurista esittelee *laviniksi* eli *lumipalliksi* nimittämänsä ilmiön seuraavasti:

(34) Tämän kaltainen iso lumi-palli eli Lavini, (joksi sitä myös kutsutaan), vieräi 13:tenä päivänä elokuussa 1832. Kasbek nimisestä vuoresta maahan (SSV1833-20-2).

Vuoden 1834 Sanan Saattajassa vierassanan asuna on *lavina*. Nykykielen nimitykset ovat *lumivyöry* ja *laviini*, jotka molemmat tarkoittavat vuoristorinnettä syöksyvää, liikkeessaan kasvavaa lumimassaa (NS; CD-PS). Lumivyöryjä esiintyy Suomessakin, mutta 1800-luvun oppikirjoissa ja sanomalehdissä lumivyöryt on esitelty suomalaisille vieraina ilmiöinä (poikkeuksena vain Ignatius 1890). LUMIVYÖRYN nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 124. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäiset nimitykset *lumipalli* ja *lavina* esiintyvät vain 1830-luvulla, mutta vierassana *lavini* on käytössä seuraavina vuosikymmeninä satunnaisesti, koska lumivyöryistä puhutaan harvoissa lähteissä. 1800-luvun lopussa *lavini* (1890-luvulla *laviini*) esiintyy kuitenkin melko säännöllisesti.

1840-luvulla LUMIVYÖRYN nimityksenä käytetään *lumivyörykettä*, joka esiintyy myös 1890-luvulla. Toinen 1840-luvun nimitys on *laviaanmmilaakso*, joka tarkoittaa hieman eri asiaa, 'lumivyörylaakso':

(35) – – lawiaanmmilaksoon [!], joka oli lähelle 6000 kyynärää ylempänä mertä. Tässä nähtiin kaksi suunnatointa isoa lumilohkareta, jotka, kirkkaimmista tienoista wieryneita, ovat hajonneet pudotessaan ja nyt peittiwät irtauneilla kappaleillaan koko lakson. (MY 1845, no 13.)

Seuraavat uudet nimitykset otetaan käyttöön 1860-luvulla: nimitykset *jääkinka* ja *lumikinos*, mutta kontekstissa voidaan puhua sekä jäävirroista että lumivyöryistä, ja silloin sanat eivät ole synonyymisiä:

(36) Välistä lohkeaa suuria jää-kinkoja ja lumi-kinoksia vuorista ja pudota rumaktaa laksoon – – (Korander 1868, 145).

Nimitykset ovat joka tapauksessa kertamuodosteita.

1870-luvulla esiintyy ensimmäisen kerran nykynimitys *lumivyöry*, B. F. Saalosella 1871. Nimitys on todennäköisesti käännöslaina ruotsin vastineesta *snöskred*. 1880-luvun ainoa uusi nimitys on ruotsin vastineesta *fjällskred* käännetty *tunturivyöry*. Se jää kuitenkin kertamuodosteeksi. 1890-luvulla nimityksinä ovat aiemmin käytössä olleet *laviini*, *lumivyöry* ja *lumivyöryke*. LUMIVYÖRYN nimitysten variaatio on sekä onomasiologista (etenkin edusosien) että kontekstuaalista. Kontekstuaalista variaatiota on vierassanan kirjoitusasuissa, vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä sekä edusosan *vyöry* sananmuodostuksessa.

TAULUKKO 124. LUMIVYÖRYN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LUMIVYÖRY	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lavina							
laviini, laviini							
lumipalli							
(laviaanmmilakso)							
lumivyöryke							
jääkinka							
lumikinos							
lumivyöry							
tunturivyöry							

MARSKIMAA

1860-luvulla maantieteen oppikirjoihin tulee MARSKIMAAN käsite, josta käytetään nykyisessä maantieteen termistössä nimityksiä *marskimaa* ja *marski* (MS). *Marskimaa* tarkoittaa nousuveden, vuoksen peittämää rannikkotasankoa (mt.), ja se on sekä Nykysuomen sanakirjassa että CD-Perussanakirjassa määritelty käytöalaltaan maantieteelliseksi. *Marski* taas määritellään NS:ssa ja CD-PS:ssa maantieteen termiksi, jonka merkitys on marskimaa. MARSKIMAAN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 125. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisestä käsitteestä käytetään 1860-luvun oppikirjoissa nimityksiä *marskimaa*, *marschmaa*, *march-maa*, *suolaniittymaa* ja *ahomaa*, esimerkiksi

(37) – – lihavia, sangen ruohokkaita suolaniittymaita (marskimaita) – – (Ervast 1865, 118).

(38) – – pohos-puolimaisilla aho-mailla eli, kuin Saksassa sanotaan, *March*-mailla (Korander 1868, 129).

Nykyasun *marskimaa* ensiesiintymä on esimerkki 37, joka on peräisin Edvard Ervastilta. Siitä tulee 1800-luvun vakiintunein MARSKIMAAN nimitys. Nimityksistä *marsch-maa* esiintyy myös 1870-luvulla, mutta *suolaniittymaa* ja *ahomaa* ovat kertamuodosteita.

1870-luvulla uudeksi synonyymiksi tulee *marschi*, ja 1880-luvulla sama variantti esiintyy suomalaistetussa asussa *marski*. *Marschi* on tässä asussa esiintynyt kirjakielessä jo Mikael Agricolalla mutta ylimmän sotapäällikön eli marsalkan merkityksessä, ja esiintymällä ei ole yhteyttä maantieteelliseen *marskiin*. Maantieteellinen merkitys tälle sanalle annetaan ilmeisesti ensimmäistä kertaa B. F. Salosen suomentamassa oppikirjassa 1871. Maantieteellinen merkitys on lainattu saksasta, jossa marskimaata tarkoittaa *Marsch* (USS). Nimitykset jäävät kuitenkin omana aikanaan kertamuodosteiksi. Nimitysten variaatio on pääasiasa kontekstuaalista. Onomasiologista on vain omaperäisten nimitysten *suolaniittymaa* ja *ahomaa* variaatio. Kontekstuaalista variaatiota on vierassanan ja omaperäisten nimitysten välillä, vierassanan kirjoitusasussa ja mukauttamisessa suomen kieleen sekä sananmuodostuksessa.

TAULUKKO 125. MARSKIMAAN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

MARSKIMAA	1860	1870	1880	1890
ahomaa				
march-maa				
marsch-maa				
marskimaa				
suolaniittymaa				
marschi				
marski				

NOUSUVESI

Nyky-yleiskielessä ja maantieteen termistössä käytetään vuoroveden nousuvaiheesta nimityksiä *nousuvesi* (NS; CD-PS; TN) ja *vuoksi* (NS; CD-PS; TN; MS). NOUSUVEDEN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 126. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. NOUSUVEDESTÄ puhutaan ensimmäistä kertaa Renvallin sanakirjassa 1826, jossa käytetään nimityksiä *luodetvesi* ja *luodet* (RAPO-LA). Nimitykset jäävät näissä asuissa kertamuodosteiksi. Sanomalehtien ensimmäiset esiintymät ovat 1830-luvulta, vuoden 1830 Oulun Viikko-Sanomista

ja vuoden 1833 Sanan Saattajasta. Käytetyt nimitykset ovat *luoetvesi* ja *nousuvesi*, esimerkiksi

(39) Nousu-veden aikana tulee vesi niihin, ja suljetaan salpauksilla sinne jäämään, kuin vesi pakenee (SSV1833-13-2).

Rapolan (1960) mukaan *nousuvesi* on esiintynyt kirjakielessä jo Vikmanilla 1829. *Nousuvesi* on käytössä aineistossa säännöllisesti, yhteensä 18 lähteessä, ja se on yksi vakiintuneimmista NOUSUVEDEN nimityksistä. *Vuoksi* esiintyy tässä merkityksessä kirjakielessä ensimmäistä kertaa myös 1830-luvulla, Heleniuksella 1838 (SSA). Vuoroveden merkityksessä *vuoksi* on esiintynyt jo Kristfrid Gannanderilla 1787 (Jussila 1998). 1840-luvun ainoa uusi nimitys on epätermimäinen *virtominen* (ks. esimerkki 33).

TAULUKKO 126. NOUSUVEDEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

NOUSUVEESI	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
luodet								
luodetvesi								
luoetvesi								
nousuvesi								
vuoksi								
virtominen								
luode								
luodevesi								
veden nousu								
vesinousu								
kohovesi								

1850-luvulla aineistossa ovat käytössä vain *nousuvesi* ja uusi nimitys *luode*. *Luodetta* on käytetty nousuveden merkityksessä kirjakielessä aiemminkin, sillä tulvan ja nousuveden merkitys esiintyy jo Mikael Agricolalla (Jussila 1998, 145). *Luode* esiintyy nousuveden merkityksessä tämän jälkeen koko 1800-luvun lopun. 1860-luvulla NOUSUVEDEN uusia nimityksiä ovat *luodevesi*, *vesinousu* ja *veden nousu*, joista vain *veden nousu* esiintyy saman lähteen myöhemmässä painoksessa 1880-luvulla. 1870-luvulla uutena nimityksenä on vain *kohovesi*, joka esiintyy myös 1880- ja 1890-luvulla. Nimitys voisi olla käänköslainainen alkuteoksen vastineesta *högvatten*.

1880- ja 1890-luvulla ei uusia nimityksiä enää oteta käyttöön, mutta rinnakkaisia nimityksiä on lähteissä useita: *nousuvesi*, *vuoksi*, *luode* ja *kohovesi*. NOUSUVEDEN nimitykset eivät siis 1800-luvun aikana vakiinnu nykykielen mukaisiksi. *Vuoksi*- ja *luode*-sanojen variaatio voisi olla semasiologinen. Nimitykset otetaan murteista ja niiden merkitykset vaihtelevat. Lisäksi sanojen merkitys ei

ole kielenkäyttäjille läpinäkyvä, mikä vaikeuttaa vakiintumista. Siksi tilalle haetaan nimityksiä, jotka havainnollistavat ja kuvaavat käsitettä suoremmin. Kontekstuaalista, osittain alueellista variaatiota on *luode*-sanon kirjoitusasussa ja *vesi*-määriteosan taivutuksessa.

PASAATITUULI

Nykymaantieteen termistön ja yleiskielen *pasaati* ja sen variantti *pasaatituuli* tarkoittavat päiväntasaajaa kohti puhaltavaa pysyvää tuulta (NS; CD-PS; TN; MS). Nykysuomen sanakirjassa sana on määritelty osaksi maantieteen erikoisanastoa, mutta CD-Perussanakirjassa sillä ei ole erityistä käyttöalaa. 1800-luvun aineistoon käsite tulee 1860-luvulla (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Silloin nimitysvariantteja on neljä: *passatituuli*, *passaatituuli*, *passadituuli* ja *purjetuuli*:

(32) Kääntöpiirien välillä ja vähän niitä ulompanakin tuulee alituinen itätuuli – *passatituuli* –, – (Ervast 1865, 34).

(33) Täällä tuulee itänen *passad*- eli *purje*-tuuli – – (Korander 1868, 249).

1870-luvulla esiintyy ensimmäisen kerran nykykielen asu *pasaatituuli*, 1872 Aleksander Rahkosella. 1880-luvulla asuina ovat *passadituuli* ja *passaati-tuuli* ja 1890-luvulla *passaati-tuuli* ja *pasaadituuli* (myöhemmästä kehityksestä ks. Pantermöller 2003, 286). *Purjetuuli*-nimitystä lukuun ottamatta nimitysvariantit on muodostettu osittain lainaamalla ja osittain kääntämällä, ja niiden variaatio on kontekstuaalista. Ruotsin vastine 1800-luvun alkuperäislähteissä on joko *passadvind* tai *passad*. Yhdyssanan alkuosa on lainattu italian sanasta *passata* 'ohimeno' (USS).

PENGERMAA

1800-luvun oppikirjoissa *penger*- tai *porras*maan nimeäminen on vakiintumatonta ja monimutkaista. Kirjoittajat ovat pyrkineet nimeämään rinnemaata, jossa on *porrasviljelm*ä tai muuten *porras*mainen rakenne. Käsite tulee oppikirjoihin vasta 1860-luvulla, ja esiintymien nykykielen vastineita on hankala selvittää; nimitykset voivat tarkoittaa vain yleensä mereen päin viettävää maata. Pengermaan nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 127. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. 1860-luvulla käytetään nimityksiä *luisumaa*, *pengermaa*, *porrasmaa*, *paramos* ja *vierumaa* esimerkiksi seuraavasti:

(40) *Penger*- tahi *porras*-maiksi sanotaan semmoisia wuorisia ja luisuja maan paikkoja, jotka *porras*ten tawoin alenewat ylämaasta alamaahan (Cannelin 1860, 15).

(41) – – *porras*-maana tahi *paramos* – – [Kolumbiassa] (Cannelin 1860, 106).

(42) Mandsjuria on vierumaa Siolkivuoresta alas – – (Ervast 1865, 186).

Nimityksistä vain Gustaf Cannelinin *pengermää* ja *porrasmaa* jäävät käyttöön, ja ne esiintyvät lähes yhtä usein koko 1800-luvun lopun aineistossa. Nimityksistä *porrasmaa* on suora käännöslaina ruotsin vastineesta *trappland* (SAOB). 1890-luvulla käytössä on vain nimitys *pengermää*. Nimitysten variaatio on sekä onomasiologista näkökulman variaatiota että kontekstuaalista vierassanan ja omaperäisen nimityksen variaatiota.

TAULUKKO 127. Pengermaan nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

PENGERMAA	1860	1870	1880	1890
luisumaa				
paramos				
pengermää				
porrasmaa				
vierumaa				

SAMUMTUULI

Nykykielen *samum* tai *samumtuuli* tarkoittaa Pohjois-Afrikassa ja Etu-Aasiassa autiomaasta puhaltavaa kuivaa ja kuumaa kesätuulta (NS; CD-PS). 1800-luvun aineistossa käsite esiintyy 1830-luvulta alkaen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). 1830-, 1840- ja 1850-luvulla käsitettä nimitetään *samumiksi*. Nimitys on osin proprimainen:

(36) Hietikoissa ja niiden seuduilla tuulee kuumia tuulia, joilla on nimenä Samum ja Harmattan (< Dahm 1859, 29).

1860-luvulla nimityksenä on *samumtuuli* ja 1870- ja 1880-luvulla *samum* ja *smum*, joista vain *samum* esiintyy 1890-luvulla. *Samum* on sitaattilaina, joka esiintyy samassa asussa ruotsissa, saksassa ja englannissa ja on alun perin lainattu arabian tuulta tarkoittavasta sanasta *samm* (SAOB). Nimitysten variaatio on kontekstuaalista.

SAVANNI

1840-luvulta alkaen maantieteen oppikirjoissa puhutaan sekä SAVANNEISTA että AROISTA (ks. s. 251), vaikka käsitteet ovat koko 1800-luvun ajan vaikeasti erotettavia (ks. myös PREERIA liitteessä 2). SAVANNIKSI olen siksi tulkinut vain varsinaiset *savanni*-nimitykset, ja yleisimmät ruohoista tasankoa tarkoittavat nimitykset on käsitelty ARON nimitysten yhteydessä. *Savanni* tarkoittaa nykyisessä maantieteen termistössä tropiikin puistomaista ruhostomaata, jossa kasvaa harvaksen puita tai pensaita (TN; MS). Sana on määritelty maantieteen termiksi myös Nykysuomen sanakirjassa ja CD-Perussanakirjassa, mutta CD-

PS:ssakin määritelmä yhdistyy aron merkitykseen, sillä *savanni* määritellään trooppisen vyöhykkeen kuivahkoksi harvapuustoiseksi aroalueeksi.

1800-luvulla SAVANNI on monien muiden vierassanojen ja Suomessa esiintymättömien ilmiöiden nimitysten tapaan hyvin proprimainen (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Ensimmäisen kerran *savanni* esiintyy Modeenin oppikirjan suomennoksessa 1848 sekä asussa *savanni* että *savannas*. Nimitys *savanni* määritellään, ja seuraavalla sivulla asun *savannas* on tarkoitus kuvata ja selittää lukijalle toista outoa ilmiötä, vaikka savannikin tulee 1800-luvun lukijalle tutuksi vasta tässä oppikirjassa:

(43) Savanni-nimellä kutsutaan täällä semmoisia puuttomia, heinäkkäitä niitty-maita – – (< Modeen 1848, 28).

(44) – – nimitetään näitä heinä-maita nimellä Pampas, jotka owat samallaisia, kun Sawannas-nimiset niityt – – (< Modeen 1848, 29).

Tämäntapainen eriasteinen lainaaminen näkyy myös ruotsissa, josta sana on todennäköisesti tullut suomenkielisiin lähteisiin. Ruotsissa *savanni* on *savann*, mutta aikaisemmin käytettiin myös asua *savanna*, joka on lähellä alkuperäistä espanjan asua *sabana* (Karibian alueen intiaanikielten *çavána*-sanasta). (SSA.) Modeenin oppikirjan käännökseen jälkeen oppikirjoihin vakiintuu SAVANNIN kirjoitusasuksi nykykielen mukainen *savanni*, esimerkiksi

(45) Tämmöisiä silmän siintämättömiä, puuttomia, ruohoa runsaasti kasvavia niittytasangoita sanotaan täällä *Savanneiksi* (Ervast 1865, 250).

Nimitysten variaatio on kontekstuaalista vierassanan asun variaatiota.

LLANOS

Etelä-Amerikassa savanneilla on paikallinen espanjankielinen (NSS) nimitys *llanos*, joka esiintyy maantieteen oppikirjoissa 1840-luvulta alkaen. LLANOKSEN nimitysten variaatio aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 128. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. *Llanos* esiintyy nykykielen lähteissä vain Nykysuomen sivistyssanakirjassa, jossa sana on käyttöalaltaan maantieteellinen ja sen merkitys on ruohotasangot Etelä-Amerikassa. *Savannin*, *pampan* ja muiden suomalaisille vieraiden maiden ilmiöitä kuvaavien nimitysten tapaan *llanoskin* esiintyy 1800-luvun lähteissä proprimaisena. Ensimmäinen esiintymä on Modeenin oppikirjan suomennoksesta 1848, jossa sanan asuna on *lanos-meri*:

(46) – – äärettömiä niittu-lakeuksia sanotaan täällä Lanos- eli Ruohomeriksi (< Modeen 1848, 29)

Modeenin suomentajalla *llanoksen* synonyymina on kuvainnollinen *ruohomeri*, ja *llanos*-sanaan *meri*-loppu tulee todennäköisesti tästä sanasta. *Ruohomeri* esiintyy aineistossa myös 1860-luvulla. Nimityksen alkuperä selittyyneen 1860-luvun kontekstista:

(47) Orinoko-virran alangossa on taas äärettömiä, miehen korkuista heinää kasvavia niittuja, *Llanos* – – joita myös sanotaan *Ruoho-meriksi* (mar de yerbas) (Korander 1862, 34).

Kysymys on siis alkuperäisestä espanjankielisestä kuvainnollisesta nimityksestä tullut käänöslaina, joka on kulkenut mukana oppikirjoihin, vaikka sana on epä-termimäinen ja samalla tavalla paikallinen on termi *llanos*.

Nykykielen asu *llanos* esiintyy ensimmäisen kerran 1850-luvulla suppeassa Dahmin oppikirjassa, ja siksi on hämmästyttävää, että siinä esitellään näinkin eksoottista ilmiötä. Dahm esittelee *llanoksen* seuraavasti:

(48) – – *Llanos*, Orinokon ympärillä, jotka wiheriöitsewät runsaasti sateen aikana, mutta kesillä muuttuwat kiwikowiksi – – (< Dahm 1859, 33).

1850-luvun jälkeen *llanoksesta* tulee vakiintunein Etelä-Amerikan savannin nimitys. 1850-luvulla *llanoksen* varianttina on myös *llanos-tasamaa*, joka esiintyy lisäksi 1860-luvulla. 1860-luvun ainoa uusi nimitys on *llanos*-sanon suomalais-tetumpi asu *lianos*, joka esiintyy vain tällä vuosikymmenellä ja on siten kertamuodoste. 1870-luvulla *llanos*-nimityksen rinnalla esiintyy vain asu *llano*.

1880-luvulla uusina variantteina esiintyvät *llanos-tasanko* ja lukuasun mukainen *ljanos*. 1800-luvun lopussa Etelä-Amerikan savannin nimityksen vaihtelussa alkaa olla kyse kontekstuaalisesta kirjoitusasun horjumisesta, ei enää onomasiologisesta nimeämisen näkökulman hakemisesta. Vierassanan hankala taituttaminen selittää aineistossa kontekstuaalista variaatiota ja *llanos-tasanko*-tyyppisiä epeksegeesi-yhdyssanoja.

TAULUKKO 128. LLANOKSEN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

LLANOS	1840	1850	1860	1870	1880	1890
lanos-meri						
ruohomeri						
llanos						
llanos-tasamaa						
lianos						
llano						
ljanos						
llanos-tasanko						

SELVA

1800-luvun oppikirjoissa käytetään yhtä paikallisen sademetsän nimitystä, *selvaa*, joka määritellään nykymaantieteen termistössä Amazonin sademetsäalueeksi (TN; MS). Sanan englanninnois on samanasuinen *selva* (TN), mutta NSS tuntee sanan vain espanjan ja portugalin sanan monikon mukaisessa asussa *selvas* (vrt. *pampas*) (USS). 1800-luvun lähteissä SELVA on proprimainen, ja sen nimitykset kirjoitetaan usein isolla alkukirjaimella (tarkat esiintymä- ja lähdetiedot ks. liite 2). Ensimmäisen kerran käsite esitellään 1850-luvulla, jolloin sanan asuna on *selvas*:

(49) Selwas, Maranhon ympärillä, joissa kasvaa niin tihiöitä metsiä, ettei pääse niissä kulkemaan – – (< Dahm 1859, 32–33).

Selvas esiintyy aineistossa myös 1860-, 1870-, 1880- ja 1890-luvulla.

1850-luvulla käytetään myös 1860-luvulla esiintyvää synonyymia *Selvas-tasamaa* seuraavassa kontekstissa:

(50) – – Llanos- ja Selwas-tasamaista” (< Dahm 1859, 35).

Esimerkissä 50 savannia tarkoittava käsite LLANOS ja sademetsää tarkoittava SELVA menevät sekaisin, eikä *tasamaa* perusosana kuvaa selvaa onnistuneesti. 1860-luvulla uutena nimityksenä on asu *silvas* ja 1870-luvulla asu *selva*:

(51) Sen [Amazon-joen] ympärillä olewalla tasamaalla kasvaa paikoin tiheitä, läpipääsemättömiä ikiwanhoja metsiä (*silwas*) – – (Liljefors 1868, 21).

(52) – – Etelä-Amerikassa on laajoja alankoja, nimittäin Pampat Platajoen ympärillä, Selvat Amazonin joen ympärillä – – (Rahkonen 1872b, 168).

Nykyasu *selva* esiintyy ensimmäisen kerran esimerkin 52 kontekstissa Aleksander Rahkosella. Yhdyssananimityksenä käytetään 1880-luvulla asua *Selvas-alanko*. Nimityksen kirjoitusasun vakiintumisesta ei 1800-luvun kuluessa voida puhua, vaan variaatio on kontekstuaalista.

ŠIROKKO

1800-luvun maantieteellisessä aineistossa esiintyy monia alueellisten tuuli-ilmiöiden nimityksiä, mutta suurin osa nimityksistä jää niin harvinaisiksi, ettei niiden vakiintumista voi aineiston perusteella arvioida. Yksi useammassa lähteessä esiintyvä tuuli on *sirokko* tai *širokko*, joka Nykysuomen sanakirjassa määritellään maantieteen erikoissanastoon kuuluvaksi. *Širokko* tarkoittaa Välimeren maissa puhaltavia tuulia ja NS:ssa huomioidaan edellisten lisäksi myös italiasta suoraan lainattu kirjoitusasu *scirocco*. ŠIROKON nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 113. Tarkemmat tiedot

esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Käsite esiintyy aineistossa 1840-luvulta alkaen. Vuoden 1844 Maamiehen Ystävässä nimitys on asussa *sirokko*, mutta 1840-luvun jälkeen tätä asua ei enää esiinny. 1860-luvun asuja ovat proprimainen kertamuodoste *Sirocco-tuuli*, Nykysuomen sanakirjassakin esiintyvä *scirocco* sekä kertamuodoste *scirocco-ilma*, esimerkiksi

(37) Etelä-Italiassa puhaltaa wälistä kuuma etelätuuli, Scirocco – – (Rahkonen 1872b, 114).

Asu *scirocco* jää 1800-luvun vakiintuneimmaksi SIROKON nimitykseksi ja on ehkä siksi päätynyt myös Nykysuomen sanakirjaan (myöhemmästä kehityksestä ks. Pantermöller 2003, 245). Ainoa täysin käännetty parafrasainimitys *kuuma etelätuuli* esiintyy 1870-luvulla mutta jää aineistossa kertamuodosteeksi. Nimitysten variaatio on kontekstuaalista vierassanan ja parafrasainimityksen ja vierassanan kirjoitusasun variaatiota.

TAULUKKO 129. ŠIROKON nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

ŠIROKKO	1840	1860	1870	1880
sirokko				
Sirocco-tuuli				
scirocco				
scirocco-ilma				
kuuma etelätuuli				

TULIVUORI

Aavikoiden ja jäävuorten lisäksi ensimmäisissä suomenkielisissä sanomalehdissä kerrottiin tulivuorista. Tulivuoria käsiteltiin nimenomaan eksoottisina ilmiöinä ja Suomen tuliperäisyydestä tiedettiin 1800-luvun alussa vähän. Nykyisessä maantieteen termistössä ja yleiskielessä tulivuorista käytetään nimityksiä *tulivuori* ja *vulkaani* (MS; TN; NS; CD-PS). NS:ssa *vulkaani* on määritelty käyttöalaltaan geologiseksi. Suomessa vierassanan vastineena on terminä haluttu käyttää edelleen omakielistä seipettä, vaikka esimerkiksi englannin vastineena on vain latinasta lainattu *volcano* (TN; USS).

Olen poiminut ensimmäisen TULIVUOREN nimityksen 1700-luvulta, Suomenkielisistä Tieto-Sanomista. Siinä käytetään nimitystä *tulta lennättävä vuori*:

(53) Neapelisa on wiimeis Joulun edellä, se siellä olewa tulta lennättävä Vuori Wesuwius jäljen tawallisesti ruwennut ruiskamaan ja heittäämään ulos ilmei walkiaa (STS1776-31).

TULIVUOREN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 130. Tarkemmat tiedot esiintymien määrästä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäinen esiintymä on Samuel Rinta-Nikkolalta 1804

poimittu sanaliitto *palavainen vuori*. Vaikka omapohjainen yhdyssanasepite *tulivuori* esiintyi kirjakielessä jo 1766 S. Achreniuksella (Jussila 1998), 1800-luvun alun ja 1700-luvun lopun TULIVUOREN nimitysten taustalla on toisenlainen ruotsin kielen malli, sillä ruotsissa käytettiin TULIVUOREN nimityksenä sanaliittoa *eldsprutande berg* (Horila 1967, 232). Tämän mallin mukaisesti kääntäjät kuvasivat jollakin tavalla purkautuvaa vuorta.

1820-luvulla sanaliitto on käännetty *tulta suihtuavaksi vuoreksi* ja *palavaksi vuoreksi*, esimerkiksi

(54) Muutamia peninkulmia niiltä paikoilta, jossa maan järistys tapahtui, ilmestyi sellainen tulta suihtuava vuori, kuin Vesuvius, josta näissä Aviisisa jo on mainittu (TVS1820-7-3).

(55) Islannin saarella rupesi viimeis Heinäkuun 26:tenä päivänä siellä oleva Köttugian niminen palava vuori, joka on 68 vuotta ollut levossa, taas savua ja tuhkaa ulos ruiskumaan (TVS1823-45-3).

Näistä ensimmäisistä TULIVUOREN nimityksistä *palava vuori* esiintyy myös 1830- ja 1840-luvun lehtiaineistossa.

1830-luvulla TULIVUORELLE annetaan monenlaisia uusia nimityksiä: *palavan vuoren* lisäksi kahdeksan uutta nimitystä. *Eldsprutande berg* -mallin mukaisia nimityksiä ovat *tulta hyökyvä vuori*, *tulda puhaldava vuori*, *tultatuiskuttavainen vuori* ja *tulda syöksevä vuori*. Muunlaisia 1830-luvun nimityksiä ovat *tulivuori*, *tulisuizunvuori*, *maansilmäke* ja *vulkaani*. Nimityksistä muut kuin *tulivuori* ja *vulkaani* ovat kertamuodosteita ja esiintyvät vain 1830-luvulla; *vulkaanin* ensiesiintymä on Oulun Viikko-Sanomista vuodelta 1838 (RAPOLA). *Tulivuori* esiintyy yhtenä TULIVUOREN nimityksenä tästä eteenpäin kaikkina vuosikymmeninä, ja siitä tulee 1800-luvun vakiintunein TULIVUOREN nimitys. Myös *vulkaani* (tai *vulkani*) esiintyy tästä eteenpäin kaikkina muina vuosikymmeninä paitsi 1850-luvulla. Nimityksissä on runsaasti variaatiota.

1840-luvulla uusia TULIVUOREN nimityksiä ovat ruotsin mallin mukaiset nimitykset *tulta suitsuttava vuori* ja *tulta oksentava vuori*, jotka ovat käytössä myös 1850-luvulla; *tulta suitsuttava vuori* myös 1860- ja 1870-luvulla. Nimitys esiintyy lisäksi 1890-luvulla Nissisen suomentamassa oppikirjassa 1896, mutta varsinaisena TULIVUOREN nimityksenä siinä on *tulivuori*:

(56) Tulivuoria sanotaan ”tulta suitsuttaviksi vuoriksi”, mutta se ei ole oikein, sillä tulta ja liekkiä ei koskaan suitsuta – – (Nissinen 1896, 88–89).

1850-luvulla uusia nimityksiä ovat asu *tulta oksentavainen vuori*, *suitseva vuori* ja *tulta suitseva*, jotka kaikki ovat kertamuodosteita. Kirjoittajat näyttävät olevan uskollisia omille TULIVUOREN nimityksilleen, ja myöhemmissä painoksissa käytetään usein aiemmissä painoksissa olleita nimityksiä, vaikka muissa lähteissä on käytetty muunlaisia nimityksiä.

TAULUKKO 130. TULIVUOREN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

TULIVUORI	1800	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
tulta lennättävä vuori									
palavainen vuori	■								
palava vuori		■	■	■					
tulta suihtuva vuori		■							
maansilmäke			■						
tulda puhaldava vuori			■						
tulda syöksevä vuori			■						
tulisuizunvuori			■						
tulivuori			■	■	■	■	■	■	■
tulta hyökyävä vuori			■						
tultatuiskuttavainen vuori			■						
vulkaani, vulkani			■	■		■	■	■	■
tulta oksentava vuori				■	■				
tulta suitsuttava vuori				■	■	■			■
suitseva vuori					■				
tulta oksentavainen vuori					■				
tulta suitseva					■				
tulitunturi						■			
tulta huokuva vuori						■			
tulta syytävä vuori						■			
tulta tuiskuva tunturi						■			
tultatuiskuvainen vuori						■			
tulta suitseva vuori								■	

1860-luvullakin *eldsprutande berg* -mallin mukaiset nimitykset ovat yleisiä, mutta aineistossa esiintyy myös muunlaisia nimityksiä. Uusia nimityksiä on viisi: *tulitunturi*, *tulta huokuva vuori*, *tulta syytävä vuori*, *tulta tuiskuva vuori* ja *tultatuiskuttavainen vuori*, esimerkiksi

(57) Keskellä selännettä on *Aconcagua*-niminen tuli-tunturi – – (Korander 1862, 32).

Kaikki uudet nimitykset esiintyvät vain 1860-luvulla. 1870-luvulla *eldsprutande berg* -rakenne esiintyy enää vain 1871 Ahlqvistilla, jolla edelleen on käytössä nimitys *tulta suitsuttava vuori*. Muissa lähteissä käytetään nimitystä *tulivuori* ja jossain lähteissä myös vierassanaa *vulkani*.

1880-luvulla *tulivuorta* ja *vulkania* käytetään lähteissä jo pääasiassa. Vain yhdessä lähteessä on käytössä kertamuodoste *tulta suitseva vuori*. 1890-luvulla nykykielen nimitykset ovat ainoat käytössä olevat nimitykset. *Tulivuori* saa

1800-luvun loppupuolella melko vakiintuneen aseman, ja sen synonyymiksi vaikiintuu vierassana *vulkaani*. Nimityksissä on runsaasti onomasiologista variaatiota, jolla halutaan havainnollistaa ja kuvata ilmiötä erilaisin nimityksin. Lisäksi nimityksissä on kontekstuaalista variaatiota sananmuodostuksessa.

KRAATTERI

Tulivuoriin ja tulivuorten kuvaamiseen liittyy *kraatteri* 'tulivuoren purkautumisaukko' (TN; NS; CD-PS), joka käsitteenä tulee aineistoon TULIVUOREN nimitysten aikoihin. KRAATTERIN nimitysten variaatio 1800-luvun aineistossa on kuvattu vuosikymmenittäin taulukossa 131. Tarkemmat tiedot esiintymien määristä ja lähteistä on koottu liitteeseen 2. Ensimmäisen kerran lähteissani puhutaan tulivuoren aukosta Oulun Viikko-Sanomissa 1831 ja Sanan Saattaja Viipurista-lehdessä 1833, ja nimityksenä käytetään *reikää*. *Reikä* tunnetaan kirjakielestä jo Mikael Agricolalta (SSA), mutta konteksti on lehdissä uusi, esimerkiksi

(58) Vuoreen ilmaundui kolme uutta reikää, kukin ymbäri 50 jalkaa, ja usiambia riimoja 30–40 jalkaa pitkiä ja 15–20 jalkaa syviä (SSV1833-5-1).

1830-luvun lehdistössä esiintyvät myös *krateri*, *tuliräppänä* ja *tulilakeinen*. Nimitys *krateri* (tai *kraateri*) esiintyy aineistossa tämän jälkeen tasaisesti.

TAULUKKO 131. KRAATTERIN nimitykset 1800-luvun eri vuosikymmeninä.

KRAATTERI	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
krateri, kraateri							
reikä							
tulilakeinen							
tuliräppänä							
aukko							
crater, krater							
kolo							
pikari							
aukein							
silmä							
suukko							

1840-luvulla käytetään neljää uutta nimitystä: *pikari*, *aukko*, *kolo*, *avaus* ja *crater* tai *krater*. Näistä *crater* esiintyy selittävänä latinankielisenä käännökseenä ja *krater* kreikankielisenä, eivätkä ne ole varsinaisia suomenkielisiä nimityksiä:

(59) Awausta, josta tämä aine' wirtaa, sanotaan Latinalaiselta Crater-sanalla (< Modeen 1848, 20).

(60) Heidän huipussansa' on yksi elikkä usiampi kolo eli' Aukko (Kreikaksi: Krater) – – (Varelius 1845, 58).

Sitaattilainat esiintyvät vain 1840-luvulla, samoin nimitys *pikari*. Kirjakielestä aiemmin tuttu *kolo* (SSA) esiintyy myös 1850-luvulla, mutta *aukko* vakiintuu yhdeksi 1800-luvun KRAATTERIN nimityksistä. Se esiintyy aineistossa säännöllisesti ja nykykielessä esimerkiksi yhdyssanoissa *purkautumisaukko* (NS; CD-PS) ja *purkausaukko* (TN) sekä asussa *tulivuoren aukko* (esim. VES; NS s. v. *aukko*). Kirjakielessä *aukko*-sana on ollut jo aiemmin, mutta kraatterin merkityksessä sitä käyttää ensimmäisen kerran ilmeisesti Antero Varelius 1845. *Aukko* esiintyy myös Europaeuksen sanakirjassa 1853⁶².

1860-luvulla KRAATTERISTA käytetään nimityksiä *krateri* ja *aukko*. Ainoa uusi nimitys on kertamuodoste *aukein*⁶³:

(61) Wulkanit tahi tulivuoret owat sellaisia wuoria, jotka krateriksi kutsutusta aukeimesta syytäwät tulta – – (Cannelin 1860, 15).

Nykykielessä *krateri* tarkoittaa sekoitusmaljaa (vrt. *kraatteri*). Sanan *krateri* kirjoitusasu lainautuu ruotsista, jossa 'tulivuoren aukon' merkityksessä käytetään ensimmäisen kerran 1774 latinasta periytyvää sanaa *krater* (VES). 1860-luvulla *krateri* esiintyy vielä Meurmanilla 1866 (VES) mutta muuten käytetään nimityksiä *silmä* (Ahlman 1865 (VES)) ja *aukko* (Ahlman 1865 (VES)).

1870-luvulla esiintyvät nimitykset *krateri* ja *aukko*; ainoa uusi nimitys on *suukko*, joka on käytössä saman oppikirjan uudessa painoksessa 1880-luvulla. Muuten 1880-luvulla käytetään vain vierassanaa *krateri* ja omaperäistä nimitystä *aukko*. 1890-luvulla *kraterin* kirjoitusasuksi tulee *kraatteri*. Nykykielen kirjoitusasu *kraatteri* tulee kirjakieleen vasta 1926 (VES), joten sitä ei esiinny 1800-luvulla. Nimitysten variaation lähtökohta on semasiologinen: monet ehdotetut nimitykset, esimerkiksi *reikä*, *aukko* ja *kolo*, ovat merkitykseltään niin yleisiä ja epätarkkoja, etteivät ne vakiinnu käyttöön. Nimitysten valintaa voi pitää onomasiologisena variaationa. Lisäksi nimityksissä on kontekstuaalista variaatiota vierassanan ja omaperäisen nimityksen välillä sekä vierassanan kirjoitusasussa.

⁶² VES esittää, että *aukko* esiintyy kraatterin nimityksen suomennoksena ensimmäisen kerran nimenomaan Europaeuksella 1853.

⁶³ *Aukein* esiintyy 1700-luvulla adjektiivina Ganaderilla merkityksessä 'öppen' ja esimerkiksi vuoden 1765 almanakassa kontekstissa *ackunan eli aukeimen owen* (VKS s. v. *aukein*). Cannelinin konteksti on kuitenkin selvästi substantiivinen.

10 KEHITYKSEN AJALLINEN KOKONAISKUVA

Luvussa 10 kokoaan yhteen aineistoni ajallista kehitystä. Tarkastelen erityisesti käsitteiden lisääntymistä ja kategorioiden eriytymistä vuosikymmenittäin. Tarkastelussa on koko 1800-luvun aineisto, myös edellisistä luvuista 4–9 harvinaisuuden vuoksi pois jätetyt käsitteet, jotka on koottu liitteeseen 2. Luvun tarkoituksena on luoda ajallinen kokonaiskuva aineiston kehityksestä. Yhteensä aineistossa on noin 1 770 nimitystä, ja niiden esiintymiä on lähteissä 6 822. Tarkastelen nimityksiä tässä luvussa pääasiassa esiintymien määrien avulla. Vanhan kirjasuomen tilannetta olen kuvannut aiemmin luvussa 3.1.

10.1 1800-luvun alussa esiintyvät käsitteet

Vanhassa kirjasuomessa tarvittiin maantieteellisiä käsitteitä etenkin Raamatun maantieteen kuvaamiseen (ks. luku 3.1). 1800-luvun alussa kategorioiden ja käsitteiden määrä kasvaa ja kategorioiden kuvaus tarkentuu. Vanhan kirjasuomen prototyypisistä, perustason käsitteistä alkaa tulla kategorioiden prototyypisiä ytimiä. Samuel Rinta-Nikkolalla (1804) oli omaa käänöstään tehdessään käytössään Daniel Djurbergin ruotsinkielisen oppikirjan lisäksi mahdollisesti muita oppikirjoja ja esimerkiksi Lizeliuksen suomeksi kirjoittama sanomalehtiartikkeli (ks. luku 3.1; Laine 2003, 87–90). Koska käsikirjoitus rakentuu pääosin maantieteellisen nimistön esittelystä, siinä on vähän käsitteitä. Erillisiksi maantieteellisiksi kategorioiksi katsottavia ovat MAAPALLO sekä MAA, VESI ja ILMASTO, jotka voi tulkita myös MAAPALLON kategorian prototyypisiksi ytimiksi.

Rinta-Nikkolan suomennos kuvaa maapalloa monesta eri näkökulmasta. Omaksi kategoriakseen voidaan katsoa MAAPALLON KUVAAMINEN KARTTANA TAI KARTTAPALLONA. Lisäksi maapalloa on kuvattu MAAN, VEDEN ja ILMASTON näkökulmista. MAAPALLON kategoriaan kuuluvat MAANNAVAN ja LEVEYS- ja PITUUSPIIRIEN käsitteet, joista tarkemmin nimetään ETELÄ- ja POHJOISNAPA sekä PUOLIPÄIVÄPIIRI ja PÄIVÄNTASAAJA. Rinta-Nikkolan teksti hahmottaa maapallon napojen kautta kulkevan yhden pituuspiirin ja keskellä kulkevan leveyspiirin kautta. Lisäksi maapalloa kuvataan MAANOSAN sekä PINTA-ALAN ja PENINKULMAN käsitteiden avulla. Karttaan liittyvinä voidaan nähdä myös ILMANSUUNTIEN kategoria. MAAN kategoria on 1700-luvun aineslähteitä monimuotoisempi. Siitä voidaan erottaa kolme prototyypistä ydintä: MAAN PINNANMUOTOJA, MAAN LUONTOA ja MAAN LUONNONILMIÖITÄ kuvaavat kategoriat. MAAN PINNANMUODOT Rinta-Nikkolan suomennos hahmottaa suhteessa veteen eli MANTEREEN, KANNAKSEN ja SAAREN käsitteiden kautta ja määrittelee näille osittain yhteiset alakäsitteet, kuten NIEMIMAAAN, NIEMEN ja RANTAMAAN, sekä KOHOUMAN kategoria, jonka prototyypinen ydin on VUORI ja jonka erillisiä alakäsitteitä ovat VUORISTO ja TULIVUORI. MAAN LUONNON kategoria ei ole yhtä selvästi oma rajattu kategoriansa, sillä osa sen jäsenistä voisi kuulua MAAN PINNANMUOTOJEN

katgoriaan, ja Rinta-Nikkola esitteleekin nämä käsitteet pääasiassa pinnanmuotojen esittelyn yhteydessä. Tämän tutkimuksen aineistoon näistä kategorioista kuuluvat Suomessa esiintymättömät AAVIKKO, ARO ja KEIDAS, joita kaikkia luonnehtii merkittävästi kasvillisuus tai sen puute. MAAN ILMIÖIDEN katgoriaan kuuluu vain yksi prototyyppinen ydin, MAANJÄRISTYKSEN käsite. VEDEN katgorian prototyyppinen jäsen on MERI, jonka edustajia ovat VALTAMERI, LAHTI ja SALMI. Lisäksi Rinta-Nikkola määrittelee JÄRVEN ja JOEN käsitteet. ILMASTON katgoriaan kuuluvat prototyyppisinä erilaiset ILMASTOVYÖHYKKEET, joita ei nimetä tarkemmin. Näiden katgorioiden lisäksi Rinta-Nikkola käyttää MAANTIETEEN käsitettä, jota ei tarkemmin määritellä. Kokonaisuudessaan Rinta-Nikkolan käännökseen maantieteellisten esiintymien määrä on 67. Esiintymistä kirjakielessä on aiemmin esiintynyt 33 nimitystä ja uudismuodosteita on 34. Rinta-Nikkolan aineistossa on jonkin verran tiettyyn merkitykseen vakiintuneita käsitteitä, joiden nimityksissä on 1800-luvun aineistossa vähän variaatiota tai jotka ovat nimityksiltäänkin vakiintuneet vanhassa kirjasuomessa. Tällaisia käsitteitä ovat ETELÄ, ITÄ, LÄNSI, MERI, JOKI ja JÄRVI. Joidenkin katgorioiden nimeämisessä esiintyy myöhemmin 1800-luvun aineistossa semasiologista variaatiota, ja siksi katgoria on myös Rinta-Nikkolalla rajoiltaan epätarkka. Tällaisia vakiintumattomia katgorioita ovat NIEMI, NIEMIMAA, SAARI ja MAANNAPA, joissa vakiintumattomuutta aiheuttaa nimitysten polyseemisyys. Muiden käsitteiden ja katgorioiden nimeämisessä esiintyy onomasiologista ja kontekstuaalista variaatiota. Monet Rinta-Nikkolan nimityksistä esimerkiksi jäävät aineistossa kertamuodosteiksi: yhteensä niitä on 32 eli lähes puolet.

10.2 Käsitteet 1820-luvun sanomalehtiaineistossa

Aineiston seuraavat lähteet ovat 1820-luvun suomenkielisiä sanomalehtiä, Turun ja Oulun Viikko-Sanomien⁶⁴. Kaksi maantieteellistä ja oppikirjamaista artikkelia Maan Pää-osista ja Euroopan Pää-osista ilmestyi vuoden 1820 Turun Viikko-Sanomissa (tarkemmin Laine 2003, 90–93). Katgorioiden ja käsitteiden määrä ja laatu eivät 1820-luvulla olennaisesti poikkea 1800-luvun alun tilanteesta. Mallina ovat todennäköisesti olleet samanlaiset, ruotsinkieliset lähteet kuin Rinta-Nikkolalla, mutta Rinta-Nikkolan suomennos tuskin pystyi käsikirjoituksena vaikuttamaan suomenkielisen käsitteistön ja sanaston muotoutumiseen.

Lähtökohta on edelleen MAAPALLON katgoria, jota aineistossa tarkastellaan eri näkökulmista. Omiksi katgorioikseen voidaan edelleen erottaa MAAN ja VEDEN katgoriat, joskin niiden sisällä erottuu selvästi omia prototyyppisiä ytimiään ja jossain määrin myös omia katgorioita tai niiden alkuja. MAAN katgoriasta voidaan erottaa MANNER, KANNAS ja SAARI, kuten Rinta-Nikkolallakin, mutta MANTEREEN katgoria saa esimerkkien perusteella monipuolisemman piirre-

⁶⁴ Koko 1820-luvun aineisto on poimittu Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpuksesta tai Rapolan lipustosta (RAPOLA).

joukon ja erilaisia jäseniä. MANTEREESTA erotellaan NIEMEN ja NIEMIMAAN käsitteet. Esimerkissä 1 kuvataan SAAREN ja NIEMIMAAN eroa; NIEMIMAATA nimitetään siinä *saarennoksi*:

(1) Pohjais Amerikan itäpohjasella puolella on suuri, Grönland niminen, saari, jota ennen on luultu saarennoksi, mutta nyt on näinä viimisinä vuosina tutkittu ja varmaksi nähty että se on suurelta ja leviältä salmelta itte walta Amerikasta erotettu (TVS1823-39-2).

VEDEN kategorian prototyypin jäsen on maanpinnan muotojen kuvauksessa 1820-luvulla edelleen MERI, mutta se nähdään piirteiltään monimuotoisempana, sillä aineistossa ovat mukana esimerkiksi 1820-luvun uusi käsite JÄÄMERI ja jo Rinta-Nikkolalla esiintynyt VALTAMERI. Osittain irrallaan ja osittain MEREEN kytkeytyvinä VEDEN kategoriaan kuuluvat myös LAHTI ja SALMI. Ne kytkeytyvät VEDEN kategorian käsitteisiin JÄRVI, LASKUVESI JA NOUSUVESI, joista jälkimmäiset ovat 1820-luvun uusia käsitteitä. Lisäksi VEDEN kategoriaan kuuluu JOEN alakategoria, jonka prototyypin ydin on iso joki, VIRTJA ja 1820-luvun uusia alakäsitteitä KANAALI, KANAVA, PURO, KOSKI ja VESIPUTOUS.

MAAN kategoriaa tarkastellaan 1820-luvun aineistossa mantereen ja meren suhteiden kuvaamisen lisäksi maan pinnanmuotojen kautta. Silloin maan kategoriaan kuuluvat KOHOUMAN ja LASKEUMAN TAI TASANGON kategoriat, joiden piirteet edelleen ovat yleisiä ja prototyypisiä, koska kohoumien korkeus- tai muihin kokoeroihin tai tasaisen maan suhteeseen merenpinnasta ei oteta kantaa, kuten esimerkistä 2 käy ilmi:

(2) Se [Euroopan, Aasian ja Afrikan manner, vanha maailma] on pienemiltä meriltä ja isoilta tunturilta jaettu kolmeen pää-osaan, – – (TVS1820-4-1).

KOHOUMAN kategorian uusia alakäsitteitä ovat 1820-luvun aineistossa TUNTURI ja VEDENJAKAJA. KOHOUMISTA yleensä erottuvat 1820-luvun aineistossa HUIPPU, JÄÄVUORI ja TULIVUORI. LASKEUMAN TAI TASANGON kategorian prototyypin jäsen on 1820-luvulla ALAMAA TAI ALANKO, ja sen jäseneksi voidaan katsoa myös AAVIKON käsite. Näiden kategorioiden lisäksi MAAN kategoriaan kuuluu MAANJÄRISTYKSEN käsite.

MAAPALLON kategoriaa tarkastellaan myös kartan näkökulmasta. Maapallosta erotetaan MAAOSAN, PINTA-ALAN ja PENINKULMAN käsitteet sekä maapallon hahmottamiseen karttana tarvittavat 1820-luvun uudet käsitteet PALLONPUOLISKO sekä LEVEYS- ja PITUUSASTE ja aiemmin esiintynyt MAANNAVAN käsite. Käsitteitä on luonnehdittu kategorisemmin kuin Rinta-Nikkolalla: vain navat on tarkemmin määritelty ETELÄ- ja POHJOISNAVAN käsitteillä ja pituuspiireistä mainitaan PUOLIPÄIVÄPIIRI-alakäsite. Karttoihin liittyy myös ILMANSUUNTIEN kategoria ja kategorian uusi yläkäsite. Lisäksi maapalloa kuvataan ILMASTON katego-

rian näkökulmasta. Sen prototyyppinen ydin ovat ILMASTOVYÖHYKKEET, jotka myös nimetään. Tämän vuosikymmenen aineistossa esiintymiä on 115. Niistä vanhassa kirjasuomessa käytettyjen nimitysten esiintymiä on 82 ja uudismuodosteiden esiintymiä 33⁶⁵. Kertamuodosteita 1820-luvun nimityksistä on vain 17, mikä on suhteessa huomattavasti vähemmän kuin Rinta-Nikkolan aineistossa. 1820-luvulla hyödynnetäänkin olemassa olevaa perinnettä käsitteiden kuvaamisessa. Uusien käsitteiden nimeämisessä esiintyy myöhemmin lähinnä onomasiologista ja kontekstuaalista variaatiota. Kategorioina eriytymättömiä ovat KOHOUMAN ja LASKEUMAN TAI TASANGON kategoriat. Polyseemisyydestä johtuvaa semasiologista variaatiota on LASKU- ja NOUSUVEDEN käsitteiden nimeämisessä.

10.3 Käsitteiden kehitys 1830-luvulla

1830-luvun aineistoon kuuluu lehtitekstien, Oulun Viikko-Sanomien ja Sanan Saattaja Viipurista -lehden lisäksi etenkin Heleniuksen sanakirja vuodelta 1838⁶⁶. Sanakirja-aineiston pohjalta voi todeta, mitä käsitteitä on otettu mukaan, mutta käsitteiden suhteita tai kategorioita ei voi analysoida. Osittain Heleniuksen käsitteet ovat kuitenkin samoja kuin 1830-luvun muun aineiston käsitteet. 1830-luvulla maantieteellistä sanastoa esiintyykin pääasiassa sanomalehdissä, ja esiintymiä on edelleen vähän, koska oppikirjamaisia artikkeleita ei ilmesty. Kuva käsitteistä ja kategorioista on kuitenkin edellistä vuosikymmentä monipuolisempi. Määriteltäviä käsitteitä ei ole lainkaan, joten tulkinnat kategorioista on tehtävä niukkojen kontekstien avulla.

1830-luvulla maapalloa ei kuvata maan eli mantereen ja veden eli meren eron lähtökohdasta vaan enemmän kuvaamalla erilaisia paikkoja ja alueita. MAAN kategoriaan kuuluvat edelleen MANTEREEN ja SAAREN kategoriat. MANTEREEN kategoriasta voidaan tarkemmin erottaa SISÄMAA ja RANTAMAA, NIEMIMAA ja NIEMI sekä uusi käsite NIEMENNENÄ. SAAREN kategorian jäseniä ovat SAARISTO ja SÄRKKÄ sekä uudet käsitteet MERENSAARI ja JOENSAARI. Muita MAAN alakategorioita 1830-luvulla ovat KOHOUMAN ja sen vastakohtan LASKEUMAN TAI TASANGON kategoriat. KOHOUMAN kategoria on yleisempi, ja sen prototyyppinen jäsen on VUORI. Kategoriaan kuuluvat TULIVUOREN ja HUIPUN lisäksi 1830-luvun uudet käsitteet KRAATTERI, VUORENHUIPPU, VUORIJONO, VUORIMAA, KUKKULA ja YLÄNKÖ. LASKEUMAN TAI TASANGON kategoria on määriteltäviä KOHOUMAN kategorian vastakohtaksi ja siksi esiintymistä ei voi erotella tasankoa tai laskeumaa

⁶⁵ Luvut eivät kuitenkaan kerro todellisia kirjakielessä aiemmin esiintyneiden ja 1800-luvulla muodostettujen nimitysten määriä, sillä lukuja on tarkasteltu tietokannan lähde-esiintyminä ja sama nimitys voi esiintyä 1820-luvulla useassa eri lähteessä. Tässä mielessä luvut ovat vain suuntaa antavia.

⁶⁶ Heleniuksen sanakirjan aineisto on poimittu Rapolan 1800-luvun lipustosta. Tämän aineiston avulla olen myös täydentänyt 1800-luvun korpuksen sanomalehtiaineistoa.

tarkoittavia kategorioita. Erillisiksi alakäsitteiksi voidaan kuitenkin katsoa 1830-luvun uudet käsitteet LAAKSO ja ROTKO sekä aiemmin aineistossa esiintyneet käsitteet ALANKO ja AAVIKKO. Omana käsitteenään 1830-luvun esiintyy lisäksi MAANJÄRISTYS.

VEDEN kategoriaan kuuluvat MEREN, LASKU- ja NOUSUVEDEN, LAHDEN, SALMEN, JÄRVEN ja JOEN käsitteet sekä uudet LAHDEKKEEN ja KUUMAN LÄHTEEN käsitteet. MEREN kategorian alakäsitteenä on vain JÄÄMERI ja JOEN kategorian alakäsitteinä KANAALI, KANAVA, JOENSUU, VIRTAA ja PURO. Näistä JOENSUU on ainoa 1830-luvun uusi käsite. Muita suppeampia kategorioita 1830-luvun aineistossa ovat MAAPALLON, ILMASUUNTIEN ja ILMASTON kategoriat. MAAPALLON kategoriaan kuuluvat vain MAANOSAN ja PENINKULMAN käsitteet ja uusi MAAN AKSELIN käsite. 1830-luvun aineistossa ei käytetä muita maapallon kuvaamiseen liittyviä käsitteitä. ILMANSUUNTIEN kategoriaan kuuluvat kaikki PÄÄILMAN-SUUNNAT.

Erityisesti uutta 1830-luvun aineistossa on ILMASTON kategoriassa. Aineistossa esitellään ILMASTOVYÖHYKKEIDEN lisäksi erilaisia eksoottisia tuulia: esillä ovat sekä SAMUM-TUULI että Haitilla puhaltava tuuli, jota nimitetään *kirvespohjatuuleksi*⁶⁷:

(3) Tämä [Haitilla] kirves-pohja-tuulen tupru – – (OVS1831-50-1).

Näiden lisäksi etenkin Heleniuksen sanakirjassa nimetään PÄIVÄNTASAAJAN, MAANTIETEEN ja LUMIVYÖRYN käsitteet. Kaiken kaikkiaan 1830-luvun aineistossa on 110 esiintymää eli lähes saman verran kuin 1820-luvun aineistossa. Esiintymistä on vanhassa kirjasuomessa käytössä ollut 63 ja uudismuodosteita on 47. Kertamuodosteita tämän vuosikymmenen nimityksistä on 25. Monet kertamuodosteista ovat TULIVUOREN nimityksiä. 1830-luvun uudet käsitteet ovat monet kategorioiltaan epätarkkoja ja niissä esiintyy myöhemmin semasiologista variaatiota. Tällaisia kategorioita ovat NIEMENNENÄ, VUORENHUIPPU, VUORIMAA, KUKKULA, MAANAKSELI ja VYÖHYKE. Muiden uusien käsitteiden variaatio on aineistossa onomasiologista ja kontekstuaalista.

10.4 Käsitteet ensimmäisissä oppikirjoissa 1840-luvulla

1840-luvulla maantieteellistä aineistoa sisältävien julkaisujen määrä kasvaa selvästi. Varsinaisia maantieteen oppikirjoja ilmestyy neljä, ja lisäksi maantieteellistä sanastoa esiintyy muissa luonnontieteellisissä julkaisuissa, sanomalehtien maantieteellisissä artikkeleissa ja sanakirjoissa. Kategorioiden ja käsitteiden määrä kasvaa 1820- ja 1830-luvulta huomattavasti, kategorian käsitteet määritellään tarkemmin kuin aikaisemmin ja kategorioihin kuuluu aiempaa enemmän

⁶⁷ Nimitys tarkoittaa todennäköisesti kovaa tuulta, sillä SMS:ssä esiintyvät esimerkiksi hakusanat *kirvespohjahanki* 'kova hanki' ja *kirvespohjapakkanen* 'kova pakkaneen'.

alakäsitteitä. 1840-luvulla vain alkuvuosikymmenen sanomalehtiartikkelit Oulun Viikko-Sanomissa 1840 ja Sanan Saattaja Viipurista -lehdessä 1841 lähtevät enää MAAN ja VEDEN kategorioiden erottelusta; muissa lähteissä lähtökohta on esimerkiksi MAAPALLO KARTTANA.

MAAN kategoria on mukana kaikissa 1840-luvun lähteissä. Sillä on useita alakategorioita. Omiksi alakategorioikseen ovat erotettavissa SAAREN, MANTEREEN, RANNIKON, NIEMIMAAN, KANNAKSEN, KOHOUMAN, TASANGON ja LASKEUMAN kategoriat. SAAREN kategoriaan kuuluvat aiempaa tarkemmat erikoisten ja -tyyppisten SAARTEN käsitteet: SAARI, uusi käsite LUOTO, uusi käsite KARI, SÄRKKÄ, SAARISTO sekä joissakin lähteissä erikseen esiintyvä MERENSAAAREN käsite. MANTEREEN kategorian jäsen on osassa lähteistä MAANOSAN käsite. RANNIKON kategoriaan kuuluvat 1840-luvulla myös alakäsitteet RANTAMAA ja RANTARINNE. NIEMIMAAN kategorian alakäsitteitä ovat NIEMI ja NIEMEKE. KOHOUMAN kategoriasta voidaan erotella aiempaa tarkemmin alakäsitteiksi jaettava KOHOUMIEN KOON alakategoria, johon kuuluvat käsitteet KUKKULA, TUNTURI ja VUORI sekä uudet käsitteet HARJANNE, HARJU, SELÄNNE ja VAARA. Toinen KOHOUMAN kategorian alakategoria on KOHOUMAN RAKENTEEEN kategoria. Siihen kuuluvat käsitteet EMÄVUORI, VUORENSELKÄ, VUORISTO, VUORENHAARA, VUORENHUIPPU, VUORENRINNE, VUORENJUURI ja LUMIHUIPPU. Muita KOHOUMAN kategorian alakäsitteitä ovat toisissa lähteissä ilman RAKENTEEEN kategoriaa esiintyvä VUORISTO sekä TULIVUORI, KRAATTERI, YLÄNKÖ, VUORIMAA ja JÄÄVUORI. LASKEUMAN ja TASANGON kategorioita ei aiemmin ole eroteltu toisistaan yhtä selvästi. Uuteen TASANGON kategoriaan kuuluu AAVIKON ja KEITÄAN lisäksi uusia käsitteitä: ARO ja SAVANNI sekä alakäsitteet PAMPA ja LLANOS eli 'ruohotasanko Etelä-Amerikassa' (NSS). Näiden käsitteiden määritelmien yhdistävä piirre on maan tasaisuus, mutta käsitteet erottuvat toisistaan kasvillisuutensa kautta. LASKEUMAN kategoria on monissa lähteissä TASANGON kategoriaa epätarkempi mutta toisissa lähteissä jaettu jo tarkasti alakäsitteisiin. Kategorian alakäsitteitä ovat ALANKO, LAAKSO, NOTKO, ROTKO, JÄÄLAKEUS ja RANNIKKO sekä uudet käsitteet JÄÄTIKKÖ, LAKEUS, SOLA ja SUISTO. Aikaisemmissa lähteissä näitä käsitteitä ei vielä eroteta toisistaan eikä erilaisia laskeumia kuvata näin tarkasti. Näiden kategorioiden lisäksi MAAN kategoriaan voidaan katsoa maan ilmiöiden käsitteet MAANJÄRISTYS, MAANVYÖRY ja LUMIVYÖRY.

VEDEN kategorian alakategorioita ovat 1840-luvulla MERI, JOKI, JÄRVI ja VESISTÖ. Lisäksi kategoriaan kuuluvat LAHDEN, SALMEN, KANAVAN, LAHDEKKEEN, LÄHTEEN ja KUUMAN LÄHTEEN käsitteet. MEREN kategorian jäseniä ovat AVOMERI, VALTAMERI, JÄÄMERI, SISÄMERI ja MERENLAHTI sekä vuorovesi-ilmiön käsitteet NOUSU- ja LASKUVESI. JOEN kategoriaan kuuluvat käsitteet KOSKI, VESIPUTOUS, UOMA, JOENSUU, PÄÄJOKI ja SIVUJOKI sekä JOEN KOON kategoria, jossa erotellaan pienen joen käsite PURO ja ison joen käsite VIRTA. Lisäksi kategoriaan kuuluu joitakin harvinaisia erikoiskäsitteitä, kuten JÄÄVIRTA ja RANTAJOKI. JÄRVEN kategoriaan kuuluvat käsitteet JÄRVI ja uusi käsite LAMPI ja VESISTÖN kategoriaan VESISTÖ ja VESIKUNTA, jolla 1840-luvulla tarkoitetaan vesistöjen muodosta-

mia alueita. Näin tarkkaa eri vesistötyyppien kuvausta ei aiempien vuosikymmenten aineistossa ole.

Aikaisempia vuosikymmeniä tarkempi on myös ILMASTON kategoria. Sen alakategoriana ovat edelleen ILMASTOVYÖHYKKEET, mutta ne nimetään kaikissa lähteissä, joissa ne esiintyvät tarkasti KYLMÄKSI, LAUHKEAKSI ja KUUMAKSI VYÖHYKKEEKSI ja edelleen näiden alavyöhykkeiksi. Lähteissä käytetään myös käsitteitä IKUISEN TALVEN ALUE, TALVETON VYÖHYKE ja TROPIIKKI. ILMASTOVYÖHYKKEIDEN lisäksi ILMASTON kategoriaan kuuluvat uudet MERIVIRRAN ja LUMIRAJAN käsitteet sekä TUULTEN kategoria, jonka käsitteitä ovat Suomessa esiintymättömät tuulet ŠIROKKO ja HARMATTAN.

Muut 1840-luvun aineiston kategoriat ovat käsitteiltään samanlaisia kuin aikaisempina vuosikymmeninä, vaikka käsitteitä esiintyy määrällisesti enemmän. MAAPALLON kategorian kuvaus on ollut tarkka jo aikaisemmissa lähteissä eikä sitä ole 1840-luvun oppikirjoissa tarkennettu. Kategoriaan kuuluvat PINTA-ALAN, MAANOSAN, SIJAINNIN, MAAPALLON KUVAAMISEN ja MAAN PYÖRIMISEN alakategoriat. PINTA-ALAN kategoriaan kuuluvat käsitteet PINTA-ALA ja PENINKULMA, MAANOSAN kategoriaan MAANOSAN lisäksi MAAKUNNAN käsite, jota käytetään vanhassa 'yhtenäisen luonnontieteellisen alueen' merkityksessä (NS). Uuteen SIJAINNIN kategoriaan kuuluvat PITUUDEN ja LEVEYDEN sekä niiden ilmoittamisen ASTEEN käsitteet ja alakäsitteet. Maata kuvataan karttana samaan tapaan kuin aikaisemmin. Kategoriaan kuuluvat PALLONPUOLISKON, PITUUS- ja LEVEYSPIIRIN käsitteet sekä PALLONPUOLISKON alakäsitteet ja LEVEYSPIIRIN alakäsitteet PÄIVÄNTASAAJA, NAPAPIIRI ja KÄÄNTÖPIIRI, joka nimetään myös tarkemmin KRAVUN ja KAURIIN KÄÄNTÖPIIRIN alakäsitteillä. MAAN PYÖRIMISEN kategoriaan kuuluvat MAAN AKSELIN ja MAANNAVAN käsitteet sekä alakäsitteet ETELÄ- ja POHJOISNAPA. Omaksi kategoriakseen voidaan katsoa ILMANSUUNTIEN kategoria. 1840-luvun aineistossa siihen kuuluvat kaikki pää- ja väliilmansuunnat sekä yläkäsitteet PÄÄILMANSUUNTA ja VÄLI-ILMANSUUNTA.

Näiden kategorioiden lisäksi 1840-luvun aineistossa on käytössä aiemmin esiintynyt MAANTIETEEN käsite. Kaiken kaikkiaan aineistossa on noin 900 esiintymää, mikä on valtavasti enemmän kuin aikaisempina vuosikymmeninä. Monet nimitykset tosin esiintyvät useissa lähteissä, joten eri nimitysten määrä on selvästi esiintymien määrää pienempi. Noin puolet 1840-luvun esiintymistä on ollut käytössä vanhassa kirjasuomessa ja näistä eri nimityksiä on noin 150. Uudismuodosteita on 1840-luvun esiintymistä noin puolet. Nimityksistä kertamuodosteita on 143, mikä suhteessa aineiston ja etenkin uudismuodosteiden esiintymien määrään ei ole paljon. Kaikista aineiston 731 kertamuodosteesta 1840-luvulla esiintyy kuitenkin noin 20 prosenttia. 1840-luvun uudet käsitteet ovat termimäisiä ja merkitykseltään heti melko tarkkoja. Niissä esiintyy aineistossa myöhemmin lähinnä onomasiologista ja kontekstuaalista variaatiota. Semasiologista variaatiota on kuitenkin eriytymättömien KOHOUMIEN, LASKEUMIEN ja TAsANKOJEN kategorioissa.

10.5 Käsitteiden kehityksen pysähtyminen 1850-luvulla

1850-luvulla maantieteen oppikirjat joutuivat sensuurin alaisiksi. Siksi kymmenen vuoden aikana ilmestyy lähinnä uusia painoksia 1840-luvulla ilmestyneistä oppikirjoista. Käsitteiden osalta niissä ei juuri ole muutoksia. Uusia oppikirjoja ilmestyy kaksi, suomennokset Dahmin ja Hallsténin oppikirjoista – molemmat kuitenkin vasta 1859. Kategoriat ja käsitteet ja erityisesti kuvauksen tarkkuus siis enemmän vähenevät kuin kehittyvät 1850-luvulla. Tämä johtuu aineiston vähyydestä. August Ahlqvistin suomentaman oppikirjan kahdella uudella painoksella on keskeinen rooli. Antero Varelius tuo uutta vuoden 1855 Enon opeuksissaan kuvaamalla ILMASTON kategoriassa käsitteet POUTA-AIKA ja SADEAIKA. Dahmin oppikirjan suomennoksessa esiintyvät ensimmäistä kertaa DYYNIN ja SELVAN käsitteet. Kaiken kaikkiaan 1850-luvun aineistossa myös esiintymiä on 1840-luvun aineistoa vähemmän, vain 581. Vuosikymmenen nimityksistä kertamuodosteita on 42, mikä myös kertoo, että uutta aineistoa on vähän.

10.6 Käsitteiden määrän räjähdysmäinen kasvu 1860-luvulla

1860-luvulla uusia maantieteen oppikirjoja ja muita maantieteellisiä lähteitä, esimerkiksi pitäjänkertomuksia, ilmestyy useita. Kaiken kaikkiaan aineistoon kuuluu yksitoista teosta, joista yhdeksän on ensimmäisiä painoksia. Vain J. F. Granlundin 1840-luvulla suomentamasta A. G. J. Hallsténin oppikirjasta tehdään 1860-luvulla vielä uusia painoksia. Lisäksi Lavus Korander tekee 1860-luvulla suomentamastaan oppikirjasta jo samalla vuosikymmenellä täydennetyt ja korjatun toisen painoksen. Vuosikymmen onkin maantieteen alan siihenastisesti vilkkain. Myös käsitteiden ja kategorioiden määrä kasvaa selvästi.

Uusia käsitteitä tulee 1860-luvulla kaikkiin muihin paitsi maapallon ja ilmansuuntien kuvaamiseen. MAAPALLON kategoriaan kuuluvat edelleen SIJAINNIN, PINTA-ALAN, MAAN PYÖRIMISEN ja KARTTANA KUVAAMISEN alakategoriat. SIJAINNIN kategoriaan kuuluvat aikaisempien vuosikymmenten tapaan käsitteet PITUUS, LEVEYS ja ASTE, PINTA-ALAN kategoriaan käsitteet PINTA-ALA ja PENINKULMA, MAAN PYÖRIMISEN kategoriaan käsitteet MAAN AKSELI, MAANNAPA ja ETELÄ- ja POHJOISNAPA sekä KARTTANA KUVAAMISEN kategoriaan käsitteet KARTTAPALLO, PALLONPUOLISKO, PITUUSPIIRI, LEVEYSPIIRI, KÄÄNTÖPIIRI, NAPA-PIIRI, PÄIVÄNTASAAJA, KRAVUN KÄÄNTÖPIIRI ja KAURIIN KÄÄNTÖPIIRI. Lisäksi MAAPALLON kategoriaan kuuluu MAANOSAN käsite, joka voidaan katsoa myös osaksi KARTTANA KUVAAMISEN kategoriaa. ILMANSUUNTIEN kategoriaan kuuluvat kaikki PÄÄ- ja VÄLI-ILMANSUUNNAT sekä nämä yläkäsitteet.

Maapallon kuvaamisen lisäksi 1860-luvun lähteissä keskeisessä asemassa ovat MAAN ja VEDEN kategoriat. Niissä käsitteet ovat aiempien vuosikymmenten lähteitä tarkempia. MAAN kategoriaan kuuluvat SAAREN, NIEMEN, KOHOUMAN, TASANGON ja LASKEUMAN alakategoriat. SAAREN kategoriaan kuuluu MANTE-

REEN alakategoria, jonka prototyyppinen ydin on MANNERSAARI, joka erotetaan maapallon valtameristä. Lisäksi kategoriaan kuuluvat käsitteet SAARI, LUOTO, KARI ja SAARISTO sekä uudet käsitteet KARIKKO ja SAARIKAARI. Näistä erottuu kategoriaan kuuluva uusi KORALLIRIUTAN kategoria, josta ei kontekstien perusteella voi selkeästi erotella erillisiä käsitteitä. NIEMEN kategorian prototyyppinen jäsen on merestä erottuva MAAKAISTALE, mutta kategoriaan kuuluvat erikokoisten niemien käsitteistä NIEMIMAA, NIEMI ja NIEMENNENÄ. KOHOUMAN kategoriaan kuuluu kaksi isoa alakategoriaa, YLÄNGÖN ja KOHOUMAN RAKENTEEN kategoriat sekä useita alakäsitteitä. YLÄNGÖN kategoriaan kuuluvat erilaisten YLÄNKÖMAIDEN uudet käsitteet: VUORIMAA, VAARAMAA, ALPPIMAA, YLÄTASANKO, MÄKIMAA ja KALLIOMAA. Ne erotellaan toisistaan ylängön korkeuden sekä tasaisuuden perusteella. KOHOUMAN RAKENTEEN kategoriaan kuuluvat JUUREN, RINTEEN ja HUIPUN sekä LUMIHUIPUN käsitteet sekä kohouman korkeuden hahmotamiseen tarvittavat uudet ABSOLUUTTISEN ja SUHTEELLISEN KORKEUDEN käsitteet. Lisäksi KOHOUMAN kategoriaan kuuluvat MATALAN KOHOUMAN kategoria, jonka prototyyppinen ydin on KUKKULA, sekä KOHOUMAJONON kategoria, jonka prototyyppinen jäsen on VUORIJONO ja eroteltavia alakäsitteitä MÄKIJONO, TUNTURIJONO, VEDENJAKAJA, HARJU ja SÄRKKÄ.

KOHOUMAN kategorian alakäsitteitä ovat lisäksi VUORI, TUNTURI, VAARA ja ALPPI. Nämä käsitteet erotetaan toisistaan ensimmäistä kertaa kohouman korkeuden perusteella. Muita alakäsitteitä ovat JÄÄVUORI, VUORENHAARA, VUORENSOLMU, TULIVUORI, KRAATTERI ja VUORISTO. TASANGON kategorian prototyyppinen ydin on TASAMAA, ja kategoriaan kuuluvat käsitteet ALANKO, MARSKIMAA ja JÄÄTIKKÖ. LASKEUMAN kategoriaan kuuluvat alakategoriat LAAKSO, ALANKO ja SOLA, joista LAAKSON kategoriaan kuvataan lähteissä laakson sijainnin ja muodon perusteella. Käytännössä kategorioiden erot eivät ole yksiselitteiset. Käsitteet pyritään määrittelemään tarkasti mutta myöhemmin niitä käytetään epämääräisemmin. Käytössä myöskään TASANGON ja LASKEUMAN kategorioiden erottaminen ei ole yksiselitteistä, ja siksi esimerkiksi ALANGON käsite voidaan katsoa molempien kategorioiden jäseneksi. Eri lähteissä näiden kategorioiden alakäsitteet määritellään hieman eri tavoin. Joka tapauksessa LASKEUMAN kategoriaan voidaan katsoa alakäsitteet RANTAMAA, NOTKO ja SYVÄNNE, vaikka niiden suhde LAAKSON, ALANGON ja SOLAN kategorioihin vaihtelee eri lähteissä. Näiden alakategorioiden lisäksi MAAN kategoriaan kuuluu merkitykseltään eroteltavia mutta maan pinnanmuotoja kuvaavia käsitteitä. Niitä ovat DYYNI, SUISTO, PORRASMAA, RANNIKKO ja KANNAS. Kasvillisuuden perusteella erotettavien maan pinnanmuotojen kuvaus on aiempaa tarkempaa. MAAN kategoriaan kuuluvat aiemmin esiintyneet käsitteet SAVANNI, PAMPA, LLANOS, ARO, AAVIKKO ja KEIDAS sekä uudet käsitteet PENSAIKKOSEUTU (SCRUB), MAREMMI, SADEMETSÄ, PUSTA, SUOLA-ARO, SUOLA-AAVIKKO, HIEKKA-AAVIKKO, KIVI-AAVIKKO ja PREERIA.

VEDEN kategorian alakategorioita ovat MERI, SISÄMAAN VESI, LAHTI, JOKI ja VUOROVESI-ILMIÖ. Näistä useimmat ovat uusia omia kategorioitaan, koska niihin liittyy monia alakäsitteitä. Aiemmin käytetystä prototyyppisestä käsitteestä on

1860-luvun aineistossa tullut kategorian prototyypinen ydin. MEREN kategoriin kuuluvat prototyypisen ytimen MEREN lisäksi VÄLIMEREN, VALTAMEREN, JÄÄMEREN ja SISÄMEREN käsitteet. JÄRVEN kategoriin kuuluvat prototyypisen JÄRVEN käsitteen lisäksi pienen järven eli LAMMEN käsite sekä järveä rajatun määrittävät uudet käsitteet AROJÄRVI ja SUOLAJÄRVI. LAHDEN kategoriin kuuluvat prototyypisen LAHDEN käsitteen lisäksi LAHDEKE ja MERENLAHTI sekä uudet käsitteet VUONO, SUULAHTI ja osassa lähteistä LAHDEN alakäsitteeksi määriteltä LAGUUNI. JOEN kategoriin kuuluvat alakäsitteet JOKIALUE, JOENLATVA, JOENSUU, JOISTO, UOMA, PÄÄJOKI, SIVUJOKI, AROJOKI, VUORIJOKI, ALPIJOKI, RANTAJOKI, KOSKI, VESIPUTOUS, SUISTO sekä JOEN KOON alakategoria, jonka jäseniä ovat suuri joki eli VIRTAA, JOKI ja pieni joki eli PURO. Erityisesti JOEN kategorian kuvaus on tarkentunut ja monipuolistunut edellisistä vuosikymmenistä. Aiemmin esiintyneeseen VUOROVESI-ILMIÖN kategoriin kuuluvat puolestaan vain tutut käsitteet NOUSU- ja PAKOVESI. Lisäksi VEDEN kategoriin kuuluvat käsitteet SALMI, KANAALI, KANAVA, PYÖRRE, LÄHDE, KUUMA LÄHDE, MATALA, SÄRKKÄ, VESISTÖ ja VESIKUNTA.

Kokonaan uusi on 1860-luvun MAANTIETEEN kategoria, sillä aikaisemmin MAANTIETIEDE on esiintynyt aineistossa vain käsitteenä. 1860-luvulla käsitteestä tulee kategoria, koska se saa alakäsitteitä. MAANTIETIEDE jaetaan eri alatieteisiin: VALTIOLLISEEN, LUONNOLLISEEN ja MATEMAATTISEEN MAANTIETIEESEEN sekä IHMIS-, ELÄIN- ja KASVIMAANTIETIEESEEN. ILMASTON kategoriin kuuluvat edelleen käsitteet LUMIRAJA, POUTA-AIKA, SADEAIKA ja MERIVIRTA sekä ILMASTOVYÖHYKKEEN alakategoria ja sen käsitteet KYLMÄ, LÄMMIN ja KUUMA VYÖHYKE ja TUULEN kategoria ja sen käsitteet ŠIROKKO, HARMATTAN ja SAMUM. ILMASTON kategorian uusia käsitteitä ovat LUONNOLLINEN ja MATEMAATTINEN ILMASTO, KESKILÄMPÖTILA, MANNER- ja MERI-ILMASTO, MERIVIRRRAN alakäsitteet TASAJANVIRTA ja MAANNAVANVIRTA, MAA- ja MERITUULI sekä TUULEN kategorian käsitteet MONSUUNI, PASAATI ja TORNADO. Uusi on myös TUULIVYÖHYKKEIDEN alakategoria. Kategorioiden lisäksi 1860-luvun aineistossa esiintyvät käsitteet MAANJÄRISTYS ja TULIPERÄISYYS. Kaiken kaikkiaan 1860-luvun aineistossa on 1 609 esiintymää, mikä on melkein kaksi kertaa enemmän kuin ensimmäisen voimakkaan kehityskauden, 1840-luvun esiintymien määrä. Vanhasta kirjakielenstä periytyy vuosikymmenen esiintymistä noin 590. Uudismuodosteita esiintymistä on noin 1 020. Aiempina vuosikymmeninä vanhasta kirjasuomesta periytyvää sanastoa ja uudissanastoa on ollut suurin piirtein yhtä paljon, mutta 1860-luvulla uudissanaston osuus on selvästi suurempi. Kertamuodosteiksi nimityksistä jää 224, mikä on määränä sinänsä suuri muttei suhteutettuna 1800-luvun uudismuodosteiden esiintymien määrään. Kaikista aineiston 731 kertamuodosteesta 1860-luvulla esiintyy kuitenkin noin 30 prosenttia. 1860-luvun uudet käsitteet ovat melko tarkkarajaisia ja erikoistuneita, mutta niiden nimeämisessä esiintyy aineistossa onomasiologia ja kontekstuaalista variaatiota.

10.7 Erikoiskäsitteiden aika 1870-luvulla

1870-luvulla suomennetaan edelleen uusia oppikirjoja ja aiemmin ilmestyneistä kirjoista otetaan useita uusia painoksia. 1870-lukua voi luonnehtia myös Topeliuksen ajaksi Maamme kirjan ilmestymisen ansiosta.

1870-luvun aineistossa pääpaino on selvästi muissa kuin MAATA ja MAAPALLOA kuvaavissa kategorioissa. MAAN kategoriaan kuuluvat vain käsitteet NIEMIMAA, NIEMI, MANNER, KANNAS, SAARI ja sen alakäsitteet LUOTO ja SAARIKAARI. MAAPALLON kategoriaan kuuluvat käsitteet PUOLIPÄIVÄPIIRI, MAAN AKSELI, MAANNAPA, POHJOISNAPA, ETELÄNAPA, LEVEYSPIIRI, KÄÄNTÖPIIRI, KAURIIN KÄÄNTÖPIIRI, KRAVUN KÄÄNTÖPIIRI, PÄIVÄNTASAAJA, NAPAPIIRI, ASTE, LEVEYSASTE, PITUUSASTE, PITUUS ja LEVEYS. Sekä MAAN että MAAPALLON kategoriaan kuuluu MAANOSAN käsite sekä alakäsite PALLONPUOLISKO. Kaikki käsitteet ja kategoriat ovat esiintyneet aineistossa aiemmin.

Myös VEDEN kategoria on 1870-luvulla pääasiassa aikaisempien vuosikymmenten kaltainen. Sen käsitteitä ovat LAMPI, LÄHDE, PURO, JÄRVI, SUOLAJÄRVI, AROJÄRVI, UMPIJÄRVI, JOKI, HAARAJOKI, SIVUJOKI, RANTAJOKI, KANAVA, LAHTI, POUKAMA, LIMAANI, MERENLAHTI, VUONO, SALMI, VIRTAA, JÄÄVIRTA, MERI, SISÄMERI, VALTAMERI, KOSKI ja VESIPUTOUS. Uusia käsitteitä ovat JÄRVIJOKI, MERIJOKI ja JÄRVISTÖ sekä uusi alakategoria MEREN LIIKE, jonka alakäsitteitä ovat VUOROVESI, NOUSU- ja LASKUVESI, MERIVIRRAT, AALTOILEMINEN ja HYÖKYAALTO.

Myös KOHOUMAN, LASKEUMAN ja TASANGON kategorioihin kuuluu pääasiassa aiemmin esiintyneitä käsitteitä. KOHOUMAN kategoriaan kuuluvat käsitteet JÄÄVUORI, VUORIMAA, ALPPIMAA, TUNTURI, HARJU, EMÄVUORISTO, YLÄNKÖ, TULLIVUORI, KRAATTERI, KUKKULA, VUORISTO, SELÄNNE, VUORI, HUIPPU ja VAARA. LASKEUMAN kategoriaan kuuluvat käsitteet SOLA, RANNIKKO, LAAKSO, ALANKO ja uusi alakategoria LASKEUMAN RAKENNE, johon kuuluvat käsitteet YLÄNNE, RINNE ja POHJA. TASANGON kategoriaan kuuluvat käsitteet JÄÄTIKKÖ, PUSTA, PAMPA, PREERIA, SAVANNI, LLANOS, LAKEUS, ARO, AAVIKKO ja sen alakäsitteet KIVIAAVIKKO, HIEKKA-AAVIKKO ja HAMADA. Yhtään uutta käsitettä ei ole myöskään ILMANSUUNTIEN kategorian kuvaamisessa.

1870-luvulla uusia käsitteitä kuitenkin on. Erityisesti tarkentuu ILMASTON kategorian kuvaus. Kategoriaan kuuluvat ILMASTOVYÖHYKKEIDEN käsitteiden lisäksi MANNERILMASTON, MERI-ILMASTON, ISOTERMIN, SADEKAUDEN, KUIVAN KAUDEN ja LUMIRAJAN käsitteet. Erilliseksi alakategoriaksi voidaan katsoa TUULEN kategoria ja sen käsitteet HIRMUMYRSKY, SAMUM, ERÄMAANTUULI, SIROKKO, FÖHN, SOLANO, PASAATI, MONSUUNI ja TYYNI VYÖHYKE. Oman alakategoriansa muodostaa myös MERIVIRTA ja sen alakäsitteet TASAAJANVIRTA, GOLFOVIRTA ja NAPAVIRTA. Alakategoriana on myös uusi SADEVYÖHYKKEEN kategoria, johon kuuluvat käsitteet JATKUVAN SATEEN VYÖHYKE, KESÄSATEEN VYÖHYKE ja TALVISATEEN VYÖHYKE.

Kategoriana uusi on MAAN TULIPERÄISTEN ILMIÖIDEN kategoria. Siihen kuuluvat käsitteet MAANJÄRISTYS, KUUMA LÄHDE, TULIVUORI, KAASUVUORI ja LIEJUVUORI. Uusi on myös KORALLIRIUTAN kategoria, johon kuuluvat käsitteet RANTARIUTTA, ÄÄRIRIUTTA ja KEHÄRIUTTA. Näiden kategorioiden lisäksi 1870-luvun aineistossa esiintyy paljon käsitteitä, joita ei määritellä kategorioiden osaksi muiden käsitteiden kautta tai lainkaan. Erityisesti Topeliuksen Maamme kirja sisältää käsitteitä, joita ei käytetä termien tavoin ja jotka siksi jätetään määrittelemättä. Käsitteitä jätetään määrittelemättä varmasti myös siksi, että ne oletetaan lukijoille tutuiksi. Erillisiä käsitteitä ovat kategorioiden lisäksi DELTA, DYYNI, KALLIO, KARI, KARTTAPALLO, KESKILÄMPÖTILA, KOSTEIKKO, LAGUUNI, MAANKARTTA, MAANTIEDE, MARSKIMAA, MATALA, MUSTANMULLAN SEUTU, PENGERRMAA, RANNIKKO, SAARISTO, SADEMETSÄ, SCRUB, SIJAINTI, SÄRKKÄ ja VIIDAKKO.

Kaiken kaikkiaan 1870-luvun aineistossa on esiintymiä 1 137. Vanhasta kirjakiielestä näistä esiintymistä tulee 472 ja 659 on uudismuodosteita. 1800-luvun uudismuodosteita käytetään tällä vuosikymmenellä edellistä vuosikymmentä vähemmän. Kertamuodosteita nimityksistä on vain 50, mikä voisi kertoa 1800-luvulla käyttöön otettujen nimitysten alkavan pikkuhiljaa vakiintua. Uusien käsitteiden nimityksissä esiintyy kuitenkin onomasiologista ja kontekstuaalista variaatiota.

10.8 Vakiintuvan erikoiskielen kehitys 1880-luvulla

1880-lukua voi luonnehtia uusien oppikirjojen ajaksi. Toki jonkin verran vanhojen kirjojen uusia, vain vähän korjattuja painoksiakin ilmestyy, mutta erityisesti Maamme kirjan ilmestyminen sysäsi käyntiin kertovampien sekä sisällöltään ja käsitteiltään rikkaampien oppikirjojen tekemisen. Samoin kuin 1870-luvulla 1880-luvulla käsitteitä määritellään muihin kuin MAAN ja VEDEN kategorioihin. Koska käsitteiden määrä on jo melko suuri, niitä ei enää voida lähteä määrittelemään laajojen yläkäsitteiden, esimerkiksi MAAN tai MEREN, avulla, vaan monissa oppikirjoissa aiemmat alakäsitteet muodostavat omia kategorioitaan.

MAAN kategoriaan kuuluvat käsitteet MANNER, MAANOSA, SAARI ja sen alakäsitteet SAARIRYHMÄ, LAGUUNI, SAARISTO, KARI, KALLIO ja LUOTO, KANNAS, NIEMIMAA, NIEMI sekä AAVIKKO ja sen alakäsitteet HIEKKA-AAVIKKO, KEIDAS ja ARO. Toisissa lähteissä AAVIKKO muodostaa oman erillisen kategorian, johon kuuluvat käsitteet HIEKKA- ja KIVIAAVIKKO ja HAMADA. Omiksi kategorioikseen voidaan katsoa myös maan pinnanmuotoja kuvaavat kategoriat KOHOUMA, LASKEUMA ja TASANKO. KOHOUMAN kategoriaan kuuluvat käsitteet VUORIRYHMÄ, VAARA, VUORENSELKÄ, ALPPIMAA, YLÄNKÖ, VUORENHAARA, VEDENJAKAJA, TUNTURI, VUORISOLMU, HUIPPU, KUKKULA, YLÄMAA, ALPPI, VUORI, VUORENRINNE, VUORENJUURI, VUORIMAA, TASAINEN YLÄMAA ja HARJU. LASKEUMAN kategoriaan kuuluvat käsitteet ALANKO, NOTKO, LAAKSO, SOLA, ALAMAA ja NEGATIIVINEN ALAMAA. TASANGON kategoriaan kuuluvat käsitteet LLANOS, SAVANNI, PAMPA,

JÄÄTIKKÖ, ARO, POLDERI ja PREERIA. Osassa lähteistä LASKEUMAN ja TASANGON kategorioita on vaikea erottaa, ja käsitteet voidaan sijoittaa LASKEUMAN TAI TASANGON kategoriaan. SAAREN alakäsitteestä irralliseksi voidaan katsoa joissakin lähteissä esiintyvä, uusi KORALLIRIUTAN kategoria. Siihen kuuluvat käsitteet KORALLI, RANTARIUTTA, ÄÄRIRIUTTA ja KEHÄRIUTTA.

VEDEN kategoriaan kuuluvat käsitteet VESISTÖ ja sen alakäsitteet VALTAVESISTÖ, VESIKUNTA, MERI ja sen alakäsite VALTAMERI, SEISOVA VESI ja sen alakäsitteet JÄRVI ja LAMPI, JUOKSEVA VESI ja sen alakäsitteet JOKI, PUTOUS, VIRTA, KYMI, OJA ja PURO, SALMI sekä LAHTI ja sen alakäsitteet LAHDEKE, VUONO ja MERENLAHTI. Toisissa lähteissä omaksi erilliseksi kategoriakseen on määritelty MERI ja sen alakäsitteet JÄÄMERI, VALTAMERI, SAARISTOMERI, SISÄMERI ja ULKOMERI. Myös MEREN LIIKKEEN kategoria voidaan katsoa erilliseksi niissä lähteissä, joissa se esiintyy. Siihen kuuluvat käsitteet NOUSUVERI, LASKUVESI, AALTOILEMINEN, PYÖRRE sekä MERIVIRTA ja sen alakäsitteet TASAAJANVIRTA, NAPAVIRTA ja GOLFOVIRTA. Toisissa lähteissä irralliseksi omaksi kategoriakseen voidaan katsoa myös JÄRVEN kategoria, johon kuuluvat käsitteet LAGUUNI, UMPIJÄRVI, ALPIIJÄRVI, JÄRVIYLÄNKÖ, JÄRVISTÖ ja AROJÄRVI. Omaksi tarkkoja alakäsitteitä saavaksi kategoriaksi hahmottuu toisissa lähteissä myös JOEN kategoria, johon kuuluvat käsitteet RANTAJOKI, MUTKA, DELTA, SUUHAARA, SIVUJOKI, VALTAJOKI, LASKUJOKI, JÄRVIJOKI ja MERIJOKI.

MAAPALLON kategoria kuvaa maapalloa karttana ja siihen kuuluvat käsitteet PINTA-ALA, PALLONPUOLISKO, SIJAINTI ja sen alakäsitteet PITUUSASTE ja LEVEYSASTE, NADIR, ZENIT, KARTTAPALLO, LEVEYSPIIRI ja sen alakäsitteet NAPAPIIRI, PÄIVÄNTASAAJA ja KÄÄNTÖPIIRI sekä KRAVUN KÄÄNTÖPIIRI ja KAURIIN KÄÄNTÖPIIRI, PUOLIPÄIVÄPIIRI, NOLLAMERIDIAANI, ASTE sekä MAANNAPA ja sen alakäsitteet MAAN AKSELI, ETELÄNAPA ja POHJOISNAPA.

Erittäin laaja on 1880-luvun aineistossa ILMASTON kategoria, johon kuuluu monia uusia käsitteitä. Siihen kuuluvat käsitteet ILMASTOVYÖHYKE ja sen alakäsitteet KYLMÄ VYÖHYKE, LAUHKEA VYÖHYKE ja KUUMA VYÖHYKE sekä KESÄMAA ja TALVIMAA, MANNERILMASTO, MERI-ILMASTO, RANNIKKOILMASTO, MERI-ILMA, LUMIRAJA, PUURAJA, KESKILÄMPÖTILA, ISOTERMI, ILMAKEHÄ, LÄMPÖVYÖHYKE, VUOTUINEN SADEMÄÄRÄ, SADEVYÖHYKE ja se alakäsitteet KESÄSATEEN VYÖHYKE, JATKUVAN SATEEN VYÖHYKE ja TALVISATEEN VYÖHYKE sekä SADEKAUSI ja POUTAKAUSI. ILMASTON kategoriasta erilliseksi voidaan katsoa TUULEN kategoria, johon kuuluvat käsitteet MONSUUNI, PASAATITUULI, SAMUM, LEVECHE, FÖHN, MYRSKY, HIRMUMYRSKY, KUUMA ETELÄTUULI, ŠIROKKO sekä TUULIVYÖHYKE ja sen alakäsitteet TUULETON VYÖHYKE, VAIHTELEVIEN TUULTEN VYÖHYKE ja PASAATITUULTEN VYÖHYKE.

Muita kategorioita 1880-luvun aineistossa ovat MAANTIETEEN kategoria, johon kuuluvat käsitteet MATEMAATTINEN MAANTIEDE, VALTIOLLINEN MAANTIEDE, HISTORIALLINEN MAANTIEDE, LUONNONMAANTIEDE ja YLEINEN MAANTIEDE. Omiksi kategorioikseen erottuvat myös MAAN TULIPERÄISTEN ILMIÖIDEN kategoria, johon kuuluvat käsitteet MAANJÄRISTYS, KUUMA LÄHDE, TULIVUORI ja

KRAATTERI, KAASUVUORI sekä LIEJUVUORI, ja ILMANSUUNTIEN kategoria, johon kuuluu ilmansuuntien lisäksi käsite PÄÄILMANSUUNTA. Erillisiä käsitteitä ovat kategorioiden lisäksi 1880-luvulla seuraavat: SADEMETSÄ, SELVA, TUNTURIJÄRVI, JÄÄVUORI, MUSTANMULLANSEUTU, RANNIKKO, SUOLA-ARO, JÄÄVIRTA, LUMIVYÖRY, TULIVUORIJONO, SUOLAJÄRVI, VIIDAKKO, SATEETON VYÖHYKE, TROOPPINEN ILMASTO, KOSKI, SCRUB, VESIPUTOUS, TULIVUORIVYÖHYKE, KANAVA, VUORISTO, PENGERRMAA, SELÄNNE, KANAALI, SÄRKKÄ, LUMIVUORI, MARSKIMAA, DYYNI, KANAVISTO ja EMÄVUORISTO. Näitä käsitteitä ei kontekstissa sidota muihin käsitteisiin. Osan niistä voisi nykykäytön ja -merkityksen perusteella luonnollisesti sijoittaa yllä oleviin kategorioihin tai liittää toisiinsa. Kaiken kaikkiaan 1880-luvun aineistossa on esiintymiä 1 169. Vanhasta kirjakielestä näistä periytyy 382 ja 1800-luvun uudismuodosteita on 784. Kertamuodosteita nimityksistä on enää 44.

10.9 Tieteellisten käsitteiden synty 1890-luvulla

1890-lukua voisi luonnehtia uusien tieteellisten käsitteiden ajaksi. Edelleen monet oppikirjat noudattavat topeliaanista perinnettä ja keskittyvät kategorioiden kuvaamisen ja tarkkojen käsitteiden määrittelyn sijaan elävään maantieteelliseen kuvaukseen, mikä usein tarkoittaa kategorioiden epämääräisyyttä. Vain yhdessä oppikirjassa lähtökohta on MAAN ja VEDEN kategorioiden erottamisessa.

MAAPALLON eli MAAN KUVAAMISEN kategoriassa uusia käsitteitä ovat ETELÄINEN ja POHJOINEN NAPAPIIRI sekä leveys- ja pituusasteiden ASTEVERKKO. ILMASTON kategoriassa uusi käsitteitä ovat POLAARINEN ILMASTO, NAPAVYÖHYKE, ERÄMAASEUTU, TUNDRASEUTU, SATEETON SEUTU, METSÄRAJA, RANNIKKOILMASTO ja SISÄMAAILMASTO. Kategoriaan kuuluvat lisäksi esiintyneet käsitteet, kuten ILMASTOVYÖHYKE ja MANNER- ja MERI-ILMASTO. TUULEN kategoria voidaan katsoa omaksi ILMASTON kategoriasta erilliseksi kategoriaksi. Siihen kuuluvat käsitteet SAMUM, PASAATI, MONSUUNI, JATKUVA ITÄTUULI, VAIHTELEVA TUULI, MERITUULI, MAATUULI, TYYNI, MYRSKY, HIRMUMYRSKY ja TORNADO.

KOHOUMAN, LASKEUMAN ja TASANGON kategorioihin ei vielä 1890-luvulla kaikissa lähteissä kuulu selkeästi erottuvia alakäsitteitä. Toisissa lähteissä erityisesti erilaisten kohoumien erottaminen alkaa kuitenkin perustua nykyisen kaltaisiin mitattuihin korkeuseroihin. KOHOUMAN kategoriassa uusia käsitteitä ovat HARJU, RINNAKKAISHARJU, POIKKIHARJU, YHDENSUUNTAINEN HARJU, TUNTURIVUORI, METSÄVUORI ja TUNTURISTO. LASKEUMAN kategoriassa uusia käsitteitä ovat JOKILAAKSO, UMPILAAKSO, PITKITTÄISLAAKSO, POIKITTAISLAAKSO sekä SYVÄNNE ja TASANGON kategoriassa PUOLITASANKO ja YLÄNKÖARO.

MAANTIETEEN kategoriassa uusi alakäsite on KLIMATOLOGIA, joka esiintyy vuoden 1899 Kartaston selityksissä, aineiston tieteellisimmässä lähteessä. 1890-luvulla VEDEN tai VESISTÖN kategoriassa uusia ovat selvät alakategoriat LAHTI, MERI, JOKI, JÄRVI ja SALMI sekä käsitteet AVOMERI, SYVÄNNE, RANNIKKOMERI,

RAUMA, SISÄLAHTI, SUULAHTI, VESIKULKUTIE, REITTI, JÄRVIJAKSO, JÄRVIVESISTÖ, JÄRVIALUE, ALPPIJÄRVI, LASKUVESI, KAKSOISJOKI, JOKIALUE, YLÄJUOKSU, ALAJUOKSU ja KESKIJUOKSU. MAAN kategoriassa uusia käsitteitä ovat MANTEREEN alakategorian käsitteet SISÄMAA ja MANNERVALTIO, SAAREN alakategorian käsite SAARIVALTIO sekä käsite PINNANMUODOSTUS. VEDEN ja MAAN kategorioiden yhteinen uusi rajakäsite on 1890-luvulla MERIALUE, joka rajaa mantereita.

Uusia mutta suoraan kategorioihin kuulumattomia käsitteitä ovat 1890-luvulla HYÖKYAALTO, VIRTAUS (JOEN), MAANVYÖRYMÄ, MAANKOHOAMINEN, JÄRVIYLÄNKÖ, ALPPIMAA, SISÄMAANJÄÄ, HAUTAVAJOAMA, SUISTONMUODOSTUS, JOKIVERKOSTO sekä EROOSIO. Kaiken kaikkiaan 1890-luvulla aineistoa on vähemmän kuin muutamana aiempänä vuosikymmenenä, ja se näkyy myös esiintymien määrässä. Esiintymiä on 1 038, ja niistä vanhassa kirjasuomessa on käytetty 399:ää ja 1800-luvun uudismuodosteita on 637. Vanhan kirjasuomen sanaston ja uudissanaston suhde näyttää säilyvän 1800-luvun lopussa lähes samanlaisena. 1890-luvun aineistossa kertamuodosteita on kuitenkin enemmän kuin 1870- ja 1880-luvulla, yhteensä 141 eli noin 20 prosenttia aineiston 731 kertamuodosteesta, mutta osa tässä aineistossa kertamuodosteiksi määritellyistä nimityksistä esiintyy kuitenkin nykykielessä.

III SANASTON VAKIINTUMISEEN VAIKUTTAVAT TEKIJÄT

11 SEMANTTISTEN ILMIÖIDEN VAIKUTUS VAKIINTUMISEEN

Luvussa 11 kokoon yhteen lukujen 4–10 aineiston analyysissä esiin nousseita semanttisia huomioita. Tarkastelen kootusti luvussa 11.1 aineiston kategorioiden päällekkäisyyttä ja nimitysten monimerkityksisyyttä ja sijoittumista eri kategorioihin. Lisäksi kokoon yhteen joitakin huomioita synonymiasta. Luvuissa 4–10 tarkasteltiin pääasiassa nimitysten variaatiota ja sivuttiin nimitysten synonyymisyyttä. Luvussa 11.2 tarkastelen aineiston synonyymian luonnetta ja synonyymistä variaatiota kootusti ja teen huomioita variaation ja synonyymian vaikutuksesta vakiintumiseen. Käsittelen havaintoja kielitieteellisestä näkökulmasta enkä käytä pohjana aineiston maantieteellistä luokittelua. Tarkasteltavana ovat aineiston kaikki nimitykset, myös liitteessä 2 esitellyt harvinaisten käsitteiden nimitykset.

11.1 Polyseemisyys ja sen merkitys vakiintumiseen

Polysemia on osoittautunut tutkimukseni keskeiseksi semasiologista variaatiota aiheuttavaksi tekijäksi. Kuvaan tässä luvussa polysemian merkitystä sanaston vakiintumiseen kootusti ja esimerkkien avulla. Tarkastelen aineiston polysemiaa yksityiskohtaisesti siten, että pyrin kuvaamaan myös kategorioiden päällekkäisyyttä ja eriytymättömyyttä.

Merkittävää polysemiaa esiintyy aineistossa kategorioiden eriytymättömyyden takia. Eriytymättömyys ja sitä kautta polysemian laajuus kuitenkin vaihtelee. Samaa nimitystä käytetään eri merkityksissä esimerkiksi NIEMEN, NIEMIMAAN ja NIEMENNENÄN kategorioissa, koska nämä eivät muodosta selkeitä erottuvia kategorioita vaan sekoittuvat useissa lähteissä toisiinsa. Polyseemisiä nimityksiä ovat näissä kategorioissa esimerkiksi niemennenä ja niemeä tarkoittavat nimitykset *nenä* ja *nokka*, niemennenä, niemeä ja niemimaata tarkoittavat nimitykset *niemeke* ja *niemi* sekä niemeä ja niemimaata tarkoittavat nimitykset *niemimaa* ja *niemensoikale*. Samalla tavoin eriytymättömiä ovat aineistossa RANNAN, RANTAMAAN ja RANNIKON kategoriat sekä SAAREN, LUODON ja KARIN kategoriat. Molemmissa ryhmissä polysemiaa ja kategorioiden päällekkäisyyttä syntyy yhden nimityksen eli *rannan* tai *luodon* merkityksen laajuudesta. *Ranta* voi tarkoittaa rantavesistöä, rantamaata tai sekä rantavesistöä että rantamaata. *Luoto* voi aineistossa tarkoittaa kaikenkokoisia saaria, saarimaista kareihin. Sekä *rannan* että *luodon* merkitys tarkentuu, kun muita kategorioita ja merkitykseltään tarkempia nimityksiä aletaan käyttää. Polysemiaa syntyy myös esimerkiksi TASANGON ja LASKEUMAN käsitteiden sekä erilaisten KOHOUMAN käsitteiden eriytymättömyydestä. Esimerkiksi *tasamaa*, *alanko* ja *alamaa* voivat tarkoittaa sekä tasankoa että laskeumaa lähteestä riippuen, ja esimerkiksi *vuorta* voivat tarkoittaa sekä *vuori* että *tunturi* eikä nimitysten välillä ole selvää korkeuseroa.

Polysemia näyttää aineistossa kasautuvan tiettyjen kategorioiden tai käsitteiden nimityksiin. Runsaasti polyseemisiä nimityksiä on esimerkiksi AAVIKON nimityksissä. Polysemia johtuu kuitenkin eri syistä. AAVIKOSTA käytetään samoja nimityksiä kuin AROSTA, mutta *erämaa* ja *hietakangas* esiintyvät ARON nimityksinä vain yksissä lähteissä. Kyse voi olla kääntäjän väärinymmärryksestä tai siitä, että esimerkiksi *hietakangas* on merkitykseltään niin yleinen, että sitä voisi käyttää sekä aavikon että aron tarkoitteesta. Nimitystä *aavikko* käytetään useassa lähteessä aavikon merkityksessä mutta yhdessä lähteessä myös avomerens merkityksessä. Tässä tapauksessa kyse voi olla sattumasta. Jos aavikon merkitys ei ole ollut kirjoittajalle tuttu, hän on voinut luoda saman johdoksen avomerens merkitykseen. Sanan merkitys voi myös sopia kahteen hieman samantapaiseen merkitykseen. Tällaisia nimityksiä ovat esimerkiksi *hiekk-aava* ja *hietakenttä*, joita käytetään sekä aavikon että dyynin merkityksessä, ja *hietikko*, joka tarkoittaa aavikon lisäksi yhdessä lähteessä myös rantavallia.

Runsaasti polysemiaa on AAVIKON lisäksi ARON nimityksissä. Edellä on esitelty polyseemisiä, myös aavikkoa tarkoittavia ARON nimityksiä. ARON nimityksinä käytetään myös nimityksiä, joilla on nyky-yleiskielessä kokonaan toinen mutta sillä tavalla yleinen merkitys, että yhdistäminen aron merkitykseen on ollut mahdollinen. Tällaisia nimityksiä ovat *aho*, *heinämaa*, *kangas*, *nurmikko* ja *nummi*. Nimitys *hietanummi* tarkoittaa aron lisäksi yhdessä lähteessä dyyniä. Myös AVOMEREN nimityksissä esiintyy polyseemisiä nimityksiä, joiden merkitys on niin yleinen, että niitä voidaan käyttää useassa yhteydessä. Tällaisia nimityksiä ovat *vesi*, *selkä* ja *aukko*. *Vesi* tarkoittaa aineslähteissä avomerens lisäksi vesisistöä, *selkä* selkää ja selännettä, *aukko* kraatteria ja laaksoa. Myös DYYNIN nimityksissä esiintyy paljon polysemiaa. Dyynejä tai dyynejä muistuttavia hiekkaluoteita esiintyy myös Suomessa, ja murteissa on siksi tarkoitetta kuvaavia nimityksiä. Sekä dyynin että särkän merkityksessä käytetään aineistossa nimityksiä *hietasäikkä* ja *hietasärkkä*. Molempia nimityksiä käytetään murteissa särkän merkityksessä ja nimityksen ottaminen dyynin merkitykseen selittyy yhteensopivasta merkityksestä. Nimitystä *särkkä* käytetään aineistossa dyynin, harjun, rantavallin ja särkän merkityksessä. Kaikki merkitykset ovat niin lähekkäisiä, että niitä voi pitää merkityksen laajentumisina.

Kohouman nimityksissä esiintyy runsaasti polysemiaa erilaisia vuori- tai kohoumamuodostelmia kuvaavissa nimityksissä. Nimitys *vuorenselkä* voi tarkoittaa aineslähteissä harjannetta, vuorta, vuorijonoa ja vuoristoa. Kaikille merkityksille vuorta lukuun ottamatta on yhteistä kohoumaryhmän kuvaaminen. Nimityksellä pyritään siis kuvaamaan jonomaista tai muuten yhteen kuuluvaa kohoumaa, mutta polysemiaa syntyy, koska KOHOUMAN kategoria on eriytymätön. Kohoumat voidaan myös murre-erojen takia hahmottaa eri tavoin, jolloin syntyy polysemiaa: sama nimitys voi eri seuduilla merkitä erilaista kohoumaa. Tässäkin tapauksessa polyseemiseksi katsottavat merkitykset ovat läheisiä merkityksiä, eivät kokonaan erillisiä. Näyttääkin siltä, että aineiston polyseemisten eli useamman käsitteen alle sopivien nimitysten merkityksistä jokin on proto-

tyyppisempi kuin toiset ja tämän prototyypin ydinmerkityksen ympärille voi laajentua muita merkityksiä. *Vuorenselän* prototyypin merkityksenä voi nykykielen näkökulmasta pitää vuorijonoa, ja tässä merkityksessä nimitys esiintyy yleisimmin 1800-luvun aineistossa. Hyvin samantapainen polyseeminen merkitys on aineistossa nimityksillä *vuorenselänne* ja *vuoriselänne*, joista *vuorenselänne* esiintyy harjanteen, vedenjakajan, vuoren, vuorijonon ja vuoriston merkityksessä ja *vuoriselänne* harjanteen, vuorenhuipun, vuoren, vuorijonon ja vuoriston merkityksessä. Samantapaisia merkityksiä on myös nimityksillä *vuoriselkämä*, *vuorenharjanne*, *vuoriselkä*, *vuoriharju*, *vuorenharju*, *tunturiselkä* ja *tunturinselkä*.

Kategorioiltaan eriytymättömiä ovat edellisten lisäksi HARJUN ja HARJANTEEN nimitykset. *Harjua* käytetään aineistossa myös huipun merkityksessä. Muita polyseemisiä HUIPUN nimityksiä ovat *kukkula*, *huippu*, *tunturi* ja *mäki*, joista *kukkulaa* käytetään myös kukkulan, tunturin ja vuoren merkityksessä, *huippua* niemennän ja niemen merkityksessä sekä *tunturia* tunturin ja vuoriston merkityksessä. *Tunturin* muut kuin tunturin merkitys ovat harvinaisia. *Kukkulan* nimityksen erilaiset merkitykset kertovat KOHOUMAN kategorian eriytymättömyydestä, mutta *huippu*-nimityksen merkityksissä on kyse muusta: *huippu* on merkitykseltään niin yleinen, että se sopii monen käsitteen nimitykseksi. Vastaavasti osittain eriytymättömiä ja siksi polyseemisiä ovat vesistönimitykset *joki*, *virta* ja *oja*, *järvi* ja *lampi* sekä *poukama*, *mutka* ja *vuono*, joilla on sekä yleinen merkitys että tarkempi erityismerkitys, ja polysemiaa syntyy näiden merkitysten yhtäaikaisesta käytöstä. Esimerkiksi *oja* voi tarkoittaa jokea yleensä ja pientä virtaavaa vettä, *lampi* sekä järveä että pientä sisämaan vesistöä ja *poukamalla*, *mutkalla* ja *vuonolla* on kaikilla sekä yleinen lahden merkitys että tietynlaisen lahden merkitys.

Polysemiaa syntyy myös sekaannuksista. Sekä *kaakko* että *koillinen* tarkoittavat aineistossa molempia ilmansuuntia ja *luode* ja *vuoksi* molemmat sekä lasku- että nousuvettä. Sanojen merkitys ei ole läpinäkyvä tai aivan yksiselitteinen (*koillisen* yhteys aamun *koihin* 'sarastus'), joten sekaannus voi selittyä merkityksen oppitekoisuudesta tai hämäryydestä. Merkitykseltään yleisiä ja siksi termiksi mahdollisesti liian polyseemisiä ovat esimerkiksi *maa*, *napa*, *selkä* ja *akseli*. Erikoiskielen kannalta tällaisella yleiskielen ja erikoiskielen välisellä polysemialla ei pitäisi olla merkitystä, mutta 1800-luvun aineistossa näin kuitenkin on, koska erikoiskieli ja yleiskieli ovat vasta syntyneissä. Termiksi vakiintuukin helpommin merkitykseltään läpinäkyvämpi ja yksiselitteisempi sana, joka rajaa nimityksen aihepiirin tarkasti, esimerkiksi *maan* tilalle *maapallo*, *selän* tilalle *vuorenselkä*, *navan* tilalle *maannapa* ja *akselin* tilalle *maan akseli*. Mielenkiintoista on, että tähän ryhmään kuuluu monia metaforisia nimityksiä, jotka nimitävät maantieteellisiä käsitteitä samankaltaisuutensa takia. Maan napa on vastaavanlainen kuin ihmisen napa tai vuoren selkä muistuttaa ihmisen tai eläimen selkää. Tällaiset metaforiset nimitykset voivat kuvata myös käsitteitä, joita ei todellisuudessa ole olemassa, esimerkiksi MAANNAPAA ja MAAN AKSELIA.

Polysemia on 1800-luvun aineistossa monitahoinen ilmiö. Sen taustalla on usein kategorioiden päällekkäisyys ja epätarkat rajat, koska käsitejärjestelmä on vasta kehityksessä ja eri kirjoittajat mieltävät sen eri tavoin. Kategoriat ja käsitteet eivät ole vakiintumattomia ainoastaan suomen kielessä vaan tieteenalalla ylipäätään. Vakiintumattomuus näkyy aineistossa käänösalkuperästä huolimatta, koska käsitejärjestelmä on vakiintumaton myös alkuperäisteoksissa. Osittain polysemiassa on kyse saman sanan täysin erilaisista merkityksistä, joille ei voi löytää selvää yhteyttä. Samaa sanaa voidaan käyttää eri merkityksissä merkityksen sekaantumisen vuoksi ja sattumalta, jolloin esimerkiksi johdos on sattumalta muodostettu kahteen eri merkitykseen. Täysin erillisiä merkityksiä on myös yleiskielen ja erikoiskielen sanoilla ja sanoilla, joiden merkitys on niin yleinen, että ne sopivat monen käsitteen nimityksiksi. Tällaisissa tapauksissa on usein kyse yksittäisistä polyseemisistä merkityksistä: nimityksellä on ensisijaisesti jokin merkitys, mutta joissakin lähteissä sanaa käytetään muussa merkityksessä.

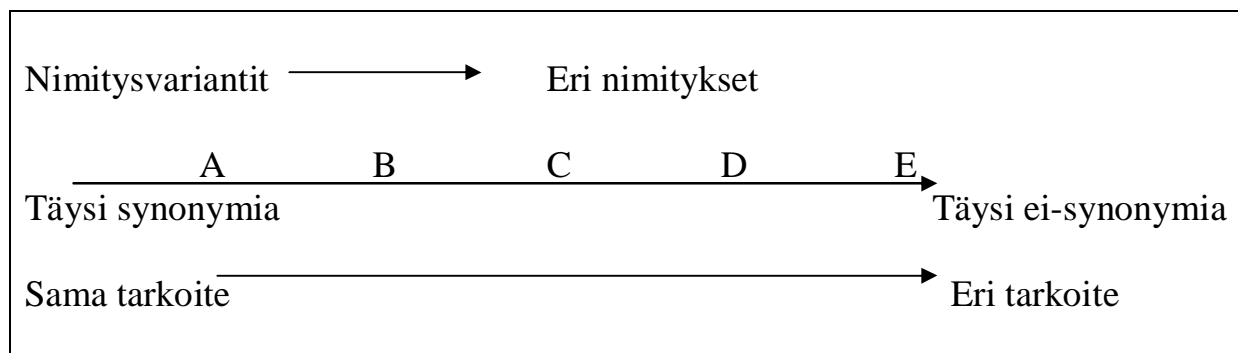
Laajempina ilmiönä polysemia on aineistossa sanan merkityksen prototyypisyyttä. Polysemiaa syntyy silloin kategorioiden päällekkäisyydestä ja eriytymättömyydestä. Sanalla on yksi yleisimmin käytössä oleva prototyyppinen merkitys, ja tämän prototyyppisen ytimen ympärille syntyy kontekstien kautta yhteen sopivia sivumerkityksiä, jotka kuuluvat sanan merkitykseksi eriasteisesti. Polysemia on aineistossa sekä luova voima että vakiintumisen hidastaja. Kielessä olemassa olevia nimityksiä hyödynnetään aineistossa uusien käsitteiden nimeämiseen, kun se sanan merkityksien pohjalta on mahdollista. Silloin uuden käsitteen merkitys assosioituu kielenkäyttäjän mielessä ennestään tuttuun merkitykseen ja sanan merkitys voi laajentua. Toisaalta polysemiasta pyritään aineistossa yleensä pikkuhiljaa eroon ja nimitys pyrkii vakiintumaan yhden käsitteen nimitykseksi. Silloin polysemia liittyy kategorioiden kehittymiseen ja eriytymiseen, ja sitä voidaan pitää nimityksen vakiintumista hidastavana ilmiönä, jota kielenkäyttäjät pyrkivät tietoisesti tai tiedostamattaan karsimaan. Aineistosta tekemäni huomiot vahvistavat Karihalmeen (1996, 188) käsitystä siitä, että polysemia liittyy erikoiskielen syntymiseen ja sanan yleis- ja erikoiskiellisen merkityksen eriytymiseen. Aineiston polysemia näyttää sopivan myös Temmermanin (2000, 153–154) huomioihin, että polysemia on osa termistön diakronista kehitystä ja kategorioiden syntymistä ja eriytymistä. Polysemialla on myös 1800-luvun aineistossa oma funktionsa.

11.2 Synonyymisyys ja sen merkitys vakiintumiseen

Luvuissa 4–9 on käsitelty aineiston nimitysten variaatiota. Variaatiolla on käsitelyluvuissa tarkoitettu käsitteen nimitysten leksikaalista vaihtelua 1800-luvun aikana. Variaatio on käsittänyt esimerkiksi semasiologista nimitysten merkitysten variaatiota, onomasiologista nimeämisen näkökulman variaatiota ja kontekstuaalista sanan kirjoitusasun variaatiota. Variaation käsite on sillä tavalla ongel-

maton, ettei se ota kantaa varianttien keskinäiseen suhteeseen. Huomattavasti ongelmallisempaa on puhua käsitteen synonyymisistä nimityksistä. Vanhastaan erityisesti Wörter und Sachen -tutkimusperinne keskittyi nimenomaan synonyymisten nimitysten selvittämiseen (esim. Nirvi 1952). Nykyisen kognitiivisen semantiikan tutkimuksen mukaan täysi sanojen synonyymisyys on mahdoton ilmiö, koska sanojen käyttöalat ja synnyttämät assosiaatiot ovat yksilöllisiä ja vaihtelevia (ks. Langacker 1988, 10–11; Sivonen 2006, 402–403). Synonyymit eivät voi juuri koskaan kuvata täysin samoin samaa tarkoitetta. 1800-luvun aineiston variaatiossa on silti myös synonymiaa. Pysin seuraavaksi kuvaamaan synonymiaa semanttisena ilmiönä aineistosta tekemiäni havaintojen avulla.

Aineiston nimitysten keskinäiset suhteet ovat synonymian kannalta erilaisia; synonymia voidaan katsoa jatkumon omaiseksi ilmiöksi. Sen ääripäissä ovat täysin synonyymiset variantit ja suhteeltaan vain jossain määrin synonyymiset variantit. Tässä aineistossa on mielestäni siis myös täysiä synonyymeja, joita tosin voisi pitää samana nimityksenäkin. Kuvaan synonymian jatkumoa seuraavaksi esimerkkien ja kuvion 6 avulla.

KUVIO 6. Synonyymisuuden jatkumo suhteessa nimitysvariantteihin ja eri nimityksiin ja samaan ja eri tarkoitteeseen.

Täydet synonyymit (kuvion 6 A) ovat luonteeltaan nimityksiä, joiden välillä on vain kontekstuaalista asujen variaatiota, joka voi johtua esimerkiksi vierasosan kirjoitusasun mukautumisasteesta, kuten sanoissa *gradi* ja *graadi*, tai sanan asun alueellisesta vaihtelusta, kuten sanoissa *puolipäiväpiiri* ja *puolipäiväpiiru* tai sanoissa *pohjainen* ja *pohjoinen*. Näillä varianteilla ei 1800-luvun aineistossa ole merkityseroja eivätkä ne synnytä erilaisia assosiaatioita, vaikka nykylukijan näkökulmasta varianteista toinen on esimerkiksi murteellinen. 1800-luvun aineistossa variantit kuvaavat samaa tarkoitetta eikä kirjoittaja tai kääntäjä ole tietoisesti valinnut nimityksen varianttia. Näin synonyymisiä varianteja voisi pitää jopa yhtenä nimityksenä, eikä niitä välttämättä tarvitse nähdä eri synonyymeina. Variaation näkökulmasta ne kuitenkin ovat jollakin tavoin eroavia, vaikka ero ei ole semanttinen.

Seuraavaan ryhmään (kuvion 6 B) voidaan katsoa nimitykset, jotka ovat lähes synonyymisiä mutta joissa on jokin pieni merkitysero esimerkiksi taivutusmuodon tai johtimen takia. Tällaisia sanapareja ovat esimerkiksi nimitykset, joi-

den määriteosan voi olla joko nominatiivissa tai genetiivissä, kuten *maa-akseli* ja *maanakseli* sekä *vuorenhuippu* ja *vuorihuippu*. Genetiivialkuinen määriteosa voi näissä sanoissa yhdistää tiiviimmin edusosan kokonaisuuden osaksi, kun nominatiivialkuinen määriteosa taas tarkoittaa edusosaa. Pieniä merkityseroja voivat aiheuttaa myös varianttien eri johtimet, esimerkiksi *ylänne* ja *ylänkö* sekä *vesijako* ja *vedenjakaja*, joissa esimerkiksi teonnimen johdin ja tekijänjohdin voivat synnyttää erilaisen mielikuvan. Näissäkin tapauksissa nimitysten välinen variaatio on kontekstuaalista. Variaatio voi johtua alueellisista murre-eroista tai olla tietoinen valinta, jolloin kyse voi olla myös pienistä merkityseroista. Nimitykset kuitenkin nimeävät samaa tarkoitetta ja ovat tässä mielessä synonyymejä.

Edellisiä nimitysvariantteja astetta vähemmän synonyymisiä ovat luonteeltaan nimitykset, joita käytetään kontekstissa synonyymeina mutta joiden merkitys saattaa poiketa esimerkiksi sanan käyttöalan vuoksi jonkin verran (kuvion 6 C). Tällaisia melko synonyymisiä nimityksiä ovat esimerkiksi vierassanan ja omaperäisen nimityksen varianttiparit, kuten *delta* ja *suuhaaramaa*, *scirocco* ja *kuuma etelätuuli* sekä *reikä* ja *kraateri* 'kraatteri'. Muita merkitykseltään hyvin läheisiä nimityspareja ovat esimerkiksi selittävät parafrasainimitykset, kuten *keidas* ja *asunto* sekä *napa* ja *maannapa*, ja esimerkiksi koodinvaihdon kautta selittävät toisen kielen nimitykset, kuten *saaristo* ja *skärgård*. Näissäkin tapauksissa on kyse kontekstuaalisesta variaatiosta, ja eri nimityksillä voidaan esimerkiksi auttaa erilaisia lukijoita ymmärtämään käsitettä ja pikkuhiljaa totuttaa uuteen suomenkieliseen termiin. 1800-luvun oppikirjojen kaksi- ja monikielisille lukijoista oli helpompaa ymmärtää vierassana ja äidinkieltään suomenkielisten lukijoiden taas uusi suomenkielinen termi. Näin ikään kuin varmistettiin, että kaikki tiesivät, mitä tarkoitettiin. Nämäkin nimitykset kuvaavat melko yksiselitteisesti samaa tarkoitetta.

Merkitykseltään selvästi edellisiä vähemmän synonyymisiä ovat variantit, jotka kuvaavat käsitettä eri näkökulmista (kuvion 6 D). Näiden nimitysten välinen variaatio on onomasiologista. Onomasiologian katsotaan tutkivan nimitysten synonymiaa, mutta ainakin tässä aineistossa näiden nimitysten välillä voi nähdä selkeän merkityseron, vaikka ne käyttöalaltaan olisivat samanlaisia ja kuvaisivat samaa tarkoitetta. Tällaisia nimityspareja ovat esimerkiksi *vuorijono*, *vuoriselkä* ja *vuoririvi* sekä *vuoristo* ja *vuorijoukko*. Aineiston variaatiosta tähän ryhmään kuuluu valtaosa nimitysvarianteista, ja ne saattavat eriytyä myös kuvaamaan eri tarkoituksia tai olla polyseemisiä.

Toinen onomasiologisen variaation synonyymityyppi ovat nimitykset, jotka ovat vain jossain määrin tai hyvin vähän synonyymisiä eivätkä ole yksiselitteisesti saman tarkoituksen nimityksiä (kuvion 6 E). Tähän ryhmään kuuluvat nimitykset, joiden suhteen voisi myös tulkita hyponymiseksi mutta jotka aineistossa esiintyvät saman käsitteen nimityksinä. Ryhmään kuuluvat nimitykset voivat myös kuulua kategoriaan, jossa ala- ja yläkäsitteet eivät ole selkeästi erottuneet. Tällaisia nimityksiä on esimerkiksi AAVIKON ja ARON nimityksissä. AAVIKON nimityksissä esimerkiksi *korpi* ja *santakorpi* voisivat muodostaa myös ylä- ja

alakäsiteparin, mutta näin ei aineistossa ole. Vastaavanlainen pari voisi olla esimerkiksi *erämaa* ja *kivikkoerämaa*. ARON nimityksissä vastaavia pareja ovat esimerkiksi *aro* ja *ruohoaro* sekä *aro* ja *heinäaro*. Ruohoisuus sisältyy myös *aron* merkitykseen, ja nimitystä *ruohoaro* voi pitää *aron* läpinäkyvämpänä varianttina. Samantapaisia pareja ovat esimerkiksi *harju* ja *hiekkaharju*, *kari* ja *kivikari* sekä *vuori* ja *vuorikukkula*.

Aineistosta voidaan siis nimetä eriasteisesti synonyymisiä nimityksiä, ja synonymian käsitteen käyttäminen on tässä suhteessa osoittautunut ongelmalliseksi. Vakiintumiseen synonyymisuuden aste näyttää vaikuttavan siten, että vain asultaan poikkeavat, täysin synonyymiset nimitykset mielletään selvästi saman käsitteen nimityksiksi samoin kuin vierassana ja sitä vastaava omaperäinen nimitys. Vierassanan ja omaperäisen nimityksen vakiintumista jonkin käsitteen nimitykseksi edesauttaa myös se, että ne esiintyvät lähteissä usein samassa kontekstissa, parina. Taivutusasun tai johtimen variaatio taas aiheuttaa enemmän vakiintumattomuutta ja pitää synonyymiset nimitykset pikemminkin erillään kuin yhdistää käsitteen eri nimityksiä. Eri taivutus- tai johdinvariantit, esimerkiksi nimityksen nominatiivi- tai genetiivimuoto, esiintyvät eri lähteissä ja toisen muodon valinta voi olla joka tietoisista tai tiedostamatonta. Taivutusmuotojen ja sanan asujen variaatio hidastaa selvästi vakiintumista. Vakiintumista vaikeuttavat myös onomasiologisen variaation kautta syntyvät osittain tai vähän synonyymiset nimitykset. Näiden nimitysten kohdalla voi olla myös kyseenalaista, ovatko ne saman käsitteen tai kategorian nimityksiä: kielenkäyttäjäkään ei voi aina olla varma, mitä nimitys tarkalleen tarkoittaa, vaikka sana olisi rakenteeltaan melko läpinäkyvä, jos sana on hänelle ennestään vieras.

12 SANASTON RAKENTEEN VAIKUTUS VAKIINTUMISEEN

Luvussa 12 keskityn aineiston nimitysten rakenteelliseen analyysiin. Olen ryhmitellyt aineistoni sekä nimeämisen että sananmuodostuksen näkökulmasta. Nimeämisen näkökulmasta tarkastelen sanaston alkuperää: nimitykset on saatu maantieteen sanastoon eri tavoin, ja ne voidaan jakaa kielessä ennen 1800-lukua esiintyneisiin nimityksiin (luku 12.1), 1800-luvulla muodostettuihin ja seipitetyihin nimityksiin (luku 12.2), 1800-luvun käänöslainanimityksiin (12.3) ja 1800-luvun vierassanoihin (12.4). Ensimmäisessä luvussa käsitelen pääasiassa vanhassa kirjasuomessa esiintyneitä nimityksiä ja muissa luvuissa 1800-luvulla kirjakieliseen käyttöön otettuja nimityksiä. Luvussa 12.1 ovat mukana kaikki aiemmin esiintyneet perussanat, johdokset, yhdyssanat ja sanaliitot. Luvussa käsitellään nimityksiä, jotka esiintyvät aineistossa, ja luvun lähtökohta on siksi erilainen kuin luvussa 3.1, jossa tarkastellaan vanhan kirjasuomen nimityksiä ensiesiintymäluetteloiden avulla. Luvussa 12.2 mukana ovat muodostetut ja seipitetty nimitykset, ja lukuun 12.3 olen erotellut käänöslainanimitykset. Olen yhdistänyt muodostetut ja seipitetty nimitykset, koska esimerkiksi analogian tai epäsuorasti muodostettujen ja vapaasti seipitettyjen nimitysten pitäminen erillään varsinaisesti muodostetuista nimityksistä on osoittautunut hankalaksi. Otan rajankäyntiin kantaa luvussa tapauskohtaisesti.

Lisäksi olen ryhmitellyt aineistoa tarpeen mukaan alaluvuiksi sananmuodostustavan perusteella: tarkastelen erikseen perussanoja, johdoksia, yhdyssanoja ja sanaliittoja. Luvuissa 12.2 ja 12.3 käsitellään molemmissa 1800-luvun johdoksia, yhdyssanoja ja sanaliittoja eri luvuissa, koska olen tehnyt ensisijaisen jaottelun nimeämistavan perusteella ja koska pyrin käsittelemään jokaisen nimityksen vain kerran. Luvussa 12.4 tarkastelen vierassanoja suomen kieleen mukautumisen perusteella erikseen yleis-, erikois- ja sitaattilainoina. Kaikissa luvuissa näkökulmana on sanojen rakenteen vaikutus vakiintumiseen, mutta erityisesti kokoon aineistosta nousseet huomiot loppuiksi luvussa 12.5.

12.1 Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneet nimitykset

12.1.1 Johtamattomat ja yhdistämättömät perussanat

Nykykielessä johtamattomiin ja yhdistämättömiin perussanoihin kuuluu sekä vanhaa omaperäistä että eri aikoina muista kielistä lainattua sanastoa. Perussanat ovat morfologisesti yksinkertaista sanastoa, eikä niistä voi erotella morfologisia osia (esim. Häkkinen 1990, 83). Perussanojen ryhmä kasvaa pääasiassa lainasanojen kautta (tarkemmin esim. mt., 86–87). Tässä luvussa tarkasteltavina ovat sekä omaperäiset perussanat että sellaiset vanhat lainasanat, joita kielenkäyttäjät eivät enää tunnista lainatuiksi. Näihin nimityksiin voi kuulua myös käänös- ja

erityisesti merkityslainoja muista kielistä. Uudemmat mutta kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneet vierassanat käsitellään erikseen luvussa 12.1.4.

Suomen kielen vanhinta omaperäistä sanastoa edustavat sanat, joilla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Esisuomalaisen kauden sanoja, joilla on vastineita samojedikielissä, sanotaan kantaauralilaisiksi. Hyvin vanhoja ovat myös toisen kehityskauden ugrilaiskielten ja itämerensuomalaisten kielten yhteiset suomalais-ugrilaiset sanat. Vanhimmat sanat nimittävät enimmäkseen jokapäiväisen elämän asioita, ja sanojen kantamuodot ovat useita tuhansia vuosia vanhoja. Kolmanneksi vanhinta suomen kielen sanastokerrostumaa ovat kantasuomalaiset sanat, jotka muodostavat varhaiskantasuomen eli itämerensuomalaisten kielten ja saamen yhteisen sanaston. Neljänteen, erityisesti myöhäiskantasuomen sanastokerrostumaan kuuluvat itämerensuomalaisten kielten yhteiset omaperäiset ja lainatut sanat. Nuorimpaan sanastokerrostumaan kuuluvat puolestaan suomen kielen erilliskehityksen aikana syntyneet tai lainatut sanat. (Häkkinen 1990, 163–164; NES, 12–13.)

Kaikkiin suomen kielen sanastokerrostumiin kuuluu lainasanoja. Vanhimmat lainasanat on saatu kantaauraliin ja suomalais-ugrilaiseen kantakieleen indoeurooppalaisesta kantakielestä. Erityisen paljon lainasanoja on myöhemmin saatu balttilaisista ja germaanisista kielistä. Kantabalttilaiset ja kantagermaanisaiset lainasanat ovat usein jo kantasuomen ajalta. Sen jälkeen suurin osa lainoista on germaanisista: ensin germaanisista ja kantaskandinaavisista, myöhemmin erityisesti skandinaavisista. Suomen kielen erityiskehityksen aikana runsaasti lainasanoja on saatu ruotsista mutta myös venäjältä. (Häkkinen 1990; NES, 13–14.) Ikivanhoja lainoja on erityisesti maantieteellisessä sanastossa, joka saattaa säilyttää alueen vanhoja nimityksiä esimerkiksi kielen vaihtuessa (ks. Saarikivi 2004, 207).

Johtamattomia ja yhdistämättömiä perussanoja esiintyy 1800-luvun aineistossa 93, mikä on noin viisi prosenttia aineiston kaikista nimityksistä. Näistä sanoista valtaosa on esiintynyt kirjakielessä jo vanhassa kirjasuomessa, ja ne on saatu kirjakieleen murteista, sillä kirjasuomi on vahvasti perustunut puhuttuun kieleen. 1800-luvun kirjoittajat hyödyntävät perussanoja käyttäessään pääasiassa kirjakielessä olemassa olevia käsitteitä ja niiden nimityksiä. Hyvin harvoja perussanoja otetaan aineistossa uuden käsitteen nimitykseksi eri merkityksessä kuin se on aiemmin esiintynyt (vrt. luku 2.4.2.1).

Kantasuomea vanhempia omaperäisiä perussanoja eli sanoja, joilla on vastineita suomen lähisukukielissä ja ainakin yhdessä etäsukukielessä, ovat *ala*, *aro* 'kosteaa luonnonniitty', *ilma*, *joki*, *juuri*, *järvi*, *kaari*, *kehä*, *kenttä*, *kolo*, *koski*, *kulma*, *laakso*, *lampi*, *lounas* (ja sen rinnakkaismuoto *louna*), *maa*, *mäki*, *nenä*, *nummi*, *onsi*, *päivä*, *piiri*, *salmi*, *selkä*, *suu*, *sää*, *tuuli*, *vesi*, *vieri*, *vuoksi* ja *vuori* (SSA; NES; vrt. Saarikivi 2004, 199–210). *Järvelle*, *kentälle*, *maalle*, *selälle* ja *vuorelle* on esitetty myös laina-alkuperä. *Järvi* ja *selkä* voivat olla balttilaisia lainoja, *kenttä* germaaninen laina, *maa* ikivanha indoeurooppalainen laina ja *vuori* vanha kanta-arjalainen laina. *Vuori* on sanana sikäli erikoinen, ettei sillä ole vastineita suomen lähisukukielissä. (NES.) Ikivanhoista nimityksistä *juurel-*

la, kololla, nenällä, päivällä, selällä ja suulla on kielessä ensisijaisesti muu kuin maantieteellinen merkitys. Vuoren juuren, kraatterin kolon, niemen nenän, päivän suunnan, vuoren selän ja joen suun merkitykset voisivat olla merkityksen siirtymisiä samankaltaisuuden takia; samanlaisia metaforisia ilmauksia on muissa kielissä. Näiden nimitysten kohdalla on kyse vanhan nimityksen hyödyntämisestä uuden käsitteen nimeämisessä.

Itämerensuomalaisille kielille yhteisiä perussanoja ovat *aho, haara, hetki, itä, korpi, kylki, kärki* ja *niemi*. *Aho* vaikuttaa rakenteeltaan perussanalta mutta voisi olla myös johdos, jonka kantasana on vanha kantagermaaninen tai indoeurooppalainen laina. *Hetki*-sanalle on esitetty myös epävarmoja etäsukukielten vastineita. (NES.)

Germaaniseen lainasanakerrostumaan kuuluvat *autio, hauta, joukko, kallas, kallio, kalta, kangas, kankare, kari, keidas, kuve, laaka, lakea, laki, luode* 'las-kuvesi', *paasi, palli* 'maapallo', *pinta, ranta, rauma, riutta, sija* ja *äyräs*. Sanoilla *kallas* ja *kalta* on yhteinen germaaninen lainavartalo, jota *kalta* vastaa. *Kallas* voisi rakenteensa perusteella olla johdos. Sanan *kankare* -r- on lainattu, joten sana on perussana, vaikka näyttää rakenteeltaan johdokselta (ks. myös Hahmo 1994, 371–373). Samaa laina-alkuperää on myös *kangas*. (SSA; NES.) Balttilaiseen lainasanakerrostumaan kuuluvat *harja, kaula, lahti, meri, reikä, salo, suunta* ja *virta*; *suunnalle* on tosin esitetty myös slaavilainen laina-alkuperä (mt.). Saamesta suomeen on lainattu *auhto*, ja saamen kautta on voitu lainata myös *ouru*, joka voisi olla johdos (vrt. *kouru*) (mt.). Vaihtoehtoisia etymologioita on maantieteen sanoista esitetty seuraaville sanoille: *kohta, kuohu* ja *loma* ovat joko vanhoja omaperäisiä sanoja tai balttilaisia lainoja ja *kenttä, kuiva, kumpu, kunnas, luoto, nokka, noro* ja *pohja* joko vanhoja omaperäisiä sanoja tai germaanisista lainoista (NES). Näistä sanoista *kunnas* voisi tosin rakenteensa perusteella olla johdos, mutta kantavartalo on tuntematon (mt.). Joko balttilainen tai germaaninen laina on itämerensuomalaisissa kielissä esiintyvä *napa* (SSA; NES).

Alkuperältään epäselviä mutta rakenteeltaan perussanoja ovat maantieteen sanoista *aava, kalla, latva, länsi, mutka, nuha, pudas, saari, säikkä, törmä, vaara* ja *vana* (SSA; NES). *Säikkä* on todennäköisesti deskriptiivinen sana; vrt. *sai-kara* 'vapa, seiväs, oksa' (SKES). *Vaara* on ilmeisesti lainattu suomen pohjoisiin ja itäisiin murteisiin saamen kielestä, jossa sana voi olla ikivanhaa uralilaista alkuperää (SSA; NES).

Selkeä enemmistö perussanoista kuuluu maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaaviin nimityksiin. Yhteensä tähän ryhmään⁶⁸ kuuluu 52 perussanaa, mikä on lähes 50 prosenttia kaikista perussanoista (eri maantieteellisiin ryhmiin kuuluvat perussanat on lueteltu taulukossa 132). Kertamuodosteita eli aineistossa vain kerran esiintyviä nimityksiä tämän ryhmän sanoista on vain 18, ja monet nimitykset kuuluvatkin maantieteellisen sanaston perusnimityksiin, esimerkiksi *laakso, lahti, meri, niemi, saari* ja *vuori*. Nämä nimitykset esiintyvät vakiintu-

⁶⁸ Sama sana voi kuulua useampaan ryhmään, koska nimitykset ovat polyseemisiä.

neina lähes kaikissa lähteissä. Perussanojen osuus aineiston nimityksistä on pieni, mutta ne kuuluvat usein yleisesti käytössä olevaan ja hyvin vakiintuneeseen sanastoon. Kaikista aineiston perussanoista kertamuodosteita onkin kaiken kaikkiaan vain 27 eli noin 29 prosenttia.

TAULUKKO 132. Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneiden perussanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin (kertamuodosteet sulkeissa).

Maantieteellinen luokka	Kielessä ennen 1800-lukua esiintynyt perussana
Maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset	<i>(auhto), harja, hauta, (joukko), juuri, (kalla), (kallas), kallio, (kalta), kangas, (kankare), kari, (kaula), (kenttä), (kohta), kuiva, kumpu, kunnas, kuve, (kylki), kärki, laaka, laakso, lahti, lakea, (laki), loma, luoto, maa, meri, mutka 'lahti', mäki, nenä, niemi, nokka, nuha 'niemi', nummi, (onsi), (ouru), (paasi), ranta, (rauma), riutta, saari, salmi, salo, selkä, (törmä), vaara, (vieri), vuori, (äyräs)</i>
Maapalloa kuvaavat nimitykset	<i>ala, (hetki), ilma, itä, länsi, lounas, maa, napa, (palli) 'maapallo', (pinta) 'pinta-ala', pohja 'pohjoinen', (päivä) 'etelä', sija 'sijainti', suunta 'ilmansuunta', tuuli 'ilmansuunta'</i>
Vesistönimitykset	<i>haara, joki, järvi, koski, (kuohu), kymi, lampi, latva, noro, pudas, salmi, selkä, suu, vesi 'vesistö', virta</i>
Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset	<i>(aava), (aho), aro, autio, kangas, keidas, (kolo), korpi, luode, reikä 'kraatteri', riutta, vuoksi</i>
Ilmastonimitykset	<i>ilma, (kulma), (piiri) 'vyöhyke', sää, tuuli</i>

Seuraavaksi eniten mutta huomattavasti vähemmän perussanoja on maapalloa kuvaavissa nimityksissä. Tähän ryhmään kuuluu 15 sanaa, ja kertamuodosteita näistä on neljä. Tämänkin ryhmän nimityksistä erityisesti ilmansuuntien nimet *itä, lounas, länsi* ja *pohja* ovat yleisesti käytössä; *itä* ja *länsi* ovat vakiintuneet käyttöön jo vanhassa kirjakielessä. Vesistösanastoon kuuluu perussanoista 14 nimitystä, joista vain yksi on kertamuodoste. Monet sanat kuuluvatkin vakiintuneeseen ja aineistossa yleisesti käytössä olevaan sanastoon, esimerkiksi *joki, järvi, koski, salmi* ja *virta*. Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiin kuuluu perussanoista 12. Näistä kertamuodosteita on kolme, ja sanasto on muutenkin edellisiä ryhmiä vakiintumattomampaa, sillä erityisen yleisessä ja vakiintuneessa käytössä ei ole yksikään nimitys. Ilmastosanaston nimityksiä perussanoista on viisi, ja niistä kertamuodosteita on kaksi.

Perussanojen osuus aineiston nimitysten kokonaismäärästä on pieni, mutta nimityksinä ne ovat pääasiassa yleisesti käytössä olevia. Perussanat muodostavatkin maantieteellisen sanaston pohjan ja ovat sanaston yleiskielisintä osaa,

jonka kirjakielinen perinne on syntynyt vanhan kirjasuomen aikana. Tämä sanasto on saatu kirjakieleen murteista, ja varsinaisia erikoistermejä perussanoissa on vähän. Perussanoihin kuuluvalla sanastolle on kuitenkin pyritty erityisesti 1900-luvun alussa määrittelemään yleiskieltä tarkempi erikoismerkitys. Tämä erikoissanaston määrittely alkaa jo 1800-luvun oppikirjoissa, joissa myös perussanastoon kuuluvia nimityksiä, esimerkiksi *joki* ja *vuori*, määritellään ja sijoitetaan osaksi käsitejärjestelmää, vaikka niiden voisi olettaa olevan merkitykseltään kielenkäyttäjille ennestään tuttuja.

12.1.2 Johdokset

Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneet johdokset kuuluvat kaikki suomen kielen omaperäiseen sanastoon, mutta olen käsitellyt tässä luvussa myös sellaisia alkuperältään käännettyjä johdosnimityksiä, joita on käytetty kirjakielessä ennen 1800-lukua. Sananmuodostukseltaan johdoksia muistuttavat erikoislainoiksi tulkittavat sanat, jotka on mukautettu kieleen esimerkiksi loppuvokaalin *-i* avulla, käsitellään kirjakielessä aiemmin esiintyneiden nimitysten osalta luvussa 12.1.4. Ennen 1800-lukua esiintyneitä johdoksia on aineistossa 60; vain noin kolme prosenttia kaikista nimityksistä. Nimitykset ja niiden nimeämät käsitteet ovat yleensä esiintyneet jo vanhassa kirjasuomessa; vain harvoissa tapauksissa vanhaa nimitystä hyödynnetään uuden käsitteen nimeämisessä. Kaikki aineiston johdokset ovat substantiiveja, joten aineistossa esiintyy vain substantiivijohtimia tai sellaisia adjektiivijohtimia, joiden avulla voidaan muodostaa myös substantiiveja. Sanojen kanta voi olla kuitenkin nomini tai verbi.

Ennen 1800-lukua esiintyneet johdokset on muodostettu useilla johtimilla. Muutamat johtimet ovat kuitenkin olleet muita produktiivisempia. Nämä ovat sanastossa yleisiä johtimia muutenkin. Teon ja teon tuloksen tai kohteen sekä välineen ja olotilan johdin *-e* esiintyy aineistossa nimityksissä *ahde*, *luode*, *lähde*, *pyörre* ja *rinne*. Johdinta on käytetty yleisesti vanhan kirjasuomen aikaisessa sanastossa (Häkkinen 1994a, 426). Paikannimijohtimen *-la* avulla on muodostettu ilmansuunnan nimitys *etelä*, joka tarkoittaa edessä olevaa paikkaa, 'paikkaa kodan edessä' (Hakulinen, L. 1979, 129). Johdin esiintyy myös kukkulaa tarkoittavassa kertamuodosteessa *hyppylä*, joka on *etelää* selvästi abstraktimpi, deminutiivinen nimitys. Vanhassa kirjasuomessa *hyppy*-kannasta esiintyy kaksi varianttia, *hyppylä* ja *hyppyrä*, jotka voivat olla murteellisia variantteja (VKS). Ruotsin vastine on *hympe*, joten johtimen *l*-aines voi selittyä lainatuksi. Muita *-la*-johtimellisia sanoja ovat *kukkula*, *luola*, *matala* ja *nyppylä*, mutta *luola*-sanan alkuperä on epäselvä; todennäköisesti sen kantana on *luo*- ja johtimena *-la* (NES). Muuta kuin paikkaa tarkoittaa astetta merkitsevä johdos *pykälä*. Aineiston kaikki *-la*-johdokset kuuluvat kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneisiin sanoihin. Tämä johdin kuuluukin aineistossa tyypillisiin vanhan kirjasuomen ajan johtimiin, sillä sitä ei käytetä uudismuodosteiden muodostamisessa

enää 1800-luvulla. Tämä on yllättävää, sillä muuten -lA-johdinta on käytetty 1800-luvun uudissanojen luomisessa yleisesti (Häkkinen 1994a, 427, 429).

Yleinen johdin ennen 1800-lukua kielessä esiintyneissä johdoksissa on -e-johtimen lisäksi -O, jonka avulla muodostettuja sanoja ovat 1800-luvulla kerta-*muodosteiksi* jäävät nimitykset *alho* (< *alha-*), *eno* (< *enä-* 'suuri') ja *keto* 'jonkinlainen tasanko' (< *kesi* 'kuiva pintakerros'). Muutamassa aineslähteessä esiintyvät johdokset *korke* 'kohouma' (sama kanta kuin sanassa *korkea*), *notko* (sama kanta kuin sanassa *notkea*), *puro* (joko sama kanta kuin sanassa *puristaa* tai < *purra*) ja *rotko* (samaa deskriptiivistä alkuperää kuin *rotkottaa*) (SSA; NES). -O voisi olla johtimena myös sanassa *kaakko*, joka voi olla samaa alkuperää kuin esimerkiksi linnunnimi *kaakkuri* (NES). -lA-johtimen tapaan tätäkään johdinta ei enää käytetä 1800-luvun uudismuodosteiden tekemiseen. Vastaavanlainen johdin on -U. Aineiston johdoksista kirjakielessä ovat ennen 1800-lukua esiintyneet *harju* (< *harja*), *myrsky* (sama kanta kuin sanassa *myristä*), *töyry* (< *töyrä*) ja *vieru* 'rinne' (sama kanta kuin sanassa *vieriä*) (SSA; NES), eikä johdinta käytetä enää 1800-luvun uudissanoissa. Vanhasta kirjasuomesta saatujen nimitysten neljäs yleinen johdin on etenkin ominaisuudennimitysten johdin -(U)Us : -(U)ute-. Tällä johtimella muodostettuja sanoja ovat kohoumaa tarkoittava *korkeus*, pituusastetta tarkoittava *pituus* sekä pinta-alaa tarkoittavat nimitykset *avaruus*, *laajuus* ja *laveus*. Nimityksistä *korkeus* ja *pituus* voisivat olla käänöslainoja ruotsin vastineista *höjning* ja *längd*. Johtimella onkin vanhassa kirjasuomessa muodostettu erityisesti mittojen nimityksiä (Hakulinen, L. 1979, 144). Lyhytvokaalinen muoto *lakeus* on puolestaan johdettu sanasta *lakea*, joka on germaaninen laina (NES). Paikannimijohtimella -Us : -Ukse- on johdettu vuoren juurta tai alaosaa tarkoittava sana *alus*, jonka kanta voisi olla *ala-* (esim. ISK, 210). Kannasta tarkoittava *kynnys* on todennäköisesti johdettu sanasta *kynsi* (NES). Yleisesti käytössä aineistossa on lisäksi *pudota*-verbin johdos *putous*.

Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneissä johdoksissa on lisäksi runsaasti yksittäisiä muita johtimia. Johdin -inen esiintyy sekä i:llisessä että i:ttömässä asussa sanoissa *pohjainen* ja *pohjanen*. Sanan *särkkä* alkuperä on epäselvä, mutta sana voisi rakenteensa perusteella olla johdos. Silloin kanta voisi olla sama kuin esimerkiksi sanoissa *särmä* ja *särkeä*. (NES.) Johdinaines -kkA on nykykielessäkin produktiivinen substantiivijohdin, jolla muodostetaan deminutiiveja ja teonnimiä. Johtimella -ke muodostetaan nykykielessä deminutiivisia ja kantasanan kaltaisuutta kuvaavia sanoja; vanhassa kirjasuomessa esiintyy yleisimmin niemimaata tarkoittava johdos *saareke*. Johdinta -(i)kkO käytetään merkitsemässä esimerkiksi kollektiivisuutta ja paikkaa, kuten sanoissa *jäätikkö* ja *rannikko*. Johdin -mA esiintyy 1800-luvun aineistossa sijaintia tarkoittavassa sanassa *ase-ma*, joka on johdos ikivanhasta mutta kielestä kadonneesta *asea*-verbistä (SSA). Johtimen -mUs avulla on muodostettu veden pyörrettä tarkoittava *kurimus*, jonka kantana voi olla esimerkiksi solaa tarkoittava vanha omaperäinen sana *kuru* (ks. NES s. v. *kuri*). Johtimella -nkO on muodostettu erityisesti paikkaa tarkoittavia maantieteellisiä sanoja. Vanhassa kirjasuomessa niistä on esiintynyt vain

nimitys *alanko*. Myös johdin *-nne* on yleinen maastotermien johdin. Vanhassa kirjasuomessa käytössä on jäätikön merkityksessä sana *iljanne*, jonka kantasana on tuntematon (NES). Teonnimien tai teon tuloksen tai kohteen nimien johdin *-ntO* esiintyy sijaintia tarkoittavassa sanassa *asento* (< *ase-*, vrt. *asema*), kanavaa tarkoittavassa nimityksessä *kaivanto* sekä yleisimmin niemeä tai niemimaata tarkoittavassa sanassa *saarento*. Nimityksistä *kaivanto* voi olla kanavan merkityksessä käänöslaina ruotsin vastineesta *grävning*. Johtimella *-Os* on muodostettu aineistossa kanavaa tarkoittava kertamuodoste *kaivos*, joka voi *kaivannon* tavoin olla käänöslaina. Nykykielessä johdin *-skO* ei ole enää produktiivinen. 1800-luvun aineistossa se esiintyy kuitenkin pallonpuoliskoa tarkoittavassa sanassa *puolisko*. 1800-luvulla yleisellä johtimella *-(i)stO* on muodostettu vanhasta kirjakielestä pohjautuvassa aineistossa vain kollektiivisubstantiivi *vesistö*. Vanhalla possessiivisuutta ilmaisevalla **-pA*-johtimella (ks. Hakulinen, L. 1979, 146–147) on 1800-luvun aineistossa muodostettu uomaa tarkoittava nimitys *juova*, jonka perusmuoto voi olla joko *juova* tai *juopa*. Johdinaines on joka tapauksessa samaa alkuperää. (SSA.)

Sana *huippu* on tulkittu johdokseksi vanhasta puolaa tai käämiä tarkoittavasta sanasta *hui*. Johdin ei kuitenkaan ole nykykielessä produktiivinen. Sana voi olla myös deskriptiivinen, jolloin se tulkittaisiin perussanaksi. (SSA; NES.) Sanat *manner* ja *mantere* ovat molemmat **manta*-vartalon (vrt. *mantu*) vanhoja johdoksia (SSA). Sana *penger* on vastaavanlainen johdos kuin sana *manner*; sen kantana on germaaninen laina, joka esiintyy johdoksessa *penkki* (NES). Sana esiintyy aineistossa myös asussa *penner*. Samantapaisia johdoksia ovat sanat *taival* ja *taipale*, joiden kantana on todennäköisesti sama sana kuin verbissä *taipua*. Näissä sanoissa johdinaineksena on *-l* tai *-le*. (SSA; NES.)

Sana *oja* on johdettu vanhasta kantasuomen vartalosta **ō-* tai **vō-* (vrt. *vuoj* ja *vuotaa*) (NES), ja johdin on todennäköisesti sama kuin nykykielen produktiivinen *-ja*-johdin, esimerkiksi *teki|jä*. Etenkin Satakunnan ja Etelä-Pohjanmaan murteissa kukkulaa ja kumpua tarkoittava *pättärä* on johdos kannasta **pätä* tai **pättä* (SSA). Sana *tyven* on todennäköisesti rakenteensa perusteella johdos (*tyvene-*). Sen kantana voisi olla vanha suomalais-ugrilainen sana **tiwä*. (NES.) Sanan *ulappa* kantana on todennäköisesti sama sana kuin sanoissa *ulko-* ja *ulotua* (SSA). Johdinaines *-ppA* esiintyy aineistossa vain tässä sanassa eikä ole nykykielessä produktiivinen.

Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneet johdotukset kuuluvat pääasiassa maan pinnanmuotojen nimityksiin, sillä 50 johdoksista tähän ryhmään kuuluu 32 eli hieman yli puolet (eri maantieteellisiin ryhmiin kuuluvat johdotukset on lueteltu taulukossa 133). Johdoksista monet kuuluvat maantieteen perussanastoon, esimerkiksi *alanko*, *harju*, *huippu*, *kukkula*, *manner* ja *rannikko*. Nimityksistä yhdeksän on kuitenkin 1800-luvun aineistossa kertamuodosteita. Näitä nimityksiä käytetään esimerkiksi vanhasta kirjakielestä poikkeavassa merkityksessä uuden käsitteen nimityksinä, kuten *alus* 'vuoren juuri' ja *keto* 'tasanko', tai nimitys on otettu suppean alueen murteesta, kuten *hyppylä*. Toisen merkittävän ryhmän kie-

lessä ennen 1800-lukua esiintyneistä johdoksista muodostavat maapalloa kuvaavat nimitykset, joita on yhteensä 13. Ryhmään kuuluu erityisesti PINTA-ALAN nimityksiä (*avaruus*, *laajuus* ja *laveus*) ja ilmansuuntien nimityksiä (*etelä*, *luode*, *pohjainen* ja *pohjanen*). Kertamuodosteita nimityksistä on vain kolme. Lähes yhtä monta kielessä ennen 1800-lukua esiintynyttä johdosta kuuluu vesistönimityksiin, joita on 11. Myös näissä nimityksissä on yleisiä perussanastoon kuuluvia nimityksiä, kuten *puro*, *putous* ja *vesistö*. Kertamuodosteita tämän ryhmän sanoista on kolme. Näiden ryhmien lisäksi kaksi johdosta kuuluu Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiin ja kaksi ilmastonimityksiin. Kaiken kaikkiaan näistä johdoksista kertamuodosteita 16 eli noin 27 prosenttia kaikista kielessä ennen 1800-lukua esiintyneistä johdoksista. Johdoksia voi pääasiassa pitää maantieteen perussanastoon kuuluvina ja melko vakiintuneina. Niiden muodostamiseen on käytetty useita yleisiä johtimia.

TAULUKKO 133. Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneiden johdosten jakautuminen maantieteellisiin luokkiin (kertamuodosteet sulkeissa).

Maantieteellinen luokka	Kielessä ennen 1800-lukua esiintynyt johdos
Maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset	(<i>ahde</i>), <i>alanko</i> , (<i>alho</i>), (<i>alus</i>), <i>harju</i> , <i>huippu</i> , (<i>hyppylä</i>) 'kukkula', <i>juova</i> , (<i>keto</i>) 'jonkinlainen tasanko', (<i>korkeus</i>) 'kohouma', <i>korko</i> 'kohouma', <i>kukkula</i> , (<i>kynnys</i>) 'kannas', <i>lakeus</i> , (<i>luola</i>), <i>manner</i> , <i>mantere</i> , <i>matala</i> , <i>noro</i> , <i>notko</i> , <i>nyppylä</i> , <i>penger</i> , <i>pättärä</i> 'kukkula', <i>rannikko</i> , <i>rinne</i> , <i>rotko</i> , <i>saareke</i> , <i>saarento</i> , <i>särkkä</i> , <i>taipale</i> , (<i>taival</i>), <i>vieru</i> 'rinne'
Maapalloa kuvaavat nimitykset	<i>asema</i> , (<i>asento</i>), <i>avaruus</i> 'pinta-ala', <i>etelä</i> , <i>kaakko</i> , (<i>laajuus</i>) 'pinta-ala', <i>laveus</i> 'pinta-ala', <i>luode</i> , <i>pituus</i> , <i>pohjainen</i> , <i>pohjanen</i> , (<i>puolisko</i>) ja <i>pykälä</i> 'aste'
Vesistönimitykset	(<i>eno</i>), <i>kaivanto</i> 'kanava', (<i>kaivos</i>) 'kanava', <i>kurimus</i> 'veden pyörre', <i>lähde</i> , <i>oja</i> , <i>puro</i> , <i>putous</i> , <i>pyörre</i> , (<i>ulappa</i>), <i>vesistö</i>
Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset	(<i>iljanne</i>), <i>jäätikkö</i>
Ilmastonimitykset	<i>myrsky</i> , (<i>tyven</i>)

12.1.3 Yhdyssanat ja sanaliitot

Suomen kielen etymologiset sanakirjat ovat keskittyneet etenkin perussanojen mutta myös johdosten analysointiin. Tietoa vanhoista yhdyssanoista on näissä sanakirjoissa vähän. Yhdyssanoja voidaan suomen kielessä muodostaa produktiivisesti olemassa olevista sanoista, ja niiden merkitystä pidetään usein lä-

pinäkyvänä. Siksi niiden selittäminen on esimerkiksi nykysuomen sanakirjoissa katsottu tarpeettomaksi. Osittain tästä johtuen yhdyssanojen etymologointia ei juuri ole tehty (Häkkinen 1985, 41; Häkkinen 1990, 11; vrt. Hurskainen 2005). Tämä vaikeuttaa aineiston yhdyssanojen ryhmittelyä kielessä ennen 1800-lukua esiintyneisiin ja 1800-luvulla muodostettuihin nimityksiin. Sanaliittoja ei näihin sanakirjoihin ole kirjattu juuri lainkaan. Olen pyrkinyt kuvaamaan tässä luvussa sanastoa siten, että jokainen nimitys esiintyy vain yhdessä luvussa. Erityisesti yhdyssanat ja sanaliitot voisi kuitenkin käsitellä useissa luvuissa ja ryhmittely on osittain mielivaltaisen. Käsitelen tässä luvussa kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneet yhdyssanat ja sanaliitot ja luvuissa 12.2.2 ja 12.2.3 vain ne 1800-luvun yhdyssanat ja sanaliitot, joille en ole tämän aineiston perusteella pystynyt osoittamaan käännöslaina-alkuperää. 1800-luvulla käännöslainoina kieleen tulleet yhdyssanat ja sanaliitot olen käsitellyt luvussa 12.3. Kokoan yhdyssanojen osia ja rakennetta koskevia tietoja yhteen lopussa luvussa 12.5.

Kirjakielessä vanhassa kirjasuomessa esiintyneitä yhdyssanoja on aineistossa vähän ja niistä monet ovat käännöslainoja; yhteensä nimityksiä on 57. Nimityksistä varhaisimpia ovat *erämaa*, *itäpohja*, *lounasilma*, *maakunta*, *maanjäristys*, *mailma*, *penikulema*, *penikulma*, *penikuorma*, jotka esiintyvät jo Mikael Agricolalla 1500-luvulla (Jussila 1998). Sana *autiomaa* on esiintynyt autiotilan merkityksessä Ljungo Tuomaanpojalla 1600-luvulla (mt.). Muita 1600-luvun yhdyssanoja ovat *kiviroukkio*, *länsipohja*, *merenlahti*, *merituuli*, *mäkimaa*, *penikulma*, *valtameri* ja *vuorikunta* (mt.). *Alankomaa* esiintyy kirjakielessä Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa 1776 ja sen synonyymi *alankopaikka* on myös 1700-luvun sanastoa, almanakasta 1788 (VKS). Muita 1700-luvulla esiintyviä yhdyssanoja ovat hiekansekaista kangasmaata tarkoittava *auhtokangas*, *hieta-kangas*, *hietanummi*, *kiviluoto*, *laaksomaa*, *maanosa*, *maanpallo*, *mailmanosa*, *mannermaa*, *merenpuoli* 'etelä', *merensaari*, *meri-ilma*, *rantamaa* ja *tulivuori* (Jussila 1998; SSA). Daniel Jusleniuksen sanakirjassa 1745 esiintyvät *itäkaakko*, *joensuu*, *maannapa*, *maanselkä*, *maaselkä* ja *niemimaa* sekä Kristfrid Gananderin sanakirjassa 1780-luvulla *aromaa*, *hietasäikkä*, *itäpohjainen*, *itäpohjanen*, *järvenselkä*, *länsietelä*, *länsipohjanen* ja *peninkuorma* (Jussila 1998; VKS). Molemmissa sanakirjoissa esiintyy käännöslaina *etelälänsi* (VKS). J. A. Frosteruksella esiintyvät yhdyssanat *ilmapiiri* 'ilmakehä' ja *maanpiiri* sekä Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa myös *itäilma*, *kakoi-ilma*, *maanjärinä* ja *merilänsi* 'lounas'. Aineiston sanaliitoista kirjakielessä on ennen 1800-lukua esiintynyt varmasti vain *tulta lennättävä vuori*, joka on käytössä 1700-luvun lähteissä (ks. luku 3.1).

Kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneet yhdyssanat ovat aineiston valossa pieni ja hajanainen joukko. Niistä laajemmassa käytössä ovat 1800-luvulla nimitykset *alankomaa*, *autiomaa*, *erämaa*, *laaksomaa*, *maanjäristys*, *maannapa*, *maanosa*, *maanpallo*, *maanselkä*, *mannermaa*, *merenlahti*, *niemimaa*, *penikulma*, *penikulma*, *tulivuori* ja *valtameri*. Monet yhdyssanat kuuluvatkin myöhemmin keskeiseen maantieteen sanastoon. Nimitykset jatkavat kirjakielen perinnettä ja nimeävät jo vanhassa kirjasuomessa käytettyjä käsitteitä. Vain pieni

osa vanhan kirjasuomen yhdyssanoista siirtyy 1800-luvun aineistossa uuden käsitteen nimityksiksi, esimerkiksi *aromaa*. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymät voivat olla yksittäisiä esiintymiä, mutta aineistossa kertamuodosteita niistä ovat vain *auhtokangas*, *joensuu* ja *länsipohjanen*. Ennen 1800-lukua esiintyneet yhdyssanat ja sanaliitot kuuluvat pääasiassa kahteen maantieteelliseen ryhmään: sekä maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavia nimityksiä että maapalloa kuvaavia nimityksiä on molempia noin 20 (eri maantieteellisiin ryhmiin kuuluvat yhdyssanat on lueteltu taulukossa 134). Peräti kahdeksan nimitystä kuuluu Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiin; mukana on esimerkiksi kaksi aavikon nimitystä, joita on tarvittu Raamatun käännöksissä, ja nimitykset *tulivuori* ja *tulta lennättävä vuori*, jotka esiintyvät 1700-luvun sanomalehdessä.

TAULUKKO 134. Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneiden yhdyssanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin (kertamuodosteet sulkeissa).

Maantieteellinen luokka	Kielessä ennen 1800-lukua esiintynyt yhdyssana
Maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset	<i>alankomaa, alankopaikka, hietanummi, hietasäikkä, kiviluoto, kiviroukkio, laaksomaa, maanjärinä, maanjäritys, maanselkä, maaselkä, mannermaa, merenlah-tti, merensaari, mäkimaa, niemimaa, rantamaa, valta-meri, vuorikunta, välimeri</i>
Maapalloa kuvaavat nimitykset	<i>etelälänsi, itäilma, itäkaakko, itäpohja, itäpohjainen, itäpohjanen, kakoi-ilma, lounasilma, länsietelä, länsi-pohja, (länsipohjanen), mailmanosa, maakunta, maan-ropa, maanosa, maanpiiri, maanpallo, mailma, mailmanosa, merenpuoli, merilänsi, penikulma, penikuor-ma, peninkulma, peninkuorma, peninkuulma</i>
Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset	<i>aromaa, (auhtokangas), autiomaa, erämaa, hietakan-gas, hietanummi, jäävuori, tulivuori</i>
Ilmastonimitykset	<i>ilmapiiri, meri-ilma, merituuli</i>
Vesistönimitykset	<i>(joensuu), järvenselkä</i>

12.1.4 Vierassanat

Kirjakiellessä ennen 1800-lukua esiintyneisiin vierassanoihin olen sijoittanut suomen kielen erilliskehityksen aikana lainatut yleis-, erikois- ja sitaattilainat. Raja yleis- ja erikoislainojen välillä on liukuva. Yleislainat ovat suomen kieleen äänteellisesti mukautuneita ja yleisesti tunnettuja lainasanoja. Ne ovat lähellä myös kieleen ennen 1800-lukua lainattuja lainasanoja, jotka olen analyysissäni sijoittanut perussanoihin. Lainatut nominat on tavallisimmin mukautettu suomen kieleen lisäämällä sanan loppuun ns. epenteettinen *i*, jos sana muuten olisi kon-

sonanttiloppuinen tai sanan lopussa olisi jokin muu taivutuksen kannalta hankalampi vokaali. Toinen tapa mukauttaa lainasana suomen kieleen on konsonantin geminoituminen, kuten sanassa *koralli*. Lainasana voi saada myös muunlaisen sanahahmon ja muistuttaa esimerkiksi johdosta. Tällaisia sanahahmoja ovat esimerkiksi -Vs : -VV-, esimerkiksi *köngäs*. (ISK, 176–177.) Aineiston luokittelua on vaikeuttanut vierassanojen ikääminen. Vierassanojen ajoittaminen on ongelmallista, koska sanojen ensiesiintymätiedoista ei aina käy ilmi sanan tarkkaa kirjoitusasua. Esimerkiksi *meridiaani* on mainittu Jussilan (1998) ensiesiintymäluettelossa, eikä sanasta ole erityisiä huomioita, mistä voi päätellä, että sanan kirjoitusasuna on ollut *meridiaani*. Sanan muiden kirjoitusasujen esiintymistä ei lähteistä löydy tietoja, ja siksi olen sijoittanut ne samaan ryhmään *meridiaani*-kirjoitusasun kanssa, koska on todennäköistä, että sanasta on esiintynyt kirjakielessä myös muita kirjoitusasuja, esimerkiksi *meridiani*⁶⁹. Näin määriteltynä aineistossa on kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneitä vierassanoja yhteensä 28, mikä on noin 1,6 prosenttia aineiston nimityksistä.

1800-luvun maantieteellisessä aineistossa kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneitä yleislainoja on 13. Yleislainoista enemmistö on lainattu ruotsista. Ruotsalaisperäisiä tai ruotsin välityksellä lainattuja sanoja ovat *akseli*, *kanaali* (*kanali*), *kartta*, *koralli*, *minuutti* (*minutti*, *minuuti*), *reitti*, *sekunti* ja *sola*. Saamasta on suomen kieleen lainattu yleislainat *köngäs* ja *tunturi*. Erikoislainat eroavat yleislainoista esimerkiksi siten, että niissä on tallella vierasperäisiä äännejä tai äänneyhdistelmiä (esim. Häkkinen 1990, 259). Kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneitä aineiston erikoislainoja ovat päiväntasaajaa tarkoittavan sanan *ekvaattori* kirjoitusasut *æqvatori* ja *equatori*, astetta tarkoittavan *graadin* kirjoitusasut *gradi* ja *graadi*, saarta tarkoittava *holma*, ilmastoja tarkoittava *klimati*, puolipäiväpiiriä tarkoittavan *meridiaanin* kirjoitusasut *meridiaani* ja *meridiani*, asteen yksikön *minuutin* kirjoitusasu *minuti* ja *sekunnin* kirjoitusasu *sekundi*. Nimityksistä vain *holma* on mukautettu suomen kieleen muuten kuin käyttämällä epenteettistä *i*:tä. Se voisi rakenteensa puolesta kuulua yleislainoihin, sillä siinä ei ole vierasperäisiä äännejä; sana on kuitenkin käytössä harvinaisen. Monissa muissa sanoissa tai sanojen asuissa sananloppuinen *i* on ainoa mukautuskeino ja muuten käytetään yleensä ruotsista tuttua sanan asua. Erikoislainoista monet ovat tulleet kirjakieleen vasta 1700-luvulla, erityisesti 1700-luvun almanakkojen välityksellä (ks. VKS; Jussila 1998).

Sitaattilainat edustavat kielen vierasperäisintä lainasanastoa, sillä ne on otettu kieleen ilman mukauttamista äänne- tai taivutusjärjestelmään. Kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneitä sitaattilainoja ovat aineiston nimityksistä päiväntasaajaa tarkoittavan *ekvaattorin* kirjoitusasut *æquator*, *equator* ja *eqvator*⁷⁰, pituusastetta tarkoittava sana *latitudo* sekä puolipäiväpiiriä tarkoittavan sanan

⁶⁹ Kumpaakaan kirjoitusasua ei esimerkiksi löydy Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen vanhan kirjasuomen korpuksista.

⁷⁰ *Q*:n jälkeinen *u* on VKS:ssa tulkittu vierassanoissa *v*:ksi, jolloin varianteissa olisi kyse samasta kirjoitusasusta.

kirjoitusasu *meridian*. Ekvaattoria tarkoittavat sanat on lainattu alkujaan latinasta: kirjoitusasu *aequator* vastaa latinan asua sellaisenaan (esim. USS), ja muut asut on voitu lainata suoraan ruotsista (ks. SAOB s. v. *ekvator*). Myös sanan *latitudo* asu on lainattu sellaisenaan latinasta, ja *meridian* on sitaattilaina sanan ruotsinkielisestä asusta (ks. esim. SAOB s. v. *latitud* ja s. v. *meridian*).

Kirjakielessä ennen 1800-lukua esiintyneet vierassanat ovat aineistossa pieni mutta melko vakiintunut nimitysryhmä. Sanoista tai niiden kirjoitusasuista kertamuodosteita on vain kuusi. Saman sanan eri kirjoitusasut kuitenkin lisäävät vakiintumattomuutta, koska usein kertamuodosteita ovat sanan erilaiset kirjoitusasut, esimerkiksi *aequator*. Nimitykset ovat erikoistuneita ja kuvaavat erikoisalan käsitteitä. Nimityksistä suurin osa, 19 kuuluukin maapalloa kuvaavaan sanastoon (eri maantieteellisiin ryhmiin kuuluvat vierassanat on lueteltu taulukossa 135). Vierassanoista harva, vain kolme nimitystä kuuluu maan pinnanmuotojen nimityksiin. Vesistönimityksiäkin on vain neljä. Ennen 1800-lukua esiintyneet vierassanat nimittävät pääasiassa kirjakielessä jo olleita käsitteitä. Vain nimityksillä *akseli*, *minuutti* ja *sekunti* on aiemmin ollut toisenlainen merkitys, mutta sanat esiintyvät maantieteen termimäisessä merkityksessä myös ruotsissa, joten niiden merkityksenmuutos on lainattu sieltä.

TAULUKKO 135. Kielessä ennen 1800-lukua esiintyneiden vierassanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Maantieteellinen luokka	Kielessä ennen 1800-lukua esiintynyt vierassana
Maapalloa kuvaavat nimitykset	<i>aequator, ævatori, akseli, equator, equatori, eqvator, graadi, gradi, kartta, latitudo, meridiaani, meridian, meridiani, minuti, minuutti, minutti, minuutti, sekundi, sekunti</i>
Maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset	<i>holma, sola, tunturi</i>
Vesistönimitykset	<i>kanaali, kanali, köngäs, reitti</i>
Ilmastonimitykset	<i>klimati</i>
Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset	<i>koralli</i>

12.2 1800-luvulla muodostetut ja seipitetyt nimitykset

12.2.1 Johdokset

Yksi suomen kielelle ominainen tapa muodostaa sanoja on johtaminen. Sanamuodostuksellinen johtaminen tapahtuu siten, että sanan vartaloon liitetään johdin, jolla on jokin merkitys. Johdin muuttaa sanan merkityksen ja usein sanaluokan. Johdokset voivat olla myös seipitettyjä. Silloin johdinta voidaan käyttää pe-

rusmerkityksestä poikkeavasti. Johtimen tuoma merkitys voi olla tavallista abstraktimpi. Lisäksi sepitettyt johdokset on voitu muodostaa rakenteellisesti epätyypillisesti ja selvä kantasana voi puuttua. Sepitettyjä johdoksia sanotaan oppitekoisiksi, koska ne ovat tietoisesti muodostettuja. 1800-luvulla suomen kielen kehittäjät suhtautuivat oppitekoisiin johdoksiin eri tavoin: toiset pyrkivät luomaan ja noudattamaan johtamista koskevia sääntöjä, toiset kehittivät kieltä luovasti. (Häkkinen 1994a, 159–160; ISK, 173–174, 180; tarkemmin luku 2.4.2.2.)

Omaperäisen sanaston johdoksiin kuuluvat kaikki muut kuin erikoislainoiksi tulkittavat sanat, jotka on mukautettu kieleen esimerkiksi sananloppuisen *-i:n* avulla. Tätä sananmuodostukseltaan johdoksia muistuttavaa ryhmää käsitellään erikseen luvussa 12.4, koska muodostaminen ja lainaaminen ovat varsin erilaisia nimeämistapoja. Omaperäisiin johdoksiin ei siis kuulu esimerkiksi *ekvaattori*, vaan sitä käsitellään erikoislainojen yhteydessä. Vastaavasti sellaiset vierassanat, joista on edelleen tehty produktiivisesti johtamalla uusi sana, esimerkiksi *alpisto*, käsitellään tässä luvussa. Tässä luvussa jätän käsittelemättä käänöslainoiksi tulkitsemani johdokset, sillä käsittelen käänöslainat erikseen luvussa 12.3. Omaperäiseen sanastoon kuuluvia, 1800-luvulla muodostettuja tai sepitettyjä johdoksia on aineistossa 111 eli noin kuusi prosenttia aineiston nimityksistä. Yhteensä aineistossa on johdoksia noin kymmenen prosenttia, kun lasketaan yhteen kielessä ennen 1800-lukua esiintyneet johdokset ja 1800-luvun uudismuodosteet. Kaikki johdokset ovat substantiiveja, joten aineiston johtimet ovat nomininjohtimia. Sanojen kanta voi kuitenkin olla nomini tai verbi.

1800-luvulla muodostetuissa tai sepitettyissä johdoksissa käytetään useita eri johtimia, mutta monet johtimet toistuvat useissa nimityksissä. Toisia johtimia voi siten pitää 1800-luvun nimeämisessä tyypillisesti käytettyinä johtimina. Esittelen nämä johtimet aakkosjärjestyksessä:

-e

Johdin *-e* on suomen kielessä erittäin yleinen. Sen avulla on muodostettu teon ja teon tuloksen tai kohteen nimityksiä sekä välineen ja olotilan nimityksiä. Tavallisesti näiden johdosten kantana on verbi mutta joskus myös nomini. (Hakulinen, L. 1979, 119–120; ISK, 219–220.) Johdin on ollut 1800-luvulla erityisen suosittu, koska sen merkitys on väljä ja sillä voidaan siten muodostaa merkitykseltään tarkkoja sepitteitä (Häkkinen 1994a, 426). Aineistossa tällä johtimella muodostettuja uudissanoja ovat *aste*, *leve* 'leveys', *pitke* 'pituus', *pudote* 'putous', *puote* 'putous', *ranne* 'ranta, reuna', *vierre* ja *vyöde* 'vyöhyke'. Osa johdoksista on selvästi oppitekoisia sepitteitä, esimerkiksi *pitke* ja *vyöde*. Pääasiassa johtimella onkin muodostettu ja sepitetty erikoisalan termejä. Johdin on yksi yleisimmistä johtimista myös tämän aineiston 1800-luvun johdosten luomisessa. Yhteensä johdoksia on kahdeksan, mutta vakiintuneina niitä ei voi *astetta* lukuun ottamatta pitää, sillä johdoksista neljä on kertamuodosteita.

-inen

Johdin *-inen* on tavallinen adjektiivijohdin, mutta joitakin muodostettuja adjektiiveja voidaan käyttää myös substantiivisesti. 1800-luvun aineistossa *-inen*-johtimella on muodostettu deminutiiviset nimitykset *luoteinen*, *pohjoinen* (myös asut *pohinen* ja *pohoinen*) ja *kaakkoinen*, joista esiintyvät myös *i*:ttömät asut *pohjonen*, *pohonen* ja *kaakkonen*. Variaatiota selittää se, ettei *-inen* ja *-nen*-johtimia vielä 1800-luvulla pyritty erottamaan (ks. Hakulinen, L. 1979, 124). Lisäksi *-inen*-johtimellinen on kertamuodoste *kukkurainen* 'kukkula', jonka kanta *kukkura* on johdettu samasta sanasta kuin *kukkula* (NES). Yhteensä johdoksia on yhdeksän, jos sanojen eri kirjoitusasut lasketaan eri nimityksiksi. Asujen variaatio aiheuttaa vakiintumattomuutta, vaikka vain asut *pohinen* ja *pohoinen* ovat kertamuodosteita.

-ke

Johtimella *-ke* muodostetaan nykykielessä deminutiivisia ja kantasanan kaltaisuutta kuvaavia sanoja. Verbeistä johtimen avulla saadaan teon välineen nimiä. 1800-luvun aineistossa johdin esiintyy kertamuodosteessa *kannake*, joka tarkoittaa kannasta ja on todennäköisesti johdettu samasta kantasanasta *kanta-* kuin *kannas* (NES). Muita *-ke*-johtimisia sanoja ovat piestä lahtea tarkoittava *lahdeke*, niemeä tarkoittavat *nenäke* ja *niemeke*, kannasta tarkoittava *niemuke*, putousta tarkoittava *pudoke*, piestä salmea tarkoittava *salmekke*, asteiden sekuntia tarkoittava kertamuodoste *toisike* ja erilaisiin maantieteellisiin alueisiin liittyvä yläkäsite *vyöhyke*. Johdinta voi tämän aineiston perusteella pitää tyypillisenä 1800-luvun uudismuodosteiden johtimena, koska se esiintyy aineistossa varsin produktiivisena; johtimella on muodostettu yhdeksän erimerkityksistä johdosta. Johdoksista *lahdeke*, *niemeke* ja *vyöhyke* ovat aineistossa käytössä yleisesti; kertamuodosteita *-ke*-johdoksista on neljä.

-(i)kkO

Johdinta *-(i)kkO* käytetään merkitsemässä kollektiivisuutta, paikkaa, deminutiivisuutta tai possessiivisuutta. Paikkaa merkitsevät 1800-luvun aineiston johdoksista *aavikko*, *aukko* 'kratteri', *kosteikko*, *niemikko* 'niemi', *solikko* 'sola' ja *suukko* 'kraatteri'. Kollektiivisana on kertamuodoste *heinikkö*. Kollektiiviseksi voidaan tulkita myös aavikkoa tarkoittavat *hiedikko* ja *hietikko* sekä särkkää tarkoittava murteellinen asu *hiejjikko*, joissa kantana on todennäköisesti *hieta*. Kollektiivinen merkitys on lisäksi sanoilla *karikko*, *matalikko*, *nurmikko* 'aro', *vesikkö* 'vesistö', *viidakko* 'lehtipuumetsä' sekä *ruovokko* ja *sarvikko*, jotka tarkoittavat jonkinlaista, todennäköisestä pensasmaista kasvillisuutta kasvavaa aluetta Australiassa. Edellä mainitut kollektiivisanat ovat aineistossa kertamuodosteita. Niemennettä ja yleiskielessä yleisemmin kärkeä tarkoittavan sanan *sikko* kanta on tuntematon, joten sana on todennäköisemmin deskriptiivinen perussana kuin johdos; sana esiintyy kirjakielessä kuitenkin vasta 1800-luvulla. *-(i)kkO* on tyypillinen 1800-luvun uudismuodosteiden johdin, jonka alkuperä on itämurtei-

nen (Häkkinen 1994a, 429). Maantieteen aineistossa sen avulla muodostettuja johdoksia on 18. Monet nimitykset ovat jääneet kertamuodosteiksi; vain yhdessä lähteessä esiintyy johdoksista 11.

-mA

Johdin *-mA* esiintyy yleisesti teonnimissä sekä teon tuloksen tai kohteen nimityksissä. Johtimen avulla muodostetaan myös paikkaa tarkoittavia sanoja. Johdinta on käytetty yleisesti jo vanhassa kirjasuomessa, vaikka tässä aineistossa vanhoja *-mA*-johdoksia on vain yksi (ks. luku 12.1.2). Aineiston uusia *-mA*-johdoksia ovat astetta tarkoittava *askelma*, piestä kohoumaa tarkoittava kertamuodoste *köykämä*, piestä lahtea tarkoittava *poukama*, piestä maanjäristystä tarkoittava kertamuodoste *tärähtämä*, kohoumaa tarkoittava deskriptiivinen sana *töykämä*, virtaavan veden uraa tarkoittava *uoma*, lahtimuodostelmaa tarkoittava *uurtauma* sekä maanvyörymää tarkoittava *vieremä*. *Lahdelma* ja *onelma* ovat todennäköisesti johdoksia, jotka on muodostettu verbeistä johdettujen *-ma*-johdosten, esimerkiksi *katkelma*, mallin mukaan, jolloin *-lmA* mielletään johtimeksi (Hakulinen, L. 1979, 167–168). Tämä johdostyyppi on tyypillinen 1800-luvun sepitteiden muodostamisessa (Häkkinen 1994a, 424). Johdin on aineistossa produktiivinen, ja sitä voi pitää 1800-luvun uudismuodosteiden yleisenä johtimena, sillä yhteensä johdoksia on kymmenen. Johdoksista monet jäävät kuitenkin tilapäismuodosteiksi, sillä vain kerran niistä esiintyy kuusi.

-nne

johdin *-nne* on yleinen maastotermien johdin, mutta sen avulla on muodostettu myös muita oppisanoja (Hakulinen, L. 1979, 172–173). 1800-luvun aineistossa esiintyy alangon synonyymina *alanne* ja harjun synonyymina *harjanne*. Muita maastotermejä ovat *jyrkänne*, *ojanne* 'uoma', *pylvänne* 'pieni kohouma', *saarenne* 'saari, niemi', *syvenne*, *syvänne*, *töyränne* ja *ylänne*. Merkitykseltään muu kuin maastotermi on aineistossa ilmastoä tarkoittava kertamuodoste *ilmanne*. *-nne*-johdin onkin aineistossa tyypillinen 1800-luvun uudismuodosteiden johdin; yhteensä johdoksia on 11. Nimityksistä vain *harjanne* esiintyy aineistossa useassa lähteessä. Kertamuodosteita johdoksista on vain neljä, mutta nimitykset ovat yleensä käytössä harvinaisia.

-(i)stO

Johtimella *-(i)stO* muodostetaan erityisesti kollektiivisubstantiiveja (Hakulinen, L. 1979, 180–181). 1800-luvun aineistossa tällaisia johdoksia ovat *alppi*-sanasta muodostettu kertamuodoste *alpisto* sekä *ilmasto*, *järvistö*, *luodosto*, *rannasto*, *saaresto* 'saaristo', *saaristo*, *tunturisto*, *virrasto* ja *vuoristo*. Johdin voi olla sekä muodossa *-stO* että muodossa *-istO*. 1800-luvun aineistossa *-i-* esiintyy johtimessa *hedelmä*-kantasanaista muodostetussa kertamuodosteessa *hedelmistö* 'vuoren alin osa', vierassanasta *kanava* muodostetussa kollektiivissa *kanavisto*, *ranta*-sanasta johdetussa sanassa *rannisto* sekä *suu*-sanasta johdettu *suisto*. Eri-

koinen kertamuodoste on johdos *saarikisto* 'saaristo'. Siinä johtimena voisi olla kontaminaatio *-kko-* ja *-sto-*johtimista. Kollektiivijohtimet *-stO* ja *-kkO* ovat tämän aineiston yleisimmät uudismuodosteiden johtimet, sillä *-kkO*-johdoksia on 18 ja *-stO*-johdoksia 15. *-stO* on erittäin yleinen 1800-luvun uudissanon johdin muutenkin (Häkkinen 1994a, 426–427). Molempien johdinten avulla muodostetaan sekä vakiintuneita termejä että tilapäismuodosteita. Osittain johdinten välillä on alueellista kontekstuaalista vaihtelua, kuten sanoissa *rannikko* ja *rannisto*. *-stO*-johdokset ovat aineistossa *-kkO*-johdoksia vakiintuneempia; niistä kertamuodosteita on vain kuusi.

-Us : (*-Ukse-*)

Johdin *-Us* : *-Ukse-* ilmaisee tavallisesti suhteellista paikkaa tai osaa jostakin (ISK, 210). 1800-luvun aineistossa johtimen avulla on muodostettu kertamuodoste *langetus* 'putous', joka on johdos itämurteissa putoamista tarkoittavasta *langeta*-verbistä (NES). Kertamuodosteita ovat myös asteiden ilmoittamisessa käytetty *lerkkaus* 'sekunti', jonka pohjana voisi olla murteissa seinäkellon heiluria tarkoittava *lerkku* (NS), pengertä tarkoittava *pengerrys* sekä syvännettä tarkoittava *vajotus*.

Johdos *laakeus* on muodostettu sanasta *laakea*, ja se voisi olla kontaminaatio sanoista *lakea* ja *lakeus* (NES). Todennäköisesti myös sanassa *syvennys*, joka esiintyy aineistossa kerran solan merkityksessä, on johdin *-Us*. Silloin sanan kantana on joko johdos *syvenne* tai *syventä-*. *-Us* esiintyy johtimena niin kirjakielissä aiemmin esiintyneissä kuin 1800-luvulla muodostetuissa johdoksissa, joita on seitsemän. Johdoksista suurin osa on kuitenkin vakiintumattomia, sillä kertamuodosteita on kuusi.

Aineistossa tyypillisten ja useiden johdosten muodostamiseen käytettyjen johtimien lisäksi yksittäisissä nimityksissä käytetään myös muita johtimia. Tekijän- tai välineennimitysten johdin *-in* esiintyy kraatteria tarkoittavassa kertamuodosteessa *aukein*, jonka kantasana on todennäköisesti verbi *aueta* (: *auke-*). Adjektiivijohtimen *-llinen* avulla voidaan johtaa produktiivisesti myös substantiiveja. 1800-luvun aineistossa johdin esiintyy *koi*-sanasta johdetussa ilman suunnan nimityksessä *koillinen*, joka esiintyy aineistossa myös asussa *koilinen*. Johdin *-lO* on joidenkin substantiivien ja joidenkin adjektiivien johdin, ja sitä on käytetty myös oppitekoisissa sanoissa. 1800-luvun aineistossa se esiintyy sanassa *vuorilo*, joka tarkoittaa pientä vuorta. Sanalla on siten deminutiivinen merkitys. Verbistä *-minen*-johtimella johdettuja teonnimiä on aineistossa kolme: *aaltoileminen*, *laskeuminen* 'laskuvesi' ja *virtominen* 'nousuvesi'. Kaikki ovat harvinaisia ja vaikuttavat epätermimäisiltä. Johdin *-mO* on nykykielessä tekopaikan nimien johdin, ja sen kantana on verbi. 1800-luvun aineistossa johdin esiintyy suistoa tarkoittavassa sanassa *suistamo*, joka ei varsinaisesti ole tekopaikan nimitys. Johtimella *-mUs* muodostetaan tavallisesti teonnimiä tai teon tuloksen tai kohteen nimiä. *-mUs*-johdin voi esiintyä myös olentoa tai paikkaa tarkoittavissa

sanoissa. 1800-luvun aineistossa esiintyvät kerran nimitykset *heitelmys*, *puotelmus* ja *putoelmus*, jotka tarkoittavat putousta. Sanat voisivat olla johdoksia kannoista *heittää* tai *heitellä*, *pudota* tai *pudotella*, tai niiden rakenne voisi vastata esimerkiksi sanan *sisälmys* rakennetta. Johtimella *-nkO* on muodostettu erityisesti paikkaa tarkoittavia maantieteellisiä sanoja. Aineistossa esiintyvät uudismuodosteet *tasanko* ja *ylänkö*, jotka kuuluvat maan pinnanmuotoja kuvaavaan sanastoon. Teonnimien tai teon tuloksen tai kohteen nimien johdin *-ntO* esiintyy 1800-luvun aineistossa keidasta tarkoittavassa kertamuodosteessa *asunto* ja niemekettä tarkoittavassa kertamuodosteessa *niementö*. Johtimella *-Os* muodostetut sanat ovat yleensä teonnimiä tai teon tuloksen tai kohteen nimiä. 1800-luvun aineistossa tällä johtimella on muodostettu laaksoa tarkoittava kertamuodoste *uurros*. Johdin *-(U)Us* esiintyy nykykielessä yleensä ominaisuudennimityksissä, esimerkiksi *syvyys*. Johdinta käytetään jonkin verran myös muissa kuin ominaisuudennimityksissä. 1800-luvun aineistossa johdin esiintyy kertamuodosteessa *aluus* 'pinta-ala'. Johdin *-s* esiintyy yleisesti teonnimissä tai teon tuloksen tai kohteen nimissä. Nominikantaan johdin tuo esimerkiksi tekoaineksen, possessiivisuuden ja kaltaisuuden merkityksen. 1800-luvun aineistossa johdin *-s* esiintyy vain uudissanassa *kannas*. Johdinta *-U* käytetään nykykielessä hyvin samalla tavalla kuin johdinta *-O*. Aineistossa esiintyy kerran sana *nuru*, joka on todennäköisesti *noron* murteellinen vastine. Johdimella *-vA* on 1800-luvun aineistossa muodostettu kertamuodoste *alava*⁷¹ ja ylänköä tarkoittava sana *ylävä*.

Näiden selkeiden tapausten lisäksi 1800-luvulla muodostetuissa ja sepitetyissä johdoksissa on nimityksiä, joiden johtosuhde ei ole yhtä yksiselitteinen. Niemennettä ja yleiskielessä yleisesti suippoa kärkeä tai huippua tarkoittava sana *suippu* on todennäköisesti deskriptiivinen sana samalla tavalla kuin *suippo* (SSA). Huippua tarkoittava kertamuodoste *hypäle* on todennäköisesti muodostettu *-le*-johtimella, sillä vanhassa kirjasuomessa tunnettaan kukkulan merkityksessä asu *hypäre* (VKS), jossa on sama kanta. Johdin ei kuitenkaan ole nykykielessä produktiivinen ja esiintyy aineistossa vain tässä kertamuodosteessa, jossa se voi olla *hypäre*-asun murteellinen vastine. Kanavaa tarkoittavan sanan *uitti* alkuperä ja rakenne ovat epäselviä, mutta sana voisi olla johdos sanasta *uittaa*.

1800-luvulla muodostetuista ja sepitetyistä johdoksista selvä enemmistö, 64 nimitystä kuuluu maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavaan sanastoon (eri maantieteellisiin ryhmiin kuuluvat johdokset on lueteltu taulukossa 136). Ryhmän nimityksistä peräti puolet eli 33 jää kertamuodosteiksi. Kertamuodosteet ovat luonteeltaan tilapäismuodosteita, esimerkiksi *alava*, *hiejjikko*, *hypäle*, *kannake* ja *niementö*, tai harvinaisia käsitteitä nimittäviä, kuten *alpisto*, *hedelmistö* ja *uurtauma*. Monet kertamuodosteet ovat asultaan leimallisen murteellisia. Maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä nimittäviin johdoksiin kuuluu kuitenkin myös keskeistä ja 1800-luvun aikana vakiintuvaa maantieteen sanastoa, esimerkiksi

⁷¹ *Alava* on tosin esiintynyt murteissa adjektiivisessa käytössä (SMS), joten sana on voitu ottaa substantiiviseen käyttöön myös murteista, jolloin vanhaa nimitystä olisi hyödynnetty uudessa merkityksessä.

harjanne, jyrkänne, kannas, lahdeke, lahdelma, niemeke, poukama, saaristo, suisto, tasanko, vuoristo ja ylänkö.

TAULUKKO 136. 1800-luvulla muodostettujen tai seipitettyjen johdosten jakautuminen maantieteellisiin luokkiin (kertamuodosteet sulkeissa).

Maantieteellinen luokka	Muodostettu tai seipitetty johdos
Maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset	<i>alanne, (alava), (alpisto), aukko 'avomeri', harjanne, (hedelmistö) 'vuoren alin osa', (hiejjikko) 'säikkä', (hietikko), (hypäle) 'huippu', jyrkänne, (kannake) 'kannas', kannas, (karikko), (köykämä) 'kohouma', (kukkurainen), laakeus, lahdeke, lahdelma, (luodosto), (matalikko), (nenäke) 'niemi', niemeke, (niementö), (niemikkö), (niemuke) 'kannas', (ojanne) 'uoma', onelma 'sola', (pengerrys), (penner), poukama, (pylvänne) 'kohouma', rannasto, ranne, rannisto, saarenne, saaresto, (saarikisto) 'saaristo', saaristo, salmeke, sikko 'niemennenä', (solikko), suippu 'niemennenä', suistamo 'suissto', suissto, syvenne, (syvennys) 'sola', (syväanne), tasanko, (tunturisto), (tärhtämä), (töykämä), töyränne, töyry, (uoma), (uurros), (uurtauma), (vajotus) 'syväanne', (vieremä), (vierre) 'rinne, äyräs', vuorilo, vuoristo, ylänkö, yläanne, ylävä 'ylänkö'</i>
Maapalloa kuvaavat nimitykset	<i>(aluu), askelma, aste, kaakkoinen, kaakkonen, koillinen, (lerkkaus) 'sekunti', (leve) 'leveys', luoteinen, (pitke) 'pituus', (pohinen) 'pohjoinen', pohjoinen, pohjonen, (pohoinen), (pohonen), (toisike) 'sekunti'</i>
Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset	<i>aavikko, (asunto) 'keidas', (aukein) 'kraatteri', aukko 'kraatteri', (heinikkö) 'aro', (hiedikko) 'aavikko', hietikko 'aavikko', kosteikko, (laskeuminen) 'laskuvesi', nurmikko 'aro', (ruovokko), (sarvikko), suikko 'kraatteri', (viidakko), (virtominen) 'laskuvesi'</i>
Vesistönimitykset	<i>aaltoileminen, (heitelmys) 'putous', järvistö, kanavisto, (langetus) 'putous', (nuru), pudoke 'putous', pudote 'putous', puote 'putous', (puotelmus) 'putous', (puotelmus) 'putous', uitti 'kanava', (vesikkö) 'vesistö', (virrasto)</i>
Ilmastonimitykset	<i>(ilmanne) 'ilmasto', ilmasto, (vyöde) 'vyöhyke', vyöhyke</i>
Tieteenalan nimitykset	<i>maidelma</i>

Seuraavaksi eniten mutta huomattavasti vähemmän 1800-luvulla muodostettuja ja seipitettyjä johdoksia on maapalloa kuvaavissa nimityksissä, yhteensä

16. Myös tämän ryhmän nimityksistä lähes puolet eli kahdeksan jää aineistossa kertamuodosteiksi. Kertamuodosteet ovat erityisesti sepiteitä, joiden merkitys ei ole läpinäkyvä, kuten *lerkkaus* 'sekunti', *leve* 'leveys', *pitke* 'pituus' ja *toisike* 'sekunti'. Vakiintuvia maapalloa kuvaavia uudismuodosteita ovat esimerkiksi *aste*, *koillinen* ja *pohjoinen*. Kolmanneksi eniten johdoksia kuuluu Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiin ja vesistönimityksiin. Eksoottisten ilmiöiden nimityksistä uusia johdoksia on 15, ja niistä yli puolet eli yhdeksän on kertamuodosteita. Suomessa esiintymättömien ilmiöiden nimeäminen on ollut kääntäjille ja kirjoittajille erityisen haastavaa, ja se näkyy johdettujen uudissanojen kertamuodosteiden määrässä. Ryhmän nimityksistä vain *aavikko*, *aukko* 'kraatteri' ja *kosteikko* ovat aineistossa laajemmassa käytössä. Vesistönimityksistä 1800-luvun uusia johdoksia on 14. Niistäkin puolet eli seitsemän on kertamuodosteita eikä yksikään nimityksistä kuulu yleiseen, vakiintuvaan sanastoon. Pieni ryhmä johdoksia kuuluu ilmastosanastoon. Näitä nimityksiä on neljä, joista kaksi on kertamuodosteita. Johdettuja tieteenalan nimityksiä on lisäksi yksi.

Yhteensä muodostetuista ja seplitetyistä johdoksista 61 on kertamuodosteita, mikä tarkoittaa noin 53 prosenttia kaikista uudisjohdoksista. Kertamuodosteiden määrä on siten suuri. Johdokset ovat usein uudismuodosteita, eikä niillä on kirjakielistä traditiota. Osa johdoksista on myös oppitekoisia kokeiluja, jotka eivät saa muiden kielenkäyttäjien suosiota. Johtaminen vaikuttaa tämän aineiston perusteella kyllä produktiiviselta nimeämistavalta, mutta johdokset vakiintuvat käyttöön melko huonosti.

12.2.2 Yhdyssanat

Yhdistäminen on nykykielen yleisin sananmuodostuskeino. Esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan noin 200 000 hakusanasta kaksi kolmasosaa on yhdyssanoja. Muodostettujen ja seplitettyjen yhdyssanojen osuus on huomattava myös 1800-luvun maantieteellisessä sanastossa. Yhteensä tällaisiksi yhdyssanoiksi olen katsonut 431 nimitystä, mikä on noin 25 prosenttia aineiston nimityksistä. Tarkastelun ulkopuolelle olen jättänyt käänöslaina-alkuperää olevat yhdyssanat, joita käsittelen erikseen luvussa 12.3. Tässä luvussa käsiteltävissä yhdyssanoissa saattaa kuitenkin olla käänöslainanimityksiä, joiden alkuperää en aineiston avulla ole pystynyt selvittämään. Nimitysten alkuperän luokittelu joko omaperäisiksi tai käännetyiksi on aina tulkinnanvaraista, sillä jälkeinpäin nimeäjän ajatuksia on mahdotonta selvittää.

Muodostetut yhdyssanat ovat aineistossa suhteellisen vakiintumattomia, mikä osittain johtuu yhdyssanojen luonteesta: niitä voidaan produktiivisesti muodostaa tiettyyn tarpeeseen, esimerkiksi kuvaamaan jotakin ilmiötä mahdollisimman havainnollisesti. Muodostettujen tilapäisyhdyssanojen tarkoituksenaan ei ole tulla käsitteen vakiintuneeksi nimitykseksi. Muodostetuista 1800-luvun yhdyssanoista kertamuodosteita onkin 255 eli lähes 60 prosenttia. Kuvaan

seuraavaksi tarkemmin muodostettuja ja seipitettyjä yhdyssanoja tarkastelemalla sekä määrite- että edusosien muotoa ja rakennetta vakiintumisen näkökulmasta.

12.2.2.1 Määriteosan muoto ja rakenne

Suurin osa nykykielen yhdyssanoista on nominatiivialkuisia (esim. ISK, 396). Nominatiivialkuiset määritysyhdyssanat ovat avoin ja kasvava ryhmä; suurin osa uusista ja tilapäisistä yhdyssanoista on nominatiivialkuisia. Nominatiivimuotoinen määriteosa ilmaisee jotain edusosan tarkoitteeseen olennaisesti kuuluvaa tai edusosaa luonnehtivaa, mutta yhdysosien merkityssuhde on avoin ja tapauskohdainen. Usein nominatiivimuotoinen määriteosa ilmaisee ainetta tai ainesosaa, paikkaa tai sijaintia, aikaa, välinettä tai ominaisuutta. Verbikantaisten edusosien nominatiivimuotoinen määriteosa vastaa yleensä verbin laajennusta eli esimerkiksi kantaverbin subjektia tai objektia. Osien suhde voi olla myös suuntainen: määriteosa kuvaa esimerkiksi edusosan tarkoitteen määränpäättä, tavoitetta tai lähtökohtaa (*kotimatka, käyttövalmis*). Sama nominatiivimuotoinen määriteosa voi yhdyssanoissa olla erilaisissa semanttisissa tehtävissä. (ISK, 396–397.)

Noin puolet 1800-luvun aineiston uusista yhdyssanoista on pelkästään nominatiivialkuisia. Yleisiä, määriteosina esiintyviä perussanoja aineistossa ovat ominaisuutta tai koostumusta ilmaisevat *hieta* ja *hiekk*; ne esiintyvät sekä muodostettujen nimitysten että käänöslainojen (ks. luku 12.3) määriteosina. Uudismuodosteiksi olen *hieta*-alkuisista yhdyssanoista tulkinnut kymmenen (ks. taulukko 137). Niistä valtaosa, seitsemän on kertamuodosteita. Vain nimitykset *hieta-aava*, *hieta-aavikko* ja *hietatantere* esiintyvät aineistossa useammassa kuin yhdessä lähteessä. Myös *hiekk*-alkuisista yhdyssanoista kymmenen on 1800-luvun uudismuodosteita (ks. taulukko 137). Nimityksistä seitsemän on kertamuodosteita, ja käytössä ovat vain nimitykset *hiekkäerämaa*, *hiekkakangas* ja *hiekkasärkkäreunus*. Nimitysten variaatiota ja vakiintumattomuutta voi selittää alueellinen vaihtelu, sillä *hieta* on länsimurteen asu ja *hiekk* itämurteen. Yhdyssanojen runsas määrä ei siis kerro produktiivisuudesta vaan kontekstuaalisesta variaatiosta ja vakiintumattomuudesta. Monet nimitykset ovat kuvaavia ja epätermimäisiä, ja ne pyrkivät olemaan merkitykseltään läpinäkyviä.

Myös *lumi*-alkuisia yhdyssanoja on aineistossa sekä muodostettuja että käännettyjä (ks. luku 12.3). *Lumi*-määriteosa kuvaa yleensä edusosan ominaisuutta. Omaperäisiksi muodosteiksi olen tulkinnut yhdyssanoista kahdeksan (ks. taulukko 137). Nimityksistä puolet eli neljä on kertamuodosteita, ja ne kaikki nimeävät harvinaisia käsitteitä, esimerkiksi JÄÄTIKKÖÄ ja LUMIRAJAA. Seuraavaksi eniten on *tuli*-alkuisia yhdyssanoja, seitsemän (ks. taulukko 137). Nimityksistä *tulivuori* on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa ja muut *tuli*-alkuiset yhdyssanat ovat 1800-luvun uudissanonoja. Nimityksistä neljä on kertamuodosteita – TULIVUOREN ja KRAATTERIN nimityksissä on aineistossa paljon variaatiota ja vakiintumattomuutta kaiken kaikkiaan. Vain nimitykset *tulitunturi*, *tulivuorijono* ja

tulivuoripiiri esiintyvät aineistossa useammassa kuin yhdessä lähteessä. Aineiston *saari*-alkuiset yhdyssanat ovat sekä muodostettuja että käännettyjä (ks. luku 12.3), ja niissä edusosa on yleensä merkitykseltään yleinen ja määriteosa kuvaa ja tarkentaa edusosaa olennaisesti. 1800-luvulla muodostetuiksi yhdyssanoiksi olen tulkinnut nimityksistä kuusi (ks. taulukko 137). Kaikki *saari*-alkuiset yhdyssanat ovat aineistossa käytössä, eikä yksikään niistä ole kertamuodoste.

TAULUKKO 137. Yleisimmät muodostettujen, pelkästään nominatiivialkuisten yhdyssanojen määriteosat (kertamuodosteet sulkeissa).

Määriteosana oleva sana	Nominatiivialkuinen yhdyssana
<i>emä</i>	<i>emäjoki, (emävirta), (emävuori), emävuoristo</i>
<i>erä</i>	<i>eräalanko, (erähietikkö), eräkivikko</i>
<i>hiekk</i>	<i>(hiekk-aava), (hiekk-aavikko), (hiekk-aho), (hiekk-aukko), hiekk-aerämaa, (hiekkajoukko), hiekkakangas, (hiekkämäki), (hiekkasalpaus), hiekkasärkkäreunus</i>
<i>hieta</i>	<i>hieta-aava, hieta-aavikko, (hieta-aukko), (hietaerämaa), (hietajakso), (hietakalla), (hietakunnas), (hietamatala), hietatantere, (hietaäyräikkö)</i>
<i>jää</i>	<i>(jääkinka), (jäälakeus), jäälohkare, (jääselkä), (jääteli)</i>
<i>kivi</i>	<i>(kiviaavikko), kivikari, (kivilakeus)</i>
<i>kukkula</i>	<i>(kukkulajono), (kukkularivi), (kukkulasarja)</i>
<i>leveys</i>	<i>(leveysasema), leveyspykälä, (leveysviiva)</i>
<i>lisä</i>	<i>lisähaara, lisäjoki, lisävesi, lisävirta</i>
<i>lumi</i>	<i>(lumiaavikko), lumiaukio, lumijäätikkäjoukko, (lumikinos), (lumionelma), lumipalli, lumipiiri, (lumipuro)</i>
<i>luode</i>	<i>(luodeilma), (luodepohjanen), (luodepohjoinen)</i>
<i>länsi</i>	<i>(länsilouna), (länsiluode), länsipuolisko</i>
<i>napa</i>	<i>napaseutu, napavirta, napavyöhyke</i>
<i>pituus</i>	<i>(pituuslevy), (pituusviiva), pituusväli</i>
<i>puoli</i>	<i>puolipäiväke, (puolipallo), (puolitasanko)</i>
<i>rannikko</i>	<i>(rannikkoalue), (rannikkolakso), rannikkomaa, (rannikkomeri)</i>
<i>ranta</i>	<i>(rantailmasto), (rantajakso), rantajoki, (rantavalli), (rantavieri)</i>
<i>saari</i>	<i>saarijakso, saarikihermä, saarimaa, saarimeri, saarirypälet, saarisarja</i>
<i>sade</i>	<i>sadekaus, sademäärä, (sadetieno), (sadetienoo)</i>
<i>suola</i>	<i>(suolakulju), (suolaluoto), (suolaniittymaa)</i>
<i>tuli</i>	<i>(tulilakeinen), (tuliperäisyys), (tuliräppänä), (tulisuizunvuori), tulitunturi, tulivuorijono, tulivuoripiiri</i>
<i>valta</i>	<i>valtailma, valtajoki, valtakymi, (valtamerenlahti), valtavesistö</i>
<i>ylänkö</i>	<i>(ylänkölakeus), ylänkömaa, (ylänköpaikka), (ylänkötasamaa)</i>

Jää-alkuisia yhdyssanoja on aineistossa viisi (ks. taulukko 137), ja niissä määriteosa kuvaa edusosan ominaisuutta tai koostumusta. Nimityksistä vain *jää*-vuorta tarkoittava *jäälohkare* esiintyy useammassa kuin yhdessä lähteessä, ja muut nimitykset jäävät kertamuodosteiksi. Myös *ranta*-alkuisia yhdyssanoja on viisi (ks. taulukko 137). Näistäkin nimityksistä vain *rantajoki* esiintyy aineistossa useammin kuin kerran ja muut neljä ovat kertamuodosteita. Kertamuodosteiden määrää eivät selitä kuvaavat tai epätermimäiset nimitykset, sillä kertamuodosteissa on useita mahdollisia ja havainnollisia nimityksiä, esimerkiksi jäätikön nimitykset *jäälakeus* ja *jääselkä*. Viidestä *valta*-alkuisesta yhdyssanasta kertamuodoste on vain *valtamerenlahti* ja muut neljä nimitystä, *valtailma*, *valtajoki*, *valtakymi* ja *valtavesistö* esiintyvät useammassa kuin yhdessä lähteessä.

Useampia yhdyssanoja on muodostettu lisäksi *emä*-, *lisä*-, *rannikko*-, *sade*- ja *ylänkö*-määriteosista. Kaikkia näitä yhdyssanoja on neljä (ks. taulukko 137). *Emä*- ja *sade*-alkuisista yhdyssanoista kaksi on kertamuodosteita ja *rannikko*- ja *ylänkö*-alkuisista kolme. Vakiintuneimpia ovat *lisä*-alkuiset nimitykset, joita käytetään sivujoen merkityksessä, kuten *lisäjoki* ja *lisävirta*. Kolme on *erä*-, *kivi*-, *kukkula*-, *leveys*-, *luode*-, *länsi*-, *napa*-, *pituus*-, *puoli*- ja *suola*-alkuisia yhdyssanoja (ks. taulukko 137). Näistä 30 nimityksestä kertamuodosteita on peräti 20. Käytössä ovat vain nimitykset *eräalanko*, *eräkivikko*, *kivikari*, *leveyspykälä*, *länsipuolisko*, *napaseutu*, *napavirta*, *napavyöhyke*, *pituusväli* ja *puolipäiväke*. Kertamuodosteet ovat varsin hajanainen joukko. Kaikki *kukkula*-alkuiset nimitykset ovat jääneet kertamuodosteiksi, samoin *luode*-alkuiset nimitykset. Kaikki *napa*-alkuiset nimitykset taas kuuluvat käytössä oleviin nimityksiin. Rakenteen perusteella nimitysten vakiintumisen tai vakiintumattomuuden syitä on vaikea löytää.

Aineiston yleisimpinä pelkästään nominatiivialkuisina esiintyvänä määriteosina (ks. taulukko 137) on sekä perussanoja että johdoksia. Perussanoista vain *luode*, *länsi*, *napa*, *ranta* ja *saari* esiintyvät aineistossa itsenäisinä nimityksinä. Perussanat *emä*, *erä*, *jää*, *kivi*, *lisä*, *lumi*, *puoli*, *suola*, *tuli* ja *valta* ovat käytössä vain yhdyssanojen määriteosina. Johdoksista itsenäisiä nimityksiä ovat *kukkula*, *leveys*, *pituus*, *rannikko* ja *ylänkö*, mutta *hiekk*a ja *hieta* esiintyvät vain yhdyssanojen osina.

Aineistossa on lisäksi runsaasti yksittäisiä nominatiivialkuisia yhdyssanoja, joiden määriteosa esiintyy yhdessä tai kahdessa aineiston nimityksessä. Yhteensä tällaisia yksittäisiä määriteosia sisältäviä sanoja on 109, ja kertamuodosteita näistä on 65 eli noin 60 prosenttia. Määriteosina on näissä sanoissa sekä perussanoja että johdoksia. Yksittäisiä yhdyssanoja muodostavia perussanoja yhdys-

sanojen määriteosina on 42⁷². Niistä itsenäisinä perussanoina ovat aineistossa *aho, haara, itä, kallio, kari, korpi, kumpu, kuohu, laaka, lahti, latva, louna, luode, luoto, mäki, pohja, riutta, suu* ja *vaara*. Johdoksia yksittäisten yhdyssanojen määriteosista on 39⁷³. Johdoksista *ahde, eno, harju, kaivanto, korko, notko, pengger* ja *vieru* esiintyvät myös itsenäisinä johdoksina, joilla on kirjakielistä käyttöä jo vanhassa kirjasuomessa. 1800-luvulla itsenäisesti esiintyviä uudisjohdoksia ovat määriteosista *aavikko, harjanne, hiedikko, ranne, suisto* ja *tasanko*. Näitä nimityksiä aletaan käyttää nopeasti myös yhdyssanojen muodostamisessa.

Yksittäisiä genetiivialkuisia määriteosia on vain sanoilla *pohja* (*pohjanpuolikas*) ja *tasaaja* (*tasaajanvirta*). Yhdyssubstantiiveissa genetiivimuotoinen määriteosa ilmaisee kokonaisuuden, alan tai piirin, johon edusosan tarkoite kuuluu (ISK, 398).

Vakiintumisen näkökulmasta nominatiivialkuisia yhdyssanoja kiinnostavimpia ovat yhdyssanat, joiden määriteosissa esiintyy vaihtelua nominatiivi- ja genetiivialkuisen varianttien välillä. Tätä variaatiota on aineistossa runsaasti sekä muodostetuissa että käännettyissä yhdyssanoissa. Nominatiivi- ja genetiivialkuisen varianttien välillä on vaihtelua *ilma*-määriteosaisissa yhdyssanoissa (ks. taulukko 138): sekä nominatiivi- että genetiivialkuinen variantti esiintyy aineistossa sanoista *ilma-ala, ilmanala, ilmalaatu, ilmanlaatu, ilmapieli* ja *ilmanpieli*. Vain nominatiivialkuisia ovat nimitykset *ilmavyö* ja *ilmavyöhyke*, ja pelkästään genetiivialkuinen *ilma*-yhdyssana on *ilmanlinea*. Myös nykykielessä nominatiivi- ja genetiivialkuisilla määriteosilla on samoja merkitystehtäviä, ja siksi nominatiivi- ja genetiivialkuisen yhdyssanojen välille ei aineistossa voi tehdä selvää merkityseroa, vaan kyse on synonyymipareista. Usein toinen nimitysvariantti on kuitenkin toista vakiintuneempi. Vaihtelun taustalla voi olla murre-ero, sillä yhdyssubstantiiveissa genetiivialkuinen tyyppi on yleisempi länsimurteissa ja nominatiivialkuinen itämurteissa. Vain pienessä osassa vaihtelutapauksista on nykykielessä kyse selvästä merkityserosta. (ISK, 399–400.) Näissä sanoissa edusosa on yleensä johdettu verbistä ja määriteosa voi ilmaista esimerkiksi toimintaa (genetiivi) tai toiminnan tulosta (nominatiivi) (Vesikansa 1978, 31–32).

⁷² Nominatiivialkuisina, yksittäisinä määriteosina yhdyssanoissa (ks. liite 3) esiintyvät perussanat *aho, apu, haara, heinä* (liitteen 3 yhdyssanoista *heinäaavikko* ja *heinämaa*), *itä* (liitteessä 3 *itäkoillinen* ja *itäpuolisko*), *kaasu, kallio, kangas, kari, kartta, kesä, koivu, korpi, kumpu, kuohu, kuuma, kuva, laaka, lahti, latva, louna* (liitteessä 3 *lounapäivä*), *lounat, lieju, luode* (liitteessä 3 *luodevesi*), *luodet, luoto, metsä* (liitteessä 3 *metsäraja* ja *mettäpuska*), *mäki* (liitteessä 3 *mäkiharjanne* ja *mäkijono*), *olka, pesä, pohja, purje, pää* (liitteessä 3 *päävuoristo*), *reuna, rinta, riutta, ruoho* (liitteessä 3 *ruohoniitty* ja *ruohosaari*), *sora* (liitteessä 3 *soramaa* ja *sorariutta*), *suu* (liitteessä 3 *suutasanko*), *talvi, utu* ja *vaara*.

⁷³ Nominatiivialkuisina, yksittäisinä määriteosina yhdyssanoissa (ks. liite 3) esiintyvät johdokset *aavikko, ahde, eno, harjanne, harju, hiedikko* (liitteen 3 yhdyssanoista *hiedikkomaa*), *hirmu, hyökky, hyöky, juoksu* (liitteessä 3 *juoksuhaara*), *kaivanto, kasvi, kesku, korko, koste, kulutus, lasku, luisu, lämpö, niittu, niitty, notko, pako, palaus, pengger, poltto, raju, ranne, somero, suihku, suinto, suisto, tasanko, tasaus, tasoitus, vierto, vieru, viljelys* ja *väli* (liitteessä 3 *välisuunta*).

TAULUKKO 138. Muodostettujen yhdyssanojen määriteosat, joissa on nominatiivi- ja genetiivimuodon vaihtelua (kertamuodosteet sulkeissa).

Määriteosa	Nominatiivialkuinen yhdyssana	Genetiivialkuinen yhdyssana
<i>etelä</i>	<i>eteläkaakko, (etelälouna), (etelälounainen), etelälounas, eteläpallonpuolisko, eteläpuolisko</i>	<i>etelänpuolikas, etelänvyöhyke</i>
<i>ilma</i>	<i>ilma-ala, ilmalaatu, (ilmapieli), ilmavyö, ilmavyöhyke</i>	<i>ilmanala, ilmanlaatu, (ilmanlinea), ilmanpieli</i>
<i>joki</i>	<i>jokivesistö</i>	<i>(joensaari)</i>
<i>järvi</i>	<i>järvijakso, (järviryhmä)</i>	<i>(järvensyväne)</i>
<i>laakso</i>	<i>(laaksonotkelma), (laaksorotko), (laakso-uoma), (laaksoura), laaksovana, (laakso-väylä), (laksopaikka), laksomaa</i>	<i>(laaksonsoikale), laksonpohja</i>
<i>maa</i>	<i>(maailmasto), (maajää), (maakerto), maakielukka, (maakirjoitus), maasuikale, maatiiede, maatiieto</i>	<i>(maammeselitys), maankannas, maankartta, maankaula, (maankärki), (maanniemi), maanniska, maan-nuha, maanopas, maanoppi, (maanselitys), (maansilmäke), (maansoikale), maantiiede, maantiieto</i>
<i>meri</i>	<i>(merialue), merihaarukka, (merikulma), merimaa, merinielu, merinielukka, meriosa</i>	<i>merenkuohu, merenluoto, merenran-ta, merensaaristo, merenselkä, (merenvuono)</i>
<i>niemi</i>	<i>(niemikärki), nieminenä, niemisuikale</i>	<i>niemennenä, (niemennokka), niemen-soikale</i>
<i>pinta</i>	<i>pinta-ala</i>	<i>pinnanala, pinnanmuodostus</i>
<i>pouta</i>	<i>pouta-aika, poutakausi</i>	<i>(poudanaika)</i>
<i>tunturi</i>	<i>(tunturiharja), (tunturiharjanne), tunturijakso, tunturijoukko, tunturikukkula, (tunturilohko), tunturimaa, (tunturimuuri), (tunturiryhmä), (tunturiselkämä), tunturiseutu, (tunturitienuo), tunturivuori, (tunturiylänkö)</i>	<i>tunturinkukkula, tunturinylämaa</i>
<i>vesi</i>	<i>vesiala, (vesijako), vesijakso, (vesijohto), (vesijuova), (vesikivi), vesikokous, vesikulku, vesikulku, vesikunta, vesinielu, (vesinousu), (vesipako), (vesiura)</i>	<i>(vedenaukko), (vedenjohto), veden-lasku, (vedennapa), vedennousu, (vedenjuopa)</i>
<i>virta</i>	<i>(virta-ala)</i>	<i>virranputous, (virtainjuoksu)</i>
<i>vuori</i>	<i>(vuoriharja), vuoriharjanne, vuoriharju, vuorijakso, (vuorijuna), (vuorikaari), (vuorikinos), (vuorikouru), (vuorikulma), (vuorikunnas), (vuoripaasi), (vuoriraa-de), vuoriseltu, (vuorisyväne)</i>	<i>vuorenharja, vuorenharjanne, vuorenharju, (vuorenkylki), (vuorennä), vuorennuha, (vuorenpenger), (vuorenrotko), (vuorensyrjä), (vuorentöyry)</i>

Paljon nominatiivi- ja genetiivivaihtelua on *vuori*-alkuisissa yhdyssanoissa (ks. taulukko 138). Molemmat asut ovat sanoilla *vuoriharja*, *vuorenharja*, *vuoriharjanne*, *vuorenharjanne*, *vuoriharju* ja *vuorenharju*. Näissä yhdyssanoissa

genetiivialkuinen määriteosa ilmaisee nominatiivialkuista selvemmin kokonaisuutta, johon edusosa kuuluu. Pelkästään nominatiivialkuiset nimitykset ovat kuitenkin yleisempiä, sillä niitä on 11. Nominatiivialkuisissakin *vuori-*yhdyssanoissa määriteosa tarkoittaa edusosan kuuluvan tiettyyn kokonaisuuteen. Nimitykset ovat kuitenkin vakiintumattomia, sillä yhdeksän on kertamuodosteita. Pelkästään genetiivialkuisia *vuoren-*nimityksiä on seitsemän. Näissä yhdyssanoissa genetiivialkuinen määriteosa kuvaa selvästi kokonaisuutta ja jossain määrin myös yläkäsitettä, jonka alakäsite edusosa on. Nämäkin nimitykset ovat vakiintumattomia, sillä kuusi on tilapäisiksi jääneitä kertamuodosteita.

Vastaavanlaista nominatiivi- ja genetiivimääriteosan vaihtelua on *maa-*alkuisissa yhdyssanoissa (ks. taulukko 138). Sekä nominatiivi- että genetiivialkuinen variantti on sanoista *maatiede*, *maantiede*, *maatieto* ja *maantieto*. Kuusi *maa-*alkuista yhdyssanaa on pelkästään nominatiivialkuisia. Yhdyssanat ovat vakiintumattomia, sillä neljä on kertamuodosteita. Pelkästään genetiivialkuiset *maan-*yhdyssanat ovat aineistossa yleisempiä; niitä on 13. Näissä sanoissa genetiivimääriteosalla on erilainen merkitys kuin nominatiivimääriteosalla; se nimeää kokonaisuutta, jonka osaa edusosa kuvaa. Nominatiivialkuisissa tällainen suhde ei ole yhtä selvä. Genetiivialkuiset nimitykset ovat suhteessa vakiintuneempia; niistä kertamuodosteita on noin puolet eli kuusi. Myös *vesi-*alkuisissa sanoissa on nominatiivi–genetiivi-vaihtelua (ks. taulukko 138). Sekä nominatiivi- että genetiivialkuinen asu on sanoilla *vesijohto*, *vedenjohto*, *vesinousu* ja *vedennousu*. Sanojen *vesijuova* ja *vedenjuopa* asut ovat melkein vastaavat. Pelkästään nominatiivialkuisia *vesi-*yhdyssanoja on 11. Nimitykset ovat käytössä melko yleisesti, sillä kertamuodosteita on vain neljä. Pelkästään genetiivialkuisia ovat *vedenaukko*, *vedennapa* ja *vedenlasku*. Kaikki genetiivialkuiset nimitykset ovat joko tilapäismuodosteita tai harvinaisia.

Myös *tunturi-*alkuisissa sanoissa on nominatiivi- ja genetiivialkuisten määriteosien vaihtelua (ks. taulukko 138). Molemmat asut ovat sanoilla *tunturikukkula* ja *tunturinkukkula*. Enemmistö nimityksistä, 13, on nominatiivialkuisia. Kertamuodosteita on kahdeksan, joten osa *tunturi-*alkuisista nimityksistä on aineistossa myös käytössä. Pelkästään genetiivialkuinen on vain kertamuodoste *tunturinylämaa*. *Niemi-*alkuisissa sanoissa sekä nominatiivi- että genetiivialkuinen variantti on sanoilla *niemennenä* ja *nieminenä*. Sanalla *niemensoikale* on lähes vastaava nominatiivialkuinen variantti *niemisuikale*. Näissäkin nimityksissä genetiivialkuinen määriteosa kuvaa nominatiivialkuista selkeämmin kokonaisuutta, johon edusosa kuuluu. Pelkästään nominatiivialkuinen on *niemikärki* ja pelkästään genetiivialkuinen *niemennokka*. *Pinta-*alkuisissa yhdyssanoissa variaatiota on sanoissa *pinnanala* ja *pinta-ala*. Pelkästään genetiivialkuinen on kertamuodoste *pinnanmuodostus*. *Pouta-*alkuisissa yhdyssanoissa vaihtelua on sanoissa *poudanaika* ja *pouta-aika*. Pelkästään nominatiivialkuinen on *poutakausi*.

Myös *etelä-*alkuisissa yhdyssanoissa esiintyy sekä nominatiivi- että genetiivialkuisia nimityksiä (ks. taulukko 138). Nominatiivialkuisia *etelä-*yhdyssanoja on selvästi enemmistö, kuusi, joista kaksi on kertamuodosteita.

Näillä nominatiivialkuisilla sanoilla ei ole genetiivialkuisia variantteja, vaan genetiivissä esiintyvät vain sanojen *etelänpuolikas* ja *etelänvyöhyke* määriteosat. *Joki*-alkuisissa sanoissa nominatiivialkuinen on *jokivesistö* ja genetiivialkuinen *joensaari*. Myös *meri*-alkuisissa yhdyssanoissa esiintyy rinnan nominatiivi- ja genetiivialkuisia variantteja (ks. taulukko 138). Pelkästään nominatiivissa esiintyy *meri*-alkuisista sanoista seitsemän. Nimitykset ovat pääasiassa käytössä, sillä kertamuodosteita on vain kaksi. Pelkästään genetiivialkuisia on kuusi uudismuodostetta, joista vain yksi on kertamuodoste. Myös *laakso*-alkuisissa yhdysanoissa on sekä nominatiivi- että genetiivialkuisia nimityksiä (ks. taulukko 138). Pääasiassa *laakso*-alkuiset määriteosat ovat nominatiivissa, mutta kahdeksasta nominatiivialkuisesta nimityksestä kuusi jää tilapäismuodosteiksi. Genetiivimääriteosa on vain nimityksissä *laaksonsoikale* ja *laksonpohja*, eikä niillä ole nominatiivialkuisia variantteja. Vastaavasti sekä nominatiivi- että genetiivialkuisia yhdyssanoja muttei rinnakkaisia variantteja on *järvi*-alkuisissa sanoissa. Nominatiivialkuisia ovat *järvijakso* ja *järviryhmä* ja genetiivialkuinen *järvensyväanne*. Myös *virta*-alkuisissa sanoissa on sekä nominatiivi- että genetiivialkuisia sanoja muttei rinnakkaisia variantteja. Nominatiivialkuinen on *virta-ala* ja genetiivialkuisia sanat *virranputous* ja monikollinen *virtainjuoksu*.

Sellaisissa yhdyssanoissa, joissa esiintyy määriteosassa vaihtelua nominatiivi- ja genetiivimuodon välillä, pelkästään nominatiivialkuiset yhdyssanat ovat selvästi enemmistönä. 1800-luvun aineistossa nominatiivi- ja genetiivialkuosan vaihtelua saman käsitteen nimityksissä voi lähes poikkeuksetta pitää alueellisena, länsi- ja itämurteiden vaihteluna: nimitysvarianttien välillä ei yleensä ole selvää merkityseroa ja usein toinen varianteista on vakiintuneempi. Määriteosan muodon vaihtelu tuo aineistoon melko paljon vakiintumattomuutta.

Nominatiivi- ja genetiivimuotoisten määriteosien lisäksi aineistossa esiintyy jonkin verran yhdysosamuotoisia määriteosia tai määriteosia, jotka eivät esiinny leksikossa varsinaisena lekseeminä. Yhdysosamuodolla tarkoitetaan sellaista nominin tai verbin edustumaa, joka ei kuulu sanan taivutusparadigmaan. Muodosta käytetään myös nimityksiä *yhdyssanamuoto* ja *casus componens*. Ne voivat olla sanavartaloita (*pohjois-*) tai sisältää jonkin lisäaineksen (*mestaris-*). Yhdysosamuoto voi olla myös vierasperäinen, esimerkiksi *geo-*. Yhdysosamuotojen kaltaisia ovat myös nominaaliset vartalot, esimerkiksi *vähä-* ja *lähi-*, jotka eivät esiinny itsenäisinä lekseemeinä. *-(i)nen*-loppuisilla nomineilla yhdysosamuotona on *s*-loppuinen konsonanttivartalo, esimerkiksi *hevosurheilu*. Tämä *s*-loppuinen yhdysosamuoto voi olla käytössä ainoastaan yhdyssanojen määriteosissa, esimerkiksi *tuulispää*. Toisenlainen konsonanttivartalo voi olla yhdysosamuotona joillakin *e*-vartaloisilla nomineilla, esimerkiksi *suurajot*. Lisäksi muutamilla lukusanoilla ja substantiiveilla on *-i*- tai *-o*-loppuinen yhdysosamuoto, esimerkiksi *nelivärinen*. Verbien tavallisimmat yhdysosamuodot ovat *-mA*- tai *-in*-loppuisia, esimerkiksi *kutsumanimi*, *olinpaikka*. Joillakin verbeillä yhdysosamuoto voi olla *-U*-, *-O*- tai *-i*-loppuinen, esimerkiksi *hehkulamppu*, *takorauta*, *vihkitilaisuus*. (ISK, 402–404.) 1800-luvun aineistossa tällaisia määrite-

osia ovat *kaakkois-*, *keski-*, *liet-*, *lounais-*, *läpi-*, *pitkin-*, *pohjais-*, *pohjas-*, *pohjois-*, *poikki-*, *pohjos-*, *pohois-*, *puolis-*, *rinnakkais-*, *sala-*, *tasa-*, *tuulis-*, *ulko-*, *umpi-*, *yhdensuuntais-* ja *ylä-*. Yhteensä nimityksiä, joissa määriteosana on yhdysosamuoto, on 36⁷⁴, ja niistä kertamuodosteiksi on jäänyt 27, joten nimitykset ovat luonteeltaan tilapäisiä ja vakiintumattomia. Useammassa kuin yhdessä lähteessä esiintyvät nimitykset ovat aineistossa harvinaisia: kaikista nimityksistä on aineistossa esiintymiä vain muutamasta lähteestä.

Uudisyhdyssanojen määriteosa voi olla myös vierassana. Kaikkien vierassana-alkuisten sanojen määriteosa on nominatiivimuotoinen. Yhteensä näitä yhdyssanoja on aineistossa 20⁷⁵. Kertamuodosteita näistä yhdyssanoista on yli puolet eli 13. Kertamuodosteista osa on sanan erilaisia kirjoitusasuja, esimerkiksi *dshungle-pensaikko* ja *dsjungle-pensaikko*. Kaikki nimitykset ovat harvinaisia. Myös useampiosaiset nominatiivialkuiset yhdyssanat ovat aineistossa harvinaisia. Yksittäinen kaksiosainen määriteosa on 25 yhdyssanassa⁷⁶, ja nimityksistä lähes kaikki eli 22 on kertamuodosteita. Nimitykset kuvaavat harvinaisia käsitteitä tai ovat muuten muodoltaan ja rakenteeltaan vakiintumattomia. Sanojen merkitys saattaa silti olla läpinäkyvä, esimerkiksi *maanpallonkeskipiiru*, mutta nimityksiä on ehkä pidetty liian pitkinä ja siksi käytössä hankalina, koska ne eivät ole vakiintuneet käyttöön.

12.2.2.2 Edusosan rakenne

Yhdyssanojen edusosina on johtamattomia ja yhdistämättömiä perussanoja, johdoksia, yhdyssanoja sekä vierassanoja. Perussanoista produktiivisia yhdyssanojen edusosia ovat 1800-luvun uudismuodosteissa *ala*, *joki*, *jono*, *maa*, *piiri*, *selkä*, *seutu*, *suunta*, *tuuli*, *vesi*, *virta* sekä *vuori*. Yhteensä produktiivisia perus-

⁷⁴ Yhdyssanat, joiden määriteosana on yhdysosamuoto (kertamuodosteet sulkeissa), ovat *kaakkosilma*, (*keski-ilmanala*), *keskijuoksu*, (*keskimeridiaani*), (*lietselkkä*), *lietselkä*, (*lounais-suunta*), (*läpimitta*), (*läpiviiva*), (*pitkinsuunta*), (*pohjaiskoillinen*), (*pohjaisluode*), *pohjaispallonpuolisko*, (*pohjaspuolisko*), (*pohjasvyöteinen*), (*pohjoiskoillinen*), (*pohjoispuolisko*), (*poikkiharju*), (*poikkilaakso*), (*poikkisuunta*), (*poikkiviiva*), (*pohjospuolisko*), (*pohoispuolisko*), (*puoliskaari*), (*rinnakkaisharjanne*), (*rinnakkaisharju*), (*salakari*), (*salaluoto*), *tasapiiri*, *tasaympyrä*, (*tuulispää*), (*ulkomeri*), *umpijärvi*, *umpilaakso*, (*yhdensuuntaisharju*) ja *yläjuoksu*.

⁷⁵ Vierassana-alkuiset yhdyssanat (kertamuodosteet sulkeissa) ovat *alppitunturi*, (*alppivuori*), (*dshungle-pensaikko*), (*dsjungle-pensaikko*), (*harmattan-tuuli*), (*karrutasanko*), (*kluutupallo*), (*kontinentali-ilmanala*), (*korallisärkkä*), (*laviaanmmilaakso* [!]), *llanos-tasamaa*, (*llanos-tasanko*), *pampas-tasamaa*, *pampas-tasanko*, *paralleli-piiri*, (*parallelli-piiri*), (*scirocco-ilma*), (*selvas-alanko*), *selvas-tasamaa* ja *sirocco-tuuli*.

⁷⁶ Useampiosainen määriteosa on yhdyssanoissa (kertamuodosteet sulkeissa) (*alppitunturijono*), (*erämaantuuli*), (*erämaaseutu*), (*havumetsäseutu*), (*hiedikkoerämaa*), *hiekkäerämaa*, *hiekkasärkkäreunus*, *hietaerämaa*, (*juoksuhietasäikkä*), (*kevätpäiväntasaaja*), (*kirvespohjatuuli*), (*kivikkoerämaa*), (*lentohiekkavalli*), (*maailmanpiiri*), (*maailmapallo*), (*maakuntaintieto*), (*maannavanvirta*), (*maanpallonkeskipiiru*), (*maanpiirinosa*), (*mailmantasausviiva*), (*murto-soraselkä*), (*sisävesienlakso*), (*syyspäiväntasaaja*), (*vierinkiviharju*) ja (*väkimultavyöhyke*).

sanaedusosaisia 1800-luvun uudisyhdyssanoja on aineistossa 100 (ks. taulukko 139). Näissä perussanoissa on maantieteen peruskäsitteiden nimityksiä, kuten *joki*, *maa*, *virta* ja *vuori*. Erityisesti *maa*-loppuisia yhdyssanoja on aineistossa paljon. Lisäksi mukana on joitakin yleisiä termejä muodostavia edusosia, kuten *ala*, *piiri*, *seutu* ja *suunta*. Vakiintumattomimpia ovat näistä edusosista merkitykseltään yleiset sanat, kuten *vesi*. Muutamissa sanoissa esiintyvät edusosina lisäksi perussanat *harja*, *ilma*, *joukko*, *kaari*, *kulma*, *lakso*, *luoto*, *meri*, *nenä* ja *saari* (ks. taulukko 139). Näissäkin perussanoissa on maantieteen peruskäsitteiden nimityksiä, esimerkiksi *meri* ja *saari*. Termimäisin edusosa on perussanoista *kaari*. Lisäksi aineistossa esiintyy yksittäisiä perussanaisia edusosia, jotka esiintyvät yhdessä tai kahdessa uudismuodosteessa⁷⁷.

TAULUKKO 139. Muodostettujen yhdyssanojen yleisimmät perussanaiset edusosat.

Edusosana oleva sana	Perussanasta muodostettu yhdyssana
<i>ala</i>	<i>ilma-ala, ilmanala, kuuma-ala, pinnanala, pinta-ala, vesiala, virta-ala</i>
<i>harja</i>	<i>tunturiharja, vuorenharja, vuoriharja</i>
<i>ilma</i>	<i>kaakkosilma, luodeilma, scirocco-ilma, valtailma</i>
<i>joki</i>	<i>ahojoki, apujoki, emäjoki, enojoki, haarajoki, korpijoki, laskujoki, latvajoki, lisäjoki, olkajoki, rantajoki, valtajoki</i>
<i>jono</i>	<i>alppitunturijono, harjujono, kalliojono, kukkulajono, mäkiyono, tulivuorijono</i>
<i>joukko</i>	<i>hiekkajoukko, lumijätikkäjoukko, tunturijoukko</i>
<i>kaari</i>	<i>puoliskaari, tasauskaari, vuorikaari</i>
<i>kulma</i>	<i>ilmankulma, merikulma, vuorikulma</i>
<i>lakso</i>	<i>laviaanmilakso, rannikkolakso, sisävesienlakso</i>
<i>luoto</i>	<i>merenluoto, salaluoto, suolaluoto</i>

⁷⁷ Yksittäisiä perussanaisia edusosia ovat *aalto* (*hyökyaalto, hyökyaalto*), *aava* (*hiekk-aava, hieta-aava*), *aho* (*hiekk-aho*), *aika* (*poudanaika, pouta-aika*), *haara* (*juoksuhaara, lisähäärä*), *juna* (*vuorijuna*), *järvi* (*umpijärvi*), *jää* (*maajää*), *kaakko* (*eteläkaakko*), *kalla* (*hietakalla*), *kangas* (*hiekkakangas, hietakangas*), *kari* (*kivikari, salakari*), *kaula* (*maankaula*), *kehä* (*utukehä*), *kinka* (*jääkinka*), *kivi* (*vesikivi*), *korpi* (*santakorpi*), *kunnas* (*hietakunnas, vuorikunnas*), *kunta* (*vesikunta*), *kuohu* (*merenkuohu*), *kylki* (*vuorenkylki*), *kymi* (*valtakymi*), *kärki* (*maankärki, niemikärki*), *laakso* (*poikkilaakso, umpilaakso*), *lahti* (*valtamerenlahti*), *louna* (*etelälouna, länsilouna*), *lounas* (*etelälounas*), *luode* (*länsiluode, pohjaisluode*), *metsä* (*aarniometsä*), *mitta* (*läpimitta*), *mäki* (*hiekkämäki*), *napa* (*vedennapa*), *niemi* (*maanniemi*), *niska* (*maanniska*), *nokka* (*niemennokka*), *nuha* (*maannuha, vuorennuha*), *osa* (*maanpiirinosa, meriosa*), *paasi* (*vuoripaasi*), *pieli* (*ilmanpieli, ilmapieli*), *pohja* (*laksonpohja*), *päivä* (*lounapäivä*), *pää* (*tuulispää*), *raja* (*metsäraja*), *ranta* (*merenranta, niittyranta*), *riutta* (*sorariutta, ääriutta*), *sarja* (*kukkulasarja, saarisarja*), *syrjä* (*vuorensyrjä*), *säikkä* (*juoksuhietasäikkä*), *teli* (*jääteli*), *tie* (*vesikulkutie*), *ura* (*laaksoura, vesiuura*), *vana* (*laaksovana*), *vieri* (*rantavieri*), *vyö* (*ilmavyö*) ja *väylä* (*kaivantoväylä, laaksoväylä*).

<i>maa</i>	<i>aavikkomaa, ahomaa, heinämaa, hiedikkomaa, kalliomaa, kesämaa, korkomaa, kumpumaa, laakamaa, laksomaa, luisumaa, luotomaa, merimaa, notkomaa, pengermä, rannemaa, rannikkomaa, saarimaa, soramaa, suintomaa, suistomaa, talvimaa, tasankomaa, vaaramaa, viertomaa, vierumaa, ylänkömaa</i>
<i>meri</i>	<i>rannikkomeri, saarimeri, ulkomeri</i>
<i>nenä</i>	<i>niemennenä, nieminenä, vuorennenä</i>
<i>piiri</i>	<i>lumipiiri, maailmanpiiri, palauspiiri, paralleli-piiri, parallellipiiri, polttopiiri, tasapiiri, tasauspiiri, tulivuoripiiri</i>
<i>saari</i>	<i>joensaari, kangassaari, ruohosaari</i>
<i>selkä</i>	<i>jääselkä, lietselkä, merenselkä, murtosoraselkä</i>
<i>seutu</i>	<i>erämaanseutu, havumetsäseutu, napaseutu, vuoriseutu</i>
<i>suunta</i>	<i>lounaissuunta, lounassuunta, lounatsuunta, pitkinsuunta, poikkisuunta, välisuunta</i>
<i>tuuli</i>	<i>erämaantuuli, harmattan-tuuli, kirvespohjatuuli, purjetuuli, rajutuuli, sirocco-tuuli</i>
<i>vesi</i>	<i>lahtivesi, laskuvesi, lisävesi, luodetvesi, luodevesi, pakovesi</i>
<i>virta</i>	<i>apuvirta, emävirta, lisävirta, maannavanvirta, napavirta, tasajanvirta</i>
<i>vuori</i>	<i>alppivuori, emävuori, kaasuvuori, liejuvuori, pesävuori, tulisizunvuori, tunturivuori</i>

Johdoksista 1800-luvun uudisyhdyssanojen edusosina produktiivisimpia ovat *aavikko, harjanne, harju, jakso, lakeus, paikka, puolisko, tasanko, viiva* sekä *vyöhyke* (ks. taulukko 140). Yhteensä näiden johdosten avulla on muodostettu 59 uudisyhdyssanaa. Johdoksista useimmat eli *aavikko, harjanne, puolisko, tasanko* ja *vyöhyke* ovat 1800-luvun uudismuodosteita, joita on nopeasti alettu käyttää myös uusien yhdyssananimitysten muodostamisessa. Muutamissa nimityksissä edusosana ovat johdokset *alue, aukko, juoksu, koillinen, rotko, soikale, särkkä, tienoo* ja *tieto* (ks. taulukko 140). Näistä johdoksista monet ovat merkitykseltään yleisiä: *alue, aukko, soikale, tienoo* ja *tieto*. Yhdyssanojen määriteosa kuvaakin sanan merkitystä olennaisesti, esimerkiksi *hieta-aukko* 'aavikko' ja

vedenaukko 'avomeri'. Lisäksi aineistossa on yksittäisiä johdosedusosia, jotka esiintyvät yhdessä tai kahdessa uudisyhdyssanasassa⁷⁸.

TAULUKKO 140. Muodostettujen yhdyssanojen yleisimmät johdosedusosat.

Edusosana oleva sana	Johdoksesta muodostettu yhdyssana
<i>aavikko</i>	<i>heinäaavikko, hiekka-aavikko, hieta-aavikko, kiviaavikko, lumiaavikko, someroaavikko</i>
<i>alue</i>	<i>merialue, rannikkoalue, viljelyalue</i>
<i>aukko</i>	<i>hiekka-aukko, hieta-aukko, vedenaukko</i>
<i>harjanne</i>	<i>kariharjanne, mäkiharjanne, rinnakkaisharjanne, tunturiharjanne, vuorenharjanne, vuoriharjanne</i>
<i>harju</i>	<i>poikkiharju, rinnakkaisharju, vierinkiviharju, vuorenharju, vuoriharju, yhdensuuntaisharju</i>
<i>jakso</i>	<i>harjannejakso, hietajakso, järviajakso, rannejakso, rantajakso, saarijakso, tunturijakso, vesijakso, vuorijakso</i>
<i>juoksu</i>	<i>keskijuoksu, virtainjuoksu, yläjuoksu</i>
<i>koillinen</i>	<i>itäkoillinen, pohjaiskoillinen, pohjoiskoillinen</i>
<i>lakeus</i>	<i>jäälakeus, kivilakeus, niittulakeus, ylänkölakeus</i>
<i>paikka</i>	<i>autiopaikka, keskupaikka, kostepaikka, laksopaikka, ylänköpaikka</i>

⁷⁸ Yksittäisiä johdosedusosia ovat *alanko* (*eräalanko, selvas-alanko*), *asema* (*leveysasema*), *aukio* (*lumiaukio*), *haarukka* (*merihaarukka*), *hietikkö* (*erähietikkö*), *ilmasto* (*maailmasto, rantailmasto*), *jako* (*vesijako*), *johto* (*vedenjohto, vesijohto*), *juopa* (*vedenjuopa*), *juova* (*vesijuova*), *jyrkänne* (*äkkijyrkänne*), *kannas* (*maankannas*), *kausi* (*poutakausi, sadekausi*), *kerto* (*maakerto*), *kielukka* (*maakielukka*), *kihermä* (*saarikihermä*), *kinos* (*lumikinos, vuorikinos*), *kirjoitus* (*maakirjoitus*), *kivikko* (*eräkivikko*), *kokous* (*vesikokous*), *kouru* (*vuorikouru*), *kukkula* (*tunturikukkula, tunturinkukkula*), *kulju* (*suolakulju*), *kulku* (*vesikulku*), *lakeinen* (*tulilakeinen*), *lasku* (*vedenlasku*), *levy* (*pituuslevy*), *lohkare* (*jäälohkare*), *lohko* (*tunturilohko*), *lounainen* (*etelälounainen*), *lähde* (*kuohulähde, suihkulähde*), *matala* (*hietamatala*), *muodostus* (*pinnanmuodostus, suistomuodostus*), *myrsky* (*hirmumyrsky*), *nielu* (*merinielu, vesinielu*), *nielukka* (*merinielukka*), *niitty* (*ruohoniitty*), *notkelma* (*laaksonotkelma*), *nousu* (*vedennousu, vesinousu*), *onelma* (*lumionelma*), *opas* (*maanopas*), *oppi* (*maanoppi*), *pako* (*vesipako*), *pengger* (*vuorenpenger*), *pensaikko* (*dshungle-pensaikko, dsjunglepensaikko*), *-peräisyys* (*tuliperäisyys*), *pohjanen* (*luodepohjanen*), *pohjoinen* (*luodepohjoinen*), *puolikas* (*etelänpuolikas, pohjanpuolikas*), *puro* (*lumipuro*), *putous* (*virranputous*), *pykälä* (*leveyspykälä*), *päiväke* (*puolipäiväke*), *raade* (*vuoriraade*), *reunus* (*hiekkasärkkäreunus*), *ryhmike* (*kumpuryhmike*), *ryhmä* (*järviryhmä, luotoryhmä, tunturiryhmä*), *rypäle* (*saarirypälet*), *räppänä* (*tuliräppänä*), *saaristo* (*merensaaristo*), *salpaus* (*hiekkasalpaus*), *selitys* (*maammeselitys, maanselitys*), *selänne* (*harjuselänne*), *silmäke* (*maansilmäke*), *suikale* (*maasuikale, niemisuikale*), *syväanne* (*järvensyväanne, vuorisyväanne*), *tantere* (*hietatantere*), *tasaaja* (*kevätpäiväntasaaja, syyspäiväntasaaja*), *tiede* (*maantiede, maatiede*), *toimi* (*kulutustoimi, tasoitustoimi*), *töyry* (*vuorentöyry*), *uoma* (*laaksouoma*), *vesistö* (*jokivesistö, valtavesistö*), *vuoristo* (*emävuoristo, päävuoristo*), *vyöteinen* (*pohjasvyöteinen*), *väli* (*pituusväli*), *ylänkö* (*tunturiylänkö*), *ympyrä* (*rintaympyrä, tasaympyrä*) ja *äyräikkö* (*hietaäyräikkö*).

<i>puolisko</i>	<i>eteläpuolisko, itäpuolisko, länsipuolisko, pohjaspuolisko, pohjoispuolisko, pohjospuolisko, pohoispuolisko</i>
<i>rotko</i>	<i>ahderotko, laaksorotko, vuorenrotko</i>
<i>soikale</i>	<i>laaksonsoikale, maansoikale, niemensoikale</i>
<i>särkkä</i>	<i>hietasärkkä, korallisärkkä, pohjasärkkä</i>
<i>tasanko</i>	<i>karrutasanko, llanos-tasanko, niittytasanko, pampas-tasanko, puolitasanko, suutasanko</i>
<i>tienoo</i>	<i>sadetieno, sadetienoo, tunturitienoo</i>
<i>tieto</i>	<i>maakuntaintieto, maantieto, maatieto</i>
<i>viiva</i>	<i>leveysviiva, lämpöviiva, läpiviiva, poikkiviiva</i>
<i>vyöhyke</i>	<i>etelänvyöhyke, ilmavyöhyke, koivuvyöhyke, lämpövyöhyke, napavyöhyke, väkimultavyöhyke</i>

Kolmi- tai useampiosaisien yhdyssanojen rakenne on kaksiosaisia yhdyssanoja monimutkaisempi. Osassa yhdyssanoja määriteosa on kaksiosainen, selvä yhdyssana ja edusosa yksiosainen. Joissakin sanoissa edusosaa voidaan pitää ensisijaisesti kaksiosaisena yhdyssanana. Tällaisia edusosia ovat *erämaa*, *ilmanala*, *keskipiiru*, *niittymaa*, *pallonpuolisko*, *tasamaa*, *tasausviiva* ja *ylämaa*.⁷⁹ Yhteensä näistä edusosista on muodostettu 15 1800-luvun uudismuodostetta⁷⁹. Myös lainasana voi olla yhdyssanan edusosa. Edusosina esiintyviä lainasanoja ovat *kartta* (*maankartta*), *laatu* (*ilmalaatu*, *ilmanlaatu*), *linea* (*ilmanlinea*), *meridiaani* (*keskimeridiaani*), *moreeni* (*reunamoreeni*), *muuri* (*tunturimuuri*), *määrä* (*sademäärä*), *palli* (*lumipalli*), *pallo* (*karttapallo*, *kluutupallo*, *kuvapallo*, *maailmapallo*, *puolipallo*), *puska* (*mettäpuska*), *rivi*⁸⁰ (*kukkularivi*, *riuttarivi*), *tunturi* (*alppitunturi*, *tulitunturi*), *valli* (*lentohiekkavalli*, *rantavalli*) ja *vuono* (*merenvuono*). Näistä produktiivisin on maantieteen sanastossa *pallo*.

12.2.3 Sanaliitot

Erikoiskielten sanastoissa yhdeksi sananmuodostuskeinoksi katsotaan myös sanaliitot, jotka vastaavat termeinä erityisesti yhdyssanoja. 1800-luvulla ero yhdyssanojen ja sanaliittojen välillä oli häilyvä. Olen tulkinnut sanaliitoiksi nykykielen oikeinkirjoituksen mukaisesti sanaliitoiksi kirjoitettavat sanat. 1800-luvulla muodostetuista tai sepitetyistä maantieteellisessä nimityksistä tällaisia sanaliittoja on 165 eli lähes kymmenen prosenttia nimityksistä. Sanaliittojen

⁷⁹ Yhdyssana on edusosana aineiston sanoissa *hiedikkoerämaa*, *hiekaerämaa*, *hietaerämaa*, *kivikkoerämaa*; *keski-ilmanala*, *kontinentali-ilmanala*; *maanpallonkeskipiiru*; *suolaniittymaa*; *eteläpallonpuolisko*, *pohjaispallonpuolisko*; *llanos-tasamaa*, *pampas-tasamaa*, *selvas-tasamaa*; *maailmantasausviiva* sekä *tunturinylämaa*.

⁸⁰ Sanan *rivi* alkuperä on epäselvä, mutta koska lähisukukielten vastineet puuttuvat, sitä on epäilty ruotsista lainatuksi sanaksi (NES).

muodostaminen ovat yhtä merkittävä tapa luoda erikoisalan kieleen omaperäisesti uusia nimityksiä kuin johtaminen. Aineiston sanaliitot ovat termimäisiä ja oppitekoisia, ja ne nimittävät usein abstrakteja käsitteitä, esimerkiksi maapalloa kuvaaviin nimityksiin kuuluu paljon sanaliittoja. Sanaliitoista 98 eli lähes 60 prosenttia on kuitenkin kertamuodosteita, mikä tarkoittaa, että suuri osa niistä vakiintuu 1800-luvun aikana käyttöön huonosti. Sanaliitot ovat selkeästi uudismuodosteita, ja niitä otetaan käyttöön pääasiassa vasta 1800-luvulla. Monilla sanaliitoilla on useita samantapaisia variantteja: nimitykset hakevat ensin muotoaan, mutta usein vakiintuvat sanaliittotermeiksi, esimerkiksi *pohjoinen pallonpuolisko*. Sanaliitoissa kertamuodosteita on selvästi enemmän kuin esimerkiksi johdoksissa, jotka myös osittain ovat oppitekoisia sanoja.

Sanaliitot ovat sanaliittoja yleensä määriteosan⁸¹ sananmuodostuksen vuoksi. Seuraavissa alaluvuissa on tarkasteltu aineiston sanaliittoja erikseen määriteja edusosien kautta.

12.2.3.1 Yksiosaiset määriteosat

Yksiosainen määriteosa voi sanaliitoissa olla joko adjektiivi tai substantiivi. Sanaliiton määriteosana on adjektiivi 114 tapauksessa kaikista 1800-luvulla muodostetuista sanaliitoista (ks. taulukko 141). Osassa sanoista määriteosana oleva adjektiivi on perussana; perussanoja ovat *aava*, *kuiva*, *kuuma*, *kylmä*, *lauha*, *lämmän*, *löysä* ja *vahva*. Perussanaisia adjektiivimääriteosaisia 1800-luvulla muodostettuja sanaliittoja on aineistossa 26. Näistä kertamuodosteita on 11.

Adjektiivimääriteosa on usein johdos. Yleisin johdin on *-(i)nen*. Suurimman ryhmän muodostavat *itäinen*-alkuiset sanaliitot, joita on aineistossa yhdeksän (kaikki adjektiivialkuiset sanaliitot on lueteltu taulukossa 141). Toiseksi eniten, kahdeksan on *läntinen*-alkuisia sanaliittoja. Lisäksi aineistossa on joitakin *eteläinen*-, *länteinen*-, *pohjainen*- ja *pohjoinen*-alkuisia sanaliittoja. Johdin *-(i)nen* esiintyykin yleisimmin maapalloa kuvaavissa nimityksissä, joihin kaikki edellä luetellut 24 nimitystä kuuluvat. Johdokset kuuluvat variaatiosta huolimatta käytössä olevaan sanastoon, koska kertamuodosteita ilmauksista on vain kuusi. Ilmastonimityksiin kuuluvat kaikki *keskimääräinen*-alkuiset sanaliitot. Taulukossa 141 lueteltujen *-(i)nen*-johtimellisten sanaliittojen lisäksi aineistossa on useita yksittäisistä sanoista muodostettuja nimityksiä⁸². Superlatiivissa *-inen*-

⁸¹ Käytän sanaliitoista yhdyssanojen osien nimityksiä, koska ne vastaavat rakenteeltaan usein yhdyssanoja. Määriteosa tarkoittaa yleensä sanaliiton ensimmäistä osaa ja edusosa sanaliiton jälkimmäistä osaa.

⁸² Yksittäisiä määriteosaltaan *-(i)nen*-johdoksellisia sanaliittoja (kertamuodosteet sulkeissa) ovat (*antarktinen talvima*), (*arktinen talvima*), (*keskinkertainen lämpömyys*), (*kiehuvainen lähde*), (*luontainen kanava*), (*mantereinen ilmanala*), (*mantereinen ilmasto*), (*palavainen vuori*), (*pitkinpäinen laakso*), (*pitkinpäinen lakso*), (*pitkittäinen laakso*), (*pohjonen maapuolisko*), (*poikkipäinen laakso*), (*poikkipäinen lakso*), (*polaarinen ilmanala*), (*pysyväinen tuuli*), (*tasai-*

loppuinen adjektiivi on nimityksessä *pohjaisin osa* ja genetiivissä kertamuodosteessa *pohjasen käännöspiiru*. Näiden adjektiivimääriteosien kantana voi olla sekä omaperäinen että lainaperäinen sana, kuten sanoissa *itäinen* ja *arktinen*. Vierasperäisiä kantasanoja on kuitenkin vähän. Yhteensä *-(i)nen*-johdoksia on 1800-luvulla muodostetuista sanaliitoista 53. Kertamuodosteita näistä on noin puolet eli 28. Erityisen runsaasti kertamuodosteita on yksittäisissä *-(i)nen*-johdoksissa. Variaatiota ja kertamuodosteita syntyy myös tässä ryhmässä saman käsitteen nimityksen erilaisten asujen takia.

Pidempi adjektiivijohdin *-llinen* on yleisimmin käytössä määriteosissa *luonnollinen*, *tropillinen* ja *valtiollinen* (ks. taulukko 141). Lisäksi aineistossa on joitakin yksittäisiä sanaliittoja, joiden määriteosana on *-llinen*-johtimellinen adjektiivi⁸³. Yhteensä *-llinen*-johdoksellisen määriteosan sisältäviä sanaliittoja on 15, ja näistä yhdeksän on kertamuodosteita. Sanasto on siten vakiintumatonta, ja ilmausten kirjoitusasuissa on jonkin verran variaatiota.

Muita mahdollisia johtimia ovat *-vA*, *-mAinen* ja *-tOn*. Yhteensä *-vA*-johdoksia on kolme: *kiehuva lähde* (kertamuodoste), *palava vuori* ja *suitseva vuori* (kertamuodoste). Johdin *-mAinen* esiintyy ilmauksissa *luonnonomainen maantiede* ja *luonnonomainen maantiede* (kertamuodoste), joissa määriteosa on molemmissa sama. Sanassa *ensimäinen* johtimena on superlatiivijohdin *-mAinen*. Nykykielessä superlatiivissa on komparatiivimuodon analogian takia sanan sisällä geminaatta *-mm-*. (NES s. v. *ensimmäinen*.) Yhteensä *-mAinen*-johdoksia on kuusi ja kertamuodosteita niistä on neljä (ks. taulukko 141). Vakiintumattomuutta syntyy saman käsitteen nimitysten eri asuista, sillä kaikki nimitykset tarkoittavat Ferron meridiaania eli ensimmäistä puolipäiväpiiriä. Karitatiivinen adjektiivijohdin *-tOn* esiintyy aineistossa vain kertamuodosteissa *tuuleton seutu* ja *tuuleton vyöhyke*. Kaiken kaikkiaan 11 yksittäisestä johdosalkuisesta sanaliitosta kertamuodosteita on kahdeksan. Kertamuodosteiden runsas määrä voi johtua sekä siitä, että nimitykset ovat harvinaisten käsitteiden nimityksiä, että nimitysten asujen variaatiosta. Yksittäisiä ja rakenteeltaan hämäämpiä adjektiivijohdoksia on aineistossa kuudessa sanaliitossa⁸⁴.

nen ylämaa, *yhdensuuntainen piiri*, (*yhdensuuntainen pyöriö*), (*yleinen korkeus*) ja (*yläinen tasanko*).

⁸³ Yksittäisiä määriteosaltaan *-llinen*-johtimellisia sanaliittoja (kertamuodosteet sulkeissa) ovat *historiallinen maantiede*, (*määräysopillinen geografia*), (*todellinen ilmanala*) ja (*verranollinen korkeus*).

⁸⁴ Johdos *lauhkea* esiintyy kahdessa nimityksessä: *lauhkea osa* (kertamuodoste) ja *lauhkea vyöhyke*. Johdos *lempeä* esiintyy eri asuissa sanoissa *lempeä piiri* (kertamuodoste) ja *lempiä osa*. Vanha johdos *tyyni* esiintyy ilmauksessa *tyyni vyöhyke*. Rakenteensa perusteella johdos tai deskriptiivinen sana *soukka* esiintyy kertamuodosteen *soukka paikka* määriteosana. Yhdysadjektiivi on määriteosana sanoissa *kohtulämmin maa* 'subtrooppisen eli lauhkean vyöhykkeen maa' (kertamuodoste), *merta-alaisempi maa* (kertamuodoste) ja *pohjaislauhkea vyöhyke*.

TAULUKKO 141. Muodostetuissa sanaliitoissa esiintyvät perussanaiset ja yleisimmät johdetut adjektiivimääriteosat (kertamuodosteet sulkeissa).

Määriteosana oleva adjektiivi	Adjektiivin sisältävä sanaliitto
<i>aava</i>	<i>(aava maa), (aava meri)</i>
<i>ensimäinen</i>	<i>(ensimäinen puolenpäivänkaari), ensimmäinen puolipäivänpiiri, (ensimäinen puolipäiväpiiri), (ensimäinen puoliskaari)</i>
<i>eteläinen</i>	<i>eteläinen maapuoli, eteläinen pallonpuolisko, eteläinen pallopuolisko</i>
<i>itäinen</i>	<i>itäinen maanpuolisko, (itäinen maapallonpuolisko), (itäinen maapuolikko), itäinen maapuolisko, itäinen pallonpuolisko, itäinen pallopuolisko, (itäinen puolikko), (itäinen puoliska), itäinen puolisko</i>
<i>keskimääräinen</i>	<i>keskimääräinen lämpeys, (keskimääräinen lämpö), (keskimääräinen vuosilämpö)</i>
<i>kuiva</i>	<i>kuiva maa</i>
<i>kuuma</i>	<i>kuuma etelätuuli, kuuma ilma-ala, (kuuma ilmanala), (kuuma maa), (kuuma piiri)</i>
<i>kylmä</i>	<i>kylmä ala, kylmä ilma-ala, (kylmä ilmanala), kylmä napavirta, kylmä osa, kylmä piiri</i>
<i>lauha</i>	<i>(lauha ilmanala), (lauha vyöde), (lauha vyöteinen)</i>
<i>luonnollinen</i>	<i>(luonnollinen geografia), (luonnollinen ilmanala), luonnollinen kanaava, luonnollinen maantiede</i>
<i>lämmin</i>	<i>lämmin ala, lämmin etelätuuli, lämmin lähde, lämmin osa, lämmin virta, lämmin vyö, (lämmin vyöhyke)</i>
<i>länteinen</i>	<i>(länteinen maanpuolisko), (länteinen maapuolikko), länteinen maapuolisko, länteinen puolisko</i>
<i>läntinen</i>	<i>läntinen maanpuolisko, läntinen maapuoli, läntinen maapuolisko, läntinen pallonpuolisko, läntinen pallopuolisko, (läntinen puolikko), (läntinen puoliska), läntinen puolisko</i>
<i>löysä</i>	<i>löysä hiekka</i>
<i>pohjainen</i>	<i>pohjainen pallonpuolisko, pohjainen pallopuolisko</i>
<i>pohjoinen</i>	<i>pohjoinen maapuolisko, pohjoinen pallonpuolisko</i>
<i>tropillinen</i>	<i>(tropillinen ilmanala), (tropillinen ilmasto), tropillinen sadetienoo, tropillinen vyöhyke</i>
<i>vahva</i>	<i>(vahva maa)</i>
<i>valtiollinen</i>	<i>(valtiollinen geografia), valtiollinen maantiede, (valtiollinen maantiede)</i>

Yksiosaisena määriteosana on aineistossa substantiivi huomattavasti harvemmin kuin adjektiivi: substantiivimääriteosa on vain 30 uudismuodosteessa (ks. taulukko 142). Kun sanaliittojen määriteosana on substantiivi, se on tavallisesti genetiivissä. Yhteensä genetiivisijaisen määriteosan sisältäviä sanaliittoja on aineistossa 29 ja näistä valtaosa, 25 on kertamuodosteita. Nimitykset ovat osittain epätermimäisiä. Vakiintumattomuutta voi selittää myös rakenne: genetiivimuotoinen määriteosa tekee sanaliitosta vähemmän kiinteän kokonaisuuden kuin nominatiivialkuinen määriteosa. Osa sanaliitoista onkin tiivistynyt yhdyssanoiksi, esimerkiksi *eläinmaantiede*, *kasvimaantiede*, *leveyspiiri* ja *pituuspiiri*. Kaiken kaikkiaan sanaliittojen määriteosina esiintyvät substantiivit ovat luonteeltaan varsin erilaisia kuin yhdyssanojen määriteosina esiintyvät substantiivit.

Monet määriteosat ovat yhdyssanoja, ja samaa nimitystä käytetään sanaliittojen määriteosina harvoin.

TAULUKKO 142. Muodostetuissa sanaliitoissa esiintyvät substantiivimääriteosat (kertamuodosteet sulkeissa).

Määriteosana oleva substantiivi	Substantiivin sisältävä sanaliitto
<i>aurinko</i>	(<i>auringon linea</i>)
<i>eläin</i>	(<i>eläinten maantiede</i>)
<i>etelä</i>	(<i>etelän käännöspiiru</i>)
<i>Ferro</i>	(<i>Ferron puolenpäivänkaari</i>), (<i>Ferron puolipäiväpiiri</i>)
<i>kasvi</i>	(<i>kasvein maantiede</i>)
<i>kesäpäivä</i>	(<i>kesäpäivän lasku</i>), (<i>kesäpäivän nousu</i>)
<i>kesäsade</i>	(<i>kesäsateen tieno</i>), (<i>kesäsateen tienoo</i>)
<i>leveys</i>	(<i>leveyden piiri</i>)
<i>maanpallo</i>	(<i>maanpallon puolisko</i>)
<i>maanpiiri</i>	<i>maanpiirin osa</i>
<i>mailma</i>	(<i>mailman pääosa</i>)
<i>merivesi</i>	(<i>meriveden liikunto</i>)
<i>passaati-tuuli</i>	(<i>passaati-tuulien vyöhyke</i>)
<i>pituus</i>	(<i>pituuden piiri</i>)
<i>pooli</i>	(<i>poolin ympäristö</i>)
<i>rantamaa</i>	(<i>rantamaan ilmasto</i>)
<i>talvipäivä</i>	<i>talvipäivän lasku</i>
<i>talvisade</i>	(<i>talvisateen tieno</i>), (<i>talvisateen tienoo</i>), <i>talvisateen vyöhyke</i>
<i>tunturi</i>	(<i>tunturien kukkula</i>)
<i>valtameri</i>	(<i>valtameren ilmanala</i>)
<i>vuosi</i>	(<i>vuoden lämpösviiva</i>), <i>vuoden lämpöviiva</i>
<i>vuori</i>	(<i>vuoren juuri</i>), (<i>vuoren laki</i>)

Rakenteeltaan edellisistä substantiivimääriteosaisista sanaliitoista poikkeaa vain nimitys *seura luotoia* (kertamuodoste). Se voisi vastata ruotsin *av-rakennetta* ja olla käänöslaina esimerkiksi ilmauksesta *grupp av holmar*. Aineistossa ei rakenteelle kuitenkaan ole selvää vastinetta.

12.2.3.2 Moniosaiset määriteosat

Pieni osa aineiston 1800-luvulla muodostetuista sanaliitoista on kolmiosaisia. Näissä sanaliitoissa viidessä määriteosana on adjektiivin ja substantiivin muo-

dostama kokonaisuus: *alituksen sateen tieno, muuttuvaisien tuulien ala, pysyvien tuulien ala, tyyneen ilman ala ja vaihtelevien tuulien vyöhyke* (kertamuodoste). Tämäntyyppiset nimitykset ovat epätermimäisiä mutta termeinä mahdollisia.

Joissakin kolmiosaisissa sanaliitoissa määriteosina on kaksi adjektiiveiksi tulkittavaa sanaa tai adjektiivisesti käytettyä sanaa, kuten ilmauksessa *etelä lauhkea vyöhyke*. 13 nimityksessä adjektiivit ovat selviä ja nykykielen mukaisia (kertamuodosteet sulkeissa): (*eteläinen lauhkea vyö*), *eteläinen lauhkea vyöhyke*, (*etelänpuolinen kylmä ilmanala*), (*etelänpuolinen lauha ilmanala*), *eteläpuolinen lempiä vyö*, (*pohjainen lauhkea vyö*), *pohjainen lauhkea vyöhyke*, (*pohjaispuoleinen kylmä tienoo*), *pohjaispuolinen lempiä vyö*, (*pohjanpuolinen kylmä ilmanala*), (*pohjanpuolinen lauha ilmanala*), *pohjoinen lauhkea vyöhyke* ja (*pohjoispuolinen lempiä vyö*). Nimitykset ovat vakiintumattomia, sillä niistä kahdeksan on kertamuodosteita.

Sanaliitoissa, joissa on enemmän kuin kaksi osaa, on määriteosana kaksi rinnasteista substantiivia kertamuodosteessa *ilman ja säiden suhta* 'ilmasto'. Rakenteeltaan yhdyssanapohjaisia ovat nimitykset *lumi- ja jääaavikko* (kertamuodoste) sekä *lumi- ja jäälakeus*. Ne esiintyvät tekstissä aina kiinteänä sanaliittoterminä.

12.2.3.3 Edusosan rakenne

Sanaliittojen edusosina on aineistossa sekä perussanoja, johdoksia että yhdyssanoja. Omaperäisistä perussanoista sanaliitoissa esiintyvät sanat *ala, juuri, laakso, laki, lakso, luoto, maa, meri, osa, piiri, tuuli, virta* sekä *vuori* (ks. taulukko 143). Rakenteeltaan perussanoja mutta lainasanoja ovat *geografia*, joka esiintyy edusosana sanaliitoissa *luonnollinen geografia, määräysopillinen geografia* ja *valtiollinen geografia, kanava*, joka esiintyy sanaliitoissa *luonnollinen kanava* ja *luontainen kanava*, ja *linja*, joka esiintyy sanaliitossa *auringon linea*. Yhteensä sellaisia 1800-luvulla muodostettuja sanaliittoja, joiden edusosa on rakenteeltaan perussana, on aineistossa 38. Perussanoista *ala, maa, piiri, tuuli, virta* ja *vuori* ovat myös produktiivisia yhdysuudissanojen edusosia. Nimityksistä kuitenkin vain pienellä osalla on yhdyssanavariantti (*leveyden piiri – leveyspiiri, pituuden piiri – pituuspiiri*).

TAULUKKO 143. Muodostetuissa sanaliitoissa esiintyvät perussanaiset edusosat.

Edusosana oleva perussana	Perussanan sisältävä sanaliitto
<i>ala</i>	<i>kylmä ala, lämmin ala, muuttuvaisien tuulien ala, pysyvien tuulien ala, tyyneen ilman ala</i>
<i>juuri</i>	<i>vuoren juuri</i>
<i>laakso</i>	<i>pitkinpäinen laakso, pitkittäinen laakso, poikkipäinen</i>

	<i>laakso</i>
<i>laki</i>	<i>vuoren laki</i>
<i>lakso</i>	<i>pitkinpäinen lakso, poikkipäinen lakso</i>
<i>luoto</i>	<i>seura luotoia</i>
<i>maa</i>	<i>aava maa, kohtulämmin maa, kuiva maa, kuuma maa, merta-alaisempi maa, vahva maa</i>
<i>meri</i>	<i>aava meri</i>
<i>osa</i>	<i>kylmä osa, lauhkea osa, lempiä osa, lämmin osa, maanpiirin osa, pohjaisin osa</i>
<i>piiri</i>	<i>kuuma piiri, kylmä piiri, lempeä piiri, leveyden piiri, pituuden piiri, yhdensuuntainen piiri</i>
<i>tuuli</i>	<i>pysyväinen tuuli</i>
<i>virta</i>	<i>lämmin virta</i>
<i>vuori</i>	<i>palava vuori, palavainen vuori, suitseva vuori</i>

Sanaliittojen edusosina esiintyviä johdoksia ovat *aavikko, ilmasto, korkeus, kukkula, lakeus, lasku, liikunto, lähde, lämpö, lämpömyys, nousu, paikka, puolikko, puoliska, puolisko, pyöriö, tasanko, vyöde, vyöhyke, vyöteinen* sekä *ympäristö* (ks. taulukko 144). Yhteensä edusosana on johdos 42 sanaliitossa. Johdosedusosat ovat aineistossa produktiivisia erityisesti sanaliittojen muodostamisessa, sillä yhdyssanojen edusosina niistä esiintyvät vain *aavikko, lakeus, puolisko, tasanko* ja *vyöhyke*. Sanaliitoista osalla on aineistossa myös yhdysanavariantti, esimerkiksi *mantereinen ilmasto – mannerilmasto*.

TAULUKKO 144. Muodostetuissa sanaliitoissa esiintyvät johdosedusosat.

Edusosana oleva johdos	Johdoksen sisältävä sanaliitto
<i>aavikko</i>	<i>lumi- ja jääaavikko</i>
<i>ilmasto</i>	<i>mantereinen ilmasto, rantamaan ilmasto, tropillinen ilmasto</i>
<i>korkeus</i>	<i>verrannollinen korkeus, yleinen korkeus</i>
<i>kukkula</i>	<i>tunturien kukkula</i>
<i>lakeus</i>	<i>lumi- ja jäälakeus</i>
<i>lasku</i>	<i>kesäpäivän lasku, talvipäivän lasku</i>
<i>liikunto</i>	<i>meriveden liikunto</i>
<i>lähde</i>	<i>kiehuva lähde, kiehuvainen lähde, lämmin lähde</i>
<i>lämpö</i>	<i>keskimääräinen lämpö</i>
<i>lämpömyys</i>	<i>keskinkertainen lämpömyys</i>
<i>lämpö</i>	<i>keskimääräinen lämpö</i>
<i>nousu</i>	<i>kesäpäivän nousu</i>
<i>paikka</i>	<i>soukka paikka</i>
<i>puolikko</i>	<i>itäinen puolikko, läntinen puolikko</i>
<i>puoliska</i>	<i>itäinen puoliska, läntinen puoliska</i>

<i>puolisko</i>	<i>itäinen puolisko, länteinen puolisko, läntinen puolisko, maapallon puolisko</i>
<i>pyöriö</i>	<i>yhdensuuntainen pyöriö</i>
<i>tasanko</i>	<i>yläinen tasanko</i>
<i>vyöde</i>	<i>lauha vyöde</i>
<i>vyöhyke</i>	<i>etelä lauhkea vyöhyke, lämmin vyöhyke, passaati-tuulien vyöhyke, pohjaislauhkea vyöhyke, pohjoinen lauhkea vyöhyke, talvisateen vyöhyke, tropillinen vyöhyke, tuuleton vyöhyke, tyyni vyöhyke, vaihtelevien tuulien vyöhyke</i>
<i>vyöteinen</i>	<i>lauha vyöteinen</i>
<i>ympäristö</i>	<i>poolin ympäristö</i>

Suurimmassa osassa 1800-luvulla muodostetuista ja sepitetystä sanaliitoista edusosana on yhdyssana. Sanaliitoissa esiintyviä yhdyssanaedusosia ovat *etelätuuli, ilma-ala, ilmanala, käänköspiiru, lämpöviiva, lämpöviiva, maanpuolisko, maantiede, maapallonpuolisko, maapuoli, maapuolikko, maapuolisko, maantiede, napavirta, pallonpuolisko, pallopuolisko, puolenpäivänkaari, puolipäivänpiiri, puolipäiväpiiri, puoliskaari, sadetienoo, talvima, vuosilämpö ja ylämaa* (ks. taulukko 145). Yhteensä yhdyssanaedusosaisia sanaliitoja on aineistossa 63. Edusosissa on runsaasti variaatiota, koska sanoista esiintyy synonyymisiä kirjoitusvariantteja, esimerkiksi *ilma-ala – ilmanala, puolipäivänpiiri – puolipäiväpiiri*.

TAULUKKO 145. Muodostetuissa sanaliitoissa esiintyvät yhdyssanaedusosat.

Edusosana oleva yhdyssana	Yhdyssanan sisältävä sanaliitto
<i>etelätuuli</i>	<i>kuuma etelätuuli, lämmin etelätuuli</i>
<i>ilma-ala</i>	<i>kuuma ilma-ala, kylmä ilma-ala</i>
<i>ilmanala</i>	<i>etelänpuolinen kylmä ilmanala, etelänpuolinen lauha ilmanala, pohjanpuolinen kylmä ilmanala, pohjanpuolinen lauha ilmanala, kuuma ilmanala, kylmä ilmanala, lauha ilmanala, luonnollinen ilmanala, mantereinen ilmanala, polaarinen ilmanala, todellinen ilmanala, tropillinen ilmanala, valtameren ilmanala</i>
<i>käänköspiiru</i>	<i>etelän käänköspiiru, pohjasen käänköspiiru</i>
<i>lämpöviiva</i>	<i>vuoden lämpöviiva</i>
<i>lämpöviiva</i>	<i>vuoden lämpöviiva</i>
<i>maanpuolisko</i>	<i>itäinen maanpuolisko, länteinen maanpuolisko, läntinen maanpuolisko</i>
<i>maantiede</i>	<i>eläinten maantiede, kasvein maantiede, historiallinen maantiede, luonnollinen maantiede, luonnonomainen maantiede, valtiollinen maantiede</i>

<i>maapallonpuolisko</i>	<i>itäinen maapallonpuolisko</i>
<i>maapuoli</i>	<i>eteläinen maapuoli, läntinen maapuoli</i>
<i>maapuolikko</i>	<i>itäinen maapuolikko, länteinen maapuolikko</i>
<i>maapuolisko</i>	<i>itäinen maapuolisko, länteinen maapuolisko, läntinen maapuolisko, pohjoinen maapuolisko, pohjoneen maapuolisko</i>
<i>maatiede</i>	<i>luonnonomainen maatiede, valtiollinen maatiede</i>
<i>napavirta</i>	<i> kylmä napavirta</i>
<i>pallonpuolisko</i>	<i>eteläinen pallonpuolisko, itäinen pallonpuolisko, läntinen pallonpuolisko, pohjainen pallonpuolisko, pohjoinen pallonpuolisko</i>
<i>pallopuolisko</i>	<i>eteläinen pallopuolisko, itäinen pallopuolisko, läntinen pallopuolisko, pohjainen pallopuolisko;</i>
<i>puolenpäivänkaari</i>	<i>ensimmäinen puolenpäivänkaari, Ferron puolenpäivänkaari</i>
<i>puolipäivänpiiri</i>	<i>ensimmäinen puolipäivänpiiri</i>
<i>puolipäiväpiiri</i>	<i>ensimmäinen puolipäiväpiiri, Ferron puolipäiväpiiri</i>
<i>puoliskaari</i>	<i>ensimmäinen puoliskaari</i>
<i>sadetienoo</i>	<i>tropillinen sadetienoo</i>
<i>talvimaa</i>	<i>antarktinen talvimaa, arktinen talvimaa</i>
<i>vuosilämpö</i>	<i>keskimääräinen vuosilämpö</i>
<i>ylämaa</i>	<i>tasainen ylämaa</i>

12.3 1800-luvun käänöslainat

12.3.1 Johdokset

1800-luvulla kirjakieleen tulleissa käänöslainoissa on vähän johdoksia. Johtaminen on aineistossa ennen kaikkea kotoinen sananmuodostuskeino. Monissa 1800-luvun lähteissä on käytössä August Ahlqvistin uudisjohdos *leveys*, joka on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *bredd*. Volmar Kilpinen käyttää samasta käsitteestä käänösvastinetta *leve*, joka vaikuttaa enemmän oppitekoiselta sanalta kuin *leveys*. *Levettä* voisi pitää vapaana käänöslainana, koska sanan yhteys kantasanaan ei ole aivan suora. Vastaavanlainen johdos on Kilpisen uudissana *pitke*, joka tarkoittaa pituutta. Se on myös vapaa käänöslaina ruotsin vastineesta *längd*. Sanan *längd* suora käänösvastine *pituus* on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa (ks. luku 12.1.2).

Vapana käänöslainana voi pitää edellisten lisäksi Antero Vareliuksen uudissanaa *pienike*, joka on käänös ruotsin asteen yksikköä tarkoittavalle vastineelle *minut*. Johdos *selänne* esiintyy aineistossa yleisenä kohouman nimityksenä. Sen vastineena on yleensä ruotsinkielisissä alkuteoksissa joko *rygg* tai *ås*.

Suorana käännösvastineena voi siten pitää vanhassa kirjasuomessa esiintyvää nimitystä *selkä*, mutta *selänne* voisi olla samasta sanasta muodostettu vapaa käännöslaina, jolla ei ole ruotsissa suoraa morfologista vastinetta. Vastaavia vapaita käännöslainoja ovat *selänteen* murteellinen kirjoitusasu *seljänne*, joka esiintyy aineistossa erityisesti J. F. Granlundin suomentamissa oppikirjoissa, ja johdos *selkämä*, joka esiintyy aineistossa vain Paavo Tikkasella.

Suora käännöslaina on päiväntasaaja tarkoittava johdos *tasaaja*, jonka vastineena esiintyy ruotsissa *jämnare* synonyymisen *dagjämnare*-nimityksen lisäksi (SAOB s. v. *jämnare*). Johdoksista valtaosa on vapaita käännöslainoja, sillä niiden morfologinen yhteys käännösvastineeseen ei ole täysin suora. Käännetyt johdot ovat luonteeltaan sekä vakiintumattomia että käytössä yleisiä termejä: kahdeksasta johdoksesta kertamuodosteita ovat *leve*, *pienike*, *pitke* ja *selkämä*, mutta nimitykset *leveys*, *selänne* ja *tasaaja* esiintyvät aineistossa yleisesti.

12.3.2 Yhdyssanat

1800-luvulla aineistoon tulleista käännöslainoista selvä enemmistö on yhdyssanoja. Yhteensä 1800-luvun yhdyssanakäännöslainoja on 370, mikä on noin 21 prosenttia aineiston nimityksistä. Valtaosa yhdyssanakäännöslainoista on suoria käännöslainoja, mutta ne vastaavat morfologisesti eriasteisesti alkukielen (yleensä ruotsin) vastinetta.

Täysin suoraan on käännetty esimerkiksi nimitys *aaltoliikunto*, jonka vastine on *vågrörelse* (Dannholm 1889, 147). Vastaavanlainen suora käänнос on *ajojää*, jonka vastineena voisi olla *drivis* (SAOB). Lähellä *ajojään* merkitystä on *kulkujää*, jonka vastine alkuteoksessa on *skridis* (Hult–Nordman 1896). Käännöslainan *alamaa* vastineena on alkuteoksissa aina *lågland*. Muita aineiston *låg*-alkuisia yhdyssanoja on ruotsin *lågslätt* vastineet *alatasanko* ja *alatasamaa*⁸⁵. Vastaavasti *högland* on käännetty *ylämaaksi* tai *ylimaaksi*, ja ruotsin vastine *höglätt* on käännetty sekä *ylätasamaaksi* että *ylätasangoksi*. Suoria käännöslainoja ovat myös *aro*-alkuiset nimitykset *arjoki* ja *arovirta* (*stäppflod*) sekä *arjärvi* (*stäppsjö*). Käännöslaina *aroma* (*stäppland*) on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa (ks. luku 12.1.3). Nimityksellä *aromaanjärvi* ei ole suoraa käännösvastinetta: se on tavallaan yhdistelmä kahdesta käännöslainasta *aromaasta* ja *arjärvestä*. *Aromaanjärveä* voisi pitää vapaana käännöslainana. *Heinäaro* ja *ruohoaro* ovat suoria käännöslainoja ruotsin vastineesta *grässtäpp*, *suola-aro* ruotsin sanasta *saltstäpp* ja *ylänköaro* ruotsin sanasta *högstäpp*. Suora käännöslaina on myös *asteverkko*, jonka vastine on ruotsissa *gradnät* (esim. SAOB) ja josta esiintyy aineistossa myös osittainen käännöslaina-asu *astetrapetsio*.

⁸⁵ Nimitys **lågslättland* ei ole ainakaan SAOB:n mukaan mahdollinen, mutta *lågslätt* selittää aineistossa yläkäsitteen *slätt(land)* kautta. *Slättland* on aineistossa yleensä käännetty *tasamaaksi*.

Suoria käänöslainoja ovat edellisten lisäksi ETELÄNAVAN nimitykset *eteläisnapa* ja *etelänapa*, joiden vastineena on aina ruotsin *sydpol*. Suora käänöslaina on myös *etelä*-alkuinen yhdyssana *eteläitä*, jonka kaakkoa tarkoittavana vastineena on ruotsissa *sydöst*. Nimityksestä esiintyy aineistossa myös asu *itä-etelä*. *Itä*-alkuisia ovat lisäksi KOILLISEN nimitykset *itäpohjoinen* ja *itäpohjonen*, joiden vastineena on ruotsin *östnord* 'koillinen'. Nimitykset ovat esiintyneet vanhassa kirjasuomessa asuissa *itäpohja*, *itäpohjainen* ja *itäpohjanen* (ks. luku 12.1.3). *a > o* -muutos näkyy kantasanassa vasta 1800-luvun esiintymissä. Nimityksestä esiintyy myös asu *pohjaisitä*, jonka vastine on nykyruotsin koillista tarkoittava sana *nordöst*. Lisäksi aineistossa esiintyvät luodetta tarkoittavat nimitykset *pohjaislänsi* ja *pohjoislänsi*, joiden vastine on ruotsin *nordväst*. *Pohjoinen*-alkuisista yhdyssanoista *pohjaisnapa*, *pohjoisnapa*, *pohjosnapa* ja *pohoisnapa* ovat suoria käänöslainoja ruotsin vastineesta *nordpol*. Suora käänöslaina voisi olla myös sanan variantti *pohjannapa*.

Yksittäisiä suoria käänöslainoja ovat *järvi*-alkuiset yhdyssanat *järivialue* (ruotsin *sjöområde* (SAOB)), *järvijoki* (*sjöflod* (SAOB)) sekä *järviylänkö* (*sjöplatå*, oikeastaan 'järviylätasanko'). Myös *jää*-alkuiset yhdyssanat ovat suoria käänöslainoja: *jääkentän* vastineena on ruotsin *isfält* (SAOB), *jäämeren ishav*, *jäävirran isflod* (SAOB) ja *jäävuoren isberg*. *Kasvi*-alkuisia yhdyssanoja on aineistossa vain yksi: kertamuodoste *kasviseutu*, jonka vastineena on ruotsin *växtregion*. *Kivitasanko* on suora käänöslaina ruotsin vastineesta *stenslätt*. *Koivu*-alkuisia yhdyssanoja on kaksi: *björkregion* on käännetty *koivuseuduksi* ja *björkzon* *koivuvyöhykkeeksi*. *Lähde*-alkuinen yhdyssana *lähdejoki* on käännetty ruotsin vastineesta *källflod*. Yksittäinen *metsä*-alkuinen yhdyssana *metsävuori* on mielenkiintoinen: se esiintyy aineistossa kotoisen *vaaran* synonyymina ja sen vastineena on ruotsin *skogberg* (SAOB). *Napa*-alkuisia suoria käänöslainoja on aineistossa kolme: *napakorkeuden* vastineena voisi olla *polhöjd* (SAOB), *napapiirin* vastineena *polkrets* ja *napaympyrän* vastineena *polcirkel* (SAOB). Yksittäinen suora käänöslaina on myös *porrasmaa*, jonka vastine on ruotsissa *trappland* (SAOB). Käänöslainoja ovat lisäksi termit *kehäriutta* ja *rantariutta*, joiden vastineina ovat ruotsin *ringrev* ja *kustrev*. *Riutta* on niin vanha kantaskandinavaaninen laina (SSA), että sanat voi tulkita suoriksi käänöslainoiksi.

Määriteosa *pää* esiintyy aineistossa etenkin käänöslainoissa. Ruotsin sanan *huvudflod* käänöksiä ovat aineistossa *pääjoki* ja *päävirta* ja *huvuddel* on käännetty *pääosaksi*. Näiden lisäksi aineistossa esiintyvät käänöslainat *pääsuunta* ja *pääilmansuunta*, joiden vastineet ovat ruotsissa *huvudstreck* ja *huvudväderstreck*. *Saari*-alkuisissa yhdyssanoissa käänöslainoja esiintyy saaristoa tarkoittavissa nimityksissä, koska nimitys *saaristo* ei täysin vakiinnu käyttöön 1800-luvun aikana (ks. liite 2). Ruotsin sanojen *ögrupp* ja *öflock* vastineina esiintyvät nimitykset *saariryhmä* ja *saarijoukko*. Lisäksi aineistossa esiintyy *saarijono*, joka on käännetty ruotsin *ökedja*-sanasta.

Aineiston kaikki *sisä*-alkuiset yhdyssanat ovat käänöslainoja. Suoria käänöslainoja ovat *sisä*-alkuisista sanoista *sisäjärvi* (*insjö*), *sisälahti* (*invik*),

sisämaa (*inland*), *sisämeri* (*innanhav*), *sisävesi* (*invatten*), *sisävesistö* (*invatten*) ja *sisävirta* (*inström*). Lisäksi *sisäjärvi* esiintyy määriteosana sanassa *sisäjärvi-vesistö*, joka on osittain vapaammin käännetty laina ruotsin vastineesta *insjösystem*. *Sisämaa* on määriteosana sanoissa *sisämaanilmanala* ja *sisämaanjää*, joiden vastineina ovat ruotsin *inlandsklimat* ja *inlandsis*. Myös kaikki *sivu*-alkuiset yhdyssanat ovat käänöslainoja. Niitä vastaavat ruotsin *bi-* tai *till-*alkuiset yhdyssanat: *sivuhaaran* vastineena voisi olla joko *biarm* tai *bigren* (SAOB), *sivuharjun* vastineena *biås* sekä *sivujoen* ja *sivuvirran* vastineina *biflod*, *biström* tai *tillflod*. *Biflod* ja *tillflod* on käännetty aineistossa myös *syrjäjoeksi*.

Nimitysten *suola-aavikko* ja *suolaerämaa* vastineena on *saltöken*, joka on osittain käännetty suoraan mutta osittain morfologisesti erilaisin vastinein. Nimityksiä voisi ehkä pitää myös suorina käänösvastineina. Suoria käänöslainoja ovat ainakin muut *suola*-alkuiset yhdyssanat *suolajärvi* (*saltsjö*), *suolalähde* (*saltkälla*), *suolalätäkkö* (*saltgöl*) ja *suolavuori* (*saltberg*). Myös *suu*-alkuiset yhdyssanat ovat käänöslainoja. *Suu* esiintyy joen suun merkityksessä ruotsissa, ja vastaava käyttö suomessa voi olla merkityslainaa tai samanlaista metaforista merkityksen kehittymistä molemmissa kielissä. 1800-luvun käänöslainoissa *suu* esiintyy tässä merkityksessä yhdyssanoissa *suuhaara*, *suuhaaramaa*, *suuhaarusmaa*, *suulaakso*, *suulahdelma*, *suulahti* ja *suumaa*. Näistä *suuhaara* on käännetty ruotsin genetiivialkuisesta vastineesta *mynningsarm*, mutta *suuhaaramaan*, *suuhaarusmaan* ja *suumaan* vastineena on aineistossa *mynningsland*. Näitä sanoja voisi luonnehtia ainakin osittain vapaasti käännettyiksi. *Suulahdelman* ja *suulahden* vastineena on aineistossa genetiivialkuinen *mynningsvik* ja *suulaakson* vastineena *mynningsdal*.

1800-luvun suorissa käänöslainoissa on runsaasti *hiekk*-alkuisia yhdyssanoja. *Hiekka* on yleinen määriteosa myös muodostetuissa 1800-luvun yhdyssanoissa (ks. luku 12.2.2). Kaikille *hiekk*-alkuisille yhdyssanoille ei ole löytynyt käänösvastinetta, mutta jossain määrin raja muodostettujen ja käännettyjen nimitysten välillä on liukuva: kun määriteosa *hiekk*a on yhdyssanojen osana produktiivinen, voidaan yhdyssana muodostaa sekä kielen omista lähtökohdista että toisen kielen mallin mukaan. Monet *hiekk*a-alkuiset käänöslainanimitykset ovat termimäisiä, mikä voisi selittää kääntämistä. Yhteensä *hiekk*a-alkuisia suoria käänöslainoja on aineistossa 11, ja kaikkien niiden vastineena voidaan pitää ruotsin *sand*-määriteosaisia yhdyssanoja: nimitys *sandås* on käännetty *hiekkaharjuksi*, nimitys *sandbank* *hiekkakariksi*, ruotsin *sanddyn* *hiekkakinokseksi*, *hiekkakummuksi*, *hiekkasärkäksi* tai *hiekkavalliksi*, nimitys *sandvidd* *hiekkalakeudeksi* tai *hiekkalakiaksi*, nimitys *sandö* *hiekkaluodoksi*, nimitys *sandhav* *hiekkamereksi* sekä *sandslätt* *hiekkatasangoksi*. Kuten muodostettujenkin yhdyssanojen kohdalla *hiekk*a-alkuisten sanojen rinnalla aineistossa esiintyy *hieta*-alkuisia variantteja (ks. luku 12.2.2). 1800-luvun käänöslainoiksi olen *hieta*-alkuisista yhdyssanoista tulkinut 14. Ruotsin sanan *sandås* vastineita ovat *hietaharjanne* ja *hietaharju*, sanan *sandbank* vastine *hietakari*, nimityksen *sandvidd* vastine *hietalakeus*, nimityksen *sandö* vastine *hietaluoto*, nimityksen *sandhav*

vastine *hietameri*, esimerkiksi sanan *sanddyn* vastine *hietasärkkä* sekä sanan *sandslätt* vastine *hietatasanko*. Pelkästään *hieta*-alkuisia ovat aineistossa yhdys-sanan *sandfält* vastine *hietakenttä*, nimityksen *sandstorm* vastine *hietamyrsky* sekä sanan *sandberg* vastine *hietavuori*. Osittaisia käänöslainoja ovat nimitykset *hietapaka* ja *hietapakka*, joiden vastineena on todennäköisesti ruotsin *sandbank* (SAOB). Lisäksi aineistossa on osittaisia käänöslainoja, joissa ruotsin *sand*-määriteosa on säilytetty murteiden *santa*-asussa. Ruotsin *sandås*-sanon vastineena esiintyy edellisten lisäksi *santaharju*, *sandvidd*-sanon vastineina *santalakeus* ja *santa-aava*, *sanddyn*-sanon vastineena *santakumpu* ja *sandhav*-sanon vastineena *santameri*.

Useita käänösvariantteja on myös muista kuin *sand*-alkuisista sanoista. Ruotsin *flodområde* voisi olla nimitysten *jokiala*, *jokialue* ja *jokipiiri* vastine. Suoria käänöslainoja voisivat olla myös ruotsin *medelvärme*-sanon vastineet *keskilämmiin*, *keskilämpeys*, *keskilämpä*, *keksilämpimyys* ja *keksilämpö*. Nimityksen *högvatten* vastineena esiintyy aineistossa sekä *kohovesi* että *nousuvesi*. Myös ruotsin termillä *vändkrets* on useita eriasuisia suoria käänösvariantteja: *käännepiiri*, *käännetpiiri*, *käänneympyrä*, *käännöspiiru*, *kääntymäpiiri* ja *kääntöpiiri*. Sanan *leveysaste* vastine on ruotsissa *breddgrad*, ja se on käännetty suomeksi myös asuissa *levyaste* ja *levytaste*. Vastaavasti ruotsin *längdgrad*-sanon vastineena esiintyy aineistossa vain nimitys *pituusaste*. Nimityksen *breddcirkel* vastineina ovat termit *leveyspiiri* ja *leveysympyrä*. Myös *lumi*-alkuisia käänöslainoja on aineistossa useita. Ne vastaavat kuitenkin yleensä eri vastineita. Nimityksen *lumikenttä* vastineena on *snöfält*, *lumiseudun* vastineena *snöregion*, *lumikukkulan* vastineena *snöhöjd*, *lमितunturin* vastineena *snöfjäll* ja *lumivuoren* vastineena *snöberg* (SAOB). Sekä *lumivyöryn* että *lumivyörykkeen* vastine voisi olla *snöskred*, mutta vastineena esiintyy myös vierassana *lavin*.

Muodostetuissa yhdyssanoissa esiintyy runsaasti nominatiivi- ja genetiivimuotoisten määriteosien vaihtelua (ks. luku 12.2.2). Samanlaista vaihtelua on käänöslainanimityksissä. Usein varianteista toinen on käännetty täysin suoraan ruotsista ja toisessa ainoana erona on määriteosan muoto. Näitäkin käänöslainoja voi silti pitää suorina, koska niissä leksikaaliset yksiköt ovat vastaavia. Ruotsin sana *väderstreck* on käännetty aineistossa sekä *ilmasuunnaksi* että *ilmasuunta*; täysin suoraan käännetty *ilmasuunta* on tosin huomattavasti *ilmasuuntaa* harvinaisempi. Kertamuodoste on myös genetiivialkuinen nimitys *joenlaakso*. Yleisempänä asuna on nominatiivialkuinen *jokilaakso*, joka on käännetty ruotsin *floddal*-nimityksestä. Nominatiivialkuinen asu *lumiraja* vastaa ruotsin asua *snögräns*, mutta sanasta esiintyy myös genetiivialkuinen asu *lumeraja*, joka on aineistossa harvinaisen. Vain yhdessä yhdyssanassa ruotsin asu on genetiivimuotoinen, mutta suomen vastine yhdysosamuotoinen: sana *tvillingsflod* on käännetty *kaksoisjoeksi*. *Meri*-alkuisissa yhdyssanoissa nominatiivi-genetiivi-vaihtelua on sanoissa *merenilma* ja *meri-ilma*, joista *meri-ilma* esiintyy jo vanhassa kirjasuomessa (ks. luku 12.1.3). *Merenilman* vastineena on alkuteoksessa *sjöluft* (Erslev–Modeen 1871). Lähellä näiden sanojen merkitystä ovat

merenilmasto, meri-ilmasto ja meri-ilmanala, joiden vastineena on ruotsin genetiivimääriteosainen yhdyssana *havsklimat*. Toisaalta nimitysten *rannikkoilmanala* ja *rannikkoilmasto* vastine on nominatiivialkuinen *kustklimat*, joka on aina käännetty nominatiivialkuisiksi. Sanan *havsvind* suora käännösvastine on aineistossa *merentuuli*, mutta kielessä yleisempi on nominatiivialkuinen *merituuli* (ks. luku 12.2.3). Vastaavanlainen vaihtelu on sanan *havsström* vastineissa: *merenvirta* on suora mutta harvinaisempi käännösvastine kuin *merivirta*. 1800-luvulla ruotsissakin esiintyy sanassa vaihtelua ja myös nominatiivialkuinen asu *havström* on käytössä (SAOB s. v. *havsström*). Genetiivialkuisia ovat ruotsissa yhdyssanat *havsvik* ja *havsbukt*, joiden vastineita aineistossa ovat genetiivialkuiset yhdyssanat *merenlahdelma*, *merenmutka* ja *merenpoukama*. Genetiivialkuisia ovat myös ruotsin *havsudde*-sanana vastineet *merenniemeke* ja *merenniemi*, samoin kuin *merenpyörre*, jonka vastine on *havsvirvel*.

Nominatiivi- ja genetiivivaihtelua on runsaasti meridiaania tarkoittavissa yhdyssanoissa. Ruotsissa käsitteestä käytetään vierassanaa *meridian* ja omaperäistä nimitystä *middagslinje* (esim. SAOB). Suomen käännösvastineet ovat *puolenpäivänkaari*, *puolenpäivänviiva*, *puolenpäivänpiiri*, *puolipäiväpiiru*, *puolipäiväkaari*, *puolipäivänlinia*, *puolipäivänviiva*, *puolipäivänkaari*, *puolipäivänpiiri*, *puolipäiväpiiri* ja *puolipäiväympyrä*. Kaikkia varianteja voi pitää suorina käännöslainoina, vaikka ne vastaavat ruotsin termiä eriateisesti. Nykykielen termi on kokonaan nominatiiviasuinen *puolipäiväpiiri*, ja ruotsissa käytössä on yleisemmin vierassana *meridian*. Vastaavanlaista variaatiota on päiväntasaajaa tarkoittavissa käännöslainoissa. Nykyruotsissa PÄIVÄNTASAAJASTA käytetään ensisijaisesti vierassananimitystä *ekvator*, mutta käsitteellä on ollut käytössä kaksi omaperäistä nimitystä *dagjännare* ja *dagjänningslinje* (SAOB). 1800-luvun aineistossa näiden nimitysten suoria käännöslainavastineita ovat *päiväntasauskaari*, *päiväntasa(a)ja*, *päiväntasaajaviiva*, *päiväntasauspiiru*, *päiväntasauskaari* ja *päiväntasauspiiri*. *Sade*-alkuisissa käännösyhdyssanoissa nominatiivi- ja genetiivivaihtelua on sanaparissa *sadeaika* ja *sateenaika*. Sanojen vastineena on ruotsin nominatiivialkuinen *regntid*. Muissa *sade*-alkuisissa sanoissa tällaista vaihtelua ei ole: *sadejoki* vastaa ruotsin sanaa *regnflod* ja *sadepuro* sanaa *regnbäck*.

Tunturi-alkuisissa käännösyhdyssanoissa nominatiivi–genetiivivaihtelua on sanoissa *tunturihuippu* ja *tunturihuippu*, *tunturiselkä* ja *tunturinselkä*, *tunturiselänne* ja *tunturinselänne* sekä *tunturisolmu* ja *tunturinselmu*, joiden vastineita ovat esimerkiksi nominatiivialkuiset *fjälltopp*, *fjällrygg* ja *fjällknut* (SAOB). Pelkästään nominatiivialkuisia ovat *tunturi*-alkuiset suorat käännöslainat *tunturijono* (esim. *fjällsträckning*), *tunturijärvi* (*fjällsjö*), *tunturilakso* (*fjälldal*), *tunturimaa* (*fjäll-land*), *tunturiselkämä* (*fjällrygg*), *tunturiseutu* (*fjällregion*), *tunturivuori* (*fjällberg*) sekä *tunturivyöry* (*fjällskred*). Genetiivialkuisena on käännetty nimitys *tunturinhaara*, vaikka *fjällarm* on ruotsissa nominatiivialkuinen. Myös *vesi*-alkuisissa käännöslainoissa on jonkin verran määriteosan taivutuksen vaihtelua. Ruotsin *vattenfall* on käännetty *vedenpudokkeeksi*, *vedenputoukseksi*, *ve-*

siputoomaksi ja *vesiputoukseksi*. Pelkästään genetiivialkuisia ovat nimitykset *vedenjakaja* ja *vedenpyörre*, joiden vastineet ovat ruotsissa nominatiivialkuisia (*vattendelare* ja *vattenvirvel*). Pelkästään nominatiivialkuinen on nimitys *vesijoukko*, joka vastaa alkuteoksen yhdyssanaa *vattenmassa*.

Nominatiivi- ja genetiivivaihtelua on myös *vuori*-alkuisissa käännöslainoissa. Vaihtelu on hyvin samanlaista kuin muodostetuissa *vuori*-alkuisissa yhdyssanoissa (ks. luku 12.2.3). Ruotsin vastineet ovat usein genetiivialkuisia: Ruotsin *bergshöjd* tai *bergshöjning* on käännetty *vuorenyppyläksi*, *vuorinyppyläksi*, *vuorihyppyläksi* ja *vuorihypäleeksi*. Sen vastineita voivat olla lisäksi *vuorenkukkula* ja *vuorikukkula*, mutta ne vastaavat myös alkuteosten sanoja *bergstopp* ja *bergspets*, jotka on voitu kääntää *vuorenhuipuksi* ja *vuorihuipuksi*. Ruotsin *bergsrygg* taas on käännetty *vuorenseläksi*, *vuorenselkämäksi*, *vuorenselänteeksi*, *vuoriseljärkeeksi*, *vuoriseläksi*, *vuoriselkämäksi* ja *vuoriselänteeksi*. *Bergsarm* on käännetty sekä *vuorenhaaraksi* että *vuorihaaraksi*. Nominatiivialkuisia ovat ruotsin vastineet *bergkittel*, joka on käännetty *vuorenkattilaksi*, *bergsluttning*, joka on käännetty *vuorenrinteeksi*, *bergpass*, joka on käännetty sekä *vuorensolaksi* että *vuorisolaksi*, *bergknut*, joka on käännetty *vuorensolmuksi* ja *vuorisolmuksi*, *bergras*, joka on käännetty *vuorenvieremäksi*, *bergflod*, joka on käännetty *vuorijoeksi*, *bergsträcka*, joka on käännetty *vuorijonoksi*, *bergdal*, joka on käännetty *vuorilaksoksi*, *bergland*, joka on käännetty *vuorimaaksi*, *bergstrand*, joka on käännetty *vuorirannaksi*, *bergmur*, joka on käännetty *vuorimuuriksi*, *bergstock*, joka on käännetty *vuoritukuksi*⁸⁶, *bergrad*, joka on käännetty *vuoririviksi*, sekä *bergslätt*, joka on käännetty sekä *vuoritasamaaksi* että *vuoritasangoksi*. *Vuorojoukon* ja *vuoriryhmän* vastineina esiintyy alkuteoksissa toisenlaisia ilmauksia: *grupp av berg* ja *massberg*. Nimitykset eivät olekaan yhtä suoria käännöslainoja kuin edelliset *vuori*-alkuiset yhdyssanat.

Runsaasti nominatiivi–genetiivivaihtelua on *maa*-alkuisissa yhdyssanoissa. Vaihtelu on samanlaista myös muodostetuissa *maa*-alkuisissa yhdyssanoissa (ks. luku 12.2.2). Ruotsin sanaa *jordås* vastaavat aineistossa nimitykset *maaharjanne*, *maaharju* ja *maanharju*. Sanasta *jordbävning* esiintyvät 1800-luvulla suorat käännösvastineet *maajäritys*, *maajäräys*, *maanjärähys* ja *maanjäräys*. Aiemmin kirjakielessä ovat esiintyneet jo vastineet *maanjärinä* ja *maanjäritys* (ks. luku 12.1.3). Lisäksi aineistossa esiintyy asu *maajäre*, joka on sananmuodostukseltaan niin erilainen, että sana on lähellä vapaata käänöslainaa. Aineistossa käytetään erikseen pientä maanjäritystä tarkoittavia nimityksiä *maantärinä*, *maantäritys* ja *maantäräys*, joiden vastineena on ainakin Lönnrotin sanakirjassa (1847) *jordskakning*. Nimityksistä esiintyy aineistossa vain genetiivialkuisia asuja. Sekä nominatiivi- että genetiivialkuinen asu on sanoilla *maanosa* ja *maaosa*, joiden vastineena ruotsissa on nominatiivialkuinen *jorddel* (SAOB). No-

⁸⁶ *Vuoriranta*, *vuorimuuri* ja *vuoritukku* ovat osittaisia käänöslainoja, koska niiden edusosa on lainattu ruotsista ja vain määriteosa käännetty. Edusosat ovat esiintyneet jo vanhassa kirjasuomessa, mutta näissä nimityksissä ne ovat todennäköisesti 1800-luvun käänöslainoja, koska niillä on suorat vastineet ruotsissa.

minatiivi- ja genetiivivaihtelua on myös MAANSELÄN nimityksissä. Niistä *maanselkä* ja *maaselkä* ovat esiintyneet jo vanhassa kirjasuomessa ja ovat ruotsin vastineen *landrygg* suoria käännösvastineita (ks. luku 12.1.3). 1800-luvun käännöslainoista ruotsin sanan *landrygg* vastineita ovat *maanseljänne*, *maanselkäin*, *maanselkämä*, *maanselkävä*, *maanselänne* ja *maaselänne*. Mikään nimityksistä ei vastaa ruotsin *landrygg*-nimitystä yhtä suoraan kuin *maaselkä*, joten niitä voisi pitää myös vapaina käännöslainoina (vrt. johdos *selänne*, luku 12.3.1). Pelkästään genetiivialkuisia ovat yhdyssanat *maanala*, *maanpinta*, *maankehä*, *maankohoaminen*, *maanrinne* ja *maanvyö*, joiden vastineet ruotsissa ovat nominatiivialkuisia. *Maanalan* ja *maanpinnan* vastineena voisi olla esimerkiksi *jordyta* (SAOB), *maankehän* vastineena *jordkrets* (SAOB), *maankohoamisen* vastineena *landhöjning* (esimerkiksi Hult–Nordman 1896), *maanrinteen* vastineena *jordbacke* (SAOB) ja *maanvyön* vastineena *jordbälte* (SAOB). Lönnrotin (1847) kertamuodosteet *maanraukeema* ja *maanraue* esiintyvät sanakirjassa nominatiivialkuisen sanan *jordras* vastineina. Nimitykset tarkoittavat maanvyörymää, mutta ne on käännetty myös äänteellisesti ruotsin vastinetta mukailleen. Lönnrotilla esiintyy vastineena lisäksi *maanvierimä*, joka esiintyy aineistossa myös asussa *maanvieremä*. Pelkästään nominatiivialkuinen on maapalloa tarkoittava *maapiiri*, jonka vastineena voisi olla nykykielessä harvinainen ja ylätyylinen maapallon nimitys *jordkrets* (SAOB). Nominatiivialkuisia *maa*-yhdyssanoja ovat myös *maatuuli*, jonka vastineena on *landvind* (Hult–Nordman 1896), ja *maavesi*, jonka vastine voisi olla *jordvatten* (SAOB). Määriteosa on genetiivissä sekä suomessa että ruotsissa vain sanassa *mailmanmeri* eli *världshav*.

Aina suoran käännöslainan vastineena ei ruotsissa ole yhdyssana, mutta suomessa luontevin suora käännös on silti asultaan yhdyssana. Tällaisia tapauksia ovat *alajuoksu* ja *alijuoksu*, joiden vastineena on *nedre loppet* (esim. Hult–Nordman 1896). *Eteläisen kääntöpiirin* ja *pohjoisen kääntöpiirin* vastineina ovat ruotsissa aina sanaliitot *södra vändkrets* ja *norra vändkrets*, mutta suomessa joskus yhdyssanat *eteläkääntöpiiri* ja *pohjaiskääntöpiiri*, joita voi silti pitää suorina käännöslainoina. Vastaavanlaisia yhdyssanoja ovat *eteläleveys* ja *etelälevy* sekä *etelänapapiiri*, joiden vastineena ovat sanaliitot *sydlig bredd* ja *södra polcirkel*, sekä *pohjaisleveys*, *pohjaislevy*, *pohjaslevy*, *pohjoisleveys*, *pohjoislevy* ja *pohjaisnapapiiri*, joiden vastineina ovat sanaliitot *nordlig bredd* ja *norra polcirkel*. Samanlaisia käännöslainoja ovat yhdyssanat *itäispituus* ja *itäpituus*, joiden vastineena on sanaliitto *östlig längd*.

Osittain vapaammin ja osittain suoraan on käännetty yhdyssana *ajohiekkakumpu*, jonka vastineena on *flytsandsdyn* 'valuva + hiekka GEN + dyyni'. Tosin nimitystä voisi pitää myös suorana käännöslainana, jos *ajo*-alkuosa tulkittaisiin *flyta*-verbin 'ajelehtia'-merkityksen vastineeksi. Nimityksen suora käännöslainavariantti on *flygsandfält* eli *lentohiekkakenttä* (vain Nissinen 1896, 87). Osittain suoraan on käännetty myös yhdyssana *etelälänsipuoli*, jonka pohjana on ruotsin ilmansuunnan nimitys *sydväst* 'lounas'. Edusosaa *puoli* ei ruotsin vastineessa kuitenkaan esiinny, ja 1800-luvun aineistossakin nimitys on kertamu-

doste. Kääntäminen on osittain epäsuoraa myös *manner*-alkuisissa yhdyssanoissa. Ruotsin yhdyssanan *fastlandklimat* suoria käännösvastineita ovat esimerkiksi sanaliitot *mannermaan ilmanala* ja *mannermaan ilmasto* (ks. luku 12.3.3). Käännösvastineita ovat myös yhdyssanat *mannerilmanala*, *mannerilmasto* ja *mantereisilmasto*, joita voi pitää osittain vapaasti ja osittain suoraan käännettyinä tai suoraan käännettyinä, jos *manner* katsotaan leksikaalisesti ruotsin *fastland*-yhdyssanaa vastaavaksi. 1800-luvun aineistossa *fastland* on käännetty keran myös *manteremaaksi* (*mannermaa* on esiintynyt jo vanhassa kirjasuomessa, ks. luku 12.1.3). *Vuorenkattilalaakson* vastine ruotsissa on *kitteldal* 'kattilalaakso', joka on käännetty osittain vapaammin ja merkitykseltään läpinäkyvämmäksi. Nimitysten *ruohoaukea* ja *ruoholakeus* vastineena voisi pitää ruotsin sanaa *grässtäpp* 'ruohoaro', sillä suoraa vastinetta ei esimerkiksi SAOB:ssa ole. Nimityksiä voi siten pitää vapaina käännöslainoina. Aineistossa esiintyvä nimitys *ruohotasanko* voisi sen sijaan olla suora käännös sanasta *grässlätt*. Vapaina käännöslainana voi pitää yhteydeltään tulkinnanvaraista sademetsän nimitystä *aarniometsä*, jonka vastine on nykyruotsissa *urskog* 'alkumetsä' (SSA).

Käännöslainojen ja vierassanojen välissä ovat ns. osittaiset käännöslainat, joissa joko määriteosa tai edusosa on käännetty ja määriteosa tai edusosa lainattu. Yhdyssanoja, joiden määriteosa on käännöslaina ja edusosa erikoislaina, ovat *alkumeridiani* 'nollameridiaani' (ruotsin vastine *initialmeridian* (SAOB)), *astetrapsio* 'asteverkko' (vastine voisi olla latinan sana *trapesium*), *eteläpoli* 'etelänapa', *eteläpooli* 'etelänapa', *merensundi* 'salmi' (vastineena voisi olla ruotsin *havssund*), *neliökilometri* (ruotsin vastine *kvadratkilometer*) sekä *pohjapoli* 'pohjoisnapa' ja *pohjaspooli*. Sana *maapalli* 'maapallo' voisi olla myös osittainen käännöslaina vastineesta *jordboll* tai suora käännöslaina vastineesta *jordklot*. *Klot*-esiintyy edusosana myös sanassa *mailman-klootu*, jonka vastine voisi olla *världklot*. Mielenkiintoinen määriteosaltaan käännetty ja edusosaltaan lainattu nimitys on *etelämonsuuni*, joka esiintyy aineistossa vasta Kartastossa 1899. Nimityksen vastineena on ruotsissa *sydmonsun*, joka SAOB:n mukaan on tullut ruotsiin Kartaston ruotsinkielisesti osasta 1899. Nimitys on siten tullut yhtä aikaa sekä suomen että ruotsin kieleen. Termi *maa-akseli* on osittainen käännöslaina ja osittain erikoislaina ruotsin vastineesta *jordaxel* (SAOB), mutta termi on aineistossa tavallisimmin genetiivialkuisessa sanaliittoasussa *maan akseli* (ks. luku 12.3.3). Alkuperältään epäselvä on Samuel Rinta-Nikkolan (1804) yhdyssana *maan-sträi*, joka tarkoittaa maakaistaletta tai niemimaata. Sen edusosan vastine voisi olla ruotsin *sträcka*, joka tarkoittaa esimerkiksi taipaletta. Silloin sanan merkitys voisi olla myös kannas. Sana *vesibassiini* on osittainen käännöslaina, sillä sen edusosa on esikoislaina ruotsin vastineesta *bassin*, joka on lainattu ruotsiin latinasta ja jonka vastine nykyruotsissa on *bassäng* 'allas' (SAOB s. v. *bassäng*). *Vesibassiini* tarkoittaa kontekstissa vesialuetta (Ignatius 1890, 74).

Määriteosa on erikoislaina ja edusosa käännöslaina yhdyssanoissa *alppimaa* ja *alppimaa*, joiden vastineena on esimerkiksi ruotsin *alpland*. Muita *alppi*-alkuisia yhdyssanoja ovat *alppijoki* (*alpflod* (SAOB)), *alppijono* (*alpkedja*

(SAOB)), *alppijärvi* (*alpsjö* (SAOB)), *alppilaidun* (*alpbete*), *alppilakso* (*alpdal*), *alpiselkä* (*alprygg*) ja *alppiselänne* (*alprygg*). Näistä edusosista muut kuin *selänne* ovat suoria käänöslainoja. *Koralli*-alkuisia osittain lainattuja ja osittain käännettyjä yhdyssanoja esiintyy aineistossa kolme: *koralliluoto* ja *korallisaari*, joiden molempien vastine ruotsissa voisi olla *korallö* (esim. SAOB), sekä *koralliriutta*, jonka vastine on ruotsissa *korallrev*. Termin *longitudiaste* vastine voisi olla ruotsin *longitudgrad* (SAOB), jossa *longitudi*-määriteosa on erikoislaina. Vierassana *monsuuni* esiintyy määriteosana osittaisessa käänöslainassa *monsunituuli*, jonka vastine ruotsissa voisi olla *monsunvind* (SAOB). *Pasaati*-alkuisia yhdyssanoja aineistossa esiintyy useita siksi, että *pasaati*-sanasta esiintyy useita kirjoitusasuja. Lähes kaikissa yhdyssanoissa määriteosa *pasaati* on erikoislaina-asuinen ja edusosa käännetty: *pasaadituuli*, *pasaatituuli*, *passaatituuli*, *passaativyöhyke*, *passadituuli* ja *passatituuli*. Ruotsin vastineita ovat *passadvind*, *passadbälte* ja *passavind*. Sitaattilaina-asuinen määriteosa esiintyy keramuodosteessa *passad-tuuli*. Erikoislaina on myös sanan *polarimaa* määriteosa; sanan vastineena voisi olla *polarland* (SAOB).

Sanassa *deltamaa* määriteosa on sitaattilaina, joka esiintyy samassa muodossa myös ruotsissa, ja edusosa on käännetty todennäköisesti ruotsin vastineesta *deltaland*. Sitaattilaina on määriteosana myös sanassa *golfvirta*, jonka vastineena ruotsissa on *golfström*. Sitaattilaina on lisäksi sanan *lanos-meri* määriteosa. Nimitystä voi pitää osittaisena käänöslainana lähinnä kontekstin takia: sana esiintyy ilmauksessa *Lanos- eli Ruoho-meri* (< Modeen 1848, 29), jossa *ruohomeri* on alkuaan käänöslaina espanjan ilmauksesta *mar de yerbas* (esim. Korander 1862, 34). Sanasta *marskimaa* esiintyy 1800-luvun aineistossa erilaisia ja eri tavoin suomen kieleen kotoutettuja variantteja, joissa edusosa on käännetty ja määriteosa lainattu. Varhaisin on asu *marsch-maa*, jonka määriteosa on sitaattilaina saksasta. Myöhemmin sana esiintyy kerran asussa *march-maa* ja useammin suomen kieleen mukautetussa erikoislaina-asussa *marskimaa*, joka vastaa suoremmin ruotsin vastinetta *marskland* (esim. Erslev–Modeen 1871). Sitaattilaina on myös yhdyssanan *samum-tuuli* määriteosa, joka on lainattu eurooppalaisiin kieliin arabiasta. Ruotsissa sana esiintyy asussa *samum-vind* (SAOB).

Käänöslainojen osuutta aineiston yhdyssanoista selittävät aineiston laatu ja käänösalkuperä. Erikoisalan käsitteet ovat monimutkaisia ja niissä edusosien ja määriteosien suhde ja merkitykset tuovat sanaan olennaisia merkityksiä ja tietoa käsitejärjestelmästä. 1800-luvun maantieteen erikoissanasto syntyy pitkälti valmiin mallin pohjalta, koska alan sanastoa lähdettiin luomaan suomeksi kääntämällä ruotsinkielisiä oppikirjoja. Käsitteiden nimityksiä ei haluttu lainata suoraan, mutta tutuiksi koetut termit otettiin suomen kielen sanaston osaksi kääntämällä tai osittain kääntämällä ja osittain lainaamalla. Valtaosa 1800-luvun käänösyhdyssanoista on suoria käänöslainoja, mutta yllättävän paljon aineistossa on myös osittaisia käänöslainoja. Käänösyhdyssanat muodostavat keskeisen osan 1800-luvun maantieteellisestä sanastosta: viidesosan kaikista nimityksistä. Yhdyssanoista kuitenkin 166 eli 45 prosenttia on yksittäistapauksiksi jääneitä

kertamuodosteita. Kertamuodosteissa on runsaasti osittaisia käänöslainoja, joten ne eivät saa kielenkäyttäjien suosiota⁸⁷. Kertamuodosteita syntyy myös asujen variaatiosta, ja osa varianteista jää tilapäismuodosteiksi. Kertamuodosteita ovat käänösyhdyssanojen asuista esimerkiksi *keskilämmin*, *keskilämp* ja *keskilämpimyy* sekä *päivätasauskaari*, *päiväntasauspiiru* ja *päiväntasaajaviiva*.

12.3.3 Sanaliitot

Yhdyssanojen lisäksi merkittävä osa sanaliitoista on käänöslainoja. Käännetyiksi sanaliitoiksi olen tulkinut 99 nimitystä, mikä on kuusi prosenttia aineiston nimityksistä. Yhteensä aineistossa on sanaliittoja 265, joten sanaliitoista lähes 40 prosenttia on käänöslainoja. Muut sanaliitot kuuluvat 1800-luvulla muodostettuihin omaperäisiin nimityksiin (ks. luku 12.2.4).

Sanaliittoina nykykielessä esiintyviä käänöslainatermejä ovat aineistossa ilmastovyöhykkeiden nimitykset, joita vastaavat myös ruotsissa leksikaalisesti samanlaiset sanaliitonimitykset. Ilmastovyöhykkeet jaetaan karkeasti kolmeen ja sen jälkeen edelleen tarkemmin. Kuuma vyöhyke on vyöhykkeistä keskimäinen; sitä nimitetään aineistossa *kuumaksi vyöksi*, *kuumaksi vyöteeksi*, *kuumaksi vyöhykkeeksi* ja *kuumaksi vyöteiseksi*. Ruotsin vastineena on aina *het zon*. Kylmää vyöhykettä nimitetään *kylmäksi vyöteeksi*, *kylmäksi vyöhykkeeksi* ja *kylmäksi vyöteiseksi*, ja nimitykset ovat suoria käänöslainoja ruotsin vastineesta *kall zon*. Kylmä vyöhyke jaetaan edelleen eteläiseen ja pohjoiseen. *Södra kalla zonen* on käännetty 1800-luvun aineistossa *eteläiseksi kylmäksi vyöksi*, *eteläiseksi kylmäksi vyöhykkeeksi* sekä *eteläpuoliseksi kylmäksi vyöksi* ja *norra kalla zonen pohjaiseksi kylmäksi vyöksi*, *pohjaiseksi kylmäksi vyöhykkeeksi*, *pohjaispuoliseksi kylmäksi vyöksi* ja *pohjoiseksi kylmäksi vyöhykkeeksi*. Edellisistä poikkeava on nimitys *pohjainen vyöhyke*, jonka vastineena alkuteoksessa esiintyy kuitenkin *norra kalla zonen*.

Maapalloa kuvaavissa nimityksissä on useita käännettyjä sanaliittotermejä. *Kauriin kääntöpiirin* synonyymisena nimityksenä esiintyvät *eteläinen kääntöpiiri*, *eteläinen kääntymäpiiri* ja *eteläinen kääntöpiiri*, joiden vastineena on myös ruotsissa synonyyminen nimitys *södra vändkrets*. *Kravun kääntöpiirin* synonyymina esiintyvät *pohjainen kääntöpiiri*, *pohjoinen kääntöpiiri* ja *pohjoinen kääntöpiiri*, joiden vastine ruotsissa on *norra vändkrets*. Maapallon leveys- ja pituusasteet ilmoitetaan myös sanaliittotermein: *eteläinen leveys* on käänöslainana ruotsin vastineesta *sydlig bredd*, *pohjainen leveys* ja *pohjoinen leveys* ruotsin sanaliitosta *nordlig bredd*, *itäinen pituus* ruotsin ilmauksesta *östlig längd* ja

⁸⁷ Osittaisista käänöslainoista kertamuodosteita ovat *alppijoki*, *alppijono*, *alppilaidun*, *alppilakso*, *astetrapsio*, *eteläpoli*, *eteläpooli*, *etelämonsuuni*, *golfvirta*, *hietapaka*, *hietapakka*, *lanos-meri*, *longitudi-aste*, *mailman-klootu*, *march-maa*, *merensundi*, *munsunituuli*, *neliökilometri*, *pasaadituuli*, *pasaatituuli*, *passaativyöhyke*, *passadituuli*, *passad-tuuli*, *passatituuli*, *pohjapoli*, *pohjaspooli*, *polarimaa*, *puolipäivänlinia*, *sandalakeus*, *santa-aava*, *santaharju*, *santakumpu*, *vesibassiini*, *vuorimuuri* ja *vuoriranta*.

läntinen pituus vastineesta *västlig längd*. Myös napapiirit määritellään tarkemmin sanaliittojen avulla *eteläiseksi* ja *pohjoiseksi napapiiriksi*. 1800-luvun aineistossa *eteläisestä napapiiristä* käytetään nimityksiä *eteläinen napapiiri* ja *eteläinen napaympyrä*, jotka molemmat ovat suoria käänöslainoja ruotsin synonyymisistä vastineista *södra polkrets* ja *södra polcirkel*. *Pohjoista napapiiriä* nimitetään *pohjaiseksi napapiiriksi*, *pohjaiseksi napaympyräksi*, *pohjaseksi napapiiriksi*, *pohjoiseksi napapiiriksi* sekä *pohjoseksi napaympyräksi*. Kaikkien varianttien vastineita ovat ruotsin synonyymiset sanaliitot *norra polkrets* ja *norra polcirkel*. Suoria käänöslainoja ovat myös *kauriin kääntöpiirin* nimitykset *kauriin käännepiiri*, *kauriin käännepiiri*, *kauriin käännepiiri*, *kauriin kääntymäpiiri*, *kauriin kääntöpiiri*, *metsäkauriin käännepiiri*, *metsäkauriin käännepiiri* sekä *metsäkaurin käännepiiri*, joiden vastineena on alkuteoksissa ruotsin *stenbockens vändkrets*. Sadeajan vastakohtana aineistossa käytetään nimitystä *kuiva aika*, jonka vastine alkuteoksissa on *torr tid*. Myös *kuuma lähde* esiintyy sanaliittoterminä niin ruotsissa kuin suomessa: ruotsissa vastineena on *het källa*. Ainoa karitiivijohtimen sisältävä nimitys on sanaliitto *sateeton seutu*, joka on käänös ruotsin vastineesta *regnfattiga trakt*.

Sanaliitoissa on jonkin verran nimityksiä, joista esiintyy aineistossa myös käännetty yhdyssananimitys. Tällainen on esimerkiksi *aaltoava liikunto*, jonka vastineena voi olla ruotsin yhdyssanan *vågrörelse* ja josta esiintyy aineistossa myös sanasta sanaan käännetty yhdyssana *aaltoliikunto* (ks. luku 12.3.2). Alkuteoksen ilmaus *vågformig slätt* on suorimmin käännetty sanaliitoksi *aaltomainen tasanko*, mutta aineistossa esiintyvät myös käänökset *aaltainen tasanko* ja *aaltainen tasamaa*. *Etelänavasta* käytetään nykykielessä yhdyssanatermiä mutta 1800-luvun aineistossa myös sanaliitonimityksiä *eteläinen maannapa* ja *eteläinen napa*. Ruotsissa näiden vastine on yhdyssana *sydpol*. *Pohjoisnavan* vastaavat sanaliittokäänöslainat ovat *pohjainen maannapa*, *pohjainen napa* ja *pohjoinen napa*. Sanaliitto *ihmisen maantiede* on todennäköisesti käännetty ruotsin yhdyssanasta *antropogeografi*, joka nykytermistössä on suomessakin yhdyssana *ihmismaantiede*. *Mannerilmastosta* käytetään nykykielessä yhdyssanaksi tiivistynyttä termiä. Käsitteen nimitys on myös ruotsissa yhdyssana *fastlandsklimat*. 1800-luvun aineistossa esiintyy sekä yhdyssana- että sanaliitonimityksiä (ks. luku 12.3.2). Sanaliitto *mannermaan ilmanala* on sanasta sanaan käännetty nimitys ja *mantereen ilmasto* ja *manteren ilmanala* osittain suoria ja osittain vapaita käänöslainoja. Vastaavasti *meri-ilmastosta* käytetään aineistossa sekä yhdyssana- että sanaliitonimityksiä: sanaliittona esiintyy tosin vain *meren ilmanala*. Ruotsin yhdyssanat *svartmyllebälte* ja *svartjordbälte* on käännetty sanaliitoiksi *mustanmullan alue* ja *mustanmullan seutu*. Ruotsin *årtidsvind* taas on käännetty sanaliitoksi *vuodenajan tuuli* ja *högslätt* myös sanaliitoksi *ylävä tasamaa*. Rakenteeltaan muista poikkeava sanaliitto on *kokous luotoia*, joka on selvästi käänöslaina ruotsin *av-rakenteisesta* ilmauksesta (*grupp av berg*). Sanaliitto ei olekaan yhtä selkeä kiinteä termi kuin aineiston monet muut sanaliitot. Termeinä rakenteeltaan poikkeavia ovat myös ilmaukset *lumen ja jään seutu* ja

lumi- ja jääjoukko, joiden ruotsinkieliset vastineet alkuteoksissa ovat *snöns och isens område* sekä *snö- och ismassor*. Ilmaukset esiintyvät aineistossa aina yhdessä, vaikka ne voisi käsittää myös kahdeksi erilliseksi termiksi.

Erityisen runsaasti aineistossa on ruotsin *eldsprutande berg* -sanaliiton käännösvastineita: *tulda puhaldava vuori*, *tulda syöksevä vuori*, *tulta huokuva vuori*, *tulta hyökyvä vuori*, *tulta oksentava vuori*, *tulta suihtuva vuori*, *tulta suitseva vuori*, *tulta suitsuttava vuori*, *tulta syytävä vuori*, *tulta tuiskuva tunturi*, *tultatuiskuttavainen vuori* ja *tultatuiskuvainen vuori*. Nykykielessä sanaliitto on tiivistynyt yhdyssanaksi *tulivuori*, joka esiintyy myös 1800-luvun aineistossa. Nykyruotsissa käytössä on vierassana *vulkan*.

Yhdyssanoissa esiintyy jonkin verran osittaisia käännöslainoja, joissa sanan toinen osa on käännetty ja toinen lainattu. Myös sanaliitoista osan voi katsoa tällä perusteella osittaisiksi käännöslainoiksi. Tällaisia käännöslainoja ovat *ensimmäinen meridiani*, *ilman stäi*, *ilman träki*, *krapun käännepiiri*, *krapun käännepiiri*, *krapun kääntymäpiiri*, *kravun käännepiiri*, *kravun kääntymäpiiri*, *kravun kääntöpiiri*, *maan akseli*, *maan kluutu*, *mathematillinen ilmanala*, *negatiivinen alamaa*, *ravun käännepiiri* ja *ravun käännepiiri*. Monien lähellä toisiaan olevien varianttien lisäksi *kravun kääntöpiiristä* esiintyy aineistossa myös kokonaan käännetty variantti *äyriäisen käännepiiri*. Myös *mathematillinen maantiede* esiintyy toisissa lähteissä kokonaan käännettynä joko asussa *suureopillinen maantiede* tai asussa *suureopillinen maantiede*. Näillä sanoilla on yleensä suora käännösvastine, ja kirjakielessä aiemmin esiintynyt lainasana on valittu käännöslainaan vastineen mukaisesti, esimerkiksi *akseli maan akseliin*.

Käännetyt sanaliitot ovat luonteeltaan varsin erikoistunutta sanastoa. Valtaosa nimityksistä kuuluu maapalloa kuvaaviin nimityksiin. Sanaliitot ovat melko vakiintumattomia, sillä samalla käsitteellä on useita läheisiä mutta joillain tavoin eroavia variantteja. Käännössanaliitoista kertamuodosteiksi jää aineistossa 54 nimitystä eli hieman yli puolet. Suurin osa kertamuodosteista on käsitteen nimitysten erilaisia asuja; jokin asu kuitenkin yleensä vakiintuu termiksi.

12.4 1800-luvun vierassanat

12.4.1 Yleislainat

1800-luvulla ensimmäistä kertaa esiintyvissä aineiston nimityksissä on joitakin rakenteeltaan yleislainoiksi tulkittavia nimityksiä, mutta raja yleis- ja erikoislainojen välillä on liukuva. Olen tulkinnut yleislainoiksi sekä yleisesti käytössä olevia lainoja että lainoja, joissa ei ole suomen kielelle vieraita äänneitä tai äänneyhtymiä. Tällaisia yleislainoja on usein lainattu suomeen ruotsin välityksellä. Eurooppalaisista kielistä ruotsin kautta on lainattu *alppi*, jolla tarkoitetaan korkeaa vuorta. Ruotsin kautta on suomeen tullut myös sana *atolli*, joka on alun perin lainattu Malediivien kehäriuttaa tarkoittavasta *atolu*-sanasta (NES). Myös

tulivuoren aukkoa tarkoittava sana *pikari* on lainattu ruotsin sanasta *bikar* (NES). Sanan loppuun on lisätty *i*, ja sana muistuttaa muuten yleislainoja.

Todennäköisesti ruotsin välityksellä saksasta on lainattu sana *dyyni*, joka esiintyy aineistossa myös sitaattilaina-asussa (ks. luku 12.4.3). Kirjoitusasun mukautumiseen on voinut vaikuttaa ruotsin kirjoitusasun *dyn* mukautuminen. Yleislainana voi yleisen tunnettuuden perusteella pitää myös päiväntasaajaa tarkoittavan sanan asua *ekvaattori*. Sana *kanava* on lainattu sellaisenaan venäjältä mutta on asultaan ja tunnettuudeltaan yleislaina. Saamesta on puolestaan lainattu niemeä tarkoittava sana *kulppo*, joka voisi harvinaisuutensa vuoksi olla myös erikoislaina, vaikka asultaan muistuttaakin muita suomen kielen sanoja.

Kaiken kaikkiaan 1800-luvulla kirjakieleen tulleita yleislainoja on aineistossa vain seitsemän. Näistä kertamuodoste on ainoastaan *pikari*. Muut nimitykset ovat sellaista maantieteen erikoissanastoa, joka kuuluu myös nykyyleiskieleen.

12.4.2 Erikoislainat

1800-luvulla kieleen tulleet erikoislainat eroavat yleislainoista erityisesti siten, että niissä esiintyy vieraita äännejä tai äänneyhtymiä (ks. Karlsson 1983, 58–59, 95, 104–125). Erikoislainoista suurin osa on lainattu muuten sellaisenaan ruotsista, mutta sanan loppuun on lisätty epenteettinen *i*. Sanat saattavat olla ruotsissa lainoja esimerkiksi latinasta. Aineistossa tällaiset erikoislainat vastaavat kuitenkin ruotsin kirjoitusasua. Tällaisia ruotsista tai ruotsin välityksellä lainattuja erikoislainoja ovat seuraavat nimitykset:

<i>alpi</i>	ruotsin vastine <i>alp</i>
<i>arkipelagi</i>	ruotsin vastine <i>arkipelag</i>
<i>cirkeli</i>	ruotsin vastine <i>cirkel</i>
<i>climati</i>	ruotsin vastine <i>klimat</i> ; sanan alussa on esiintynyt <i>c</i> 1700-luvulle saakka (SAOB)
<i>diameteri</i>	'maapallon läpiviiva', ruotsin vastine <i>diameter</i>
<i>düni</i>	ruotsin vastine <i>dyn</i> , saksan vastine <i>düne</i>
<i>ekvatori</i>	ruotsin vastine <i>ekvator</i>
<i>fjordi</i>	'vuono', ruotsin vastine <i>fjord</i>
<i>flocki</i>	'joukko, (saari)ryhmä (myös Jussila 1999, 257)', ruotsin vastine <i>flock</i>
<i>geyseri</i>	1800-luvun ruotsissa <i>geyser</i> ; alun perin islannin <i>geysir</i> (SAOB)
<i>glacieri</i>	'jäätikkö', 1800-luvulla ruotsin vastine <i>glacier</i> (SAOB s. v. <i>glaciär</i>)
<i>gletschi</i>	'jäätikkö', 1800-luvulla ruotsin vastine esim. <i>gletsch</i> (SAOB s. v. <i>gletscher</i>)

<i>globi</i>	'maapallo', ruotsin vastine <i>glob</i>
<i>isotermi</i>	'lämpökäyrä', ruotsin vastine <i>isoterm</i>
<i>katarakti</i>	'vesiputous', ruotsin vastine <i>katarakt</i>
<i>klitteri</i>	ruotsin vastine <i>klitter</i> ⁸⁸
<i>krateri</i>	ruotsin vastine <i>krater</i>
<i>kusti</i>	'rannikko', ruotsin vastine <i>kust</i>
<i>laguni</i>	ruotsin vastine <i>lagun</i>
<i>latitudi</i>	ruotsin vastine <i>latitud</i>
<i>lavini</i>	ruotsin vastine <i>lavin</i>
<i>longitudi</i>	ruotsin vastine <i>longitud</i>
<i>marschi</i>	'marskimaa', ruotsin yksi vastine 1800-luvulla vastaa saksan kirjoitusasua <i>marsch</i>
<i>marski</i>	ruotsin vastine <i>marsk</i>
<i>monsuni</i>	ruotsin vastine <i>monsun</i>
<i>oasi</i>	ruotsin vastine <i>oas</i>
<i>oceani</i>	ruotsin vastine <i>ocean</i>
<i>orkani</i>	'hirmumyrsky', ruotsin vastine <i>orkan</i>
<i>paralleli</i>	1800-luvulla yksi ruotsin kirjoitusvastine <i>parallel</i> (SAOB s. v. <i>parallell</i>)
<i>peneplani</i>	'puolitasanko', ruotsin vastine <i>peneplan</i>
<i>polderi</i>	'Alankomaiden marskimaa', ruotsin vastine vastaa hollannin asua <i>polder</i>
<i>poli</i>	'napa', ruotsin vastine <i>pol</i>
<i>savanni</i>	ruotsin vastine <i>savann</i>
<i>sirkeli</i>	ruotsin vastine <i>cirkel</i> ; sanan alussa on esiintynyt <i>s</i> 1700-luvulle saakka (SAOB)
<i>sundi</i>	'salmi', ruotsin vastine <i>sund</i>
<i>tropiki</i>	'kääntöpiiri', ruotsin vastine <i>tropik</i>
<i>vulkani</i>	ruotsin vastine <i>vulkan</i>
<i>zoni</i>	'vyöhyke', ruotsin vastine <i>zon</i> .

Osa sanoista on äänteellisesti muuten suomen mukaisia, esimerkiksi *alpi* ja *isotermi*, mutta sanat kuuluvat erikoisalan sanastoon eivätkä ole yleislainojen tapaan yleisesti tunnettuja. Niiden kirjoitusasu on mukautettu suomen kieleen mahdollisimman vähän. Osassa sanoista vieraita äännteitä on vain sanan alussa, esimerkiksi *cirkeli* ja *zoni*, ja osassa sanan alussa on vieras konsonanttiyhtymä, esimerkiksi *climati*, *fjordi*, *flocki*, *galcieri* ja *tropiki*. Vieraita konsonanttiyhtymiä on joissakin sanoissa myös sanan sisällä, esimerkiksi *gletschi* ja *marschi*. Joissakin tapauksissa sana voisi olla yleislaina, jos sen asu olisi muutettu pitkävokaaliseksi, esimerkiksi *monsuni* ja *vulkani*. Aineistossa esiintyy näistä sanoista myös enemmän suomen kieleen mukautettuja asuja, esimerkiksi *sirkkeli*, *ek-*

⁸⁸ Sanan perusmuoto on ruotsissa *klitt*, mutta sitä käytetään yleensä monikossa *klitter* (SAOB s. v. *klitt*). Suomeen sana on lainattu monikossa.

vaattori, *monsuuni* ja *oasi*. Ainoa poikkeus edellä kuvattuihin erikoislainoihin on *limani*, joka tarkoittaa Mustanmeren suulahtea. Sana on todennäköisesti laina venäjältä, ja siihen on 1800-luvun aineistossa lisätty loppuun *-i*; nykykielessä sanan kirjoitusasu on *limaani* (esim. NS). Venäjältä on lainattu myös koskea tarkoittava sana *porogi*, jonka loppuun on lisätty epenteettinen *i*. Englannista puolestaan on todennäköisesti lainattu kuivaa Australian pensaikkoseutua tarkoittava erikoislaina *scrubi*, joka esiintyy tässä asussa vain yhdessä lähteessä ja kahdessa muussa lähteessä sitaattilainana.

Osa aineiston erikoislainoista on mukautettu suomen kieleen enemmän kuin vain lisäämällä loppuun epenteettinen *i*. Joissakin sanoissa on lisäksi pidentynyt, ääntämisasun mukainen vokaali, kuten sanoissa *atmosfeeri*, *bassiini*, *glacieeri*, *kraateri*, *laguuni*, *laviini*, *monsuuni*, *oasi*, *oseaani*, *pooli* ja *vulkaani*. Nimityksistä *atmosfeeri* vastaa ruotsin äänneasua. Todennäköisesti ruotsin äänneasua vastaa myös kirjoitusasu *munsumi*, johon on lisätty loppuun epenteettinen *i*. Toisissa vierassanoissa sana on mukautettu suomen kieleen epenteettisen *i*:n lisäksi geminaation kautta. Tällaisia sanoja ovat *kontinentti*, *parallelli*, *sirkkeli* ja *tropiikki*. Muulla tavoin mukautettuja ovat sanat *laguuna*, *lavina* ja *zona*, joissa loppuvokaalina on *a*. *Laguuna*-sanassa loppuvokaali voi tosin olla myös alkuperäinen, sillä sanan italiankielinen alkuperäisasu on *laguna* (SSA). Sanassa *klootu* mukauttaminen on tehty vokaalinpidennyksen ja loppuvokaalin *u* avulla (vrt. ruotsin *klot*). Sana *prairi* on mukautettu suomen kielen taivutusjärjestelmään jättämällä esimerkiksi englannissa ja ranskassa sanassa oleva viimeinen *e*-kirjain pois (*prairie*). Ruotsissa sana esiintyy 1800-luvulla englannin alkuperäisasussa (SAOB s. v. *prärie*). Sanan toisessa asussa *prairia* viimeinen kirjain on muutettu *a*:ksi. Lisäksi aineistossa on äänneasun mukainen kirjoitusasu *prerii*. Näitä asuja vastaavaa asua ei esiinny ruotsissa lainkaan (SAOB). Sanan *karru* alkuperä on aineiston perusteella epäselvä, sillä sitä ei esiinny nykykielessä. Sillä voitaisiin tarkoittaa Etelä-Afrikan karroo-aluetta, jolloin suomen sana *karru* jäljittelisi sanan äänneasua⁸⁹. *Träi* tarkoittaa kannasta tai niemeä ja sen synonyyminä on *maan-sträi*. Sana on todennäköisesti alkuosaltaan kotoistettu laina ruotsin vastineesta *sträcka* 'taival'. Saamesta on lainattu sanat *oaivi* ja *oivi*, jotka tarkoittavat tunturia ja päätä.

Aineistossa on jonkin verran myös sellaisia yhdyssanoja tai sanaliittoja, joiden määrite- ja edusosat ovat vierassanoja. Erikoislainoina näitä yhdyssanoja voi pitää etenkin edusosan perusteella ja sanaliittoja sekä määrite- että edusosan perusteella. Kokonaan lainattuja ovat yhdyssanat *ferro-meridiani* 'nollameridiaani', *latitudi-gradi* 'leveysaste' ja *nollameridiani* sekä sanaliitot *poolin sirkkilä* 'napapiiri' ja *sirkkelin graadi* 'leveysaste'.

1800-luvulla kirjakielen tulleita erikoislainoja on aineistossa 73. Kertamuodosteita näistä nimityksistä on 36: *arkipelagi*, *bassiini*, *climati*, *diameteri*, *düni*, *fjordi*, *flocki*, *geyseri*, *glacieeri*, *karru*, *katarakti*, *klootu*, *kusti*, *latitudi-*

⁸⁹ Kiitän tulkinnasta maantieteilijä Jorma Kytömäkeä.

gradi, lavina, marski, monsuuni, munsuni, nollameridiani, oaasi, oaivi, oceani, oseaani, oseani, parallelli, peneplani, poli, pooli, poolin sirkkilä, prairi, prairie, prerii, scrubi, sirkkelin graadi, sundi, träi ja zona.

12.4.3 Sitaattilainat

Sitaattilainoiksi olen 1800-luvulla aineistoon tulleista nimityksistä sijoittanut ne, joiden asu vastaa ruotsin tai muun lainanantajakielen asua eikä sanaa ole mukautettu suomen kieleen lainkaan. Monista tällaisista nimityksistä esiintyy aineistossa myös enemmän mukautettu, erikoislaina-asu. Tällaisia eriasteisesti lainatessa suomen kieleen mukautettuja sanoja ovat sitaattilainoista *arkipelag, atmosfer, crater, diine, diinen, gletscher, glob, kliimat, klitter, laguna, latitud, liman, longitud, longitudo, oas, ocean, oceanus, savannas* ja *scrubs*. Näiden sitaattilainojen vastineita ruotsissa ja muissa kielissä olen käsitellyt luvussa 12.4.2.

Sitaattilainoja ovat aineistossa lisäksi seuraavat vierassanat:

<i>delta, deltta</i>	esimerkiksi ruotsin, saksan ja englannin vastine <i>delta</i> , joka on alun perin lainattu kreikan sanasta <i>delta</i> (esim. SAOB)
<i>föhn</i>	alun perin latinan sanasta <i>favōnius</i> 'länsituuli' (NES s. v. <i>föönata</i>), saksan <i>Föhn</i>
<i>geografia, geographia</i>	kreikan vastine <i>geographi'a</i> (USS)
<i>haff</i>	'matala rannikkolahti Saksan Itämeren-rannikolla' (NS), saksan vastine <i>haff</i>
<i>hamada</i>	'kivi- ja louhikkoavikko Saharassa' (NSS), arabiaa
<i>harmatan, harmattan</i>	'Pohj.-Afrikassa talvella puhaltava koillistuuli' (NSS), arabian vastine <i>harmattan</i>
<i>isbäer</i>	'jäävuori', koodinvaihto: " – – peitetyt ikuisilla lumi- ja jääjoukoilla, joiden nimi täällä on <i>isbräer</i> – –" (Ervast 1865, 111)
<i>isthmus</i>	'kannas', koodinvaihto: "Taipale (Lat. Isthmus) on kapea maa-suikale, joka, wesiä eroittaen, yhdistää kah- ta maata" (< Modeen 1848, 7).
<i>jökel</i>	'jätikkö', koodinvaihto: " – – Kölin avarin lumi-aukio (jökel) on Fondi – –" (Rahkonen 1882, 61)
<i>kamsin</i>	ruotsin vastine <i>kamsin</i> , joka on alun perin lainattu arabiasta (<i>khams_in</i>) (SAOB).
<i>kap</i>	'niemi', koodinvaihto: "Niemeksi (kap) sanotaan uloimpaa osaa maata, joka pistää mereen" (Elmgren 1867, 12).

<i>klimatologia</i>	latinan mallin mukaan muodostettu oppitekoinen sana, vastine ruotsissa <i>klimatologi</i> , saksassa <i>klimatologie</i> ja esimerkiksi englannissa <i>climatology</i> (SAOB)
<i>leveche</i>	'vuoristotuuli', koodinvaihto: "Alppiseudulla on samankaltaisella tuulella nimi Föhn, ja Andalusianssa Leveche" (Rahkonen 1882, 127)
<i>lianos, ljanos, llano, llanos</i>	'ruohotasangot Etelä-Amerikassa' (NSS s. v. <i>llanos</i>), vastine espanjan monikollinen <i>llanos</i>
<i>maremma, maremman, maremmon, maremna</i>	'räme Italiassa' (NS s. v. maremmi), italian vastine <i>maremma</i>
<i>nadir</i>	'piste, missä havaintopaikan kautta kulkeva luotiviiva – – leikkaa taivaanpallon' (NS s. v. <i>nadiiri</i>), vastine ruotsissa <i>nadir</i> , joka on alun perin lainattu arabiasta (<i>nadr</i>) (SAOB)
<i>pampa, pampas, pampos</i>	vastine espanjassa <i>pampa</i> , monikossa <i>pampas</i> , joka on lainattu ketšuan kielen tasankoa tarkoittavasta sanasta (USS)
<i>paramos</i>	'porrasmaa', koodinvaihto, esim.: " – – porras-maana tahi paramos – – [Kolumbiassa]" (Cannelin 1860, 106).
<i>prairies</i>	vastine englannissa ja ranskassa <i>prairie</i> ; ruotsissa sana esiintyy 1800-luvulla englannin alkuperäisasussa (SAOB s. v. <i>prärie</i>)
<i>prairies-Savannes</i>	koodinvaihto: " – – tasamaata, jossa paikoin kasvaa laajoja ruoho-aukeita (prairies-Savannes) – –" (Cannelin 1860, 32)
<i>pusta, puszta</i>	ruotsin vastine <i>pusta</i> , joka on lainattu alun perin unkarista (<i>puszta</i>) ja edelleen slaavilaisista kielistä (vrt. venäjän <i>pustoj</i> 'tyhjä, autio; tyhjänpäiväinen') (SSA; SAOB)
<i>samum, smum</i>	'Pohjois-Afrikassa ja Etu-Aasiassa autiomaasta puhaltava kuiva ja kuuma kesätuuli' (CD-PS), vastine ruotsissa <i>samum</i> , 1800-luvulla myös <i>smum</i> ; alun perin sana on lainattu arabiasta (<i>samm</i>) (SAOB)
<i>savannas</i>	vastine esimerkiksi englannissa <i>savanna</i> , asua käytetty ruotsissa 1800-luvulle saakka (SAOB s. v. <i>savanne</i>)
<i>scirocco, sirokko</i>	ruotsissa 1800-luvulla vastineina esim. <i>scirocco</i> , <i>scirocco</i> , saksassa esim. <i>sirokko</i> ; lainattu italian vastineista <i>scirocco</i> ja <i>sirocco</i> , jotka on edelleen lainattu arabiasta (SAOB)
<i>selva, selvas, silvas</i>	'sademetsäalue Etelä-Amerikassa' (NSS), espanjan ja portugalilain vastine <i>selva</i> , monikossa <i>selvas</i> (USS)

<i>skärgård</i>	'saaristo', koodinvaihto: ”– – saari- ja luoto-vyöllä, jota sanotaan saaristoksi, ruotsiksi ”skärgård” – –” (Ignatius 1890, 78).
<i>solano</i>	espanjan vastine <i>solano</i> 'itätuuli', koodinvaihto: ”Kulkien Alpeilla saa Scirocco nimen Föhn, ja Andalusiasa on sen nimenä Solano” (Rahkonen 1872b, 114)
<i>tornados</i>	ruotsin vastine <i>tornado</i> ; alun perin lainattu portugalin kääntymistä tarkoittavasta sanasta (USS)
<i>zenit, zenith</i>	'taivaan lakipiste' (NS s. v. <i>zeniitti</i>), alun perin arabista

Yhteensä sitaattilainoja on 1800-luvun aineistossa 65. Osa nimityksistä esiintyy ns. koodinvaihtona, jossa jotakin käsitettä selitetään tai nimetään myös alkukielen kautta. Näitä sanoja ei kaikkia varsinaisesti lainata suomen kielen sanaston osaksi. Koodinvaihtoa on lähteissä käytetty eri tavoin. Toiset todetaan paikallisen kielen ilmauksiksi ja erotetaan siten suomen nimityksestä, esimerkiksi *isbäer*, toisille ilmiöille annetaan vain paikallisen kielen nimitys, esimerkiksi *leveche*. Toisissa lähteissä koodinvaihto esiintyy osana tekstiä ilman selityksiä ja on lähellä lainaamista, esimerkiksi *jökel*. Sitaattilainat jäävät tästä johdun ja laina-asujen variaation takia pääasiassa kertamuodosteiksi (yhteensä 29) tai harvinaisiksi. Kertamuodosteita ovat nimityksistä tai niiden asuista *arkipelag*, *crater*, *delta*, *düne*, *glob*, *harmatan*, *isbräer*, *isthmus*, *kamsin*, *kap*, *klimatologia*, *lianos*, *liman*, *ljanos*, *maremma*, *maremman*, *maremmon*, *maremma*, *ocean*, *oceanus*, *pamos*, *prairies-Savannes*, *puszta*, *savannas*, *sirokko*, *silvas*, *skärgård*, *solano*, *zenit* ja *zenith*.

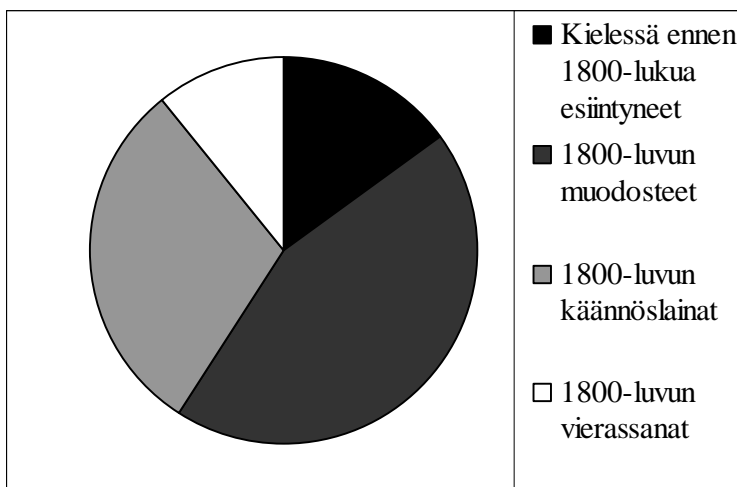
12.5 Maantieteen sanaston rakenteen kokoavaa tarkastelua

Tutkimukseni aineistoon kuuluu yhteensä noin 1 770 nimitystä. Edellä on tarkasteltu, miten nimitykset on saatu maantieteen kieleen ja millaisia nimitykset ovat rakenteeltaan. Seuraavassa esitän nimitysten alkuperästä ja rakenteesta kokoavia huomioita. Tarkastelen 1800-luvun aineistoa ja aineiston kaikkia nimityksiä.

Kuviossa 7 on esitetty aineiston nimitysten jakautumista alkuperän mukaisiin ryhmiin⁹⁰. Nimityksistä suurimman ryhmän muodostavat 1800-luvulla muodostetut tai seipitetyt, kotoisista aineksista rakennetut uudisnimitykset. Yhteensä näitä neologismeja on noin 710. Luvut ovat tulkinnanvaraisia, koska nimitysten toisilleen läheiset variantit voisi tulkita myös samaksi nimitykseksi. Uudismuodosteiden runsas määrä aineistossa on kuitenkin odotuksenmukainen:

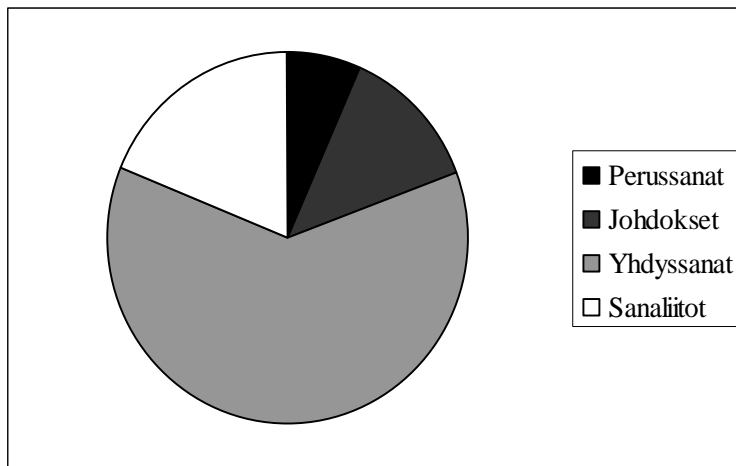
⁹⁰ Nimitysten määrä ei vastaa aineiston nimitysten määrää (noin 1 770), sillä eri nimityksiksi on liitteessä 2 laskettu käsitteiden polyseemiset nimitykset, jotka alkuperän ja rakenteen näkökulmasta ovat yksi nimitys.

1800-luvun kirjakielen kehitystä leimaa sanaston runsas, tietoinen kehittäminen, jonka taustalla vaikuttanut kansallismielinen ideologia sopii hyvin pyrkimykseen luoda omaperäistä sanastoa. Näistä lähtökohdista on myös ymmärrettävää, ettei 1800-luvun sanastossa ole voitu hyödyntää merkittävässä määrin kielessä ennen 1800-lukua käytössä ollutta sanastoa: nimityksistä kirjakielessä aiemmin esiintyneitä eli sellaisia nimityksiä, joita on käytetty jo vanhan kirjasuomen aikana, on noin 240. Ideologisista syistä pyrittiin varmasti välttämään myös vierassanojen suurta osuutta. Tässä aineistossa vierassanat muodostavat pienimmän ryhmän; niitä on yhteensä noin 145. 1800-luvun sanaston kehityksen kuvauksissa on korostettu johtamisen ja muun kotoisen sananmuodostuksen keskeisyyttä. Näistä oletuksista poiketen 1800-luvun nimityksistä hämmästyttävän suuri osa on käänöslainoja. Yhteensä käänöslainojen osuus on aineistossa noin 480 nimityksellä. Käänöslainojen suuri osuus selittyy aineiston luonteesta: 1800-luvun maantieteellinen sanasto luotiin pitkälti ruotsin pohjalta kääntämällä oppikirjoja. Käänöslainat sopivat ideologisesti suomen sanaston osaksi vierassanoja paremmin. Niihin lainattiin vain idea ja sanan rakenne toisesta kielestä mutta itse nimitys luotiin kotoisista aineksista. Käänöslainojen osuutta erikoisalan sanaston luomisessa täytyy tämän aineiston perusteella pitää erittäin merkittävänä. Tähän seikkaan ei aiemmin ole kiinnitetty niin paljon huomiota, kun tarkastelun keskipisteessä on ollut 1800-luvun yleiskirjakielinen sanasto.

KUVIO 7. Aineiston nimitysten alkuperä.

Sananmuodostukseltaan aineiston nimitykset jakautuvat perussanoihin, johdoksiin, yhdyssanoihin, sanaliittoihin ja vierassanoihin. Sananmuodostustapojen osuutta aineistossa on kuvattu kuviossa 8.

KUVIO 8. Aineiston nimitysten jakautuminen sananmuodostustavan perusteella.

Yhdistäminen on nykykielen yleisin sananmuodostuskeino. Esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan noin 200 000 hakusanasta kaksi kolmasosaa on yhdyssanoja. Yhdyssanoja on myös 1800-luvun maantieteellisessä sanastossa eniten, 864, mikä on noin 50 prosenttia aineiston kaikista nimityksistä. Yhdyssanojen osuus vastaa lähes Nykysuomen sanakirjan yhdyssanojen osuutta. Yhdyssanojen suurta määrää selittää aineiston luonne: yhdyssanojen avulla voidaan erikoisalan sanastossa kuvata esimerkiksi sanan kuulumista johonkin käsitejärjestelmään ja määrittellä rinnakkaiskäsitteitä. Perussanat ja johdokset ovat tässä mielessä usein liian läpinäkymättömiä, eikä niihin voi yhtä luontevasti yhdistää esimerkiksi yläkäsitteen merkitystä.

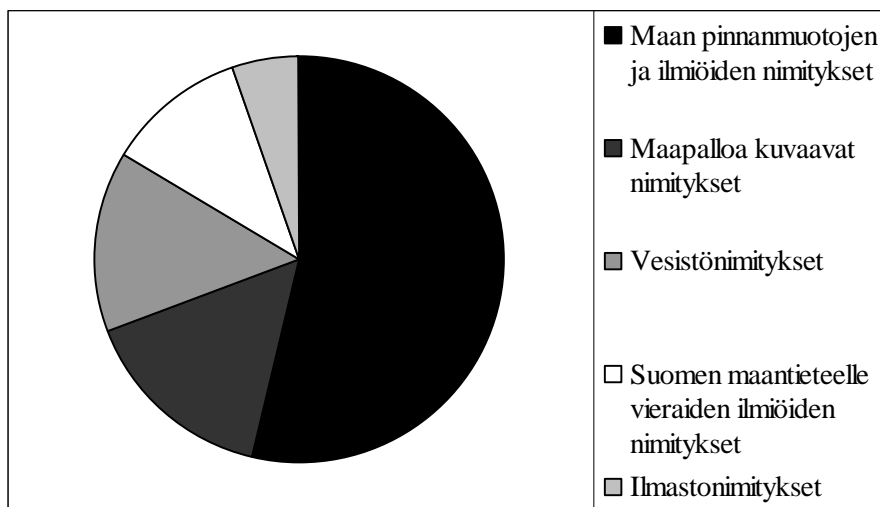
Seuraavaksi eniten aineistossa on sanaliittoja, 265. Valtaosa sanaliitoista on merkitykseltään kiinteitä ja termimäisiä. Ne rakentavat yleensä samanlaisia, käsitejärjestelmää kuvaavia ja käsitteitä tarkemmin määrittäviä järjestelmiä kuin yhdyssanat. Yhdyssanat ja sanaliitot nimeävät jossain tapauksessa samaa käsitettä siten, että sanaliitto tiivistyy myöhemmin yhdyssanaksi. Tällaisia sanaliittoja ovat esimerkiksi *eteläinen napa* ja *tulta lennättävä vuori*. Erityisen yleistä tämä ei aineistossa kuitenkaan ole, vaikka tällainen sanojen tiivistyminen on yleinen sanastonkehityksen ilmiö. Valtaosa sanaliitoista vakiintuukin sanaliittona osaksi erikoisalan termistöä. Usein näiden sanaliittojen edusosa on yhdyssana, joka esiintyy aineistossa myös itsenäisesti.

Kolmanneksi eniten aineistossa on johdoksia, 179. Johdoksia on aineiston nimityksistä noin kymmenen prosenttia, mikä on selvästi vähemmän kuin esimerkiksi Nykysuomen sanakirjassa, jossa johdoksia on noin 27 prosenttia. Häkinen (1994a, 419) on laskenut johdosten ja yhdyssanojen osuutta myös 1800-luvun kielestä Lönnrotin sanakirjasta. Sanakirja ei tosin edusta todellista kielenkäyttöä, ja sen johdosten osuus onkin valtava: johdoksia on 72 prosenttia. Monet Lönnrotin johdoksista ovat kuitenkin teoreettisia. Tässä aineistossa johdoksia esiintyy itsenäisten johdosten lisäksi myös yhdyssanojen ja sanaliittojen määrite-

ja edusosina. Itsenäisinä nimityksinä niillä näyttää kuitenkin olevan erikoisalan sanaston luomisessa yllättävän pieni merkitys myös 1800-luvulla.

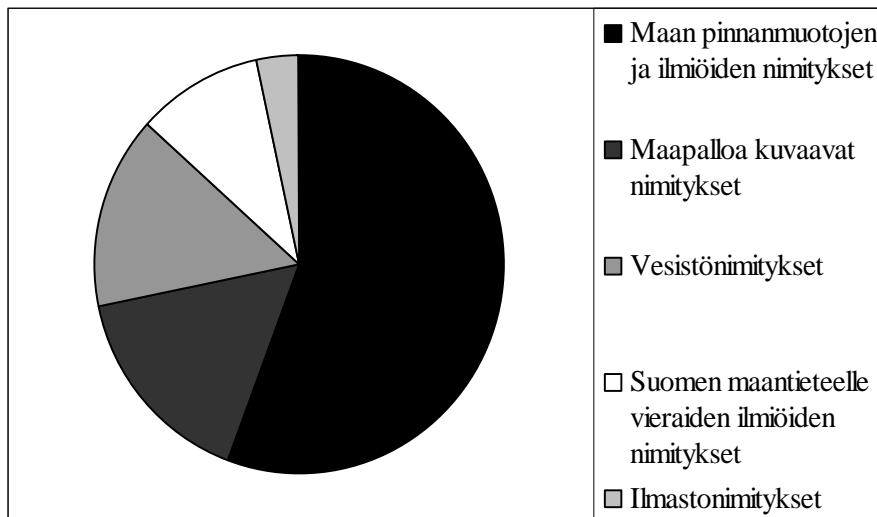
Pienimmän ryhmän muodostavat aineistossa perussanat. Perussanoja on yhteensä alle 100, mikä tarkoittaa alle kuutta prosenttia nimityksistä. Perussanojen osuus on siis vielä esimerkiksi Nykysuomen sanakirjaa pienempi. Näiden sanamuodostustapojen lisäksi aineistossa on vierassanoja, jotka olen laskenut alkuperänsä ja rakenteensa vuoksi erilliseksi ryhmäksi. Vierassanat oli voinut sijoittaa myös perussanoihin, mutta olen halunnut säilyttää ne erillään, koska ne poikkeavat rakenteeltaan niin olennaisesti omaperäisistä perussanoista. Vierassanoja on aineistossa yhteensä noin 200. Jos vierassanat laskettaisiin osaksi perussanoja, olisi aineiston nimityksistä perussanoja peräti noin 17 prosenttia.

Aineiston eri tavoin muodostettuja nimityksiä voi tarkastella myös maantieteen näkökulmasta. Kuviossa 9 on esitetty perussanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin, joita tässä tutkimuksessa on käytetty lukujen 4–9 jaottelussa. Perussanoista valtaosa kuuluu maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimityksiin, kuten edeltä luvusta 12.1.1. on käynyt ilmi. Merkittäviä ryhmiä ovat myös maapalloa kuvaavat nimitykset ja vesistönimitykset. Kaikki nimitykset ovat esiintyneet kielessä ennen 1800-lukua.

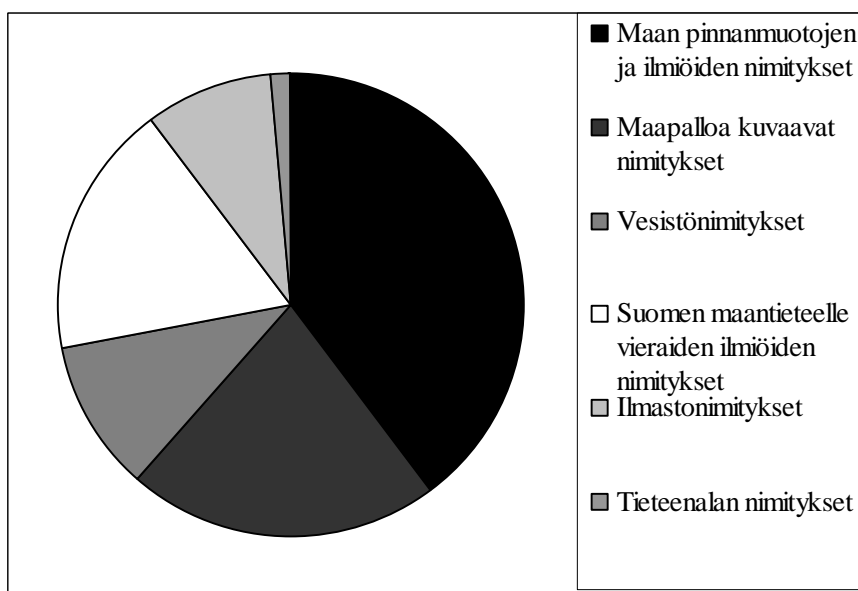
KUVIO 9. Perussanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Kuviossa 10 on kuvattu johdosten jakautumista maantieteellisiin luokkiin. Johdosten jakautuminen näyttää hyvin samanlaiselta kuin perussanojen: selvä enemmistö nimityksistä on maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavia, ja seuraavaksi eniten ja lähes yhtä paljon on maapalloa kuvaavia nimityksiä ja vesistönimityksiä. Olen jättänyt kuvioista pois yhden tieteenalan nimityksen, joka on johdos. Johdoksista puolet kuuluu kielessä ennen 1800-lukua esiintyneisiin nimityksiin ja puolet 1800-luvun uudismuodosteisiin tai sepiteisiin. Käännöslaina-alkuperäiset johdokset ovat aineistossa erittäin pieni ryhmä.

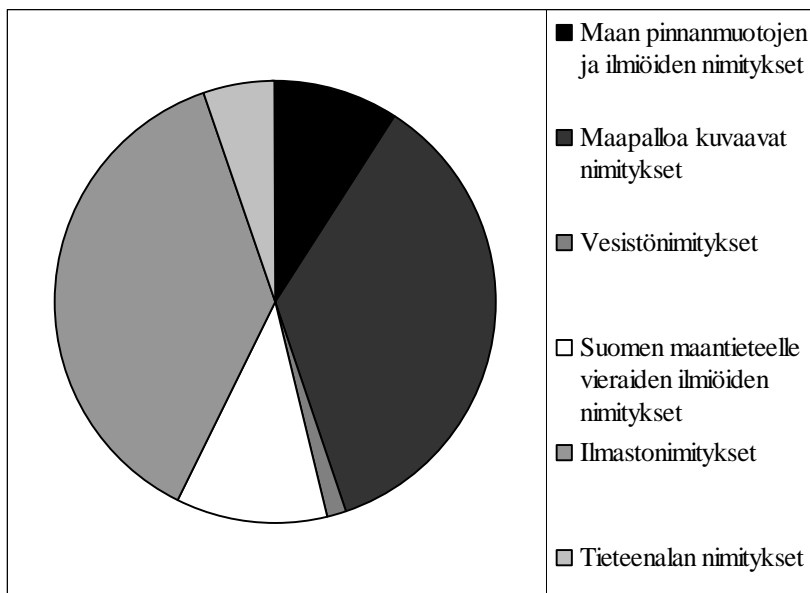
KUVIO 10. Johdosten jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Kuviossa 11 on kuvattu aineiston yhdyssanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin. Enemmistö nimityksistä kuuluu tässäkin ryhmässä maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimityksiin, mutta näiden nimitysten osuus on edellisiä ryhmiä pienempi. Seuraavaksi eniten on maapalloa kuvaavia nimityksiä, mutta näiden nimitysten suhteellinen osuus on suurempi kuin muissa ryhmissä. Yhdyssanoissa kolmanneksi eniten on yllättävästi Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiä. Uutena ryhmänä yhdyssanoissa on pieni tieteenalan nimitysten joukko. Yhdyssanoista noin puolet kuuluu 1800-luvulla muodostettuihin ja noin puolet 1800-luvun käänöslainoihin. Aiemmin kirjakielessä esiintyneet yhdyssanat ovat aineistossa marginaalinen ryhmä.

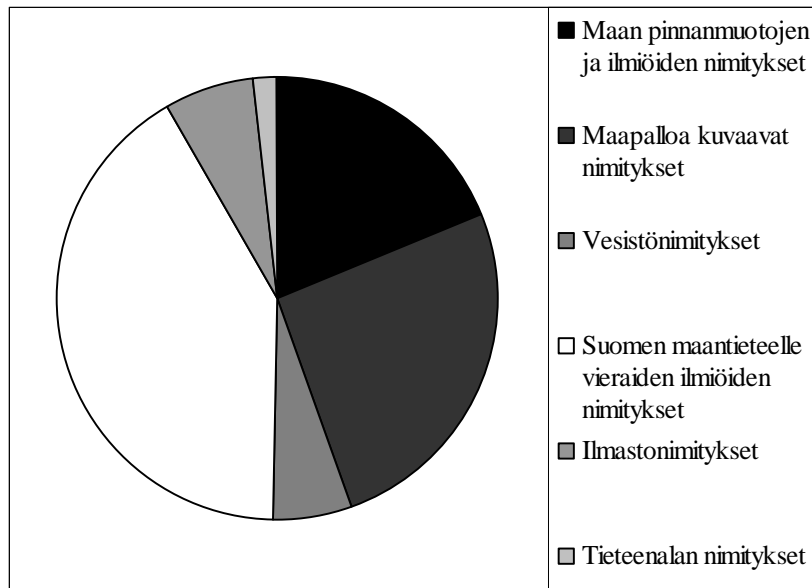
KUVIO 11. Yhdyssanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Kuviossa 12 on kuvattu sanaliittojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin. Sanaliittojen osalta kuvio on hyvin erinäköinen kuin muiden sanamuodostustapojen. Enemmistö sanaliitoista kuuluu yllättäen ilmastonimityksiin, ja lähes yhtä paljon aineistossa on sanaliittoja, jotka kuuluvat maapalloa kuvaaviin nimityksiin. Muihin ryhmiin kuuluvia nimityksiä on huomattavan vähän. Seuraavaksi suurimmat ryhmät ovat Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset ja maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset, joita on erityisen vähän suhteessa aiempiin määriin. Myös vesistönimityksiä on erittäin vähän. Sanaliitot kuuluvat aineiston erikoistuneempaan sanastoon, mikä vahvistaa kuvaa, joka sanaliitoilla termistöissä yleensä on: sanaliitot ovat termeinä samanarvoisia kuin esimerkiksi yhdyssanat. Sanaliitoista enemmistö kuuluu 1800-luvulla muodostettuihin omaperäisiin nimityksiin ja loput käänöslainoihin.

KUVIO 12. Sanaliittojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Kuviossa 13 on kuvattu vierassanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin. Sanaliittojen tapaan vierassanat jakautuvat muusta aineistosta poikkeavasti eri maantieteellisiin luokkiin. Enemmistö vierassanoista on Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimityksiä. Seuraavaksi eniten vierassanoja on maapalloa kuvaavissa nimityksissä, ja kolmanneksi eniten mutta jo selvästi vähemmän on maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimityksiä. Vierassanoja käytetään sekä vieraista että erikoiskäsitteistä. Niitä ei ole ollut tarpeen tai mahdollista kääntää tai muodostaa suomeksi. Vierassanoja on ollut jo vanhassa kirjasuomessa, mutta niitä on otettu käyttöön useita myös 1800-luvulla.

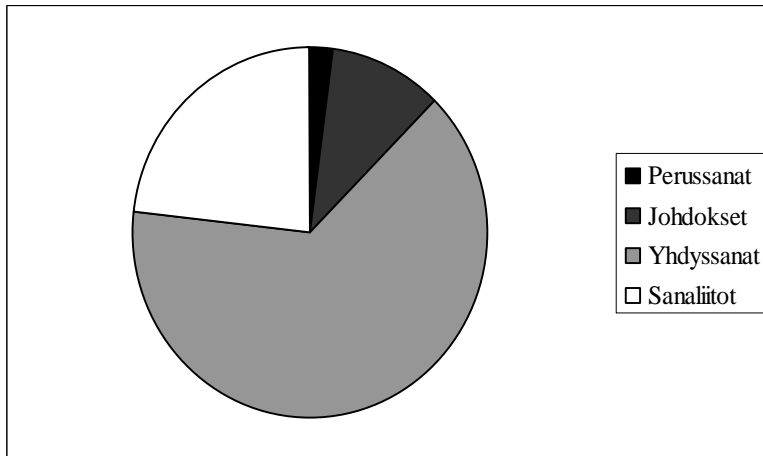

KUVIO 13. Vierassanojen jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimitykset muodostavat merkittävän osan perussanoista, johdoksista ja yhdyssanoista. Ne ovat maantieteen peruskäsitteiden nimityksiä ja muodostavat olennaisen osan kielessä ennen 1800-lukua esiintyneistä perussanoista. Maapalloa kuvaavat nimitykset ovat tyypillisimmillään yhdyssanoja ja sanaliittoja ja edustavat aineiston erikoistuneinta sanastoa, vaikka niillä on merkittävä osuus myös perussanoista ja johdoksista. Vesistönimityksistä suhteellisesti suurin osa kuuluu perussanoihin ja johdoksiin, vaikka määrällisesti suurin osa niistä on yhdyssanoja. Vesistönimityksen ovat luonteeltaan samanlaisia kuin maan pinnanmuotojen nimitykset: monet vesistönimitykset ovat peruskäsitteiden nimityksiä. Suomen maantieteelle vieraiden ilmiöiden nimitykset jakautuvat kaikkiin sanamuodostusryhmiin, mutta määrällisesti ja suhteellisesti suurin osa tämän luokan nimityksistä on yhdyssanoja. Ilmastonimitykset ovat suhteellisesti suurin ryhmä sanaliitoista, mutta määrällisesti niistä lähes yhtä paljon on yhdyssanoja. Ne ovat luonteeltaan termimäisiä ja merkitykseltään erikoistuneita. Tieteenalan nimityksiä on aineistossa vähän. Niistä yhdyssanoja ja sanaliittoja on lähes yhtä paljon, mutta niiden suhteellinen osuus kaikista sanaliitoista on suurempi kuin yhdyssanoista.

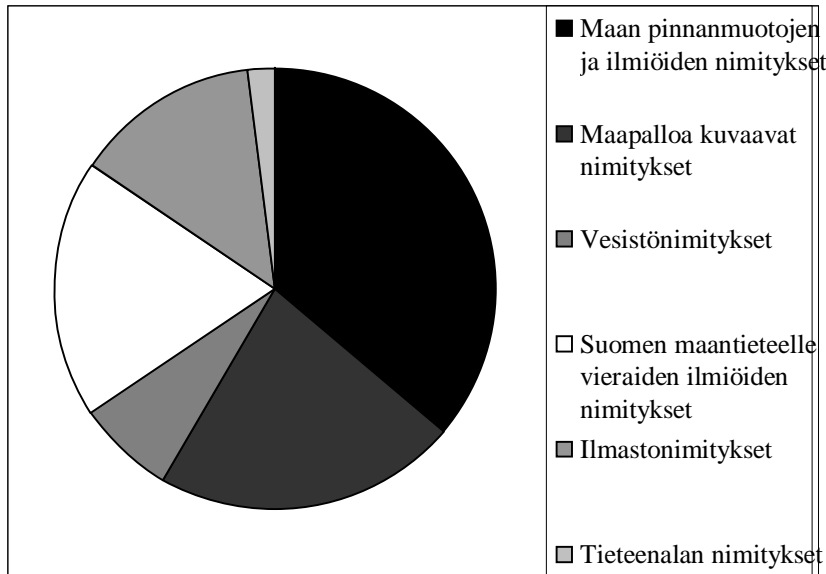
Olen tarkastellut sanaston vakiintumista esimerkiksi laskemalla kertamuodosteiden eli aineistossa vain yhden kerran esiintyvien nimitysten määrää. Aineiston noin 1 770 nimityksestä kertamuodosteita on 740 eli 42 prosenttia. Kertamuodosteiden määrää eri sanamuodostusryhmissä on kuvattu kuviossa 14. Vakiintumattominta sanastoa tässä aineistossa ovat yhdyssanat, joita voidaan muodostaa tarpeen mukaan produktiivisesti ja joiden merkitys voi olla ilman vakiintumistakin käytössä läpinäkyvä. Yhdyssanoja ei siten aina ole yritettykään luoda termeiksi eli vakiintuviksi nimityksiksi, vaan yhdyssanoissa on mukana runsaasti kuvailevaa, tilapäistä sanastoa. Seuraavaksi eniten kertamuodosteita on sanaliitoissa, joissa myös on jonkin verran luonteeltaan tilapäisiä ja vähemmän

kiinteitä nimityksiä sekä runsaasti variaatiota nimitysten asuissa. Näiden lisäksi aineistossa on kertamuodosteiksi jääneitä vierassanoja yhtä paljon kuin johdoksia. Nämä vierassanat olisi voinut ryhmitellä myös sananmuodostusryhmiin, mutta olen halunnut tarkastella niitä tässäkin tapauksessa erillään. Vierassanoista kertamuodosteita on hieman yli 30 prosenttia.

KUVIO 14. Kertamuodosteiden jakautuminen sananmuodostusryhmiin.

Kertamuodosteiden sijoittumista aineiston maantieteellisiin luokkiin on kuvattu kuviossa 15. Koska kertamuodosteista suurin osa on yhdyssanoja ja yhdysanoja on eniten maan pinnanmuotojen nimityksissä ja maapalloa kuvaavissa nimityksissä, voisi olettaa, että kertamuodosteitakin on näissä ryhmissä eniten. Kertamuodosteita on kaikissa maantieteellisissä ryhmissä ja niiden suhteellinen määrä vastaa suurin piirtein aineiston nimitysten jakautumista näihin ryhmiin kokonaisuudessaan. Eniten kertamuodosteita on suurimmassa aineistoryhmässä, maan pinnanmuotojen ja ilmiöiden nimityksissä, ja toiseksi suurimman ryhmän muodostavat maapalloa kuvaavat nimitykset. Kertamuodosteiden osuus aineistossa on siten odotuksenmukainen eikä osoita, että jokin sanaston osa olisi erityisen vakiintumatonta.

KUVIO 15. Kertamuodosteiden jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Maantieteen käsitteiden nimeämisessä hyödynnetään kielessä ennen 1800-lukua ollutta sanastoa, ja tämä sanasto muodostaa vakiintuneen ja hyvin säilyvän pohjan erityisesti maan pinnanmuotojen ja vesistön nimeämiseen. Nämä nimitykset ovat sananmuodostukseltaan joko perussanoja tai johdoksia. Perussanasto ei kuitenkaan riitä erikoiskielen tarpeisiin, vaan 1800-luvun aikana on luotava valtavasti uutta sanastoa sekä sananmuodostuksen että kääntämisen avulla. Aineiston nimityksistä suurin osa onkin yhdyssanoja ja sanaliittoja. Johdoksilla on erikoisalan sanaston luomisessa melko pieni rooli. Sanaliitot edustavat aineiston termittyneimpiä nimityksiä ja kuuluvat erikoistuneimpiin maapalloa ja ilmastoa kuvaaviin nimityksiin. Lainaamista käytetään sanaston kasvattamisen keinona keskeisesti vain vieraiden käsitteiden nimeämisessä: niitä on vaikein kääntää, ja niitä ei yleensä tarvita kaikille tutussa yleiskielessä.

Vakiintumisen näkökulmasta yhdyssanat ovat aineiston vakiintumattomimpia nimityksiä. Sanaliittojen ja johdosten muodostaminen on lähteissä ollut tietoisemmin erikoiskäsitteitä nimeävää, ja siksi ne ovat vakiintuneet käyttöön yhdyssanoja paremmin. Sanaliittojen asuissa esiintyy kuitenkin runsaasti variaatioita. Vakiintumisen näkökulmasta muodostaminen ja kääntäminen ovat olleet aineistossa varsin tasa-arvoisia nimeämistapoja. Suhteellisesti vakiintumattominta on aineiston ilmastosanasto, joka tulee lähteisiin pääasiassa vasta 1800-luvun loppupuolella.

13 KIELENKÄYTTÄJIEN VAIKUTUS VAKIINTUMISEEN

Edellä luvussa 11 olen tarkastellut semanttisten ilmiöiden vaikutusta sanaston vakiintumiseen ja luvussa 12 maantieteen sanaston alkuperää eli tapoja saada nimityksiä erikoiskielen sanastoon. Olen analysoinut myös sanaston rakennetta sekä nimeämistapojen ja rakenteen vaikutusta sanaston vakiintumiseen. Luvussa 13 keskityn vielä yhteen sanaston vakiintumiseen vaikuttavaan tekijään, kielenkäyttäjiin eli kääntäjien ja kirjoittajien rooliin sanaston luomisessa ja vakiinnuttamisessa. Tarkastelen teosten kautta kääntäjien ja kirjoittajien merkitystä nimitysten vakiintumisessa (luku 13.1). Kuvaan sanaston vakiintumista myös nykykielen ensiesiintymien kautta (luku 13.2) ja pohdin lopuksi ajan aatemaailman näkymistä sanastossa (luku 13.3.).

13.1 Kääntäjien ja teosten vaikutus

1800-luvun alussa ei vielä ollut tahoja, jotka normittivat kieltä, tai esimerkiksi sanakirjoja, jotka ohjasivat kielenkäyttöä – kielenohjailua alettiin tehdä vasta 1800-luvun loppupuolella. Siksi voisi olettaa, että yksittäisillä kielenkäyttäjillä ja esimerkiksi oppikirjoilla olisi 1800-luvun aikana merkittävä rooli kielenkäytön ja käsitteiden nimeämisen esimerkkeinä. Näin ei kuitenkaan välttämättä ole. Kääntäjät eivät ehkä tunteneet aiempia teoksia, koska painosmäärät olivat pieniä ja teokset levisivät vain jossain osassa Suomea. Kääntämisen mallina saatettiin pitää yksinomaan ruotsinkielistä alkuteosta, ei esimerkiksi aiempia suomeksi käännettyjä oppikirjoja. Seuraavaksi tarkastelen kääntäjien ja teosten merkitystä sanaston vakiinnuttamisessa joidenkin aineiston esimerkkien kautta.

Ensimmäinen suomennettu maantieteen oppikirja oli ilmajokelaisen kyläräätälin Samuel Rinta-Nikkolan käsikirjoitus ruotsalaisen Daniel Djurbergin paljon käytetystä oppikirjasta. Käännös ilmestyi vuonna 1804, ja sitä levitettiin jonkin verran kopioina lähinnä Etelä-Pohjanmaalla. Koska käännöstä ei 1800-luvulla painettu, sen mahdollisuudet vaikuttaa myöhempisiin teoksiin ovat olemattomat. Teoksen kautta voi kuitenkin pohtia vakiintumisen ja suomeksi kirjoittamisen lähtökohtia 1800-luvun alussa. Rinta-Nikkolan käännöksessä maantieteellisiä nimityksiä on 67. Nimityksistä puolet (33) on esiintynyt kirjakielessä ennen 1800-lukua ja puolet (34) on saatu kirjakieleen 1800-luvun aikana. Rinta-Nikkolan nimityksistä kuitenkin puolet eli 34 jää aineistossa kertamuodosteiksi, jotka esiintyvät vain tässä käännöksessä. Lukujen valossa voidaan todeta, että Rinta-Nikkolan kaikki uudismuodosteet jäivät ainokaisiksi mutta että käytetyllä sanastolla on pohja vanhassa kirjasuomessa.

Ensimmäisen painetun maantieteen oppikirjan suomensi August Ahlqvist 1844. Ahlqvistista tuli merkittävä kielimies ja suomen kielen professori, jolla oli kieliasioissa vahva auktoriteetin rooli. Oppikirjansa hän kuitenkin suomensi jo 18-vuotiaana, tuntemattomana koululaisena. Oppikirjasta otettiin uusia painok-

sia ainakin 1850-luvulla, jolloin sensuuriasetus rajoitti uusien teosten julkaisemista (painosten eroista ks. Kiuru 2000, 252–253). Siitä julkaistiin osia myös Ahlqvistin opettajan J. W. Snellmanin Maamiehen Ystävä -lehdessä. Teosta siis käytettiin omana aikanaan jonkin verran, eikä se voinut jäädä aikalaisille täysin tuntemattomaksi. Ahlqvistin käänöksessä on 96 maantieteellistä nimitystä, ja aineiston alkuperän suhde on hyvin samanlainen kuin Rinta-Nikkolan käänöksessä: puolet nimityksistä (47) on vanhassa kirjakielessäkin esiintyneitä ja puolet (48) 1800-luvun uudismuodosteita. Ahlqvistin käänöksessä kertamuodosteiksi jääneiden nimitysten osuus on huomattavan pieni; kertamuodosteita on vain yhdeksän. Tätä selittää oppikirjan uusien painosten samanlaisuus mutta myös Ahlqvistin kielitietoisuus (tarkemmin Laine 2001). Uudismuodosteista nykykielessä (NS:ssa, NSS:ssa tai CD-PS:ssa) on käytössä 35 prosenttia eli 17 nimitystä.

Ahlqvistin lisäksi Antero Vareliusta pidetään merkittävänä 1800-luvun kielenkäyttäjänä. Olen tarkastellut hänen sanastonsa vakiintumista 1850-luvun teoksista. Hänen teoksissaan Enon opetuksia luonnon asioista I ja II (1855 ja 1856) maantieteellisiä nimityksiä on vain 37. Nimityksistä alle 40 prosenttia (13) on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa ja yli 60 prosenttia on 1800-luvun uudismuodosteita. Tämän laskelman perusteella Vareliusta voi perustellusti pitää nimenomaan 1800-luvun sanaston käyttäjänä ja uudistajana. Vareliuksen käyttämistä ja luomista uudismuodosteista yli 40 prosenttia (10) esiintyy myös nykykielessä ja kertamuodosteita on vain viisi. Vareliuksen sanasto on pieni mutta sisältää suhteessa suurin piirtein yhtä paljon vakiintuvaa aineista kuin Ahlqvistin suomennos.

1860-luvulta aineistoa on huomattavasti enemmän kuin aiemmilta vuosikymmeniltä. Monet 1860-luvun teokset ovat laajoja ja sanastoltaan monipuolisia ja erikoistuneita. Kirkkoherra Gustaf Cannelinin suomentama A. G. J. Hallstenin oppikirja vuodelta 1860 sisältää yhteensä 233 maantieteellistä nimitystä. Cannelinin sanastossa huomattava osa nimityksistä on 1800-luvun uudissanastoa; niiden osuus on yli 60 prosenttia (152), kuten Vareliuksellakin. Vanhasta kirjasuomesta periytyvää sanastoa on Cannelinilla myös alle 40 prosenttia (81). Kaikista Cannelinin nimityksistä kertamuodosteiksi jää 56 eli noin 24 prosenttia, ja nykykielessä esiintyy Cannelinin käyttämistä ja muodostamista 1800-luvun uudismuodosteista kolmannes eli 47. Kertamuodosteiden osuus on suhteessa suurempi kuin esimerkiksi Ahlqvistilla, mitä varmasti selittää osittain se, että aineistossa esiintyy runsaasti uusia käsitteitä.

Lavus Koranderin⁹¹ oppikirjan ensimmäinen painos vuodelta 1862 on sanaston vakiintumisen kannalta mielenkiintoinen, sillä Korander käyttää murteellista ja jossain määrin muista oppikirjoista poikkeavaa kieltä. Oppikirjassa on yhteensä 137 maantieteellistä nimitystä. Yli 60 prosenttia nimityksistä (92) on 1800-luvun uudissanastoa ja alle 40 prosenttia vanhasta kirjasuomesta periytyvää ainesta. Sanaston rakenne vastaa tässä mielessä 1840-luvun teoksia ja Can-

⁹¹ Nimen Klas Corander suomalaistettu asu.

nelinin sanastoa. Koranderin oppikirjassa kertamuodosteita on vähän, vain kymmenen. Koranderin käyttämistä ja muodostamista 1800-luvun uudismuodosteista nykykielessä esiintyy noin 40 prosenttia (38). Hyvin samanlainen on kuva K. L. Elmgrenin (1867) suomentaman oppikirjan sanastosta.

Nimitysten näkökulmasta aineiston laajin oppikirja on Edvard Ervastian 1865 suomentama yleismaantieteen oppikirja, jossa on 359 maantieteellistä nimitystä. Aineiston nimityksistä tästä oppikirjasta on noin 20 prosenttia. Ervastian sanaston rakenne poikkeaa selvästi edellisistä oppikirjoista: Ervastian sanastosta alle 30 prosenttia (92) periytyy vanhasta kirjasuomesta ja yli 70 prosenttia (267) on 1800-luvun uudissanastoa. Ervastian käyttämistä ja luomista uudissanoista nykykielessä esiintyy hieman yli 40 prosenttia (117) eli saman verran kuin esimerkiksi Koranderin uudissanastosta. Kertamuodosteiden määrä on melko suuri, 94, eli kaikista Ervastian nimityksistä niitä on neljännes. Ervast joutuu luomaan paljon uutta sanastoa, eikä se kaikilta osin saa kielenkäyttäjien suosiota. Pelkääntään prosenttilukujen valossa Ervast ei olennaisesti onnistu kasvattamaan nykykieleen saakka säilyvän uudissanaston määrää, mutta määrällisesti uudissanoja on aiempia lähteitä enemmän.

1870-luvulta kiinnostavia esimerkkejä ovat Aleksander Rahkosen ja B. F. Salosen suomentamat oppikirjat, sillä niistä otetaan useita uusia painoksia 1890-luvulle saakka. Näillä oppikirjoilla voi ajatella suuren painosmäärän takia olleen vaikutusta sanaston vakiintumiseen, sillä oppikirjoja käytettiin pitkään. Ne olivat käytössä myös Jyväskylän opettajaseminaarissa, jossa oppikirjojen sanasto tuli opettajille tutuksi. Rahkosen suomentamassa yleisen maantieteen oppikirjassa (1872b) nimityksiä on yhteensä 265, ja se on aineiston toiseksi laajin oppikirja. Rahkosen sanaston rakenne on samanlainen kuin Ervastian: vanhasta kirjasuomesta periytyvää sanastoa on alle 30 prosenttia ja 1800-luvulla käyttöön otettua sanastoa yli 70 prosenttia. Rahkosen sanastoa voi kuitenkin pitää vakiintuneempana kuin Ervastian. Kertamuodosteita Rahkosella on erittäin vähän, vain 18, mutta määrää vähentävät samasta oppikirjasta 1880- ja 1890-luvulla otetut uudet, melko muuttamattomat painokset. Rahkosen sanaston vakiintumisesta kertoo myös nykykielessä käytössä olevien uudismuodosteiden määrä. Rahkosen käyttämästä tai luomasta 1800-luvun uudissanastosta nykykielessä esiintyy 104 nimitystä, mikä on yli 50 prosenttia uudismuodosteista. Lukujen perusteella voidaan todeta, että 1800-luvulla käyttöön otetussa sanastossa alkaa olla vakiintunut, useissa oppikirjoissa käytetty osa ja että Rahkosen oma uudissanasto vakiintuu myöhempään käyttöön. Salosen suomentamassa oppikirjassa maantieteellisiä nimityksiä on 157. Niistä vanhassa kirjasuomessa on käytössä hieman yli 30 prosenttia (52) ja 1800-luvun uudissanastoa on noin 67 prosenttia (105). Myös Salosen suomennoksessa kertamuodosteiden määrä on erittäin pieni (8), joten nimityksiä käytetään ainakin oppikirjan myöhemmissä painoksissa laajasti. Salosen sanasto näyttää muutenkin vakiintuneelta: Salosen käyttämästä tai luomasta 1800-luvun uudissanastosta nykykielessä esiintyy vielä suurempi osuus

kuin Rahkosen sanastosta. Uudismuodosteista noin 56 prosenttia (59) esiintyy nykykielen sanakirjoissa.

1870-luvun melko teoreettisiin ja laajoihin oppikirjoihin on mielenkiintoista verrata Paavo Cajanderin suomentaman Zachris Topeliuksen Maamme kirjan sanastoa, koska teos on luonteeltaan lukemisto ja siksi oletettavasti sanastoltaan erilainen kuin käsitteitä opettava oppikirja. Cajanderin käännöksessä maantieteellisiä nimityksiä on vähän, vain 61. Sanasto näyttää oletuksen mukaisesti laskelemallisesti varsin erilaiselta kuin 1800-luvulla ilmestyneiden oppikirjojen sanasto. Vanhasta kirjasuomesta periytyvää sanastoa on teoksessa paljon, yli 60 prosenttia ja 1800-luvun uudissanastoa alle 40 prosenttia. Sanaston suhde on päinvastainen kuin oppikirjoissa. Sanasto vaikuttaa tästä syystä käyttöön vakiintuneelta: kertamuodosteita on vain kaksi ja käytetystä 1800-luvun uudissanastosta valtaosa eli yli 70 prosenttia esiintyy myös nykykielessä. Topeliuksen Maamme kirja ei pyri luomaan uutta erikoisalan sanastoa, vaan se kuvaa maantieteen ilmiöitä tutuin ja vähän erikoistunein nimityksin ja käsittein.

1880-luvun oppikirjojen sanastoa tarkastelen Oskar Dannholmin oppikirjan pohjalta. Siinä maantieteellisiä nimityksiä on 184. Rakenteeltaan Dannholmin sanasto muistuttaa Salosen sanastoa siinä mielessä, että vanhan kirjasuomen sanaston osuus on hieman yli 30 prosenttia (61) ja 1800-luvun uudissanaston osuus hieman alle 70 prosenttia (123). Dannholmin sanastosta kertamuodosteiksi jää noin 13 prosenttia (23), mutta toisaalta nykykielessä esiintyviä uudismuodosteita on yli 70 prosenttia (90), mikä on selvästi enemmän kuin Rahkosen ja Salosen sanastossa. Tämä voisi tarkoittaa, että sanasto on 1880-luvulle tultaessa vakiintunut ja että Rahkosen ja Salosen sanastotyöllä on ollut vaikutusta.

1890-luvun aineistossa sanasto ei kuitenkaan näytä yhtä vakiintuneelta kuin 1880-luvulla. K. E. F. Ignatiuksen Suomen maantieteen laajassa esityksessä aineistoon poimimiani nimityksiä on 188, joista lähes 40 prosenttia (74) on peräisin vanhasta kirjasuomesta ja noin 60 prosenttia (114) on 1800-luvulla kirjakielen tullutta sanastoa. Ignatiuksella 1800-luvun uudismuodosteet eivät kuitenkaan ole yhtä vakiintuneita kuin esimerkiksi Dannholmilla: nykykielen sanakirjoissa niistä esiintyy hieman alla 60 prosenttia (66). Kertamuodosteita Ignatiuksen nimityksistä on 28 prosenttia (34). Merkittävä 1890-luvulla ilmestynyt maantiedon oppikirja on Alli Nissisen 1896 suomentama Ragnar Hultin ja Petrus Nordmanin teos, jota arvostettiin ja käytettiin vielä 1900-luvulla. Teoksessa on 147 maantieteellistä nimitystä. Nissisen sanaston rakenne on toisenlainen kuin Ignatiuksen ja muistuttaa 1880-luvun lopun tilannetta: vanhasta kirjasuomesta periytyvää sanastoa on noin 23 prosenttia (34) ja 1800-luvulla kirjakielen tulleita nimityksiä selvästi yli 70 prosenttia (112). Nissisen sanastossa kertamuodosteita on melko paljon; tosin en ole seurannut sanojen kehitystä enää 1900-luvulla. Nissisen sanastoon kuuluu kuitenkin useita sellaisia aineistossa kertamuodosteiksi jääneitä nimityksiä, jotka esiintyvät nykykielessä (ks. luku 13.2). Yhteensä kertamuodosteita on 44 eli noin 30 prosenttia Nissisen nimityksistä, mutta luku on nykykielen aineiston perusteella virheellinen. Nykykielessä

esiintyvien 1800-luvun uudismuodosteiden määrä on 70, mikä on hieman yli 60 prosenttia uudissanoista. Aineiston viimeisessä teoksessa, Suomen Kartastossa sanaston koostumus on samanlainen kuin Nissisellä. Nimityksiä on yhteensä 174, ja niistä noin 30 prosenttia (45) periytyy vanhasta kirjasuomesta ja noin 70 prosenttia (122) on 1800-luvun uudissanastoa. Kertamuodosteiksi jää tässäkin teoksessa melkein 30 prosenttia nimityksistä, jos ei huomioida nykykielessä esiintyviä nimityksiä. 1800-luvun uudismuodosteista nykykielessä esiintyviä on noin 60 prosenttia (73). 1890-luvun teoksilla on todennäköisesti ollut vaikutusta myöhempään maantieteen termistön kehitykseen, koska näistä kolmesta lähteestä esiintyy esimerkkejä Nykysuomen sanakirjan selitteissä ja teoksilla on ollut 1900-luvun alussa myös tieteellistä arvoa.

13.2 Ensiesiintymät ja niiden vakiintuminen

Nykykielen sanakirjoissa (NS; NSS; CD-PS) esiintyvien hakusanojen ensiesiintymiä on 1800-luvun maantieteen aineistossa yhteensä 339 (ensiesiintymäluettelot ks. liite 4). Olen kirjannut ensiesiintymäksi sanan nykykieltä vastaavan kirjoitusasun; sana on saattanut esiintyä muussa asussa aineistossa aiemminkin. Ensiesiintymistä vain 33 on mainittu Rapolan (1960) ensiesiintymäluettelossa tai etymologisissa sanakirjoissa (SSA; NES), joissa mainitaan jonkin verran myös 1800-luvun kirjakielen ensiesiintymiä (Jussilan (1998) ensiesiintymäluettelo käsittelee vain vanhan kirjasuomen aikaa). Valtaosa ensiesiintymistä on siten sellaisia, joita ei aiemmin ole kirjattu. Sanakirjoissa ei hakusanoina esiinny sanaliittoja, mutta niiden pitäminen tasa-arvoisina nimityksinä yhdyssanojen kanssa on erikoiskielissä ja aineistossa perusteltua. Ensiesiintymistä sanaliittoja on 22.

Ensiesiintymät jakautuvat tasaisesti koko vuosisadalle. Ensimmäiset ensiesiintymät ovat Samuel Rinta-Nikkolalta vuodelta 1804, *geografia* ja *vuorenselkä*. Nämä ensiesiintymät ovat Rinta-Nikkolan ainoita. Seuraavat ensiesiintymät ovat 1820-luvulta. Olen tästä eteenpäin kirjannut ensiesiintymät vuosikymmenittäin taulukkoon 146. 1820-luvulta on 13 ensiesiintymää, joista suurin osa on Turun Viikko-Sanomista. *Etelänavan* sepittäjäksi Rapola (1960) on merkinnyt lehden päätoimittajan Reinhold von Beckerin ja *niemekettä* hän on arvellut Antti Vikmanin uudissanaksi. 1830-luvun uudissanat ovat myös sanomalehdistä, Oulun Viikko-Sanomista ja Sanan Saattaja Viipurista -lehdestä. Yhteensä 1830-luvulta on 12 ensiesiintymää. Sanomalehdet ovat merkittävässä osassa myös 1840-luvulla, jolloin ensiesiintymiä on huomattavasti aiempia vuosikymmeniä enemmän, yhteensä 64. Sanomalehtien lisäksi merkittävä osa uudismuodosteista on August Ahlqvistilta vuoden 1844 oppikirjakäännöksestä sekä Paavo Tikkaselta 1848. Ensiesiintymiä on useita myös A. E. Modeenin oppikirjan suomenoksesta vuodelta 1848, mutta teoksen kääntäjä on tuntematon.

TAULUKKO 146. Ensiesiintymät vuosikymmenittäin.

Vuosi- kymmen	Ensiesiintymä
1820- luku	<i>etelänapa, jäämeri, jääteli, jäävuori, kannas, leveysviiva, maailmanpiiri, niemeke, nousuvesi, pituusviiva, rajutuuli, saaristo, selänne</i>
1830- luku	<i>ilmankulma, kanava, koillinen, maanpallo, pakovesi, poukama, samum, vulkaani, vuorenharja, vuorimaa, vuoristo, ylimaa</i>
1840- luku	<i>aste, auhto, aukko 'kraatteri', delta, deltamaa, eteläinen napapiiri, eteläkaakko, eteläpuolisko, harjanne, hiekkaharju, hiekkameri, hietaharju, hietalakeus, itäetelä, itäinen pituus, jäälakeus, kalta, kannake, kivikari, kuuma lähde, kuuma vyöhyke, käännepiiri, lahdeke, lahdelma, leveys, lisäjoki, lounat, lumiraja, lumitunturi, lumivuori, läntinen pituus, maan akseli, maanselänne, maantiede, merimaa, napapiiri, niemennenä, pallokartta, piiru, pituusaste, pohjoisnapa, päiväntasaaja, rantajoki, salaluoto, salmeke, savanni, selkämä, sirokko, sisämeri, sivujoki, tasaaja, tasamaa, vaaramaa, vesijakso, vesijoukko, vesikivi, vuorenrotko, vuorenselänne, vuorijakso, vyöhyke, välisuunta, ylänkö, ylänkömaa, ylänne</i>
1850- luku	<i>aavikko, alamaa, harmattan, hieta-aavikko, hietikko, ilmanala, ilmansuunta, keskijuoksu, kosteikko, kääntöpiiri, llanos, luoteinen, mersenkä, pinta-ala, pohjoinen napapiiri, pouta-aika, puolipallo, ranne, sadeaika, selvas, syrjäjoki, tasanko, tropiikki, vuorennypylä, vuoriselänne, ylänmaa</i>
1860- luku	<i>aarniometsä, ajojää, alanne, alatasanko, alppi, alppijono, alppimaa, dyyni, emäjoki, eteläinen kylmä vyöhyke, eteläinen kääntöpiiri, eteläinen lauhkea vyöhyke, eteläinen pallonpuolisko, etelälounainen, etelälounas, hiekkakangas, hietaharjanne, ilmasto, itäinen pallonpuolisko, itäpohjoinen, itäpuolisko, kalliomaa, karikko, karttapallo, kauriin kääntöpiiri, keidas 'oaasi', kontinentti, korallisaari, korallisarvikkä, kravun kääntöpiiri, kukkulajono, kylmä vyöhyke, lahtivesi, latvajoki, lauhkea vyöhyke, leveyspiiri, leveysympyrä, lisävesi, longitudi, lumiaavikko, luodevesi, läntinen pallonpuolisko, läpimitta, maavesi, marskimaa, merenranta, merivirta, napakorkeus, notkomaa, pengermä, pohjoispuolisko, poikkiviiva, porrasmaa, pouta-kaus, pudoke, puolipäiväpiiri, pusta, pääjoki, ruohoniitty, ruoho-</i>

	<i>tasanko, saarenne, saarijono, saarimaa, saariryhmä, sadekausi, salakari, samum-tuuli⁹², sisäjärvi, sivuhaara, suola-aavikko, suola-aro, suolajärvi, suolalähde, suuhaara, suulahti, syväne, tasankomaa, tunturijakso, tunturijono, tunturijärvi, tunturimaa, tunturihuippu, tunturiseutu, tunturisto, töyränne, umpijärvi, umpilaakso, uurros, vedenjakaja, vierre, vuono, vuorenharjanne, vuorenhuippu, vuorenkylki, vuorenrinne, vuorensola, vuorijono, vuoriryhmä, vuoriseltu, vuoriylänkö</i>
1870-luku	<i>atolli, hamada, hiekkasärkkä, hiekkatasanko, hietasärkkä, hirmumyrsky, hyökyaalto, isotermi, järvistö, järviylänkö, jäälohkare, jäävirta, kaakkoinen, kanavisto, kehäriutta, koralliriutta, kuiva aika, kumpumaa, laskujoki, laskuvesi, lumivyöry, lämpövyöhyke, maankohoaminen, mannerilmasto, matalikko, merenlahdelma, merenpoukama, meri-ilmasto, merijoki, mustanmullan seutu, napavirta, napavyöhyke, pampa, pasaatituuli, polderi, rannikkomaa, rantariutta, selva⁹³, sisävesi, suisto, suistomaa, tunturihuippu, vesiala, vesiputous, vuoriharjanne, vuorisola, ylätasanko</i>
1880-luku	<i>asteverkko, heinäaavikko, heinäaro, järviryhmä, kulppo, marski, niemennokka, niittyrinta, oaasi, oseaani, pohjoinen kylmä vyöhyke, pohjoinen lauhkea vyöhyke, pohjoinen leveys, pääilmansuunta, ruohoaro, sademäärä, tuulivyöhyke, ulkomeri, valtajoki, ylänköaro</i>
1890-luku	<i>alajuoksu, arkipelagi, golfvirta, harjannejakso, harjujono, harjuselänne, hiekkavalli, jokialue, jokilaakso, juotti, jääkenttä, kulkujää, laaksouoma, laviini, lentohiekkakenttä, lumikenttä, lähdejoki, maajää, maanpinta, maanvieremä, maatuuli, merialue, metsäraja, monsuuni, napaseutu, neliökilometri, ojanne, pengerrys, pohjoinen pallonpuolisko, pohjoiskoillinen, poikkiharju, poikkilaakso, puolitasko, rannikkoalue, rannikkomeri, rantavalli, reunamoreeni, sisälahti, sisämaa, sisävesistö, soramaa, suihkulähde, suistamo, tunturiselänne, tunturivuori, tunturiylänkö, tuulispää, uoma, vieremä, vierinkiviharju, viljelysalue, vuorenvieremä, yläjuoksu, äkkijyrkänne</i>

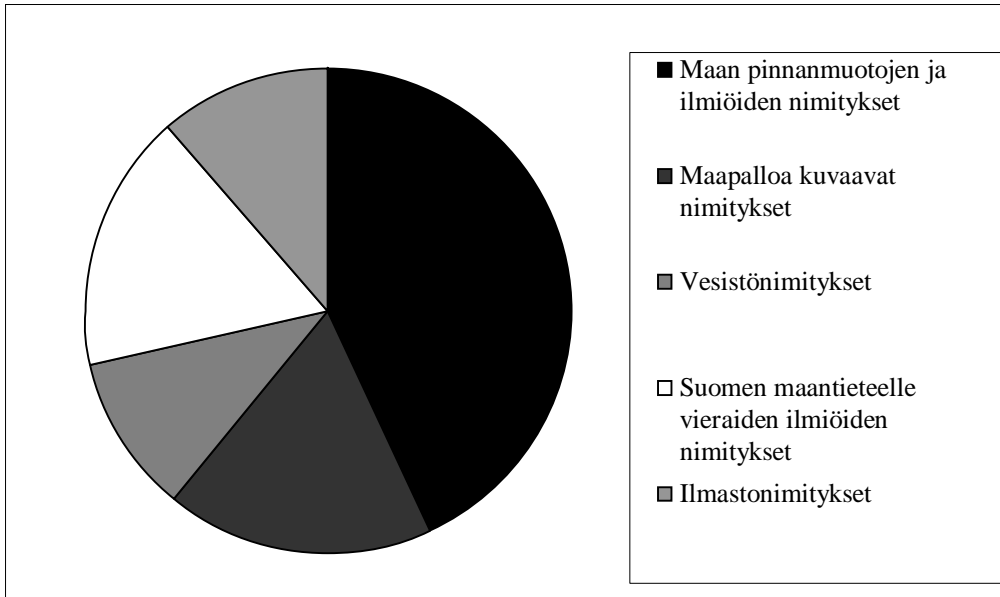
1850-luvulta ensiesiintymiä on selvästi 1840-lukua vähemmän, vain 26. Jonkin verran ensiesiintymiä on D. E. D. Europaeuksen sanakirjasta vuodelta 1853, August Ahlqvistin oppikirjakäännöksen toisesta painoksesta sekä Antero

⁹² NS:ssa ja CD-PS:ssa esiintyy hakusanoina sekä *samun* että *samum-tuuli*, ja olen siksi kirjannut molempien asujen ensiesiintymät.

⁹³ Nykykielessä esiintyvät sekä asu *selva* (TN) että asu *selvas* (NSS), ja olen siksi kirjannut molempien asujen ensiesiintymät.

Vareliukselta. 1850-luvulla ei ole ensiesiintymien näkökulmasta yhtä, muita merkittävämpää lähdettä. 1860-luvulta ensiesiintymiä on eniten, yhteensä 100. Määrää selittää ilmestyvien oppikirjojen runsaus mutta myös tietoinen kielen ilmaisuvoimien kehittäminen, jolle 1860-luvulle tultaessa oli luotu vahva pohja. 1860-luvulta erottuu joitakin merkittäviä ensiesiintymien sepittäjiä. Heistä tuoteliain on Edvard Ervast, jonka nimiin olen kirjannut 47 ensiesiintymää. Custaf Cannelin on toinen merkittävä 1860-luvun sanaseppo: hänen käänöksessään ensiesiintymiä on 20. 1870-luvulta ensiesiintymiä on 48. Niistä enemmistö on Aleksander Rahkosen uudismuodosteita, yhteensä 32. Toinen 1870-luvun nimi on B. F. Salonen, mutta häneltä ensiesiintymiä on huomattavasti Rahkosta vähemmän. 1880-luvulta uusia ensiesiintymiä on enää vain 20, ja ne ovat pääasiassa Oskar Dannholmilta vuodelta 1889. 1890-luvulta ensiesiintymiä on vielä 54. Silloin ilmestyivät ensimmäiset tieteelliset maantieteen julkaisut, mikä selittää ensiesiintymien määrää. Aika katsotaan kirjakielen kehityksessä nykysuomen ajaksi, ja esimerkiksi Nykysuomen sanakirjaan poimittiin aineistoa 1890-luvun lähteistä. On siksi luonnollista, että monet tämän vuosikymmenen nimitykset esiintyvät nykykielen sanakirjoissa. 1890-luvun ensiesiintymät ovat melko tasaisesti kolmesta lähteestä: K. E. F. Ignatiukselta, Alli Nissiseltä ja Suomen Kartaston kirjoittajilta.

Ensiesiintymät ovat aineistossa suhteessa lähteiden määrään. 1840-luvulla ilmestyvät ensimmäiset oppikirjat, joista nykykieleen saakka säilyy runsaasti ensiesiintymiä. Monet ensiesiintymät ovat August Ahlqvistilta, koska hänen oppikirjansa ilmestyy ensimmäisenä. 1850-luku on sensuuriasetuksen takia hiljaisempaa, ja 1860-luvulla ensiesiintymiä on paljon, koska ilmestyy useita uusia oppikirjakäännöksiä, samoin kuin 1870-luvulla. Näinä vuosikymmeninä ensiesiintymiä on paljon laajoista yleismaantieteen oppikirjoista, joissa määritellään runsaasti erikoisalan käsitteitä. 1880-luvulla uusia kirjoja ilmestyy vähemmän ja myös ensiesiintymiä on vähemmän. 1890-lukua leimaa tieteellisen maantieteen synty ja myös ensiesiintymät kertovat tästä kehityksestä: 1890-luvun ensiesiintymät ovat pääasiassa maantieteen termien ensiesiintymiä ja nykykieleen niitä on otettu erityisesti Suomen Kartastosta. Ensiesiintymiin kuuluu tosin alusta saakka paljon erikoitunutta mutta yleiskielen sanakirjoissa esiintyvää sanastoa. 1860-luvulle saakka ensiesiintymät liittyvät usein maapallon kuvaamiseen tai Suomen maantieteelle vieraisiin ilmiöihin. 1860-luvulta alkaen ensiesiintymissä on yhä enemmän myös maan pinnamuotoja kuvaavaa erikoissanastoa. Kaiken kaikkiaan ensiesiintymistä melkein puolet eli 145 on maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavia nimityksiä. Selvästi vähemmän on muihin maantieteellisiin ryhmiin kuuluvia nimityksiä (ks. kuvio 16). Kuvioista puuttuvat tieteenalan nimitykset, joita on ensiesiintymistä vain kolme.

KUVIO 16. Ensiesiintymien jakautuminen maantieteellisiin luokkiin.

Ensiesiintymät ovat 1800-luvun aineistossa erilaisessa asemassa. Ensiesiintymiin kuuluu 1) nimityksiä, jotka esiintyvät ensiesiintymän jälkeen lähteissä yleisesti, 2) nimityksiä, jotka esiintyvät vain yhdessä tai muutamassa lähteessä, sekä 3) nimityksiä, jotka esiintyvät aineistossa vain kerran. Yleiseen käyttöön tulevat esimerkiksi ensiesiintymät *aavikko*, *ilmansuunta*, *kosteikko*, *niemeke*, *nousuvesi*, *päiväntasaaja*, *saaristo* ja *tasanko*. Harvinaisiksi jäävät esimerkiksi ensiesiintymät *alanne*, *harmattan* ja *kehäriutta*. Usein harvinaiset ensiesiintymät nimeävät harvinaisia, Suomen maantieteelle vieraita käsitteitä tai jäävät aineistossa toissijaiseksi synonyymiseksi variantiksi. Moni aineiston ensiesiintymistä jää kertamuodosteiksi. Yhteensä kertamuodosteita on 97 eli lähes kolmannes (ks. taulukko 147). Määrä on yllättävän suuri, koska kertamuodosteet on vähäisestä käytöstä huolimatta otettu nykykielen sanakirjoihin. Kertamuodosteiden suurta määrää selittävät etenkin 1890-luvun ensiesiintymät, joiden esiintymistä kielessä myöhemmin en ole tässä tutkimuksessa seurannut. 1890-luvun lähteitä käytettiin Nykysuomen sanakirjan sana-aineistona, mikä myös selittää sanaston runsasta osuutta nykykielen sanakirjoissa. Kertamuodosteista yhteensä 39 on 1890-luvun lähteistä. Eniten ensiesiintymiä on aineistossa Edvard Ervastian suomenoksessa, ja näistä ensiesiintymistä kertamuodosteiksi jää 17. Näiden nimitysten jäämistä kertamuodosteiksi on vaikeampi selittää kuin 1890-luvun kertamuodosteiden. Osa kertamuodoste-ensiesiintymistä on sellaisia, että niistä esiintyy aineistossa toinen, lähellä nykykielen asua oleva variantti, esimerkiksi *oasi* esiintyy aineistossa asussa *oasi* ja *pohjoinen kylmä vyöhyke* asussa *pohjoinen kylmä vyöhyke*.

TAULUKKO 147. Aineistossa kertamuodosteiksi jääneet ensiesiintymät vuosikymmenittäin.

Vuosi- kymmen	Kertamuodoste-ensiesiintymä
1820-luku	<i>jääteli, leveysviiva, maailmanpiiri, pituusviiva</i>
1840-luku	<i>auhto, hiekkameri, kalta, kannake, lounat, puolisko, salaluoto, selkämä, vesikivi, vuorenrotko</i>
1850-luku	<i>hietikko, puolipallo</i>
1860-luku	<i>ajojää, alppijono, etelälounainen, karikko, korallisärkki, kukkulajono, lahtivesi, latvajoki, leveysympyrä, lumiaavikko, läpimitta, notkoma, pohjoispuolisko, poikkiviiva, salakari, suola-aavikko, suolalähde, tunturihuippu, tunturisto, uurros, vierre, vuorenkylki, vuoriylänkö</i>
1870-luku	<i>hyökyaalto, kumpumaa, matalikko, pasaatituuli, sisävesi</i>
1880-luku	<i>heinäaavikko, järviryhmä, jäälakeus, marski, niemennokka, niitty-ranta, oasi, oseaani, pohjoinen kylmä vyöhyke, pääilmansuunta, tuulivyöhyke, ulkomeri</i>
1890-luku	<i>arkipelagi, golfvirta, harjannejakso, harjujono, harjuselänne, hiekkavalli, juotti, kulkujää, laaksouoma, lentohiekkakenttä, lumikenttä, maajää, maanvieremä, maatuuli, merialue, metsäraja, monsuuni, mustanmullan alue, neliökilometri, ojanne, pengerrys, pohjoiskoillinen, poikkiharju, poikkilaakso, puolitasanko, rannikkoalue, rannikkomeri, rantavalli, reunamoreeni, sisälahti, sisävesistö, soramaa, syväne, tunturiylänkö, tuulispää, uoma, vieremä, vierinkiviharju, viljelysalue, vuorenvieremä, äkkijyrkänne</i>

13.3 Ajan ideologian näkyminen sanastossa

1800-luvun maantieteen sanastossa näkyy joitakin ilmiöitä, joiden voi nähdä heijastavan 1800-luvun aatemaailmaa. Sanasto on koottu pääasiassa oppikirjoista, jotka on tarkoitettu suomenkielisen kansan opettamiseen ja valistamiseen. Tieteenalana maantiede kehittyy vasta 1800-luvun lopussa, ja tieteellisinä voi pitää vain 1890-luvun kahta lähdettä, Ignatiuksen Suomen maantiedettä ja Suomen Kartastoa. Aineistossa korostuu Suomen maantieteen rooli: vaikka Suomella ei itsenäistä valtiollista asemaa ollutkaan, oppikirjoissa Suomea käsitellään erillisenä, itsenäisenä valtiona. Oman maan maantieteen tuntemista pidetään tärkeänä, ja siksi alan oppikirjoja ilmestyy 1800-luvulla paljon. Maantiedon opettamisella on puhtaasti kansallinen tehtävä.

Maantiedon opettamisessa käytettiin 1800-luvulla pääasiassa käännettyjä oppikirjoja. Kääntämistä pidettiin hyvänä keinona kasvattaa suomenkielisen kirjallisuuden määrää. Käännökset muokattiin yleensä Suomen oloihin sopivaksi siten, että Suomen maantiedettä käsiteltiin erikseen. Maantieteen kansallinen merkitys ja oppikirjojen käänösalkuperä vaikuttavat väistämättä sanastoon.

Ajan ideologia näkyy sanastossa monin tavoin. Maantieteen sanastoon saadaan 1800-luvun aikana nimityksiä useilla eri tavoilla. Lähtökohtana on vanhan kirjasuomen traditio, mutta sitä arvostetaan lähteissä eri tavoin. 1700-luvun loppu tapa kuvata maailmaa on hyvin raamatullinen. 1800-luvun alussa tämä perinne on vielä vahva ja maantieteestä kirjoitetaan ensisijaisesti kirjakielellä olemassa olevan sanaston avulla. Uuden sanaston luomiseen syntyy voimakas tarve jo 1820-luvulla mutta erityisesti 1840- ja 1860-luvulla. Uuden luomisen ja vanhan säilyttämisen suhde on poikkeuksellinen taas 1870-luvulla Zachris Topeliuksen Maamme kirjan suomennoksissa. Näitä voi pitää 1800-luvun uudistusmielisestä kehityksestä poikkeavina.

Uusia nimityksiä saadaan maantieteen sanastoon sananmuodostuksen, seppittämisen, kääntämisen ja lainaamisen kautta. Ensisijaisesti käytetään kotoisia sananmuodostuskeinoja. Vierassanojen määrä on suhteessa vähäinen: vierassanat kelpaavat hyvin vieraiden tai erikoistuneiden käsitteiden nimityksiksi. Niitä tarvitaan ja otetaan käyttöön erityisesti 1870-luvulta eteenpäin, kun erikoiskäsitteiden määrä kasvaa, ja toisaalta niitä tarvitaan 1800-luvun alussa, kun sanastoa ei suomeksi ole. Kotoisten aineiden suosiminen selittää myös käänöslainojen suurta määrää. Kääntämistä pidettiin 1800-luvulla lainaamista parempana tapana tuoda kieleen uutta sanastoa. Aineistossa korostuu uuden sanaston luomisen valtava tarve. Sanastoa luodaan ensisijaisesti käytännön tarpeisiin, ja kielenkäyttäjät välttävät sen luomisessa liian erikoista sananmuodostusta ja turvautuvat helposti nimityksen kääntämiseen.

1800-luvulla ei pyrkimystä kielen yhtenäisyyteen ja nimitysten vakiinnuttamiseen nykykielen mittakaavassa ole. Kirjoittajat pyrkivät kuvaamaan ja nimeämään asian lukijalle ymmärrettävästi mutta ottavat vähän mallia muista kirjoittajista. Tämän aineiston valossa näyttää siltä, että 1800-luvulla oli vähän sellaisia maantieteen oppikirjojen kääntäjiä tai kirjoittajia, jotka olisivat saavuttaneet omana aikanaan merkittävän auktoriteettiaseman, jos kirjoittajia tarkastellaan sanaston vakiinnuttamisen näkökulmasta. Vakiintumisen kannalta merkittäviä ovat vain Aleksander Rahkosen ja B. F. Salosen suomennokset. Jokainen kirjoittaja ja kääntäjä toimi jossain määrin itsenäisesti. Mallien puuttuminen vaikutti esimerkiksi siten, että kirjoittajat käyttivät omasta puhekielestään tuttuja sanojen asuja (esimerkiksi *pohjoinen*, *pohja*, *pohjainen*). 1800-luvulla tätä ei pidetty ongelmana, vaan ajan ideologiaan sopi ajatus kansakielen ja suomen kielen rikkauden arvostamisesta.

14 LOPUKSI

Tutkimukseni loppuluvussa arvioin käyttämiäni teoreettisia lähtökohtia ja metodeja sekä työni tuloksia. Luvussa 14.1 tarkastelen valitsemieni leksikologian ja terminologian metodien soveltumista aineistoni käsittelyyn ja pohdin tutkimukseni merkitystä leksikologian ja terminologian tutkimusperinteen jatkajana. Luvussa 14.2 kuvaan kootusti aineistosta tekemiäni havaintoja sanaston kehitysprosessista, käsitteiden nimeämisestä ja nimitysten variaatiosta. Lopuksi arvioin luvussa 14.3 maantieteen sanastoa osana suomen kielen kehitystä sivistyskieleksi 1800-luvulla.

14.1 Huomioita leksikologian ja terminologian metodeista

Maantieteen käsitteiden nimitysten tutkimus jatkaa suomalaista Wörter und Sachen -tutkimusperinnettä. Leksikologisen tutkimuksen teoreettiset lähtökohdat ovat esimerkiksi R. E. Nirvin ja Veikko Ruoppilan tutkimusten ajoista kuitenkin muuttuneet. Voimakkaimmin sanastontutkimukseen ovat vaikuttaneet kielen ja ajattelun suhteesta tehdyt huomiot, erityisesti kognitiivinen käsitys kielestä. Myös aineisto on omassa tutkimuksessani erilainen: tarkasteltavana on kirjallinen aineisto, ja nimityksiä analysoidaan kontekstissa. Tutkimuksessani teoreettisena lähtökohtana ovat kahden eurooppalaisen tutkijan Dirk Geeraertsin ja Rita Temmermanin huomiot sanastosta: Geeraertsin näkökulma edustaa kognitiivista leksikologiaa ja Temmermanin sosiokognitiivista terminologiaa. Tutkimuksia ja metodeja ei ole aiemmin hyödynnetty suomen kielen tutkimuksessa näin laajasti. Oman aineistoni analyysiin olen soveltanut erityisesti ajatuksia leksikaalisesta variaatiosta ja erikoiskielen sanaston diakronisista kehitysproesseista. Analysoin seuraavaksi tarkemmin käyttämiäni leksikologian ja terminologian teorioiden soveltumista aineistoni tutkimukseen.

Kognitiivinen leksikologia lähtee ajatuksista, että kieli kategorioi maailmaa ja että kategoriat rakentuvat prototyyppisten esimerkkien pohjalta. Erikoiskielissä ainakin osa käsitteistä on kategorioita. 1800-luvun kehittyvän erikoiskielen aineistossa käsitteet ovat sekä merkitykseltään ja rajoiltaan yksiselitteisiä että merkitykseltään ja rajoiltaan epätarkkoja kategorioita, joita toiset nimitykset nimeävät prototyyppisemmin kuin toiset. Näitä käsitteitä oli mahdotonta hahmottaa ilman ajatusta kategorioista ja niiden prototyyppisistä edustajista.

Kun aineisto on poimittu tekstiyhteydestä, ei ole mahdollista rakentaa aukottomia käsitejärjestelmiä, joiden jäsenet on tarkasti määritelty ja eroteltu toisistaan. Tämä perinteisen terminologisen tutkimuksen lähtökohta sopii 1800-luvun tekstiaineistoon huonosti. Siinä keskeistä on selvittää, mitä käsitettä nimitykset nimeävät ja millaisia nimettävät käsitteet ovat luonteeltaan. Aina ei ole yksiselitteistä, nimeävätkö tietyt nimitykset merkitykseltään tai käyttötavoiltaan täysin samaa käsitettä, koska eri kielenkäyttäjät mieltävät kategoriat ja käsitteet

eri tavoin. Käsitteen nimityksistä ei siksi ole mahdollista puhua synonyymeina. Käsitteen eri nimitykset ovat onomasiologisia variantteja, joiden valintaa voidaan pyrkiä selvittämään. Tarkastelen onomasiologisen variaation roolia sanaston kehityksessä tarkemmin luvussa 14.2. Koska 1800-luvun aineiston kategoriat on osittain otettu toisesta kielestä ja ne ovat kehittyviä ja koska syntyy paljon uusia nimettäviä käsitteitä, nimitykset eivät yksiselitteisesti nimeä yhtä käsitettä tai kategoriata. Kategorioiden rajat muuttuvat ja ovat jossain määrin kirjoittaja- ja kontekstikohtaisia sekä alueellisia, sillä esimerkiksi kansankielen ja tieteenkielen kategoriat ovat erilaisia. Samaa nimitystä voidaan myös käyttää useasta eri käsitteestä, jolloin on kyse polysemiasta. Kaikkea nimitysten merkitysten variaatiota ja päällekkäisyyttä ei kuitenkaan voi aineistossa nimittää polysemiaksi, sillä käsitteissä ja kategorioissa esiintyy laajemmin semasiologista variaatiota. Tarkastelen variaation roolia sanastonkehityksessä tarkemmin luvussa 14.2. 1800-luvun aineisto poikkeaa nykykielen onomasiologisesta ja semasiologisesta variaatiosta siinä mielessä, että aineisto on pääasiassa käännettyä. Käsitteet ja kategoriat saadaan käännettävissä toisesta kielestä ja siirretään kääntämisen kautta osaksi toista kieltä. Tämä vaikuttaa sekä onomasiologiseen että semasiologiseen variaatioon: semasiologisen variaation keskeisenä muotona on polysemia, koska käsitteille ei ole olemassa kielessä nimityksiä, ja käsitteiden nimeäminen korostuu.

Kun tutkitaan kehittyvän erikoiskielen sanastoa ja käsitteitä, tarkasteltavaksi tulevat hierarkkisesti monitasoiset käsitteet. Kognitiivista leksikologista tutkimusta on tehty etenkin perustason käsitteistä, mutta ne eivät erikoiskielen käsitejärjestelmässä ole riittävän tarkkoja. Diakronisesti pohja on peruskäsitteissä ja niiden nimityksissä, mutta erikoiskieli kehittyy juuri käsitejärjestelmien monipuolistumisen kautta. Vaikka tutkimukseni aineistona ovat pääasiassa maantieteen yleistajuiset oppikirjat, niiden voidaan katsoa olevan kehittyvän erikoiskielen pohjana, koska muuta erikoisalan aineistoa ei vielä 1800-luvulla ollut. Oppikirjat eivät luo käsitteitä, mutta niiden oppimisen pohjalta erikoisala ja erikoiskieli Suomessa syntyvät. Aineiston käsitejärjestelmät ovat pitkälti tunnettuja yleiskielessä, ja olen tarkastellut aineiston vakiintumista nykyyleiskielen sanakirjojen avulla, mutta tästä huolimatta aineistoa voidaan pitää luonteeltaan erikoiskielisenä ja siihen voidaan soveltaa erikoiskielistä tehtyjä huomioita.

Koska 1800-luvun erikoiskielen käsitteiden nimitykset saadaan suomen kieleen kääntämällä ja koska kirjakieli on tuona aikana nykykieltä vakiintumatompaa, aineiston analyysissä on nykykieltä suurempi osuus kontekstuaalisella variaatiolla. Semasiologisen ja onomasiologisen variaation lisäksi aineiston nimityksissä esiintyy runsaasti kontekstuaalista variaatiota. 1800-luvun aineistossa kontekstuaalinen variaatio on semasiologista ja onomasiologista variaatiota laajempi ilmiö, vaikka se nykykielen tutkimuksissa on osoittautunut melko marginaaliseksi tyyllilliseksi tai alueelliseksi variaatioksi. Tarkastelen kontekstuaalisen variaation muotoja tarkemmin luvussa 14.2. Kognitiivisen leksikologian, erityisesti leksikaalisen variaation metodit ovat sopineet tutkimukseni aineiston

analyysin välineiksi osittain hyvin ja osittain huonosti. Aineistoon ei ole voinut soveltaa Geeraertsin ym. (1994) käyttämiä tilastollisia menetelmiä, mutta ajatuksia variaation luonteesta on voinut soveltaa kvalitatiivisesti. Leksikaalisen variaation analyysia voisi soveltaa myös muunlaisiin aineistoihin. 1800-luvun aineistossa variaation analyysiä on ollut tarpeen tarkentaa kontekstuaalisen variaation osalta, ja sen painotukset ovat jonkin verran poikenneet nykykielen aineiston variaation analyysistä myös semasiologisessa ja onomasiologisessa analyysissä. Uusi metodologinen lähestymistapa on hyödyllisellä tavalla auttanut yhdistämään aineiston semanttista ja rakenteellista analyysiä. Nimitysten näkeminen osana leksikaalista variaatiota on sopinut aineistoon esimerkiksi synonymian ja polysemian käsitteitä paremmin.

Terminologian yhdistäminen leksikologiaan on aineiston luonteen vuoksi ollut tutkimuksessani luontevaa. Analyysi on kuitenkin painottunut leksikologisesti. Nimitysten analyysissä on ollut keskeistä selvittää, mitä käsitteitä ne nimeävät, ja siksi esimerkiksi määritelmien luonteen ja käsitteiden loogisontologisten ja ensyklopedisten sisältöjen arvioiminen ei ole ollut juurikaan tarpeellista. Teoreettisesti tärkeintä on tutkimuksessani ollut erikoiskielen sanaston näkeminen kehittyvinä, prototyyppeinä kategorioina. Tämä näkemys on yhdistynyt luontevasti kognitiivisen leksikologian tutkimukseen.

14.2 Sanaston kehittymisen variaatio

Kirjakielen sanasto ei 1800-luvulla kehity tyhjästä. Kirjallisella suomen kielellä on olemassa vahva mutta kapea-alainen perinne. Tämä pohja on lähtökohtana erikoisalan sanastojen kehittymiselle. Maantieteen sanastossa on joitakin käsitteitä, joiden nimitykset ovat vakiintuneet vanhassa kirjasuomessa. Ne ovat sanaston perusta ja nimeävätkin usein peruskäsitteitä.

Koska maantieteen alalta ei vanhan kirjasuomen aikana juurikaan julkaistu suomenkielisiä kirjoituksia, 1800-luvulla kieleen tuli valtavasti uusia maantieteen käsitteitä. Käsitejärjestelmät tuotiin kieleen kääntämällä, ja käsitteille tarvittiin valtavasti uusia nimityksiä. Uusien käsitteiden nimeämisessä voitiin hyödyntää jonkin verran kielessä olemassa olevaa sanastoa, perussanoja, johdoksia ja yhdyssanoja. Jos nimettävä käsite oli uusi ja sen nimityksenä käytettiin ennestään käytössä ollutta nimitystä, jouduttiin nimityksen merkitystä muuttamaan tai laajentamaan. Käsitteiden nimeämisessä hyödynnettiin sekä puhe- että kirjakielen sanoja. Usein olemassa olevan nimityksen käyttäminen tuo aineistoon polysemiaa. Erikoisalan käsitteiden nimityksiksi pyrittiin 1800-luvulla ottamaan useita merkitykseltään riittävän yleisiä kirjakiellellä olleita sanoja, esimerkiksi *akseli*, *napa*, *selkä* ja *kärki*. Näiden sanojen yleinen merkitys säilyi ja niiden vakiintuminen oli polysemian takia vaikeaa. Sanaston kehittymisessä vakiintumattomuutta ja polysemiaa syntyy silloin tilanteessa, jossa uuden käsitteen nimityksenä hyödynnetään vanhaa, merkitykseltään erilaista nimitystä. Vanhan nimityk-

sen merkitys voi aineistossa olla myös lähellä uuden käsitteen merkitystä. Tällaisia nimityksiä ovat puhekielestä saadut sanat. Niiden merkitykseksi uusi käsite voitiin sijoittaa merkitystä laajentamalla. Osittain tämäkin vanhan nimitysten hyödyntäminen saattoi aiheuttaa aineistossa semasiologista variaatiota: nimityksillä oli eri murteissa eri merkitys ja samaa murrea sanana voitiin käyttää eri käsitteiden nimityksinä, kuten sanaa *särkkä* 1800-luvun maantieteen aineistossa.

Kirjakielessä olemassa olevan sanastopohjan ja vanhojen nimitysten hyödyntämisen suhde uusiin sananmuodostuksen kautta syntyviin nimityksiin on tulkinnanvarainen ja riippuu vanhan kirjasuomen dokumentoidusta sanastosta. Uudet nimitykset muodostetaan kuitenkin aina olemassa olevien nimitysten pohjalta johtamalla tai yhdistämällä. Näin uusi nimitys voidaan muodostaa erilaisista lähtökohdista ja näkökulmista, mikä synnyttää nimityksiin onomasiologista variaatiota, koska tehdyt ratkaisut ovat yksilöllisiä ja käännettävästä teoksesta riippuvia. Johtamalla muodostetut nimitykset ovat jossain tapauksissa merkitykseltään yhdistämällä muodostettuja yhdyssanoja ja sanaliittoja läpinäkymättömpiä. Merkitykseltään yleisiä ovat yleiset johtimet, esimerkiksi *-e*, joiden avulla voidaan muodostaa abstrakteja oppitekoisia sanoja. Tällaiset nimitykset voivat varioida merkitykseltään yksiselitteisempien johdosten kanssa, esimerkiksi *leve – leveys*. Johdoksissa voi olla myös alueellisista tai yksilöllisistä eroista johtuvaa kantasanan tai johtimen kontekstuaalista vaihtelua, esimerkiksi *rannikko – rannisto – rannasto*. Yhdistämällä muodostetut nimitykset rakentuvat tavallisesti selittävästä tai tarkentavasta määriteosasta ja kokonaisuutta kuvaavasta edusosasta, esimerkiksi *hiekkaaavikko*. Rakenne on samanlainen yhdysanoissa ja sanaliitoissa. Osien suhde voi olla myös toisenlainen, jolloin määriteosa kuvaa kokonaisuutta, johon edusosa kuuluu, esimerkiksi *vuorenhuippu, vuoren juuri*. Yhdistetyn nimityksen valinnassa on runsaasti kontekstuaalista variaatiota. Nimityksenä voidaan käyttää leksikaalisesti samamerkityksisiä osia joko yhdyssanana tai sanaliittona, mutta sanaliitto ei tiivisty vakiintumisen myötä yleensä yhdyssanaksi. Termeinä yhdyssanat ja sanaliitot ovat siten samanarvoisia. Leksikaalisesti samamerkityksisten yhdyssanojen tai sanaliittojen osat on myös voitu muodostaa eri tavoin, esimerkiksi käyttämällä eri johdinta, mikä aiheuttaa variaatiota ja hidastaa nimityksen vakiintumista. Yhdyssanoissa on runsaasti kontekstuaalista variaatiota lisäksi määriteosan taivutuksessa, koska nominatiivi- ja genetiivimuodoilla on alueellista variaatiota eikä niillä ole määriteosina aina selkeää merkityseroa. Eri sananmuodostustapojen variaatio voi olla sekä semasiologista että kontekstuaalista: samasta käsitteestä voidaan käyttää esimerkiksi perussana- tai johdosnimitystä ja tarkempaa epeksegeesi-nimitystä, joka on yhdyssana tai sanaliitto. Tämä variaatio syntyy sekä polysemiasta ja sanan liian yleisestä merkityksestä, esimerkiksi *napa – maannapa*, että tilanteisesta kontekstuaalisesta variaatiosta, esimerkiksi *llanos – llanos-tasamaa*.

Sananmuodostuksen suhde sepittämiseen on erilainen johtamisessa ja yhdistämisessä. Johdoksista muodostetut ja sepitettyt nimitykset voidaan erottaa morfologisista perusteista: muodostettujen johdosten johtosuhde on selvä ja merki-

tykseltään läpinäkyvä, sepitteiden epäsuora, esimerkiksi *leve – leveys*. Yhdisteistä aineiston nimityksistä valtaosa on muodostettuja: niiden merkitys on läpinäkyvä. Sepitteiksi voi katsoa vain sellaiset yhdyssanat, joiden merkitys muodostettuna on niin yleinen, ettei se vastaa aineistossa kontekstista tulkittavaa merkitystä, esimerkiksi *pääsuunta* 'pääilmansuunta'. Muodostettujen ja sepitettyjen nimitysten pitäminen erillään ei aineistossa vaikuttanut tarpeelliselta, koska nimeämisen kannalta ne ovat samanlaisia tapoja saada nimitys uudelle käsitteelle. Sepitettyjen ja muodostettujen nimitysten vaihtelu tuo aineistoon kuitenkin kontekstuaalista variaatiota.

Uusi käsite voidaan nimetä lisäksi kääntämällä. Silloin hyödynnetään kielen sananmuodostuskeinoja, tässä aineistossa johtamista ja yhdistämistä, tai otetaan kielessä olemassa oleva nimitys uuteen merkitykseen lainaamalla merkitys toisesta kielestä. 1800-luvun aineistossa erityisesti nimitysten kääntäminen kotoisten sananmuodostustapojen avulla on keskeinen tapa saada uutta erikoisanastoa. Kääntämällä muodostetuissa nimityksissä variaatio on samanlaista kuin muodostamalla saaduissa nimityksissä. Saman käsitteen nimityksiksi voidaan lisäksi kääntää useita alkukielessä olevia variantteja, joiden välinen variaatio on onomasiologista. Jossain tapauksissa kääntämällä muodostetun nimityksen ja kielessä olemassa olevan tai toisella tavalla muodostetun nimityksen välille syntyy 1800-luvun aineistossa kontekstuaalista variaatiota, jos kääntämällä muodostettu nimitys on esimerkiksi merkitykseltään läpinäkyvämpi kuin omaperäinen nimitys, kuten sanoissa *luode* ja *laskuvesi*. Kääntämällä kieleen tuodut nimitykset tuovat mukanaan aina käsitteen tai käsitejärjestelmän, johon käännettävä nimitys kuuluu. Nämä käsitteet voivat olla aiemmin esiintyneitä tarkempia tai kokonaan uusia. Ne voivat muuttaa kielessä olemassa olevia kategorioita joko lisäämällä kategoriaan kuuluvia alakäsitteitä tai jakamalla kategorian pienempiin osiin. Uudet kategoriat voivat tuoda sanastoon semasiologista variaatiota mutta aina näin ei ole.

Käsitteelle voidaan saada nimitys myös osittain kääntämällä ja osittain lainaamalla. Silloin nimeämisessä hyödynnetään sekä oman kielen sananmuodostusta tai olemassa olevaa sanastoa että vieraan kielen sanastoa. Näillä nimityksillä on selvä yhteys lainaamalla kieleen saatuihin nimityksiin. Jos käsitettä ei ole tarpeen esimerkiksi sen termimäisyyden tai suppean käyttöalueen takia nimetä kotoisin keinoin, se voidaan lainata muista kielistä. Lainaaminen on nimeämiskeinona erilainen lainaamisen asteesta riippuen. Yleislainat ovat asultaan omaperäiseen tai käännettyyn sanastoon rinnastettavia sanoja, joista voi tulla erottamaton ja lainaperäiseksi tunnistamaton sanastonosa. Erikoislainat säilyttävät jonkinlaisen vierauden, koska ne esimerkiksi sisältävät kotoisille sanoille vieraita äänneitä tai äänneyhtymiä. Erikoislainat mukautuvat harvoin kieleen niin, että niistä tulee yleislainoja. Tämä voi johtua myös erikoislainojen termimäisyydestä ja siten suppeasta käytöstä. 1800-luvun aineistossa erikoislainoja käytetään usein termeinä kotoiseksi muodostettujen nimitysten synonyymeina. Tästä aiheutuu kontekstuaalista variaatiota. Sitaattilainat ovat tässä mielessä erilainen

ryhmä. Niitä käytetään usein ns. koodinvaihtona eli selittämässä omaperäistä nimitystä. Sitaattilainat voivat myös mukautua erikoislainoiksi, jolloin niihin lisätään epenteettinen *i* ja myöhemmin esimerkiksi lyhyt vokaali korvataan pitkällä vokaalilla. Sitaattilainat mukautuvat kieleen pikkuhiljaa, ja siksi sitaatti- ja erikoislainoissa on runsaasti kontekstuaalista kirjoitusasujen vaihtelua.

Monille 1800-luvun uusille käsitteille annetaan aineistossa useita nimitysvariantteja. Vain harvat aineiston käsitteet nimetään ensimmäisistä esiintymistä alkaen jollakin tietyllä nimityksellä. Tällaisia 1800-luvun uusia käsitteitä ovat vain JÄÄMERI, SISÄMERI, VUONO, SUUHAARA, KESÄMAA ja SADEMETSÄ. Merkityksen kannalta pienintä on vierassanojen mukauttamisasujen variaatio ja muu sanojen kirjoitusasun variaatio. Merkityksen kannalta vähäistä voi olla myös johdinten tai kantasanan vaihtelu, määriteosan taivutuksen vaihtelu tai omaperäisen ja lainatun nimityksen vaihtelu. Onomasiologinen variaatio synnyttää sanastossa kontekstuaalista variaatiota monipuolisempaa variaatiota, koska käsitteitä nimetään eri näkökulmista. Semasiologinen variaatio kertoo kategorioiden päällekkäisyydestä ja epätarkoista rajoista ja selittää esimerkiksi polyseemisten nimitysten käyttöä. Semasiologisessa variaatiossa näkyy kategorioiden ja käsitteiden kehittyminen, ja onomasiologinen variaatio hakee tapaa nimetä kategoria tai käsite. Kontekstuaalisessa variaatiossa kategoria ja nimeämisen näkökulma on valittu, mutta nimityksen asu on vakiintumaton. 1800-luvulla suomen kirjakieli oli vakiintumatonta ja kehittymätöntä, ja siksi kontekstuaalinen variaatio korostuu sanaston kehityksessä.

14.3 Maantieteen sanaston merkitys suomen kielen kehittämisessä sivistyskieleksi

Olen pyrkinyt maantieteen sanaston kautta kuvaamaan suomen kielen kehittymistä sivistyskieleksi. Silloin tarkasteltavana on ollut yhden erikoisalan sanaston kehitys sadan vuoden aikana. Tästä erikoisalasta pyrittiin tekemään kaikille tuttu kouluopetuksen avulla. Maantieteen sanaston pohja on syntynyt ennen kirjakieltä, sillä ihminen on aina nimennyt ympäristöään. Tämä pohja on myös sivistyskielen pohja, vaikkei se erikoiskielen tarpeisiin riitäkään. Maantieteen sanaston vanha pohja kattaa pääasiassa perustason käsitteiden nimityksiä, ja niiden käyttö ja ymmärtäminen on voinut vaihdella yksilöllisesti ja alueellisesti. Tarkempi asioiden nimeäminen ja tieteellisen tiedon lisääntyminen edellyttää yksityiskohtaisempaa määrittelyä ja käsitteiden erottamista. Tämä on yhteistä kaikille erikoisaloille. Kehityksen kuvaaminen maantieteessä kertoo todennäköisesti jotakin erikoisalojen käsitejärjestelmien kehityksestä 1800-luvulla yleisemminkin, vaikka kaikilla erikoisaloilla ei yleiskielistä tai yleistajuista pohjaa olisikaan.

Maantieteen systemaattista termistötyötä ryhdyttiin tekemään vasta 1900-luvulla, joten maantieteen sanasto edustaa erilaista erikoisalaa kuin esimerkiksi linnunnimistö (Häkkinen 2004) tai kasvisanasto (esim. Pitkänen 2005), joissa

systemaattiseen nimisysteemiin pyrittiin jo 1800-luvulla. Tässä mielessä maantieteen sanasto on vielä 1800-luvulla osittain lähempänä yleiskieleksi kehittyvää sanastoa. Sen eri osat ovat erikoistumisasteeltaan kuitenkin erilaisia: maapalloa kuvaavat nimitykset ja ilmastonimitykset ovat systemaattisempia käsitejärjestelmiä kuin maan pinnanmuotojen nimitykset ja vesistönimitykset.

Maantieteen sanasto luodaan 1800-luvulla ensisijaisesti kääntämällä maantiedettä käsitteleviä tekstejä, mikä on tavallinen tapa kasvattaa sivistyskieleksi pyrkivän kielen sanavaroja. Se oli luonnollisin tapa aloittaa jostakin alasta kirjoittaminen suomeksi maassa, jossa virallinen kieli oli ruotsi ja jossa siksi oli olemassa erikoisalan kirjoituksia kääntäjien hyvin osaamalla kielellä. Tässä mielessä maantieteen sanasto on samanlaista kuin monen muun erikoisalan sanasto. Sanasto monipuolistuu 1800-luvun aikana pikkuhiljaa, ja kehitys on yhteydessä maantieteen käsitteistön kehitykseen Ruotsissa ja Euroopassa. Kehitykseen vaikuttaa ennen kaikkea tieteellisen tiedon lisääntyminen monilla aloilla.

Tutkimukseni ajanjakso, koko 1800-luku antaa kuvan yhden erikoisalan kirjakielen sanaston kehityksestä vanhasta kirjasuomesta nykysuomeen. Tuona aikana tapahtuva muutos on valtava. Kielen ilmaisuvarat kasvavat moninkertaisiksi eikä niitä kaikkia tarvita yleiskielisessä käytössä. Kun suomesta luodaan monialainen sivistyskieli, luodaan samalla pohja erikoisalan erikoistuneelle kielenkäytölle. Erikoiskielen kehityksen voi nähdä jatkuvan edelleen 1900-luvun alussa, kun nyky-yleiskielen maantieteellinen sanasto saadaan 1800-luvun aikana pääpiirteissään luotua. Valmiiksi sanasto ei kuitenkaan tule koskaan, sillä maailma ja tieto maailmasta muuttuvat. Muutos tekee sanaston ja sen avulla kuvattun maailman tutkimisesta äärimmäisen mielenkiintoista. Kokonaiskuva suomen kielen kehittymisestä sivistyskieleksi saadaan vasta, kun erikoisalojen sanastonkehitystä on kuvattu riittävän laajasti.

LÄHTEET JA LYHENTEET

1 Aineslähteet sekä niistä käytetyt viitetiedot ja lyhenteet

Ahlqvist 1844 = PLATOU, LUDWIG STOUD 1844: *Geografia eli Maan Opas*. Suomentanut A[ugust]. E[ngelbrekt]. Ahlqvist. Kuopio.

Ahlqvist 1855 = PLATOU, LUDWIG STOUD 1855: *Geografia eli Maan-Tieto*. Toinen painos. Kuopio.

Ahlqvist 1856 = AHLQVIST, AUGUST 1856: Ensimmäinen matka-kertomus. Toinen matka-kertomus. *Suomi*. Tidskrift i fosterländska ämnen. Utgifven på Finska Litteratur-Sällskapets förlag. Finska Litteratur-Sällskapets Tryckeri, Helsingfors 1857.

Ahlqvist 1859a = [PLATOU, LUDWIG STOUD] 1859: *Maan-Tiede*. Kolmas painos. Turku.

Ahlqvist 1859b = AHLQVIST, AUGUST 1859: *Muistelmia Matkoilta Venäjällä vuosina 1854–1858*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainon kustannuksella. Helsinki.

Ahlqvist 1861 = WENBERG, M. 1861: *Oswiitta Yleiseen Maatieteeseen, alalkeis- ja kansakoulujen tarpeeksi*. F[redrik]. A[h]lqvist - n suomentama. J. W. Lilljan kirjapaino, Turku.

Ahlqvist 1871 = [PLATOU, LUDWIG STOUD] 1871: *Yleinen Maatiede*. Neljäs, parannettu painos. Turku.

Bäckwall 1876 = TOPELIUS, Z[ACHARIAS]. 1876: *Lukukirja alimmaisille oppilaitoksille Suomessa. Toinen Jakso. Maamme Kirja*. Suomentanut Joh[an]. Bäckwall. Hufwudstadsblad'in kirjapaino, Helsinki.

Cajander 1878 = TOPELIUS, Z[ACHRAIAS]. 1878: *Lukukirja alimmaisille oppilaitoksille Suomessa. Toinen Jakso. Maamme Kirja*. Suomentanut Joh[an]. Bäckwall. Toinen painos. Toisen painoksen suomen kieltä korjannut P[aavo]. Cajander. Hufwudstadsblad'in kirjapaino, Helsinki.

Cannelin 1860 = HALLSTÉN, A. G. J. 1860: *Maantieto*. Suomentanut G[ustaf]. C[annelin]. J. W. Lilljan kirjapaino, Turku.

Carlsson 1862 = CARLSSON, WILH[ELM]. 1862: *Palestinan Maantiede Karttane*. Beskowin Matkakertomusta y. m. seuraten. J. W. Lilljan kirjapaino, Turku.

Carlsson 1869 = CARLSSON, WILH[ELM]. 1869: Historiallinen ja maantieteellinen kertomus Pirkkalan pitäjäästä. *Pitäjänkertomuksia I*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 47. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

COLLAN, K. 1851: *Kurs i matematiska och fysiska geografin*. Finska Litteratursällskapets Tryckeri, Helsingfors.

Collan 1881 = COLLAN, K. 1881: *Ensimäiset alkeet suure-opillisessa ja luonnon-omaisessa maantieteessä*. Toinen painos. Helsingin Kirjapaino-Yhtiön kirjapaino, Helsinki.

< Dahm 1859 = DAHM, O[SCAR]. E[LIS]. L[EONARD]. 1859: *Maantieteen Ensimmäiset Alkeet, Ala-alkeis, Rahwas- ja Sunnuntaikouluin tarpeeksi*. P. Aschan ja kumpp., Kuopio.

Dannholm 1889 = DANNHOLM, OSKAR 1889: *Maantiede kansakouluja ja muita oppilaitoksia sekä yksinään lukemista varten*. K. E. Holm, Helsinki.

DANNHOLM, OSKAR 1889: *Geografi för folkskolan och andra läroinrättningar äfvensom till själfstudium*. K. E. Holm, Helsingfors.

Elmgren 1867 = COLLAN, K. 1867: *Ensimäiset alkeet suure-opillisessa ja luonnon-omaisessa maantieteessä*. Suomentanut K. L. Elmgren. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

ERSLEV, ED. – MODEEN, A. E. 1870: *Lärobok i geografin af A. E. Modeen*; bearbetad efter Ed. Erslev.

ERSLEV, ED. – MODEEN, A. E. 1871: *Allmän Geografi för Folkskolor och den första Underwisningen af Ed. Erslev*. Bearbetning efter Danskan af A. E. Modeen. Clouberg & C:o förlag, Wiborg.

Ervast 1865 = PALMBLAD, W. F. 1865: *Geografian eli Maantieteen Oppikirja*. 11:nnestä painoksesta suomentanut [Petter] Edv[ard]. Ervast. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 36. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Finelius 1848 = FINELIUS, K. A. 1848: *Suomen Maanopas, ynnä Johdatuksen kanssa Yhteiseen Maatietoon, Sunnuntai-Kouluin tarpeeksi*. P. M. F. Lundbergin Kirjapaino, Vaasa.

Forsman 1860 = [FORSMAN, JAAKKO OSKAR] 1860: *Maanpallon kansakunnat. Tietoja Maailman Kansoista, heidän tawoista, uskonnoista ja waiheista*. Saksasta mukailtu. Frenckellin paino, Turku.

Granlund 1849 = [HALLSTEN, A. G. J.] 1949: *Lyhy Suomen Historia ja Maantiede kansa-koulujen tarpeeksi*. Suomentanut J[ohan]. F[redrik]. Granlund. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 13. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Granlund 1861 = [HALLSTEN, A. G. J.] 1861: *Lyhy Suomen Historia ja Maantieto kansa-koulujen tarpeeksi*. Suomentanut J. F. Granlund. Kolmas korjailtu painos. Suomalaisen Kirjallisuuden-seuran Helsingissä entisiä toimituksia. Turussa Frenckellin kirjapainossa. J. F. Granlundin kustantama.

Granlund 1873 = [HALLSTÉN, A.G. J.] 1873: *Lyhy Suomen Historia ja Maantieto kansa-koulujen tarpeeksi*. Suomentanut J. F. Granlund. Kuudes painos. Suomalaisen Kirjallisuuden-seuran Helsingissä entisiä toimituksia. Frenckelliläisessä kirjapainossa, J. F. Granlundin kustannuksella, Turku.

< Hallstén 1859 = HALLSTÉN, A. G. J. 1859: *Oppikirja Suomen Maantieteheksen*. Suomentama kolmannesta painoksesta. P. Aschan ja Kumpp., Kuopio.

HULT, RAGNAR – NORDMANN, PETRUS 1896: *Folkskolans geografi*. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.

Ignatius 1890 = IGNATIUS, K. E. F. 1890: *Suomen maantiede kansalaisille. I, yleinen katsaus maahan ja kansaan kartoilla ja kuvilla varustettu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran antaman toimen johdosta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

JAFro1791 = Hyödyllinen Huwitus Luomisen Töistä, Yxinkertaisille awuxi Jumalan Hywyden Tundoon Ja Palweluxeen. TURUSA, 179. Prändätty Frenckellin Kirjan Prändisä, omalla kustannuxella. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuk- sen vanhan kirjasuomen korpus. Käytetty tammikuussa 2000.

Jalava 1876 = JALAVA, ANTTI 1876: *Unkarin maa ja kansa*. Neljäkymmentä Matkakirjettä. (Liitteenä Unkarin valtakunnan kartta.). Omalla kustannuksella. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, Helsinki.

Juuti 1881 = JUUTI, K. J. 1881: *Suomen Maantiede. Kansakouluja warten*. Weilin ja Göös'in kirjapaino, Jyväskylä.

Juuti 1884 = *Maantieteen oppikirja kansakouluja warten*. Toimittanut K. J. Juuti. Weilin ja Göös'in Osake-yhtiö, Helsinki.

Juuti 1891 = JUUTI, K. J. 1891: *Suomen Maantiede. Kansakouluja warten*. Neljäs painos. Weilin ja Göös'in Osake-yhtiö, Helsinki.

Juuti 1895 = JUUTI, K. J. 1895: *Suomen Maantiede. Kansakouluja warten*. Viides, korjattu painos. Weilin ja Göös'in Osake-yhtiö, Helsinki.

Kartasto = *Suomen kartasto. Teksti*. Suomen Maantieteellinen Seura, Helsinki 1899.

Korander 1862 = KORANDER, LAVUS 1862: *Yleinen maantiede. I. Luonnollinen Maantiede ynnä Venäjän valtakunta, Euroopassa olevine alusmainensa, valtiollisesti*. N. A. Zilliakus, Viipuri.

Korander 1868 = KORANDER, LAVUS 1868: *Yleinen Maa-tiede*. Toinen laitos. W. S. Schildtin kirjapaino, Jyväskylä.

Koskinen 1851 = KOSKINEN, YRJÖ 1851: *Kertomus Hämeenkyrön pitäjästä. Suomi*. Tidskrift i fosterländska ämnen. Elfte årgången. Utgifven på Finska Litteratur-Sällskapets förlag. Finska Litteratur-Sällskapets Tryckeri, Helsingfors 1852.

Laitinen 1875 = LAITINEN, H[ENRIK]. 1875: *Kertomus Kangasniemen pitäjästä Mikkelin läänissä*. Kokoillut H. Laitinen, Kansakoulu-opettaja. Weilin ja Göös'in kirjapaino, Jyväskylä.

Liljefors 1868 = HALLSTÉN, A. G. J. 1868: *Maatieteen Oppikirja*. Seitsemännes-tä painoksesta suomennettu. Suomentaja Anders Liljefors. Wilén'in ja kumpp. kirjapaino, Turku.

Länkelä 1875 = *Kolmas Luku-Kirja Kansakoulun tarpeeksi*. Toimittanut J[aakko]. Länkelä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1875.

Lönnot 1847 = L[ÖNNROT], E[LIAS] 1847: *Svensk, Finsk och Tysk Tolk. Ruotsin, Suomen ja Saksan Tulkki. Schwedisch-Finnisch-Deutsches Wörter- und Gespräch-Buch*. A. C. Öhmans förlag, Helsingfors.

< Modeen 1848 = [MODEEN, A. E.] 1848: *Os-wiitta Yhteiseen ja Suomen Geografi'an*. Stenhammar'in ja Palmblad'in mukaan suomennettu. J. Cederwaller poikineen, Viipuri.

MY = *Maamiehen ystävä* 1844, 1845 ja 1846. Helsingin yliopiston historiallinen sanomalehtikirjasto 1771–1860. Elektroninen palvelu: <http://digi.lib.helsinki.fi/>. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki. Käyttöaika maaliskuu 2002.

Nissinen 1896 = HULT, RAGNAR – NORDMANN, PETRUS 1896: *Kansakoulun maantiede*. Suomentanut Alli Nissinen. Otava, Helsinki.

OVS = *Oulun Viikko-Sanommat* 1829, 1830, 1831, 1832 ja 1840. Helsingin yliopiston historiallinen sanomalehtikirjasto 1771–1860. Elektroninen palvelu: <http://digi.lib.helsinki.fi/>. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki. Käyttöaika maaliskuu 2002.

Rahkonen 1872 = MODEEN, A. E. 1872: *Oppikirja Suomen Maantieteessä*. Toinen, uudestaan suomennettu painos. Ed. Erslevin y.m. mukaan kirjoittanut A. E. Modeen. Sen toisesta painoksesta suomennanut A[leksander]. Rahkonen. Viipuri.

Rahkonen 1872b = MODEEN, A. E. 1872: *Oppikirja Maantieteessä*. Ed. Erslevin y. m. mukaan kirjoittanut A. E. Modeen. Suomennanut A. Rahkonen. N. A. Zilliacus’en kirjapaino, Viipuri.

Rahkonen 1878 = MODEEN, A. E. 1878: *Oppikirja Suomen Maantieteessä*. Neljäs painos. N. A. Zilliacus’en kirjapaino, Viipuri.

Rahkonen 1882 = MODEEN, A. E. 1882: *Oppikirja maantieteessä*. Ed. Erslevin y. m. mukaan kirjoittanut A. E. Modeen. Suomennos. Neljäs painos. N. A. Zilliacus’en kirjapaino, Viipuri.

Rahkonen 1886 = MODEEN, A. E. 1886: *Oppikirja maantieteessä*. Ed. Erslevin y. m. mukaan kirjoittanut A. E. Modeen. Suomennos. Viides painos. N. A. Zilliacus’en kirjapaino, Viipuri.

Rahkonen 1894 = MODEEN, A. E. 1894: *Oppikirja Suomen Maantieteessä*. Seitsemäs painos. N. A. Zilliacus’en kirjapaino, Viipuri.

RAPOLA = Martti Rapolan 1800-luvun lipusto. Merkityksen mukaisesti järjestetty. Säilytteillä Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa. Lipustoon on poimittu maantieteen sanastoa esimerkiksi sanomalehdistä, Ahlmanin, Eurénin, Europaeuksen, Heleniuksen, Lönnrotin ja Vikmanin sanakirjoista sekä teoksista *Lukemisia Suomen kansan hyödyksi*, *Yhteinen historia* (Aejmelaeus 1847) ja *Min tähden ja Sentähden* (Roos 1845).

Rinta-Nikkola 1804 = DJURBERG, DANIEL 1804: *Geografia alkavillen*. Suomennanut Samuel Rinta-Nikkola. Käsikirjoitus.

Salonen 1871 = ERSLEV, ED[VARD]. 1871: *Yleinen maantiede kansakouluja ja ensimmäistä opetusta varten*. A. E. Modeen’in mukailuksesta suomennanut B[irger]. F[erdinand]. S[alonen]. Viipuri.

Salonen 1874 = ERSLEV, ED[VARD]. 1874: *Yleinen Maantiede Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. A. E. Modeen'in mukailuksesta suomennettu. Kolmas painos. N. A. Zilliacus'en kirjapaino, Viipuri.

Salonen 1880 = ERSLEV, ED[VARD]. 1880: *Yleinen Maantiede kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. A. E. Modeen'in mukailuksesta suomennettu. Viides painos. N. A. Zilliacus'en kirjapaino, Viipuri.

Salonen 1885 = ERSLEV, ED[VARD]. 1885: *Yleinen Maantiede Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. A. E. Modeen'in mukailuksesta suomennettu. Seitsemäs painos. N. A. Zilliacus'en kirjapaino, Viipuri.

Salonen 1895 = ERSLEV, ED[VARD]. 1895: *Yleinen Maantieto. Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. A. E. Modeen'in mukailuksesta suomennettu. Kymmenes painos. N. A. Zilliacuksen kirjapaino, Viipuri.

Salonen 1899 = ERSLEV, ED[VARD]. 1899: *Yleinen Maantieto Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. A. E. Modeenin y. m. mukailuksesta korjaten suomennettu. Yhdestoista painos. N. A. Zilliacuksen kirjapaino, Viipuri.

SMTR1847 = *Suometar* 1847. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpus. Käyttöaika tammikuu 2000.

SMTR1848 = *Suometar* 1848. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpus. Käyttöaika tammikuu 2000.

SSV1833 = *Sanan Saattaja Viipurista*, Vuonna 1833. Numerot 5, 13, 16, 20, 21, 27, 32, 36, 40, 45, 48, 49. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpus, ssv1833.sen. Käyttöaika tammikuu 2000.

SSV1841 = *Sanan Saattaja Viipurista*, Vuonna 1841. Numerot 8, 12, 22, 29. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpus, ssv1841.sen. Käyttöaika tammikuu 2000.

STS1776 = *Suomenkieliset Tieto-Sanommat* 1776. Numerot 1–5, 7, 9–11, 19, 22–24. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen vanhan kirjasuomen korpus, tietosanomat.sen. Sisältää yhtenä tiedostona Antti Lizeliuksen *Suomalaiset Tieto-Sanommat* (lähdekoodi STS1775) ja *Suomenkieliset Tieto-Sanommat* (lähdekoodi STS1776). Käyttöaika tammikuu 2000.

Tikkanen 1848 = [TIKKANEN, PAAVO] 1848: *Suomen Suuriruhtinanmaan Nykyinen Tilasto. Yritös Alkeis- ja Rahwaan-kouluin tarpeeksi*. J. Simeliuksen perillisten Kirjapaja, Helsinki.

< Topelius 1897 = TOPELIUS, Z. 1897: *Luonnonkirja. Ala-alkeiskouluin tarpeeksi*. Suomennos. Yhdestoista painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 23. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

TVS1820 = *Turun Viikko-Sanomat*. V. 1820. Numerot 4–7, 20–22, 28, 39, 46, 47. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpus, tvs1820.sen. Käyttöaika tammikuu 2000.

TVS1823 = *Turun Viikko-Sanomat*. V. 1823. Numerot 2, 3, 8, 9, 17, 18, 21, 39, 45, 51, 52. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 1800-luvun korpus, tvs1823.sen. Käyttöaika tammikuu 2000.

Varelius 1845 = VARELIUS, ANTERO 1845: *Enon opetuksia Luonnon asioista*. 1 osa. Helsinki.

Varelius 1853 = VARELIUS, ANTERO 1853: *Kertomus Tyrvään pitäjästä*. Julkaisu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aikakauskirjassa ”Suomi, tidskrift i fosterländska ämnen 1854”. Tyrvään Sanomain luvalla alkuperäisestä valokuvaamalla valmistama uusi painos.

Varelius 1855 = VARELIUS, ANTERO 1855: *Enon opetuksia Luonnon asioista*. 1 Osa. Toinen painos. J. E. Frenckellin ja Pojan kirjapaino, Turku.

Varelius 1856 = VARELIUS, ANTERO 1856: *Enon Opetuksia Luonnon asioista*. 2 Osa. J. E. Frenckellin ja Pojan kirjapaino, Turku. Teoksessa Enon opetuksia luonnon asioista Antero Vareliukselta. Osat 1 ja 2. Oy Tyrvään Sanomat 1987.

2 Muut lähteet ja niistä käytetyt lyhenteet

AHLMAN, FERDINAND 1882: Kieliopillisen Osaston keskustelut. *Suomi*, s. 169–170. SKS, Helsinki.

AHLQVIST, AUGUST 1871: Agricolan kielestä. *Kieletär*. Tutkimuksia, arvosteluja ja muistutuksia Suomen kirjallisuuden ja kielitieteen alalta. Toim. AUGUST AHLQVIST. 1. vihko. G. W. Edlund, Helsinki.

AINIALA, TERHI 1997: *Muuttuva paikannimistö*. SKST 667. SKS, Helsinki.

AITCHISON, JEAN 1987: *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Basil Blackwell, Oxford – New York.

ALFE = *Atlas linguarum fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto*. Osa 1, 2004. SKST 800, KKTKJ 118. SKS–KKTK, Helsinki.

BERLIN, BRENT 1978: Ethnobiological Classification. *Cognition and Categorization*. S. 9–26.

BLACK STENROOS, MERJA 2002: Words for MAN in the transmission of Piers Plowman. *A Changing World of Words. Studies in English Historical Lexicography, Lexicology and Semantics*. S. 375–407.

BLÅFIELD, MARTTI 1988: J. A. Palménin selonteko Suomen maantieteen tilasta vuodelta 1889. *Terra* 100: 1.

BLANK, ANDREAS 2001: Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology. *metaphorik.de* 1/2001. Das online-Journal zur Metaphorik in Sprache, Literatur und Medien. Universität Bonn, Romanisches Seminar, Bonn. Saanti: Internet <http://www.metaphorik.de/01/index.htm>. Käyttöaika: elokuu 2003.

CD-PS = *CD-Perussanakirja*. CD-ROM. PC/Windows. KKTKJ 94. KKTK, Oy Edita Ab, Helsinki 1997.

A Changing World of Words. Studies in English Historical Lexicography, Lexicology and Semantics. Toim. JAVIER E. DÍAZ VERA. Costerus New Series 141. Rodopi, Amsterdam – New York.

Cognition and categorization. Toim. ELEANOR ROSCH – BARBARA B. LLOYD. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.

DÍAZ, VERA, JAVIER E. 2002: Lexicography, semantics and lexicology in English historical linguistics. *A Changing World of Words. Studies in English Historical Lexicography, Lexicology and Semantics*. Teoksen johdanto.

DJURBERG, DANIEL 1999 [1804]: *Geografia alkavillen Samuel Rinta-Nikkolalta*. Toim. ESKO M. LAINE. SKST 736. SKS, Helsinki.

ERELT, TIJU 1982: Eesti oskuskeel. ENSV TA. Keele ja kirjanduse instituut. Toimetanud Ustus Agur. Valgus, Tallinn.

Erikoiskielet ja käännosteoria 1987. VAKKI-seminaari VII. Vaasan korkeakoulu, kielten laitos, käännosteorian ja ammattikielten tutkijaryhmä, Vaasa.

Erikoiskielet ja käännösteoria 2003. VAKKI-symposiumi XXIII. Toim. MERJA KOSKELA – NINA PILKE. Vaasan yliopiston käännösteorian, ammattikielten ja monikielisyyden tutkijaryhmän julkaisu 30. Vaasan yliopisto, Vaasa.

ERVASTI, VEIKKO – KYTÖMÄKI, JORMA – PAANANEN, JUHANI 1995: *Terra nova*. Toinen painos. WSOY, Porvoo–Helsinki.

FILLMORE, CHARLES J. – ATKINS, BERYL T. 1992: Toward a frame-Based Lexicon: the Semantics of RISK and its Neighbours. *Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization.* Toim. ADRIENNE LEHRER – EVA FEDER KITTAY. S. 75–102. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.

GEERAERTS, DIRK 1997: *Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology.* Oxford Studies in Lexicography and Lexicology. Clarendon Press, Oxford.

GEERAERTS, DIRK – GRONDELAERS, STEFAN – BAKEMA, PETER 1994: *The Structure of Lexical Variation. Meaning, Naming, and Context.* Cognitive Linguistics Research 5. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.

GRANÖ, J. G. 1930: *Puhdas maantiede. Tutkimusesimerkeillä Suomesta ja Viros-ta valaistu metodologinen selvitys.* WSOY, Porvoo.

HAARALA, RISTO 1981: *Sanastotyön opas.* KKTKJ 16. KKTK, Valtion painatuskeskus, Helsinki.

——— 1989: Sanat tiedon ja taidon palveluksessa. *Nyky-suomen sanavarat*, s. 259–275.

HAHMO, SIRKKA-LIISA 1994: *Grundlexem oder Ableitung? Die finnischen Nomina der Typen kämmen und pähkinä und ihre Geschichte.* Studia Fennica Linguistica 5. SKS, Helsinki.

HAKULINEN, AULI 1983: Kielitieteen suomalaisuus. *Kauas on pitkä matka. Kirjoituksia kahdesta kotiseudusta.* Kalevalaseuran vuosikirja 72. Toim. PEKKA LAAKSONEN – SIRKKA-LIISA METTOMÄKI. S. 18–26. SKS, Helsinki.

HAKULINEN, AULI – OJANEN, JUSSI 1993: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä.* SKST 324. Kolmas painos. SKS, Helsinki.

HAKULINEN, KERKKO 1978: Sirpaleita maantieteen menneisyydestä. *Suomen antropologi* 2/1978, s. 91–100. Suomen antropologinen seura, Helsinki.

HAKULINEN, LAURI 1933: *Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektiven Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen*. Studia Fennica 1. SKS, Helsinki.

——— 1966: Polysemiasta. *Sananjalka* 8, s. 5–16.

——— 1969: *Suomen sanaston käänöslainoja*. SKST 293. SKS, Helsinki.

——— 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

HALLIDAY, M. A. K. 1976: *System and Function in Language. Selected Papers*. Toim. G. R. KRESS. Oxford university Press, London.

——— 1985: *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold, London.

HALILA, AIMO 1949: *Suomen kansakoululaitoksen historia*. Kolmas osa: piirijakoasetuksesta oppivelvollisuuteen. Suomen tiedettä No 3,3. Suomalainen tiedeakatemia. WSOY, Porvoo–Helsinki.

——— 1963: *Jyväskylän seminaarin historia*. WSOY, Porvoo–Helsinki.

HERLIN, ILONA 2003: Sanat ja asiat. *Virittäjä* 1/2003, s. 116–122.

HOFFMANN, LOTHAR 1985: *Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung*. 2. korjattu painos. Gunter Narr Verlag, Tübingen.

HORILA, TAPIO 1967: *1800-luvun geologiset uudissanat Antero Vareliuksen kiellessä*. SKST 285. SKS, Helsinki.

HURSKAINEN, SILJA 2005: *Mutkamäenlaskusta alppihiihtoon. 43 urheilumuodon nimen etymologiaa*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.

HUUMO, KATJA 2005: ”Perkeleen kieli” – suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla. *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 166. Suomen Tiedeseura, Helsinki.

HÄKKINEN, KAISA 1985: *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 17. Toinen, muuttamaton painos. Turun yliopisto, Turku.

——— 1990: *Mistä sanat tulevat? Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. SKS, Helsinki.

——— 1994a: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

——— 1994b: Miten suomesta tehtiin sivistyskieli 1800-luvulla. *Volgalaiskielet muutoksessa*. Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1.–2.9.1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 45. S. 149–163. Turun yliopisto, Turku.

——— 2000: Suomen kirjakielen sanaston vakiintuminen. Esimerkkinä suomalaiset linnunnimet. *Piipliakielestä kirjakieleksi*. S. 254–278.

——— 2003: Diakronia synkroniassa: Suomen linnunnimistön rakenne ja kehitys. *Erikoiskielet ja käännteoria*, s. 30–48.

——— 2004: *Linnun nimi*. Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki.

——— (tulossa): *Suomen kielen historia 2: Suomen kielen tutkimuksen historia*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja.

IKOLA, OSMO 1965: Suomen kielen kehityskaudet. *Sananjalka* 7, s. 32–40.

——— 1983: Porthan kielentutkijana. *Sananjalka* 25: s. 7–22.

——— 1984: Suomen kielen historia. *Nykysuomen rakenne ja kehitys* 2, s. 111–138.

——— 1985: Lauri Hakulinen 6.10.1899–2.3.1985. *Sananjalka* 27, s. 157–160.

——— 2000: *Nykysuomen opas*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 66. Turun yliopisto, Turku.

ISK = HAKULINEN, AULI (päätoim.) – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. SKST 950. SKS, Helsinki.

ITKONEN, ERKKI 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. WSOY, Helsinki.

ITKONEN, TERHO 1993: ”Armeenian invaliidit”. Pitkä vai lyhyt vokaali vierassanoissa? *Kielikello* 4/1993, 17–22. KKTK, Helsinki.

JARVA, VESA 2003: *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylä studies in humanities 5. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

JOKI, AULIS J. 1989: Sanastomme perusainekset. *Nykysuomen sanavarat*, s. 7–27.

JOHNSON, MARK 1987: *The Body in the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago–Lontoo.

JOHNSON-LAIRD, PHILIP NICHOLAS 1988: *The computer and the mind. An introduction to cognitive science*. Cambridge, Harvard University Press.

JUSSILA, RAIMO 1988: Agricolan sanasto ja nykysuomi. *Mikael Agricolan kieli*. Toim. ESKO KOIVUSALO. Tietolipas 112. S. 203–228. SKS, Helsinki.

——— 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. SKST 696. KKTKJ 101. SKS–KKTK, Helsinki.

JUSSILA, RAIMO 2000: Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. *Piipliakielestä kirjakielleksi*. S. 279–292.

JÄÄSKELÄINEN, PETRI 2004: *Instrumentatiivisuus ja nykysuomen verbinjohto. Semanttinen tutkimus*. Jyväskylä Studies in Humanities 22. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

KAGEURA, KYO 1995: Towards the Theoretical Study of Terms – A Sketch from the Linguistic Viewpoint. *Terminology* 1(1), s. 103–119. International journal of theoretical and applied issues in specialized communication. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.

KANGASNIEMI, HEIKKI 1997: *Sana, merkitys, maailma. Katsaus leksikaalisen semantiikan perusteisiin*. Finn Lectura, Helsinki.

KAPIALA, ULLA-HELENA 2003: *Voiko mielenterveyden häiriöitä ymmärtää ja nimetä? Psykiatria ja sen diagnoosinimikkeet*. Acta Wasaensis No 121. Kielitiede 25. Vaasan yliopisto, Vaasa.

KARIHALME, OILI 1996: *Muotoilun teoriasanaston termistyminen*. Acta Wasaensis No 51. Kielitiede 10. Vaasan yliopisto, Vaasa.

——— 1997: Muotoilun teoriasanaston termistyminen. Väitöksenalkajaisitelmä Vaasan yliopistossa 9. marraskuuta 1996. *Virittäjä* 101, s. 251–256.

KARLSSON, FRED 1983: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

KARVONEN, PIRJO 1995: *Oppikirjateksti toimintana*. SKST 632. SKS, Helsinki.

KH = HAKULINEN, KERKKO 1996: *Maailman paikannimet. Oikeinkirjoitusopas*. Uusittu laitos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

Kielitoimiston sanakirja. 2004. MOT-sanakirjasto. KKTK–Kielikone, Helsinki.

Kielitoimiston sanakirja. 2006. KKTKJ 140. KKTK, Helsinki.

KIURU, SILVA 2000: Näkökulmia 1800-luvun kirjasuomen variaatioon. *Käännöskirjallisuus ja sen kritiikki*. S. 243–264.

KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

KKTKJ = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja.

KOCH, PETER 2001: Lexical typology from a cognitive and linguistic point of view. *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*. Volume 2. Handbooks of Linguistics and Communication Science 20.2. S. 1142–1178. Walter de Gruyter, Berlin – New York.

KOIVUSALO, ESKO 1979: Mitä yleiskieli on? *Virittäjä* 81, s. 216–221.

KOSKI, MAUNO 1982: *Suomen johto-opin morfologiaa*. Fennistica 4. Suomen kielen laitos, Åbo Akademi, Turku.

KOSTERA, PAUL 1985: *Vastineenmuodostuksesta*. Kielitieteellisiä tutkimuksia nro 4. Joensuun yliopisto, Humanistinen tiedekunta, Joensuu.

KOVÁCS, MAGDOLNA 2001: *Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian*. Åbo Akademi University Press, Turku.

KROHN, JULIUS 1862: Kemiaallisia tiedesanoja. *Suomi*, s. 159–169. SKS, Helsinki

Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsittehistoria. Toim. MATTI HYVÄRINEN – JUSSI KURUNMÄKI – KARI PALONEN – TUJJA PULKKINEN – HENRIK STENIUS. Vastapaino, Tampere 2003.

Käännöskirjallisuus ja sen kritiikki. Toim. OUTI PALOPOSKI – HENNA MAKKONEN-CRAIG. Helsingin yliopiston käännöstieteellisiä julkaisuja 1. Ammattikielten ja kääntämisen opintokokonaisuus, Helsingin yliopisto, Helsinki.

LAINEN, PÄIVI 2000: Synteesitieteen sanaston erityispiirteet ja tutkimisen ongelmat: esimerkkinä maantiede. *Virittäjä* 4/2000, s. 589–596.

——— 2001: August Ahlqvist maantieteen sanaston kehittäjänä. *Sananjalka* 43, s. 80–96.

——— 2003a: Milloin erikoiskielestä tulee erikoiskieli? *Erikoiskielet ja käännösteoria*, s. 158–168.

——— 2003b: Sanomalehdet oppikirjoina. Esimerkkinä ensimmäiset suomenkieliset maantieteelliset kirjoitukset. *Suomettaren helmoista*. S. 85–122.

LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.

LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago.

LANDAU, SIDNEY I. 1989: *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge University press, Cambridge.

LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.

——— 1988: On overview of cognitive grammar. *Topics in cognitive linguistics*. Toim. BRYGIDA RUDZKA-OSTYN. S. 53–94. John Benjamins, Amsterdam.

——— 1991: *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II: Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford.

LAPPALAINEN, ANTTI 1984: Alexander Ervard Modeen, oppikirjantekijä ja maantieteen opetuksen uranuurtaja. *Koulu ja menneisyys*. Suomen kouluhistoriallisen seuran vuosikirja XXII. Suomen kouluhistoriallinen seura, Helsinki.

LAUERMA, PETRI 2001: Klaus Kemelli ja varhaisnykysuomen unohdetut uudistajat. *Virittäjä* 4/2001, s. 561–579.

——— 2004: Aluemurre vai murteiden yhdistelmä? Keskustelu kirjakielen perustasta 1800-luvun alkupuolella. *Yhteistä kieltä tekemässä*, s. 136–170.

LAURÉN, CHRISTER – MYKING, JOHAN – PICT, HERIBERT 1997: *Terminologi som vetenskapsgren*. Med bidrag av Anita Nuopponen och Nina Puuronen. Studentlitteratur, Lund.

LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 1998: *Kirjasuomen kehitys*. 4. painos, uudistettu laitos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

LEHRER, ADRIENNE 1990: Prototype theory and its implications for lexical analysis. *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorization*. Toim. S. L. TSOHATZIDIS. S. 368–381. Routledge, Lontoo – New York.

LEINO, PENTTI 1983: Ajaako suomen kieli ajattelemaan suomalaisesti? *Nyky-suomen rakenne ja kehitys 1. Näkökulmia kielen rakenteeseen*. Toim. AULI HAKULINEN – PENTTI LEINO. S. 190–208. Tietolipas 93. SKS, Helsinki

——— 1993: *Polysemia – kielen moniselitteisyys. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 1. Kieli 7*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

——— 1994: Morfeemien polysemia. *Näkökulmia polysemiaan*, s. 11–35.

LEIVISKÄ, IIVARI 1938: *Matemaattinen maantiede*. WSOY, Porvoo–Helsinki.

LÖNNROT, ELIAS 1858: *Kasvikon oppisanoja*. SKS, Helsinki.

——— 1860: *Flora Fennica – Suomen kasvisto: kokoelma*. SKS, Helsinki.

——— 1958 [1867–1880]: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Kolmas manulmenetelmällä jäljennetty painos. WSOY, Porvoo–Helsinki.

LÖYTÖLÄ, RAIJA 1987: Geografiska forskningsrapporter – några aspekter på geografins teknolekt. *Erikoiskielet ja käännösteoria*. S. 25–46.

Maamiehen ystävä 1844. Numero 23. Helsingin yliopiston historiallinen sanomalehtikirjasto. Elektroninen palvelu: <http://digi.lib.helsinki.fi/>. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsinki. Käyttöaika maaliskuu 2002.

Maat ja kansat. Maantieteellinen tietokirja. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki 1980.

Mehiläinen, maaliskuu, 1836. *Elias Lönnrotin valitut teokset 2: Mehiläinen*. Toim. Raija Majamaa. S. 33–48. SKST 531. SKS, Helsinki.

MIKONE, EVE 2002: *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys*. SKST 879. SKS, Helsinki.

MS = MAKKONEN, YRJÖ 1984: *Maantiedon sanastoa*. Omakustanne, Ruovesi.

NES = HÄKKINEN, KAISA 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.

NIRVI, R. E. 1952: *Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta*. Suomi 106:1. SKS, Helsinki.

NORDMAN, PETRUS 1898: *Maantieteen Opetuksen tarkoitus, Välikappaleet ja Metoodi*. Suom. A. R. Blomqvist. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

NS = *Nykysuomen sanakirja*. WSOY, Porvoo–Helsinki 1951–1961.

NSS = *Nykysuomen sivistyssanakirja. Vierasperäiset sanat*. Toim. Nykysuomen laitos. SKS, WSOY, Porvoo–Helsinki 1973.

NUOLIJÄRVI, PIRKKO 1999: Yleiskielen ja erikoiskielen raja – veteen piirretty viiva. *Terminfo* 4, s. 12–16.

NUOPPONEN, ANITA 1987: Bakrund till en terminologisk undersökning. *Erikoiskielet ja käännösteoria*. S. 90–95.

NUOPPONEN, ANITA 2003, Käsitemanalyysi asiantuntijan työvälineenä. *Kieli ja asiantuntijuus. AFinLa-vuosikirja*, s. 13–24. Toim. MERJA KOSKELA – NINA PILKE. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistys, Jyväskylä.

NUUTINEN, OLAVI 1962: Nykysuomen sanakirjan VI osa valmistunut. *Virittäjä*, s. 84–85.

NUUTINEN, OLLI 1989: Käännöslainat. *Nykysuomen sanavarat*, s. 110–126.

Nykysuomen rakenne ja kehitys 2. Toim. HEIKKI PAUNONEN – PÄIVI RINTALA. Tietolipas 95. SKS, Helsinki.

Nykysuomen sanavarat. Toim. JOUKO VESIKANSA. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki–Juva 1989.

NYLANDER, WILLIAM 1849: *Finska Foglars Finska namn, systematiskt ordnade*. *Suomi 1848*. SKS, Helsinki.

Näkökulmia polysemiaan. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2. Kieli 8. Toim. PENTTI LEINO – TIINA ONIKKI. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki 1994.

OGDEN, C. K. – RICHARDS, I. A. 1979 [1923]: *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon thought and of the Science of Symbolism.* A Harvest / HBJ Book, New York – Lontoo.

ONIKKI, TIINA 1996: Kahden suunnan taitteessa. Lauri Hakulisen väitöskirjan vastaanotto. *Virittäjä* 2/1996, s. 259–267.

PAIKKALA, SIRKKA 2004: *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921.* SKST 959. SKS, Helsinki.

PALOPOSKI, OUTI 2000: ”Nerontuotteita maailmankirjallisuudesta” – Suomenosten historia 1800-luvulta nykypäivään. *Käännöskirjallisuus ja sen kritiikki.* S. 20–33.

——— 2004: Suomenoskirjallisuus 1800-luvun alkupuolella. *Yhteistä kieltä tekemässä*, s. 41–72.

PANTERMÖLLER, MARKO 2003: *Zur orthographischen Integration von Fremdwörtern im Finnischen.* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 60. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

PAUNONEN, HEIKKI 1996: Suomen kielen ohjailun myytit ja stereotypiat. *Virittäjä* 4/1996, s. 544–555.

PAUNONEN, HEIKKI – RINTALA, PÄIVI 1984: Kielen vaihtelu ja muuttuminen tutkimuskohteena. *Nykysuomen rakenne ja kehitys* 2, s. 9–26.

PEKKANEN, TUOMO 1985: Johdanto. BURE, ANDERS: *Pohjoismaiden kuvaus v. 1626.* Suomenos, johdanto, selitykset TUOMO PEKKANEN. SKST 427.

PELTONEN, PÄIVI 1998: *Luonnonmaantieteen suomenkielisen termistön muotoutuminen ja vakiintuminen.* Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.

PENTTILÄ, AARNI 1963: *Suomen kielioppi.* Toinen, tarkistettu painos. WSOY, Porvoo–Helsinki.

PICHT, HERIBERT – DRASKAU, JENNIFER 1985: *Terminology: an introduction.* The Copenhagen School of Economics. The University of Surrey, Surrey.

PIETARINEN, AHTI-VEIKKO 2006: Semantiikan historia Suomessa vuosina 1900–1950. *Virittäjä* 1/2006, s. 70–84.

PIHKALA, TEIJA 2001: Sosioterminologia: lyhyt oppimäärä. *Terminfo* 1, s. 6–7.

Piipliakielestä kirjakieleksi. Toim. MATTI PUNTTILA – RAIMO JUSSILA – HELENA SUNI. KKTKJ 105. KKTK, Helsinki 2000.

PITKÄNEN, KAARINA 2003: Kasvitieteellinen terminologia ja sen syntyhistoria suomen kielessä. *Erikoiskielet ja käännösteoria*, s. 263–273.

——— 2004: Lainaamalla uudissanaja – käänöslainat kasvitieteen terminologiassa. *Erikoiskielet ja käännösteoria*. VAKKI-symposiumi XXIV. Vaasa 7.–8.2.2004. Toim. MERJA KOSKELA – NINA PILKE. Vaasan yliopiston käänösteorian, ammattikielten ja monikielisyyden tutkijaryhmän julkaisut 31. S. 252–261. Vaasan yliopisto, Vaasa.

——— 2005: Kasviopin termityötä 1850-luvun Suomessa. *Terminfo* 2, s. 7–9.

——— (tulossa): *Suomi tieteen kieleksi*. Elias Lönnrot kasvitieteellisen termistön luojana. Tekeillä oleva väitöstudium.

RAHKO, HANNA 2005: *Frans Ferdinand Ahlmanin ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassaan (1865) suomen kieleen lainaamien vierassanojen ensiesiintymät*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.

RAPOLA, MARTTI 1936: Suomen sanat *erä* ja *erämaa*. *Virittäjä* 40, s. 106–121.

——— 1956: Murteiden taistelu – mitä se oli ja mitä se ei ollut. *Kalevalaseuran vuosikirja* 36. s. 15–24. WSOY, Porvoo–Helsinki.

——— 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen*. Valikoima. Tietolipas 22. SKS, Helsinki.

——— 1962: *Vanha kirjasuomi*. Toinen, uudistettu painos. Tietolipas 1. SKS, Helsinki.

RAUKKO, JARNO 1994: Polysemia: Merkitysten verkosto – merkityksen verkko. *Näkökulmia polysemiaan*, s. 36–69.

RIKKINEN, HANNELE 1980: Maantieteen asema ja sisällön kehitys Suomen oppikouluissa 1500–1770. *Terra* 92/2, s. 88–105.

- RINTALA, PÄIVI 1998: Kielikäsitys ja kielenohjailu. *Sananjalka* 40, s. 47–65.
- ROSBERG, J. E. 1919: Mitä on maantiede? *Terra* 31, s. 1–26.
- ROSCH, ELEANOR 1978: Principles of Categorization. *Cognition and Categorization*. S. 27–48.
- ROSCH, ELEANOR – MERVIS, CAROLYN B. 1975: Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology* 7, s. 573–605. Elsevier.
- ROSCH, ELEANOR – MERVIS, CAROLYN B. – GRAY, WAYNE D. – BOYNES-BRAEM, PENNY 1976: Basic Objects in Natural Categories. *Cognitive Psychology* 8, s. 382–439. Elsevier.
- RUOPPILA, VEIKKO 1943: *Kotieläinten nimitykset suomen murteissa I*. Hevonen, nauta, lammas, vuohi. SKS, Helsinki.
- 1947: *Kotieläinten nimitykset suomen murteissa II*. Sika, koira, kissa, siipikarja. SKST 222. SKS, Helsinki.
- SAARIKIVI, JANNE 2004: Is there Palaeo-European substratum interference in western branches on Uralic? *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 90, s. 187–214. Suomalais-ugrilainen Seura, helsinki.
- SAGER, JUAN C. 1990: *A Practical Course in Terminology Processing*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- SAJAVAARA, PAULA 1989: Vierassanat. *Nyky-suomen sanavarat*, s. 64–109. *Sananjalka*. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Suomen Kielen Seura, Turku.
- SAOB = Svenska Akademiens Ordbok. Hakusanat A–till. Saanti: Internet <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>. Käyttöaika tammikuu 2006 – syyskuu 2006.
- SCHIPPAN, THEA 1992: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- SIVONEN, JARI 2005: *Mutkia matkassa. Nyky-suomen epäsuoraa reittiä ilmaisevien verbien kognitiivista semantiikkaa*. SKST 1017. SKS, Helsinki.
- 2006: R. E. Nirvi synonymianäkemyksen sanasemantiikan tutkijana. *Virittäjä* 3/2006, s. 397–407.

SIVULA, JAAKKO 1989: Deskriptiiviset sanat. *Nykysuomen sanavarat*, s. 165–182.

SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1974–1978.

SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. A–konkelopuu. KKTKJ 36. KKTK–SKS, Helsinki 1985–2003.

SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. SKST 556. KKTKJ 62. SKS–KKTK, Helsinki 1992–2000.

Suomettaren helmoista. Tutkielmia 1800-luvun suomen kielestä. Toim. TOMMI KURKI – PÄIVI LAINE – ARJA LAMPINEN. Kirja-Aurora, Turku.

TAPANA, PENTTI 2003: *Maantiedettä, ideologiaa ja idealismia. Suomi kansakoulun maantiedon oppikirjoissa 1900–1939*. Turun yliopiston julkaisuja C 196. Turun yliopisto, Turku.

TARKIAINEN, V[ILJO] 1958: *Mikael Agricola. Tutkielmia*. Toim. SULO HALTSO-NEN. SKS, Helsinki.

TAYLOR, JOHN R. 1995: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Toinen painos. Clarendon Press, Lontoo.

TEMMERMAN, RITA 2000: *Towards new ways of terminology description. The sociocognitive-approach*. Terminology and lexicography research and practice volume 3. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.

Terminfo. Sanastokeskus TSK, Helsinki.

Terra. Suomen maantieteellisen seuran aikakauskirja. Suomen maantieteellinen seura, Helsinki.

TITTA, ALLAN 1994: *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 147. Suomen Tiedeseura, Helsinki.

——— 1999: Daniel Djurberg ja koulumaantieteen kehitys. DJURBERG, DANIEL 1999 [1804]: *Geografia alkavillen Samuel Rinta-Nikkolalta*. S. 263–279.

——— 2000: Maantieteellisen tutkimuksen vakiintuminen. *Suomen tieteen historia 3: luonnontieteet, lääketieteet ja tekniset tieteet*. Päätoim. PÄIVIÖ TOMMILA. S. 308–313. WSOY, Helsinki.

TOMMILA, PÄIVIÖ 1988: Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet. *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Toim. PÄIVIÖ TOMMILA – LARS LUNDGREN – PIRKKO LEINO-KAUKIAINEN. Sanomalehtien liitto, Kuopio.

TN = ERVASTI, VEIKKO – KYTÖMÄKI, JORMA – PAANANEN, JUHANI 1995: *Terra nova*. Toinen painos. WSOY, Porvoo–Helsinki.

TS = *Terminologian sanasto*. Tekniikan Sanastokeskuksen julkaisuja 9. Tekniikan Sanastokeskus, Helsinki 1986.

TSK = Sanastotyön sanasto. Sanastokeskus TSK. Saanti: Internet www.tsk.fi. Päivitetty 11.3.2003. Käyttöaika maaliskuu 2006.

TUNKELO, E. A. 1906: Vierasperäisten sanain oikeinkirjoituksesta. *Virittäjä*, s. 148–156.

——— 1907: Vierasperäiset sanat. *Virittäjä*, s. 53–89.

TUOMI, TUOMO 1989: Yleiskielemme murrepohjainen sanasto. *Nykysuomen sanavarat*, s. 28–56.

TUOVILA, SEIJA 2005: *Kun on tunteet. Suomen kielen tunnesanojen semantiikkaa*. Acta Universitatis Ouluensis. B Humaniora 65. Oulun yliopisto, Oulu.

TURUNEN, AIMO 1949: *Kalevalan sanakirja*. SKST 235. SKS, Helsinki.

——— 1952: Nykysuomen sanakirjan I osa ilmestynyt. *Virittäjä*, s. 44–49.

USS = *Uusi sivistyssanakirja*. Toim. ANNUKKA AIKIO, uusinut RAUNI VORNANEN. 15. painos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

VAITTINEN, TANJA 2003: Daniel Europaeus ja suomen kielen johto-oppi. *Suomettaren helmoista*. S. 174–199.

VASENIUS, VALFRED 1878–1901: *Suomalainen kirjallisuus 1544–1900*. Aakkosellinen ja aineenmukainen luettelo. SKST 57. SKS, Helsinki.

VES = KALEVI KOUKKUNEN 1990: *Atomi ja missi. Vierassanojen etymologinen sanakirja*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

VESIKANSA, JOUKO 1978: *Miljoona sanaa*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

——— 1989: Yhdyssanat. *Nykysuomen sanavarat*, s. 213–258.

WIGNELL, P. – MARTIN, J. R. – EGGINS, S. 1993: The Discourse of Geography: Ordering and Explaining the Experiential world. HALLIDAY, M. A. K. – MARTIN, J. R.: *Writing Science: Literacy and Discursive Power*. S. 136–165. The Falmer Press, London.

VILKUNA, KUSTAA 1930: *Kansanomaiset hevosvaljaat*. Sanakirjasäätiö, Helsinki.

——— 1950: *Vuotuinen ajantieto: vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Kotikielen Seura, Helsinki.

WITTGENSTEIN, LUDWIG 1981 [1953]: *Filosofisia tutkimuksia*. Suom. Heikki Nyman. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. A–K. KKTKJ 33. KKTK – Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985–1994.

WÜSTER, EUGEN 1979: *Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexicographie*. Springer, Wien.

Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla. Toim. KATJA HUUMO – LEA LAITINEN – OUTI PALOPOSKI. SKST 979. SKS, Helsinki.

ZGUSTA, LADISLAV 1990: Onomasiological change: *Sachen-change* reflected by *Wörter*. *Research Guide on Language Change*. Toim. EDGAR C. POLOMÉ. Trends in Linguistics Studies and Monographs 48. S. 389–398. Mouton de Gruyter, Berlin.

LIITE 1. Aineiston oppikirjat ja lukemistot

Ahlqvist 1844 = Platou, Ludwig Stoud 1844: *Geografia eli Maan Opas*. Suomentanut A[ugust]. E[ngelbrekt]. Ahlqvist.

Ahlqvistin kääntämän oppikirjan sisältö poikkeaa varhaisemman, Daniel Djurbergin oppikirjan sisällöstä olennaisesti. Oppikirja on kirjoitettu Venäjän vallan alla, ja se vastaa hallinnollisesta paineesta syntyneeseen oppikirjapaineeseen. Teos on myös suppeampi kuin Rinta-Nikkolan käännös.

Oppikirja alkaa sanastollisella mielenkiintoisella johdanto-osalla, jossa määritellään käsitteitä laajasti. Jonkinlaisen määritelmän saavat tieteenala, kartat ja karttapallot, näköala, pääilmansuunnat, maailmankaikkeus eli tähdet ja planeetat, peninkulma, ja kaikki kartografiset käsitteet, ilmasto ja peruskäsitteet, kuten SAARI, NIEMI, LAAKSO, VUORI, MERI ja SALMI. Lisäksi perustellaan monelta kannalta maan pyöreys ja kerrotaan ajanlaskun perusteista, vuodeajoista ja vuorokausista. Johdannossa nimetään myös maanosat ja valtameret sekä käydään läpi ns. väestömaantiedettä, sivistystä, uskontoja ja kansoja. Myös maat ja niiden hallinnot esitellään lyhyesti. Johdanto päättyy kauppatavaroiden ja elinkeinojen esittelyyn. Johdannon ja määrittelyjen pituus on yhteensä 19 sivua.

Seuraavaksi käsitellään Eurooppa. Ensin esitellään yleisesti rajat, pinta-ala, asukkaat, meret, lahdet, salmet, joet, järvet, vuoret, niemet ja ilmasto sekä luonnontuotteet. Yleisesti mainitaan myös maat ja uskonto, sivistys ja kauppa. Seuraavaksi esitellään maat varsinkin tarkkaan. Kerrotaan rajat, pinta-ala, vuoret, järvet ja joet sekä esitellään kaupungit, esim. Ruotsista on mainittu kymmenen kaupunkia. Kaupungeista annetaan tietoja vähän, vain asukasluku ja hallinnollisesti keskeiset laitokset. Jokaisesta maasta esitellään myös maan laatua, kansaa, hallintoa ja kauppaa. Selvästi laajemmin on kuvattu ”Suur Ruhtinanmaa Suomi”, jonka läänit on esitelty tarkkaan, ja esimerkiksi kaupungeista kerrottu paljon. Eurooppaa käsittelevistä 73 sivuista 20 käsittelee Suomea.

Aasia on esitelty kokonaisuutena. Yleisesti käsitellään rajat, pinta-ala, väkiluku, vesitöt, vuoret, maat ja kaupungit sekä maanlaatu, elinkeinot ja kauppa. Tarkemmin esitellään maittain vain joitakin kaupunkia, joista kerrotaan sijainti ja hallinnollinen merkitys. Kaiken kaikkiaan Aasia käsitellään kuusi sivua. Afrikka ja Amerikka käsitellään Aasian tapaan. Afrikan käsittelyä on neljä sivua ja Amerikkaa kahdeksan. Australia on esitelty lyhyesti vain osiltaan, alaltaan ja elinkeinoiltaan. Kaupunkeja ei ole esitelty lainkaan, ja sivuja Australia on saanut vain kaksi.

Ahlqvist 1855 = Platou, Ludwig Stoud 1855: *Geografia eli Maan-Tieto*. Toinen painos.

Ahlqvistin kääntämän Platoun oppikirjan muut painokset noudattavat perusrakenteeltaan ensimmäistä painosta. Toisessa painoksessa erona on vain Afrikan osuuden supistuminen edellisestä painoksesta. Nyt Afrikka on esitelty vain yleisesti ja kaupungit on jätetty pois. Sivumäärissä teoksissa on eroja, mutta nämä erot selittyvät paljolti painoteknisistä syistä.

Ahlqvist 1859a = [Platou, Ludwig Stoud] 1859: *Maan-Tiede*. Kolmas painos.

Ahlqvistin kääntämän Platoun oppikirjan muut painokset noudattavat perusrakenteeltaan ensimmäistä painosta. Kolmannessa painoksessa sisältö pysyy samana. Sivumäärissä teoksissa on eroja, mutta nämä erot selittyvät painoteknisistä syistä.

Ahlqvist 1861 = Wennberg, M. 1861: *Oswiitta Yleiseen Maatieteesen, ala-alkeis- ja kansakoulujen tarpeeksi*. F[redrik]. A[hlqvist] - n suomentama.

Wennbergin oppikirja on kooltaan hyvin pieni, ja sen sivumääräkin jää 29:ään. Kirjan jokainen sivu on rakennettu selitys- tai opetusosasta ja laajasta kysymyso- osasta. Tekijän mukaan tekstiosasta ei pitäisikään löytyä vastauksia kaikkiin kysymyksiin, vaan kartoista ja päättel- mällä tehtävät voidaan ratkaista. Kysymykset ovatkin sekä sisällöltään että sanastoltaan vai- keita. Monia termejä ei tekstissä ole lainkaan. Ensin käsitellään kartografisia ja tähtitieteellisiä peruskäsitteitä, ja sitten määritellään keskeiset geomorfologiset ja vesistölliset termit: *manner, mannermaa, saari, niemi, taipale, kannas, niemennenä, merenlahti, mutka, lahdelma, salmi, järvi, saaristo ja erämaa*. Seuraavaksi esitellään lyhyesti maapallon keskeiset paikat ja meret. Eurooppaa käsitellään tarkemmin kolme ja puoli sivulla, siis lyhyesti vain luettelemalla maan- tieteellinen nimistö. Maita ei tekstiosassa käsitellä lainkaan. Aasian käsittely saa kolme sivua, Afrikan kaksi, Pohjois-Amerikan kaksi, Etelä-Amerikan kaksi ja Australian yhden.

Ahlqvist 1871 = [Platou, Ludwig Stoud] 1871: *Yleinen Maatiede*. Neljäs, parannettu painos.

Ahlqvistin kääntämän Platoun oppikirjan muut painokset noudattavat perusrakenteeltaan en- simmäistä painosta. Neljännessä parannetussakin painoksessa sisältö pysyy suunnilleen sa- mana. Sivumäärissä teoksissa on eroja, mutta nämä erot selittyvät painoteknisistä syistä.

Bäckwall 1876 = Topelius, Z. 1876: *Lukukirja alimmaisille oppilaitoksille Suomessa. Toinen Jakso. Maamme Kirja*. Suomentanut Joh. Bäckwall.

Topeliuksen Maamme kirjan maantieteellisen sanaston anti on suhteellisen vähäinen. Muuta- missa luvuissa on esitelty vesistöjä ja vuoristoja sekä yksittäisiä paikkoja.

Cajander 1878 = Topelius, Z. 1878: *Lukukirja alimmaisille oppilaitoksille Suomessa. Toinen Jakso. Maamme Kirja*. Suomentanut Joh. Bäckwall. Toinen painos. Toisen painoksen suomen kieltä korjannut P. Cajander.

Topeliuksen Maamme kirjan toinen painos on kielen osalta Paavo Cajanderin parantelema. Sen maantieteellisen sanaston anti on suhteellisen vähäinen. Muutamissa luvuissa on esitelty vesistöjä ja vuoristoja sekä yksittäisiä paikkoja.

Cannelin 1860 = Hallstén, A. G. J. 1860: *Maantieto*. Suomentanut G[ustaf]. C[annelin].

Hallstenin oppikirja jakautuu ns. määräysopilliseen, luonnolliseen ja valtiolliseen geografiaan. Määräysopillisen geografian osassa selvitetään maantieteellisen tähtitieteen peruskäsitteet ja kartografiset käsitteet. Tässä osassa jaetaan maa myös ilmastovyöhykkeisiin ja esitellään ajan- laskun perusteita. Luonnollisen geografian osassa määritellään laajahko joukko maanpinnan muotoihin liittyviä peruskäsitteitä ja vesistöjen nimitykset sekä esitellään maanosat ja valta- meret. Maanosista luetellaan tarkemmin rajat, niemimaat, saaret ja vuoristot ja vesistöt. Ylei- sesti esitellään ilmaston ja kasvi- ja eläinkunnan peruskäsitteet. Viimeinen kappale luonnolli- sen geografian osassa käsittelee ihmistä, kielikuntia, elinkeinoja, hallintoa ja uskontoja.

Valtiollisen geografian osassa käsitellään maanosat ja maat tarkemmin. Käsittelyn pää- paino on paikannimien luettelemisessa. Tärkeitä ovat vuoristot ja vesistöt ja myös elinkeinoja ja luonnonrikkauksia selitetään tarkoin. Suomen suuriruhtinaanmaa on jätetty käsittelemättä kokonaan, koska ”sen maantieto on erittäin prääntätty”. Eurooppaa käsitellään muuten laajasti, noin 40 sivun verran. Aasian käsittely noudattaa samaa kaavaa kuin Euroopankin. Nimien

luettelon joukossa on myös jonkin verran paikkojen luonnehdintoja. Aasian osuus on noin kymmenen sivua. Afrikan käsittelylle on varattu noin kuusi sivua ja rakenne on edellisten kaltainen. Amerikan käsittelyn sivumäärä on noin kymmenen ja Australian vain kaksi. Kokonaissivumäärä on 109.

Carlsson 1862 = Carlsson, Wilh[elm]. 1862: *Palestinian Maantiede Karttane*.

Carlssonin kirjoittama Palestinian Maantiede perustuu useaan eri lähteeseen ja sen tarkoitus on esitellä Pyhää maata. Teoksessa esitellään rajat, vesistöt, vuoristot ja kaupungit mutta päähuomio on muussa kuin maantieteellisessä tiedossa. Suurin osa aineistosta on raamatullisia ja historiallisia tarinoita, jotka esitellään tarinaan liittyvän paikan yhteydessä. Sivujakin on vain hieman yli 30.

Collan 1881 = Collan, K. 1881: *Ensimäiset alkeet suure-opillisessa ja luonnon-omaisessa maantieteessä*. Toinen painos.

Ensimmäisen painoksen (ks. Elmgren 1867) kopio, jossa ei ole muutoksia sanastossa.

< **Dahm 1859** = Dahm, O[scar]. E[elis]. L[eonard]. 1859: *Maantieteen Ensimmäiset Alkeet, Ala-alkeis, Rahwas- ja Sunnuntaikouluin tarpeeksi*.

Dahmin alkujaan ruotsinkielisen alkeisoppikirjan suomennos on suppea ja luettelomainen maanosien yleisesitys. Aluksi esitellään kartografiset peruskäsitteet ja maan jako meriin ja maanosiin. Johdannoksi esitellään myös sekä sademetsä- että laviini-ilmio. Seuraavaksi esitellään jokainen maanosa. Euroopasta esitellään ensin meriä, järviä ja vuoria ja sitten tarkemmin maita, joista myös luetellaan tärkeimmät maantieteelliset paikat, vuoret, niemet, vesistöt ja kaupungit. Suomi on Venäjän alla käsitelty tarkimmin eli luettelot eri paikkojen nimistä ovat laajimmat. Suomea käsitellään noin kuusi sivua. Muista maanosista maat on esitelty vain luettelemalla. Kaiken kaikkiaan kuvailevaa tietoa on vähän ja se on yleistävää. Oppikirjan kokonaissivumäärä on 38.

Dannholm 1889 = Dannholm, Oskar 1889: *Maantiede kansakouluja ja muita oppilaitoksia sekä yksinään lukemista varten*.

Alkuperäisteos: Dannholm 1889: *Geografi för folkskolan och andra läroinrättningar äfvensom till själfstudium*.

Oppikirjan kirjoittaja kertoo itse tekevänsä oppikirjan muuttuneita vaatimuksia varten. Pääpaino on aluemaantieteellä, ja luuttelemisen sijaan on pyritty kuvaamaan paikkojen piirteitä ja olosuhteita. Lyhyen johdannon, jossa mainitaan maanosat ja ilmansuunnat, jälkeen käsitellään Eurooppaa. Ensin esitellään rajat, tärkeimmät niemimaat, merenlahdet ja saaret. Maiden esittely aloitetaan yllättävästi Suomesta, josta esitellään rajat, pinta-ala, vuoristot, vesistöt, ilmasto, kasvi- ja eläinkunta, asukkaat, elinkeinot ja läänit. Esittely on tarkkaa ja havainnollista. Kaupungit käsitellään lääneittäin ja huomio kiinnitetään merkittäviin hallinnollisiin laitoksiin ja henkilöihin. Lopuksi käsitellään hallintoa ja vasta tässä yhteydessä mainitaan, että Suomi kuuluu Venäjän vallan alle, muuten käsittely on itsenäisen maan tapaista. Suomea käsitellään noin 20 sivua.

Seuraavaksi esitellään Venäjää. Koko Euroopan käsittely painottuu hyödyllisiin tietoihin ja tarpeen mukaan määritellään esiintyviä termejä. Euroopan käsittelylle on varattu tilaa noin 90 sivua. Aasian käsittely on myös perusteellinen ja luonnonoloja kuvataan paljon. Aasia käsitellään noin 20 sivulla. Afrikan käsittelykin on monia oppikirjoja seikkaperäisempi.

Luonnonolot ja asukkaat ovat saaneet suhteellisen paljon huomiota, mutta maat esitellään luettelomaisesti ja siirtomaahallinnon näkökulmasta. Afrikkaa käsitellään alle kymmenessä sivussa. Amerikan käsittely vastaa Afrikan käsittelyä. Sivuja sille on uhrattu kuitenkin lähes 20. Australian käsittely on suppein, vain kolme sivua. Oppikirjan lopussa on yleinen osa, jossa esitellään ensin valtameriin liittyviä ilmiöitä, paikan määrittämistä eli kartografisia peruskäsitteitä, ilmakehää eli ilmasto- ja tuulivöhykkeitä, ajanlaskun luonnontieteellisiä perusteita ja aurinkokunnan peruskäsitteet. Loppuosa on lyhyt ja ytimekäs, mutta kaikki käsitteet ovat saaneet jonkinlaisen määritelmän. Oppikirjan kokonaissivumäärä on 150.

Elmgren 1867 = Collan, K. 1867: *Ensimäiset alkeet suure-opillisessa ja luonnon-omaisessa maantieteessä*. Suomentanut K. L. Elmgren.

Alkuperäisteos: Collan, K. 1851: *Kurs i matematiska och fysiska geografin*.

Collanin oppikirja paneutuu nimensä mukaisesti kahteen maantieteen osa-alueeseen, suureopilliseen eli kartografis-tähtitieteelliseen maantieteeseen ja luonnon-omaiseen eli maanpinnan muotoja ja vesistöjä sekä biogeografiaa käsittelevään maantieteeseen. Teos koostuu käsitteiden määrittelystä ja maanosien paikat on vain lueteltu seuraavasti: *Salmia. Meren kurkku. Deli. Lappvesi. Skifti. Ahvenanmeri*. Käsitteiden määrittelyosat ovat ansiokkaita. Käsitteet on määritelty johdonmukaisesti ja perusteellisesti. Tähtitieteellinen ja kartografinen käsitteistö on laaja, vaikka siihen on uhrattu vain kymmenen sivua. Luonnon-omaisen maantieteen peruskäsitteet esitellään myös vain kuudella sivulla, mutta määrittelyt ovat nykymaantieteen tapaan jopa mitallisia. Teoksen heikkoutena ovat esiteltyjen ja määriteltyjen termien unohtuminen nimistön esittelyssä ja todellisessa käytössä, jossa termistö on kirjavaa. Oppikirjan teoriaosan pituus on 16 sivua ja loput 47 sivua käytetään nimiluetteloihin.

Ervast 1865 = Palmblad, W. F. 1865: *Geografian eli Maantieteen Oppikirja*. 11:nnestä painoksesta suomentanut [Petter] Edv[ard]. Ervast.

Edvard Ervastian suomentaman Palmbladin oppikirjan 11. painos on laaja ja perusteellinen oppikirja. Alkulauseessa ilmoitetaan, että neljä ensimmäistä arkkia on suomentanut D. E. D. Europaeus, ja hänen työtään on kiireessä jatkanut Ervast. Suomentaja on myös ajantasaistanut Palmbladin teoksen tietoja ja supistanut Ruotsin osuutta. Ruotsia on silti käsitelty laajasti. Jo esipuheesta käy ilmi, että Suomen osuus on lyhyt, mutta suomentaja ei ole katsonut tarpeelliseksi laajentaa Suomen maantieteen esittelyä. Kokonaisuudessaan kirjassa on 367 sivua. Se on siis laajan tutkimuksen yleismaantieteen oppikirjoista. Alussa esitellään 13 sivulla suureopillisen maantieteen alkeet. Määrittely on perusteellista: ensin kuvataan *Maan muotoa ja liikuntoa*, sitten *Leveyttä ja pituutta*, *Maan akselin asemaa*, *Ekliptikan tähdistöjä ja merkkejä*, *Maan oloa auringon valossa* ja *Maan kuvaamista*.

Seuraavan luvun *Luonnon-omaisen Maantieteen alkeet* aloittaa *Yleisiä selityksiä* -osa, jossa on määritelty kaikki keskeiset geomorfologiaan ja vesistöihin liittyvät käsitteet. Määrittelyjen jälkeen esitellään lyhyesti maapallon mantereet ja meret, vuoret ja tasangot ja järvet ja joet. Luvussa käsitellään myös maapallon klimatologiset olot yleisesti, kasvimaantieteen yleiset ilmiöt ja jotakin eläimistäkin. Tässä luvussa on sivuja 31. Seuraavan luvun nimenä on *Ihmisen Maantieteen alkeet*, ja luku jakautuu osiin *Sukukuntain jako* ja *Elämänlaatu, hallitus ja uskonto*. Luvun käsittely vie kuusi sivua.

Seuraavassa Valtiollisen Maantieteen luvussa käsitellään tarkemmin maanosat ja maat. Huomioon otetaan kaikissa määrittelevissä ja johdattavissa luvuissa käsiteltyjä asioita, vaikka luonnollisesti paikallisen maantieteellisen nimistön esittelylle on uhrattu paljon tilaa. Kokonaisuudessaan luku on laaja, 237 sivua. Jokaisen maanosan esittely alkaa yleisellä vesistöjen,

manneralueiden, kohoumien ja tasankojen ja järvien ja jokien esittelyllä. Myös kansallisuudet ja valtakunnat esitellään yleisesti ennen tarkempaa maittaista käsittelyä.

Suomennoksessa aloitetaan Venäjän käsittelyllä. Suomen suuriruhtinaanmaa käsitellään yhtenä Venäjän osana suppeasti vain kuudella sivulla. Ruotsin ja Norjan käsittelyyn käytetään vieläkin 34 sivua, vaikka suomentaja on lyhentänyt Ruotsin osuutta. Muut Euroopan maat käsitellään kaupunkikeskeisesti lyhyesti. Saksalle on kuitenkin annettu muita enemmän tilaa. Euroopan käsittely on 129 sivua. Aasian, Afrikan, Pohjois- ja Etelä-Amerikan sekä Australian käsittelyt noudattavat Euroopan käsittelyjen kaavaa mutta ovat suppeampia. Aasiaa käsitellään 48, Afrikkaa 17, Pohjois-Amerikkaa 22, Etelä-Amerikkaa 12 ja Australiaa 9 sivulla.

Kirjan loppuosassa on vielä luku *Vanha Maantiede*, jossa käsitellään ns. maantieteen historiaa eli esimerkiksi antiikin ajan valtiollista jakoa ja löytöretkiä. Oppikirjan lopussa on luettelo maantieteellisestä nimityksestä. Sanastoltaan teos on monipuolinen, sillä jo määriteltyjä termejä on paljon. Varsinaisessa maita käsittelevässä osassa termien käyttö on kuitenkin horjuvaa. Ruotsin korostunut osuus kiinnittää nykylukijan huomion.

Finelius 1848 = Finelius, K. A. 1848: *Suomen Maanopas, ynnä Johdatuksen kanssa Yhteiseen Maantietoon, Sunnuntai-Kouluin tarpeeksi.*

Fineliuksen oppikirjassa on vain 16 sivua. Ensiksi esitellään Suomen suuriruhtinaanmaa. Lyhyesti luetellaan rajat ja vuoristot. Vesistöt on lueteltu hieman laajemmin ja lääneittäin tarkastellaan myös kaupunkeja. Koko Suomen käsittely vie 10 sivua. Oppikirjan lopussa on *Johdatus yhteiseen Maa-tietoon* -osa, jossa määritellään muutamia käsitteitä, mainitaan maanosat ja valtameret ja niiden lahdet ja rannoilla olevat maat. Maanosista luetellaan vielä maat ja pääkaupungit. Kuvailevaa ainesta ei ole lainkaan.

Forsman 1860 = [Forsman, Jaakko Oskar] 1860: *Maanpallon kansakunnat. Tietoja Maailman Kansoista, heidän tawoista, uskonnoista ja waiheista.*

Forsmanin teos on kohtuullisen laaja, etnografinen kuvaus. Siinä esitellään eri kansakunnat ja esitetään havaintoja kielestä ja elintavoista. Tarkemmin kansat jaetaan Kristusta edeltäviin ja Kristuksen jälkeisiin. Jako kuvastaa teoksen näkökulmaa, joka on saatu paljolti Raamatusta. Kansoista esitellään myös historiaa. Kokonaissivumäärä on 127.

Granlund 1849 = [Hallsten, A. G. J.] 1949: *Lyhy Suomen Historia ja Maantiede kansakoulujen tarpeeksi.* Suomentanut J[ohan]. F[redrik]. Granlund.

Granlundin käännös keskittyy omassa osassaan Suomen maantieteen esittelyyn. Yleisen maantieteen välttämättömät kartografiset käsitteet Granlund on sijoittanut alaviitteisiin, joissa ne myös määritellään. Suomesta esitellään sijainti kartografisesti, rajat, maakunnat, vuoret ja laaksot, vesistöt, ilmasto, luonnonvarat, eläin- ja kasvikunta, kauppa ja teollisuus, asukkaat, hallinto ja lainsäädäntö, oppilaitokset ja kirkko sekä armeija. Tarkempaan esittelyyn on otettu kokonaisuuksina läänit, joista esitellään edellä mainittuja asioita tarkemmin sekä lisäksi kaupungit. Kokonaissivumäärä on 58.

Granlund 1861 = [Hallsten, A. G. J.] 1861: *Lyhy Suomen Historia ja Maantieto kansakoulujen tarpeeksi.* Suomentanut J. F. Granlund. Kolmas korjailtu painos.

Kolmas painos noudattaa täysin ensimmäisen painoksen rakennetta. Sivuja on enemmän, 77, lähinnä kirjan koon takia. Loppuun on lisätty kuitenkin piirros ja selitykset ilmansuuntien nimityksistä, sillä suomentajan mukaan niistä syntyy helposti sekaannusta.

Granlund 1873 = [Hallstén, A.G. J.] 1873: *Lyhy Suomen Historia ja Maantieto kansakoulujen tarpeeksi*. Suomentanut J. F. Granlund. Kuudes painos.

Kuudes ja viimeinen painos noudattaa täysin ensimmäisen ja kolmannen painoksen rakennetta. Sivuja on saman verran kuin kolmannessa painoksessa, 76, ja tekstiin on tehty vähän muutoksia. Myös tämän painoksen lopussa on piirros ja selitykset ilmansuuntien nimityksistä.

< **Hallstén 1859** = Hallstén, A. G. J. 1859: *Oppikirja Suomen Maatieteeseen*.

Oppikirjan sisältö on hyvin samanlainen kuin Granlundin kääntämien oppikirjojen. Paljon huomiota ovat saaneet kauppa ja teollisuus, asukkaat ja hallinto ja lainsäädäntö ja oppilaitokset. Myös vesistöt ja vuoristot esitellään tarkasti. Esitystapa on luettelomainen. Kaikki käytetyt termit jätetään määrittelemättä. Sivuja oppikirjassa on 62.

Ignatius 1890 = Ignatius, K. E. F. 1890: *Suomen maantiede kansalaisille. I, yleinen katsaus maahan ja kansaan kartoilla ja kuvilla varustettu*.

Ignatiuksen työ on laaja kymmenen vuoden aikana Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimesta tehty teos, jonka takana on kansallisaatteen mukainen isänmaan arvostus ja sen maantieteen tuntemuksen tärkeyden korostaminen. Ignatius itse korostaa teoksen pyrkimystä tieteellisyyteen mutta myös soveltumista koko kansan luettavaksi. Ignatiuksen työ onkin urauurtava. Hän on käyttänyt laajasti tehtyjä tutkimuksia ja kuvauksia ja viitannut niihin alaviitteissä. Myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran edistämä pitäjänkuvausten sarja on huomioitu teoksessa tarkasti. Teos siis lähtee silloisen suomalaisen tieteellisen tiedon pohjalta. Kyseessä on ensimmäinen osa, mutta toista osaa ei koskaan ilmestynyt. Tekstillisesti Ignatiuksen tyyli on saanut vaikutteita niin Topeliukselta kuin pitäjänkertomuksista, ja hän ei pyri nykyäsitäyksen mukaan tieteellisen eksaktiin ilmaisuun. Teos on myös urauurtavan laaja ja perusteellinen. Sivuja on 587. Lukujen otsikot ovat seuraavat: *Katsaus Suomen maantieteen historiaan, Nimi, asema ja suuruus, Ympärillä olevat meret, Maan pintasuhteet ja ulkomuoto, Silmäys Suomen geologillisiin oloihin, Vuoret, Sisämaan vedet, Ilman-ala, Kasvikunta, Eläimistö, Suomenmaan asutus, Väestö ja sen muutokset, Suomenmaan luonnontuotteista ja niihin perustuvista elinkeinoista sekä Teollisuus, kauppa ja merenkulku*.

Juuti 1881 = Juuti, K. J. 1881: *Suomen Maantiede. Kansakouluja warten*.

Juutin oppikirja jakautuu kolmeen osaan: luonnolliseen, valtiolliseen ja historialliseen maantieteeseen. Käsitteitä ei määritellä lainkaan. Luonnollisen maantieteen osassa käsitellään Suomen rajat ja sijainti ja maanlaatu ja nimetään vuoret ja vesistöt tarkasti. Lisäksi käsitellään ilmastoa ja elinkeinoja. Valtiollisen maantieteen osassa käsitellään valtiollisia oloja ja läänijakoa. Lääneistä esitellään tarkasti kaupungit ja luonnonolot. Historiallisen maantieteen osassa käsitellään asukkaita ja kansojen alkuperää, maan uskontoa ja maan historiallista jakoa. Kokonaissivumäärä on 54. Teos on tekijän mukaan kirjoitettu korvaamaan jo vanhentunutta Hallsténin Suomen maantieteen oppikirjaa vuodelta 1859.

Juuti 1884 = *Maantieteen oppikirja kansakouluja warten*. Toimittanut K. J. Juuti.

Juutin toimittama oppikirja noudattaa Modeenin oppikirjan mallia siinä suhteessa, että teoksen aloittaa perusteellinen käsitteiden määrittelyosa, jossa esitellään maailmaa tähtitieteen, kartografia, vulkanologian, geomorfologian, klimatologian, meteorologian ja etnografian käsittein. Osan laajuus on 11 sivua. Seuraavaksi esitellään merten ja mannerten yleinen jako ja

maanosat ja sitten käsittely etenee maanosittain. Jokaisesta maanosasta esitellään luonnollinen, valtiollinen ja historiallinen maantiede. Luonnolliseen maantieteeseen kuuluvat rajat, vesistöt, niemimaat, saaret, vuoret, ilmasto, elinkeinot ja infrastruktuuri. Valtiollinen maantiede käsittää hallitusmuodon ja uskonnon, ja historiallisessa osassa esitellään kansoja ja maan historiallisia vaiheita lyhyesti. Vain Euroopasta käsitellään tarkemmin eri maat. Maiden esittelyn painopiste on valtion, sivistyksen, armeijan, rahaliikenteen ja kaupunkien esittelyssä. Venäjä aloittaa ja erikseen on käsitelty laajemmin isänmaa, Suomen suuriruhtinaanmaata. Suomen osalta on esitelty tarkasti niin kaupungit, kohoumat, vesistöt kuin elinkeinotkin. Myös valtiollisen ja historiallisen maantieteen osat ovat laajat. Suomen käsittely on laajuudeltaan noin 50 sivua. Muuta maanosat käsitellään lyhyesti. Koko teoksen sivumäärä on 140 sivua.

Juuti 1891 = Juuti, K. J. 1891: *Suomen Maantiede. Kansakouluja warten*. Neljäs painos.

Vastaa täysin ensimmäisen painoksen tekstiä.

Juuti 1895 = Juuti, K. J. 1895: *Suomen Maantiede. Kansakouluja warten*. Viides, korjattu painos.

Juutin oppikirjan viides korjattu painos poikkeaa neljännen painoksen tekstistä lähes täysin. Kyse on oikeastaan uudesta oppikirjasta. Viidennen painoksen esipuheessa sanotaan, että ensimmäiseen painokseen ei muissa myöhemmissä painoksissa ole tehty muutoksia, ja siksi viidenteen painokseen haluttiin korjata virheelliset tiedot. Korjaustyö on tehty seuraavaan tapaan: ”Tätä korjaustyötä ei kumminkaan tekijä ole suorittanut, waan on se ollut uskottuna toiselle miehelle, siitä syystä, että tekijä asuu kaukana ja kirjan julkaiseminen on waatinut kiirettä.”

Oppikirja jakautuu edelleen kolmeen osaan. Luonnollisen maantieteen osassa käsitellään edelleen Suomen rajat ja sijainti ja maanlaatu ja nimetään vuoret ja vesistöt tarkasti. Lisäksi käsitellään ilmastoa ja elinkeinoja. Teksti on kuitenkin uutta. Valtiollisen maantieteen osassa käsitellään valtiollisia oloja ja läänijakoa. Lääneistä esitellään tarkasti kaupungit ja luonnonolot. Tekstissä on joitakin samoja osia kuin edellisissä painoksissa, mutta pääosaltaan se on uutta. Historiallisen maantieteen osassa käsitellään asukkaita ja kansojen alkuperää, maan uskontoa ja maan historiallista jakoa. Tämä osa on säilynyt samanlaisena kuin edellisissä painoksissa. Oppikirjan kokonaissivumäärä on 47.

Kartasto 1899 = *Suomen kartasto*.

Suomen kartaston tekstiosa ilmestyi sekä suomeksi, ruotsiksi että ranskaksi. Sen tarkoitus oli ennen kaikkea todistaa Euroopalle Suomen edistynyttä kartografiaa ja tilastointia. Perustyylliltään kartasto on Ignatiuksen teoksen kaltainen, sillä se esittelee yksityiskohtaisesti varsinaisessa kartastossa esiintyviä ilmiöitä ja tilastoja. Tekstiosa on laaja, sillä siinä on sivuja yli 400. Maantieteellistä sanastoa olen siitä poiminut Ignatiuksen teoksen tavoin vain joitakin osista, sillä elinkeinot eli maanviljelys ja teollisuus ovat saaneet varsin runsaasti tilastollista huomiota. Suomen geologiaa on esitelty myös tarkasti. Eläimistöä ei Suomesta taas ole esitelty juuri lainkaan ja kasvistoakin vain joiltain osin. Teoksessa on useita arvovaltaisia kirjoittajia, sen aikaisia alansa huippuja. Suomenkielisen laitoksen kääntäjistä ei ole merkintää, sillä monet kirjoittivat artikkelinsa varmasti ruotsiksi.

Korander 1862 = Korander, Lavus 1862: *Yleinen maatiiede. I. Luonnollinen Maatiiede ynnä Venäjän valtakunta, Euroopassa olevine alusmainensa, valtiollisesti.*

Oppikirja alkaa johdannolla, jossa esitellään laajasti maapallo ja aurinkokunta eli tähtitieteen ja kartografian peruskäsitteet. Mukana on myös ajanlaskun perusteita. Sivuja tässä osassa on 17. Johdanto jatkuu vielä maanosien rajojen ja merien esittelyllä. Myös tuulet ja merivirrat on esitelty koko maapallolta ilmiöinä. Lyhyesti käydään läpi maapallon vuoristot ja alangot sekä järvet, sisämeret ja joet. Lopuksi esitellään vielä keskeiset rodut, uskonnot ja hallitsemismuodot. Kokonaisuudessaan alun yleinen osa on 42 sivua. Seuraavaksi esitellään tarkasti Suomen maantieto. Suomi käsitellään kuin itsenäisenä valtiona, sillä vasta hallinnollisten olojen selvityksessä käy ilmi, että Suomi kuuluu Venäjän vallan alle. Käsitteily on perusteellinen, ja sivuja se on saanut noin 25. Vesistöjen ja vuoristojen lisäksi elinkeinot ja kauppa esitellään tarkasti. Kaupungit esitellään lääneittäin. Lopuksi käsitellään samaan tapaan perusteellisesti Venäjä ja lyhyesti Puola. Sivuja on kaiken kaikkiaan 97.

Korander 1868 = Korander, Lavus 1868: *Yleinen Maa-tiede.* Toinen laitos.

Koranderin oppikirjan toinen painos on oikeastaan uusi oppikirja. Se sisältää ensimmäisen painoksen kokonaan mutta on saanut jatkoksi noin 200 sivua lisää tekstiä, sillä oppikirjassa käsitellään kaikki maanosat. Ensimmäisen painoksen jatkoksi aloitetaan Skandinavian niemimaan esittelystä. Pääpaino on elinkeinoissa ja kaupungeissa. Näin edetään koko Eurooppa, jonka käsitteily on nyt saanut kokonaisuudessaan 90 sivua. Aasian käsitteily on myös laaja eikä oikeastaan poikkea Euroopan käsitteilystä. Sivuja Aasia on saanut noin 40. Afrikan käsitteilykin on monipuolinen ja poikkeuksellisen laaja. Afrikan maat ja kaupunkeja on esitelty erikseen. Sivuja Afrikan käsitteilyyn on noin 20. Amerikkaa käsitellään taas Afrikkaa hieman laajemmin, noin 30 sivulla ja Australia lyhyesti lopussa alle kymmenellä sivulla. Teos on laaja, kuvaileva mutta painopisteeltään elinkeinoihin ja kaupunkeihin keskittyvä. Mielenkiintoista on sen kielen murteellisuus.

Liljefors 1868 = Hallstén, A. G. J. 1868: *Maatieteen Oppikirja.* Suomentaja Anders Liljefors.

Liljeforsin suomennos on aineiston ensimmäinen uuden maantieteen ajan oppikirja, jossa luettelomaisuudesta on pyritty eroon. Kirja on jaettu kahteen osaan, ensimmäiseen ja toiseen jaksoon, joista ensimmäisessä jaksossa käydään lyhyesti läpi perusasiat: maa, maailma, ilmakahta, luonnontuotteet, ilmasto sekä esitellään meriin ja maahan liittyvät käsitteet. Teoksen ansio on käsitteiden huolellinen ja järjestelmällinen määrittely. Ensimmäisessä jaksossa esitellään vielä lyhyesti maanosat.

Toinen jakso on tarkka jatko ensimmäiselle jaksolle. Käsitteily on jaettu kolmeen osaan. Ensimmäisessä, suure-opillisen maatieteen osassa määritellään ja esitellään kartografiset peruskäsitteet. Toisessa, luonnon-omaisen maatieteen osassa käsitellään ilmastoa, luonnontuotteita ja ihmistä (rodut, uskonnot, eri hallintomuodot). Kolmannessa, valtiollisen maatieteen osassa käsitellään perusteellisesti eri maanosat. Päähuomio on luonnollisesti Euroopassa. Koko Eurooppaa on käsitelty 131 sivulla. Aluksi käsitellään Venäjän keisarikunta siten, että varsinainen Venäjä ja Puola käsitellään suppeammin ja Suomi erittäin tarkasti. Suomen käsitteily on saanut 70 sivua. Maantieteellisiä paikkoja ja kaupunkeja on kirjassa esitelty paljon, joka edelleen säilyttää oppikirjassa tietynasteisen luettelomaisuuden. Muiden maanosien käsitteily on monien oppikirjojen tapaan suppeaa. Aasiaa käsitellään laajimmin, 24 sivulla. Afrikkaa käsitellään 6, Amerikkaa 11 ja Australiaa 2 sivulla. Oppikirjan lopussa on vielä maantieteen nimistön luettelo.

Länkelä 1875 = *Kolmas Luku-Kirja Kansakoulun tarpeeksi*. Toimittanut J[aakko]. Länkelä.

Länkelän maantieteelliseen lukemistoon on koottu muiden kirjoittajien suomeksi, ruotsiksi ja saksaksi kirjoittamia artikkeleita. Länkelä on suomentanut itse ruotsin- ja saksankieliset alkutekstit. Artikkelit käsittelevät Suomen maata, kansaa ja historiaa. Tähän osuuteen on käytetty lukemistosta noin 200 sivua. Vieraista maista eli muista maanosista ja niiden kansoista kerrotaan sadalla sivulla. Lisäksi lukemistossa on yleisen historian kertomuksia ja tietoa luonnosta.

< **Modeen 1848** = [Modeen, A. E.] 1848: *Os-wiitta Yhteiseen ja Suomen Geografia'an*.

Modeenin oppikirja alkaa käsitteiden esittely- ja määrittelyosalla. Johdatuksessa esitellään kartografiset peruskäsitteet monipuolisesti ja maanpintaa käsittelevässä osassa mereen ja mantereeseen liittyvät käsitteet. Toisessa osassa esitellään myös mantereet ja maanosat yleisesti, mainitaan niemiä ja saaria. Myös valtameret ja niiden lahdet nimetään ja paikannetaan. Seuraavassa luvussa *Mantereen pinta* määritellään maanpinnan muotoja kuvaavat peruskäsitteet ja esitellään maanosittain kohoumat, laskeumat ja tasangot. Osassa on määritelty myös merta pienempien vesistöjen nimitykset. Seuraavaksi esitelläänkin maanosittain virrat ja niiden laskumeret. Kolmannessa luvussa *Ihminen* esitellään rodut, hallinnolliset muodot ja uskonnot. Yleisen maantieteen käsittely on lähes 40 sivua. Tarkemmin käsitellään maista vain Suomen suuriruhtinaanmaa, jonka esittely on laaja paikannimien luettelo. Suomesta esitellään rajoja, vesistöjä, maankohoumia ja väestötietoja. Kaupungit mainitaan lääneittäin. Oppikirjassa on kokonaisuudessaan 47 sivua.

Nissinen 1896 = R. Hult ja P. Nordmann 1896: *Kansakoulun maantiede*. Suom. Alli Nissinen. **Alkuperäisteos:** *Folkskolans geografi af R. Hult och P. Nordmann*.

”Tämä oppikirja on lyhennetty käännös ruotsinkielisestä oppikirjasta ”Folkskolans geografi”, jonka ovat kirjoittaneet R. Hult ja P. Nordmann. Ensimmäinen näistä kahdesta on kirjoittanut Suomea koskevan osan; muu on t:ri Nordmannin työtä. Alkuperäisessä teoksessa on 176 sivua, joista 68 käsittelee Suomen maantiedettä. Osakeyhtiö Otavan pyynnöstä ovat tekijät lyhentäneet kumpainkin kirjoittamansa osan suomen kielelle kääntämistä varten, kuitenkin siten, että kotimaan ja muiden maiden maantieteen laajuus on verrannollisesti pysynyt samassa suhteessa toisiinsa.”

Teoksessa aloitetaan Euroopan rajojen kuvauksesta ja edetään Suomen maantieteen tarkkaan esittelyyn. Suomea tarkastellaan yleisesti sijainnin ja rajojen, pinnanmuotojen, vesistöalueiden, ilmaston, kasvillisuuden, eläimistön, asukkaiden, uskonnon ja sivistyksen, elinkeinojen, liikenteen ja yhteiskunnan näkökulmasta sekä tarkasti lääneittäin. Lääneistä esitellään lähinnä kaupungit. Seuraavaksi esitellään Venäjän maantiedettä. Käsiteltävät asiat ovat samoja kuin Suomen kohdalla, mutta esitys on huomattavasti suppeampi. Samoin käydään läpi Skandinavian niemimaa, Brittein saaret, Keski-Eurooppa, Pyreneitten niemimaa, Balkanin niemimaa ja edetään Aasian, Afrikan, Amerikan ja Australian käsittelyyn. Lopuksi käsitellään aurinkokuntaa, maapallon liikettä, ilmastoa, meriä, väestöä ja liikennettä yleisesti.

Rahkonen 1872 = Modeen, A. E. 1872: *Oppikirja Suomen Maantieteessä*. Toinen, uudestaan suomennettu painos. Suomentanut A[leksander]. Rahkonen.

Oppikirjassa käsitellään vain Suomen Suuriruhtinaanmaa. Sivuja on 22, joten käsittely on suppeahko. Yleisemmin käsitellään ilmastoa ja asukkaita ja tarkemmin läänejä. Lääneistä on esitelty kaupungit. Teos ei ole enää pelkkä luettelo, mutta yleisemmän tason käsittely käsitteiden ja määritelmien puuttua kokonaan.

Rahkonen 1872b = Modeen, A. E. 1872: *Oppikirja Maantieteessä*. Suomentanut A. Rahkonen.

Alkuperäisteos: Erslev–Modeen 1870: *Lärobok i geografin af A. E. Modeen*; bearbetad efter Ed. Erslev.

Tämä Modeenin oppikirjan käännös edustaa uuden tieteellisen maantieteen ensi askeleita Suomessa. Oppikirja on laaja, 202-sivuinen esitys maantieteen peruskäsitteistä ja maanosista. Johdannossa esitellään maapalloon ja maantieteelliseen avaruuteen liittyvät keskeiset käsitteet sekä kartografiset peruskäsitteet lyhyesti. Seuraavaksi esitellään tarkemmin merien ja maiden jakoa eli valtameriä ja maanosia. Maanosista esitellään myös tärkeimmät saaret, niemet ym. Laajin osa teoksesta käsittelee tarkemmin eri maanosia. Pääpaino on Euroopassa. Aluksi esitellään *Wenäjän Europa* ja sen osana *Suomen Suuriruhtinamaa*. Yleisten ilmaston, kasvillisuuden ym. esittelyn jälkeen maista esitellään asukkaat, elinkeinot, uskonnot, vesistöt, vuoristot ja maakunnat tarkasti ja kuvailevasti. Suomea on käsitelty 21 sivua. Euroopan jälkeen käsitellään Aasia kohtuullisen tarkasti. Aasian merkitys on tärkeä etenkin Aasian Venäjän ja siirtomaiden osalta. Aasian käsittely saa 28 sivua. Muut maanosat jäävät käsittelyssä selvästi vähemmälle huomiolle. Afrikkaa käsitellään 10, Amerikkaa 18 ja Australiaa 6 sivulla. Kirjan lopussa on vielä *Yleisiä katsauksia* -luku, jossa lähestytään alkua tarkemmin ja tieteellisemmin merta, maata, ilmaa (ilmastoa), kasvikuntaa, ihmistä ja löytöjä (löytöretkiä). Kaupunkien ym. esittely ei ole enää niin luettelomaista.

Rahkonen 1878 = Modeen, A. E. 1878: *Oppikirja Suomen Maantieteessä*. Neljäs painos.

Asiasisältö sama kuin toisessa painoksessa.

Rahkonen 1882 = Modeen, A. E. 1882: *Oppikirja maantieteessä*. Neljäs painos.

Painoksen sisältö on lähes sama kuin ensimmäisen painoksen. Sivuja on 237. Lopun *Yleisiä katsauksia* -osaan on lisätty luvut *Maailma* (ilmansuunnat ym.), *Tähdet*, *Aurinkokunta* ja *Kuu*.

Rahkonen 1886 = Modeen, A. E. 1886: *Oppikirja maantieteessä*. Viides painos.

Sisällöltään täysin neljättä painosta vastaava. Tekstiin on tehty jonkin verran korjauksia ja tarkennuksia. Sivuja on 242.

Rahkonen 1894 = Modeen, A. E. 1894: *Oppikirja Suomen Maantieteessä*. Seitsemäs painos.

Seitsemännessä painoksessa sivuja on enemmän (27) ja sisältökin on muuttunut sen verran, että kaupunkien esittelyä on laajennettu ja ajantasaistettu.

Rinta-Nikkola 1804 = Djurberg, Daniel 1804: *Geografia alkavillen*. Suomentanut Samuel Rinta-Nikkola. Käsikirjoitus.

Geografia alkavillen on laaja oppikirja. Siinä on käsikirjoituksessa 240 sivua ja näköispainoksessakin 207 sivua. Oppikirja alkaa ns. määrittelyosalla, jossa esitellään ensin astrologisen maantieteen perusteet eli määritellään planeetat ja tähdet. Seuraavaksi määritellään maantieteen tutkimusalat, jotka tässä oppikirjassa ovat matemaattinen, fyysinen ja poliittinen, ja sitten määritellään näiden alojen peruskäsitteet. Määrittelyosa on lyhyt, vain neljä sivua.

Seuraavaksi käsitellään Eurooppaa, ensin yleisesti ja sitten maittain. Yleisessä osassa määritellään rajat, mainitaan tärkeimmät vesistöt sekä annetaan väestö- ja hallintotietoja.

Myös maat ja pääkaupungit mainitaan nimeltä. Maiden esittelyissä annetaan pinta-alat, väkiluvut ja hallinnolliset tiedot. Sitten esitellään maakunnat tai muu valtiollinen jako ja kaupungit. Kaupungit esitellään tarkkaan sikäli, että niitä mainitaan useita, esimerkiksi Portugalista kahdeksan kaupunkia. Tietoja jokaisesta kaupungista on vähän, sillä vain kaupan ja hallinnon kannalta merkittävät laitokset mainitaan. Eurooppaa on esitelty laajasti, sivuja on noin 110. Laajin on Ruotsin osuus, jossa myös Suomea on esitelty tarkasti.

Myös Aasia esitellään ensin lyhyesti yleisesti. Kerrotaan pinta-ala, meret, joet ja niemimaat sekä luonnon tarjoamista erikoisuuksista ja esitellään maat. Jokaisesta maasta kerrotaan lyhyesti perustietoja, keskeiset kaupungit, rajat ym. Aasia esitellään yhteensä 30 sivulla. Afrikasta mainitaan rajat, meret, joet, ilmasto, eläinkunta, väkiluku ja osat. Osat esitellään lyhyesti. Afrikan kokonaisuus on vain 15 sivua. Amerikka on esitelty ensin lyhyesti yhdessä ja sitten jaettu Pohjois- ja Etelä-Amerikkaan, joista esitelty maat, vuoret, joet, asukkaat ja kaupungit. Amerikkaa on kokonaisuudessaan käsitelty 23 sivua. Viimeksi on käsitelty lyhyesti Polynesia, josta ensin mainitaan ala, sijainti, osat ja saaret ja sitten esitellään osat lyhyesti tarkemmin. Kokonaissivumäärä on kymmenen.

Rinta-Nikkolan käännöksestä poimimia maantieteellisiä sanoja on 67, mikä on näin laajasta teoksesta vähän. Suurin osa sisällöstä muodostuu propreista, ja oppikirjan vaikutelma on nimistöluettelomainen.

Salonen 1871 = Erslev, Ed. 1871: *Yleinen maantiede kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. A. E. Modeen'in mukailuksesta suomentanut B[irger]. F[erdinand]. S[alonen].

Alkuperäisteos: Erslev–Modeen 1871: *Allmän Geografi för Folkskolor och den första Underwisningen af Ed. Erslev*. Bearbetning efter Danskan af A. E. Modeen.

Modeenin mukailema Erslevin oppikirja alkaa johdattavalla osalla, jossa esitellään kartografi-set ja tähtitieteelliset peruskäsitteet lyhyesti mutta määrittelevästi. Seuraavaksi määritellään ja esitellään yleisellä tasolla maat ja meret eli mantereet ja valtameret. Euroopan käsittely alkaa yleisellä osalla, ja sen jälkeen esitellään Eurooppaa maittain. Ensimmäisenä käsiteltävän Venäjän yleisen esittelyn jälkeen luetellaan suurimmat kaupungit, ja sen jälkeen käsitellään perusteellisesti Suomen suuriruhtinamaa. Suomen käsittelylle on annettu kahdeksan sivua. Koko Euroopan käsittelylle on varattu 43 sivua. Käsittelyn pääpaino on yleisissä oloissa, merkittävimmässä vesistöissä ja vuoristoissa ja muissa kohoumissa sekä kaupungeissa. Aasian koko käsittely mahtuu kahdeksaan sivuun. Yleisesittelyt ovat lyhyitä ja kaupungeista mainitaan vain isoimmat. Afrikkaa käsitellään viidellä sivulla, eikä maita ole enää kuin maininnallisesti eroteltu erillisiksi. Kaupunkeja on esitelty vähän ja yleisesittelytkin ovat suppeita. Amerikan käsittely on saanut seitsemän sivua, ja eri maat on vain mainittu. Yleisesittely on kuitenkin laajempi kuin Afrikan osalta. Australian esittely on saanut vain vajaat kaksi sivua ja on yleisluontoinen. Kokonaisuudessaan teoksessa on 68 sivua.

Salonen 1874 = Erslev, Ed. 1874: *Yleinen Maantiede Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. Kolmas painos.

Kolmannen painoksen sivumäärä on hieman ensimmäistä painosta pienempi, 64 sivua. Sisältö on pääpiirteissään kuitenkin samanlainen.

Salonen 1880 = Erslev, Ed. 1880: *Yleinen Maantiede kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. Viides painos.

Viidennen painoksen sisältö on rakentunut paljolti samoin kuin ensimmäisen ja kolmannessa painoksen. Teos on kuitenkin kuvitettu painos ja siksi sivumäärä on suurempi, 76 sivua.

Salonen 1885 = Erslev, Ed. 1885: *Yleinen Maantiede Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. Seitsemäs painos.

Seitsemännen painoksen sisältö on paljolti sama kuin edellisten painosten. Teos on myös kuvitettu painos ja siksi sivumäärä on hieman suurempi. Suomen käsittely saa yhdeksän sivua, ja koko teoksessa on 78 sivua, josta Eurooppaa käsitellään 53 sivulla.

Salonen 1895 = Erslev, Ed. 1895: *Yleinen Maantieto. Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. Kymmenes painos.

Oppikirjan sisältö on periaatteessa sama kuin edellisissä painoksissa. Sivumäärä on kasvanut 93:een. Tietoja on lisätty jonkin verran, mutta ennen kaikkea kuvitus lisää sivumäärää.

Salonen 1899 = Erslev, Ed. 1899: *Yleinen Maantieto Kansakouluja ja ensimmäistä opetusta warten*. Yhdestoista painos.

Vastaa kymmenennen painoksen sisältöä.

Tikkanen 1848 = [Tikkanen, Paavo] 1848: *Suomen Suuriruhtinanmaan Nykyinen Tilasto. Yritös Alkeis- ja Rahwaan-kouluin tarpeeksi*.

Tikkanen aloittaa määrittelemällä joitakin yleisen maantieteen käsitteitä, kuten VALTAMERI ja MANNER, ja nimeämällä maanosat. Hän määrittelee myös kansat ja hallitusmuodot. Varsinaisesti Suomen käsittelyn hän aloittaa rajojen ja pinta-alan määrittelyllä. Edelleen käydään tarkasti läpi maanpinnan laatu, vuoristot, vesistöt, asukkaat ja maakunnat. Pianopiste on muussa kuin maantieteellisessä tiedossa, sillä laajalti on esitelty valtiollista tilaa ja lakeja, säätyjä, hengellistä tilaa, teollisuutta ja kauppaa sekä hallintoa. Sivuja on yhteensä 139.

< **Topelius 1897** = Topelius, Z. 1897: *Luonnonkirja. Ala-alkeiskouluin tarpeeksi*. Suomennos. Yhdestoista painos.

Topeliuksen Luonnonkirjan sisältö on yleisluonnontieteellinen. Maantieteellinen aines on kuitenkin saanut kohtuullisen paljon huomiota. Eläinten ja kasvien esittelyn jälkeen luvussa *Maasta* käsitellään perusteellisesti geomorfologista sanastoa. Kaikki termit on pyritty määrittelemään, ja teos onkin oppikirjamainen, vaikka se on tarkoitettu lukukirjaksi. Luvussa *Vedestä* esitellään samalla tavalla määrittelemällä keskeinen vesistösanasto. Luvussa *Ilmasta* esiin tulee joitakin klimatologisia termejä sekä ilmansuunnat ja tuulet. Luvun *Tulesta* yhteydessä ihmetellään myös tuliperäistä toimintaa. Maantieteellistä sanastoa on vielä luvussa *Suuresta avarasta maailmasta*, jossa määritellään keskeisimmät kartografiset ja tähtitieteelliset käsitteet. Kokonaisuudessaan teos on laaja; sivuja on 318.

Varelius 1845 = Varelius, Antero 1845: *Enon opetuksia Luonnon asioista*. 1 osa.

Vareliuksen teos on laajemmin luonnontieteellinen, ja sen muoto on muista oppikirjoista poikkeava. Kirja on kirjoitettu enon ja Jusun dialogiksi. Liikkeelle lähdetään yliluonnollisista asioista. Varsinaisesti kolmannelta luvulta alkaa maantieteellisten asioiden käsittely. Luvun nimi on *Maanrakennuksesta*, ja siinä käsitellään kartografiaa, tähtitiedettä ja ajanlaskua. Muita maantiedettä käsitteleviä lukuja ovat *Tuli-wuorista* ja *Ilmasta*. Teoksessa on 113 sivua.

hieta-aavikko	Europaeus 1853 (RAPOLA), Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Ahlman 1872 (RAPOLA), Collan 1881 , Rahkonen 1882, Rahkonen 1886, Salonen 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899
hieta-aro	Ahlman 1872 (RAPOLA)
hieta-aukko	Ahlholm 1847 (RAPOLA)
hieta-autio	Ahlman 1872 (RAPOLA)
hietaerämaa	MY 1846, Ahlman 1872 (RAPOLA)
hietajakso	Ervast 1865
hietakangas	Rinta-Nikkola 1804, MY 1846, Cannelin 1860, Liljefors 1868, Ahlman 1872 (RAPOLA)
hietakenttä	Ervast 1865
hietalakeus	SMTR 1847 (RAPOLA), < Modeen 1848, Juuti 1884
hietameri	MY 1846, Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868
hietikko	< Dahm 1859 , < Topelius 1897
kiviaavikko	Ervast 1865
kivikkoerämaa	Nissinen 1896
kivilakeus	Juuti 1884
kivitasanko	Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1884, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
korpi	Rinta-Nikkola 1804, MY 1844, MY 1846, Varelius 1853, Forsman 1860, Elmgren 1867, Ahlman 1872 (RAPOLA), Collan 1881
löysä hiekka	Rahkonen 1872b , Rahkonen 1882
sandalakeus	Vikman 1840-luku (RAPOLA)
santa-aava	Forsman 1860
santakorpi	Rinta-Nikkola 1804, OVS 1840
santameri	Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881
someroaavikko	Ervast 1865

AALTOILEVA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset⁹⁷
TASANKO

aaltonen tasamaa **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**
aaltonen tasanko **Liljefors 1868**
aaltonen tasanko Rahkonen 1882

ABSOLUUTTINEN vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
KORKEUS

yleinen korkeus **Ervast 1865**

ALAJUOKSU vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

alajuoksu Juuti 1891, Nissinen 1896
alijuoksu Kartasto/Sederholm 1899c

ALAMAA, ALANKO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

aava maa OVS 1831

⁹⁷ Liitteeseen lyhennetty *maan pinnanmuotojen nimitykset* tarkoittaa maan pinnanmuotoja ja ilmiöitä kuvaavia nimityksiä.

alamaa	< Dahm 1859, Cannelin 1860 , Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868 , Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
alanko	SSV 1841, < Modeen 1848 , Granlund 1849, Ahlqvist 1856, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859b, Cannelin 1860, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Liljefors 1868, Korander 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899
alankomaa	TVS 1823, SMTR 1847 (RAPOLA), Granlund 1849, Varelius 1853, Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Forsman 1860, Cannelin 1860, Granlund 1861, Carlsson 1862, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Jalava 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899c
alankopaikka	Carlsson 1869
alatasamaa	Cannelin 1860
alatasanko	Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889
alava	SSV 1841
tasamaa	SSV 1841, Ahlqvist 1844 , Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Ahlqvist 1871

ALPISTO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

alpisto Ervast 1865

ALPPI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

alpi **Elmgren 1867, Collan 1881**
 alppi **Ervast 1865, Liljefors 1868**
 alppitunturi **Cannelin 1860, Ervast 1865**
 alppivuori Cannelin 1860

ALPPIJOKI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

alppijoki Ervast 1865
 lumipuro < Modeen 1848

ALPPIJONO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

alpiselkä **Elmgren 1867, Collan 1881**
 alppijono Ervast 1865
 alppiselänne **Ervast 1865, Liljefors 1868**
 alppitunturijono **Cannelin 1860**

ALPPIJÄRVI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

alppijärvi Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Nissinen 1896

LIITE 2

ALPPILAAKSO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

alppilakso Ervast 1865

ALPPIMAA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

alpimaa **Elmgren 1867, Collan 1881**

alppimaa **Ervast 1865**, Cannelin 1860, **Liljefors 1868**, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Nissinen 1896

ARO leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

aho Korander 1868

aro Varelius 1853, **Cannelin 1860**, Forsman 1860, **Ervast 1865**, **Liljefors 1868**, **Rahkonen 1872b**, Salonen 1874, Jalava 1876, **Rahkonen 1882**, **Juuti 1884**, **Dannholm 1889**, Salonen 1895, **Nissinen 1896**, Salonen 1899

aromaa Cannelin 1860, Forsman 1860, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, Liljefors 1868, **Salonen 1871**, Rahkonen 1872b, **Salonen 1874**, Jalava 1876, **Salonen 1880**, **Collan 1881**, Rahkonen 1882, **Juuti 1884**, **Salonen 1885**, **Dannholm 1889**, **Salonen 1895**, < **Topelius 1897**, **Salonen 1899**

auhtokangas Korander 1868

erämaa **Länkelä 1875**

heinikkoaro Nissinen 1896

heinikkö Korander 1868

heinäaavikko Juuti 1884

heinäaro Juuti 1884, **Nissinen 1896**

heinämaa < Modeen 1848, Korander 1868

hietakangas Ervast 1865

hietanummi **Ervast 1865**

kangas Korander 1862, **Ervast 1865**, Korander 1868

niittulakeus < Modeen 1848

niittytasanko Ervast 1865

nummi **Ervast 1865**

nurmikko Cannelin 1860

ruohoaro Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899

ruohoaukea Cannelin 1860

ruoholakeus Liljefors 1868, Rahkonen 1872b

ruohoniitty Korander 1862, Korander 1868

ruohotasanko Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889

AROJOKI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

ahojoki < **Modeen 1848**

arjoki **Ervast 1865, Liljefors 1868**

arovirta **Cannelin 1860**

AROJÄRVI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

arjärvi Ervast 1865, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, **Dannholm 1889**, Salonen 1895

aromaanjärvi **Ervast 1865**

ASTE leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

askelma **MY 1845, LSKH 1845 (RAPOLA), SMTR 1847, Europaeus 1853 (RAPOLA), Ahlqvist 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859**

aste 1846 (tuntematon) (SSA), **Lönnrot 1847**, Granlund 1849, **Europaeus 1853 (RAPOLA), Varelius 1856, Cannelin 1860**, Granlund 1861, **Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871**, Salonen 1871, **Rahkonen 1872b**, Granlund 1873, Salonen 1874, Laitinen 1875, Salonen 1880, **Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884**, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895

astelma **Lönnrot 1847**

graadi **OVS 1840, Ahlqvist 1844, MY 1845, LSKH 1845 (RAPOLA), Ahlqvist 1855**

gradi **SMTR 1847, < Modeen 1848, Cannelin 1860, Korander 1862, Korander 1868**

pykälä **< Modeen 1848, < Hallstén 1859**

ASTEVERKKO vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

astetrapetsio **Ignatius 1890**

asteverkko **Dannholm 1889, Ignatius 1890**

ATOLLI vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

atolli **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882,**

kehäriutta **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

AVOMERI leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

aava meri **SSV 1841**

aavikko Länkelä 1875

aukko Juuti 1895

merenselkä < Hallstén 1859, Ignatius 1890, Juuti 1895

selkä **Lönnrot 1847**, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Juuti 1881, Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895, < Topelius 1897

ulappa Ignatius 1890

vedenaukko **SSV 1841**

vesi **Lönnrot 1847**

DYYNI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

ajohiekkakumpu Salonen 1895, Salonen 1899

Düne **Ignatius 1890**

Dünen **Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899**

düni **Ervast 1865**

dyyni **Korander 1868, Kartasto/Sederholm 1899c**

hiekk-aava < Dahm 1859

hiekkajoukko **Salonen 1895, Salonen 1899**

hiekkakinos **Nissinen 1896**

hiekkakumpu	Salonen 1895, Salonen 1899
hiekkamäki	Korander 1868
hiekkasalpaus	Korander 1868
hiekkasärkkä	Rahkonen 1872b , Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882 , Salonen 1885, Nissinen 1896
hiekkasärkkäreunus	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
hiekkatasanko	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
hiekkavalli	Nissinen 1896
hietakenttä	Kartasto/Sederholm 1899c
hietanummi	Dannholm 1889, < Topelius 1897
hietasäikkä	Ervast 1865, Ignatius 1890
hietasärkkä	Salonen 1871, Salonen 1880, Dannholm 1889, Nissinen 1896
hietatantere	Ervast 1865, Kartasto/Sederholm 1899c
hietatasanko	Ervast 1865
juoksuhietasäikkä	Ignatius 1890
kenttä	< Topelius 1897
Klitter	Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895
klitteri	Nissinen 1896
lentohiekkakenttä	Nissinen 1896
lentohiekkavalli	Kartasto/Sederholm 1899c
lietselkkä	Salonen 1874
lietselkä	Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885
santakumpu	Carlsson 1862
särkkä	Dannholm 1889

ELÄINMAANTIEDE vakiintumista ei voi arvioida tieteenalan nimitykset

eläinten maantiede Ervast 1865

EMÄVUORI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

emävuori < Modeen 1848

pesävuori < **Modeen 1848**

EROOSIO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

kulutustoimi Kartasto/Sederholm 1899c

tasoitustoimi Kartasto/Sederholm 1899c

ETELÄ leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

etelä STS 1776, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, TVS 1823, OVS 1830, OVS 1831, SSV 1841, Ahlqvist 1844, MY 1844, Varelius 1845, Tikkanen 1848, Finelius 1848, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, Koskinen 1851, Ahlqvist 1855, Varelius 1856, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Canne-
lin 1860, Forsman 1860, Ahlqvist 1861, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, **Elmgren 1867**, < **Hallsten 1868**, Korander 1868, Ahlqvist 1871, **Salonen 1871**, Rahkonen 1872, **Rahkonen 1872b**, Granlund 1873, **Salonen 1874**, Bäckwall 1876, Jalava 1876, Rahkonen 1878, Cajander

1878, **Salonen 1880**, Juuti 1881, **Collan 1881**, **Rahkonen 1882**, Juuti 1884, **Salonen 1885**, **Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < **Topelius 1897**, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899

merenpuoli STS 1776
 meri STS 1776, Granlund 1861
 myötämerinen OVS 1840
 päivä < Hallstén 1859

ETELÄINEN KYLMÄ VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

eteläinen kylmä vyö **Ahlqvist 1871**
 eteläinen kylmä **Ervast 1865, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899**
 vyöhyke
 etelänpuolinen kylmä ilmanala **Cannelin 1860**
 etelänvyöhyke **Elmgren 1867, Collan 1881**
 eteläpuolinen kylmä vyö **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859**

ETELÄINEN LAUHKEA VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

etelä lauhkea vyöhyke **Elmgren 1867, Collan 1881**
 eteläinen lauhkea vyö **Ahlqvist 1871**
 eteläinen lauhkea vyöhyke **Ervast 1865, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899**
 etelänpuolinen lauha ilmanala **Cannelin 1860**
 eteläpuolinen lempeä vyö **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859**
 eteläpuoliuen lempeä vyö **Ahlqvist 1844**

ETELÄINEN LEVEYS vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

eteläinen leveys **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889**
 eteläleveys **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871**
 etelälevy **Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873**

ETELÄINEN NAPAPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

eteläinen napa-piiri **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860, Korander 1862, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899**
 eteläinen na- **Cannelin 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1868**

paympyrä
 etelänapapiiri < **Dahm 1859, Ervast 1865, Elmgren 1867, Rahkonen 1872b, Collan 1881, Rahkonen 1882**

ETELÄINEN leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset
 PALLONPUOLISKO

eteläinen maapuoli **Korander 1862, Korander 1868**
 eteläinen pallonpuo- **Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen**
 lisko **1871, Rahkonen 1872, Salonen 1874, Collan 1881, Juuti 1884, Sa-**
lonen 1895, Salonen 1899

eteläinen pallopuo- **Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885**
 lisko

etelänpuolikas **Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873**

eteläpallonpuolisko **Elmgren 1867, Collan 1881**

eteläpuolisko **OVS 1840, < Modeen 1848, Korander 1862, Korander 1868**

ETELÄKAAKKO vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

eteläkaakko MY 1845, Tikkanen 1848, Ervast 1865, Kartasto/Sederholm 1899c

ETELÄLOUNAS, vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset
 ETELÄLOUNAINEN

etelälouna MY 1845

etelälounainen Ervast 1865

etelälounas Ervast 1865, Kartasto/Sederholm 1899c

ETELÄNAPA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

eteläpoli Rinta-Nikkola 1804

eteläinen TVS 1821 (RAPOLA)

maannapa

eteläinen TVS 1820, **Varelius 1845, LSKH 1845 (RAPOLA), Varelius 1855, Cannelin**
 napa **1860**

eteläisnapa Finelius 1848, **Varelius 1856**

etelänapa Becker 1820 (Rapola 1960, 30) = TVS 1820, **Ahlqvist 1844, LSKH 1845**
 (RAPOLA), < **Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859, <**
Dahm 1859, Forsman 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Ervast 1865,
Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Salonen
1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahko-
nen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, <
Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c

eteläpooli **OVS 1840**

FÖHN, FÖHNTUULI vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

föhn **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

lämmin etelätuuli Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

GOLFOVIRTA vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

golfovirta Nissinen 1896

HARJANNE leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

harjanne 1847 Polén (Rapola 1960), Jalava 1876, Rahkonen 1894
mäkiharjanne Ahlqvist 1859b
vuorenharja **Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881**
vuorenharjanne Carlsson 1862, Dannholm 1889
vuorenselkä < **Modeen 1848, Cannelin 1860**
vuorenselkämä < **Modeen 1848**
vuorenselänne < **Modeen 1848**, Bäckwall 1876, Cajander 1878
vuoriharjanne Rahkonen 1872b, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895
vuoriharju Salonen 1874, Juuti 1884
vuoriselkä Liljefors 1868, Salonen 1874, Jalava 1876, Salonen 1880, Salonen 1885
vuoriselkämä Tikkanen 1848, Korander 1862, Korander 1868
vuoriselänne Forsman 1860, Korander 1862, Korander 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Rahkonen 1882, Ignatius 1890

HARJANNEJAKSO, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
HARJUJONO

harjannejakso Kartasto/Sederholm 1899
harjujono Kartasto/Sederholm 1899c
kumpuryhmike Kartasto/Sederholm 1899c

HARJU leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

harjanne 1847 Polén (Rapola 1960), **SMTR 1847**, Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859b, Cannelin 1860, Korander 1862, Korander 1868, Liljefors 1868, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Laitinen 1875, Rahkonen 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, Kartasto/Sederholm 1899
harju SMTR 1847, < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Finelius 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859b, Granlund 1861, Korander 1862, **Ervast 1865, Elmgren 1867**, Korander 1868, **Liljefors 1868**, Carlsson 1869, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Rahkonen 1878, Cajander 1878, **Collan 1881**, Rahkonen 1882, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, **Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899**
hiekkaharju Tikkanen 1848, Rahkonen 1872b, **Bäckwall 1876, Cajander 1878**, Rahkonen 1882, Juuti 1895
hietaharjanne Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899
hietaharju Tikkanen 1848, Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868, Bäckwall 1876, Juuti 1884, Ignatius 1890, Juuti 1895, < Topelius 1897, Kartasto/Sederholm 1899

LIITE 2

hietakunnas	Ervast 1865
hietavuori	Forsman 1860
hölmä	Länkelä 1875
maaharju	Ervast 1865
maanniska	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873
santaharju	Carlsson 1869
soramäki	Kartasto/Sederholm 1899 ? (NS)
sorariutta	Juuti 1895
särkkä	Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881
vuorenharju	Juuti 1884

HARMATTAN leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

harmatan	MY 1846
harmattan	< Dahm 1859, Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868
harmattan-tuuli	Korander 1868

HAVUMETSÄVYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

havumetsäseutu **Nissinen 1896**

HIRMUMYRSKY, vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset
ORKAANI

hirmumyrsky	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, < Topelius 1897
orkani	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

HISTORIALLINEN MAANTIEDE vakiintumista ei voi arvioida tieteenalan nimitykset

historiallinen maantiede Juuti 1881, Juuti 1891, Juuti 1895

HUIPPU leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

harja	OVS 1829, SSV 1841, Ahlqvist 1859b, Ervast 1865, Jalava 1876, Ignatius 1890, < Topelius 1897
harju	Laitinen 1875
huippu	Varelius 1845, Ervast 1865, Liljefors 1868 , Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Salonen 1880, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Salonen 1895, Juuti 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Kartasto/Sederholm 1899
hypäle	< Modeen 1848
kohta	Rahkonen 1872
kukkula	SSV 1833, SSV 1841, SMTR 1847, < Modeen 1848 , Ahlqvist 1855, < Dahm 1859, Ahlqvist 1859, Forsman 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868 , Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899
kukkurainen	Carlsson 1862
laki	Kartasto/Sederholm 1899
mäki	Kartasto/Sederholm 1899
nyppylä	Ahlqvist 1844, MY 1845

tunturi	Korander 1862, Korander 1868		
HYÖKYAALTO, HYÖKY	TSUNAMI,	vakiintumista ei voi arvioida	vieraiden ilmiöiden nimitykset
hyökkyaalto	Ignatius 1890		
hyökyaalto	Bäckwall 1876		
IHMISMAANTIEDE	vakiintumista ei voi arvioida		tieteenalan nimitykset
ihmisen maantiede	Ervast 1865		
IKUISEN TALVEN ALUE	vakiintumista ei voi arvioida		ilmastonimitykset
antarktinen talvima	Ervast 1865		
arktinen talvima	Ervast 1865		
talvima	< Modeen 1848, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Collan 1881		
ILMAKEHÄ	leksikaalista variaatiota		ilmastonimitykset
atmosfeeri	Dannholm 1889		
atmosferi	Varelius 1845, Varelius 1855, Cannelin 1860		
ilma	Varelius 1856, Cannelin 1860, Nissinen 1896		
ilmakehä	Varelius 1845, Varelius 1855		
ilmapiiri	Varelius 1856		
utukehä	Varelius 1845, Varelius 1855, Varelius 1856		
ILMANSUUNTA	leksikaalista variaatiota		maapalloa kuvaavat nimitykset
ilma	TVS 1820, OVS 1829, Ahlqvist 1844, MY 1845, Lönnrot 1847 , < Modeen 1848, Granlund 1849, Varelius 1853, Europaeus 1853 (RAPOLA) , Granlund 1861, Elmgren 1867, Ahlman 1872 (RAPOLA) , Granlund 1873, Collan 1881		
ilmankulma	Helenius 1838 (RAPOLA), Europaeus 1853 (RAPOLA), Eurén 1860 (RAPOLA), Ahlman 1872 (RAPOLA)		
ilmanpieli	Helenius 1838 (RAPOLA), Eurén 1860 (RAPOLA)		
ilmansuunta	1853 Europaeus (Rapola 1960; RAPOLA) , Varelius 1856, Granlund 1860 (RAPOLA), Granlund 1861, Ahlman 1872 (RAPOLA) , Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Rahkonen 1886, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895, Salonen 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c		
ilmapieli	TVS 1821 (RAPOLA)		
ilmasuunta	Lönnrot 1836 (Rapola 1960), Granlund 1873		
suunta	MY 1845, Lönnrot 1847		
tuuli	Europaeus 1853 (RAPOLA) , Granlund 1861, Granlund 1873		

ILMASTO	leksikaalista variaatiota	ilmastonimitykset
climati	Rinta-Nikkola 1804	
ilma	Rinta-Nikkola 1804, SSV 1833, Helenius 1838 (RAPOLA), Ahlqvist 1844, MY 1844, Ahlholm 1847 (RAPOLA), Finelius 1848, Europaeus 1853 (RAPOLA), Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Granlund 1861, Korander 1862, Liljefors 1868, Korander 1868, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Rahkonen 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Juuti 1891	
ilma-ala	Forsman 1860, Mehiläinen 1861 Y. K. (RAPOLA), Koskinen 1862 (RAPOLA), Meurman 1877 (RAPOLA)	
ilmalaatu	< Hallstén 1859, Bonsd. Zoo 1867 (RAPOLA)	
ilman ja säiden suhta	Koskinen 1851	
ilman stäi	Rinta-Nikkola 1804	
ilmanala	Europaeus 1853 (Rapola 1960; RAPOLA), Cannelin 1860, Lönnrot 1860 (RAPOLA), Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Salonen 1871, Ahlman 1872 (RAPOLA), Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Godenhjelm 1873 (RAPOLA), Salonen 1874, Jalava 1876, Cajander 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1878, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Salonen 1899	
ilmanlaatu	Lönnrot 1847 (RAPOLA), < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Varelius 1853, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Korander 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Ahlman 1872 (RAPOLA), Granlund 1873, Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891, Juuti 1895	
ilmanne	Tikkanen 1848	
ilmapiiri	OVS 1830 (RAPOLA)	
ilmasto	Lönnrot 1860 (RAPOLA), Eurén 1860 (Rapola 1960), Rahkonen 1872b, Ahlman 1872 (RAPOLA), Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899c	
keski-ilmanala	Cannelin 1860	
kliimat	Ahlholm 1847 (RAPOLA)	
klimati	Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Collan 1881	

ILMASTOVYÖHYKE	leksikaalista variaatiota	ilmastonimitykset
----------------	---------------------------	-------------------

ilma-ala	Ahlqvist 1861	
ilman träki	Rinta-Nikkola 1804	
ilmanala	Cannelin 1860 , Korander 1862 , Korander 1868	
ilmanlinea	Rinta-Nikkola 1804	
ilmapiiri	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Lönnrot 1860 (RAPOLA), Ahlqvist 1861 , Ahlqvist 1871	
ilmavyö	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871	
ilmavyöhyke	Elmgren 1867 , Rahkonen 1872b, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Ignatius 1890	

ISOTERMI	leksikaalista variaatiota	ilmastonimitykset
----------	---------------------------	-------------------

isotermi	Rahkonen 1872b , Rahkonen 1882 , Ignatius 1890 , Kartasto/Biese	
----------	---	--

	1899	
lämpöviiva	Ignatius 1890	
vuoden lämpöviiva	Rahkonen 1872b	
vuoden lämpöviiva	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882	
ITÄ	vakiintunut vanhassa kirjakielessä	maapalloa kuvaavat nimitykset
itä	STS1776, Rinta-Nikkola 1804, TVS1820, OWS1831, Ahlqvist 1844, MY 1844, Warelius 1845, < Modeen 1848, Finelius 1848, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Warelius 1853, Ahlqvist 1855, Warelius 1855, Warelius 1856, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860, Granlund 1861, Ahlqvist 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Korander 1868 , Ahlqvist 1871, Salonen 1871 , Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b , Granlund 1873, Salonen 1874 , Bäckwall 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Salonen 1880 , Juuti 1881, Collan 1881, Rahkonen 1882 , Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899, Kartasto/Savander 1899	
itäilma	STS 1776	
ITÄINEN PALLONPUOLISKO	leksikaalista variaatiota	maapalloa kuvaavat nimitykset
itäinen maanpuolisko	MY 1845, Finelius 1848, Cannelin 1860 , Korander 1862, Korander 1868, Ignatius 1890	
itäinen maapallonpuolisko	Cannelin 1860	
itäinen maapuolikko	Ahlqvist 1859	
itäinen maapuolisko	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1871	
itäinen pallonpuolisko	Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Collan 1881, Juuti 1884, Salonen 1895, Salonen 1899	
itäinen pallopuolisko	Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885	
itäinen puolikko	Ahlqvist 1859	
itäinen puoliska	Ahlqvist 1855	
itäinen puolisko	Ahlqvist 1844, < Modeen 1848, Ahlqvist 1871	
itäpuolisko	Korander 1862, Korander 1868	
ITÄINEN PITUUS	leksikaalista variaatiota	maapalloa kuvaavat nimitykset
itäinen pituus	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871 , Salonen 1871, Rahkonen 1872b , Juuti 1881, Rahkonen 1882 , Dannholm 1889, Juuti 1891	
itäispituus	Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Rahkonen 1878, Rahkonen 1882	
itäpituus	Salonen 1880, Salonen 1885, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Salonen 1899	

LIITE 2

ITÄKAAKKO vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

itäkaakko MY 1845, Ervast 1865

ITÄKOILLINEN vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

itäkoillinen MY 1845

JATKUVAN SATEEN ALUE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

alituksen sateen tieno Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

sadetieno **Rahkonen 1872b**

sadetienoo **Rahkonen 1882**

JOENSAARI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

joensaari OVS 1832

JOENSUU vakiintuu nopeasti vesistönimitykset

joensuu < Modeen 1848

suu OVS 1830, OVS 1840, **Lönnrot 1847**, Ahlqvist 1856, **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, **Liljefors 1868**, Carlsson 1869, Kartasto/Savander 1899

JOKI vakiintunut vanhassa kirjasuomessa vesistönimitykset

ioki Rinta-Nikkola 1804

joki TVS 1820, TVS 1821 (RAPOLA), TVS 1823, Pg 2580 1831 (RAPOLA), OVS 1831, OVS 1832, SSV 1833, OVS 1840, SSV 1841, **Ahlqvist 1844**, Varelius 1845, **Lönnrot 1847**, SMTR 1848, Finelius 1848, Tikkanen 1848, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, Koskinen 1851, **Varelius 1853**, Varelius 1855, **Ahlqvist 1855**, Ahlqvist 1856, **Ahlqvist 1859**, Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, **Cannelin 1860**, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, Korander 1868, **Liljefors 1868**, Carlsson 1869, **Ahlqvist 1871**, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Laitinen 1875, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Salonen 1880, **Collan 1881**, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, **Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, < Topelius 1897, Kartasto/Savander 1899, Salonen 1899

oja OVS 1829, OVS 1832

JOKIALUE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

jokiala **Ervast 1865**, **Liljefors 1868**

jokialue **Nissinen 1896**

jokipiiri < **Topelius 1897**

vesiala Ervast 1865

JOKILAAKSO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

joenlakso Ervast 1865

jokilaakso Ervast 1865, Juuti 1895, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899
 suulaakso Ervast 1865
 suutasanko Ervast 1865
 virta-ala **Cannelin 1860**

JOKIVESISTÖ, VIRRASTO vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

jokivesistö **Ervast 1865, Liljefors 1868**
 virrasto **Cannelin 1860**
 virtaverkko Kartasto/Sederholm 1899c

JYRKÄNNE, PUTOUS, ÄKKI- vakiintumista ei voi maan pinnanmuotojen nimi-
 JYRKÄNNE arvioida tykset

jyrkäne Poppius n. 1820 (SSA; RAPOLA), Ignatius 1890
 putous Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859
 äkkijyrkäne Kartasto/Sederholm 1899c

JÄRVENSELKÄ vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

järvenselkä Juuti 1895

JÄRVI leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

iärvi Rinta-Nikkola 1804
 järvi JAFro 1791, TVS 1820, TVS 1823, OVS 1829, SSV 1833, OVS 1840, SSV 1841,
Ahlqvist 1844, Lönnrot 1847, < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Finelius 1848,
 Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, **Ahlqvist 1855**, < Dahm 1859,
 Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, **Cannelin 1860, Ahlqvist 1861**, Granlund 1861,
Korander 1862, Carlsson 1862, **Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868**,
Liljefors 1868, Carlsson 1869, **Salonen 1871, Ahlqvist 1871**, Rahkonen 1872,
 Rahkonen 1872b, Granlund 1873, **Salonen 1874**, Laitinen 1875, **Bäckwall 1876**,
 Cajander 1878, Rahkonen 1878, **Salonen 1880, Collan 1881**, Juuti 1881, Rahko-
 nen 1882, **Juuti 1884, Salonen 1885**, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891,
 Rahkonen 1894, Juuti 1895, **Salonen 1895**, < **Topelius 1897**, Kartasto/Savander
 1899, **Salonen 1899**
 lampi OVS 1829, **Lönnrot 1847**
 sisäjärvi Carlsson 1869, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899c
 sisämeri **Korander 1862, Korander 1868**, Juuti 1884 ?, Juuti 1895
 sisävesi Rinta-Nikkola 1804

JÄRVIALUE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

järvialue **Nissinen 1896**
 sisävesienlakso Bäckwall 1876

JÄRVIJOKI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

järvi-joki **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

JÄRVIRYHMÄ, JÄRVISTÖ, vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset
JÄRVIJAKSO

järviajakso Juuti 1895, Kartasto/Sederholm 1899c
järviryhmä Dannholm 1889
järvistö Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

JÄRVIYLÄNKÖ vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

järviylänkö Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899

JÄÄLAUTTA, AJOJÄÄ, vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset
JÄÄTELI

ajojää Ervast 1865
jääteli **TVS 1823**

JÄÄMERI vakiintuu heti maan pinnanmuotojen nimitykset

jäämeri TVS 1821 (RAPOLA), SSV 1835 (RAPOLA), **LSKH I 1845 (RAPOLA)**, SMTR 1847, **Lönnrot 1847 (RAPOLA)**, Lönnrot 1854 (RAPOLA), Korander 1862, Puheita 1864 (RAPOLA), Korander 1868, Juuti 1884, Kartasto/Sederholm 1899c

JÄÄTIKKÖ leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

glacierei **Nissinen 1896**
glacieri **Rahkonen 1882, Rahkonen 1886**
Gletscher **Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899**
gletschi **Korander 1868, Rahkonen 1882, Rahkonen 1886**
iljanne **Korander 1868**
isbräer **Ervast 1865**
jääkenttä Salonen 1895, Salonen 1899
jäälakeus **Juuti 1884**
jääselkä **Salonen 1871**
jäätikkö Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, **Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Nissinen 1896
jäävirta **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**
jökeli Rahkonen 1882, Rahkonen 1886
kulkujää **Nissinen 1896**
lumi- ja jääaavikko **Nissinen 1896**
lumi- ja jääjoukko Ervast 1865, **Nissinen 1896**
lumi- ja jäälakeus **Ahlqvist 1844**, < Modeen 1848, **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859**, Korander 1862, Korander 1868, **Ahlqvist 1871**
lumiaavikko Ervast 1865
lumiaukio Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Rahkonen 1886
lumijäätikkäjoukko **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871**
lumikenttä Nissinen 1896
maajää Kartasto/Sederholm 1899c

sisämaanjää	Nissinen 1896	
JÄÄVUORI	leksikaalista variaatiota	vieraiden ilmiöiden nimitykset
jäälohkare	Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885	
jäävuori	TVS 1823, SSV 1841, MY 1845, SMTR 1847 (RAPOLA), < Hallsten 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868, Juuti 1884 , Ignatius 1890, Dannholm 1889, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897 , Salonen 1899	
lumivuori	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882	
KAAKKO	leksikaalista variaatiota	maapalloa kuvaavat nimitykset
eteläitä	Ahlqvist 1844	
itäetelä	MY 1845, Finelius 1848, < Hallstén 1859, Cannelin 1860	
kaakko	MY 1845, Tikkanen 1848, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Liljefors 1868, Korander 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899	
kaakkoinen	Salonen 1871, Salonen 1874, Kartasto/Sederholm 1899	
kaakkonen	Korander 1862, Korander 1868	
kaakkosilma	Korander 1862, Korander 1868	
kako	Granlund 1849, < Hallstén 1859, Granlund 1861, Granlund 1873	
kakoi-ilma	STS 1776	
koilinen	< Modeen 1848	
KAASUVUORI	vakiintumista ei voi arvioida	vieraiden ilmiöiden nimitykset
kaasuvuori	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882	
KAKSOISJOKI	vakiintumista ei voi arvioida	vesistönimitykset
kaksoisjoki	Nissinen 1896	
KALLAS	leksikaalista variaatiota	maan pinnanmuotojen nimitykset
ahde	OVS 1829	
hietakalla	Ahlqvist 1859b,	
hietaäyräikkö	Ahlqvist 1859b	
kalla	Ahlqvist 1859b,	
kallas	< Modeen 1848,	
kalta	SMTR 1847	
rinne	Carlsson 1869	
vieri	< Topelius 1897	
vieru	Carlsson 1869	
äyräs	< Topelius 1897	

LIITE 2

KALLIO	vakiintunut vanhassa kirjasuomessa	maan pinnanmuotojen nimitykset
kallio	SMTR 1847, Finelius 1848, Varelius 1853, Cannelin 1860 , Ervast 1865 , Carlsson 1869, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Juuti 1895, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899, Salonen 1899	
kiviroukkio	Carlsson 1869	
KALLIOJONO	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
kalliojono	Cannelin 1860	
KALLIOMAA	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
kalliomaa	Cannelin 1860 , Ignatius 1890	
KANAALI	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
kanaali	TVS 1821 (RAPOLA), Cannelin 1860, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1882, Salonen 1895, Salonen 1899	
kanali	Ervast 1865, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Salonen 1885	
KANAVA	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
kaivanto	TVS 1820, Renvall 1826 (RAPOLA), Helenius 1838 (RAPOLA) , OVS 1840, MY 1844 (RAPOLA), SMTR 1847 (RAPOLA), Kanava 1845 (RAPOLA), Tikkanen 1848, Finelius 1848, < Modeen 1848 , Granlund 1849, Ahlqvist 1859 , < Hallstén 1859, Forsman 1860, Eurén 1860 (RAPOLA), Granlund 1861, Korander 1862, Korander 1868, Ahlqvist 1871, Granlund 1873, Ahlman 1872 (RAPOLA), Länkelä 1875, Ignatius 1890, Juuti 1895	
kaivantoväylä	OVS 1829	
kaivos	Helenius 1838 (RAPOLA)	
kanaali	OVS 1832, OVS 1840	
kanava	SSV 1833 (SSA), MY 1844 (RAPOLA), Ahlqvist 1844 , Kanava 1845 (RAPOLA), Lönnrot 1847 , SMTR 1848, Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, Cannelin 1860 , Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868 , Salonen 1871, Ahlqvist 1871 , Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < Topelius 1897 , Kartasto/Palmén 1899	
salmi	Koskinen 1851	
uitti	Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859	
vedenjohto	Helenius 1838 (RAPOLA)	
vedenjuopa	Helenius 1838 (RAPOLA)	
vesikulkutie	Salonen 1874 (vedenjuoksu Salonen 1871), Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899	
KANAVISTO	vakiintumista ei voi arvioida	vesistönimitykset
kanavisto	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882	

KANKARE	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
kankare	Finelius 1848	
KANNAS	leksikaalista variaatiota	maan pinnanmuotojen nimitykset
Isthmus	< Modeen 1848	
kannake	MY 1845	
kannas	OVS 1829, Ahlholm 1830 (RAPOLA), LSKH I 1845 (RAPOLA) , Lönnrot 1847 , Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Ahlqvist 1861 , Ervast 1865 , Liljefors 1868 , Salonen 1871 , Ahlqvist 1871 , Salonen 1874 , Salonen 1880 , Juuti 1881 , Juuti 1884 , Salonen 1885 , Ignatius 1890, Juuti 1891 , Salonen 1895 , Juuti 1895 , Nissinen 1896, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899	
kaula	Cannelin 1860	
kynnys	Kartasto/Sederholm 1899	
maankannas	MY 1845, Liljefors 1868	
maankaula	Cannelin 1860	
maansoikale	Cannelin 1860	
maasuikale	Ahlqvist 1844 , Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Ahlqvist 1871	
niemuke	Kanava 1847 (RAPOLA)	
smalt Ed	Rinta-Nikkola 1804	
soucka	Rinta-Nikkola 1804	
paicka		
taipale	STS 1776, TVS 1820, Ahlqvist 1844 , LSKH I 1845 (RAPOLA) , < Modeen 1848 , Finelius 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , < Dahm 1859, Ahlqvist 1861 , Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868 , Salonen 1871 , Ahlqvist 1871 , Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874 , Salonen 1880 , Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885 , Dannholm 1889, Ignatius 1890, Nissinen 1896, < Topelius 1897	
taival	Ahlqvist 1861	
KARI	leksikaalista variaatiota	maan pinnanmuotojen nimitykset
kallio	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Collan 1881, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894	
kari	OVS 1840, Lönnrot 1847 , < Modeen 1848 , Granlund 1849, Cannelin 1860 , Granlund 1861, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Carlsson 1869, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, < Topelius 1897	
kivikari	< Modeen 1848 , Korander 1862, Korander 1868	
kiviluoto	< Modeen 1848	
luoto	Ahlqvist 1844 , < Modeen 1848 , Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Cannelin 1860 , Liljefors 1868 , Ahlqvist 1871	
salaluoto	Lönnrot 1847	
vesikivi	Lönnrot 1847	

KARIHARJANNE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

kariharjanne **Ervast 1865**

KARIKKO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

karikko **Ervast 1865**

KARRU vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

karru **Ervast 1865**

KARRUTASANKO vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

karrutasanko **Ervast 1865**

KARTTAPALLO leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

glob **Cannelin 1860**

globi Koulujärj. 1843 (RAPOLA)

karttapallo **Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Salonen 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899**

kluutupallo Rinta-Nikkola 1804

kuvapallo < **Modeen 1848**

maanpallo < **Topelius 1897**

maapallo **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1861, Ahlqvist 1871, Dannholm 1889**

pallokartta **MY 1845, Cannelin 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868, Juuti 1884**

KASVILLISUUSVYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

kasviseutu **Nissinen 1896**

KASVIMAANTIEDE vakiintumista ei voi arvioida tieteenalan nimitykset

kasvein maantiede **Ervast 1865**

KAURIIN KÄÄNTÖPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

eteläinen käännepiiri **LSKH 1845 (RAPOLA)**

eteläinen käänntymäpiiri **Cannelin 1860**

eteläinen käänntöpiiri **Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881, Dannholm 1889, Nissinen 1896**

eteläkäänntöpiiri **Elmgren 1867, Collan 1881**

etelän käänntöpiiru **OVS 1840**

kauriin käänntöpiiri **Korander 1862, Ahlqvist 1871, Juuti 1884**

kauriin käännetpiiri	< Dahm 1859
kauriin käänneympe- rä	Korander 1868
kauriin kääntymäpiiri	Cannelin 1860, Salonen 1871
kauriin kääntöpiiri	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895
kevätpäiväntasaaja	LSKH 1845 (RAPOLA)
metsäkauriin kää- nepiiri	Ahlqvist 1859
metsäkauriin kää- netpiiri	Ahlqvist 1855
metsäkaurin kääne- piiri	Ahlqvist 1844

KEIDAS leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

asunto	Rahkonen 1872b
kangassaari	Vikman 1840-1 (RAPOLA)
keidas	Ahlman 1865 (SSA), Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889, Nissinen 1896
kosteikko	< Dahm 1859, Forsman 1860, Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Korander 1868, Salonen 1871, Salonen 1874, Collan 1881, Juuti 1884, Salonen 1895, Salonen 1899
kostepaikka	Granlund, Muham. 1856 (RAPOLA)
mettäpuska	Rinta-Nikkola 1804
oaasi	Dannholm 1889
oas	< Modeen 1848, Cannelin 1860
oasi	MY 1844, MY 1846 (RAPOLA), < Dahm 1859, Ervast 1865, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1884, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
ruohosaari	Vikman 1840-1 (RAPOLA)
saareke	Korander 1868

KESKIJUOKSU vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

keskijuoksu Ahlqvist 1856, Kartasto/Sederholm 1899

KESKILÄMPÖTILA leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

keskilämmin	Liljefors 1868
keskilämpeys	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Ignatius 1890
keskilämpö	Juuti 1891
keskilämpimyy	Rahkonen 1872b
keskilämpö	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1872, Rahkonen 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Nissinen 1986, Kartasto/Biese 1899
keskilämpömäärä	Ervast 1865, Kartasto/Biese 1899
keskimääräinen läm- peys	Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

LIITE 2

keskimääräinen läm- Ignatius 1890
pö
keskimääräinen vuo- Ignatius 1890
silämpö
keskinkertainen läm- Carlsson 1862
pymyys

KESÄMAA vakiintuu nopeasti ilmastonimitykset

kesämaa < **Modeen 1848, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Collan 1881**

kuuma TVS 1820
maa

KESÄSATEEN ALUE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

kesäsateen tieno **Rahkonen 1872b**

kesäsateen tienoo **Rahkonen 1882**

KLIMATOLOGIA vakiintumista ei voi arvioida tieteenalan nimitykset

klimatologia Kartasto/Biese 1899

KOHOUMA, KORKO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

korko Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868
ylävä < Modeen 1848

KOILLINEN leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

itäpohiainen Rinta-Nikkola 1804

itäpohja Ahlqvist 1844, MY 1845, < **Modeen 1848**, Ahlqvist 1855, < Hallstén 1859

itäpohjainen Finelius 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871

itäpohjanen OVS 1829, Granlund 1861, Granlund 1873

itäpohjoinen Ahlqvist 1861, Korander 1862

itäpohjonen Korander 1868

kaakko < **Modeen 1848**

kesäpäivän Ahlqvist 1861

nousu

koillinen Ahlqvist 1855, < Hallstén 1859

koillinen Lönnrot 1836 (SSA), MY 1845, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1861, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865, **Elmgren 1867**, Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Länkelä 1875, Bäckwall 1876, Jalava 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Salonen 1880, **Collan 1881**, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, **Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, < **Topelius 1897**, Kartasto/Sederholm 1899

pohjaisitä Ahlqvist 1844

KOIVUVYÖHYKE	vakiintumista ei voi arvioida	ilmastonimitykset
koivuseutu	Nissinen 1896	
koivuvyöhyke	Nissinen 1896	
KORALLI	vakiintumista ei voi arvioida	vieraiden ilmiöiden nimitykset
koralli	Ervast 1865, Korander 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, < Topelius 1897	
KORALLIRIUTTA	leksikaalista variaatiota	vieraiden ilmiöiden nimitykset
koralliluoto	Ervast 1865, Korander 1868, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899	
koralliriutta	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889	
korallisaari	Ervast 1865 , Korander 1868, Nissinen 1896	
korallisärkkä	Ervast 1865	
KORPIJOKI	vakiintumista ei voi arvioida	vesistönimitykset
korpijoki	Ahlqvist 1859b	
KOSKI	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
heitelmys	Granlund 1849	
huru	Koskinen 1851	
koski	JAFro 1791, OVS 1829, Ahlqvist 1844, Lönnrot 1847 , SMTR 1847, Finelius 1848, < Modeen 1848 , Tikkanen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, Cannelin 1860, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867, Liljefors 1868, Korander 1868, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Bäckwall 1876, Cajander 1878 , Rahkonen 1878, Salonen 1880, Collan 1881, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c	
kuohu	Koskinen 1851	
langetus	SSV 1834 (RAPOLA)	
porogi	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882	
putous	Renvall sk 1826 (RAPOLA)	
KRAATTERI	leksikaalista variaatiota	vieraiden ilmiöiden nimitykset
aukein	Cannelin 1860	
aukko	Varelius 1845 , Europaeus 1853 (VES), Varelius 1855 , Ahlman 1865 (VES), Liljefors 1868 , Salonen 1871, Rahkonen 1872b , Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882 , Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899	
crater	< Modeen 1848	
kolo	Varelius 1845, Varelius 1855	

LIITE 2

kraateri	OVS 1840 , Salonen 1895, Salonen 1899
krateri	SSV 1834 (RAPOLA), Cannelin 1860 , Meurman 1866 (VES), Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885
pikari	OVS 1840
reikä	OVS 1831, SSV 1833, OVS 1840
suukko	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
tulilakeinen	SSV 1834 (RAPOLA)
tuliräppänä	SSV 1834 (RAPOLA)

KRAVUN KÄÄNTÖPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

kesäinen päivän- seisanto	LSKH 1845 (RAPOLA)
krapun käännepiiri	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
krapun käännetpiiri	Ahlqvist 1855
krapun kääntymäpiiri	Cannelin 1860
krapun kääntöpiiri	Ahlqvist 1855
kravun käännepiiri	Juuti 1884
kravun kääntymäpiiri	Salonen 1871
kravun kääntöpiiri	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
pohjainen kääntöpiiri	Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881
pohjaiskääntöpiiri	Elmgren 1867, Collan 1881
pohjasen käännöspiiru	OVS 1840
pohjaskäännöspiiru	OVS 1840
pohjoinen käännepiiri	LSKH 1845 (RAPOLA)
pohjoinen kääntöpiiri	Dannholm 1889, Nissinen 1896
ravun käännepiiri	Korander 1862
ravun käännepyrä	Korander 1868
syyspäiväntasaaja	LSKH 1845 (RAPOLA)
äyriäisen käännetpiiri	< Dahm 1859

KUKKULA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

hyppylä	Tikkanen 1848
korkeus	Granlund 1849
kukkula	JAFro 1791, Varelius 1845, MY 1845, SMTR 1847, Finelius 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Varelius 1855, Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Carlsson 1869, Jalava 1876, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Collan 1881 , Dannholm 1889, < Topelius 1897
kumpu	SMTR 1847, < Modeen 1848 , Jalava 1876, Ignatius 1890, Juuti 1895, Kartasto/Sederholm 1899b
kunnas	SMTR 1847, Koskinen 1851, Ervast 1865, Liljefors 1868 , Dannholm 1889,

	Ignatius 1890, Juuti 1895
köykämä	SMTR 1847
mäki	SSV 1833, SSV 1841, Ahlqvist 1844, SMTR 1847, Finelius 1848, < Modeen 1848 , Tikkanen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855 , < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859 , Ahlqvist 1859b, < Dahm 1859, Cannelin 1860 , Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868 , Carlsson 1869, Ahlqvist 1871 , Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Rahkonen 1878, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Rahkonen 1894, Juuti 1895, < Topelius 1897
pylvänne	Cannelin 1860, Granlund 1861
pättärä	Granlund 1849, Granlund 1873
törmä	SMTR 1847
töykämä	SMTR 1847
töyry	SMTR 1847, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
töyränne	Liljefors 1868, Kartasto/Sederholm 1899c
vaara	< Modeen 1848
vuorenkukkula	Kartasto/Sederholm 1899
vuorentöyry	Ignatius 1890
ylänne	Ignatius 1890

KUKKULAJONO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

kukkulajono	Cannelin 1860
kukkularivi	Bäckwall 1876
kukkulasarja	Dannholm 1889

KUMPUMAA, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
KORKOMAA

korkomaa	Cannelin 1860, Ervast 1865
kumpumaa	Jalava 1876

KUUMA LÄHDE leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

geyseri	OVS 1840
kiehuva lähde	SSV 1833
kiehuvainen lähde	SSV 1833
kuohulähde	Ervast 1865 , Salonen 1871
kuuma lähde	OVS 1840, SSV 1841, Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899
lämmin lähde	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, < Topelius 1897

KUUMA VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

kuuma ilma-ala	Korander 1862, Korander 1868
----------------	------------------------------

LIITE 2

kuuma il- manala	Cannelin 1860
kuuma piiri	< Modeen 1848, Ahlqvist 1861
kuuma vyö	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
kuuma vyö- de	OVS 1840
kuuma vyö- hyke	Aejmelaeus 1847 (RAPOLA), Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899
kuuma vyö- teinen	OVS 1840
kuuma-ala	Korander 1862, Korander 1868
kuumma	Ahlqvist 1844
vyö	
lämmin osa	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859 ?, Ahlqvist 1871 ?
lämmin vyö	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859
tropillinen	Rahkonen 1882
vyöhyke	

KYLMÄ VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

kylmä ala	Korander 1862, Korander 1868
kylmä ilma-ala	Korander 1862, Korander 1868
kylmä ilmanala	Cannelin 1860
kylmä osa	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
kylmä piiri	< Modeen 1848, Ahlqvist 1861
kylmä vyöde	OVS 1840
kylmä vyöhyke	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881, < Topelius 1897
kylmä vyöteinen	OVS 1840
pohjaisin osa	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871

KÄÄNTÖPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

käännepiiri	Ahlqvist 1844, LSKH 1845 (RAPOLA), Warelius 1856, Ahlqvist 1859, Korander 1862, Ahlqvist 1871, Juuti 1884, < Topelius 1897
käännepiiri	Ahlqvist 1855
käännepiiri	< Modeen 1848, Ahlqvist 1861, Korander 1868
käännöspiiri	OVS 1840
kääntymäpiiri	Cannelin 1860, Salonen 1871
kääntöpiiri	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899
palauspiiri	Varelius 1856
tropiikki	Ahlqvist 1861
tropiikki	< Modeen 1848, Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881

LAAKSO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

alanko	Cannelin 1860, Carlsson 1862, Korander 1862, Elmgren 1867, Korander
--------	--

	1868, Collan 1881
alanne	Ervast 1865, Rahkonen 1882
alho	SMTR 1847
aukko	Salonen 1895
laakso	SSV 1833, Varelius 1845, SMTR 1847, Finelius 1848, < Modeen 1848 , Varelius 1855, Ahlqvist 1859b, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Forsman 1860, Carlsson 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Korander 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899
laaksonotkelma	Kartasto/Sederholm 1899c
laaksonsoikale	Liljefors 1868
laaksorotko	Kartasto/Sederholm 1899
lakso	OVS 1840, SSV 1841, Ahlqvist 1844 , MY 1846, SMTR 1847, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Cannelin 1860, Granlund 1861 , Korander 1862, Korander 1868, Ahlqvist 1871 , Granlund 1873 , Bäckwall 1876
laksopaikka	OVS 1840
laxo	JAFro 1791
notko	Korander 1862, Korander 1868
syväne	Ervast 1865
uurros	Ervast 1865

LAAKSOMAA, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
NOTKOMAA

laaksomaa Liljefors 1868, Carlsson 1869
laksomaa MY 1846, Cannelin 1860, Ervast 1865
notkomaa Ervast 1865

LAAKSONPOHJA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

laksonpohja Ervast 1865
pohja **Bäckwall 1876**, **Cajander 1878**

LAAKSON RINNE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

rinne **Bäckwall 1876**, **Cajander 1878**

LAAKSON YLÄOSA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

ylänne Jalava 1876, **Bäckwall 1876**, **Cajander 1878**

LAAKSOUOMA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

laaksouoma Kartasto/Sederholm 1899
laaksoura Kartasto/Sederholm 1899
laaksovana Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

laaksoväylä Kartasto/Sederholm 1899

LAGUUNI leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

laguna **Cannelin 1860, Ervast 1865**
 laguni Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885
 lagûni Korander 1868
 laguuna Salonen 1895, Salonen 1899
 laguuni Juuti 1884

LAHDEKE leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

lahdeke LSKH I 1845 (RAPOLA), **Lönnrot 1847**, Koskinen 1851, **Ervast 1865, Elmgren 1867**, Bäckwall 1876, Cajander 1878, **Collan 1881**, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Juuti 1891
 lahdelma **Lönnrot 1847**, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1859b, **Ahlqvist 1861, Ervast 1865, Elmgren 1867**, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Bäckwall 1876, Cajander 1878, **Collan 1881**, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1895, Kartasto/Sederholm 1899c
 mutka Cannelin 1860, **Ahlqvist 1861, Liljefors 1868**
 poukama 1835 Tarvanen (Rapola 1960, SSA), **Lönnrot 1847**, Koskinen 1851, **Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881, < Topelius 1897**

LAHTI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

laaksi TVS 1823
 lahti JAFro1791, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1823, OVS 1831, OVS 1840, Ahlqvist 1844, **Lönnrot 1847**, Finelius 1848, Tikkanen 1848, < Modeen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1859b, < Dahm 1859, < **Hallstén 1859, Cannelin 1860**, Forsman 1860, Granlund 1861, Ahlqvist 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, **Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868**, Korander 1868, Carlsson 1869, **Salonen 1871**, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, **Salonen 1874**, Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, **Salonen 1880, Collan 1881**, Rahkonen 1882, Juuti 1884, **Salonen 1885**, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Juuti 1895, **Salonen 1895**, Nissinen 1896, < **Topelius 1897**, Kartasto/Sederholm 1899c
 lahtivesi Ervast 1865
 laksi SSV 1833, Ahlqvist 1844, **Lönnrot 1847**, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
 mutka < **Modeen 1848, Salonen 1871**, Rahkonen 1872b, **Salonen 1874**, Ignatius 1890
 poukama Korander 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890
 vuono **Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899**

LAKEUDEN OSA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

keto < **Topelius 1897**

LAKEUS	leksikaalista variaatiota	maan pinnanmuotojen nimitykset
lakea	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859b, Ahlqvist 1859, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Länkelä 1875, Cajander 1878, Ignatius 1890, Juuti 1895	
auhto	Tikkanen 1848 (NS vain adj., ei CD-PS)	
laaka	Granlund 1861, Granlund 1873	
laakamaa	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873	
laakeus	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873	
lakeus	MY 1846, < Modeen 1848, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859b, Forsman 1860, Korander 1862, Carlsson 1862, Carlsson 1869, Rahkonen 1872b, Länkelä 1875, Ignatius 1890, Juuti 1895, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899	
lietyännäismaa	Ignatius 1890	
LAMPI	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
järvi	Lönnrot 1847	
lammi	< Modeen 1848 , Ahlqvist 1859b, Cannelin 1860 , Ervast 1865 , Cajander 1878, Juuti 1881, Juuti 1891, Juuti 1895	
lampi	Lönnrot 1847 , Finelius 1848, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Carlsson 1869, Collan 1881 , Dannholm 1889 , Ignatius 1890, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899c	
LASKUJOKI	vakiintumista ei voi arvioida	vesistönimitykset
laskujoki	Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Nissinen 1896	
laskuvesi	Rahkonen 1894	
LASKUVESI	leksikaalista variaatiota	vieraiden ilmiöiden nimitykset
laskeuminen	Ahlqvist 1844	
laskuvesi	Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Salonen 1895, Salonen 1899	
luode	Helenius 1838 (SSA, nykymerkitys, RAPOLA), SSV 1841 , SMTR 1847 (RAPOLA), Lönnrot 1847 , Ervast 1865 , Ahlman 1865 (RAPOLA), Elmgren 1867 , < Hallsten 1868 , Ahlqvist 1871 , Salonen 1871 , Collan 1881 , Rahkonen 1882 , Juuti 1884 , Ignatius 1890, Nissinen 1896 , < Topelius 1897	
luodet	Roos 1845 (RAPOLA)	
pakovesi	SSV 1833 (Rapola 1960), Europaeus 1853 (RAPOLA), Cannelin 1860, Eurén 1860 (RAPOLA), Ahlman 1865 (RAPOLA), Korander 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895 , < Topelius 1897 , Salonen 1899	
vedenlasku	Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Collan 1881	
vesipako	Korander 1862	
vuoksi	Renvall 1826 (RAPOLA; SKES), Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Cannelin 1860 , Rahkonen 1872b , Salonen 1874 , Salonen 1880 , Salonen 1885 , Salonen 1895 , Salonen 1899	
LATVAJOKI	vakiintumista ei voi arvioida	vesistönimitykset
latvajoki	Ervast 1865	

LAUHKEA VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

lauha ilmanala	Cannelin 1860
lauha vyöde	OVS 1840
lauha vyöteinen	OVS 1840
lauhkea osa	Ahlqvist 1871
lauhkea vyöhyke	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Salonen 1885, Salonen 1895, < Topelius 1897
lempeä piiri	Ahlqvist 1861
lempiä osa	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859
lämmin ala	Korander 1862, Korander 1868
lämmin vyöhyke	< Modeen 1848

LEVEYS leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

latitud	< Modeen 1848, < Dahm 1859
latitudi	Cannelin 1860, Ervast 1865, Rahkonen 1882, Rahkonen 1886
latitudo	Elmgren 1867, Collan 1881
leve	Kilpinen 1842 (RAPOLA)
leveys	Ahlqvist 1844, < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1861, Ervast 1865, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1882, Rahkonen 1886
leveysaste	Elmgren 1867, Collan 1881
napakorkeus	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881
poikki-ilma	Cannelin 1860
poikki-ilmasuunta	Cannelin 1860
poikkisuunta	Cannelin 1860

LEVEYSASTE leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

latitudi-grad	Cannelin 1860
leveysasema	Ignatius 1890
leveysaste	(Rapolan mukaan vasta 1885 Ferd. Ahlman ja K. Forsman), Ervast 1865, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Nissinen 1896, Kartasto/Savander 1899
leveysviiva	TVS 1821 (RAPOLA) (Rapola (1960))
levyaste	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873
levytaste	Länkelä 1875
sirkkelin graadi	MY 1845

LEVEYSPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

leveyden piiri	< Dahm 1859
----------------	-----------------------

leveyspiiri	Korander 1862, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899
leveyspykälä	Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859b
leveysympyrä	Korander 1868 (NS eri merkitys, täht.)
paralleli	Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881
paralleli-piiri	Rahkonen 1882 , Ignatius 1890
parallelli	Kartasto/Savander 1899
parallelli-piiri	Rahkonen 1882
rintaympyrä	< Modeen 1848, Ahlqvist 1861 , Korander 1868
tasapiiri	Korander 1862 , Korander 1868
tasaympyrä	< Modeen 1848 , Ahlqvist 1861, Korander 1862, Korander 1868
yhdensuuntainen piiri	Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Collan 1881, Rahkonen 1882
yhdensuuntainen pyöriö	Ignatius 1890
yhdensuuntaispiiri	Liljefors 1868

LIEJUVUORI vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

liejuvuori Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

LIMAANI leksikaalinen variaatio maan pinnanmuotojen nimitykset

haff	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
liman	Cannelin 1860
limani	Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
suulahdelma	Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Ignatius 1890, Salonen 1895, Salonen 1899
suulahti	Cannelin 1860 , Ervast 1865, Liljefors 1868 , Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Salonen 1895, Salonen 1899

LLANOS leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

lanos-meri	< Modeen 1848
lianos	Korander 1868
ljanos	Juuti 1884
llano	Rahkonen 1872b, Salonen 1874
llanos	< Dahm 1859, Cannelin 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Rahkonen 1886, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899
llanos-tasamaa	< Dahm 1859, Cannelin 1860, Liljefors 1868
llanos-tasanko	Rahkonen 1882
ruohomeri	< Modeen 1848, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868

LOUNAS leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

etelälänsi	Rinta-Nikkola 1804, Ahlqvist 1844
etelälänsipuoli	Laitinen 1875

LIITE 2

louna	MY 1845, Varelius 1845, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Granlund 1861, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Granlund 1873, Cajander 1878, Ignatius 1890, < Topelius 1897
lounailma	Varelius 1855
lounaissuunta	Korander 1862
lounapäivä	Varelius 1853
lounas	Varelius 1845, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Carlsson 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Korander 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Länkelä 1875, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Savander 1899
lounasilma	TVS 1820
lounassuunta	Korander 1868
lounat	< Modeen 1848
lounatsuunta	Korander 1862, Korander 1868
lounna	< Hallstén 1859
länsietelä	OVS 1829, MY 1845, SMTR 1847, Finelius 1848, < Hallstén 1859, Cannelin 1860, Bäckwall 1876
merilänsi	STS 1776, Granlund 1861
talvipäivän lasku	TVS 1820, Ahlqvist 1861

LUMIRAJA leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

lumiraja	Ahlqvist 1844, MY 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Korander 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Nissinen 1896
lumenraja	Ervast 1865, < Topelius 1897
lumipiiri	Elmgren 1867, Collan 1881

LUMIVUORI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

lumikukkula	Ervast 1865
lumitunturi	< Modeen 1848, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Dannholm 1889
lumivuori	MY 1845, Ervast 1865

LUMIVYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

lumen ja jään seutu	Nissinen 1896
lumiseutu	Nissinen 1896

LUMIVYÖRY leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

(lawiaanmmilakso [!])	MY 1845)
jääkinka	Korander 1868
laviini	Salonen 1895, Salonen 1899
lavina	SSV 1834 (RAPOLA)
lavini	SSV 1833, < Dahm 1859, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen

	1880, Salonen 1885
lumikinos	Korander 1868
lumipalli	SSV 1833, SSV 1834 (RAPOLA)
lumivyöry	Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899
lumivyöryke	OVS 1840, Ignatius 1890
tunturivyöry	Dannholm 1889

LUODE leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

kesäpäivän lasku luode	TVS 1820 TVS 1820, MY 1845, < Modeen 1848 , Tikkanen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, Varelius 1856 ?, Ahlqvist 1859, Granlund 1861, Korander 1862, Carlsson 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Bäckwall 1876, Jalava 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1895, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899, Salonen 1899
luodeilma	Cajander 1878
luodepohjanen	Ervast 1865
luodepohjoinen	Kartasto/Sederholm 1899c
luodet	< Hallstén 1859
luote	STS 1776
luoteinen	< Hallstén 1859, Ervast 1865, Kartasto/Sederholm 1899c
länsipohia	Rinta-Nikkola 1804
länsipohiainen	Rinta-Nikkola 1804
länsipohja	MY 1845, < Hallstén 1859
länsipohjanen	Cannelin 1860
pohjaislänsi	Ahlqvist 1844
pohjoislänsi	MY 1844, SMTR 1847

LUONNOLLINEN ILMASTO vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

luonnollinen ilmanala	Ervast 1865
todellinen ilmanala	Ervast 1865

LUONNONMAANTIEDE leksikaalista variaatiota tieteenalan nimitykset

luonnollinen geografia	Cannelin 1860
luonnollinen maantiede	Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891, Juuti 1895
luonnonomainen maantiede	Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881
luonnonomainen maantiede	Liljefors 1868

LUOTO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

luotomaa	Ahlqvist 1844 , Finelius 1848, Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Ahlqvist 1871
luoto	MY 1845, Lönnrot 1847, Tikkanen 1848, Finelius 1848, < Hallstén 1859, Koran-

LIITE 2

der 1862, **Ervast 1865, Elmgren 1867**, Korander 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, **Collan 1881**, Juuti 1881, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Juuti 1891, Salonen 1895, Juuti 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899

saari Varelius 1845, Varelius 1855, Granlund 1861, Granlund 1873

LÄHDE vakiintunut vanhassa kirjasuomessa vesistönimitykset

lähde **Ahlqvist 1844, < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859**, Ahlqvist 1859b, **Cannelin 1860**, Ervast 1865, **Liljefors 1868, Ahlqvist 1871**

lähte JAFro1791

LÄHDEJOKI leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

lähde SMTR 1847, **Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868**, Kartasto/Savander 1899

lähdejoki Nissinen 1896

LÄMPÖVYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

lämpövyöhyke Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

LÄNSI vakiintunut vanhassa kirjasuomessa maapalloa kuvaavat nimitykset

länsi STS 1776, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, OVS 1831, Ahlqvist 1844, MY 1844, Varelius 1845, Tikkanen 1848, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, Varelius 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, **Elmgren 1867, Liljefors 1868**, Korander 1868, Ahlqvist 1871, **Salonen 1871**, Rahkonen 1872, **Rahkonen 1872b**, Granlund 1873, **Salonen 1874**, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, **Salonen 1880, Collan 1881**, Juuti 1881, **Rahkonen 1882**, Juuti 1884, **Salonen 1885, Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < **Topelius 1897**, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c

läntä TVS 1820

LÄNSILOUNAS, vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset
LÄNSILOUNAINEN

länsilouna MY 1845

LÄNSILUODE vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

länsiluode MY 1845

LÄNTINEN leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset
PALLONPUOLISKO

läntinen maapuolisko Ahlqvist 1844, Korander 1862, Korander 1868

länsipuolisko	Korander 1862, Korander 1868
länteinen maanpuolisko	MY 1845
länteinen maapuolikko	Ahlqvist 1859
länteinen maapuolisko	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1871
länteinen puolisko	< Modeen 1848
läntinen maanpuolisko	Finelius 1848, Cannelin 1860, Ignatius 1890
läntinen maapuoli	< Modeen 1848
läntinen pallonpuolisko	Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Collan 1881, Juuti 1884, Salonen 1895, Salonen 1899
läntinen pallopuolisko	Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885
läntinen puolikko	Ahlqvist 1859
läntinen puoliska	Ahlqvist 1855
läntinen puolisko	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1871

LÄNTINEN PITUUS vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

läntinen pituus **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889**

MAAN AKSELI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

akseli **SSV 1835 (RAPOLA), OVS 1840, LSKH 1845 (RAPOLA), < Modeen 1848, < Dahm 1859, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

maakseli Korander 1862, **Elmgren 1867, Collan 1881**

maan akseli **Ahlqvist 1844, Varelius 1845, Ahlqvist 1855, Varelius 1855, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Korander 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899**

napa **OVS 1840**

MAANJÄRISTYS leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

maajäre' **Lönnrot 1847**

maajäritys **Lönnrot 1847**

maajäräys **Lönnrot 1847**

maaniäristys Rinta-Nikkola 1804

maanjärinä STS 1776, TVS 1820, OVS 1829, OVS 1830, SSV 1833, OVS 1840, Carlsson 1862

maanjäritys STS 1776, JAFro 1791, TVS 1820, TVS 1823, SSV 1833, OVS 1840, MY

	1844, Varelius 1845, Varelius 1855, Varelius 1856 , Cannelin 1860, Granlund 1861, Carlsson 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Liljefors 1868, Korander 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b , Granlund 1873, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, < Topelius 1897
maanjärähdys	Liljefors 1868
maanjärähys	OVS 1829, OVS 1830
maanjäräys	OVS 1829, MY 1846, Korander 1868
maantärinä	< Topelius 1897
maantäristys	< Dahm 1859, Bäckwall 1876
maantäräys	Lönnrot 1847 , Korander 1868, Kartasto/Sederholm 1899c
tärähtämä	Lönnrot 1847

MAANKOHOAMINEN vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

maankohoaminen **Bäckwall 1876, Nissinen 1896**, Kartasto/Sederholm 1899c

MAANNAPA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

maannapa	Becker 1820 (RAPOLA), TVS 1820 , TVS 1821 (RAPOLA), Vikman 1840-1 (RAPOLA), OVS 1840 , Ahlqvist 1844, MY 1844, LSKH 1845 (RAPOLA), < Modeen 1848 , Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Forsman 1860, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861 , Korander 1862, Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Juuti 1884, < Topelius 1897
napa	MY 1845, Varelius 1845, LSKH 1845 (RAPOLA), Lönnrot 1847 , Aejmelaeus 1847 (RAPOLA), Warelius 1855 , < Dahm 1859, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874 , Bäckwall 1876, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885 , Ignatius 1890, Salonen 1895, Salonen 1899 , Kartasto/Biese 1899
poli	Rinta-Nikkola 1804
pooli	OVS 1840

MAANOSA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

maailmanosa	TVS 1821 (RAPOLA), OVS 1831, OVS 1840, Bredow-Erenius 1858 (RAPOLA), Ahlman 1872 (RAPOLA)
maakunta	JAFro1791, Ahlqvist 1844
maanosa	TVS 1825 (RAPOLA), Ahlholm 1830 (RAPOLA), Ahlqvist 1844, LSKH 1845 (RAPOLA), SMTR 1847 (RAPOLA), SMTR 1848 (RAPOLA), Ahlqvist 1859, Cannelin 1860 , Forsman 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Salonen 1871 , Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Ahlman 1872 (RAPOLA), Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Salonen 1895, Nissinen 1896 , < Topelius 1897
maanpiirin osa	Europaeus 1853 (RAPOLA), Forsman 1860
maaosa	Mehiläinen 1836 (RAPOLA), MY 1845, Tikkanen 1848 , < Modeen 1848, Finelius 1848 , Ahlqvist 1855, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1862 Liljefors 1868, Korander 1868
mailman	Rinta-Nikkola 1804

pääosa		
mailmanosa	STS 1776, Rinta-Nikkola 1804	
pääosa	TVS 1820	
MAANPINTA	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
maanpinta	Juuti 1891, Juuti 1895	
MAANTIEDE	leksikaalista variaatiota	tieteenalan nimitykset
geografia	Rinta-Nikkola 1804, OVS 1840 , Koulujärj. 1843 (RAPOLA), Ahlqvist 1844, MY 1844, < Modeen 1848 , Ahlqvist 1855, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861 , Korander 1862 , Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868 , Bäckwall 1876, Collan 1881, Ignatius 1890, < Topelius 1897	
geographia	Ahlholm YMH 1830 (RAPOLA), Ahlman 1872 (RAPOLA), Godenhjelm 1873 (RAPOLA)	
maakerto	Lönnrot, Muistelmia I 1836 (RAPOLA)	
maakirjoitus	Helenius 1838 (RAPOLA)	
maakuntaintieto	MY 1845 (RAPOLA)	
maammeselitys	OVS 1840	
maanopas	Ahlqvist 1844 , MY 1844 , SMTR 1847, Kanava 1847 (RAPOLA), Finelius 1848, Krohn 1862 (RAPOLA), Ahlman 1872 (RAPOLA)	
maanoppi	Kanava 1847 (RAPOLA), Aejmelaeus YH 1847 (RAPOLA)	
maanselitys	MY 1844	
maantiede	SMTR 1847, 1847 Lönnrot (Rapola 1960), Granlund 1849, Koskinen 1851, Ahlqvist 1859b, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Koskinen, Mehil. 1861 (RAPOLA), Carlsson 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Ahlman 1872 (RAPOLA), Godenhjelm 1873 (RAPOLA), Salonen 1874, Jalava 1876, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Nissinen 1896 , < Topelius 1897, Kartasto/Savander 1899	
maantieto	Abr. Poppius 1818 (RAPOLA, Rapola 1960), MY 1844, Europaes 1853 (RAPOLA), Ahlqvist 1855 , Cannelin 1860, Granlund 1861, Granlund 1873, Cajander 1878, Salonen 1895	
maatiede	LSKH II 1846 ja III 1847 (Tikkanen)(RAPOLA), SMTR 1847 (RAPOLA), < Modeen 1848 , Tikkanen, Annikka II (RAPOLA), Lönnrot 1851 (RAPOLA), Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1861, Korander 1862 , Liljefors 1868 , Korander 1868 , Ahlqvist 1871, Rahkonen 1882	
maatieto	LSKH 1845 (RAPOLA), Finelius 1848	
maidelma	Lönnrot Muistelmia I 1836 (RAPOLA), Kilpinen 1842 (RAPOLA), Kanava 1845 (RAPOLA), Kanava 1846 (R. Tiihonen) (RAPOLA), < Modeen 1848 , C.F. Coranderin kirje Ahlqvistille 1848 (RAPOLA),	
mâtiede	Kilpinen, SMTR 1864 (RAPOLA)	
MAANVYÖRYMÄ	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
maanraukeema	Lönnrot 1847	
maanrinne	< Modeen 1848	
maanvieremä	< Topelius 1897	

LIITE 2

maanvierimä **Lönnrot 1847**
 maaraue' **Lönnrot 1847**
 vuorenvieremä **Nissinen 1896**

MAAPALLO leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

maan kluutu Rinta-Nikkola 1804
 globi **OVS 1840**, Koulujärj. 1843 (RAPOLA)
 kloodu **OVS 1840**
 maa **TVS 1820, OVS 1840**, Granlund 1849, **Ervast 1865**, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895
 maailmanpiiri TVS 1821 (RAPOLA)
 maailmapallo MY 1844
 maankehä Koulujärj. 1843 (RAPOLA)
 maanpalo **Helenius 1838** (RAPOLA + 1960), MY 1844, Cannelin 1860, Forsman 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Ignatius 1890, Salonen 1895, **Nissinen 1896**, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c
 maanpiiri **JAFro 1791**, TVS 1821 (RAPOLA), Ahlholm 1830 (RAPOLA), MY 1844, **LSKH 1845** (RAPOLA), Aejmelaeus 1847 (RAPOLA), SMTR 1847 (RAPOLA)
 maapalli OVS 1840
 maapallo Rapolan (1960) mukaan vasta Roos, Tikkanen, Varelius 1845, Roos 1845 (RAPOLA), MY 1845, Varelius 1845, **LSKH 1845** (RAPOLA), Tarvanen 1846 (RAPOLA), < Modeen 1848, **Europaeus 1853** (RAPOLA), Varelius 1855, Varelius 1856, Carlsson 1862, Korander 1862, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Korander 1868, Rahkonen 1872b, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890, < Topelius 1897
 maapiiri OVS 1840, Koulujärj. 1843 (RAPOLA)
 mailma OVS 1840
 mailmankloodu OVS 1840
 palli **OVS 1840**

MAAVESI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

maavesi Ervast 1865, < **Topelius 1897**

MANNER leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

kontinentti **Ervast 1865**, Ignatius 1890
 kuiva STS 1776, Tikkanen 1848
 kuiva maa JAFro 1791, Rinta-Nikkola 1804, Ervast 1865, Salonen 1871, Bäckwall 1876
 maa SSV 1841, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871, Nissinen 1896
 manner **OVS 1840, SSV 1841, Ahlqvist 1844**, < Modeen 1848, **Finelius 1848**, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Granlund 1861, **Ahlqvist 1861**, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Rahkonen 1872, **Rahkonen 1872b**, Granlund 1873, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, **Salonen 1880**, Juuti 1881, Collan 1881, **Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, **Salonen 1895**, Juuti 1895, **Nissinen 1896**, Kartasto/Biese 1899
 mannermaa OVS 1840, Ahlqvist 1844, MY 1845, < Modeen 1848, Granlund 1849, Vareli-

	us 1853, Ahlqvist 1855 , < Dahm 1859, Ahlqvist 1859 , Cannelin 1860 , Forsman 1860, Granlund 1861, Ahlqvist 1861 , Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Korander 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871 , Ahlqvist 1871 , Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899, Kartasto/Savander 1899
mantere	STS 1776 , TVS 1820, OVS 1830, Varelius 1845, LSKH I 1845 (RAPOLA) , Tikkanen 1848, Varelius 1855, Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Cannelin 1860, Liljefors 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871 , Salonen 1874 , Rahkonen 1878, Ignatius 1890, Rahkonen 1894
manteremaa	TVS 1820
mantermaa	Granlund 1849
vahva maa	Rinta-Nikkola 1804

MANNERILMASTO leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

kontinentali-ilmanala	Ignatius 1890
maailmasto	Ignatius 1890
mannerilmanala	Nissinen 1896
mannerilmasto	Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Nissinen 1986 , Kartasto/Biese 1899
mannermaan ilmanala	Salonen 1871, Dannholm 1889
mannermaan ilmasto	Dannholm 1889
mantereen ilmanala	Cannelin 1860 , Salonen 1895, Salonen 1899
mantereinen ilmanala	Salonen 1874, Salonen 1895, Salonen 1899
mantereinen ilmasto	Salonen 1880, Salonen 1885
mantereisilmasto	Elmgren 1867 , Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Collan 1881 , Rahkonen 1882
manteren ilmanala	Ervast 1865 , Liljefors 1868
sisämaanilmanala	Ignatius 1890

MAREMMI vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

maremma	Ervast 1865
maremman	Cannelin 1860
maremmon	Cannelin 1860
maremna	Korander 1868

MARSKIMAA leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

ahomaa	Korander 1868
march-maa	Korander 1868

LIITE 2

marschi Salonen 1871
 marsch-maa Cannelin 1860, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1874
 marski Dannholm 1889
 marskimaa **Ervast 1865**, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, **Dannholm 1889**, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899
 suolaniittymaa **Ervast 1865**

MATALIKKO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

laaka **Lönnrot 1847**
 matala OVS 1832, **Lönnrot 1847**, **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, Bäckwall 1876, Ignatius 1890, < Topelius 1897
 matalikko Cajander 1878

MATEMAATTINEN ILMASTO vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

mathematillinen ilmanala **Ervast 1865**

MATEMAATTINEN MAANTIEDE, vakiintumista ei voi arvioida tieteenalan nimitykset
 KARTOGRAFIA

määräysopillinen geografia Cannelin 1860
 suureopillinen maantiede Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881
 suureopillinen maantiede **Liljefors 1868**

MERENLAHTI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

merenlahdelma Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Ignatius 1890
 merenlahti Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, OVS 1829, SSV 1841, Ahlqvist 1844, Tikkanen 1848, Finelius 1848, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859, Forsman 1860, Cannelin 1860, Granlund 1861, **Ahlqvist 1861**, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, **Salonen 1871**, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881, Juuti 1881, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Kartasto/Savander 1899, Salonen 1899
 merenmutka **Cannelin 1860**, Ahlqvist 1861, Liljefors 1868
 merenpoukama Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
 merenvuono Ervast 1865
 merihaarukka Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
 rannikkomeri **Nissinen 1896**
 valtamerenlahti Ahlqvist 1861

MERENSAARI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

merenluoto Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873, Kartasto/Biese 1899
 merensaari OVS 1831, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1859b, Ahlqvist 1871, Juuti 1895

MERENSAARISTO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

merensaaristo Länkelä 1875, Juuti 1895

MERI vakiintunut vanhassa kirjasuomessa maan pinnanmuotojen nimitykset

meri STS 1776, JAFro 1791, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, OVS 1829, SSV 1833, OVS 1840, Ahlqvist 1844, **Lönnrot 1847**, < **Modeen 1848**, Finelius 1848, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1859b, < **Dahm 1859**, **Cannelin 1860**, Forsman 1860, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, **Liljefors 1868**, Korander 1868, Carlsson 1869, **Salonen 1871**, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, **Salonen 1874**, **Bäckwall 1876**, Rahkonen 1878, **Salonen 1880**, Collan 1881, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, **Salonen 1885**, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, **Salonen 1895**, Juuti 1895, < Topelius 1897, Kartasto/Biese 1899, **Salonen 1899**

MERIALUE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

merialue **Nissinen 1896**

meriosa (vrt. maanosa) Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

MERI-ILMASTO leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

meren ilmanala **Cannelin 1860, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1895, Salonen 1899**

merenilma Salonen 1871 (voi tarkoittaa myös mereltä tulevaa ilmaa, meri-ilmaa)

merenilmasto **Elmgren 1867, Collan 1881**

meri-ilma Rahkonen 1872b (NS ja CD-PS eri merkitys, tässäkin nykymerk. mahd.), Salonen 1874 (nykymerk. mahd.), Salonen 1880 (nykymerk. mahd.), Salonen 1885 (nykymerk. mahd.), Salonen 1895 (nykymerk. mahd.)

meri-ilmanala Nissinen 1896

meri-ilmasto Rahkonen 1872b, **Salonen 1874, Salonen 1880**, Rahkonen 1882, **Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889**, Ignatius 1890, **Nissinen 1896, Kartasto/Biese 1899**

rannikkoilmanala Ignatius 1890

rannikkoilmasto **Dannholm 1889, Nissinen 1896**

rantailmasto Dannholm 1889

rantamaan ilmas- Dannholm 1889

to

valtameren il- **Ervast 1865**

manala

MERIJOKI 'mereen laskeva joki' vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

merijoki **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

MERITUULI vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

merentuuli Ervast 1865

merituuli Korander 1868, **Nissinen 1896**

MERIVEDEN LIIKE vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

meriveden liikunto **Nissinen 1896**

MERIVIRTA leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

merenvirta **SSV 1841, Cannelin 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868**, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, **Collan 1881, Nissinen 1896, < Topelius 1897**

merivirta **Korander 1862, Liljefors 1868, Korander 1868**, Salonen 1880, Rahkonen 1882, **Juuti 1884**, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895

METSÄNRAJA, METSÄ-RAJA vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

metsäraja **Nissinen 1896**

MINUUTTI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

hetki SMTR 1847

minuti SMTR 1847, **Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Collan 1881**

minutti **Rahkonen 1872b**

minuuti **Ignatius 1890**

minuutti **MY 1845, < Modeen 1848**, Granlund 1849, **Ahlqvist 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859**, Granlund 1861, Granlund 1873, **Rahkonen 1882, Dannholm 1889**

pienike **Varelius 1856**

äske **Ahlqvist 1855**

MONSUUNI vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

etelämonsuuni **Kartasto/Biese 1899**

monsuni Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889

monsuuni **Nissinen 1896**

monsuni **Ervast 1865**

monsunituuli Ervast 1865

vuodenajan tuuli **Nissinen 1896**

MULTAHARJU vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

multaharju **Juuti 1895**

MUSTANMULLAN SEUTU vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

mustanmullan alue **Nissinen 1896**

mustanmullan seutu Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, **Juuti 1884**, Salonen 1885, Salonen 1895

väkimultavyöhyke Salonen 1871

MYRSKY, RAJUTUULI	vakiintumista ei voi arvioida	ilmastonimitykset
myrsky	Dannholm 1889, < Topelius 1897	
rajutuuli	OVS 1829, OVS 1831	
MÄKIJUOTTI	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
mäkijono	Cannelin 1860	
MÄKIMAA	vakiintunut vanhassa kirjakielessä	maan pinnanmuotojen nimitykset
mäkimaa	Tikkanen 1848, Cannelin 1860, Korander 1868, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Laitinen 1875, Rahkonen 1882, Juuti 1895	
NADIIRI	vakiintumista ei voi arvioida	maapalloa kuvaavat nimitykset
nadir	Rahkonen 1882, Rahkonen 1886	
NAPAPIIRI	leksikaalista variaatiota	maapalloa kuvaavat nimitykset
napapiiri	Ahlqvist 1844 (voisi olla myös leveyspiiri yleensä?), Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859 , Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871 , Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899	
napaympyrä	< Modeen 1848, Cannelin 1860 (NS eri merkitys), Ahlqvist 1861	
poolin sirkkilä	OVS 1840	
poolin ympäristö	OVS 1840	
NAPASEUTU, NPAVYÖHYKE	vakiintumista ei voi arvioida	ilmastonimitykset
napaseutu	Nissinen 1896, < Topelius 1897	
napavyöhyke	Ignatius 1890	
NAPAVIRTA	vakiintumista ei voi arvioida	ilmastonimitykset
kylmä napavirta	Korander 1862, Korander 1868	
maannavanvirta	Ervast 1865	
napavirta	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Juuti 1884	
NIEMENNENÄ	leksikaalista variaatiota	maan pinnanmuotojen nimitykset
huippu	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873	
kap	Cannelin 1860	
kärki	< Modeen 1848 , Juuti 1895	
maankärki	< Topelius 1897	

LIITE 2

nenä	SSV 1833, Cannelin 1860 , Carlsson 1869, Salonen 1874, Juuti 1881, Juuti 1891, Kartasto/Biese 1899
nenäke	Vikman 1840-I (RAPOLA)
niemeke	< Modeen 1848, Korander 1862, Korander 1868, < Topelius 1897
niemennenä	SSV 1841, < Modeen 1848 , Ahlqvist 1859b, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1861 , Korander 1862, Korander 1868, Ahlqvist 1871
niemennokka	Juuti 1884
niemi	Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881
niemikärki	< Modeen 1848
nieminenä	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855
nokka	Cannelin 1860, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881
nuha	Granlund 1849, < Hallstén 1859, Granlund 1861, Granlund 1873
saarenne	Cajander 1878
sikko	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873
suippu	Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Rahkonen 1882, Rahkonen 1894

NIEMI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

haikka	Varelius 1845, Varelius 1855
huippu	Ervast 1865
kulppo	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
maakielukka	Ahlqvist 1844, < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
maannuha	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873
maansträi	Rinta-Nikkola 1804
merenniemeke	Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891, Juuti 1895
merenniemi	Liljefors 1868
nenä	Vikman 1840-I (RAPOLA)
niemeke	1823 TVS (? Wikman) (Rapola 1960), TVS 1823, Tarvanen 1835 (RAPOLA), Vikman 1840-I (RAPOLA) , LSKH II 1846 (RAPOLA), SMTR 1847, Lönnrot 1847 , Koskinen 1851, Korander 1862, Liljefors 1868 , Korander 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871 , Rahkonen 1872b, Rahkonen 1872, Salonen 1874 , Rahkonen 1878, Salonen 1880 , Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885 , Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895 , Juuti 1895, Salonen 1899
niemensoikale	Cannelin 1860, Ervast 1865 , Liljefors 1868, Laitinen 1875, Ignatius 1890
niementö	Lönnrot 1847
niemi	Rinta-Nikkola 1804, TVS 1823, Vikman 1840-I (RAPOLA) , OVS 1840, Ahlqvist 1844 , Varelius 1845, MY 1845, Lönnrot 1847 , Tikkanen 1848, < Modeen 1848 , Finelius 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855 , Varelius 1855, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859 , Ahlqvist 1859b, Cannelin 1860, Granlund 1861, Ahlqvist 1861 , Korander 1862, Ervast 1865 , Korander 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871 , Ahlqvist 1871 , Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874 , Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880 , Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885 , Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895 , Juuti 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899 , Kartasto/Sederholm 1899
niemikkö	Carlsson 1869

niemimaa	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859b, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860, Elmgren 1867, Ahlqvist 1871, Collan 1881
niemisuikale nokka	< Modeen 1848, Korander 1862, Korander 1868 Salonen 1871, Salonen 1874
saarento	Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881, < Topelius 1897
träi	Rinta-Nikkola 1804

NIEMIMAA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

maanniemi	Rinta-Nikkola 1804
niemeke	Aejmelaeus 1847 (RAPOLA)
niemenoikale	Elmgren 1867, Collan 1881
niemi	Korander 1862, Korander 1868
niemimaa	Lönnrot 1847, < Modeen 1848, Finelius 1848, Ahlqvist 1856, < Dahm 1859, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899
saareke	TVS 1821 (RAPOLA), Lönnrot 1847
saarenne	Bäckwall 1876 (RAPOLA)
saarento	STS 1776, TVS 1822 (RAPOLA), TVS 1823, Lönnrot 1836 (RAPOLA), Lönnrot 1847, Granlund, M. 1856 (RAPOLA), Länkelä 1875, Ignatius 1890
saari	STS 1776

NIITTYRANTA vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

niittyraanta Rahkonen 1882

NOLLAMERIDIAANI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

alkumeridiani	Rahkonen 1882, Rahkonen 1886
ensimmäinen meridiani	Cannelin 1860
ensimmäinen puolenpäivänkaari	Korander 1868
ensimmäinen puolipäivänpiiri	Elmgren 1867, Collan 1881
ensimmäinen puolipäiväpiiri	Korander 1862
ensimmäinen puoliskaari	< Modeen 1848
Ferro-meridiani	< Modeen 1848, Cannelin 1860
Ferron puolenpäivänkaari	Korander 1868
Ferron puolipäiväpiiri	Korander 1862
keskimeridiaani	Kartasto/Savander 1899
nollameridiani	Rahkonen 1882, Rahkonen 1886

NOTKO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

holma	SMTR 1847
luola	SMTR 1847
noro	SMTR 1847, < Modeen 1848, Kartasto/Sederholm 1899
notko	SSV 1833, SMTR 1847, < Modeen 1848, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881, Juuti 1895, < Topelius 1897

LIITE 2

onsi SMTR 1847
 ouru SMTR 1847

NOUSUVESI leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

kohovesi **Salonen 1871**, Rahkonen 1872b, **Salonen 1874**, **Salonen 1880**, **Salonen 1885**, **Salonen 1895**, **Salonen 1899**
 luode **Europaeus 1853** (RAPOLA), **Ahlqvist 1855**, **Ahlqvist 1859**, **Cannelin 1860**, **Eurén 1860** (RAPOLA), **Rahkonen 1872b**, **Salonen 1874**, **Salonen 1880**, **Salonen 1885**, **Salonen 1895**, **Salonen 1899**
 luodet **Renvall 1826** (RAPOLA)
 luodetvesi **Renvall 1826** (RAPOLA)
 luodevesi **Cannelin 1860**, **Eurén 1860** (RAPOLA)
 luoetvesi OVS 1830 (RAPOLA)
 nousuvesi SSV 1833 (myös 1829 Wikman, SSV 1833 (Rapola 1960)), **Europaeus 1853** (RAPOLA), **Eurén 1860** (RAPOLA), **Cannelin 1860**, **Koskinen 1861** (RAPOLA), **Ahlman 1865** (RAPOLA), **Korander 1868**, **Liljefors 1868**, **Salonen 1871**, **Salonen 1874**, **Salonen 1880**, **Rahkonen 1882**, **Salonen 1885**, **Dannholm 1889**, **Salonen 1895**, < **Topelius 1897**, **Salonen 1899**
 veden nousu **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, **Collan 1881**
 vesinousu **Korander 1862**
 virtominen **Ahlqvist 1844**
 vuo Ignatius 1890
 vuoksi **Helenius 1838** (SKES, RAPOLA), **SSV 1841**, **Roos 1845** (RAPOLA), **SMTR 1847** (RAPOLA), **Lönnrot 1847**, **Eurén 1860** (RAPOLA), **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, **Ahlman 1865** (RAPOLA), **Liljefors 1868**, **Salonen 1871**, **Ahlqvist 1871**, **Collan 1881**, **Rahkonen 1882**, **Juuti 1884**, **Rahkonen 1886**, **Nissinen 1896**, < **Topelius 1897**

ONELMA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

onelma **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, **Collan 1881**

PAASI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

paasi < **Topelius 1897**

PALLONPUOLISKO, PUOLIPALLO, vakiintumista ei voi maapalloa kuvaavat
 HEMISFÄÄRI arvioida nimitykset

maanpallon puolisko **Varelius 1856** (käännös *hemisfer*)
 puolipallo **Varelius 1856**
 puolisko **OVS 1840**

PAMPA leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

pampa **Rahkonen 1872b**, **Salonen 1874**
 pampas < **Modeen 1848**, < **Dahm 1859**, **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, **Korander 1868**, **Liljefors 1868**, **Salonen 1871**, **Salonen 1880**, **Rahkonen 1882**, **Juuti 1884**, **Salonen 1885**, **Dannholm 1889**, **Salonen 1895**, **Salonen 1899**

Pampas- < Dahm 1859, Cannelin 1860, Liljefors 1868
 tasamaa
 pampas- Ervast 1865, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salo-
 tasanko nen 1885
 pampos **Korander 1862**

PASAATITUULI leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

pasaadituuli **Nissinen 1896**
 pasaatituuli **Rahkonen 1872b**
 passaatituuli **Liljefors 1868, Dannholm 1889, < Topelius 1897**
 passadituuli **Rahkonen 1882**
 passad-tuuli Korander 1868
 passatituuli **Ervast 1865**
 purjetuuli Korander 1868

PASAATIVYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

passaatituulien vyöhyke **Dannholm 1889**
 passaativyöhyke **Dannholm 1889**

PENEPLAANI, PUOLI- vakiintumista ei voi arvi- maan pinnanmuotojen nimi-
 TASANKO oida tykset

penepiani **Kartasto/Sederholm 1899c**
 puolitasanko **Kartasto/Sederholm 1899c**

PENGER vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

penger Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Ignatius 1890
 pengerrys Ignatius 1890 (nykykielessä eri merkitys)
 penner Ahlqvist 1859b

PENGERMAA leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

luisumaa Cannelin 1860
 paramos Cannelin 1860, Liljefors 1868
 pengermaa **Cannelin 1860, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899**
 porrasmaa **Cannelin 1860, Ervast 1865, Korander 1868 (voisi vastata NS:n merkitystä), Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**
 vierumaa Ervast 1865, Liljefors 1868

PENINKULMA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

neliökilometri Nissinen 1896
 penikulema JAFro 1791
 penikulma STS 1776, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1823, OVS 1829, OVS 1830, OVS 1831, SSV 1833, SSV 1841, Varelius 1845, < Modeen 1848, Granlund 1849,

	Varelius 1853, Varelius 1856, Ahlqvist 1859, Granlund 1861, Korander 1862, Carlsson 1862, Korander 1868, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871, Granlund 1873, Rahkonen 1878, Laitinen 1875, Dannholm 1889
penikuorma	TVS 1823
peninkulma	TVS 1820, Ahlqvist 1844 , MY 1844, Granlund 1849, Koskinen 1851, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Forsman 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Salonen 1871 , Bäckwall 1876, Jalava 1876, Cajander 1878, Salonen 1880 , Collan 1881, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, < Topelius 1897
penikuorma	OVS 1840, SMTR 1848, Cannelin 1860, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874
peninkuulma	LSKH 1845 (RAPOLA), < Modeen 1848, Finelius 1848, Tikkanen 1848

PINNANMUODOSTUS vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

pinnanmuodostus Nissinen 1896

PINTA-ALA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

ala	OVS 1829, Granlund 1861, Ervast 1865, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895
alus	< Modeen 1848
avarus	Rinta-Nikkola 1804
avaruus	Koskinen 1851, Varelius 1853, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Granlund 1861, Korander 1862, Carlsson 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Granlund 1873, Salonen 1874, Laitinen 1875, Länkelä 1875, Salonen 1880, Salonen 1885
laajuus	Ahlqvist 1861
laveus	STS 1776, MY 1844, MY 1846, Ahlqvist 1855, Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1874, Länkelä 1875
maanala	Elmgren 1867, Jalava 1876, Collan 1881, Salonen 1895
pinnanala	LSKH 1845 (RAPOLA), Tikkanen 1848, Ervast 1865
pinta	Bäckwall 1876
pinta-ala	1854 Blom (Rapola 1960), Rahkonen 1872b, Cajander 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899, Kartasto/Savander 1899

PITKITTÄISLAAKSO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

pitkinpäinen laakso	Ervast 1865
pitkinpäinen lakso	Cannelin 1860
pitkittäinen laakso	Nissinen 1896

PITUUS leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

longitud	< Modeen 1848 , < Dahm 1859
longitudi	Cannelin 1860 , Ervast 1865 , Rahkonen 1882 , Rahkonen 1886
longitudo	Elmgren 1867 , Collan 1881

pitke	Kilpinen 1842 (RAPOLA)
pitkinilma	Cannelin 1860
pitkinilmasuunta	Cannelin 1860
pitkinsuunta	Cannelin 1860
pituus	Ahlqvist 1844, < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Ahlqvist 1861, Ervast 1865, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1882, Juuti 1884
pituusaste	Elmgren 1867, Collan 1881

PITUUSASTE leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

longitudiaste	Ignatius 1890
pituusaste	Granlund 1849, Granlund 1861, Ervast 1865, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Kartasto/Savander 1899
pituuslevy	Laitinen 1875
pituusviiva	TVS 1821 (RAPOLA)
pituusväli	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873

POHJASÄRKKÄ vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

pohjasärkkä Kartasto/Sederholm 1899c

POHJOINEN leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

meren	STS 1776 (NS eri merkitys)
puoli	
pohia	Rinta-Nikkola 1804
pohiainen	Rinta-Nikkola 1804
pohinen	TVS 1820
pohja	STS 1776, TVS 1823, Ahlqvist 1844, MY 1845, < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Varelius 1855, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Granlund 1861, Korander 1862, Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872b , Granlund 1873, Salonen 1874 , Bäckwall 1876, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882 , Juuti 1884, Salonen 1885 , Ignatius 1890, Juuti 1895, Salonen 1895, Kartasto/Biese 1899, Salonen 1899
pohjainen	SSV 1841, Varelius 1845, Finelius 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Carlsson 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871 , Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Salonen 1880, Collan 1881, Juuti 1881, Juuti 1884, Salonen 1885, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895
pohjanen	TVS 1820, OVS 1831, MY 1845, Granlund 1849, Varelius 1853, Cannelin 1860, Forsman 1860, Granlund 1861, Ervast 1865, Liljefors 1868, Granlund 1873, Ignatius 1890
pohjoinen	MY 1844, Tikkanen 1848, Koskinen 1851, Ahlqvist 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Länkelä 1875, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Dannholm 1889, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Kartasto/Sederholm 1899, Salonen 1899
pohjonen	SMTR 1847, Korander 1868

pohoinen < **Modeen 1848**
 pohonen < Modeen 1848

POHJOINEN KYLMÄ VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

pohjainen kylmä vyö **Ahlqvist 1871**
 pohjainen kylmä
 vyöhyke **Ervast 1865, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Juuti 1891, Juuti 1895, Salonen 1895, Salonen 1899**
 pohjainen vyöhyke **Elmgren 1867, Collan 1881**
 pohjaispuoleinen
 kylmä tienoo TVS 1820
 pohjaispuolinen kyl-
 mä vyö **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871**
 pohjanpuolinen kyl-
 mä ilmanala **Cannelin 1860**
 pohjasvyöteinen OVS 1840
 pohjoinen kylmä
 vyöhyke **Dannholm 1889**

POHJOINEN LAUHKEA VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

pohjainen lauhkea **Ahlqvist 1871**
 vyö
 pohjainen lauhkea **Ervast 1865, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Juuti 1891, Juuti 1895**
 vyöhyke
 pohjaislauhkea vyö-
 hyke **Elmgren 1867, Collan 1881**
 pohjaispuolinen lem-
 piä vyö **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1859**
 pohjanpuolinen lauha
 ilmanala **Cannelin 1860**
 pohjoinen lauhkea **Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899**
 vyöhyke
 pohjoispuolinen lem-
 piä vyö **Ahlqvist 1855**

POHJOINEN LEVEYS leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

pohjainen le-
 veys < Hallstén 1859, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Juuti 1891, Juuti 1895
 pohjaisleveys **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1872, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Rahkonen 1894**
 pohjaislevy Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873
 pohjaslevy Granlund 1861, Granlund 1873
 pohjoinen le-
 veys **Dannholm 1889, Ignatius 1890**
 pohjoisleveys Rahkonen 1878, Ignatius 1890, Salonen 1895, Salonen 1899

pohjoislevy Laitinen 1875

POHJOINEN NAPAPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

pohjanen napapiiri **Ahlqvist 1844**
 pohjainen napapiiri **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Ervast 1865, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Juuti 1884, Salonen 1885**
 pohjainen napaympyrä Cannelin 1860
 pohjaisnapapiiri **Ervast 1865, Elmgren 1867, Rahkonen 1872b, Collan 1881, Rahkonen 1882**
 pohjoinen napapiiri **Ahlqvist 1855, Korander 1862, Dannholm 1889, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899**
 pohjonen napaympyrä **Korander 1868**

POHJOINEN PALLOPUOLISKO leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

pohjainen pallonpuolisko **Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Collan 1881, Juuti 1884**
 pohjainen pallopuolisko **Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885**
 pohjaispallonpuolisko **Elmgren 1867, Collan 1881**
 pohjanpuolikas **Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873**
 pohjaspuolisko **OVS 1840**
 pohjoinen maapuolisko LSKH 1845 (RAPOLA), Korander 1862
 pohjoinen pallonpuolisko **Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c**
 pohjoispuolisko **Korander 1862** (NS vain yleinen merkitys)
 pohjonen maapuolisko Korander 1868
 pohjospuolisko **Korander 1868**
 pohoispuolisko **< Modeen 1848**

POHJOISKOILLINEN vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

pohjaiskoillinen MY 1845
 pohjoiskoillinen Kartasto/Sederholm 1899c

POHJOISLUODE vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

pohjaisluode MY 1845

POHJOISNAPA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

pohiapolli Rinta-Nikkola 1804
 pohjainen TVS 1821 (RAPOLA), Varelius 1855
 maannapa

LIITE 2

pohjainen napa	TVS 1820, Varelius 1845, LSKH 1845 (RAPOLA), Varelius 1855, Cannelin 1860
pohjaisnapa	MY 1845, Vikman 1840-1? (RAPOLA), Ahlqvist 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Salonen 1895
pohjannapa	TVS 1821 (RAPOLA), Varelius 1845, Varelius 1855
pohjaspooli	OVS 1840
pohjoinen napa	LSKH I 1845 (RAPOLA)
pohjoisnapa	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Forsman 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Salonen 1871, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Salonen 1899
pohjosnapa	Korander 1868
pohoisnapa	< Modeen 1848

POIKITTAISHARJU, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
POIKKIHARJU

poikkiharju Kartasto/Sederholm 1899
sivuharju Bäckwall 1876

POIKITTAISLAAKSO, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
POIKKILAAKSO

poikkilaakso Nissinen 1896
poikkipäinen laakso **Ervast 1865**
poikkipäinen lakso **Cannelin 1860**

POLAARINEN ILMASTO vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

polaarinen ilmanala Ignatius 1890

POLDERI vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

polderi Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

POUTA-AIKA leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

kuiva aika **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Nissinen 1896**
poudanaika **Cannelin 1860**
pouta-aika **Varelius 1855, < Dahm 1859, Korander 1868**
poutakausi **Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881**

PREERIA vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

prairi **Rahkonen 1872b**
prairia **Dannholm 1889**
prairies **Liljefors 1868, Rahkonen 1882**

prairies-Sawannes **Cannelin 1860**
 prerii Juuti 1884

PUDAS vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

pudas Ignatius 1890

PUOLIPÄIVÄPIIRI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

diameteri **Cannelin 1860**
 leveysviiva **TVS 1821 (RAPOLA)**
 läpimitta **Liljefors 1868**
 läpiviiva **Cannelin 1860**
 meridiaani **Dannholm 1889, Nissinen 1896**
 meridian **Rinta-Nikkola 1804**
 meridiani Rinta-Nikkola 1804, < **Modeen 1848, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Collan 1881, Rahkonen 1882, Ignatius 1890**
 pituuden piiri < **Dahm 1859**
 pituusaste **Nissinen 1896**
 poikkiviiva **Liljefors 1868**
 puolenpäivänkaari **Korander 1868**
 puolenpäivänpiiri **Rahkonen 1872b, Salonen 1874**
 puolenpäivänviiva **Cannelin 1860**
 puolipäiväkaari Korander 1862, Korander 1868
 puolipäiväke **LSKH 1845 (RAPOLA), Varelius 1856**
 puolipäivän linia **Rinta-Nikkola 1804**
 puolipäivänkaari < **Modeen 1848**
 puolipäivänpiiri **Ahlqvist 1844, MY 1844, LSKH 1845 (RAPOLA), < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Varelius 1856, < Dahm 1859, Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859, Cannelin 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Juuti 1881, Collan 1881, Juuti 1884, Dannholm 1889, Juuti 1891, Salonen 1895, Nissinen 1896**
 puolipäivänviiva **TVS 1821 (RAPOLA)**
 puolipäiväpiiri **Korander 1862, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Ignatius 1890**
 puolipäiväpiiru **OVS 1840**
 puolipäiväympyrä **Ahlqvist 1861**
 puoliskaari < **Modeen 1848**

PURO leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

norro OVS 1829, Varelius 1853, **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871, < Topelius 1897**
 nuru Carlsson 1869
 oja JAFro 1791, **Lönnrot 1847, Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881**
 puro OVS 1829, **Ahlqvist 1844, Lönnrot 1847**, Tikkanen 1848, < Modeen 1848, **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1859b, Carlsson 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871, Collan 1881, Juuti**

1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1895, < Topelius 1897, Kartasto/Savander 1899

PUSTA vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

pusta **Cannelin 1860, Liljefors 1868, Korander 1868, Jalava 1876**

puszta **Jalava 1876**

PYSYVIEN TUULTEN VYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

pysyvien tuulien ala **Korander 1862, Korander 1868**

PYÖRRE leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

merinielukka **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855**

kurimus **Lönnrot 1847, Korander 1868**

merenkuohu **Cannelin 1860, Liljefors 1868**

merenpyörre **Elmgren 1867, Collan 1881, < Topelius 1897**

merinielu **Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871**

pyörre **Lönnrot 1847, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ervast 1865, Ahlqvist 1871**

vedennapa **Lönnrot 1847**

vedenpyörre **Cannelin 1860, Liljefors 1868**

PÄIVÄNTASAAJA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

aequator **Rinta-Nikkola 1804**

aeqvatori SSV 1834 (RAPOLA)

auringon linea Rinta-Nikkola 1804

ekvaattori **Dannholm 1889, Nissinen 1896**

ekvatori Rahkonen 1882, Rahkonen 1886

equator SMTR 1847, < **Modeen 1848**

equatori **Cannelin 1860, Korander 1862, Korander 1868**

eqvator Rinta-Nikkola 1804, < Modeen 1848, < **Dahm 1859**

keskupaikka **Varelius 1845 (RAPOLA)**

maailmantasausviiva **Vikman 1840-1 (RAPOLA)**

maanpallonkeskipiiru **Helenius 1838 (RAPOLA)**

palauspiiri Poppius 1840-1? (RAPOLA)

polttopiiri Aejmelaeus 1847 (RAPOLA)

päinwäntasaaja? Juuti 1891 (kirjoitusvirhe)

päiväntasaaja **Ahlqvist 1844** (myös Rapola 1960, 58), **Varelius 1845, LSKH 1845** (RAPOLA), Aejmelaeus 1847 (RAPOLA), SMTR 1847, < **Modeen 1848**, Finelius 1848, **Granlund 1849, Europaeus 1853** (RAPOLA), **Ahlqvist 1855, Varelius 1855, Varelius 1856, Ahlqvist 1859**, < **Dahm 1859**, < Hallstén 1859, Forsman 1860, **Cannelin 1860, Granlund 1861, Ahlqvist 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Ahlman 1865** (RAPOLA), **Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, Juuti 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Kartasto/Biese 1899, Salonen**

	1899
päiväntasaajaviiva	Liljefors 1868
päiväntasaja	MY 1845, Granlund 1873
päiväntasauskaari	SSV 1834 (RAPOLA), SSV 1841
päiväntasauspiiri	Helenius 1838 (RAPOLA), Lönnrot 1847
päiväntasauspiiru	OVS 1840
päivätasaaja	Forsman 1860, Rahkonen 1872b
päivätasauskaari	SSV 1835 (RAPOLA)
tasaaja	MY 1844, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
tasauskaari	Poppius 1840-1? (RAPOLA)
tasauspiiri	Varelius 1845, Varelius 1855, Varelius 1856, Ahlman 1865 (RAPOLA)
tasuspiiri	Varelius 1845

PÄIVÄNTASAAJANVIRTA vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

lämmin virta **Korander 1862, Korander 1868**
 tasaajanvirta **Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

PÄÄILMANSUUNTA leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset

pääilmansuunta **Dannholm 1889**
 pääsuunta **Cannelin 1860, Elmgren 1867, Collan 1881**
 valtailma **MY 1844, < Modeen 1848, Ahlqvist 1861**

PÄÄJOKI leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

emäjoki **Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881**
 emävirta **< Modeen 1848**
 pääjoki **Ervast 1865, Kartasto/Sederholm 1899c**
 päävirta **< Modeen 1848, Cannelin 1860, Liljefors 1868**
 valtajoki **Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895**
 valtakymi **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871**

PÄÄVUORISTO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

emävuoristo **Rahkonen 1878, Rahkonen 1882, Rahkonen 1894, Salonen 1895**
 päävuoristo **Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b**

RANNIKKO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

rannasto **Granlund 1849, Granlund 1861, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885**
 rannikko **Tikkanen 1848, Koskinen 1851, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Forsman 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Kartasto/Sederholm 1899**

LIITE 2

rannisto Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Rahkonen 1882

RANTA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

kusti Rinta-Nikkola 1804

randa Rinta-Nikkola 1804

ranne Ahlqvist 1859b, **Ervast 1865**, Juuti 1895

rannikko Carlsson 1862

ranta **Lönnrot 1847**, < **Modeen 1848**, Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859b, **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, **Liljefors 1868**, Carlsson 1869, Rahkonen 1872, Rahkonen 1878, Rahkonen 1882, Juuti 1881, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, < **Topelius 1897**

rantavieri Ervast 1865

vieremä Ignatius 1890

RANTAJOKI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

rantajoki < **Modeen 1848**, **Ervast 1865**, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

RANTAMAA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

merenranta Ervast 1865, Juuti 1895

merimaa **Lönnrot 1847**, Granlund 1849

randamaa Rinta-Nikkola 1804

rannejakso Ervast 1865

rannemaa Ervast 1865

rannikkoalue Nissinen 1896

rannikkolakso Bäckwall 1876

rannikkomaa Bäckwall 1876, Kartasto/Sederholm 1899

rantajakso Ervast 1865

rantamaa OVS 1831, OVS 1832, Ahlqvist 1844, **Lönnrot 1847**, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, **Cannelin 1860**, Granlund 1861, **Ervast 1865**, **Liljefors 1868**, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Granlund 1873, Rahkonen 1878, Juuti 1881, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895

vierumaa Ignatius 1890

RANTARIUTTA, vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset
PALLERIUTTA

rantariutta **Rahkonen 1872b**, **Rahkonen 1882**

RANTAVALLI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

hietikko Ahlqvist 1859b

hietaharjanne **Liljefors 1868**

rantavalli **Kartasto/Sederholm 1899c**

särkkä **Liljefors 1868**

RAUMA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

rauma < **Topelius 1897**

REITTI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

reitti **Nissinen 1896**

RELATIIVINEN vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
KORKEUS

verrannollinen korkeus **Ervast 1865**

REUNAMOREENI, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
REUNAHARJU

reunamoreeni **Kartasto/Sederholm 1899**

RINNAKKAISHARJU, RINNAK- vakiintumista ei voi maan pinnanmuotojen
KAISHARJANNE arvioida nimitykset

rinnakkaisharjanne Kartasto/Sederholm 1899c

rinnakkaisharju Juuti 1895

yhdensuuntaisharju Kartasto/Sederholm 1899

RIUTTA vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

riutta Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

RIUTTA 'kari' vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

riutta Dannholm 1889, Ignatius 1890

riuttarivi Ignatius 1890

ROTKO, vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
VUORENROTKO

ahde'rotko SMTR 1847

rotko Ignatius 1890, < Topelius 1897

vuorenrotko < **Modeen 1848**

RUOVIKKO, RUOVOKKO vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

ruovokko Cannelin 1860

sarvikko Cannelin 1860

SAARI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

holma Rinta-Nikkola 1804

luoto STS 1776, JAFro 1791, Rinta-Nikkola 1804, OVS 1829, Varelius 1845, Granlund

LIITE 2

1849, < Dahm 1859, Granlund 1861, Granlund 1873
 luotomaa MY 1844
 saareke Cajander 1878
 saarenne Ahlqvist 1861
 saari JAFro 1791, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, TVS 1823, OVS 1829, SSV 1833, OVS 1840, **SSV 1841, Ahlqvist 1844, Lönnrot 1847**, Tikkanen 1848, Finelius 1848, < Modeen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, **Ahlqvist 1855**, Varelius 1853, **Ahlqvist 1859**, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859b, Forsman 1860, < **Hallsten 1860, Ahlqvist 1861**, Korander 1862, **Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868**, Korander 1868, Carlsson 1869, **Salonen 1871, Ahlqvist 1871**, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1872, **Salonen 1874**, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, **Salonen 1880, Collan 1881**, Juuti 1881, **Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, **Salonen 1895**, Juuti 1895, **Nissinen 1896**, < **Topelius 1897**, Kartasto/Savander 1899, **Salonen 1899**
 salo **Vikman 1840-I (RAPOLA)**, Kanava 1845 (RAPOLA)

SAARIJONO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

saarijakso Ervast 1865
 saarijono **Cannelin 1860**, Ervast 1865, Juuti 1895
 saarisarja Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895
 saaristo **Ignatius 1890**
 skärgård **Ignatius 1890**

SAARIMAA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

luotomaa Ahlqvist 1859
 saarimaa Forsman 1860, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Ignatius 1890

SAARIMERI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

saarimeri Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899

SAARISTO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

arkipelag Cannelin 1860
 arkipelagi Ignatius 1890
 flocki Rinta-Nikkola 1804
 ioucko Rinta-Nikkola 1804
 kokous luotoia Rinta-Nikkola 1804
 luodosto Cajan 1839 (RAPOLA)
 luotomaa < Dahm 1859, Carlsson 1869
 luotoryhmä Ignatius 1890
 merikulma **Vikman 1840-I (RAPOLA)**
 merimaa **Vikman 1840-I (RAPOLA)**
 saarento Forsman 1860, Liljefors 1868
 saaresto Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871

saarijakso	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
saarijoukko	Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
saarikihermä	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
saarikisto	Vikman 1840-1 (RAPOLA)
saarimaa	Lönnrot 1847
saariryhmä	Ervast 1865, Liljefors 1868 , Juuti 1881, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895, Nissinen 1896
saarirypälet	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859
saaristo	1826 Renvall (Rapola 1960), OVS 1840, Ahlqvist 1844, MY 1844, Lönnrot 1847 , Finelius 1848, < Modeen 1848 , Tikkanen 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, Cannelin 1860 , Forsman 1860, Ahlqvist 1861 , Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868 , Ahlqvist 1871, Salonen 1871 ?, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Collan 1881 , Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, Nissinen 1896 , < Topelius 1897 , Salonen 1899, Kartasto/Savander 1899
seura luotoia	Rinta-Nikkola 1804

SADEAIKA leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

sadeaika	Varelius 1855 , < Dahm 1859 , Carlsson 1862, Korander 1862 , Ervast 1865, Liljefors 1868 , Korander 1868 , Rahkonen 1872b , Salonen 1874 , Salonen 1880 , Rahkonen 1882 , Juuti 1884 , Salonen 1885 , Dannholm 1889 , Salonen 1895 , Nissinen 1896 , Salonen 1899
sadekausi	Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Salonen 1871 , Collan 1881
sateenaika	Cannelin 1860

SADEJOKI, SADEPURO vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

sadejoki	Ervast 1865
sadepuro	Ervast 1865

SADEMETSÄ vakiintuu nopeasti vieraiden ilmiöiden nimitykset

aarniometsä	Eurén 1860 (Rapola 1960), Ervast 1865, Salonen 1871, Rahkonen 1872b , Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882 , Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889 , Salonen 1895, Salonen 1899
-------------	--

SADEMÄÄRÄ vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

saademäärä	Juuti 1891
sademäärä	Juuti 1881, Juuti 1895, Kartasto/Biese 1899

SALAKARI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

salakari	Ervast 1865
----------	--------------------

LIITE 2

SALMEKE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

salmekke 1845 Hannikainen ja Europaeuksen kansanrunon muistiinp. Suojärveltä (Rapola 1960), Kanava 1845 (RAPOLA, sama kuin ed.), Juuti 1884, Juuti 1891, Juuti 1895

SALMI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

kanava **Elmgren 1867, Collan 1881**

luonnollinen **Cannelin 1860, Ervast 1865**

kanava

merensundi Rinta-Nikkola 1804

salmi TVS 1820, TVS 1823, OVS 1830, SSV 1833, **Ahlqvist 1844, Lönnrot 1847, SMTR 1847, Tikkanen 1848, < Modeen 1848** (kaivantto samassa merkityksessä), Finelius 1848, Granlund 1849, **Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Forsman 1860, Ahlqvist 1861, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c**

sundi Rinta-Nikkola 1804

suu TVS 1821 (RAPOLA)

SAMUM leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

samum **OVS 1832, MY 1844, < Dahm 1859, Rahkonen 1872b, Dannholm 1889, < Topelius 1897**

samum-tuuli **Cannelin 1860, Liljefors 1868, Korander 1868**

Smum **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

SATEETON ALUE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

sateeton seutu Rahkonen 1882, **Nissinen 1896**

SAVANNI leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

sawannas < Modeen 1848

savanni < **Modeen 1848, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Länkelä 1875, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889**

SCRUB vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

scrubi **Rahkonen 1872b**

scrubs **Ervast 1865, Rahkonen 1882**

- SEKUNTI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset
- lerkkaus **Ahlqvist 1855**
 sekundi **MY 1845, < Modeen 1848**
 sekunti **Granlund 1849, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860, Granlund 1861, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Collan 1881, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890**
 toisike **Varelius 1856**
- SELKÄ vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
- selkä **Kartasto/Sederholm 1899c**
- SELVA vakiintuu nopeasti vieraiden ilmiöiden nimitykset
- selva **Rahkonen 1872b, Salonen 1874**
 selvas **< Dahm 1859, Cannelin 1860, Korander 1862, Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899**
 selvas-alanko **Rahkonen 1882**
 Selvas-tasamaa **< Dahm 1859, Cannelin 1860, Liljefors 1868**
 silvas **Liljefors 1868**
- SELÄNNE leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset
- seljänne **Granlund 1849, Granlund 1861, Ahlqvist 1871, Granlund 1873, < Topelius 1897**
 selkä **Tikkanen 1848, Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Kartasto/Sederholm 1899c**
 selkämä **Tikkanen 1848**
 selänne **1828 Gottlund (Rapola 1960), Koskinen 1851, Ahlqvist 1859b, Korander 1862, Korander 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1872, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Ignatius 1890, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899**
- SELÄNNE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
- selänne **Kartasto/Sederholm 1899**
- SIJAINTI leksikaalista variaatiota maapalloa kuvaavat nimitykset
- asema **Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, Kartasto/Biese 1899, Salonen 1899**
 asento **Rahkonen 1872b**
 sia **< Modeen 1848, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861**
- SIROKKO leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset
- kuuma etelätuuli **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

LIITE 2

scirocco	Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882	
scirocco-ilma	Korander 1868	
Sirocco-tuuli	Cannelin 1860, Liljefors 1868	
sirokko	MY 1844, SMTR 1847	
SISÄLAHTI	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
sisälahti	Ignatius 1890	
SISÄMAA	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
sisämaa	Juuti 1895, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899c	
SISÄMERI	leksikaalista variaatiota	maan pinnanmuotojen nimitykset
sisämeri	Finelius 1848, Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868 , Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899	
välimeri	Cannelin 1860, Liljefors 1868	
SISÄVESI, SISÄVESISTÖ	vakiintumista ei voi arvioida	vesistönimitykset
sisäjärvivesistö	Nissinen 1896	
sisävesi	Bäckwall 1876	
sisävesistö	Ignatius 1890	
SIVUJOKI	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
apujoki	Granlund 1849, Juuti 1895	
apuvirta	< Modeen 1848	
haara	< Modeen 1848, Cannelin 1860 , Rahkonen 1882, Rahkonen 1886, Salonen 1895, Salonen 1899	
haarajoki	Rahkonen 1872b, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Salonen 1899	
juoksuhaara	Granlund 1849	
lisähaara	Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891	
lisäjoki	< Modeen 1848 , Finelius 1848, Tikkanen 1848, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Korander 1868, Liljefors 1868 , Granlund 1873, Salonen 1874, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Kartasto/Sederholm 1899	
lisävesi	Ervast 1865 , Rahkonen 1872, Kartasto/Sederholm 1899c	
lisävirta	Korander 1862, Korander 1868, Ignatius 1890	
luontainen	Ignatius 1890	
kanava		
olkajoki	< Topelius 1897	
pudas	Lönnrot 1847	
sisävirta	Korander 1862	
sivuhaara	Carlsson 1862, Ignatius 1890	
sivujoki	OVS 1840, Carlsson 1862, Korander 1868, Liljefors 1868 , Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899c	

sivuvirta < **Modeen 1848**, Korander 1862, Korander 1868
 syrjäjoki Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859b, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, Salonen 1871,
 Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Rahkonen
 1878, Salonen 1880, **Collan 1881**, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885,
 Ignatius 1890, Nissinen 1896

SOLA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

alanne **Salonen 1871**
 loma Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
 lumionelma MY 1845
 onelma MY 1845, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
 sola Dannholm 1889, Nissinen 1896
 solikko Rahkonen 1872b
 syvenne Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885
 syvennys Dannholm 1889
 vuorensola **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, **Liljefors 1868**, Salonen 1871,
 Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Jalava 1876, Salonen 1880, **Collan 1881**,
 Salonen 1885, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899
 vuorikouru Ervast 1865
 vuorilakso Korander 1862, Ervast 1865, Korander 1868
 vuorisola Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen
 1882, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
 vuorisylväne Jalava 1876

SOLANO vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

Solano **Rahkonen 1872b**

SORAMAA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

soramaa Kartasto/Sederholm 1899

SUIHKULÄHDE vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

kuohulähde Ervast 1865
 suihkulähde < **Topelius 1897**

SUISTO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

delta **MY 1845**, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, **Salonen 1871**, **Rahkonen 1872b**,
Salonen 1874, **Salonen 1880**, **Collan 1881**, **Rahkonen 1882**, **Juuti 1884**,
Salonen 1885, Dannholm 1889, **Salonen 1895**
 deltamaa < **Modeen 1848**, **Cannelin 1860**, Ervast 1865, **Liljefors 1868**, Salonen 1871,
 Salonen 1874, Dannholm 1889
 delтта **Nissinen 1896**
 suintomaa Salonen 1874
 suistamo Ignatius 1890, Juuti 1895
 suisto Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen
 1895, Kartasto/Sederholm 1899

SYVÄNKÖ vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

merta-alaisempi maa **Ervast 1865**
negativinen alamaa **Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881**

SYVÄNNE vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

hauta OVS 1840, Kartasto/Sederholm 1899c
järvensyväne Kartasto/Sederholm 1899c
laksonpohja **Bäckwall 1876**
syväne < Topelius 1897, **Kartasto/Sederholm 1899c**
vajous Kartasto/Sederholm 1899c

SYVÄNNE vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

syväne Ignatius 1890

SÄRKKÄ leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

hiejjikko OVS 1840
hiekkakari **Lönnrot 1847**
hiekkaluoto < **Modeen 1848**
hietakari TVS 1823, Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
hietaluoto < **Modeen 1848**, Salonen 1871, Salonen 1874
hietamatala **Ervast 1865**
hietapakka Rinta-Nikkola 1804, OVS 1832
hietasäikkä **Cannelin 1860**, Ervast 1865, **Liljefors 1868**, Ignatius 1890
hietasärkkä Dannholm 1889, < Topelius 1897
nummi Cajander 1878
säikkä **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, Ignatius 1890
särkkä Bäckwall 1876, Cajander 1878, **Ignatius 1890**, < **Topelius 1897**

SÄÄ vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

ilma OVS 1829, SSV 1833, Cannelin 1860
sää Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Biese 1899

TALVISATEEN ALUE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

talvisateen tieno **Rahkonen 1872b**
talvisateen tienoo **Rahkonen 1882**
talvisateen vyöhyke Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

TASANKO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

alamaa Ervast 1865
kangas < **Modeen 1848**
tasamaa MY 1845, SMTR 1847, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, < **Dahm 1859**, <

	Hallstén 1859, Cannelin 1860 , Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865 , Liljefors 1868, Korander 1868, Granlund 1873, Länkelä 1875, Jalava 1876, Dannholm 1889
tasanko	1853 Europaeus (Rapola 1960), Ahlqvist 1856, Ahlqvist 1859b, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1872, Salonen 1874, Länkelä 1875, Jalava 1876, Cajander 1878, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899
tasankomaa	Elmgren 1867, Collan 1881, Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891, Kartasto/Sederholm 1899

TORNADO, PYÖRREMYRSKY, vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset
TUULISPÄÄ

pyörre < **Topelius 1897**
tornados Cannelin 1860, Liljefors 1868
tuulispää < **Topelius 1897**

TROOPPINEN ILMASTO, vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset
TROOPILLINEN ILMASTO

tropillinen ilmanala Rahkonen 1872b
tropillinen ilmasto Rahkonen 1882

TROOPPISEN SATEEN ALUE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

tropillinen sadetienoo Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

TULIPERÄISYYS vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

tuliperäisyys Ervast 1865

TULIVUORI leksikaalista variaatiota vieraiden ilmiöiden nimitykset

maansilmäke	OVS 1838 (RAPOLA)
palava vuori	TVS 1820, TVS 1823, OVS 1831, OVS 1840
palavainen vuori	Rinta-Nikkola 1804
suitseva vuori	< Dahm 1859
tulda puhaldava vuori	SSV 1833
tulda syöksevä vuori	SSV 1835 (RAPOLA)
tulisuizunvuori	Helenius 1838 (RAPOLA)
tulitunturi	Korander 1862, Korander 1868
tulivuori	SSV 1833, SSV 1834 (RAPOLA), OVS 1840, Varelius 1845, Kanava 1845, Roos 1845 (RAPOLA), < Modeen 1848, Europaeus 1853 (RAPOLA), Varelius 1855, Varelius 1856, Cannelin 1860 , Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868 , Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Rahkonen

	1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, Nissinen 1896 , < Topelius 1897 , Salonen 1899
tulta huokuva vuori	Ervast 1865
tulta hyökyävä vuori	OVS 1831
tulta lennättävä vuori	STS 1776
tulta oksentava vuori	Varelius 1845, Varelius 1855
tulta oksentavainen vuori	Varelius 1855
tulta suihtuva vuori	TVS 1820
tulta suitseva	< Dahm 1859
tulta suitseva vuori	Dannholm 1889
tulta suitsuttava vuori	Ahlqvist 1844 , MY 1845, < Modeen 1848 , Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Korander 1868, Ahlqvist 1871 , Nissinen 1896
tulta syytävä vuori	Ervast 1865
tulta tuiskuttavainen vuori	SSV 1833
tulta tuiskuva tunturi	Korander 1868
tultatuiskuvainen vuori	Korander 1868
vulkaani	OVS 1838 (RAPOLA), OVS 1840, Salonen 1895, Salonen 1899
vulkani	< Modeen 1848 , Cannelin 1860 , Ervast 1865, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885

TULIVUORIJONO, TULIVUORI-ALUE vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

tulivuorijono Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
tulivuoriipiiri Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

TUNTURI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

kukkula	Tikkanen 1848
oaivi	Kartasto/Sederholm 1899
oivi	Tikkanen 1848 , < Modeen 1848
tunturi	TVS 1820, TVS 1823, SSV 1833 (myös <i>tunduri</i>), OVS 1840, SSV 1841, Ahlqvist 1844, MY 1844, SMTR 1847, Finelius 1848, < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Granlund 1849, Ahlqvist 1855, < Hallstén 1859, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Forsman 1860, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Korander 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Bäckwall 1876 , Cajander 1878 , Rahkonen 1878, Salonen 1880, Collan 1881, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884 , Salonen 1885, Dannholm 1889 , Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899, Kartasto/Savander 1899
tunturien kukkula	SSV 1833
tunturikukkula	Ignatius 1890, Juuti 1895, Kartasto/Sederholm 1899
tunturilohko	Kartasto/Sederholm 1899
tunturiselkä	Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885
tunturivuori	Ignatius 1890, Juuti 1895, Kartasto/Sederholm 1899

- TUNTURIJONO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset
- tunturijono **Cannelin 1860**, Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Dannholm 1889, Salonen 1895, Salonen 1899
- tunturinselkä **Ervast 1865, Elmgren 1867**, Collan 1881
- tunturiselkä Kartasto/Sederholm 1899
- tunturiselkämä Finelius 1848
- tunturiselänne Ignatius 1890, Kartasto/Sederholm 1899c
- TUNTURIJÄRVI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset
- tunturijärvi Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
- TUNTURILAAKSO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
- tunturilakso Ervast 1865
- TUNTURINHUIPPU, TUNTURIHUIPPU, vakiintumista ei voi maan pinnanmuotojen
TUNTURINHARJA arvioida nimitykset
- tunturiharja Ignatius 1890
- tunturihuippu Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882
- tunturihuippu Ervast 1865
- tunturinkukkula Ervast 1865, Cajander 1878
- TUNTURISEUTU vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
- tunturiseutu Ervast 1865, **Nissinen 1896**, Kartasto/Sederholm 1899
- tunturitienoo Ervast 1865
- TUNTURISTO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset
- tunturijakso Ervast 1865, Ignatius 1890
- tunturijoukko Ignatius 1890, Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899
- tunturiryhmä Kartasto/Sederholm 1899
- tunturisto Ervast 1865
- TUNTURIYLÄNKÖ vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset
- tunturinylämaa Ervast 1865
- tunturiylänkö Ignatius 1890
- TUULETON VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset
- tuuleton seutu **Dannholm 1889**
- tuuleton vyöhyke **Dannholm 1889**
- tyyneen ilman ala **Korander 1862, Korander 1868**
- tyyni vyöhyke **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

TUULI vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

tuuli **Dannholm 1889, Nissinen 1896, < Topelius 1897**

TUULIVYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

tuulivyöhyke **Dannholm 1889**

ULKOMERI vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

ulkomeri **Dannholm 1889**

UMPIJÄRVI vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

umpijärvi **Carlsson 1869, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**

UMPILAAKSO vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

umpilaakso **Ervast 1865, Nissinen 1896**
 vuorenkattila **Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881**

vuorenkattilalaakso **Liljefors 1868**

vuorenkattilalakso **Cannelin 1860**

UOMA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

juotti **Kartasto/Savander 1899**

juova **Carlsson 1869, < Topelius 1897**

ojanne **Ignatius 1890**

rotko **Ahlqvist 1859b**

uoma **Kartasto/Sederholm 1899b**

vesijuova **< Modeen 1848**

virranjuova **Ervast 1865**

virtauma **Kartasto/Sederholm 1899c (myös *virranuoma*)**

UURROS vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

uurtauma **Kartasto/Sederholm 1899c**

VAARA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

harjuselänne **Kartasto/Sederholm 1899**

metsävuori **Ervast 1865, Ignatius 1890**

vaara **SMTR 1847, Tikkanen 1848, Ahlqvist 1859b, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Collan 1881, Rahkonen 1882, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Juuti 1895, < Topelius 1897, Kartasto/Sederholm 1899**

LIITE 2

VAARAMAA vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

vaaramaa OVS 1840, **Ervast 1865, Liljefors 1868**

VAIHTELEVIEN TUULIEN VYÖHYKE vakiintumista ei voi arvioida ilmastonimitykset

muuttuvaisien tuulien ala **Korander 1862, Korander 1868**

vaihteleva tuuli **Nissinen 1896**

vaihtelevien tuulien vyöhyke Dannholm 1889

VALTAMERI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

mailmanmeri Vikman 1840-luku (RAPOLA)

ocean < **Modeen 1848**

oceani OVS 1840

oceanus **Rinta-Nikkola 1804**

oseaani **Dannholm 1889**

oseani **Salonen 1871**

valdameri Vikman 1840-luku (RAPOLA)

valtameri **TVS 1820, TVS 1821 (RAPOLA), OVS 1829 (RAPOLA), OVS 1840, SSV 1841, Ahlqvist 1844, LSKH I 1845 (RAPOLA), Kanava 1845 (RAPOLA), Lönnrot 1847, Tikkanen 1848, Finelius 1848, < Modeen 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Dahm 1859, Cannelin 1860, Ahlqvist 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Biese 1899**

VALTAVESISTÖ vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

valtavesistö Salonen 1880, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899

VALTIOLLINEN MAANTIEDE leksikaalista variaatiota tieteenalan nimitykset

valtiollinen geografia Cannelin 1860

valtiollinen maantiede Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881, Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891, Juuti 1895

valtiollinen maantiede **Liljefors 1868**

VEDENJAKAJA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

maaharjanne Liljefors 1868, Salonen 1895, Salonen 1899

maanharju Korander 1862

maanseljänne Granlund 1849

maanselkä JAFro 1791, OVS 1829, Ahlqvist 1844, **SMTR 1847 (RAPOLA), Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1859b, Cannelin 1860, Granlund 1861, Ervast 1865, Lilje-**

	fors 1868, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871 , Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Kartasto/Sederholm 1899
maanselkään	SSV 1841
maanselkävä	OVS 1840
maanselänne	< Modeen 1848 , Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, Granlund 1861, Salonen 1871, Granlund 1873, Salonen 1874, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Dannholm 1889
maaselkä	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855
maaselänne	Rahkonen 1872b
murtosoraselkä	Kartasto/Sederholm 1899
mäenselänne	Ahlqvist 1859b
vedenjakaja	Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868, Dannholm 1889, Juuti 1895, Kartasto/Savander 1899
vesijako	< Modeen 1848
vuorenselänne	Juuti 1881, Juuti 1891
vuoriselkä	Tikkanen 1848

VESIALA vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

bassiini	Ignatius 1890
vesiala	Salonen 1871, Ignatius 1890
vesibassiini	Ignatius 1890

VESIPUTOUS leksikaalista variaatiota vesistönimitykset

eno	Lönnrot 1847
katarakti	Ervast 1865
köngäs	Salonen 1895, < Topelius 1897 , Salonen 1899
pudoke	Granlund 1861, Liljefors 1868, Granlund 1873
pudote	Lönnrot 1847 , < Modeen 1848 , Korander 1868
puote	Tikkanen 1848, < Modeen 1848, Korander 1868
puotelmus	< Modeen 1848 , Länkelä 1875
putous	OVS 1829, Finelius 1848, Tikkanen 1848, Koskinen 1851, < Hallstén 1859, Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Korander 1868, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Länkelä 1875, Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, < Topelius 1897, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899c
vedenpudoke	Liljefors 1868
vedenputous	Ahlqvist 1859b, Cannelin 1860, Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Länkelä 1875, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890, Juuti 1891, < Topelius 1897
vesiputooma	Lönnrot 1847
vesiputous	Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Kartasto/Palmén 1899
virranputous	Cannelin 1860

VESISTÖ	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
vedestö	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873	
vesi	STS 1776, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, SSV 1841, Ahlqvist 1844, < Modeen 1848, Finelius 1848, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860, Ervast 1865, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Salonen 1899	
vesijakso	Tikkanen 1848, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Kartasto/Palmén 1899	
vesijohto	Koskinen 1851	
vesijoukko	Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ervast 1865, Ahlqvist 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Rahkonen 1878, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Salonen 1899	
vesikkö	Kartasto/Sederholm 1899c	
vesikokous	Ahlqvist 1844, Tikkanen 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871, Juuti 1884	
vesikulku	Granlund 1849 (voisi olla vedenjuoksu), Granlund 1861, Granlund 1873	
vesikunta	SMTR 1847 (RAPOLA), < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Finelius 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1859b, < Hallstén 1859, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Granlund 1873, Länkelä 1875, Collan 1881, Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891	
vesinielu	SSV 1841, Finelius 1848	
vesistö	Tikkanen 1848, Granlund 1849, Varelius 1853, Granlund 1861, Korander 1862, Ervast 1865, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Länkelä 1875, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Nissinen 1896, Salonen 1895, Salonen 1899, Kartasto/Sederholm 1899	
vesiura	Korander 1868 (NS vain hakusanana)	
VIERINKIVIHARJU	vakiintumista ei voi arvioida	maan pinnanmuotojen nimitykset
vierinkiviharju	Kartasto/Sederholm 1899c	
VIIDAKKO	vakiintumista ei voi arvioida	vieraiden ilmiöiden nimitykset
dshunglepensaikko	Rahkonen 1882, Rahkonen 1886	
dsjunglepensaikko	Rahkonen 1872b	
VILJELYSALUE	vakiintumista ei voi arvioida	ilmastonimitykset
viljelysalue	Nissinen 1896	
VIRTA	leksikaalista variaatiota	vesistönimitykset
enojoki	Lönnrot 1847	

joki **Lönnrot 1847**
 kymi TVS 1820, TVS 1821 (RAPOLA), TVS 1824 (RAPOLA), Pg 2580 1831 (RAPOLA), SSV 1833, SSV 1841, **Vikmanin sanakirja 1840-I** (RAPOLA), Ahlqvist 1844, **Lönnrot 1847**, Aejmelaeus 1847 (RAPOLA), < **Modeen 1848**, Granlund 1849, **Ahlqvist 1855**, **Ahlqvist 1859**, Forsman 1860, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, **Liljefors 1868**, **Ahlqvist 1871**, **Collan 1881**, Juuti 1884, Ignatius 1890, < **Topelius 1897**

virta STS 1776, JAFro 1791, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1823, OVS 1829, OVS 1830, SSV 1841, **Ahlqvist 1844**, Varelius 1845, **Lönnrot 1847**, SMTR 1847, Finelius 1848, Tikkanen 1848, < Modeen 1848, Granlund 1849, Koskinen 1851, Warelius 1855, **Ahlqvist 1855**, < Dahm 1859, < Hallstén 1859, **Ahlqvist 1859**, Forsman 1860, **Cannelin 1860**, Granlund 1861, Ahlqvist 1861, Korander 1862, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, Korander 1868, **Liljefors 1868**, Carlsson 1869, **Ahlqvist 1871**, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Jalava 1876, Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, **Collan 1881**, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Salonen 1895, Juuti 1895, < **Topelius 1897**, Kartasto/Sederholm 1899b

VIRTA, VIRTAUS vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

virta **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**
 virtainjuoksu Kartasto/Sederholm 1899c

VUONO vakiintuu nopeasti maan pinnanmuotojen nimitykset

fjordi **Cannelin 1860**
 vuono Eurén 1860 (SSA), Ervast 1865, Elmgren 1867, **Liljefors 1868**, Korander 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Collan 1881, Rahkonen 1882, **Dannholm 1889**, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, < **Topelius 1897**, Kartasto/Sederholm 1899c

VUORENHAARA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

tunturinhaara Ervast 1865
 vuorenhara Granlund 1849, **Cannelin 1860**, Granlund 1861, **Ervast 1865**, **Liljefors 1868**, Granlund 1873
 vuorenharjanne Ignatius 1890 ?
 vuorenharju Juuti 1881, Juuti 1891
 vuorihaara Finelius 1848, < **Modeen 1848**, Granlund 1849, **Cannelin 1860**, **Elmgren 1867**, **Collan 1881**
 vuoriharju Juuti 1881, Juuti 1891
 vuoriselkämä SSV 1841

VUORENHUIPPU leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

vuorenharja OVS 1831, < **Modeen 1848**
 vuorenhuippu **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, **Collan 1881**, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1895, Salonen 1895
 vuorenkukkula SSV 1833, OVS 1840, < Dahm 1859, **Cannelin 1860**, **Ervast 1865**, **Elm-**

LIITE 2

	gren 1867 , Liljefors 1868, Ahlqvist 1871, Collan 1881 , Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891
vuorenlaki	OVS 1840
vuoriharja	Rahkonen 1872b
vuoriharju	Korander 1862, Korander 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1882
vuorihuippu	Rahkonen 1872b, Salonen 1880, Rahkonen 1882, Salonen 1885, Salonen 1895
vuorikukkula	MY 1845, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
vuoriselänne	Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871

VUOREN JUURI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

alus	< Modeen 1848
hedelmistö	Varelius 1855
juuri	SSV 1841, Cannelin 1860 , Ervast 1865, Liljefors 1868 , Juuti 1884, Kartasto/Sederholm 1899c
vuoren juuri	MY 1845, Varelius 1855, Korander 1862, Korander 1868

VUORENRINNE leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

kuve	Varelius 1855, Liljefors 1868
kylki	Cannelin 1860
rinne	< Modeen 1848, Cannelin 1860 , Korander 1862, Liljefors 1868 , Korander 1868, Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891, < Topelius 1897
vierre	Ervast 1865
vieru	Ervast 1865
vuorenkylki	Forsman 1860
vuorenpenger	Ervast 1865
vuorenrinne	Ervast 1865, Dannholm 1889

VUORENSOLMU leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

tunturinsolmu	Ervast 1865
tunturisolmu	Rahkonen 1872b
tunturisomu	Rahkonen 1882
[!]	
vuorensolmu	Cannelin 1860, Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881 , Juuti 1884, Dannholm 1889
vuorisolmu	Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1878, Rahkonen 1882, Ignatius 1890, Rahkonen 1894
vuoritukku	Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881

VUORI leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

kukkula	Ahlqvist 1844, < Hallstén 1859, Granlund 1861, Carlsson 1862, Rahkonen 1872, Granlund 1873, Rahkonen 1878, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895
vuorenharjanne	Juuti 1884
vuorenharju	Ervast 1865, Salonen 1874, Salonen 1880, Salonen 1885, Dannholm 1889,

vuorenkukkula	Ignatius 1890, Kartasto/Sederholm 1899 Granlund 1849, Cajander 1878, Juuti 1881, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Juuti 1895
vuorennenä	Liljefors 1868
vuorennuha	Granlund 1849, Granlund 1861, Granlund 1873
vuorennypylä	Ahlqvist 1855, Jalava 1876
vuorenselkä	< Hallstén 1859, Kartasto/Sederholm 1899
vuorenselkämä	Carlsson 1869
vuorenselänne	< Hallstén 1859, Ahlqvist 1861, Carlsson 1869, Juuti 1884
vuori	JAFro 1791, Rinta-Nikkola 1804, TVS 1820, TVS 1823, OVS 1831, SSV 1833, OVS 1840, SSV 1841, Ahlqvist 1844 , Varelius 1845, MY 1845, SMTR 1847, Finelius 1848, Tikkanen 1848, < Modeen 1848 , Granlund 1849, Koskinen 1851, Varelius 1853, Ahlqvist 1855, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Ahlqvist 1859, Cannelin 1860 , Forsman 1860, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867 , Liljefors 1868 , Korander 1868, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Jalava 1876, Bäckwall 1876, Rahkonen 1878, Cajander 1878, Salonen 1880, Collan 1881 , Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Rahkonen 1894, Salonen 1895, Juuti 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Kartasto/Sederholm 1899
vuorihypylä	Tikkanen 1848
vuorihypäle	< Modeen 1848
vuorikukkula	< Modeen 1848, Rahkonen 1872b
vuorikunnas	Ervast 1865
vuorilo	Jalava 1876
vuorinyppylä	< Modeen 1848
vuoripaasi	Kartasto/Sederholm 1899 'pieni vuori'
vuoriraade	Ervast 1865 ?
vuoriselkämä	< Modeen 1848
vuoriselänne	Ahlqvist 1861
VUORIJOKI	vakiintumista ei voi arvioida
	vesistönimitykset
vuorijoki	Ervast 1865
VUORIJONO	leksikaalista variaatiota
	maan pinnanmuotojen nimitykset
vuorenharjanne	Bäckwall 1876, Cajander 1878, < Topelius 1897
vuorenselkä	Ahlqvist 1844 , Ahlqvist 1855 , Ahlqvist 1859 , Ervast 1865 , Elmgren 1867 , Ahlqvist 1871 , Bäckwall 1876, Collan 1881 , < Topelius 1897
vuorenselänne	Ervast 1865 , Liljefors 1868
vuorensyrjä	Ervast 1865
vuorijono	Cannelin 1860 , Ervast 1865, Elmgren 1867, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Salonen 1874, Collan 1881, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, Juuti 1895, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899, Salonen 1899
vuorijuna	< Modeen 1848
vuorikaari	Cannelin 1860
vuorikulma	< Modeen 1848

LIITE 2

vuorikunta < **Modeen 1848** (NS eri merkitys)
 vuoririvi < Modeen 1848
 vuoriseljäke Ahlholm YMH 1830? (RAPOLA)
 vuoriselänne **Liljefors 1868**

VUORIMAA leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

tunturimaa Ervast 1865, Elmgren 1867, Liljefors 1868, Collan 1881, Dannholm 1889
 tunturimuuri Ervast 1865
 vuorimaa SSV 1833, OVS 1840, Ahlqvist 1844, MY 1846, SMTR 1847, < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Ahlqvist 1855, < Hallstén 1859, < Dahm 1859, Ahlqvist 1859, **Cannelin 1860**, Forsman 1860, Granlund 1861 (Suomessa), Korander 1862, Carlsson 1862, **Ervast 1865**, **Elmgren 1867**, Korander 1868, **Liljefors 1868**, Carlsson 1869, Ahlqvist 1871, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Jalava 1876, Salonen 1880, **Collan 1881**, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, Nissinen 1896, < Topelius 1897, Kartasto/Sederholm 1899

VUORIRANTA vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

vuoriranta **Rahkonen 1882**

VUORISEUTU vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

vuoriseutu Ervast 1865, Jalava 1876

VUORISTO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

tunturi **Nissinen 1896**
 tunturiharjanne Dannholm 1889
 tunturinselkä Ervast 1865, Rahkonen 1872b
 tunturinselänne Ervast 1865
 tunturiselkä Rahkonen 1882
 vuorenselkä Rinta-Nikkola 1804, < Dahm 1859, Juuti 1881, Juuti 1891
 vuorenselänne Ahlholm 1847 (RAPOLA)
 vuorijakso < Modeen 1848, Tikkanen 1848, Ervast 1865, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Ignatius 1890, Kartasto/Sederholm 1899
 vuorijono Salonen 1880, Juuti 1881, Juuti 1884, Juuti 1891
 vuorijoukko Ervast 1865, Nissinen 1896
 vuorikinos < **Modeen 1848**
 vuorikunta **Ahlqvist 1844**, **Ahlqvist 1855**, **Ahlqvist 1859**, Ahlqvist 1859b, **Ahlqvist 1871**
 vuorimuuri Ervast 1865
 vuoriryhmä Ervast 1865, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1895, Nissinen 1896
 vuoriselkänen MY 1845
 vuoriselkänne MY 1845
 vuoriselänne Juuti 1895
 vuoristo Tarvanen 1836 (Rapola 1960), Ahlqvist 1844, MY 1846, SMTR 1847, Tikkanen 1848, Finelius 1848, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, < Hallstén 1859,

Cannelin 1860, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Ahlqvist 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Salonen 1895, Nissinen 1896, Salonen 1899

VUORIYLÄNKÖ vakiintumista ei voi arvioida maan pinnanmuotojen nimitykset

vuoritasamaa Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871
 vuoritasanko **Ervast 1865**, Elmgren 1867, Salonen 1871, Salonen 1874, Salonen 1880, Collan 1881, Salonen 1885, Salonen 1895, Salonen 1899
 vuoriylänkö Ervast 1865
 vuoriylänne Jalava 1876

VYÖHYKE leksikaalista variaatiota ilmastonimitykset

ilmanala **Varelius 1856**
 kulma SSV 1834 (RAPOLA)
 maanvyö **Ahlqvist 1844, Ahlqvist 1855, Ahlqvist 1859, Ahlqvist 1871**
 piiri **< Modeen 1848**
 vyöde **OVS 1840**
 vyöhyke Aejmelaeus 1847 (RAPOLA), **< Modeen 1848, Varelius 1856, Ervast 1865, Liljefors 1868, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Ignatius 1890**
 zona **Ignatius 1890**
 zoni Ahlqvist 1855, Cannelin 1860

VÄLI-ILMANSUUNTA, VÄLI-SUUNTA vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

välisuunta **MY 1845**, Granlund 1860 (RAPOLA)

YLÄJUOKSU, LATVA vakiintumista ei voi arvioida vesistönimitykset

latva SMTR 1847, Ervast 1865
 yläjuoksu Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899c

YLÄNKÖ leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

maanselkämä **Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882**
 ylimaa OVS 1831, Varelius 1853
 ylämaa **< Dahm 1859, < Hallstén 1859, Cannelin 1860, Granlund 1861, Carlsson 1862, Korander 1862, Ervast 1865, Elmgren 1867, Korander 1868, Liljefors 1868, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Bäckwall 1876, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Collan 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Juuti 1891, Salonen 1895, Kartasto/Sederholm 1899**
 ylänkö **< Modeen 1848, Granlund 1861, Korander 1862, Carlsson 1862, Ervast 1865, Liljefors 1868, Korander 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Salonen 1874, Cajander 1878, Salonen 1880, Juuti 1881, Rahkonen 1882, Juuti 1884, Salonen 1885, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Juuti 1891, Rahkonen 1894, Juuti 1895, Salonen 1895, Nissi-**

LIITE 2

ylänkömaa nen 1896, Kartasto/Sederholm 1899
 Granlund 1849, Granlund 1861, Liljefors 1868, Carlsson 1869, Salonen 1871, **Rahkonen 1872**, Rahkonen 1872b, Granlund 1873, Cajander 1878, **Rahkonen 1878**, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Ignatius 1890, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899

ylänköpaikka Varelius 1853

ylänne SMTR 1847, Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Nissinen 1896, Kartasto/Sederholm 1899

ylävä SSV 1841

YLÄNKÖÄRO vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

ylänköäro Dannholm 1889, Nissinen 1896

YLÄTASANKO leksikaalista variaatiota maan pinnanmuotojen nimitykset

lakeus **Korander 1862**, Korander 1868

tasainen ylämaa **Ervast 1865, Elmgren 1867, Collan 1881**

yläinen tasanko **Liljefors 1868**

ylänkölakeus Carlsson 1862

ylänkötasamaa Liljefors 1868

ylätasamaa **Cannelin 1860**

ylätasanko Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882, Dannholm 1889, Nissinen 1896

ylävä tasamaa Cannelin 1860, Liljefors 1868

ZENIITTI vakiintumista ei voi arvioida maapalloa kuvaavat nimitykset

zenit **Rahkonen 1882**

zenith **Ervast 1865**

ÄÄRIRIUTTA, VALLIRIUTTA vakiintumista ei voi arvioida vieraiden ilmiöiden nimitykset

ääririutta Rahkonen 1872b, Rahkonen 1882

LIITE 3. Aakkosellinen sanahakemisto.

Nimitys	Sivu(t)	
		alppiselänne
		alppitunturi
		alppitunturijono
		alppivuori
		alus
		aluus
		antarktinen talvimaa
		apujoki
		apuvirta
		arkipelag
		arkipelagi
		arktinen talvimaa
		aro
		arajoki
		arajärvi
		aromaa
		aromaanjärvi
		arovirta
		asema
		asento
		askelma
		aste
		astelma
		aste-trapetsio
		asteverkko
		asunto
		atmosfeeri
		atmosfer
		atolli
		auhto
		auhtokangas
		aukein
		aukko
		auringon linea
		autio
		autiomaa
		autiopaikka
		avarus
		avaruus
		bassiini
		climati
		crater
		delta
		deltamaa
		deltta
		diameteri
		dshunglepensaikko
		dsjunglepensaikko
		Düne
aaltoava liikunto		
aaltoileminen		
aaltonen tasamaa		
aaltonen tasanko		
aaltoliikunto		
aaltomainen tasanko		
aarniometsä		
aava		
aava maa		
aava meri		
aavikko		
aavikkomaa		
aequator		
aeqvatori		
ahde		
ahde'rotko		
aho		
ahojoki		
ahomaa		
ajohiekkakumpu		
ajojää		
akseli		
ala		
alajuoksu		
alamaa		
alanko		
alankomaa		
alankopaikka		
alanne		
alatasamaa		
alatasanko		
alava		
alho		
alijuoksu		
alituksen sateen tieno		
alkumeridiani		
alpi		
alpimaa		
alpiselkä		
alpisto		
alppi		
alppijoki		
alppijono		
alppijärvi		
alppilakso		
alppimaa		

Dünen	etelälänsi
düni	etelälänsipuoli
dyyni	etelämonsuuni
ekvaattori	etelän käännöspiiru
ekvatori	etelänapa
eläinten maantiede	etelänapapiiri
emäjoki	etelänpuolikas
emävirta	etelänpuolinen kylmä ilmanala
emävuori	etelänpuolinen lauha ilmanala
emävuoristo	etelän-vyöhyke
eno	eteläpallonpuolisko
enojoki	eteläpoli
ensimmäinen meridiani	eteläpooli
ensimäinen puolenpäivänkaari	eteläpuolinen kylmä vyö
ensimäinen puolipäivänpiiri	eteläpuolinen lempiä vyö
ensimäinen puolipäiväpiiri	eteläpuolisko
ensimäinen puoliskaari	eteläpuoliuen lempiä vyö
equator	Ferro-meridiani
equatori	Ferron puolenpäivänkaari
eqvator	Ferron puolipäiväpiiri
eräalanko	fjordi
erähietikkö	flocki
eräkivikko	föhn
erämaa	geografia
etelä	geographia
etelä lauhkea vyöhyke	geyseri
eteläinen kylmä vyö	glacieeri
eteläinen kylmä vyöhyke	glacieri
eteläinen käännepiiri	Gletscher
eteläinen kääntymäpiiri	gletschi
eteläinen kääntöpiiri	glob
eteläinen lauhkea vyö	globi
eteläinen lauhkea vyöhyke	globi
eteläinen leveys	golfvirta
eteläinen maannapa	graadi
eteläinen maapuoli	gradi
eteläinen napa	haara
eteläinen napapiiri	haarajoki
eteläinen napaympyrä	haff
eteläinen pallonpuolisko	haikka
eteläinen pallopuolisko	hamada
eteläisnapa	harja
eteläitä	harjanne
eteläkaakko	harjannejakso
eteläkääntöpiiri	harju
eteläleveys	harjujono
etelälevy	harjuselänne
etelälouna	harmatan
etelälounainen	harmattan
etelälounas	harmattan-tuuli

hauta	hietaluoto
havumetsäseutu	hietamatala
hedelmistö	hietameri
heinikkoaro	hietanummi
heinikkö	hietapakka
heinäaavikko	hietasäikkä
heinäaro	hietasärkkä
heinämaa	hietatantere
heitelmys	hietatasanko
hetki	hietavuori
hiedikko	hietaäyräikkö
hiedikkoerämaa	hietikko
hiedikkomaa	hirmumyrsky
hiejjikko	historiallinen maantiede
hiekk-aava	holma
hiekk-aavikko	houru
hiekk-aaho	huippu
hiekk-aukko	hyppylä
hiekk-aerämaa	hypäle
hiekkaharju	hyökkyaalto
hiekkajoukko	hyökyaalto
hiekkakangas	hölmä
hiekkakari	ihmisen maantiede
hiekkakinos	iljanne
hiekkakumpu	ilma
hiekkalakeus	ilma-ala
hiekkalakia	ilmakehä
hiekkaluoto	ilmalaatu
hiekkameri	ilman ja säiden suhta
hiekkamäki	ilman stäi
hiekkasalpaus	ilman träki
hiekkasärkkä	ilmanala
hiekkasärkkäreunus	ilmankulma
hiekkatasanko	ilmanlaatu
hiekkavalli	ilman-linea
hieta-aava	ilmanne
hieta-aavikko	ilmanpieli
hieta-aro	ilmansuunta
hieta-aukko	ilmapieli
hieta-autio	ilmapiiri
hietaerämaa	ilmasto
hietaharjanne	ilmasuunta
hietaharju	ilmavyö
hietajakso	ilmavyöhyke
hietakalla	ioki
hietakangas	ioucko
hietakari	isbräer
hietakenttä	isotermi
hietakunna	Isthmus
hietalakeus	itä

itäetelä	jäälakeus
itä-ilma	jäälohkare
itäinen maanpuolisko	jäämeri
itäinen maapallonpuolisko	jääselkä
itäinen maapuolikko	jääтели
itäinen maapuolisko	jäätikko
itäinen pallonpuolisko	jäävirta
itäinen pallopuolisko	jäävuori
itäinen pituus	jökeli
itäinen puolikko	kaakko
itäinen puoliska	kaakkoinen
itäinen puolisko	kaakkonen
itäispituus	kaakkosilma
itäkaakko	kaasuvuori
itäkoillinen	kaivanto
itäpituus	kaivantoväylä
itäpohiainen	kaivos
itäpohja	kako
itäpohjainen	kakoi-ilma
itäpohjanen	kaksoisjoki
itäpohjoinen	kalla
itäpohjonen	kallas
itäpuolisko	kallio
iärvi	kalliojono
joen saari	kalliomaa
joenlakso	kalta
joensuu	kanaali
joki	kanali
jokiala	kanava
jokialue	kanavisto
jokilaakso	kangas
jokipiiri	kangassaari
jokivesistö	kankare
juoksuhaara	kannake
juoksuhietasäikkä	kannas
juotti	kap
juova	kari
juuri	kariharjanne
jyrkänne	karikko
järvenselkä	karru
järvensyväne	karrutasanko
järvi	karttapallo
järvialue	kasvein maantiede
järvijakso	kasviseutu
järvijoki	katarakti
järviryhmä	kaula
järvistö	kauriin käännepiiri
järviylänkö	kauriin käännetpiiri
jääkenttä	kauriin käänneympyrä
jääkinka	kauriin kääntymäpiiri

kauriin kääntöpiiri	kontinentali-ilmanala
kehäriutta	kontinentti
keidas	koralli
kenttä	koralliluoto
keski-ilmanala	koralliriutta
keskijuoksu	korallisaari
keskilämmin	korallisärkkä
keskilämpeys	korkeus
keskilämpö	korko
keskilämpömittaus	korkomaa
keskilämpömittaus	korpi
keskimääräinen lämpö	korpijoki
keskimääräinen vuosilämpö	koski
keskimääräinen vuosilämpö	kosteikko
keskinkertainen lämpö	kostepaikka
keskupaikka	kraateri
kesäinen päivänseisanto	krapun käännepiiri
kesämaa	krapun käännepiiri
kesäpäivän lasku	krapun kääntymäpiiri
kesäpäivän nousu	krapun kääntöpiiri
kesäsateen tieno	krateri
kesäsateen tienoo	kravun käännepiiri
keto	kravun kääntymäpiiri
kevätpäiväntasaaja	kravun kääntöpiiri
kiehuva lähde	kuiva
kiehuvainen lähde	kuiva aika
kiviaavikko	kuiva maa
kivikari	kukkula
kivikkoerämaa	kukkulajono
kivilakeus	kukkularivi
kiviluoto	kukkulasarja
kiviroukkio	kukkurainen
kivitasanko	kulkujää
kliimat	kulma
klimate	kulppo
klimateologia	kulutustoimi
Klitter	kumpu
klitteri	kumpumaa
klootu	kumpuryhmä
kluutupallo	kunnas
kohovesi	kuohu
kohta	kuohulähde
koilinen	kurimus
koillinen	kusti
koivuseutu	kuuma etelätuuli
koivuvyöhyke	kuuma ilma-ala
kokous luoto	kuuma ilmanala
kolo	kuuma lähde
	kuuma maa
	kuuma piiri

kuuma vyö
kuuma vyöde
kuuma vyöhyke
kuuma vyöteinen
kuuma-ala
kuumma vyö
kuvapallo
kuve
kylki
kylmä ala
kylmä ilma-ala
kylmä ilmanala
kylmä napavirta
kylmä osa
kylmä piiri
kylmä vyöde
kylmä vyöhyke
kylmä vyöteinen
kymi
kynnys
kärki
käännepiiri
käännetpiiri
käänneympyrä
käännöspiiru
kääntymäpiiri
kääntöpiiri
köngäs
köykämä
laajuus
laaka
laakamaa
laakeus
laaksi
laakso
laaksomaa
laaksonotkelma
laaksonsoikale
laaksorotko
laaksouoma
laaksoura
laaksovana
laaksoväylä
laguna
laguni
lagûni
laguuna
laguuni
lahdeke
lahdelma

lahti
lahtivesi
lakea
lakeus
laki
laksi
lakso
laksomaa
laksonpohja
laksopaikka
lammi
lampi
langetus
lanos-meri
laskeuminen
laskujoki
laskuvesi
latitud
latitudi
latitudi-grad
latitudo
latva
latvajoki
lauha ilmanala
lauha vyöde
lauha vyöteinen
lauhkea osa
lauhkea vyöhyke
laveus
laviaanmmilakso [!]
laviini
lavina
lavini
laxo
lempeä piiri
lempiä osa
lentohiekkakenttä
lentohiekkavalli
lerkkaus
leve
leveyden piiri
leveys
leveysasema
leveysaste
leveyspiiri
leveyspykälä
leveysviiva
leveysympyrä
levyaste
levytaste

lianos	lumivuori
liejuvuori	lumivyöry
lietselkkä	lumivyöryke
lietselkä	luode
lietynnäismaa	luode
liman	luodeilma
limani	luodepohjanen
lisähaara	luodepohjoinen
lisäjoki	luodet
lisävesi	luodet
lisävirta	luodet
ljanos	luodetvesi
llano	luodevesi
llanos	luodosto
llanos-tasamaa	luoetvesi
llanos-tasanko	luola
loma	luonnollinen geografia
longitud	luonnollinen ilmanala
longitudi	luonnollinen kanava
longitudiaste	luonnollinen maantiede
longitudo	luonnonomainen maantiede
louna	luonnonomainen maantiede
lounailma	luontainen kanava
lounaissuunta	luote
lounapäivä	luoteinen
lounas	luoto
lounasilma	luotomaa
lounassuunta	luotoryhmä
lounat	lähde
lounatsuunta	lähde
lounna	lähdejoki
luisumaa	lähte
lumen ja jään seutu	lämmin ala
lumenraja	lämmin etelätuuli
lumi- ja jääaavikko	lämmin lähde
lumi- ja jääjoukko	lämmin osa
lumi- ja jäälakeus	lämmin virta
lumiaavikko	lämmin vyö
lumiaukio	lämmin vyöhyke
lumijäätikkäjoukko	lämpöviiva
lumikenttä	lämpövyöhyke
lumikinos	länsi
lumikukkula	länsietelä
lumionelma	länsilouna
lumipalli	länsiluode
lumipiiri	länsipohia
lumipuro	länsipohiainen
lumiraja	länsipohja
lumiseutu	länsipohjanen
lunitunturi	länsipuolisko

länteinen maanpuolisko	maankärki
länteinen maapuolikko	maannapa
länteinen maapuolisko	maannavanvirta
länteinen puolisko	maanniemi
läntinen maanpuolisko	maanniska
läntinen maapuoli	maannuha
läntinen maapuolisko	maanopas
läntinen pallonpuolisko	maanoppi
läntinen pallopuolisko	maanosa
läntinen pituus	maanpallo
läntinen puolikko	maanpallon puolisko
läntinen puoliska	maanpallonkeskipiiru
läntinen puolisko	maanpiiri
läntä	maanpiirin osa
läpimitta	maanpinta
läpiviiva	maanraukeema
löysä hiekka	maanrinne
maa	maanselitys
maa-akseli	maanseljänne
maaharjanne	maanselkä
maaharju	maanselkäin
maailmanosa	maanselkämä
maailmanpiiri	maanselkävä
maailmantasausviiva	maanselänne
maailmapallo	maansilmäke
maailmasto	maansoikale
maajäre'	maan-sträi
maajäristys	maantiede
maajäräys	maantieto
maajää	maantärinä
maakerto	maantäristys
maakielukka	maantäräys
maakirjoitus	maanvieremä
maakunta	maanvierimä
maakuntaintieto	maanvyö
maammeselitys	maaosa
maan akseli	maapalli
maan kluutu	maapallo
maanala	maapiiri
maanharju	maaraue'
maaniäristys	maaselkä
maanjärinä	maaselänne
maanjäristys	maasuikale
maanjärähdys	maatiede
maanjärähys	maatieto
maanjäräys	maavesi
maankannas	maidelma
maankaula	mailma
maankehä	mailman pääosa
maankohoaminen	mailmanklootu

mailmanmeri
 mailmanosa
 manner
 mannerilmanala
 mannerilmasto
 mannermaa
 mannermaan ilmanala
 mannermaan ilmasto
 mantere
 mantereen ilmanala
 mantereinen ilmanala
 mantereinen ilmasto
 mantereisilmasto
 manteremaa
 manteren ilmanala
 mantermaa
 march-maa
 maremma
 maremman
 maremmon
 maremna
 marschi
 marsch-maa
 marski
 marskimaa
 matala
 matalikko
 matematiillinen ilmanala
 mâtiede
 meren ilmanala
 meren puoli
 merenilma
 merenilmasto
 merenkuuhu
 merenlahdelma
 merenlahti
 merenluoto
 merenmutka
 merenniemeke
 merenniemi
 merenpoukama
 merenpyörre
 merenranta
 merensaari
 merensaaristo
 merenselkä
 merensundi
 merentuuli
 merenvirta
 merenvuono

meri
 merialue
 meridiaani
 meridian
 meridiani
 merihaarukka
 meri-ilma
 meri-ilmanala
 meri-ilmasto
 merijoki
 merikulma
 merilänsi
 merimaa
 merinielu
 merinielukka
 meriosa
 merituuli
 meriveden liikunto
 merivirta
 merta-alaisempi maa
 metsäkauriin käännepiiri
 metsäkauriin käännetpiiri
 metsäkaurin käännepiiri
 metsäraja
 metsävuori
 mettäpuska
 minuti
 minutti
 minuuti
 minuutti
 monsuni
 monsuuni
 multaharju
 munsuni
 munsunituuli
 murtosoraselkä
 mustanmullan alue
 mustanmullan seutu
 mutka
 muuttuvaisien tuulien ala
 myrsky
 myötämerinen
 mäenselänne
 mäki
 mäkiharjanne
 mäkiyono
 mäkimaa
 määräysopillinen geografia
 nadir
 napa

LIITE 3

napakorkeus	orkani
napapiiri	oseaani
napaseutu	oseani
napavirta	ouru
napavyöhyke	paasi
napaympyrä	pakovesi
negatiivinen alamaa	palauspiiri
neliökilometri	palauspiiri
nenä	palava vuori
nenäke	palavainen vuori
niemeke	palli
niemennenä	pallokartta
niemennokka	pampa
niemensoikale	pampas
niementö	Pampas-tasamaa
niemi	pampas-tasanko
niemikkö	pampos
niemikärki	paralleli
niemimaa	paralleli-piiri
nieminenä	parallelli
niemisuikale	parallelli-piiri
niemuke	paramos
niittulakeus	pasaadituuli
niittyrinta	pasaatituuli
niittytasanko	passaatituuli
nokka	passaatituulien vyöhyke
nollameridiani	passaativyöhyke
noro	passadituuli
notko	passad-tuuli
notkoma	passatituuli
nousuvesi	peneplani
nuha	penger
nummi	pengermaa
nurmikko	pengerrys
nuru	penikulema
nyppylä	penikulma
oaasi	penikuorma
oaivi	peninkulma
oas	peninkuorma
oasi	peninkuulma
ocean	penner
oceani	pesävuori
oceanus	pienike
oivi	piiri
oja	pikari
ojanne	pinnanala
olkajoki	pinnanmuodostus
onelma	pinta
onelma	pinta-ala
onsi	pitke

pitkinilma
 pitkinilmasuunta
 pitkinpäinen laakso
 pitkinpäinen lakso
 pitkinsuunta
 pitkittäinen laakso
 pituuden piiri
 pituus
 pituusaste
 pituuslevy
 pituusviiva
 pituusväli
 pohia
 pohiainen
 pohiapoli
 pohinen
 pohja
 pohjainen
 pohjainen kylmä vyö
 pohjainen kylmä vyöhyke
 pohjainen kääntöpiiri
 pohjainen lauhkea vyö
 pohjainen lauhkea vyöhyke
 pohjainen leveys
 pohjainen maannapa
 pohjainen napa
 pohjainen napapiiri
 pohjainen napaympyrä
 pohjainen pallonpuolisko
 pohjainen pallopuolisko
 pohjainen vyöhyke
 pohjaisin osa
 pohjaisitä
 pohjaiskoillinen
 pohjaiskääntöpiiri
 pohjaislauhkea vyöhyke
 pohjaisleveys
 pohjaislevy
 pohjaisluode
 pohjaislänsi
 pohjaisnapa
 pohjaisnapapiiri
 pohjaispallonpuolisko
 pohjaispuoleinen kylmä tienoo
 pohjaispuolinen kylmä vyö
 pohjaispuolinen lempiä vyö
 pohjanen
 pohjanen napapiiri
 pohjannapa
 pohjanpuolikas

pohjanpuolinen kylmä ilmanala
 pohjanpuolinen lauha ilmanala
 pohjasen käännöspiiru
 pohjaskäännöspiiru
 pohjaslevy
 pohjaspooli
 pohjaspuolisko
 pohjasvyöteinen
 pohjasärkkä
 pohjoinen
 pohjoinen kylmä vyöhyke
 pohjoinen käännöpiiri
 pohjoinen kääntöpiiri
 pohjoinen lauhkea vyöhyke
 pohjoinen leveys
 pohjoinen maapuolisko
 pohjoinen napa
 pohjoinen napapiiri
 pohjoinen pallonpuolisko
 pohjoiskoillinen
 pohjoisleveys
 pohjoislevy
 pohjoislänsi
 pohjoisnapa
 pohjoispuolinen lempiä vyö
 pohjoispuolisko
 pohjonen
 pohjonen maapuolisko
 pohjonen napaympyrä
 pohjosnapa
 pohjospuolisko
 pohoinen
 pohoisnapa
 pohoispuolisko
 pohonen
 poikkiharju
 poikki-ilma
 poikki-ilmasuunta
 poikkilaakso
 poikkipäinen laakso
 poikkipäinen lakso
 poikkisuunta
 poikkiviiva
 polaarinen ilmanala
 polderi
 poli
 polttopiiri
 pooli
 poolin sirkkilä
 poolin ympäristö

porogi
 porrasmaa
 poudanaika
 poukama
 pouta-aika
 poutakausi
 prairi
 prairie
 prairies
 prairies-Sawannes
 prerii
 pudas
 pudoke
 pudote
 puolenpäivänkaari
 puolenpäivänpiiri
 puolenpäivänviiva
 puolipallo
 puolipäiväkaari
 puolipäiväke
 puolipäivän linia
 puolipäivänkaari
 puolipäivänpiiri
 puolipäivänviiva
 puolipäiväpiiri
 puolipäiväpiiru
 puolipäiväympyrä
 puoliskaari
 puolisko
 puolitasanko
 puote
 puotelmus
 purjetuuli
 puro
 pusta
 puszta
 putous
 pykälä
 pylvänne
 pysyvien tuulien ala
 pyörre
 päinwäntasaaja [!]
 päivä
 päiväntasaaja
 päiväntasaajaviiva
 päiväntasaja
 päiväntasauskaari
 päiväntasauspiiri
 päiväntasauspiiru
 päiväntasaja

päiväntasauskaari
 pättärä
 pääilmansuunta
 pääjoki
 pääosa
 pääsuunta
 päävirta
 päävuoristo
 rajutuuli
 randa
 randamaa
 rannasto
 ranne
 rannejakso
 rannemaa
 rannikko
 rannikkoalue
 rannikkoilmanala
 rannikkoilmasto
 rannikkolakso
 rannikkomaa
 rannikkomeri
 rannisto
 ranta
 rantailmasto
 rantajakso
 rantajoki
 rantamaa
 rantamaan ilmasto
 rantariutta
 rantavalli
 rantavieri
 rauma
 ravun käännepiiri
 ravun käänneympyrä
 reikä
 reitti
 reunamoreeni
 rinnakkaisharjanne
 rinnakkaisharju
 rinne
 rintaympyrä
 riutta
 riuttarivi
 rotko
 ruohoaro
 ruohoukeus
 ruoholakeus
 ruohomeri
 ruohoniitty

ruohosaari
 ruohotasanko
 ruovokko
 saademäärä
 saareke
 saarenne
 saarento
 saaresto
 saari
 saarijakso
 saarijono
 saarijoukko
 saarikihermä
 saarikisto
 saarimaa
 saarimeri
 saariryhmä
 saarirypälet
 saarisarja
 saaristo
 sadeaika
 sadejoki
 sadekausi
 sademäärä
 sadepuro
 sadetieno
 sadetienoo
 salakari
 salaluoto
 salmeke
 salmi
 salo
 samum
 samum-tuuli
 sandalakeus
 santa-aava
 santaharju
 santakorpi
 santakumpu
 santameri
 sarvikko
 sateenaika
 sateeton seutu
 sawannas
 savanni
 scirocco
 scirocco-ilma
 Scrubi
 scrubs
 sekundi
 sekunti
 seljänne
 selkä
 selkämä
 selva
 selvas
 selvas-alanko
 Selwas-tasamaa
 selänne
 seura luotoia
 sia
 sikko
 silwas
 sirkkelin graadi
 Sirocco-tuuli
 sirokko
 sisäjärvi
 sisäjärvivesistö
 sisälahti
 sisämaa
 sisämaanilmanala
 sisämaanjää
 sisämeri
 sisävesi
 sisävesienlakso
 sisävesistö
 sisävirta
 sivuhaara
 sivuharju
 sivujoki
 sivuvirta
 skärgård
 smalt Ed
 Smum
 sola
 Solano
 solikko
 someroaavikko
 soramaa
 soramäki
 sorariutta
 soucka paicka
 suihkulähde
 suintomaa
 suippu
 suistamo
 suisto
 suistomaa
 suistomuodostus
 suiteva vuori

sundi	tasoitustoimi
suo	tasuuspiiri
suola-aavikko	todellinen ilmanala
suola-aro	toisike
suolaerämaa	tornados
suolajärvi	tropiikki
suolakulju	tropiki
suolaluoto	tropillinen ilmanala
suolalähde	tropillinen ilmasto
suolalätäkkö	tropillinen sadetienoo
suolaniittymaa	tropillinen vyöhyke
suolavuori	träi
suu	tulda puhaldava vuori
suuhaara	tulda syöksevä vuori
suuhaaramaa	tulilakeinen
suuhaarusmaa	tuliperäisyys
suukko	tuliräppänä
suulaakso	tulisuizunvuori
suulahdelma	tulitunturi
suulahti	tulivuori
suumaa	tulivuorijono
suunta	tulivuoripiiri
suureopillinen maantiede	tulta huokuva vuori
suureopillinen maantiede	tulta hyökyävä vuori
suutasanko	tulta lennättävä vuori
syrjäjoki	tulta oksentava vuori
syvenne	tulta oksentavainen vuori
syvennys	tulta suihtuava vuori
syväne	tulta suiteva
syyspäiväntasaaja	tulta suiteva vuori
säikkä	tulta suitsuttava vuori
särkkä	tulta syytävä vuori
sää	tulta tuiskuttavainen vuori
taipale	tulta tuiskuva tunturi
taival	tultatuiskuvainen vuori
talvimaa	tunturi
talvipäivän lasku	tunturien kukkula
talvisateen tieno	tunturiharja
talvisateen tienoo	tunturiharjanne
talvisateen vyöhyke	tunturihuippu
tasaaja	tunturijakso
tasaajanvirta	tunturijono
tasainen ylämaa	tunturijoukko
tasamaa	tunturijärvi
tasanko	tunturikukkula
tasankomaa	tunturilakso
tasapiiri	tunturilohko
tasauskaari	tunturimaa
tasauspiiri	tunturimuuri
tasaympyrä	tunturinhaara

tunturihuippu
 tunturinkukkula
 tunturinselkä
 tunturinselänne
 tunturinsolmu
 tunturinylämaa
 tunturiryhmä
 tunturiselkä
 tunturiselkämä
 tunturiselänne
 tunturiseutu
 tunturisolmu
 tunturisomu [!]
 tunturisto
 tunturitienoo
 tunturivuori
 tunturivyöry
 tunturiylänkö
 tuuleton seutu
 tuuleton vyöhyke
 tuuli
 tuulispää
 tuulivyöhyke
 tyyneen ilman ala
 tyynti vyöhyke
 tärahtämä
 törmä
 töykämä
 töyry
 töyränne
 uitti
 ulappa
 ulkomeri
 umpijärvi
 umpilaakso
 uoma
 utukehä
 uurros
 uurtauma
 vaara
 vaaramaa
 vahva maa
 vaihteleva tuuli
 vaihtelevien tuulien vyöhyke
 vajous
 valdameri
 valtailma
 valtajoki
 valtakymi
 valtameren ilmanala

valtamerenlahti
 valtameri
 valtavesistö
 valtiollinen geografia
 valtiollinen maantiede
 valtiollinen maantiede
 veden nousu
 vedenaukko
 vedenjakaja
 vedenjohto
 vedenjuopa
 vedenlasku
 vedennapa
 vedenpudoke
 vedenputous
 vedenpyörre
 vedestö
 verrannollinen korkeus
 vesi
 vesiala
 vesibassiini
 vesijako
 vesijakso
 vesijohto
 vesijoukko
 vesijuova
 vesikivi
 vesikkö
 vesikokous
 vesikulku
 vesikulkutie
 vesikunta
 vesinielu
 vesinousu
 vesipako
 vesiputooma
 vesiputous
 vesistö
 vesiura
 vieremä
 vieri
 vierinkiviharju
 vierre
 viertomaa
 vieru
 vierumaa
 viljelysalve
 virranjuova
 virranputous
 virrasto

virta	vuorijono
virta-ala	vuorijoukko
virtainjuoksu	vuorijuna
virtauoma	vuorikaari
virtaverkko	vuorikinos
virtominen	vuorikouru
vulkaani	vuorikukkula
vulkani	vuorikulma
vuon	vuorikunnas
vuoden lämpösviiva	vuorikunta
vuoden lämpöviiva	vuorilakso
vuodenajan tuuli	vuorilo
vuoksi	vuorimaa
vuono	vuorimuuri
vuoren juuri	vuorinyppylä
vuoreuhaara	vuoripaasi
vuoreuharja	vuoriraade
vuoreuharjanne	vuoriranta
vuoreuharju	vuoririvi
vuoreuhuippu	vuoriryhmä
vuoreukattila	vuoriseljäke
vuoreukattilalaakso	vuoriselkä
vuoreukattilalakso	vuoriselkämä
vuoreukukkula	vuoriselkänen
vuoreukylki	vuoriselkänne
vuoreulaki	vuoriselänne
vuoreunenä	vuoriseutu
vuoreenuha	vuorisola
vuoreennyppylä	vuorisolmu
vuorenpenger	vuoristo
vuorenrinne	vuorisylvänne
vuorenotko	vuoritasamaa
vuorenselkä	vuoritasanko
vuorenselkämä	vuoritukku
vuorenselänne	vuoriylänkö
vuorensola	vuoriylänne
vuorensolmu	vyöde
vuorensyrjä	vyöhyke
vuorentöyry	väkimultavyöhyke
vuorenvieremä	välimeri
vuori	välisuunta
vuorihaara	yhdensuuntainen piiri
vuoriharja	yhdensuuntainen pyöriö
vuoriharjanne	yhdensuuntaisharju
vuoriharju	yhdensuuntaispiiri
vuorihuippu	yleinen korkeus
vuorihyppylä	ylimaa
vuorihypäle	yläinen tasanko
vuorijakso	yläjuoksu
vuorijoki	ylämaa

ylänkö
ylänköaro
ylänkölakeus
ylänkömaa
ylänköpaikka
ylänkötasamaa
ylänne
ylätasamaa
ylätasanko
ylävä
ylävä tasamaa
zenit
zenith
zona
zoni
äkkijyrkänne
äske
äyriäisen käännetpiiri
äyräs
ääririutta

LIITE 4. Aineiston ensiesiintymät.

aarniometsä	1860 Eurén (Rapola 1960; SSA)
aavikko	1853 Europaeus (Rapola 1960; SSA)
ajojää	1865 Ervast
alajuoksu	1891 Juuti ?
alamaa	1859 < Dahm
alanne	1865 Ervast
alatasanko	1868 Liljefors
alppi	1865 Ervast
alppijono	1865 Ervast
alppimaa	1860 Cannelin
arkipelagi	1890 Ignatius
aste	1846 (tuntematon) (SSA)
asteverkko	1889 Dannholm
atolli	1872 Rahkonen
auhto	1848 Tikkanen 'lakeus'
aukko	1845 Varelius 'kraatteri'
delta	1845 MY
deltamaa	1848 < Modeen
dyyni	1868 Korander
emäjoki	1865 Ervast
eteläinen kylmä vyöhyke	1865 Ervast
eteläinen kääntöpiiri	1865 Ervast
eteläinen lauhkea vyöhyke	1865 Ervast
eteläinen napapiiri	1844 Ahlqvist
eteläinen pallonpuolisko	1860 Cannelin
eteläkaakko	1845 MY
etelälounainen	1865 Ervast
etelälounas	1865 Ervast
etelänapa	1820 Becker (Rapola 1960)
eteläpuolisko	1840 OVS
geografia	1804 Rinta-Nikkola
golfvirta	1896 Nissinen
hamada	1872 Rahkonen
harjanne	1847 Polén (Rapola 1960)
harjannejakso	1899 Kartasto/Sederholm
harjujono	1899 Kartasto/Sederholm
harjuselänne	1899 Kartasto/Sederholm
harmattan	1859 < Dahm
heinäaavikko	1884 Juuti
heinäaro	1884 Juuti
hiekkaharju	1848 Tikkanen
hiekkakangas	1862 Korander
hiekkameri	1848 Tikkanen
hiekkasärkkä	1872 Rahkonen, nykykielessä eri merkitys
hiekkatasanko	1872b Rahkonen
hiekkavalli	1896 Nissinen
hieta-aavikko	1853 Europaeus

LIITE 4

hietaharjanne	1868 Liljefors, nykymerkityksessä 1871 Salonen
hietaharju	1848 Tikkanen
hietalakeus	1847 SMTR (Rapolan 1800-l)
hietasärkkä	nykymerkityksessä 1889 Dannholm, sitä ennen 1871 Salonen
hietikko	1859 Ahlqvist ja < Dahm
hirmumyrsky	1872b Rahkonen
hyökyaalto	1876 Bäckwall
ilmanala	1853 Europaeus (Rapola 1960)
ilmankulma	1838 Helenius
ilmansuunta	1853 Europaeus (Rapola 1960)
ilmasto	1860 Eurén (Rapola 1960)
isotermi	1872b Rahkonen
itäetelä	1845 MY
itäinen pallonpuolisko	1860 Cannelin
itäinen pituus	1844 Ahlqvist
itäpohjoinen	1861 Ahlqvist, F.
itäpuolisko	1862 Korander (merkitys erikoistuneempi kuin nykykielessä)
jokialue	1896 Nissinen
jokilaakso	1895 Juuti
juotti	1899 Kartasto/Savander
järviryhmä	1889 Dannholm
järvistö	1872 Rahkonen
järviylänkö	1871 Salonen
jääkenttä	1895 Salonen
jäälakeus	sanaliiton osana 1844 Ahlqvist, yhdyssanana 1884 Juuti
jäälohkare	1871 Salonen
jäämeri	1821 TVS
jääteli	1823 TVS
jäävirta	1872 Rahkonen
jäävuori	1823 TVS
kaakkoinen	1871 Salonen
kalliomaa	1860 Cannelin
kalta	1847 SMTR
kanava	1833 SSV (SSA)
kanavisto	1872 Rahkonen
kannake	1845 MY
kannas	OVS 1829
karikko	1865 Ervast
karttapallo	1860 Cannelin
kauriin kääntöpiiri	1867 Elmgren
kehäriutta	1872 Rahkonen
keidas	1865 Ahlman 'oasi'
keskijuoksu	1856 Ahlqvist
kivikari	1848 < Modeen
koillinen	1836 Lönnrot (SSA)
kontinentti	1865 Ervast
koralliriutta	1872 Rahkonen
korallisaari	1865 Ervast

korallisärkkä	1865 Ervast
kosteikko	1853 Europaeus (Rapola 1960)
kravun kääntöpiiri	1867 Elmgren
kuiva aika	1872b Rahkonen
kukkulajono	1860 Cannelin
kulkujää	1896 Nissinen
kulppo	1872 Rahkonen
kumpumaa	1876 Jalava
kuuma lähde	1840 OVS
kuuma vyöhyke	1847 Aejmelaeus (Rapolan 1800-l)
kylmä vyöhyke	1867 Elmgren
käännepiiri	1844 Ahlqvist
kääntöpiiri	1855 Ahlqvist
laaksouoma	1899 Kartasto/Sederholm
lahdeke	1845 LSKH (Rapolan 1800-l)
lahdelma	1847 Lönnrot
lahtivesi	1865 Ervast
laskujoki	1874 Salonen
laskuvesi	1871 Salonen
latvajoki	1865 Ervast
lauhkea vyöhyke	1867 Elmgren
laviini	1895 Salonen
lentohiekkakenttä	1896 Nissinen
leveys	1844 Ahlqvist
leveyspiiri	1862 Korander
leveysviiva	TVS 1821 (Rapolan 1800-l) (Rapola (1960))
leveysympyrä	1868 Korander
lisäjoki	1848 Modeen, Tikkanen, Finelius
lisävesi	1865 Ervast
llanos	1859 < Dahm
longitudi	1860 Cannelin
lounat	1848 < Modeen
lumiaavikko	1865 Ervast
lumikenttä	1896 Nissinen
lumiraja	1844 Ahlqvist ja MY
lumitunturi	1848 < Modeen
lumivuori	1845 MY
lumivyöry	1871 Salonen
luodevesi	1860 Cannelin ja Eurén, mutta Cannelin päinvastainen merkitys
luoteinen	1859 < Hallstén
lähdejoki	1896 Nissinen
lämpövyöhyke	1872b Rahkonen
läntinen pallonpuolisko	1860 Cannelin
läntinen pituus	1844 Ahlqvist
läpimitta	1868 Liljefors
maailmanpiiri	TVS 1821 (Rapolan 1800-l)
maajää	1899 Kartasto/Sederholm
maan akseli	1844 Ahlqvist

LIITE 4

maankohoaminen	1876 Bäckwall
maanpallo	1838 Helenius (Rapola 1960)
maanpinta	1891 Juuti
maanselänne	1848 < Modeen
maantiede	1847 Lönnrot (Rapola 1960)
maantieto	1818 Poppius (Rapola 1960)
maanvieremä	1897 < Topelius
maatuuli	1896 Nissinen
maavesi	1865 Ervast
mannerilmasto	1872b Rahkonen
marski	1889 Dannholm
marskimaa	1865 Ervast
matalikko	1878 Cannelin
merenlahdelma	1872b Rahkonen
merenpoukama	1872 Rahkonen
merenranta	1865 Ervast
merenselkä	1859 < Hallstén
merialue	1896 Nissinen
meri-ilmast	1872b Rahkonen
merijoki	1872 Rahkonen
merimaa	1847 Lönnrot
merivirta	1862 Korander
metsäraja	1896 Nissinen
monsuuni	1896 Nissinen
mustanmullan seutu	1872 Rahkonen
napakorkeus	1867 Elmgren
napapiiri	1844 Ahlqvist
napaseutu	1896 Nissinen
napavirta	1872b Rahkonen (sanaliitossa kylmä napavirta 1862 Korander)
napavyöhyke	1872b Rahkonen
neliökilometri	1896 Nissinen
niemeke	1823 TVS (? Wikman) (Rapola 1960)
niemennä	1841 SSV
niemennokka	1884 Juuti
niittyrinta	1882 Rahkonen
notkoma	1865 Ervast
nousuvesi	1829 Wikman, 1833 SSV (Rapola 1960)
oasi	1889 Dannholm
ojanne	1890 Ignatius
oseaani	1889 Dannholm
pakovesi	1833 SSV (Rapola 1960)
pallokartta	1845 MY
pampa	1872 Rahkonen
pasaatituuli	1872b Rahkonen
pengermaa	1860 Cannelin
pengerrys	1890 Ignatius
piiru	1840 OVS
pinta-ala	1854 Blom (Rapola 1960)

pituusaste	1849 Granlund
pituusviiva	1821 TVS (Rapolan 1800-l)
pohjoinen kylmä vyöhyke	1889 Dannholm
pohjoinen lauhkea vyöhyke	1889 Dannholm
pohjoinen leveys	1889 Dannholm
pohjoinen napapiiri	1855 Ahlqvist
pohjoinen pallonpuolisko	1895 Erslev
pohjoiskoillinen	1899 Kartasto/Sederholm
pohjoisnapa	1844 Ahlqvist
pohjoispuolisko	1862 Korander
poikkiharju	1899 Kartasto/Sederholm
poikkilaakso	1896 Nissinen
poikkiviiva	1868 Liljefors
polderi	1872b Rahkonen
porrasmaa	1860 Cannelin
poukama	1835 Tarvanen (Rapola 1960, SSA)
pouta-aika	1855 Varelius
poutakausi	1865 Ervast
pudoke	1861 Granlund
puolipallo	1856 Varelius
puolipäiväpiiri	1862 Korander
puolitasanko	1899 Kartasto/Sederholm
pusta	1860 Cannelin
päiväntasaaja	1844 Ahlqvist (Rapola 1960)
pääilmansuunta	1889 Dannholm
pääjoki	1865 Ervast
rajutuuli	1829 OVS
ranne	1859b Ahlqvist
rannikkoalue	1896 Nissinen
rannikkomaa	1876 Bäckwall
rannikkomeri	1896 Nissinen
rantajoki	1848 < Modeen
rantariutta	1872 Rahkonen
rantavalli	1899 Kartasto/Sederholm
reunamoreeni	1899 Kartasto/Sederholm
ruohoaro	1889 Dannholm
ruohoniitty	1862 Korander
ruohotasanko	1865 Ervast
saarenne	1861 Ahlqvist, F.
saarijono	1860 Cannelin
saarimaa	1860 Forsman nykymerkityksessä, 1847 Lönnrot 'saaristo'
saariryhmä	1865 Ervast
saaristo	1826 Renvall (Rapola 1960)
sadeaika	1855 Varelius
sadekausi	1865 Ervast
sademäärä	1881 Juuti
salakari	1865 Ervast
salaluoto	1847 Lönnrot

LIITE 4

salmeke	1845 Hannikainen ja Europaeus (Rapola 1960)
samum	1832 OVS
samum-tuuli	1860 Cannelin
savanni	1848 < Modeen
selkämä	1848 Tikkanen
selva	1872 Rahkonen
selvas	1859 < Dahm
selänne	1828 Gottlund (Rapola 1960)
sirokko	1844 MY
sisäjärvi	1861 Carlsson
sisälahti	1890 Ignatius
sisämaa	1895 Juuti
sisämeri	1848 Finelius
sisävesi	1876 Bäckwall
sisävesistö	1890 Ignatius
sivuhaara	1862 Carlsson
sivujoki	1840 OVS
soramaa	1899 Kartasto/Sederholm
suihkulähde	1897 < Topelius
suistamo	1890 Ignatius
suisto	1872b Rahkonen
suistomaa	1872b Rahkonen
suola-aavikko	1865 Ervast
suola-aro	1860 Cannelin
suolajärvi	1865 Ervast
suolalähde	1865 Ervast
suuhaara	1865 Ervast
suulahti	1860 Cannelin
syrjäjoki	1856 Ahlqvist
syväne	1865 Ervast
tasaaja	1844 MY
tasamaa	1841 SSV
tasanko	1853 Europaeus (Rapola 1960)
tasankomaa	1867 Elmgren
tropiikki	1859 (SSA)
tunturihuippu	1872b Rahkonen
tunturijakso	1865 Ervast
tunturijono	1860 Cannelin
tunturijärvi	1865 Ervast
tunturimaa	1865 Ervast
tunturihuippu	1865 Ervast
tunturiselänne	1890 Ignatius
tunturiseutu	1865 Ervast
tunturisto	1865 Ervast
tunturivuori	1890 Ignatius
tunturiylänkö	1890 Ignatius
tuulispää	1897 < Topelius
tuulivyöhyke	1889 Dannholm

töyränne	1868 Liljefors
ulkomeri	1889 Dannholm
umpijärvi	1869 Carlsson
umpilaakso	1865 Ervast
uoma	1899b Kartasto/Sederholm
uurros	1865 Ervast
vaaramaa	1840 OVS
valtajoki	1880 Salonen
vedenjakaja	1860 Cannelin
vesiala	1871 Salonen
vesijakso	1848 Tikkanen
vesijoukko	1844 Ahlqvist
vesikivi	1847 Lönnrot
vesiputous	1872 Rahkonen
vieremä	1890 Ignatius
vierinkiviharju	1899 Kartasto/Sederholm
vierre	1865 Ervast
viljelysalue	1896 Nissinen
vulkaani	1838 OVS
vuono	1860 Eurén (SSA)
vuorenharja	1831 OVS
vuorenharjanne	1862 Carlsson
vuorenhuippu	1865 Ervast
vuorenkylki	1860 Forsman
vuorenyppylä	1855 Ahlqvist
vuorenrinne	1865 Ervast
vuorenrotko	1848 < Modeen
vuorenselkä	1804 Rinta-Nikkola ?
vuorenselänne	1847 Ahlholm (Rapolan 1800-1)
vuorensola	1860 Cannelin
vuorenvieremä	1896 Nissinen
vuoriharjanne	1872b Rahkonen
vuorijakso	1848 < Modeen, Tikkanen
vuorijono	1860 Cannelin
vuorimaa	1833 SSV
vuoriryhmä	1865 Ervast
vuoriselänne	1855 Ahlqvist
vuoriseutu	1865 Ervast
vuorisola	1871 Salonen
vuoristo	1836 Tarvanen (Rapola 1960; SSA)
vuoriylänkö	1865 Ervast
vyöhyke	1847 Aejmelaeus (Rapolan 1800-1; SSA)
välisuunta	1845 MY
ylimaa	1831 OVS
yläjuoksu	1896 Nissinen
ylämaa	1859 < Dahm, < Hallstén
ylänkö	1848 < Modeen
ylänköaro	1889 Dannholm

LIITE 4

ylänkömaa	1849 Granlund
ylänne	1847 SMTR
ylätasanko	1872b Rahkonen
äkkijyrkäne	1899 Kartasto/Sederholm